

БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

ТОШКЕНТ

АБДУЛЛА КОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЕТИ

Ахмедов, Бўрибой.

Амир Темур: Тарихий роман
(Махсус муҳаррир: Б. Омон). — Т.:
Абдулла Кодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 1995. 640 б.

АЗИЗ КИТОБХОН!

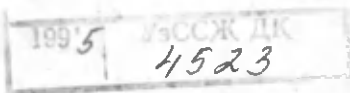
Таникли тарихчи олим ва адиб Бўрибой Ахмедов номи сизга яхши таниш. Унинг «Ўзбек улуси», «Ўрта Осиё халқлари тарихи манбалари», «Мирзо Улуғбек», «Тарихдан сабоқлар» сингари ўнлаб китоблари, йирик тадқиқотлари Ўзбекистондагина эмас, хорижий элларда ҳам машҳур. Бўрибой Ахмедов узок йиллик изланишлардан сўнг улуг бобомиз Амир Темурга бағишланган асарини ёзиб تامомлади.

«Амир Темур» тарихий романи ватандошимиз, буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур туғилган кунининг 660 йиллигига муносиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.

Уз2

Махсус муҳаррир: БАХТИЕР ОМОН

Тақризчи: Ўзбекистон халқ ёзувчиси ОДИЛ ЕҚУБОВ,
тарих фанлари доктори, профессор ХАМИД ЗИЯЕВ

Ю 23511
3

4702620100—70

А _____ 95

М 361(04)95

ISBN 5-86484-009-2

© Абдулла Кодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 1995 иил.

НАШРИЁТДАН

Азиз ўқувчи!

Амир Темур жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан бири, Марказий Осиё халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий тараққиётига улкан ҳисса қўшган улуғ давлат арбоби ва моҳир саркарда, фан ва маданият ҳомийси бўлган.

Ҳазрат соҳибқирон ҳақида китоб ёзиш анча мушкул иш. Бунинг учун Шарқ халқларигина эмас, балки Ғарб мамлакатлари тарихини ҳам яхши билиш, Амир Темур яшаган замонни англаш, тушуниш, қадимда ўтган йирик давлат арбоблари ва улуғ саркардаларнинг ҳаёти билан яқиндан таниш бўлиш зарур. Бунинг учун энг аввало араб, форс, турк, инглиз, француз, немис, италян ва испан тилларида ёзилган манбаларни бемалол ўқий олиш ва уларда келтирилган факт ва маълумотлардан фойдалана билиш иқтидори талаб қилинади. Бусиз ўтмиш тарихимиз, хусусан Амир Темурдай буюк шахс ҳақида бир нима ёзиб бўлмайди.

Қўлингиздаги китоб улуғ соҳибқирон ҳақида кейинги йилларда ёзилган асарлардан бири. У XV ва XVI аср бошларида яшаган, замонни ҳам, Амир Темурни ҳам яхши билган тарихчи олимлар: Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Мирхонд, Хондамир, Бобур ва бошқаларнинг асарлари, Амир Темурнинг Франция, Англия, Туркия ва Венеция ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмалари, шунингдек, юртимиз ва хорижий мамлакатларда битилган илмий ва илмий-оммабоп китобларни таҳлил қилиш асосида ёзилган.

Таниқли тарихчи олим ва адиб Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романи узоқ йиллик изланишлардан кейин дунёга келди. У Ўзбекистон истиқлолга эришгандан сўнг (1991) буюк Амир Темур ҳаётига бағишлаб ёзилган дастлабки асарлардандир.

Муаллиф Амир Темурнинг Ватани, халқи ва тарих олдидаги хизматларини ишонарли ёритади. Шу жиҳатдан олганда, Бўрибой Аҳмедовнинг китоби Сизу бизга қимматли маълумотлар беради, деб ишонамиз.

Жонажон Ўзбекистоннинг миллий
истиклолга эришганининг тўрт йил-
лигига бағишлайман.

Муаллиф

МУКАДДИМА

Тарихда ўтган буюк шахслар ҳақида бирон сўз айтиш, каттами-кичикми илмий ёки адабий асар ёзиш ўта мушкул. Айникса, Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезарь, Чингизхон ва Амир Темурга ўхшаш ҳарбий ва сиёсий арбоблар ҳақида. Негаки, уларнинг ҳаёти, босиб ўтган йўли, фаолияти мураккаб ва ўта зиддиятлидир. Шунинг учун ҳам тарихда ўтган йирик шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятига баҳо берганда уларнинг ҳар бир ишини ақл тарозусига солиб қарамоқ, ўша давр ва замон шароитидан келиб чиқиб баҳоламоқ ва албатта, ўзларидан аввал ўтган ҳукмдорларга нисбатан қилган улуғ ишларига қараб ҳукм чиқармоқ жоиз. Минг афсуски, биз буюк сиймоларни ўзимиз яшаган янги даврнинг қонунларига қўра назардан ўтказамиз. Яқин-яқинларгача шундай ҳолат ҳукм сурди. Айникса, Амир Темурга нисбатан...

Ҳўш, бошқа мамлакатларда-чи? Улар Темурга бизга ўхшаш муносабатда бўлдиларми? /Аксинча, Амир Темур ва теурийлар даври тарихига ҳурмат-эътибор ила қарашиди, унга катта-катта асарлар бағишлашди. Шулардан баъзиларини эслаб ўтайлик. Католик черковининг кўзга кўринган роҳибларидан италиялик Иоанн 1403 йилдан кейин ҳазрат соҳибқиронга бағишлаб, 23 бобдан иборат «Темурбек ва унинг саройига оид хотиралар» номли эътиборга молик китоб ёзди. Унда ҳазрат соҳибқироннинг шахси, насл-насаби, салтанатининг бошланиши, мамлакатни бошқаргани, феъл-атвори, хусусан саҳийлиги, кўшини, олиб борган урушлари, саройи ва атрофидаги одамлар, авлоди ва хотиралари ҳақида муҳим маълумотлар келтиради. Иоанн ота Амир Темурни шахсан танирди. Озарбайжонни идора қилиб турган учинчи ўғли амирзода Мироншоҳ билан жуда яқин эди. Шу жиҳатдан олганда, бу китоб ва унда келтирилган маълумотлар бениҳоя қимматлидир. Истеъдодли инглиз шарқшуноси, марҳума Хильда Хукхэм урушдан кейинги

йиллари «Жаҳонгир Темур» деган кимматли катта бир китоб ёзди. Олима хазрат соҳибкироннинг Эрон, Озарбайжон ва Шом мамлакатларига қилган ҳарбий юришларидан кўзланган асосий мақсади — қадимий Ипак йўлини тиклашдан иборат бўлганини ҳисобга олган бўлса, ажаб эмас. Китобда Чингизхон истилоси, Чигатой улусининг 1370 йилгача, яъни Амир Темур ҳокимият тепасига келгунгача бўлган тарихи, жаҳонгир Амир Темурнинг юришлари ва ички сиёсати кенг ёритиб берилган. Олима ушбу китобини ёзишда шарқ тилларидаги манбалар (Абдураззок Самаркандий, Бобур, Хофизӣ Абру, Шарафиддин Али Яздӣ, Фиёсиддин Али, Мирзо Муҳаммад Хайдар, Хондамир, ибн Исфандиёр ва б.), сайёҳлари (Ибн Баттута, Плано Карпин, Клавиҳо, Ибн Халдун)нинг эсдаликлари ва бошқа тилларда ёзилган асарлардан унумли фойдаланган. Маълум бирёкламаликни ҳисобга олмаганда, Амир Темур ҳақида машҳур ғарб тарихчилари Эдуард Гиббон (1735—1794), Хаммер-Пургштал (1774—1856), Фридрих Шлоссер (1776—1861) ва Макс Мюллер (1823—1900)ларнинг китобларида ҳам яхши фикрлар баён этилган. Айниқса, кейинги ўн беш йил ичида Олмония, Фарангистон, Амрико Қўшма Штатларида Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган анчагина яхши китоблар чоп этилди. Мен бу ерда Люсьен Керэн ва Жан Поль Ру (Франция)ларнинг «Тамерлан» номли китобини, амирқолик Беатрица Манз, Жон Вудс, Харольд Ламб ва олмониялик Ханс Роберт Рёмерларнинг йирик илмий тадқиқотларини назарда тутаётиман.

Хўш, бизда-чи? Ўзбекистонда Темур ҳақида М. А. Абдураимов, В. В. Бартольд, М. М. Герасимов, Л. А. Зимин, И. М. Мўминов, Г. А. Пугаченкова, Л. В. Строева, И. И. Умняков ва А. Ю. Якубовскийларнинг кичик мақолаю рисолаларидан бўлак йирикрок асар ҳали битилганича йўқ. Тўғри, сўнгги пайтларда Амир Темур шахси ва тарихига қизиқувчилар кўпайиб кетди. Лекин улар янги гап айтаётганлари йўқ — илгари ёзилганлардан кўчирмачилик билан машғул бўлаётибдилар, холос. Ахир, манбани билмайдиган, тўғриси, уни ўқий олмайдиган одамдан нимани ҳам кутиш мумкин?

Лекин, аминманки, хазрат соҳибкирон шахси ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган илмий китоблар, насрий ва назмий асарлар эндиликда ёзилади. Адолатпеша давлатимиз кўҳна ва бой меросимизнинг эшикларини очиб қўйган, уни ўрганишга зарур шарт-шароитларни яратиб берган бир пайтда ўтмиш ва қадимий

тарихимиз ҳақида, хусусан, Амир Темур ва унинг ажойиб авлоди: Улуғбек, Бобур, Султон Ҳусайн Бойқаро, Мирзо Жаҳонгир, Гулбаданбегим, Зебунисо ҳақида яхши китоблар, кинофильмлар ва сахна асарлари яратмаслик гуноҳи азим бўлур эди.

Азиз китобхон! Биз сизга тухфа килаётган мазкур китоб ҳамир учидан патирдир. Лекин унда келтирилган фактлар ва образлар ҳавойи эмас, ҳақиқат. Улар Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий, Ҳофиз Аbru ва Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Улуғбек ва Муҳаммад Хайдар, Давлатшоҳ Самарқандий ва Фасиҳ Аҳмад Хавофий сингари XV — XVI аср бошларида ўтган улкан олимларнинг асарларидан олинган. Юқорида номлари тилга олинган олмон, италиён, испан, фаранг, инглиз, америколик ҳамда турк, эрон, хинд олимларининг асарларидан фойдаландик. Шунга карамай, китобда маълум жузъий хато-камчиликлар ўтиб кетган бўлиши мумкин. Беайб парвардигордир. Куръони каримда мана бундай оят бор: «Ким интиком олишга кодир бўлгани ҳолда, авф этиб (хатони) тузатса, бас, унинг ажри Аллоҳнинг зиммасидадур». Шунинг учун, мухтарам китобхон, ушбу асарда бирон хатога кўзингиз тушса, бизни маломат қилмай, тузатиб ўқийсиз, деган умиддамиз.

БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

1994 йил 4 июл

Биринчи қисм

УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

АМИРЛАР ИСЭНИ

Чигатойхон авлоди Мовароуннахр, Еттисув, Кошғар, Шимолий Афғонистонни ўз таркибига бириктирган ва тарихда Чигатой улуси номи ила машҳур бўлган улкан давлатни бир юзу қирқ йил идора қилди. Лекин то Кепакхонгача хонлар Мовароуннахрга кўчиб келишмади. Улар Ила дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган туркларнинг қадимий шаҳарлари — Олмалик билан Беш-балиқда раиятдан тонмачи ва доруғачилар йиғиб юбориб турган олиқ-солиқни ечиб-ичиб кункечирдилар. Улусни ҳазрат соҳибқирон Амир Темур кўрагоннинг улуғ аждоди Қорачор нуён, кейин унинг ўғли Ижил нуён, сўнг Илангиз нуён, ундан кейин амир Беркал бошқариб турадилар.

Амир Беркал вафотидан кейин барлосларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нуфузу эътибори синди. Чигатой улусидаги тўрт қабила: орлот, жалойир, қовчин, барлослар ичида энг қучлиси ва нуфузлиси барлослар эди. Амир Беркалнинг ўғли Тарағой баҳодир юмшоқ кўнгил, раиятпарвар, мўмин-мусулмон одам эди. Кўп вақтини машойих, уламою фузало билан мажлис қуриб ўтказар, пири Амир Шамсиддин Қуллолнинг истиқболига тез-тез бориб, ул жанобнинг суҳбатини олиб турарди. Аммо Тарағой баҳодир Қозонхон кўшинида юзбоши сифатида кун кечиришга мажбур бўлди. Унга хатто Кеш вилоятининг ҳокимлиги ҳам насиб этмади. Уни қариндоши, кўпроқ Ҳожи Барлос номи ила машҳур бўлган амир Ҳасма эгаллаб олди. Тарағой баҳодирга теккани юзбошилиқ мансаби-ю, озгина ер-сув, Ҳожа илғор қишлоғи ва уч-тўрт кўра қўй бўлди, холос...

Амир Қазаган зўр ҳарбий истеъдодга эга бўлиши бараварида тадбиркор ва ўлгудек айёр одам эди. Одам ажратишда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Бировга мансаб, бошқасига мол-мулк бериб сийлайди, кўлидан бирон юмуш келишини пайқаса, турли йўللар билан кўнглини олади. Хон ўзини мамлакат ташвишларидан қориг қилиб, тамом оғирликни елкасига олиб ишлаб

турган амир ул-умародан беҳад хурсанд эди. Шу тариқа, амир Қазаған тез орада улуснинг бообрў, баланд мартабали ва нуфузли одамларидан бирига айланди.

Фурсат ўтиб, Қозонхон ҳокимият кўлдан кетаётганини пайкади. «Бу аҳволда бир кунмас-бир кун ҳокимиятдан ажраб қолишим мумкин,— деди бир куни кечкурун ўз-ўзига,— кўзингни оч, Қозон! Кўзингни оч!» Шунга карамай, эртаси амирлар ва аҳли сарой саломга кирганда у амир ул-умарога илгаригидай илтифот кўрсатди, лекин ичида «ҳали шошмай тур, кунингни кўрсатмасам, Қозон отимни бошқа кўяман», деди. Хон ўша куни амир Қазағаннинг нуфузини синдириб, улусни ўзи мустақил идора қилишга қарор қилиб қўйди. Ўша кундан эътиборан каттиккўллик билан сиёсат юргизди. Бора-бора аҳвол шу даражага бориб етдики, амир ул-умародан бошқа ҳамма хондан кўрқадиган бўлиб қолди. Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига караганда, хон амирларни бирор кенгашга чакиргудай бўлса, улар аввал аҳли оиласидан рози-ризолик олиб, сўнг жонини ҳовучлаб хоннинг ҳузурига борадиган бўлиб қолишди. Лекин, барибир бўлмади. Дўк-пўписа билан юргизиладиган сиёсатнинг интиҳоси бўларкан. Зўравонликнинг охири нима билан тугашини тарих кўп кўрган. Қозонхон ҳам муддаосига етолмади. Амирларни ҳам, Қазағанни ҳам тиз чўқтиролмади. Бунинг акси бўлиб чиқди. Хондан норози бўлган амирлар хон хизматини тарк этиб, бирин-кетин Соли саройга қараб йўл олдилар ва амир ул-умаро билан бирикдилар.

Охир-оқибат, иш тарафгузорликка айланди. Бир гуруҳ амирлар Каршида, хоннинг теварагида жипслашдилар. Яна бир гуруҳ амир Қазаған билан кўшилиб, Соли саройда куч йиғга бошладилар. Бора-бора ўртадаги зиддият урушга айланди. 1339 йили Темур копуғнинг кун чиқар тарафида жойлашган Дарайи занг деган ерда Қозонхон билан амир Қазаған ўртасида каттик саваш юз берди. Лекин, бу сафар амир Қазағаннинг омади чопмади. Қозонхон тарафидан мўлжалга олиб узилган ўк амир Қазағаннинг чап кўзига келиб санчилди ва уни кўр қилди. Мулозимлари уни бир илож қилиб жанг майдонидан олиб чиқдилар. Амир Қазаған тирик қолган кам одами билан Соли сарой сари чекинишга мажбур бўлди. Шу тариқа, бу урушда Қозонхоннинг кўли баланд келди. Шундай бўлса ҳам амир ул-умаро бўш келмади. Зўр бериб атрофига одам йиғиб, хонга қарши янги урушга ҳозирлик кўрди.

Орадан йиллар ўтди. Ниҳоят, амир Қазаған орзикиб қутган кун етиб келди. 1346 йили киш ўта оғир кечди. Тез-

тез хор ёғди. Каттиқ совук ҳамманинг тинкасини куритди. Уша кишда айникса чорполар кўп нобуд бўлди. Хоннинг Қарши чўлида турган мол-кўйларининг катта қисми ўлиб кетди. Бу душманга қўл келди. Амир Қазаған ва унинг гумашталари бундан фойдаланиб, Қарши устига лашкар тортдилар. Тақдир тақазосини карангки, бу гал амир Қазағаннинг кўли устун келди. Қозонхоннинг лашкари Қарши ёнида бўлган савашда мағлубиятга учради, хоннинг ўзи эса ўлдирилди.

Шундан кейин улуснинг тизгини, раиятнинг инон-ихтиёри тўлалигича иқтидорли амир Қазағаннинг кўлига ўтди. У энди давлат ишларида ўз майлича иш тутди. Биринчи галда улуғ коон Чингизхон замонидан бери улусга эгалик қилиб келган чигатойларни, яъни Чигатойхон авлодини ҳокимиятдан узоқлаштирди. Тахтга Угадай коон наслидан бўлган Донишмандчахонни ўтказди. Хон сайру саёҳат ва маишатни хуш кўрадиган, табиатан сал думбулрок йигит эди. Шунинг учун ҳам амир ул-умаронинг тожу тахт борасида кўнгли тўк бўлди. «Тахт тепасида бир кўғирчок ўлтирибди-да,— дер эди ўз-ўзига,— улуснинг инон-ихтиёри бўлса менинг кўлимда». Лекин Донишмандчахон амир ул-умаро ўйлаган одам бўлиб чиқмади. Нима бўлса ҳам хон хон экан-да, етовга юргиси келмади. Орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас мажлисларда амир ул-умарони кайириб ташлайдиган қилиқ чикарди. Охиروкибат, хон билан қудратли амирнинг муросалари келишмай қолди. Орадан икки йил ўтиб, 1348 йили амир Қазаған Донишмандчахонни дорулбакога жўнатди.

Амир ул-умаро яна чигатойлар билан тил топишишга қарор қилди ва амирлар билан кенгашиб, Чигатойхон авлодидан Баёнқули ўғлонни тахтга ўтказди. Баёнқули ўғлон Донишмандчахонга қарши ўларок, зийрак ва ақлли йигит эди. Шул боис амир ул-умаро билан муросайи мадорада бўлди, ҳар ишда у билан кенгашди. Хатто унинг сўзига кириб, 1351 йили Ҳирот устига, Малик Хусайн Қартга қарши кўшин тортиб, Жайхуннинг нариги қирғоғига ўтди. Тўғри, бу уруш Баёнқулихон билан амир Қазағанга ғалаба келтирди, лекин Чигатой лашкаридан ҳам кўп йигит нобуд бўлди. Кейинчалик хон амир ул-умаронинг сўзига эътимод қилмай кўйди. Саройда тез-тез ўтказиб туриладиган турли-туман мажлисларда, чонғи ва қурултойларда авваллар хон кўпинча амир ул-умаронинг оғзига қараб ўлтирадиган, кейинроқ иложи борича ундан кўзини олиб қочадиган бўлди. Илгари ўртага бирор масала қўйилса, аввал амир ул-умаронинг фикрини сўрарди.

Энди, аввал ўз фикрини айтиб, кейин «жаноби амир бунга не дейдилар?» деб сўрайдиган бўлиб қолди. Амир Қазаған бир қанча вақт аччиқни ичига ютиб юрди. Хоннинг ахли мажлис олдидан кўрсатиб турган кароматидан жаҳли чикса-да, ўзини босди, кайфиятини сездирмасликка ҳаркат қилди. «Ҳа, шошмай тур, тирранча! Сенга ҳам худонинг боккан балоси бордур», деб кўярди ичида. Хулласи калом, орага қора мушук оралади. Ҳар иккала тараф ҳам бир-биридан хушёр тортиб, сичкон пойлаган мушукдай бўлиб юришди. Пайт пойлашди. Баёнқулихон ҳам, амир ул-умаро ҳам теварак-атрофига одам йиғабошлади. Улус осмонини яна қора булут қоплай бошлади...

Амир Қазаған ҳузур-халоватини суйганлардан эди. Айниқса, шикор, зиёфат ва айшу ишратни яхши кўрарди. «Ўладиган жонга ўйнаб қолгон яхши», дерди у яқинларига хурсандчилиги ошган пайтларда. У одатда кишни Соли саройда, ёзни Қоранурнинг сўлим боғларида, кузни бўлса Мунқда ўтказарди. Қирчиллама киш кунларининг бирида амир ул-умаро ўн-ўн беш чоғлик йигити билан, енгил-елпи қуролланган ҳолда, Жайхуннинг нариги қирғоғига ўтиб, Арханг саройнинг тўқайзоридан шикорга тутинди. Баёнқулихоннинг айғокчилари Соли саройда шикор хусусида гап бошлашган заҳотиёқ Қаршига чопар юбориб, хонни бундан огоҳлантирган, хон ов пайтида қилинадиган ишларнинг чора-тадбирларини кўриб улгурган эди. Хоннинг одамлари ҳам амир ул-умаронинг изидан дарёнинг нариги бетига ўтиб олишганди. Ов қарийб бир ой давом этди. Кунлардан бирида, шикор айна авжига минган бир пайтда, амир ул-умаро ёввойи тўнғизни қувиб келиб хоннинг одамлари кўйган пистирмага йўликди ва Урёт умоқидан Бурулдой мерганнинг ўғли Қутлуғ Темур отган казо ўқига кўндаланг бўлди. Мўлжалга олиб отилган ўқ амир Қазағаннинг қок юрагига тегиб, чап кабирғасини мажаклаб ўтган эди. Амир ул-умаро тил тортмай ўлди. Бу воқеа, «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, 1356 йили киш фаслида содир бўлди.

Шаҳид бўлган амирнинг мурдасини Соли саройга олиб ўтиб, ўша ерда кўмдилар. Лекин шундан кейин ҳам амир ул-умаролик мансаби барлосларга тегмади. Унга Тарағай баҳодир ҳам, Ҳожи барлос ҳам муяссар бўлолмадилар. Марҳумнинг ўғли амир Абдуллани Самарқанддан олдириб келдилар ва Қаршида амир ул-умаролик маснадига миндирдилар.

Амир Абдулла сергақлик ва тадбиркорликда отасидан ҳам ўтиб тушарди. У хоннинг ҳурматини ўрнига қўйди,

амирларнинг ҳам кўнглини овлади. Тез орада янги амир ул-умаронинг тарафдорлари кўпайди. Амир Абдулла бир куни отасининг ишонган мулозимларини тўплаб, гап орасида хон ҳақида сўз очди:

— Биз Баёнқулихоннинг оқ кигизга ўтказилгани маросимини кўрган эрмасмуз.

«Ҳа, шунақа одат бор эди турк билан мўғулда. Бу одатга кўра, хонлик маснадига ўтказилувчи шахсни оқ кигизга ўтказишар, унинг бир учини ўғлонлардан бири, иккинчи учини катта нуфуз ва иқтидорли қабила бошлиқларидан бири, яна бир учини тариқат етакчиларидан бири ва ниҳоят, тўртинчи учини шайхулислом тутиб, уни уч марта кўтариб кўйишар эди.

— Жаноби олийлари, Баёнқулихон марҳум отангиз даврида оқ кигизга ўтказилган эдилар,— деб сўз котди амир Ўлжайту.

Бошқалар бош ирғаб, амир Ўлжайтунинг гапини тасдиқладилар. Лекин амир Абдулла сўзида туриб олди:

— Биз они кўрган эрмасмуз.

Амир Сотилмиш орага тушди:

— Амирзоданинг гапларида жон бор. Келинглар, бу расм-одатни яна бир марта ўтказиб кўя қолайлик. Хонни ҳам, бошқаларни ҳам бир илож қилиб кўндирамыз.

Бошқалар бир нима демадилар. Амир Абдулла Сотилмишга оҳиста ер остидан қараб кўйди.

— Ҳа, хонни ҳам, шайхулислом жанобларини ҳам кўндирамыз,— деди қатъият билан амир Сотилмиш.

Хон бош ирғаб маъқуллади.

Эртаси куни намози жумадан олдин амирлар, шайхулислом ва бошқалар амир ул-умаро бошчилигида саройга бориб Баёнқулихонни оқ кигизга ўтказдилар. Ўша куни Қаршининг жумъа масжидида хоннинг муборак номига хутба ўқилди.

Орадан бир ҳафта ўтиб-ўтмасдан амир ул-умаро яна ҳамма яқинларини тўплаб, обдан ичириб-едирди. Зиёфатда хоннинг ўзи ҳам бор эди. Зиёфат маромига етиб, ҳамманинг кайфи ошгач, амир ул-умаро ўртага маслаҳат солди:

— Пойтахни Самарқандга кўчирсак. Хон ҳазратлари ва умаройи бокиром бунга нима дейдурлар?

Бошда ҳеч кимдан садо чикмади. Хондан ҳам...

Баёнқулихон ўша куни ҳамма қатори еб-ичмади. Олдига олтин табокда қўйилган каклик гўшtidан бир парчани олиб оғзига солди-ю, бошқа дастурхонга қўл чўзмади. Бошқа пайтларда бўлса, кўйнинг бир нимтасини

кўрдим демаган хоннинг бугун негадир кўнглига кил сизмас эди. Илгари ўтиришларда йикилиб колгудай ичарди. Бугун хитойи косада узатилган майдан шунчаки бир-икки хўплаб кўйди, холос. Хон ҳаммага бир-бир нигоҳ ташлади, лекин ҳеч нима демай ерга караб олди. Ўртага сукунат чўкди.

— Жанобларга аъёнким Қарши улуғ хон Кепакхон замонидин бери Чиғатой улусига пойтахт бўлиб келди. Энди они Самарқандга кўчирсак, ёсо ва юсунга тўғри келармикин, амирзодам? — деди амир Абдуллага йма-нибгина караб амирлар орасида энг ёши улуғ амир Кутғу.

Амир ул-умаро бир унга каради, бир хонга. Лекин бу сафар ҳам индамади. Амир Абдулла хон пойтахтни кўчиришга эътироз билдириб колармикан, деб чўчиган эди. У амир ул-умаро бу ишни яхши ният билан килмаётганини сезса-да, эътироз билдирмади. У кейинги пайтда умаро билан черик ўртасида нуфузи хаддан зиёд ортиб кетган бу одамдан кўркар эди. Илож қанча? Бу пайтда яхшиси индамаган маъқул. Одамлар «сукут аломати — ризо», дейдилар-ку, лекин гапнинг «сукут аломати — норизо», деган маъноси ҳам бор-да. Хоннинг кўнглидан мана шу фикр кечди.

Амир Абдулла бошқа амирлар, ҳатто жангу жадалларда ўзини аямай, жон олиб-жон бериб қилич чопган амир Ўлжайту ҳам бир нима демагач, масалани ўзи шартта ҳал қилди-қўйди:

— Самарқанди фирдавсмонанд Искандар Зулкарнайнни кўрган шаҳар. Қадим замонлардин бери мамлакат пойтахти. Хонимиз Искандари Соний...

Шу ерда гапни бўлиб, амир ул-умаро хонга маънодор караб қўйди. «Ўлмасак кўрурмиз, сенми ўшал Искандари Соний, ё...». У кўнглида ўзини назарда тутди. Отаси етолмаган муродга ўзи муяссар бўлиши ва улус тахтига ўлтиришни кўпдан орзу қилиб келарди. Шундай кунлар келишига ишончи комил эди унинг. Шу боис Искандари Соний деганда, албатта, ўзини назарда тутди.

Амир ул-умаро сўзида давом қилди:

— Тангри таоло насиб этса, янаги жумъа намозини Самарқандда адо этгаймиз.

Яна ҳеч ким бир нима демади.

Шу тарика, 1357 йили Чиғатой улусининг пойтахти Қаршидан Самарқандга кўчирилди. Орадан бир ярим-икки йил ўтиб амир Абдулла Баёнқулихонга қарши фитна уюштирди. Амир ул-умаронинг одамлари тун яримдан окканда хоннинг ҳарамига бостириб кириб, уни, хотин-

халажи билан қўшиб тўғдан ўтказдилар. Баёнқулихонни зўр тантана билан олам шайхи Сайфуддин Бохарзийнинг мазорига элтиб тупрокка топширдилар. Мана энди амир ул-умарога тожу салтанатга йўл очилди. Лекин у бу сафар ўзини хон, деб эълон қилишга журъат қилолмади. Тўғриси, амирлар бунга монезлик қилишидан чўчиди. Амир ул-умаро Чигатой наслидан бўлган ўғлонлардан хали балоғатга етмаган Темуршоҳни тахтга ўтказишга мажбур бўлди. Лекин яхши замонлар келиши ва улуснинг инон ихтиёри барибир бир куни унга насиб этишига имони комил эди. Шу сабабдан бир неча ой мана шу орзу-хавас ила яшади. Аммо мақсадига етолмади. Тез орада ўзи ҳам, ёш хон ҳам янги фитнанинг қурбони бўлдилар. Ўша йили Баён сулдус Ҳисори шодмондан, Ҳожи барлос Кешдан амир Абдуллага қарши қўшин тортдилар. Самарқанд остонасида бўлган урушда амир ул-умаро мағлубиятга учради. Амир Абдулла Жайхуннинг нариги тарафига қочиб кутулди ва то ўлимига қадар Андаробда қувғинликда кун кечирди. Хонни қўл-оёғига қишан солиб Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг хузурига олиб келдилар. Исёнчи амирларнинг амри билан хоннинг боши кесилди.

Шу-шу Чигатой улусининг амир ул-умаролик маснадини эгаллаб келган амир Қазаған авлодининг риштаси кесилди. Бу хонадоннинг ҳукмронлиги ўн бир йилдан ошмади. Барлослар, яъни Амир Темур аждоди бўлса Чингизхон замонидан бери шу олий маснадда бир юз ўн тўққиз йил ўлтирди ва яна давом этди.

Темуршоҳ ўлдирилгандан кейин Чигатой улусининг жилови ана шу икки мумтоз амир: Баён сулдус билан Ҳожи барлоснинг қўлида қолди. Бу амирлар табиатан бир хил одам эмас эдилар. Баён сулдус аслида харбий бўлишига қарамай, халим, кам озор одам эди, лекин ичкиликка муккасидан кетганди. Ҳожи барлос ўта тақводор, беш вақт намозни қанда қилмайдиган одам эди. Аммо уларнинг иккаласи ҳам сиёсатдан узоқ киши эдилар. Шу сабабдан улусни инқироздан асраб қололмадилар. Орадан беш-олти ой ўтмаёқ, улусда ур-йикит бошланди. Чигатой улуси майда-майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, қадимдан ҳазрати соҳибқироннинг ота-боболарига қарашли бўлган Кеш билан унинг туманлари Ҳожи барлоснинг инон-ихтиёрида қолди. Хўжанд вилоятида Боязид жалойир ўзини мустақил ҳукмдор, деб эълон қилди. Балх ва унга қарашли ерларда Ўлжой Буғо сулдус мустақиллик туғини кўтарди. Шибирғон вилоятида найман умоқидан бўлган Муҳаммадхўжа Аперди ўзини ҳокими мутлак, деб

эълон килди. Хутталон билан Арханг сарой вилоятларида амир Кайхусрав билан Ўлжойту Аперди мустақилликдан дам урдилар. Самарқандга қарашли Тотканд билан Сарипулда Хизр Ясовурий бош кўтарди. Ҳиротни ҳалиги амир ул-умаро амир Абдулланинг ўғли амир Ҳусайн эгаллади.

Бу парчаланиш улусни уруш-талаш гирдобига тортди. Орадан кўп вақт ўтмай, Хизр Ясовурий элини жам қилиб кўшни бекликларни босди. Айниқса, бир пайтлар Ҳирот ҳукмдори Муъиззуддин Ҳусайннинг тез-тез қилиб турган ҳужумларидан танг бўлиб, эли билан Қарши атрофига кўчиб келиб тирикчилик қилиб турган кўхистонликлар бу талошлардан анча азият чекдилар, кўп одамларидан ажралдилар. Охир-оқибат, бу ердан Шибирғонга, Муҳаммадхўжа Апердининг химояси остига кўчиб кетдилар.

Хулласи калом, Чигатой улусида кучайиб кетган урйикит бошга бало бўлди. Юрт-юртни, эл-кўшни эли қонқаро қакшатди. Ҳузур-ҳаловат ўртадан кўтарилди. Ҳеч ким бамайлихотир ухлаёлмай қолди. Кечалари дод-вой чикмаган биронта хонадон қолмади. Бадавлат кишилар ҳам, раият ҳам, кўйингики, барча мўмин-мусулмон босқину талонга қолди. Раиятга жуда кийин бўлди...

ЭЛ-ЮРТ ДАРДИГА ДАРМОН

Халқ орасида қадимдан «бўлинганни бўри ер» деган мақол бор. Мовароуннаҳрда, яъни Чигатой улусининг ғарбий қисмида бошланган парокандаликдан ўша пайтларда анча куч-қудратга тўлган Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон фойдаланиб қолди. У ҳижрий 761 йилнинг раби ул-аввал ойида (милодий 1360 йилнинг феврал ойи ўрталарида) санокка сифмайдиган мўғул кўшини билан Еттисув орқали Мовароуннаҳрга йўл олди. Сайрам мўғулга қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Туркистоннинг катта йўл устида жойлашган шаҳар ва қишлоқлари ҳам шу зайлда Туғлуқ Темурхонга таслим бўлдилар. Орадан бир ой ўтар-ўтмас мўғулнинг катта кўшини Сирдарёнинг ўнг соҳилида пайдо бўлди. Хўжанд қаршисида жойлашган Чанок булокка етганларида Туғлуқ Темурхон лашкарни тўхтатишга буюрди.

— Чонги ўтказмоқ зарур, — деди у вазирларга.

Чанок булокда қиска ҳарбий кенгаш ўтказилди. Бир кеча-кундуз лашкарга дам берилгандан сўнг, юришни давом эттиришга буйруқ берилди.

— Манғлай кисмга сизлар бош бўлинглар, — деди хон ёнида турган кериот умокининг сардори Улуғ Туғтемур, арканут умоқидан Ҳожибек ва конглиларнинг етакчиси амир Бекчикка.

— Фармони олийлари бош устига, — дедилар амирлар тиз чўкиб бир овоздан.

Баронғор, жавонғор ва бошқа қисмларга ҳам бошчилар тайинланди.

Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳр ичкарисиди айтарлик қаршиликка учрамади. Ҳар бири ўзини хоқими мутлак деб эълон қилиб, бир-бирини еб-ичиб ётган улус беклари умумдушманга қарши бирлашолмадилар. Чунки ғишт қолипдан кўчган эди. Бир-бирининг устига узлуксиз боскин қилавериб, амирлар юз кўришмас бўлиб кетишганди. Баъзилари ҳатто юз берган бу фожиани худонинг неъматидеб билдилар ва ёғийнинг қўли билан ўз ғанимидан ўч олиш пайига тушдилар. Мана шундайлардан бири Хўжанд хоқими Боязид жалоийр бўлиб чиқди. У Туғлуқ Темурхон лашкарининг манғлай қисми ҳалиги уч амир бошчилигида Сайхундан ўтиши биланок ўз қавми билан келиб мўғулларга қўшилди. Хавфли рақиби Ҳожи барлосни бир ёқли қилиш ниятида мўғулларни Қарши билан Кеш устига бошлади.

Темурбек айнан ўша эл-юрт бошига мушкуллик тушган кунлари тарих саҳнасида намоён бўлди. Бўлганда ҳам тадбиркор ва халқпарвар шахс сифатида пайдо бўлди. У ўша Туғлуқ Темурхон мамлакатга бостириб кирган ҳижрий 761 йили энди йигирма тўртга кирган норғил йигит эди. Отаси амир Тарағой сўнгги йилларда оғир дардга чалингандан бери, измини ўғлига топширганди. Темурбек ўша пайтда юз нафар сара йигити билан Кеш атрофида, Хўжа илғор қишлоғида лашкар қуриб ўлтирган эди. Ёғий Сайхунни кечиб ўтгани ҳақида хабар олиними ҳамано кўпни кўрган, суюги уруш-талолларда қотган Ҳожи барлос таҳликага тушганидан жиянини қорлаб Хўжа илғорга чопар юборди. Чопар Темурбекни уйдан топди. У кун сайин, балки соат сайин сўниб бораётган, дард аъзойи баданини кемириб, ниҳоятда қолдан тойган отаси тепасида хомуш бир кайфиятда ўлтирарди. Ҳовлида бўлса хотин-халажу хизматкорлар кундаги юмушлари билан банд. Қимдир тандирга нон ёпади, қимдир қозон тепасида, биров молларга ем-хашак, биров сув ташийди. Икки йигит жодида пичан қирқяпти. Темурбек гарчи эшик олтидан одам шарпасини эшитган бўлса-да, парво қилмади. Фақат ўлтирган хонасининг эшиги ғийқ этиб очилиши билан

эшикка ўғирилди. Остонада Ҳожи барлоснинг таниш навқари кўл қовуштириб турарди. Навқар хонадаги аҳволни кўриб, бошда нима дейишини билмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Фурсат ўтиб ўзига келгач, Темурбек билан унинг бемор отасига икки букилиб салом берди:

— Ассалому алайкум, бек ота! Ассалому алайкум бек ота!

Темурбек истар-истамас бош ирғаб алик олди ва ҳайрон бўлганча чопар йигитнинг кўзларига тикилди. «Бекорга келмагандир каллаи саҳарлаб. Бирон жиддий воқеа содир бўлган», деб фикрлади ўзича.

— Амакингиз Ҳожи барлос жаноблари юбордилар бизни.

Навқар кўйнидан муҳрланган хат чиқариб, аввал кўзларига суртди, сўнг Темурбекка узатди. Темурбек эса уни отасига узатди. Лекин у олмади ва ўғлига «ўкинг» деб ишора қилди. Темурбек эҳтиётлик билан мактубнинг муҳрини синдирди, сўнг ёнидан каркидон сопли пичоғини чиқариб, унинг ипини кесди. Сўнг шошилмасдан мактубнинг катини ёза бошлади. Тарағой баҳодирни отаси номини эшитиши ҳамон ваҳима босган эди. Не ҳодиса юз берди эркан, ўзи? Биронтаси қазо қилдимикан? Ё юртни ёғий босдиму? Темурбек бўлса, ҳамон имиллаб, хатнинг катини ростлаш билан овора эди. Тарағой баҳодирнинг сабри чидамади чоғи, бор товуши билан: «Овоз чиқариб ўкинг, бек!» — деди. Темурбек отасидан узр сўради ва хатни баланд овоз билан ўқиб берди. Хатда қисқа дуои саломдан сўнг мана бу гаплар ёзилган эди: «Мазкур ойнинг аввалида Жете хони Туғлуқ Темур дарахт баргларидин, бадки саҳро кумидин ҳам кўп лашқар бирлан мўру малағ бўлиб, Сайхундин биз тарафга ўтибдур. Онинг бирлан Хўжанд ҳокими Боязид жалойир барча жалойирлари бирлан ва яна теварак-атрофнинг бир неча беги қўшилғон эрмиш. Алар жамул-жам бўлуб, шу ужурда Насаф бирлан Кеш устига, Сизу бизга қарши юриш бошлағон эрмиш. Элу улус сарсону саргардон, шаҳару кишлоқларимиз ер бирлан яқсон бўлмасдин туриб, жамъ бўлишимиз ва биргаликда ёғийни даф қилишимиз зарур. Улуснинг эмну омонлиғи, раиятнинг рифоҳияти Сиз бирлан бизни шитоб бирлан отланишга даъват этадур. Шу мазмундаги мактуб Ўлжой Буғо сулдус, Мухуммадхўжа Аперди, амир Қайхусрав, амир Ўлжойту, Хизр Ясовурий ва бошқа бекларга ҳам жўнатилди. Ушбу мактубни олишингиз бирлан йигитларингизни жамъ этиб ва яна бир ойга етатурғон озуқа олиб, Кўзи мундоққа келишингиз лозим

кўринадур. Кўзи мундок лашкаргоҳ деб эълон қилинди. Вассалом».

Бемор мактуб мазмунидан юз берган ахвол ғоятда жиддийлигини укди. Унинг ҳорғин юзида ташвиш ва саросима аломатлари зуҳур бўлди. Кайфиятини ўғлидан яширишга уриниб, бир зум кўзларини юмиб олди. Тарағой баҳодир ҳар ҳолда Туғлуқ Темурнинг кимлигини, нималарга қодирлигини яхши биларди. Оталари бир-бирларига якин эдилар. Баҳор пайтларида Туғлуқ Темурнинг отаси Элхўжа ўғлон Қешга келса, ёзнинг иссиқ кунларида амир Беркал ўғли Тарағойни олиб Болосоғунга борарди. Тарағой баҳодир уни ўша кезларда кўп кўрган. Туғлуқ Темур бола ҳам ҳарбийларча кийиниб олган, кўзида амалу мартабага мойиллик учкунлари чакнаб турарди. Ушанда Тарағой баҳодирнинг отаси унинг елкасига уриб: «Ха, Элхўжанинг ўғлони худо хоҳласа келажакда баҳодирлик таврида донг чиқарадур», деб эркалатгани эсида.

Темурбек бир неча дакика орага чўккан сукунатдан кейин «нима қиламиз?», деган маънода отасининг кўзларига тикилди. Тарағой баҳодирнинг кўзлари хиёл очиқ эди. У оёк тарафида тик турган ўғлига узоқ термулиб турди. Норғил, шижоатли, ақл-идрокли ўғлига ҳаваси келди. «Хайрият, номим ўчмас эркан», деди у ичида. Темурбек ҳақиқатан ҳам ота ўғил бўлиб ўсди. Мактабда хат-саводини чиқарди, зарур билимлар орттирди, «Сулук ал-мулук»дан яхши таълим олди. Ешлигидан ҳарб ишларини суярди, уни ҳам икир-чикиригача яхши эгаллади. У, айниқса, ҳар қандай одам билан тил топа биларди. Тарағой баҳодир ўғлининг келажакдан кўнгли хотиржам эди. «Бир кунини кўриб кетади, асло кам бўлмайди», дерди ўз-ўзига. Лекин шу дамда уни бир қадар ваҳима босди. Нима бўлганда ҳам ўғли-да, яна ёлғиз ўғил. Қолаверса Ҳожи барлос билан қоляпти. «Қариндош бўлатуриб менга нима каромат кўрсатди-ю, ўғлимга мурувват килармиди бу тулки», — деди у ичида. Бундан ташқари, Чиғатой улусининг мен-мен деган бекларининг аҳволи ҳам унга аён эди. Улуснинг бус-бутунлигини сақлаш, раиятнинг бошини қовуштириш ўрнига «мен сендан зўрман» қабалида иш тутиб, кеча бир-бирининг ёқасидан олишди, бугун эса нон-тузини ошаб, отини минган халқини ташлаб, душманнинг хизматига кириб ўлтирибдилар. Бундай шароитда ўғлининг аҳволи не кечар экан? Тарағой баҳодир айни шу сонияда мана шуларни ўйлаб, боши қотди. Темурбек эса Ҳожи барлоснинг мактубини тутганча отасининг юзига термилиб, ундан жавоб кутарди. Шу алфозда ота-бола бир

неча дакиқа бир-бирларига тикилиб туришди. Охири, Тарағой баходир бўғик овоз ила ўғлига мурожаат килди:

— Майли, борингиз, бек! Амакингиз сизни беҳуда чорламагандур. Сизни Ҳожига, уни яратган эгамга топшурдим. Сизга ижозат, ўғлим!

Тарағой баходир шундай деди-ю, томоғига каттик бир нима тикилгандай бўлди. Хўрлиги келиб, кўзлари жикка ёшга тўлди. Отасининг ахволини кўриб, Темурбекнинг хўрлиги келди, лекин кўзидан бир катра ёш томчиламади.

— Тезрок боринг! Амакингиз махтал бўлиб қолмасун,— деди Тарағой баходир яна гапани такрорлаб. Бироз нафасини ростлаб олгач, яна нималардир демокчи бўлди, лекин «яна дийдор кўришармиканмиз», деган андиша хотиридан кечиб, қайта кўнгли бузилди.

— Аммо ўзингизга эҳтиёт бўлинг, қарамоғингизда бўлган худонинг бандаларига озор етказманг, бошини силанг,— деди у охири ўзини қўлга олиб.

Темурбек отасининг ёнига бориб чўк тушди ва қўлларини ўпди.

— Ҳазратимни хотирдан фаромуш қилманг, бек. Зоти шарифлари Сиз бирлан биз, балки Кеш халқининг руҳоний отасидурлар.

Темурбек отасининг пичирлаб айтган бу сўзларини яхши эшитолмади. Хаёлини минг хил ўй-фикр чулғаб олиб, эс-хушини аллақайқадир учириб кетган эди. Лекин ҳазратим дегани эсида қолди, гап нима хусусда бораётганлигини дарров илғаб олди. Отаси бир умр сиғиниб, дуосидан баҳраманд бўлиб келган пири Шамсуддин Кулол ҳақида гапирган эди. Амир Кулол алломайи замон Шаҳобуддин Сухравардийнинг халфаси бўлиб, диний илмлар ҳамда тарикат сулуқини пухта эгаллаган билимдон одам эди. У кўп вақтини Кеш қабристонининг ёнгинасига қурдирган хонақосида кечирар, ўта камсуқум, ғарибваш одам эди. Амир Тарағой баходир ҳазрат эшоннинг содик муридларидан бўлиб, уни тез-тез йўқлаб, назру ниёз бериб турарди. Баъзида унинг зиёратига Темурбекни ҳам етаклаб олиб борарди. Шу-шу, Темурбек отасига ўхшаб хожа Шамсуддин Кулолнинг пешидан тутиб, унга мурид бўлиб қолди.

— Энди боринг, бек,— деди ниҳоят Тарағой баходир ва қўл очиб оқ фотиҳа берди.

Айни шу пайт хонага ўғай онаси Қадак хотин билан эгачиси Кутлуғ Туркан оғо кириб келишди. Ота-ўғил фотиҳага қўл очиб турганларини кўрдилар-у, улар ҳам останада чўк тушдилар. Кутлуғ Туркан оғо отаси ўсалланиб

қолгандан бери шу ерда. Уйига — Бухоройи шарифга фақат икки марта бориб келди. Эри таг-туглик одам. Дуклот амирларидан. «Майли, боравер, отамларга кара. Унинг биздин бошқа кишиси йўқ. Темурбек эр киши, доим кўчада, беморга қаролмайди. Биз болалар бирлан бир кунимизни кечирурмиз, отамга кийин.— деди амир Довуд хотинига кейинги сафар борганида. Шу-шу, Қутлуғ Туркан оғо отасининг ёнида...

Қадақ хотин ва Қутлуғ Туркан оғо билан Темурбек яна бир неча дақиқа ота қошида бўлдилар. Тарағой баҳодир кўлини яна дуога очди.

— Парвардигори олам сизларни ҳамиша ўз паноҳида асрасун, мурод-максадларингизга етинглар, болаларим! Омин!..

Болалар яна бир марта оталарининг қўлларидан ўпдилар, кейин орқаси билан юриб ҳузуридан чиқдилар. Қутлуғ Туркан оғо билан Қадақ хотин Темурбекни кўча дарвозасигача кузатиб чиқдилар. Рикобдор Мамат бекнинг эгар урилган олапақки отини тизгинидан тутганча кўча дарвозанинг ёнгинасида турган экан, хожасини кўриши билан сўл кўлини кўксига кўйиб хўшлашди. Темурбек аввал онаси, сўнг опаси билан хайрмаъзурлашди, сўнг ирғиб отга минди, лекин кетолмади. Она билан опасига бир қайрилиб қаради-ю, юзларидаги ғамгин аломатни кўриб кўнгли бузилди. Оғир бетоб бўлиб ётиб қолган отаси яна кўз ўнгидан ўтди. Унинг тақдири энди она билан мана шу ёш жувоннинг кўлида. Яна кўришиш муяссар бўладими, уларга? Мана шуларни ўйлади-ю, ўзини тутолмади. Кўзларидан дувиллаб оккан ёш унинг икки юзини ювди. У жаҳл билан отга камчи босди. Олапақки уни кўтарганича узок-узокларга учириб кетди. Кўчада олапақкининг туёғи кўтарган чанг-тўзону, йиғлаган Қутлуқ Туркан оғо билан муштипар она Қадақ хотин қолди.

Темурбек Кешга чошгоҳдан сал ўтганда етиб борди. Шаҳар ҳар қачонгидан ғажум. Катта кўча бўйлаб у ёқ-бу ёққа от чоптириб ўтаётган навкарлар... Жарчилар: «Ҳой, ахли Кеш! Эшитмадим деманглар, эшитганлар ўлтирманглар! Улусни ёғий босди. Барча йигитлар, ўн беш ёшдан етмиш ёшгача ҳамма эркак отулови, қурол-аслаҳаси ва бир ойга етгулик озукаси бирлан тез фурсатда Қўзи мундоққа йиғилсун!» — деб осмону фалакни бошга кўтариб жар солардилар. Ҳокимнинг қароргоҳи олдида ҳам одам кўп. Уламо, ўнбоши ва юзбошилар, ясовул ва мулозимлар, ҳар ким

тўпи билан нималарнидир сўзлашиб турардилар. Хамманинг юзида тараддуд ва ташвиш. Жамоа Темурбекни таниб, бирови кўлини корнига, бошка бирлари кўксига кўйиб саломлашдилар. Ясовулбоши чопиб келиб отининг жиловидан тутди. Темурбек отдан ирғиб тушди ва кўлларини кўксига кўйиб бу ерда турганларга таъзим қилди. Мулозимлардан бири — эшик оғанинг одами бўлса керак — уни ичкарига чорлади.

Хожи барлоснинг кўринишхонаси катта-кичик беклар, машойиху уламо билан лик тўла. Ҳазрат Шамсуддин Кулол ҳам шу ерда эдилар. Темурбек аввал амакиси билан кўришди, кейин бориб отаси ва пири муршиди бўлган бу олий зотни зиёрат қилди...

Кенгаш бир масала устида бўлиб, қисқа ўтди. Хожи барлос содир бўлган вазиятни лўнда қилиб тушунтирди:

— Биз барча вилоятларга, — деб сўз бошлади у, — Хисорга ҳам, Самарқандга ҳам, Хиротга ва Балху Шибирғонга ҳам чопар юбордик, локин амир Муҳаммадхўжа ҳам, Ўлжайту ҳам, Хизр Ясовурий ҳам чопарга аниқ бир жавоб қилмабдурлар. Фақат амир Хусайндин хушхабар олдик. Черики бирлан йўлга чиққонмиш. Сулдуслар, найманлар ва ясовурийларнинг сукут сақлағонлари майли-я, локин анави кўппак Боязид жалойирни айтмайсизми? Ёғий бирлан оғиз-бурун ўпишибдур ва они бизнинг устимизга етаклаб келаётқон эрмиш.

Хожи барлос шу ерда гапни узди ва «не маслаҳатни раво кўрурсизлар?» — дегандай ҳаммага бир-бир назар ташлаб чикди. Лекин ҳеч кимдан садо чикмади. Темурбек ҳам аҳли мажлисга назар солди. Уламо билан машойих ер чизиб ўлтирарди, бекларнинг юзида эса жасорат аломати сезилмасди. Улар паришон ва саросима кайфиятда эдилар. Хожи барлос жиянига мурожаат қилди:

— Хўш, бек, сиз не фикрдасиз?

Тўсатдан берилган савол Темурбекни довдиратиб қўймади. У вазиятни бошданок англаб, ёғий хусусида нима дейишни аввалдан ўйлаб қўйган эди. У катъият билан деди:

— Жамоага маълумки, ёғий қудратлик. Боязид жалойирга ўхшаганлар яна топилмай қолишига ким кафил бўлолади? Ихтиёримиздаги лашкар бирлан эрса Туғлуқ Темурхонга бас келишимиз амри маҳол. Ёғий

Мовароуннахрга ичкариламай, шахару кишлокларимиз боскину талонга қолмай туриб, мўғул бирлан сулҳ тузсак тўғри бўлурму, деган ўйдамен. Акс ҳолда, худо кўрсатмасун...

Темурбек буёғини айтмай кўяқолди. Аҳли мажлисга акс ҳолда не фожиа юз бериши бусиз ҳам аён. Ҳожи барлос ҳам, аҳли мажлис ҳам бир дақиқа Темурбек айтган гаплар хусусида ўйланиб қолдилар. Дарвоқе, вазият огир, бунинг устига, «дард устига чипкон» дегандай, Чиғатой бекларида ахиллик йўқ. Бундай шароитда беш-ўн минг кишилиқ кўшин билан Туғлуқ Темурдек кучли подшоҳга бас келиб бўлармикин? Борингки, сулҳ ҳам таклиф қилинди. Лекин Туғлуқ Темурхон ўлжанинг ўзи мана-мен деб, кўлига тушай деб турганда сулҳга кўнармикин? Ва яна у хойнахой Чиғатой улусини эски ҳолида тиклаш тараддудидадур? XIII асрнинг ўртасида бу улус иккига: Мўғулистон ва Туркистонга ажралиб кетгандан бери аҳвол мана шунақа. Иккала тарафнинг хонлари ҳам ўзим бўлайга тушиб қолишган. Еттисув билан Ила воҳасида қолиб кетган чиғатойлар Мовароуннахрга кўчиб бориб ўтроклашган ва маҳаллий аҳоли билан кўшилиб кетган кавмини кораунас (дурагай) деб, кораунаслар бўлса еттисувликлар билан илаликларни кўпинча боскинчилигу талончилик одатини ташламагани сабабли жете (боскинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлиб қолдилар. Мана энди айни шу пайтда жетеларнинг қўли баланд келиб турибди. Ҳожи барлоснинг кўнглидан мана шу гаплар кечди. Хўш, Темурбек таклифи хусусида нима десин? Унинг боши қотди. Аҳли мажлисга яна бир марта кўз ташлаб чиқди. Ҳамма боягидай сукутда. Охири бўлмади. Ҳазрат Шамсуддин Кулолга мурожаат қилди:

— Ҳазратим, Темурбек қилган таклиф хусусида нени маслаҳат кўрадулар?

— Темурбекнинг гапида жон бор, таксир, сулҳдин бошқа чора йўқ,— деди хазрат бир хокимга, бир Темурбекга қараб.

Ҳожи барлос хазратга эътироз билдирди:

— Йўқ, хазратим. Туғлуқ Темур сулҳга кўнмайдур. Мовароуннахрдек улгуржи ўлжани кўлдин бериб бўпти. Савашмокка ҳам имконимиз йўқ. Шундай бўлғач, бирдан-бир тўғри йўл молу жонни тахкиру форатдин омон сақлаб қолишни ўйлаш керак. Аҳлу аелимиз, мулозим ва хизматкорларимиз бирлан кўлға

олгудек молимизни олиб, вақтинча Хуросон тарафларга кетганимиз маъкул... Кейин кўрурмиз. Тангри таоло не йўлга бошлар эркан.

Ҳеч кимдан садо чикмади. Шундан кейин Ҳожи барлос яна жиянига мурожаат килди:

— Гапимиз сизга маъкулму, бек? Менимча, сизнинг ҳам биз бирлан кетганингиз маъкул.

Темурбек ҳеч иккиланмай жавоб килди:

— Йўқ, таксир, мен бундай қилолмаймен. Бир умр Мовароуннаҳр халкининг нонини еб, тузини ичиб, офир пайтларда уни ёғийнинг талониға ташлаб кетиш инсофдин бўлмас. Бошсиз мулк — жонсиз танага ўхшайдур. Сиз ҳам қолинг, таксир. Эл-юртга бош бўлинг. «Эл-юрт дардига дармон бўл!» — деган нақл бор, олий хазратлари.

Ҳожи барлос ўзининг тўғри йўл тутаётганини исботлашга уриниб, яна кўп далил-исботлар келтирди. Охири, Темурбекни болага чиқариб «қари билганни пари билмас» деб тесқари қараб олди. Лекин Темурбек сўзида қатъий туриб олди:

— Сиз не килсангиз ихтиёрингиз. Не бўлса бўлсин, мен барибир улус бирлан, эл бирлан қолурмен.

Бошқа сўзловчи бўлмади. Аҳли мажлис орасига узок сукут чўқди. Нима ҳам дейишарди. Айтиладиган гапни беклар айтиб қўйишди...

Ҳожи барлос айтганини килди. Эртаси куни сахарда кўч-кўронини туя ва от-уловга ортиб Кешдан чикди ва Жайхун соҳилига қараб йўл олди. Темурбек эса йигитлари билан Хўжа илғорга қайтди...

У уйига эртаси куни пешин намози пайтида кириб келди. Келдию, отаси ётган хонага ўтди. Хайрият, отаси эсон-омон экан. Ва, ҳатто Тарағой баҳодирнинг аҳволи бугун Темурбекка кечагидан дурустроқ туюлди. Ха, ҳақиқатан ҳам шундай эди. У бугун эрта тонгдан бери бир қадар дадил, чехраси очик эди. Ўғлини кўриб эса қувониб кетди ва ҳатто ўрнидан турмоқчи бўлди, лекин қуввати етмади. Темурбек отасининг ёнига чўк тушди, қўлларини ўпиб, юзини юзига қўйди. «Яратганга шукр, отам тузалиб кетади, шекилли», — деб суюнди. Лекин Темурбек инсонда ёруғ дунёдан кўз юмиш олдидан қандайдир илоҳий куч, сергаклик пайдо бўлишидан хабарсиз эди. Темурбек Кешда бўлиб ўтган воқеани отасига қисқагина сўзлаб берди. Тарағой баҳодир ўғлининг гапларини диққат билан тинглади, лекин отасининг аҳли-аёли ва кўч-кўронини олиб, Кешни

бўшатиб чикканини эшитиб, бош чайкади, кайфияти бузилди.

— Яхши бўлмабдур бу қилғонлари. Нима бўлғонда ҳам Кешни химоя қилиш зарур эрди. Ҳожи хиёнат қилибдур киндик қони тўкилғон юртига,— Тарағой баходир шундай деди-ю, бирдан ўзидан кетди.

Темурбек юз берган бу аҳволни кўриб кўрқиб кетди, бор овози билан опасини чақирди. Ўлжой Туркан оғо шу атрофда экан, инисининг қаттиқ овозини эшитиб, ичкарига чолиб кирди. Отасига кўзи тушди-ю, дод солди. «Дод-вой»ни эшитиб хонага ҳарсиллаганча Қадак хотин кириб келди. Тарағой баходир ялт этиб кўзини очди-ю, кейин яна юмиб олди. У шу тарика лом-мим демай, яна бир кеча-кундуз ётди. Эртаси ўтиб, индинига эрталаб сал дурустлашган бўлди. Лекин барибир ўнгланиб кетмади. Ой қуни битган экан, нонуштадан кейин унга бирдан ўқчиқ келди. Темурбек отасининг бошини кўтариб, оғзига идиш тутди. Тарағой баходир бир оз қайт қилди, кейин совук тер босди уни, фарғара бошланди. Бир чой дамлаш вақти ўтар-ўтмас фарғара тўхтади. Тарағой баходир «пуфф» деди-ю, боши шилк этиб ўғлининг кўлидан тиззасига тушди. Тарағой баходир шу тарика оламдан ўтди. Темурбек билан Қутлуғ Туркан оғо ва Қадак хотин дод солганларича қолишди...

Ўша қуни пешин намозидан кейин марҳумнинг жасадини ота-боболари ёнига тупроққа топширдилар. Бу воқеа Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, хижрий 761 (милодий 1360 й.) да содир бўлди.

Азадорликнинг учинчи қуни «ёғий Қаршига яқинлашиб қолибдур» — деган хабар олинди. Темурбек ўша қуни кечкурун отасининг учини ўтказди-ю, эртаси эрталаб теварак-атрофга жарчи ва тавочилар юбориб, лашкар йиғишга тутинди. Бешинчи қуни эрталаб у Кешга жўнаб кетди. Ўша қуниёқ қолган-қутган беклар, уламо ва машойихни тўплаб, шаҳар мудофааси хусусида кенгаш ўтказди. Сўнг бу муҳим ишни ишончли кишиларнинг кўлига топшириб, олтинчи қуни саҳарда йигирма чоғлик навқар билан Қаршига йўл олди. Лекин кўп юрмасдан, отини битта-битта бостириб, шошмай келаётган номаълум одамларга дуч келди. Улар бор-йўғи уч отлик эдилар. Темурбек улардан бирини дарров таниди. У ёғий лашқарининг манглайига гажарчи бўлиб келаётган Маҳмудшоҳ Ясовурий эди.

— Кимсизлар? — деб ўшқирди Маҳмудшоҳ Ясовурийнинг ўнг қўлида турган семиз пакана мўғул.

— Мен, Кеш ҳокими Ҳожи барлоснинг жияни Темурбек бўламен, — деб жавоб берди вазминлик билан Темурбек.

Мўғул яна ўшқирди:

— Не юмуш бирлан бу тарафларга келаётирсен? Бизга не юмушинг бор?

Темурбек аввалгидай ўзини оғир-вазмин тутиб деди:

— Биз хон ҳазратларининг хизматиға бораётурмиз. Зоти олийларни нени раво кўрсалар шунга бош эгурмиз.

— Ҳайда, бўлмаса, — деди мўғул калондимоғлик билан.

Темурбек бошда мўғулнинг гапини укмади. Сўнг отини тисаргандан кейин тушунди. «Ҳайда» дегани кўнғиротлар лафзида «биз бирлан юр» дегани экан.

Мўғул лашкарининг манғлай қисми Хузорда турган экан. У ерга кун чошгоҳдан оккандан кейин етиб боришди. Маҳмудшоҳ Ясовурий ва унинг ҳамроҳлари Темурбекни ўша манғлайнинг сардори амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар, навкарларини эса сал нарироқда тутиб қолдилар.

Темурбек Туғлук Темурхоннинг катта нуфузга эга бўлган бу амирини биринчи кўриши эди! Элликдан ошган, соч-соқолига битта-яримта ок оралаб қолган барваста ва хушсийрат одам эди у. Ҳожибек икки қават қилиб солинган кимхоб тўшакча устида ўлтирар эди. Кўринишидан мутлақо кўчманчига ўхшамасди. Чодирдаги жиҳозлар ҳам худди кораунасларникидай: ерда жимжимадор гул солиб тўкилган калин катта кигиз, деворнинг чор атрофига хўтан гиламлари осилган, сандуғ устида бир тахмон бахмал ва адрасдан тикилган кўрпалар. Салом-аликдан сўнг Ҳожибек Темурбекка қўли билан ишора қилиб қаршисидан ўрин кўрсатди. Темурбек чодир соҳиби кўрсатган ерга ўлтирди. Дуофотихадан кейин мулозим дастурхон ёзиб, нон, мевачева, катта ёғоч товоқда яхна гўшт келтириб қўйди. «Ҳозир бир саноч кимиз олиб келса керак, каллаи сахарда», деб ўйлади Темурбек. Чунки кўчманчларнинг удуми шунақа. Аммо ўйи хато бўлиб чикди. Мулозим бир жуфт пиёла билан катта хитойи чойнакда чой келтириб қўйди. Чойни Ҳожибекнинг ўзи қўйди. Бир пиёладан чой ичилгач, у тавозеъ билан Темурбекка мурожаат қилди:

— Хўш, бек, қандай шамоллар учирди биз тарафларга?

— Хушвақт бўлинг, жаноби амир.— Ичида бўлса: «шамол қанақасига сен томонларга бўлар экан?»,— деб кўйди.

— Бошингизга мусибат тушибдур, деб эшитдик, бек. Отангиз бандаликни бажо келтирибдурлар. Сизга ҳамдардмиз, таъзиямизни қабул этинг.

— Раҳмат, таксир, Аллоҳнинг иродаси шу эркан, илож қанча?

Темурбек оғир хўрсиниб кўйди. Ҳожибек бошини куйи солганича бирмунча вақт индамай ўлтирди. Сўнг бошини кўтариб Темурбекка тикилди, лекин гапни нимадан бошлашни билмади. Темурбек буни пайқади ва чўзиб ўлтирмасдан муддаога ўтиб қўя қолди:

— Ўзларидин қолар гап йўқ, жаноби амир. Беҳуда қон тўкилиб, эл-юрт талон-тарожга мубтало бўлмасмикин, деган андиша бандани хон хазратлари мулозама-тига боришга ундади. Бу ерга келиб қолғонимизнинг сабаби ҳам шу, жаноби амир.

— Офарин! Маъқул иш тутибсиз, бек!

Амир Ҳожибек кўпни кўрган, ақлли ва сермулоҳаза одам эди. Қаршисида ўлтирган баланд бўйли, кенг елкали ва оксарикдан келган бу норғул йигитни у ёшлигида — бундан ўн икки йил аввал Кешга келган пайтида кўрган эди. «Қаранг, қандай баҳодир йигит бўлиб ўсибдур у. Яна ақл-идрокли, мулоҳазали. Достонларда куйланаётган Сому Наримон дегани шул бўлса керак? Қани энди шундай ўғлинг бўлса», деган ўкинч амир Ҳожибекнинг кўнглидан кечди. Айниқса, эл-юрт хусусида қайғураётгани унга жуда ёқди.

Улар ўша куни хуфтонгача дастурхон устида гурунглашиб ўлтирдилар. Амир Ҳожибек Мўғулистоннинг ажойиботу ғаройиботлари, хон ўрдаси, Туғлуқ Темурхоннинг олижаноб фазилатларидан сўзлади. Темурбек бўлса улус бекларининг ўзбошимчалиги, мамлакатнинг шу кундаги ахволдан баъзи гапларни унга сўзлаб берди. Кечки овқатдан кейин амир Ҳожибек мехмонга ваъз-насихатлар қилди, тасалли берган бўлди. Хуфтон намозини бирга ўқишди.

— Жаноби олийларини қора тортиб келиб, жуда тўғри иш қилибсиз, бек. Бу кеча бир оз дамингизни олинг, бу ёғини эрта-мерта бамаслаҳат қилурмиз,— деди у хайрлашаётиб Темурбекка.

Хуфтон намозидан кейин Темурбекни шунинг учун махсус тикилган чодирга кузатиб кўйишди. Темурбек амир Ҳожибекнинг чодирдан чиқаётганда унинг мана бу сўзлари қулоғига чалинди: «Ташвиш тортмангиз, бек. Навкарларингиз тинч-омон. Тувингиз хайрли бўлсин, худога омонат!»

Амир Ҳожибек самимиятлиги ва одамохунлиги билан Темурбекда яхши таассурот қолдирди. Темурбек унинг миждида кўпчилик ҳукмдорларга хос иккиюзламачилик, жоҳиллик, макру хийла аломатларини сезмади. Шундай бўлса ҳам биркадар чўчиброк турди. Ўзи мўмин-мусулмон одамга ўхшайди бу Ҳожибек. Лекин кўнглида не борлигини ким билади? Темурбек ўша кеча мижджа қокмай тонг оттирди. Кўпроқ навкарларидан хавотирланди. Уни бу ерга ҳайдаб келган ҳалиги пакана мўғулдан кўпроқ чўчиди. Кўзи илинди дегунча кўз олдида намоён бўлаверди ўша пакана.

Эртаси кун нонушта ҳам, тушлик ҳам қуюк бўлди. Амир Ҳожибек кечкурун Темурбекнинг шарафига катта зиёфат уюштирди. Лекин маслаҳатдан хали дарак йўқ эди. Ҳожибек Мўғулистон билан Қошғарнинг ажойиботу фаройиботлари, Рустам ва Афросиёб ҳикоятлари билан Темурбекни яна банд қилди. Лекин сулҳу мулозимлик хусусида ундан бирон сухан чиқмади. Темурбекнинг шубҳаси орта бошлади. Уни зиёфат ва ширин сухбатлар билан банд қилиб, ўша ёқда ишни битираётган бўлмасин, яна? Балким мўғуллар Қешни ҳам олгандир? Бирон чора топмаса бўлмайди энди. Нима қилиб бўлмасин ширин сухан амирнинг тузоғидан чиқиб, хон ҳузурига бормаса эртага кеч бўлади. Шундай ўй-хаёллар билан Темурбек кечкурун яна чодирга қайтди. Тун яримлаганда у чодир олдига қўйилган соқчи билан тил топишди. Темурбек унга мурасса камари билан каркидон соплик пичоғини берди, соқчи эса унга навкарлари тутқун бўлиб турган ерни кўрсатди. Темурбек чакконлик билан донг қотиб ухлаб қолган соқчиларнинг олдидан ўтиб олди, сўнг чодирга кириб, четроқда ухлаб ётган навкарнинг оёғига тепди. Навкар чўчиб ўрнидан турди.

— Ким бу? Қимсан ўзи?

— Тисс...с,— Темурбек кафти билан унинг оғзини ёпди,— бу мен, менман.

Навкар хожасини овозидан таниди:

— Хайрият, бек жаноблари, омон эркансиз, биз бўлсак...

Навкар буёғини айтолмади. Темурбек унинг кўнглидаги гапни тушунди. Навкарлар Темурбекни улардан ажратиб қаёққадир олиб кетганлари, ўзларини эса ўнбошининг чор тарафи илма-тешик бўлиб кетган чодирига тикиб қўйишгандан бери кўрқув ва таҳлика оғушида кун кечириётган эканлар. Темурбекдан бирор хат-хабар бўлмагач, мўғуллар уни бир ёқлик қилиб қўйишмадимикин, деган хаёлга ҳам боришибди. Темурбек навкарни овозидан таниди, елкасига уриб, уни юпатди, қулоғига шивирлади:

— Тинч-омонмен, Мамат. Йиғлама. Мана кўриб турибсен, тўрт мучам соппа-соғ. Бўлди, йиғлама!

Темурбек бўладиган гапни Маматга тушунтирди ва охиста кадам ташлаб, навкарлар ҳузуридан чиқиб, чодирига қараб кетди. Лекин, «қандай бўларкин, навкар Қешга бориб мўғуллар яқинлашиб қолганини бекларга етказа олармикин?» деган ўй-хаёл билан алла-маҳалгача кўз юмолмади.

Эрталаб уни амир Ҳожибекнинг чодирига олиб бордилар. Темурбек дарров унинг юзига разм солди. Лекин, бугун Ҳожибек кечагидан ҳам хурсандроқ кўринди унга. У ҳар қачонгидан сертакаллуф ва меҳрибон эди. «Бунинг тагида бир гап бор», деди Темурбек ўз-ўзига. Хондан каттароқ муқофот олдимикин, ёки хотини ўғил туғдимикин?» Йўқ-йўқ мўғул қўшинлари Қешни қўлга киритган бўлса керак. Темурбекнинг кўнглидан шу хаёл кечди.

— Қелсинлар, бек! Қалай, яхши ётиб турдиларму?

— Қуллук, жаноби бек. Олижаноб ҳимматингизга ташаккурлар айтиб, сизни дуо қилиб ётдик.

Амир Ҳожибек унинг юзига астойдил тикилди, бу гаплар дилдан айтилмаган, балки пичинг ва аччиқ устида айтилганлигини пайқади чамаси. «Бу зийрак йигитнинг ҳамма нарсага ақли етиб турибдур», деб ўйлади. Бир зумда Ҳожибекнинг аввалги хурсандчилигидан асар ҳам қолмади. Кўзлари кичрайиб, юзи буришди. Темурбек эса бекорга тутиб турилмаганлиги, шу вақт ичида мўғуллар анча-мунча режаларини амалга ошириб олганликларига тўла ишонч ҳосил қилди. Кейинроқ маълум бўлдики, мўғуллар шу икки-уч кун ичида Қаршини ва Темур қопукқача бўлган барча ерларни қўлга киритиб олибдилар. Амир Ҳожибек мусоҳибнинг ўй-фикрларини бўлиб ташлашга қарор қилди. Ўзини қўлга олиб жилмайди.

— Ийе, эсим курсин, ўлтириб бафуржа гаплашсак ҳам бўлади-ку. Кани, кўрпачага марҳамат, бек!

Темурбек миннатдорчилик билдириб, чодир сохиби кўрсатган ўринга ўлтирди.

Нонушта пайтида улар бирмунча вақт у ёк-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Нонушта охирлаб қолганда амир Ҳожибек асл мақсадга кўчди:

— Ростдан ҳам сиз хонимизнинг хизматлариға кирмоқчимусиз?

— Шундай, тақсир.

— Кейин одамлар сизни хиёнатда айблаб, маломат қилишларидин кўркмайсизму?

— Кўркамен, тақсир. Илож қанча. Мен элу улуснинг эмну омонлиғи, рааёнинг рифоҳияти, деб шу ишға кўл уриб турибмен. Сирасини олғонда, Туғдук Темурхон ҳам Чигатойхон авлоди. Элға машхур Дувахоннинг улуғ набираси.

— Тўғри айтасиз, бек,— Ҳожибек тарихдан олди,— Жаноблариға ҳам маълумки, Чигатой улусининг бир пайтлар жете ва қораунас бўлуб иккига бўлиниб кетганлиги туриб-битғони хато бўлғон. Шу иш, агар янглишмасам, Ботухоннинг зўрлиғи бирлан бўлғон.

Амир Ҳожибек 1251 йили ўша Ботухоннинг ташаббуси билан Қоракўримда бўлиб ўтган қурултой тугаши биланок яна ўша Ботухоннинг аралашуви билан Чигатой авлодидан саксондан ортик хонзода устидан ўтказилган суд мажлиси ва оқибатда ўша хонзодаларнинг қатл этилиши воқеаларини эслади. Темурбекка ҳам буни бир пайтлар раҳматлик отаси айтиб берган эди. Ўшанда ярғучилар аёлларни ҳам аямаганлар. Ботухон ўшанда бир бутун Чигатой улусини иккига ажратиб ташлаб, Олтин Ўрда давлатининг сиёсий мавқеини ўрнатган эди. Қоракўрумда Ботухон билан Мангу коон ўртасида тузилган битишувға биноан, Еттисув билан Моваруннахрнинг бир қисми Олтин Ўрдаға тобеъ этиб қўйилди. Хатто Бухоро, Шош, Чинос ва Қоракўлда Олтин Ўрданинг доруғачи, тонмачи ва босқоклари билан аскарлари турган. Тўғри, кейин, Дувахон даврида, Чигатой улуси бир қадар қаддини ростлаб олди. Лекин, кейинча жете ва қораунас муаммоси яна кўтарилди. Мана, Туғдук Темурхон улусни бирлаштираман деб турибди. Сирасини олганда, бунинг нимаси ёмон? Лекин, Моваруннахрда бунга қаршилик қилгучилар топилади. Масалан, ана ўша Ҳожи барлос. Хонға итоат қилгиси келмай, Хуросон тарафға ўтиб кетди. Яна анави

Қазағаннинг набираси амир Хусайн ҳам бор. Ким билсин, балки улар эрта-индин биргалашиб катта кўшин билан хонга каршилиқ кўрсатар. Амир Ҳожибек мана шуларни ўйлаб туриб, Темурбекнинг тутган йўлини маъқуллади:

— Обдан тўғри йўл тутгансиз, бек. Хон жаноблари бу журъату саъй-ҳаракатингиз учун кўп хурсанд бўлурлар, иншоолло. Бунга каминанинг имони комил.

Темурбек кўлларини кўксига кўйиб бош ирғаб амирга миннатдорчилик билдирди. Лекин Ҳожибек унинг бу ҳаракати сидқидилданми ёки бошқами — бунга бир қадар шубҳа қилди. Шунинг учун Темурбекка диққат ила назар ташлади. У иккиюзламлилик қилаётган бўлмасин яна? Бундай аломат сезмади. Аммо шубҳадан ўзини холи тутолмади. Амир Ҳожибек Темурбекни имтиҳон қилишда давом этди:

— Айнан шу сонияларда, Темурбек, манғлай қисми-миз ота юртингиз Кеш шахрининг остонасида турибдур.

Бу хабар Темурбекнинг қалбига найза бўлиб санчилди. Уни совуқ тер босди. Наҳотки, эл-юртни талондан сақлаб қололмади. Энди нима деган одам бўлди? Ахир, шу ота юрт деб душманнинг хизматига киришга рози бўлган эди-ку?! Ҳа, тулки Ҳожибек. Уни лақиллатибди. Амир Ҳожибек Темурбек саросимага тушганини пайқаб, уни юпатишга ҳаракат қилди. Тўғриси бу зийрак, алпқомат баҳодир йигит унга ёкиб қолди.

— Азият чекмангиз, бек, биз лашқарга ҳам, амирларга ҳам шаҳарга киришни тақиқ этиб кўйганмиз, — деди у катъият билан.

Темурбек Ҳожибекка бир нима демади, чунки унинг самимийлигига ҳамон шубҳаланиб ўлтирган эди. Шаҳарга кирмаган бўлса-да, моли омон деб халқнинг бор-йўғини шилиб олишгандир уларнинг тонмачилари. Кешнинг теварак-атрофидаги кишлоқларнинг холи не кечди экан? Ҳаммаёқ мўғул отларининг туёғи остида пайхон бўлгандир? Ҳожа илғор-чи? Темурбекни яна ташвиш чулғаб олди.

Амир Ҳожибек Темурбекнинг кўнглига келган бу шубҳани ҳам фаҳмлади. Ҳа, суҳбатдошининг ичидагини топишга устаси фаранг эди у.

— Ҳожа илғорда ҳам кўшин йўқ, бек, — деди у Темурбекка самимий оҳангда. — Балким сиз билмассиз, улуғ отангиз бирлан оға-ини тутишганмиз. «Кеш бирлан

Хожа илғорга ҳеч ким таарруз этмасун», деб Тук Темур бирлан амир Бекчикдан ҳам илтимос қилғонмиз.

«Ха, сўрасанг-сўрагандирсан,— деди Темурбек ичида,— лекин талон ва босқинни касб-хунар қилиб олган бу беклар илтимосингни қабул қилишдимикин? Бундан ташқари, илтимос қилганинг ростми, ўзи? Бу парвардигори оламнинг яққа ўзига аъён».

Амир Ҳожибекнинг ҳаракати зое кетди. У Темурбекни ишонтиролмади. Шундан кейин сўнгги воситани ишга солди:

— Тангри таоло насиб этса, эрта ё индин хон хазратлари бирлан учрашурсиз,— деди бир оз сукутдан кейин Ҳожибек.

Темурбек унинг қўй кўзларига диққат-эътибор билан яна бир назар солди. Ундан макру хийла учқунлари чакнаб турарди. «Бало бу одам,— деди Темурбек ўз-ўзига,— ҳақиқатан ҳам мени бу ерда бекорга тутиб турмаган. Ҳойнахой, келган куниёк хоннинг қароргоҳига чопар юбориб, воқеадан уни огоҳ қилган. Хоннинг кўрсатмаси билан шу ишларни қилиб ўлтирибди». Темурбек ҳамма нарсани тарозуга солиб, яхшилаб тортиб кўриб шу фикрга келди. Мана, Ҳожи барлос бу ерда эмас, амир Хусайндан ном-нишон йўқ. Чигатой бекларининг бир қисми Боязид жалойирга ўхшаб аллақачон мўғуллар тарафига ўтиб бўлган. Ундан бўлак эл-юртни қовуштирадиган одам йўқ шу тобда. Буни амир Ҳожибек ҳам, Туғлуқ Темурхон ҳам яхши билишади. Шунинг учун Ҳожибек минг ваз-қарсон кўрсатиб, уни бу ерда тутиб турибди. Лекин Темурбек сирни бой бермади, ўзини билмасликка солди:

— Илтифотингиздан беҳад миннатдормен, улуг амир. Отам раҳматлик сизнинг ҳақингизда кўп нарсаларни сўйлаб берганлар. Ҳаммаси эсимда.

Амир Ҳожибек ичида «ха, боласи қурмағур, қувсан-қув» деса-да, ўзини тушунмасликка солди:

— Ха, бек, отангиз — Тангри таоло ул улуг зотни раҳматига олғон бўлсун.— Кўп яхши киши эрдилар. Халол, мўмин-мусулмон одам эрдилар, ул зот.

* * *

Фақат икки кундан кейингина амир Ҳожибек Темурбекка хоннинг ҳузурига боришига ижозат берди. Енига тўрт одамини қўшди. Темурбек навқарларини

олиб Қаршига қараб йўл олди. Ўша пайтда Туғлуқ Темурхон Қаршида турган эди.

Темурбек Қаршига қош қорайган пайтда кириб борди. Уни қаср атрофида жойлашган мўътабар меҳмонлар ҳамда муҳожир савдогарлар тушадиган қарвонсаройга жойлаштирдилар. Хон уни эртаси кунни нонушта ва саломдан сўнг қабул қилди. Хон олтин ужавоҳирлар билан безатилган, сандалга ўхшаб кетадиган ўриндикда салобат билан чордона куриб ўтирарди. Тахт орқасида етти нафар чухра учи ўткир, узун найза кўтариб, серрайиб турардилар. Кўринишхонада бир четда турган бахши билан эшик оғадан бошқа ҳеч ким йўқ. Темурбек турку мўғул одатига кўра, тиз чўкиб хонга чуқур таъзим қилди. Сўнг, хоннинг имо-ишораси билан икки мулозим унинг икки қўлиғидан олиб, хоннинг рўбарўсидаги курсига обориб ўтказдилар. Темурбек хоннинг салобати босдим, ё уни биринчи марта кўриб тургани учунми, бир оз ўзини йўқотди, гапни нимадан бошлашни билмай, бир неча дақиқа хонга тикилганча жим қолди. Нима бўлса ҳам у Кепакхон билан Қозонхонларнинг тожу тахтига эгалик қилиб ўтирган бу олий зотни яхшилаб кўриб олди. У кўринишидан олтишлардан ошган, сочу соқоли оқариб кетган, ўрта бўйли, оксарикдан келган одам экан. Хон ҳам қабулга келган бу йигитни бошдан оёқ кузатди. Охири ўртага чўккан сукунатни хоннинг ўзи бузди.

— Кимнинг ўғлонисен?

— Барлос умокидин Тарағой баҳодирнинг боласи бўламен, аълоҳазрат.

— Э, барлослардин, де?

— Ҳа, барлослардин, аълоҳазрат.

— Ҳалиги Укуздин нориғи юзиға қочуб кетғон занғар Ҳожи барлосга уммат эмасмусен?

— Жияни бўламен, аълоҳазрат.

— Ҳа, жияни, де? Тоғанғму у занғар?

— Йўқ, амаким бўладилар.

— Ҳа, майли. Ўзинг не юмуш бирлан келдинг?

— Сиздек олий насаб подшоға мулозим бўлиб, хизматингизда бўлойин деб келдим, аълоҳазрат.

— Дуруст-дуруст.

Туғлуқ Темурхон қаршисида ўлтурган бу йигитни яна бир бор бошдан оёқ назаридан кечирди ва унинг яхши ният билан келганига қаноат ҳосил қилди. Темурбекнинг бошқаларга ўхшаб қочиб кетмай, енг шимариб хизматга келгани унга маъқул тушди. У бу

йигитнинг Аллохнинг сояси ҳисобланган улуғ бир зот олдида ўзини йўқотмай, сўзидан адашмай улурсифат тутишига койил қолди. «Мингбошими ва, хатто, туманбошими қилиб қўйса ҳам ўхдасидан чикатурғон ўғлонга ўхшайдур», деган фикрга келди хон унинг хусусида.

— Чикиб дамингни олтур, ўғлон. Биз сенинг хакинда бир фикрга келиб қўйғонмиз.

Хон унга қўли билан «чикавер» деб ишора қилди.

Темурбек яна бир бор хонга чуқур таъзим қилди. Унг эшик оға уни ташқарига олиб чикиб кетди.

Бу ерда ҳам амир Ҳожибекнинг даргоҳида бўлган воқеа такрорланди. Темурбек кеча-кундуз хоннинг навкарлари орасида юрди. Мўғул беклар уни бир марта зиёфатга чорлаб, роса ичкиликбозлик қилишди. Лекин Темурбек ўзини тута билди. Бир марта чавгон ўйинида қатнашиб, хоннинг махсус совринига сазовор бўлди. Хуллас, шу вақт ичида мўғул беклари, хоннинг топшириғига кўра, унинг туриш-турмуши, ейиш-ичиши, гап-сўзи ва хулқ-атворини обдан кузатишди ва бор гапни вақти-вақти билан эшик оғага етказиб туришди. Ниҳоят, Қаршига келганининг учинчи кунини яна хоннинг хузурига чақиришди. Уша-ўша вазият. Тобуғ маросими адо этилгач, хон Темурбекка деди:

— Хўш, ўғлон, менинг бекларим сени безор қилишмадиларму?

— Йўқ, аълоҳазрат. Ажойиб йигитлар эрканлар алар. Зериктиришмади.

— Дуруст, ундай бўлса, дуруст.

Хон уюшган оёқларини чалиштириб олди. Мулозим айик терисидан қопланган тўшакчани олиб келиб, унинг тиззасига ёпди. «Бод касали борга ўхшайдур», деди Темурбек ичида. Бир-икки марта томоқ кириб олгач, Туғлук Темурхон ниҳоят ўз ҳукмини эълон қилди:

— Биз сенга, ўғлон, мингбошилиқ мансабини инъом этдук. Яхши хизмат қилсанг, мартабанг бундин ҳам ошур.

— Кулдук, аълоҳазрат,— Темурбек икки кўлини кўксига қўйиб, хонга таъзим қилди.

Шу заҳотиёқ мулозимлар унинг елкасига олтойи пўстин ташлаб, бошига тулки терисидан тикилган тумоқи кийгиздилар. Ва яна унинг олдига қошига кумуш қопланган эгар, тўқ кизил бахмалдан тикилган тилло ранг попуклик от ёпиғи, кумуш узанги, қилич,

чўмок ва амиркон ғилофли каркидон сопли пичок келтириб кўйдилар. Темурбек ўрнидан туриб, хонга чукур таъзим қилди.

— Олий химматингиз ва юксак ишончингиз учун жонимни аямайдурмен, аълоҳазрат, ўла-ўлгунча содик кулингиз бўлиб қоламен, ҳазрати олийлари!

Хон боши билан «браверб» деб ишора қилди. Темурбек яна бир бор хонга чукур таъзим қилди ва оркаси билан юриб кўринишхонадан чикди. Ташқарида унга наслдор бир тўрик бедовнинг жиловини туткизишди. Шу тарика Темурбек Мўғулистон хонининг хизматиға ўтиб қолди. Яна мингбоши бўлиб. Бунинг эвазига Кешни музофотлари билан, то Жайхун соҳилигача бўлган ерларга кўшиб, Темурбекка суюрғол қилиб берди. «Лўлининг отини суғориб пулини ол!» дегани шу бўлса керак», деди Темурбек хон инъом қилган отга минаётиб. Нима бўлганда ҳам ота юртни мўғулларнинг боскин ва талон-тарожидан асраб қолди. Кешда туришга ижозат қилди-ку хон унга. Хонга факат йилда бир марта йиғиладиган хирожнинг бир қисмини юбориб турса, бас. Дўппи тор келиб турган бир пайтда бундан ортик неъматни ким беради унга? Буёғи Аллоҳнинг иноятига боғлиқ. Унинг карами кенг, лутф-эҳсони бекиёс. «Бирни берган тангрим эртага «ол кулим!» деб мингни беради», деган накл бор. Темурбек то Кешга кириб боргунча шундай ўй-хаёл суриб борди.

Темурбек Кешда бекорга вақт ўтказмади. Аста-секин теварак-атрофдан йигитларни тўплаб, кўшин тузабошлади. «Интилганга толеъ ёр» деганларидай, қиска вақт ичида унинг туғи остига каттагина лашкар жам бўлди. Мухими шундаки, Хизр Ясовурий ҳам Самарқанд лашкари билан келиб Темурбекка кўшилди...

Кўп ўтмай, жете амирлари ўртасида ихтилоф чикканлиги ва Мўғулистонда ур-йикит бошланиб, Туғлук Темурхон асл юртига қайтишга қарор қилганлиги ҳақида хабар олинди. Бу, шубҳасиз, Мовароуннахрни мўғул истибдодидан қутказиш йўлида Темурбекнинг кўпдан бери қилиб юрган орзусининг ушалишини тезлаштирди. Иш қилиб, бошка Чигатой беклари ҳам, хусусан Боязид жалойир билан амир Хусайн қабилар ҳам буни англашсин-да. Улар қанчаики тезроқ жамъ бўлсалар, режасининг амалга ошиши шунчалик тезлашарди. Бахтга қарши, бунга ҳам ҳали фурсат етишмаган экан. Аксига олиб, ўша кунлари Кобулни

идора килиб турган амир Хусайн билан Балх ҳокими Баён сулдус урушиб қолсалар бўладими? Амир Хусайн кўл остидаги бор қўшин билан Балх устига от сурди. Баён сулдус ҳам Балх ва унга тобеъ ерларнинг черикини йиғиб, муҳолифи билан савашишга ҳозирлик кўрабошлади. Темурбек бу аҳвол ҳақидаги совук хабарни ҳар иккала ёвлашиб қолган амирларнинг чопаридан эшитди. Амирлар ёрдам сўраб Темурбекдан бошқа Хизр Ясовурий ва Боязид жалойирга ҳам чопар йўллабдилар. Ҳа пайтда Хизр Ясовурий ва Боязид жалойир хоннинг чақириғи билан лашкарни олиб Самарканд теварагига келиб тушган ва унинг амр-фармонини кутиб тургандилар. Темурбек ҳам Кеш қўшини билан шу ерда эди. Бир кун тунда улар Ерайлоқда Темурбекнинг чодирига жамъ бўлдилар. Балх билан Қобул бекларининг мактуби ва, башарти хон юртига жўнаб кетадиган бўлса, қандай йўл тутиш хусусида кенгаш курдилар.

— Мовароуннаҳр хондин холи бўлиши ҳамоно барчамиз бу ердин кўчиб, Жайхун сари юрайлик. Аввал Баён сулдус бирлан сўзлашиб кўрайлик, бундин иш чиқмаса, амир Хусайн бирлан кўшилиб, они дафъ этайлик. Сўнг тўртовлон бир бўлуб, Қобул бирлан Балхни мустаҳкамлайлик. Ундин кейин Қундуз бирлан Бадахшонни ҳам аларга қўшурмиз. Шунда бир мамлакат — катта куч бўлурмиз. Сўнгра Туғлуқ Темурму, бошқасиму, онинг бирлан савашиш кудратиға эга бўлурмиз, деди ёш жихатдан қолганлардан улуғ бўлган Хизр Ясовурий.

— Ҳақ гапни айтдингиз, жаноби амир, тўғри маслаҳат, — қўшилди унга Боязид жалойир.

Сўнг иккала амир «кани сенда не маслаҳат бор?», дегандай Темурбекка тикилдилар. У амирларнинг дабдурустдан кўнглига келган бу фикр хусусида бир нима дейишга ботинмади. Чунки, фикрлари умуман тўғрию, уни амалга ошириш йўли кийинроқ эди. Улар уччалари бир пайтнинг ўзида қўшинини Самарканддан олиб чиқиб кета оладиларми? Хон қароргоҳида шубҳа тугилмайдими? Тамом Мовароуннаҳрни мўғулларга қолдириб кетиш тўғри бўлармикин? Ахир бу мўғулларнинг айти муддаоси-ку?! Темурбек мана шуларни ўйлаб, боши қотди. Амирлар, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир Темурбекнинг бу кайфиятини кўриб тараддудга тушиб қолдилар. Ҳа нима гап? Нега у бунчалар ўй-хаёлга борди? Яна хоннинг одами бўлиб

чикса-я... Охири бўлмади. Хизр Ясовурий унинг хаёлини бўлди:

— Темурбек, мунча хаёл сурмасангиз. «Ўйчи-ўйига етгунча, таваккалчи уйига етибдур», деган гап бор. Келинг, бир таваккал килсак — қилибмиз-да! Е хондин ижозат сўрайликму?

— Йўғе, ундай эрмас, жаноби амир. Фикрингиз тўғри, албатта. Лекин бу етти ўлчаб бир кесатурғон иш. Шу сабабдин обдан ўйлаб иш тутғонимиз маъкул.

Темурбек масаланинг хали ўзи ўйлаган икки жиҳатини айтди.

Кўп мулоҳаза ва тортишувлардан сўнг Темурбек билан Хизр Ясовурий Балх тарафга борадиган бўлишди. Боязид жалойир шу ерда қолиб хоннинг амр-фармонини кутадиган, мўғулларга кўз-қулок бўлиб турадиган бўлди. Амирлар хўроз кичкирганда жой-жойларига тарқалишди.

Лекин эртаси куни хоннинг Самаркандни ўғли Илёсхўжага қолдириб, ўзи сахарда Мўғулистонга қайтиб кетганлиги маълум бўлди...

Илёсхўжа ўғлон ўша куни намози асрдан кейин Хизр Ясовурий, Боязид жалойир ва Темурбекни саройга чакиртирди. Улар келганда, кўринишхонада одам гавжум эди. Умаро, вузаро ва уламои киромнинг барчаси шу ерда эди. Тобуғ маросимидан кейин эшик оғабоши Темурбек ва унинг ҳамроҳларига тахтнинг ўнг тарафидан жой кўрсатди.

Темурбек Илёсхўжа хақида одамлардан кўп нарсалар эшитган бўлса-да, уни биринчи марта кўриб туриши. Бўйи бир ярим газ, калласи хумдай, қорни қопдай мечкай одам. Бир еганда икки қўйнинг гўштини кўрдим демасмиш, бир хум майни қулт эткизмай симираммиш... Ундай эмиш, бундай эмиш, деб эшитган эди. Илёсхўжа аслида унақа одам эмас экан. Отасига ўхшаб ўрта бўйли, бугдойранг, ўзига бино қўйган йигит экан. Фотиҳа ва унинг хақида айтилган ҳамду санолардан сўнг хон шошилмасдан сўз бошлади:

— Улуғ отамиз эл-улус ташвиши бирлан бугун намози бомдодин сўнг Мўғулистонга жўнаб кетдилар,— деди у ҳаммага бир-бир назар ташлаб олиб.— Бу кундин эътиборан бизнинг амру фармонимизда бўлғайсизлар, жаноблар.

Ҳамма ўрнидан туриб, хонга икки букилиб таъзим қилди.

— Жону молимиз Сизнинг инон-ихтиёрингизда,— деди ҳамма учун амир Ҳожибек.

Ҳол-аҳвол, ҳазина ва сипоҳларнинг умумий аҳволи суриштирилгандан кейин Илёсхўжагон ўз ҳукмини эълон қилиб қўяқолди:

— Жаноби амир,— у Боязид жалойирга мурожаат қилди,— сизга Хўжанд вилояти қайтадин инъом этиладур.

Боязид жалойир чуқур таъзим қилиб миннатдорчилик билдирди.

— Сизга Тотканд ила Сарипулни суюрғол қилдик,— деди хон Хизр Ясовурийга.

Шу тарика амирларга суюрғоллар, уламога катта-катта инъомлар улашилди. Лашкар ҳам курук қолмади. Ҳар бир сипоҳийга ҳазинадан ўн беш кепакийдан инъом улашиладиган бўлди.

— Сизлар,— деди хон амир Бекчик билан Темурбекка қараб,— бизнинг ихтиёримизда қолурсизлар. Хон отамизнинг раъйлари шундай бўлгон.

Темурбек билан амир Бекчик бу улуг илтифот учун хонга чуқур миннатдорчилик изҳор қилдилар.

Илёсхўжагон амир Бекчикка «лашқарга инъоми-мизни бизнинг отимиздин сиз улашинг», деб мажлисдан чиқишига ижозат берди, сўнг ўриндикдан тушиб Темурбекнинг олдига келди ва қўлтиғидан олиб, қўшни хонага — хилватхонага бошлади. Эшикка¹ борганда, орқасига қараб «хаммага ижозат!» — деди.

Хон билан Темурбек, хитойи хоннинг чор тарафига тўшаб қўйилган баҳмал кўрпачаларга чиқиб ўлтирдилар. Хизматкор дастурхон ёзиб, устига таом, мева-чева қўйди. Бир пиёладан чой ичилгандан кейин Илёсхўжагон сўз очди:

— Бу, дейман, амир Қазағаннинг набираси, ҳалиги занғар Хусайн ўлгудай қувми, дейман? Сиз уни яхши билсангиз керак?

Темурбек «танийман» деган маънода бош ирғади.

— Улуг отамиз хон ҳазратлари чопар юбориб бир неча марта чақиртирди, лекин келмади, занғар. Нима дейсиз, бек, биз одам юборсак келармикин?

Амир Хусайн хусусида айтилган бу гаплар ва тўсатдан берилган савол Темурбекни бир қадар шоштириб қўйди. Бу Илёсхўжаси тушмагур қувликда отасидан ҳам ўтиб тушди-ку! Қаранг, олдидан нималарни режалаб турибдур? Нима, Қобулға, амир Хусайн хузурига, уни юбормокчими? Унда айни муддао-

ку. Темурбек агар хонда шундай қарор бўлса, тезлаштиришга жазм қилди.

— Биз, аълоҳазратлари, амир Хусайн бирлан яқинмиз. Дўстмиз десак ҳам бўлади.

Хон Темурбекнинг бу гапидан суюниб кетди.

— Мана сиз Темурбек, бизга мулозим бўлиб кам бўлдингизму?

— Йўқ, аълоҳазрат, хонхазратдин ҳам, Сиздин ҳам миннатдормен.

— Ахир у занғар ҳам сипоҳий, аслзода. Сизу бизга кўшилса ёмон бўлурмиди?

— Йўқ, асло, аълоҳазратлари.

Илёсхўжа Темурбекни имтихон қилишда давом этди. «Қани, менинг ўй-фикрларимга кўшиладими, йўқми? Хусайндин бошқа чиғатой бекларини эргаштириб бўлармикан?» Хонни мана шу жумбок кизиқтириб қолди. Хон беклар, уларнинг ҳол-аҳволи, лашкарларининг оз-кўплигини суриштирди. Темурбек билганига биламан деб жавоб қилди, билмаганини билмайман деди. Суҳбат этаклаб қолганда хон Балх билан Бадахшон бекларини суриштирди.

— Баён сулдус дегани ким ўзи? Сиз танийсизму?

— Мен ул зотни кўргон эрмасмен, хонхазратлари.

Темурбек аввалдан, яъни хон уни бошқалардан ажратиб олиб, хилватга тортгандаёқ унинг ниятини пайкаган эди. Мана энди гумони тасдиқланди. Илёсхўжахон улуснинг қолган қисмига ҳам, хусусан Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларга ҳам кўз тикиб турибди. Амирларнинг, Хизр Ясовурий билан Боязид жалойирнинг куни-кеча унинг чодирда айтган гапларида жон борга ўхшайди. Хон Темурбекнинг нималарнидир фикрлаб турганини пайкади.

— Нималар хусусида ўйлаб турибсиз, бек? — деди у тўсатдан.

— Шунчаки ўзим, хон хазрат, — Темурбек жавоб учун бошқа сўз тополмади.

Хон Темурбекка ишонмади ва имтихонда давом этди:

— Амакингиз Ҳожи барлос ҳозир қой ерда, билмайсизму?

Оббо айёр-ей, унинг бундан ҳам хабари борга ўхшайди, — деди Темурбек ўз-ўзига ва хонга «ул зотнинг Кешдин жўнаб кетгонларидин сўнгги аҳволи бизга аъён эрмас, аълоҳазрат», деди-қўйди. Амир Ҳожибек уни Қаршига жўнатганининг эртаси куни Ҳожи барлоснинг Кешга қайтганидан хабари бор эди, унинг. Бу гапни

илгари Хузордан юборган йигити уни Самаркандда топиб айтган эди.

— Ҳа, майли, буни ўзимиз аниқлаб олурмиз,— деди хон ва гапни чўзмай, айти муддаога кўчиб кўя қолди.

— Сизни, Темурбек, Балх бирлан Кобулга элчи этиб юборишга азму қарор қилдик. Йигитларингизни ҳам бирга олиб кетинг, керак бўлиб қолишлари мумкин. Кетингиздин амир Бекчик қолгон черик бирлан борур. Ул жаноб Жайхундин ўтгач, бирон қулай манзилда лашкаргоҳ тузиб кутсун. Балхга борғонингиздин сўнг алар бирлан алоқа қилиб турунг.

— Бош устига, аълоҳазрат. Локин, бандани айбга буюрмасангиз, бир маслаҳатлик ишни айтсам.

— Айтинг, бек, сиздин бузук фикр чикмас, иншо-олло. Қулоғимиз сизда.

— Боязид жалойир Хўжандга юборилса, аълоҳазрат. Шош, Туркистон, Ахси ва Андижондин бохабар бўлиб турғони дурустмикин?

— Майли, буни фикрлашиб кўрурмиз.

Темурбек хоннинг хузуридан чиқиб, Еряйлоққа аллақандай кайфият билан қайтди. Демак, Илёсхўжахон эл-юртни яна уруш гирдобига тортмоқчи. Уларни таркатиб юборишдан мақсад битта — Ҳожи барлос, Баён сулдус ва Қайхусравга ўхшаган бўйинтоб амирларни бир-бир маҳв этиб, Кеш ва Хутталон вилоятларида мўғулларнинг тўла ҳукмронлигини ўрнатмоқчи. Ва яна Балхга яқин бир ерга амир Бекчик бошчилигида лашкар тўпламоқчи. Бундан кузатилган мақсад маълум — аввал Балхни, кейин Бадахшон билан Кобулни қўлга киритиб олмоқчи эди. Шу ўй-хаёл билан манзилига етиб олганини ҳам сезмай қолди. Лекин, чодирга кириб ҳанг-манг бўлди. Хизр Ясовурий билан Боязид жалойир шу ерда эканлар. Улар не важҳдан хон Темурбекни улардан ажратиб олиб қолганининг сирини билмоқ учун уни шу ерда кутиб ўлтиришган эканлар. Темурбек бўлган гапни улардан яширмади. Ҳаммасини айтиб берди. Қисқаси, амирлар алламаҳалгача гурунглашиб ўлтирдилар. Охири, Балх ва Кобул тарафларга жўнашга қарор қилиб, жой-жойларига таркалишди. Бир оз фурсат ўтгач, Темурбек Маматни чакиртди.

— Қанот боғлаб Кеш сари уч, биродар! Ҳожи барлосни огоҳлантир. Тез кунларда ул тарафларга мўғул лашкари бориб қолиши эҳтимолдин холи эрмас.

Мамат жўнаб кетгандан сўнг, Темурбек ётиб бир оз мизғиб олмоқчи бўлди, лекин уйкуси келмади. Ташқарига чиқиб чарақлаган осмонни томоша қилди. Бу жаннатмакон манзилнинг тароватли хавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб хузур қилди, чигирткаларнинг «чирик-чирик»ини эшитиб яйради.

Эртаси куни эрталаб нонуштадан кейин йўлга чиқиш тараддуди кўрилаётган бир пайтда, амирларни яна Илёсхўжахон чақиртириб қолди. Ҳамма саросимага тушди. Нима бало бўлди, ўзи? Бу туллак яна нималарни ўйлаб топди. Амирларнинг бир қадар кайфияти бузилди, ҳатто шубҳа ҳам босди. Чунки улар Илёсхўжани яхши билишарди. Унинг силаб-сийпалашига ҳам, қаҳри келиб итобга олиб ҳақоратлаши ва ҳатто чўбу ясоққа мубтало этишига ҳам чек йўқ эди. Баъзида яхши одамлар ҳам бўхтон ва иғво қурбони бўлиб бошидан ажраларди. Илож қанча — ҳамма нарса тақдири азалдан. Пешонага ёзилгани бўлади...

Ясовулбоши уларни сарой остонасигача кузатиб, дарвоза олдида кутиб турган эшик оғанинг кўлига топширди. Эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб кирди. Темурбек остонадан ўтишлари билан хоннинг кайфиятини билмоқчи бўлиб ер тагидан унинг юзига аста разм солди. Лекин бирор хавф-хатар сезилмади. Хон одатда бирон нарсадан норози бўлиб қолган дамларида ковоғидан қор ёғилиб турарди. Ҳозир эса унақа эмасу, ўй суриб ўлтирарди у. «Хайрият, тинчлик экан», деб кўйди Темурбек ичида. Салом-алиқдан сўнг хон амирларга ўлтиришга ижозат берди.

— Мўғулистон нотинч, — деб сўз бошлади хон, — бу ерлар ҳам шунга ўхшаш. Кўринишда осойиштага ўхшайдур, аслини олғонда ундай эрмас. Сиз, — у Боязид жалойирга ишора қилди, — шу бугундин қолмай, Хўжандга жўнанг. Амир Ҳомид тумони бирлан сизга ҳамроҳ бўлғай.

«Оббо, туллак-ей, бизга ишонмайдур, чамаси», деди Темурбек ичида.

— Фармони олийлариға бош эгурмиз, — Боязид жалойир ўрнидан туриб, икки букилиб хонга таъзим қилди.

— Сиз иккинғиз, жаноблар, — хон Темурбек билан Хизр Ясовурийга ишора қилди, — яна бир-икки кун биз бирлан бу ерда қолурсизлар. Маслаҳатлик иш бор.

Амирлар бир-бирларига маънодор қараб қўйишди.

Боязид жалойир ўша куниек йигитларини олиб Хўжандга жўнаб кетди. Темурбек билан Хизр Ясовурий

эса яна бир хафта Самарқандда турдилар. Кўнгилларидан нималар кечмади, дейсиз шу вақт ичида уларнинг. Хоннинг асл мақсадини билиб олиш учун кўп ҳаракат қилишди, лекин бўлмади. Сир бироз кейинроқ очилди. Матълум бўлишича, хон Темурбек билан хилватхонада сўзлашган кечаси, у кетгандан кейин, вазирлари ва яқин амирлари билан кенгашиб, Хуросонга юриш бошлашдан аввал Ҳожи барлос, Баён сулдусга ўхшаган бўйин товловчиларни бартараф қилишга, эртадан қолдирмай уларга қарши қўшин юбориш хусусида кўрсатма берибди. Шунинг учун ҳам улар то бартараф қилингунча, шу ерда тутиб турган экан уларни. Лекин мақсадига эришолмабди: Ҳожи барлосни Темурбек огоҳлантириб қўйган эди, вақтида жонини саломат сақлаб қочиб қолибди. Баён сулдус ҳам иложини қилиб тоғу тошлар орасига яширинибдур. Мўғуллар Кеш билан Ҳисори шодмонни уч кечаю-уч кундуз беармон талаб, орқага қайтибдилар.

Бир ҳафтадан кейин рухсати олий тегди. Хизр Ясовурий билан Темурбек йигитларини олиб йўлга чиқдилар. Темир қопуғдан ўтганларидан кейин амир Ҳусайнга қўшилдилар. У йигитлари билан аллақачон Жайхундан ўтиб, шу ерни лашкаргоҳ қилиб ўлтирган экан. Тасодифан юз берган учрашувдан уччалари ҳам кўп хурсанд бўлдилар. Бунинг шукронаси учун ўша куни қўй ва отлар сўйишиб катта тўй ўтказдилар. Бирлашиш қандай яхши! Ундан шох ҳам хурсанд, гадо ҳам. Ўша куни кечгача йигитлар лашкаргоҳни тўлдириб яйрашди: ичишди, ейишди, улоқ чопишди, чавгон ўйнашди. Кечкурун ҳамма чодир-чодирга кириб кетгач, амирлар амир Ҳусайннинг чодирга йиғилиб кенгаш ўтказдилар. Бирлашиб, фақат бирлашибгина мўғуллар истибдодидан қутулиш мумкин, деган хулосага келинди. Ҳисори шодмонга, Хутталон ва Бадахшонга шу мақсадда элчилар юбордилар. «Элу улус оғир бир аҳволда қолғон, муқаддас юртимизни душман оёқ ости қилиб турғон бир пайтда парокандаликка барҳам бериш ва биргалашиб иш кўришни ҳаёт такозо этиб турадур. Акс ҳолда, раиятнинг аҳволи бузилиб кетиши мумкин», деб ёзилган эди уларга йўлланган мактубда. Амирлар ўша вилоят ҳокимларини Соли саройда икки ҳафта кутдилар, аммо улардан дарак бўлмади.

— Уларнинг иттифокга келишлари қийин,— деди бир куни яна тўпланишганда амир Хизр Ясовурий.

— Шунга ўхшайдур. Аларни ортикча кутишдин фойда йўқ,— деб унга кўшилди амир Хусайн.

Темурбек «не бўлса ҳам яна уч кун кутайлик», деган таклиф билан чиқди.

Амирлар ортикча сур-сур қилиб ўтиришмадилар. Лекин Хизр Ясовурий билан амир Хусайн ҳақ бўлиб чиқдилар. Хисорлик, хутталонлик ва бадахшонлик амирлар уч кундан кейин ҳам келмадилар. Юборилган элчилар ҳам бедарак кетишди. Шундан кейин амирлар биргалашиб, аввал Хисори шодмонга кўшин тортишга қарор қилдилар. Кўшинлар жам бўлганда амир Хусайн айниб қолди. У минг бир баҳонайи сабабни кўндаланг қилиб, Соли саройда қолди. Хисори шодмонга Хизр Ясовурий билан Темурбек яққа ўзлари жўнадилар...

Амир Баён сулдуснинг улар билан беллашишга қурби келмади. Ночор қочишни ихтиёр қилди ва Бадахшон тарафларга кетиб қолди. Амирлар уни таъқиб қилиб Бадахшонгача бордилар, лекин Баён сулдус у ердан ҳам қочиб кетди. Бадахшон ҳокими Шох Баҳоуддин ҳам амирларга кўшилишни истамай, аҳлу аёли ва кўч-кўронини олиб, Баён сулдус билан бирга кетди.

Амир Хусайннинг аввалги қилиғига қарамай, келишувга биноан, Хисори шодмон билан Бадахшон унга берилди.

Шу пайт Самарқанддан Илёсхўжахон Мовароуннаҳрни тарк этиб, ўз юртига қайтибдур, деган хабар олинди.

— Энди Балх бирлан Кобулга боришга эҳтиёж қолмағон бўлса керак?

Темурбек от устида мудраб бораётган Хизр Ясовурийга мурожаат қилди.

Хизр Ясовурий апил-тапил кўзларини очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

Темурбек аввал айтган гапини такрорлади:

— Илёсхўжахон Мовароуннаҳрни тарк этиб, юртига кетибдур. Энди Балх бирлан Кобул устига юриш қилишга эҳтиёж қолмағон бўлса керак? Яхшиси, бу ерда қолиб, улусни тузиш юмуши бирлан машғул бўлғонимиз маъкул кўринадур.

Темурбекнинг таклифи Хизр Ясовурийга маъкул келди. Амирлар аввал ҳар ким ўз улусига бориши ва кейин, вазиятга қараб, биргаликда иш тутиш ҳақида келишиб олишди. Шундан кейин Темурбек Кешда қолди.

Хизр Ясовурий эса Кешда бир неча кун меҳмон бўлиб, сўнг Тоткандига қайтди.

Амир Хусайн бахтга қарши, Хисори шодмонда ҳам ўрнашиб қололмади. Очкўзлиги, шуҳратпарастлиги, иккиюзламачилиги бошига етди. Хизр Ясовурий билан Темурбек у ердан жўнаб кетганларининг эртасига Баён сулдуснинг айрим сабаблар билан қочиб кетолмаган одамларини туттириб келиб каттиқ итобга олди. Бир қисмини чўби ясоққа гирифтор этди, қолганларини ўлдириб, мол-мулкни мусодара қилди. Ўлдирилганлар орасида Хутталон ҳоқими Қайхусравнинг иниси Қайкубод ҳам бор эди. Энг ёмони — Хисори шодмоннинг халқи ёппасига моли омонга тортилди. Бу дод-бедодлик халқ орасида норозиликни кучайтирди. Золим амирга қарши кўзғолон кўтарилди. Кўзғолончиларга шаҳарнинг бообрў кишиларидан Туғлуқ сулдус бош бўлди. Амир Хусайн Хисори шодмоннинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди ва ёрдам сўраб Кеш билан Тоткандга чопар юборди. Темурбекнинг ундан умиди катта эди. «Агар бирга бўлсак келгусида улусга бирон бегона тумшуғини суқолмайди», деган ўйда юрарди. Шунинг учун ҳам унинг чопари қайтиши ҳамоно йигитларини тўплаб, Хисори шодмон устига кўшин тортди. Темур қопуғдан ўтгандан кейин кўшинга бир кеча-кундузга дам берди. Ўша куни кечкурун бу ерга одами билан Хизр Ясовурий ҳам етиб келди. Гапнинг қисқаси, Темурбек билан Хизр Ясовурий бу сафар ҳам амир Хусайннинг жонига оро кирдилар. Туғлуқ сулдус бош бўлган исёнчилар тор-мор келтирилди. Амир Хусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига катта тўй берди, уларни пешкашу совуринлар билан сийлади, сипоҳийларга укулка улашди. Амирлар бир ҳафта давомида Хисор вилоятининг кўнгил очадиган ерларида истироҳат қилдилар, кийик ва архар овладилар.

Саккизинчи куни амир Хусайн Хизр Ясовурий билан Темурбек шарафига яна катта зиёфат уюштирди. Шу аснода кўнгилни хира қиладиган воқеа юз берди. Кешдан чопар келиб, вилоятни яна Ҳожи барлос эгаллагани ва Самарқандда ўрнашиб олган Боязид жалойир билан тил бириктириб бошқа вилоятларга, хусусан, Хизр Ясовурийнинг юрти Тотканд билан Сарипулга кўз тикиб турганлигини хабар қилди. Хизр Ясовурий билан Темурбек эртаси куни зудлик билан лашкарни тўплаб, Кеш устига от сурдилар. Оқёр деган ерда ёвлашган тарафлар ўртасида, бир тарафда Ҳожи

барлос, қарши тарафда Хизр Ясовурий билан Темурбек ўртасида каттик уруш бўлди. Савашда ҳеч ким жонини аямади. Лекин барибир, кўпчилик — кўпчиликда. Темурбек билан Хизр Ясовурийнинг кўли баланд келди. Ҳожи барлос омон қолган бир неча йигити билан жанг майдонини тарк этди ва Самарканд тарафга кочиб бориб, Боязид жалойирга кўшилди.

Йўлда Темурбекнинг етти ухлаб тушига кирмаган ходиса воқеъ бўлди. Тахти қорачада кечкурун лашкарга дам берилди, лекин бахтга қарши эртаси эрталаб Темурбек лашкаргоҳни лашкардан холи топди. Хизр Ясовурий тун яримлаганда, ҳамма донг қотиб ухлаб қолганида, одамларини олиб Тотканд билан Сарипул тарафларга жўнаб қолибди. Нима қилиш керак? Қок ярим йўлда-я! Душмандан ўзни мудофаа қилишга имкон йўқ бу ерда. Э, худо, бу не кўргулик? Темурбек оғир аҳволда қолди. Уч юз олтмиш йигити билан бир ўзи Боязид жалойирга кучи етармикин? Яна уни мўғул қўллаб-қувватлаб турибди. Лекин Темурбек тушкунликка тушмади. Тезда ўзини қўлга олди. «Шошма, Темур, ўзингни тутиб ол! Эл-юрт ҳақи йўлига ўзингни тикдингми, буёғига чида! Отга бошда минма, мингдингми...» Темурбек дарҳол теварак-атрофга, таниш-билишлари, қавму қариндошларига одам юбориб, кўшимча лашкар йиғишга киришди. Лашкар йиғилгунча шу манзилга тўхтаб йигитларни машқ қилдириш билан банд бўлди. Тангри таоло бераман деса бунга чек йўқ, оламан деса унга чора йўқ, экан. Эртаси ўтиб индинига яна бир фалокат юз берди. Темурбекнинг барвақт туриб лашкаргоҳни айланадиган одати бор эди. Уша куни чодирдан чикиб қараса, қариндошлари ва хизматқорларидан бошқа ҳамма қаёққадир ғойиб бўлибди. Темурбекни қўрқув ва шубҳа қуршаб олди. Минг бир шубҳа, ўй-хаёл билан амир Жоку барлоснинг чодирига борди. Хайрият, бу кекса бек жойида экан, бошқаларга эргашиб кетиб қолмабди. Лекин, хуррақни осмону фалакка чиқариб, донг қотиб ухлаб ётибди. Темурбек оҳиста унинг оёқ тарафига чўкқайди ва бекни оёқларини тебратиб уйғотди.

— Тоғойи, хой тоғойи! Қўзингизни очинг. Туринг, дейман!

— Нима, нима бўлди, ўзи? — Жоку барлос чўчиб кўзларини очди. Ёстикдан бошини кўтариб, ўрнида чўкқайди. Кўзларини катта-катта очиб Темурбекка тикилди.

— Фалокат юз берди, фалокат!

Темурбек унга юз берган воқеани қисқа қилиб тушунтирди. Сўнг икковлари аҳволни обдан муҳокама қилдилар, аммо бошда фикрлар айри чиқди. Амир Жоку барлос ўтдан ҳам, сувдан ҳам тоймайди-ганлардан эди. Ҳамма нарсани куч ҳал қилади, деб ҳисобларди у. Шу боис ўз фикрида туриб олди:

— Нима бўлса ҳам чопишамиз, Темурбек. Ахир, атрофимизда қиркка яқин йигитимиз бор. Йигит бўлганда ҳам қандай йигитлар! Биттаси мингга татийди. Рустаму Исфандиёрлар кўрса, бармоғини тишлаб қолатурғон йигитлар! Кўркманг, Темурбек, йигитларимиз сиз билан бизнинг юзимизни ерга қаратиб қўймас.

— Тўғрику-я, аммо охирини ўйлаб кўркамен, тоғойи.

Улар кўп тортишдилар, охири Жоку барлос унинг эътиборини Куръони каримдаги «кўп бўлганки, Аллоҳнинг инояти бирлан оз сонли лашкар кўп сонли лашкар устидан ғолиб чиққан», деган оятга қаратди.

— Шундайку-я,— деди Темурбек бир дақиқа сукутдан сўнг,— лекин ҳамма вақт ҳам шундай бўлмаган. Мени Куръони каримга шак келтирди, деб ўйламанг. Тўғри, ҳамма нарса Тангри таолонинг инояти бирлан содир бўлур: ғалаба ҳам, мағлубият ҳам. Лекин мен бир омади гапни айтдим-қўйдим, тоғойи. Ўзингиз ўйлаб кўринг, Боязид жалойир билан амакимизнинг кучи қатта.

— Хизр Ясовурийни ўзимизга қаратиб олсак бўлмасму, эркан? — деди Жоку барлос бир қадар шаштидан тушиб.

Темурбек тоғойисининг гапига қатъий жавоб қилди:

— У иккиюзламачи одам. Сўқир бўлиб қолди, чамаси. Боши «так» этиб тошга тегмагунча тентираб юради, ҳали-бери эс-хушини йиғиб олмаса керак.

Ҳақиқатан ҳам Темурбек оғир аҳволда қолди. Туғишган амаки ёвлашиб турса, ишонгани Хизр Ясовурий ханузгача эс-хушини йиғиб ололмаса. Ва, ниҳоят, ишонган одами Жоку барлосдан дуруст бир маслаҳат чиқмаса. Шулар билан улусни фалокат ёқасидан қутқариб бўладими? Бу аҳволда мўғул истибдодидан ҳали-бери қутулолмасак керак.

Ўртага сукут чўқди. Амирлар бирмунча вақт ер чизиб ўлтиришди. Сукунатни яна Темурбекнинг ўзи бузди.

— Улуғимизсиз, бир неча яқтакни ортик йиртгансиз, тоғойи. Маслаҳат беринг, нима қилайлик?

Вазият нақадар мушкуллигини Жоку барлос яхши биларди, лекин Темурбекни бир имтиҳон қилди-да. Бу сафар «нима бўлса ҳам чопишамиз!», деб туриб олмади. Аксинча, Темурбекка бир оз ён берди.

— Амакингиз ва анави туллак Боязид бирлан ярашсакмикин? Ҳозирча...— Жоку барлос чап кўзини кисиб кўйди.

Темурбекнинг кўнглидан ҳам шу фикр кечиб турган эди. Қалбига бир оз ёруғлик тушгандай бўлди. Жоку барлоснинг фикрини маъкул топди:

— Дарҳақиқат, ҳозирча бундин ўзга чорамиз йўқ, тоғойи.

— Буёғи, бек, яратганга омонат,— деди Жоку барлос босиклик билан.

Темурбек Жоку барлос билан бирга аввал Хожи барлоснинг олдига, кейин уч киши бўлиб, Самарқандга, Боязид жалойирнинг олдига бордилар. Улар Боязид жалойирнинг шаҳар ташқарисидаги ҳовлисига шом билан хуфтон орасида кириб бордилар. Қундузи боргани амир Бекчикнинг одамларидан чўчишди. Боязид жалойир амир Бекчик билан бирга Илёсхўжахон номидан Самарқандни идора қилиб турган эди. Боязид жалойир бу уч мухтарам зотнинг остонасига бош эгиб келганлигидан беҳад хурсанд бўлди. Ўша кеча кўй сўйиб, уларни зиёфат қилди.

— Қелиб кўп тўғри иш қилдинглар, жаноблар, обдан яхши бўлди.

Боязид жалойир меҳмонларни тез-тез «олинг-олинг» қилиб, уларни дастурхонга чорлар, амирларнинг атрофида гирдиқапалак бўлиб айланарди. Лекин юзида сурур ва ғурур аломатлари... «Самарқанд тахтининг ярми кўлимизда, мана кимсан Хожи барлос, Темурбек ва амир Жокудай мухтарам зотлар, кечагина Чигатой улусига кўрк бўлиб турган валламатилар, бугун остонамизга бош уриб қелиб ўлтирибдурлар. Бугундин бошлаб бизга мулозим алар. Иложлари қанча?! Мана кўрибсизки, яқин орада Боязид жалойир кимсан Мовароуннаҳр ҳукмдори...» Боязид жалойирнинг кўнглидан шунақа ширин хаёл кечди.

Темурбек Боязид жалойир жонини жабборга бериб намойиш қилаётган бу мулозаматнинг нақадар сохта эканлигини бутун вужуди ила сезиб турса-да, ўзини билмаганга солди. Жоку барлос ҳам анойилардан эмас эди. Гарчанд мудраб ўлтирган бўлса ҳам бу туллакнинг хийлайи аъмолини уқиб ўлтирган эди. Хуллас, Те-

мурбек ҳам, Жоку барлос ҳам ўзларини гўлликка солишди. Бошқа пайтда бу фирибгарнинг адабини бериб кўярдилар. Лекин ҳозир заҳар бўлса ҳам ютишга тўғри келди. Илож қанча, куч унинг тарафида. Шунинг учун ёмон билан ҳам мурсою мадора даркор.

— Сизга худо ёр бўлсин, улуғ амир, муроду мақсадингизга етинг! — деб дуо ҳам қилиб қўйишди уни...

Кунлардан бир куни эрталаб мулозим Темурбекнинг олдига йигирма ёшлар атрофидаги бир нотаниш йигитни етаклаб кирди.

«Обон товачидурмен, жаноби амир. Хизр Ясовурийга жиян бўламен», деб таништирди ўзини ўша йигит саломалиқдан кейин. Сўнг қўйнидан мактуб чиқариб унга узатди. Темурбек мактубни ёзди. Мактуб Хизр Ясовурийдан экан. Унда бор-йўғи икки қатор сўз ёзилибди: «Маслаҳатлик иш бор, Темурбек. Бир иложини қилиб тезда Тоткандга етиб келинг».

Темурбек мактубни ўқиб ҳайрон бўлди. Хизр Ясовурийнинг бу қадар шошиб қолганлигининг боиси нима? Не мақсадда уни шошилиш чакиртириб қолди? Темурбек бу гапнинг тагида нима борлигини бирдан яхши англамади. Буни Обон товачидан билиб олмакчи бўлиб, уни гапга солгиси келдию, лекин шаштидан қайтди. «Деворнинг ҳам қулоғи бор», деган гап бор. Пойлоқчидан ҳадик олди чамаси. Темурбек чопарга қайтиш учун ижозат берди. Чопар эшик олдига борганда, «Тоғойингизга биздин дуо денг» деган гапни эшитди. Темурбек Обон товачига боришини ҳам, бормаслигини ҳам айтмади.

«Балким, дўстлик риштаси кўп ҳам узилмагандур, Хизр Ясовурийдан бадгумон бўлишга асос йўқдур», деб ўйлади Темурбек. Лекин барибир юрагининг бир четиди қандайдир шубҳа излари бор эди. Шу сабабдан Темурбек Тоткандга бормади, яна бирор ҳафта шу ерда туришга қарор қилди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, воқеа ойдинлашди. Хизр Ясовурий Темурбек билан қўшилиб Боязид жалойирга қарши хужум қилмокчи экан. Унга бу гапни кеча кечқурун Кешдан келган Ҳожи барлос айтди. «Ҳа, тулки, гап буёқда экан-да. Демак, сени ҳам Боязид жалойирга ўхшаб тожу тахт ва салтанат хумори тутиб юрган экан-да», деди Темур ўз-ўзига.

Темурбек амакисининг тасодифан Самаркандда пайдо бўлиб қолганига ажабланмади. У Ҳожи барлос билан Боязид жалойирнинг иттифоқчи бўлиб қолишга-

нини биларди. Хойнахой, уни бу ерга хонлик даъвосида юрган ўша Боязид жалойир чакиртирган. Шундай бўлиб чикди ҳам.

Хулласи калом, бир ҳафталик хозирликдан кейин Боязид жалойир, Темурбек ва амир Хожи барлоснинг кўшинлари Хизр Ясовурийга қарши Тотканд устига отландилар. Темурбек лашкарнинг жавонғорига, Хожи барлос баронғорига тайин этилдилар. Боязид жалойир эса эски подшолар ва хонларга тақлид қилиб, кўшиннинг марказ қисмини эгаллади. Хизр Ясовурий бир эмас, балки уч амирнинг унга қарши отланганидан хабар топгач, Тоткандни тарк этди ва Қеш довони сари чекинди. Соли саройга бориб амир Хусайн билан бирикмокчи бўлди.

Боязид жалойир от устида мағрур бир кайфиятда ўлтирарди. Энди у Мовароуннаҳрда ҳаммадан кучли, хонлик маснадига етишишига икки-уч кадам қолган, холос. Мана, Чигатой улусининг Темурбек ва Хожи барлосдек икки улуг амири айна пайтда унинг узангисида. Хизр Ясовурий эса беллашишга қурби келмай кочиб қолди. Энди у унинг учун йўқдай ҳисоб. Жиддий ракибдан битта амир Хусайн қолди. Худо хоҳласа, якин орада мана бу ёнида бораётган икки амирнинг ёрдами билан уни ҳам бир ёклик қилади. Айна дамда Боязид жалойирнинг кўнглидан шу фикрлар кечди.

Темурбек билан Жоку барлос ҳам ўзича нималарнидир фикрлаб борар эдилар. Ҳозирча Боязид жалойирнинг кўли баланд келиб турибди. Сабаби уни анави ёнида бораётган, эсини еб қўйган амакиси кўллаб-қувватлаб турибди. Хизр Ясовурий эса унга «сен така бўлсанг, мен серкасиман» деб юрибди. Боязид жалойир ҳам, Хизр Ясовурий ҳам ким молу давлат берса ўшанга кул. Ушанинг юмушини қилишади. Амир Хусайннинг бўлса тожу тахт орзусидан бошка дард-кайғуси йўқ. Элу юрт ва раиятнинг шу кунги ахволи билан кизиқмайди. Мўғулга қарши курашиш ўрнига ўзаро низолашиб юрибдилар. Темурбекка мана шуниси алам қилади. Шу сабабдан уларни ёмон кўради. Лекин илож қанча? Сездирмай юрибди. Бир ўзи мўғулдай катта кучга қарши туролмайди. Чигатой бекларининг бошини бўлса ковуштириб бўлмаяпти. Улар билан аразлашиб бир четга чикиб томошабин бўлиб ўлтирсинми? Йўқ, асло, нима бўлса ҳам уларнинг ичида бўлгани маъкул.

Кунмас-куни тушуниб қолишар... У ўй-хаёл билан бўлиб кетиб, ёнига келиб қолган суворийни фахрламабди.

— Бек, мунча ҳам ўйчан бўлиб кетмасангиз? Қўп ўйланаверсангиз менга ўхшаб тез қариб қоласиз. Ўйланаверманг, худо хоҳласа бугунми, эртагами ўша Кешингизни олиб бераман.

Темурбек қайрилиб, кўзи Боязид жалойирга тушди.

— Узр, тақсир, шундай бўлиб қолибдур.

— Майли-майли, бек. Ҳа, гап битта, Кеш сизники.

Боязид жалойир ўйламай шундай деб қўйганини тезда пайқади. Ўгирилиб ўнг тарафида келаётган Ҳожи барлосга кўзи тушганида бир оз ўнғайсизланди.

— Қалай, бек, чарчаб қолмадингизми? — энди у Ҳожи барлосга тилёғламачилик қилди.

— Йўқ, бек, худога шукр, бундин баттарини ҳам кўрганмиз. Ҳожи барлос «кўрганмиз» деган сўзга алоҳида ургу берди. Бу «сенга ўхшаганларни кўп кўрганмиз» дегани эди.

Шундан кейин Боязид жалойир Кеш хусусида бошқа сўз очмади. Кун чошгоҳдан окқанда узоқдан душманнинг хировули кўринди. Амирлар отга камчи босдилар. Хизр Ясовурийни Кеш довоининг нариги тарафида қувиб етдилар. Бирок қоронғу тушиб қолгани сабабли Сарваш қишлоғининг кунботар тарафида лашкарни тўхтатдилар. Қишлоқнинг нариги тарафида эса Хизр Ясовурий тунаб қолди. Унинг ғафлатда қолганидан фойдаланиб, тунда Темурбек қишлоқни айланиб ўтиб, унинг чекиниш йўлини тўсиб қўйди. Бунини Хизр Ясовурий эрталаб билди. «Ҳаммаси тамом,— деди у, хос мулозимига,— энди нима бўлса худодан кўрдик». Ноилж, ясал тузиб, жанг қилишга мажбур бўлди. Икки ўртада кечган савалашиш қисқа бўлди, лекин кўп қон тўкилди. Хизр Ясовурий бирон ердан ёриб ўтишга кўп уринди, лекин бошда бунинг иложи бўлмади. Охири, таваккал қилиб, Темурбек турган тарафга ташланди. Бу сафар омад унга қулиб боқди. Темурбекнинг ёнгинасида душман тараф ясолини узиб ўтишга муяссар бўлди.

— Уни ўтказиб юборганимиз яхши бўлмади, жаноби бек.

Мулозимнинг бу сўзига Темурбек «кўябер, хоҳлаган тарафига кетаверсин!» дегандай қилиб қўлини силтаб қўйди. Темурбек Боязид жалойир билан амакисининг ичидагини яхши биларди. Шунинг учун ҳам бир пайтлар ўзи билан ёнма-ён туриб қилич чопган бу

одамни уларга тутиб бергиси келмади. Кунни келиб Хизр Ясовурий бунинг кадрига етар деб умид килди...

Шу тариқа Боязид жалойир яна бир ракибидан кутулди. Бунга Темурбекнинг кўли билан эришди. Лекин Кешни барибир унга бермади. Уни Хожи барлосга тухфа килди. Бу ҳам гапми? У хатто Темурбекни ўртадан кўтариб ташламоқчи ҳам бўлди. Уша Сарваш кишлоғининг кадхудоси уларнинг шарафига йигирмата кўй, ўн беш от ва шунча мол сўйдириб, катта тўй берган кечаси у Темурбекни гумдон килмоқчи бўлиб, меҳмонхонада унинг ёнида ўлтириши керак бўлган баҳодирлардан иккитасига шу вазифани юклади. Улар бу ёвуз ниятларини ўлтириш охирироғида амалга оширишлари лозим эди. Темурбек буни зиёфат ўртасида, ҳамма, шу катори ўзи ҳам, ширакайф бўлиб колганда пайкаб қолди. Боязид жалойир бўлса айёрлик килиб, ҳамон булбулугўё бўлиб Темурбекни осмону фалакка кўтариб макташда давом этарди:

— Биз ушбу зафарга Темурбекнинг тадбиркорлиги ва жасурлиги орқасида эришдик. Биз, жаноби бек, сиз бирлан елкадош бўлиб яна кўп жанг қилурмиз, иншоолло. Икки ёрти бир бутун бўлиб, Чигатой улусини тиклаб, онинг шон-шуҳратини оламга ёурмиз.

Боязид жалойир Темурбекнинг шаънига шунга ўхшаш кўп илик гапларни айтди. Ҳаммани тез-тез унинг шаънига кадаҳ кўтаришга ундади. Шу пайт Темурбекнинг ўнг тарафида ўлтирган девсифат йигитлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Темурбек юз берган вазиятни фаҳмлади ва заруратдан ташқарига чикиб келиш баҳонаси билан ўрнидан турди. Ҳалиги девсифат йигитлардан бири унинг орқасидан эргашиб чикди. Лекин, ташқарида, эшикнинг шундоқкина биқинида пойлаб турган Темурбекнинг икки йигитининг кўлига тушди. Йигитлар уни фик эткизмасдан саранжом қилдилар. Шундайгина кўча эшикнинг ёнгинасида рикобдор унинг эгарланган отини жиловлаб турган экан, Темурбек даст отига минди ва рикобдору йигитлари билан чўл сари куш бўлиб учди. Сал нарироқда уларга бошқа йигитлар ҳам келиб қўшилдилар...

Хожи барлос Соли саройга кўп бор одам юбориб, жиянини яна ўз тарафига ағдариб олмоқчи бўлди. Унинг охириги мактубида мана бу гаплар ёзилган эди: «Балх тарафларда Абдулла Тойғу бирлан Муҳаммадхўжа Аперди лашкар жамлаб, биз тарафларга от суриш ниятида бўлуб турғон эрмишлар. Аларни Жайхундин

Ўтказмаслик учун Иловдорнинг боласи Жуғонни кўшин билан Сиз тарафларга жўнатдик. Иншоолло, якин кунлар орасида Соли саройга етиб боргай. Сиз ўз одамларингиз билан Жуғонга кўшилуб, биргаликда ўшал саркашларнинг дафъида саъй-ҳаракат кўргузишингизга умид қиламиз». Темурбек амакисининг бу сафарги найрангини ҳам пайкади. Жуғон аслида Абдулла Тойғу билан Муҳаммадхўжа Апердининг дафъи учун эмас, балки уни маҳв этиш учун юборилган. Темурбекнинг қоровултепалардаги посбонлари эртаси куниёк Темир копуғ тарафдан кўп сонли отликлар тўдасининг қораси кўринганини хабар қилдилар. «Бу, шак-шубҳасиз, Тойғунинг отликлари бўлса керак», деди Темурбек қоровулбегига. Кенгашиб, йўлнинг бирикки ерига пистирма кўйдилар. Охир ул-окибат Темурбекнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Ҳожи барлос Жуғонни чопар билан бир вақтда отлангирган экан. У «иншоолло, якин кунларда» эмас, балки чопар келганининг эртаси куниёк Соли сарой атрофида пайдо бўлди. Лекин мақсадига эришолмади. Пистирмага кўйилган йигитлар уни чор-атрофдан ўкка тутиб, кўз очиб юмгунча йўк қилдилар.

Ўша йили (1360 йили) Темурбек мадинат ур-рижол Термизни эгаллади ва унинг мустаҳкам қалъасига кириб ўрнашди...

Орадан бир йил ўтиб, хижрий 762 йилнинг жумоди ул-аввал ойида (1361 йилнинг март ойида) Туглук Темурхон катта лашкар жамлаб яна Мовароуннаҳр устига бостириб кирди. Мўғул кўшини Сайхундан ўтиши билан яна ўша хонин Боязид жалойир хон қаршисида тиз чўқди. Хоннинг мавкаби Самарқанддан бир манзил масофада тўхтаганда, Баён сулдус билан Ҳожи барлос ҳам унинг қошига тавба-тазарруъ билан келиб, мўғулнинг оёқларини ўлдилар. Ваҳоланки бундан бир йил аввал унга душманлик мақомида тургандилар. Лекин Туглук Темурхон аҳдига вафо қилмаган бу амирларни аввалгидай силаб-сийпаламади. Бунақа пайтларда гап ташувчиларнинг иши юришади. Хон Самарқандга кириб келиши билан Боязид жалойирни бориб чакдилар ва хон эртаси куни ҳамма саройга тўпланганда уни жаллоднинг қўлига топширди. Буни кўрган мовароуннаҳрлик бекларнинг кути ўчиб, ўтақаси ёрилаёзди. Ҳожи барлос қабулдан чиққан ҳамона Самарқандни бутунлай тарк этди ва Қешдан аҳлу аёлини олиб яна Хуросонга ўтиб кетди. Бу сафар

у Мовароуннахрдан бутунлай кетди ва бир умрга Хуросон тупроғида қолди. У қиска вақт ўтиб Сабзаворнинг Жуйин булукига қарашли Хуроша кишлоғида, ҳамма мулозим ва хизматкорлари билан кўшиб ўлдирилди. Бу ёвузликни, муаррих Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, бир тўда бузуки одамлар қилишган экан. Ўлдирилганлар орасида Ҳожи барлоснинг биродари Идику барлос ҳам бор эди.

Темурбек хондан чўчиб, бирмунча вақт у ер-бу ерда кўзга ташланмай юрди. Шунда Ҳомид тархон унинг жонига оро кирди. Қурилкут умоқининг йўлбошчиларидан бўлган бу одам хоннинг ишончини қозонганлардан бири эди. Ҳомид тархон Темурбекни яхши танир, унинг ақл-заковати ва ботирлигини кадрларди. Бир куни хоннинг қайфияти чоғ пайтини пойлаб, Темурбек хусусида гап очди:

— Аълоҳазрат, Темурбек дуруст, аҳдида собит, ботир йигит. Тўғри, у бу сафар келиб оёғингизга бош кўювчилар орасида бўлмади, лекин Сизга хиёнат ҳам қилган эрмас. Илёсхўжахон бир пайтлар Боязид жалойир ва унга ўхшаганларни ўзига яқинлаштирди. Темурбекка эса илтифот кўрсатмади. Илёсхўжахон Самаркандни ўша Боязид жалойирга топшириб кетди, у бўлса, ўзингизга маълум, юртни тузиш ўрнига бузди. Ўзига рақиб деб билганларнинг барчасидан интиқом олди. Мовароуннахрга соҳиби ихтиёр бўлиш орзуси унинг димоғини чулғаб олди. Ўшанда Темурбек ундан беғиз кетиб қолибди. Акс ҳолда...

Хон унинг сўзини бўлди:

— Акс ҳолда нима?

— Айни пайтда, у содиқ мулозимларингиз каторида турган бўлур эрди. Ўшанда, агар янглишмасам, хизматингизга ўзи бош уриб келган эди-ку.

— Бу сафар нега келмади?

— У ўзига яраша ғурурли йигит. Бир ташлаб кетган ерига ўзи бормайдур.

Хон ўйланиб қолди.

— Шундай денг?

— Шундай, аълоҳазрат. Лекин сиз чорлайтурғон бўлсангиз келиши мумкин.

— Майли, келсун.

— Хўп бўлади, ҳазрати олийлари.

Ҳомид тархон Темурбекни топтириб, эртаси куни хоннинг ҳузурига бошлаб кирди. Қабул ва суҳбат самимий кечди. Хон унга ўдағайламади. Темурбек ҳам

арз-ҳол килиб ўлтирмади. Ўртада ҳеч нарса бўлмагандай. Эшик оға хоннинг амри билан Темурбекка бош-оёқ сарупо олиб келиб олдига қўйди. Унга аввалги лавозими — мингбошилиқ ва Кеш вилоятининг ҳокимлиги инъом этилди. Шундан кейин хон елкасидан тегирмон тоши тушгандай ҳис қилди ўзини. Чиғатой улусининг кўпчилиқ беклари унга камарбаста бўлдилар-да. Темурбекни ҳам улусини қайтариб бериб тинчитди. Ҳожи барлос эса бадарға бўлди. Фақат бир душман қолди. У ҳам бўлса амир Қазағаннинг тадбиркор ва тиниб-тинчимас набираси амир Ҳусайн. У айни шу пайтда Ҳисори шодмонда ўлтириб эрди. Лекин бундан кейин тинч ўлтирармикин? Агар худо кўрсатмасин, Темурбек билан иккиси тил топишиб қолишса-чи? Унда аҳвол ёмон бўлади. Бу икки йигит кўп нарсага қодир. Хон мана шуларни ўйлади-ю, эти уюнди. Шу захотиёқ эшик оғани чақиртириб буюрди:

— Вазири аъзам, тумон ва ҳазора бошлиқлари ва ўғлонларни бу ерга чақиринг. Қуғулхон ҳам келсун.

Эшик оға икки букилиб таъзим қилди-да, ташқарига ошиқди. Хиёл ўтмай, айтилган одамларнинг барчаси кўринишхонада жам бўлдилар. Хон бир-икки марта оғир тин олди, сўнг аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечириб чиқиб, шошилмасдан сўз бошлади:

— Қулоққа «амир Ҳусайн ғимиллаб қолди», деган хабар эшитилди, жаноблар.

Хон шу қадар секин ва қийинчилик билан гапирар эдики, унинг баъзи сўзлари қулоққа илинмас эди. У қартайиб қолган, бунинг устига хаста эди.

— Тез орада даф этилмаса ёмон бўлиши муқаррар. Ҳозир илон инида эрканлигида янчиб ташланмаса, инидин чиккач уни енгиш амри маҳол. Ва у яна киши билан баробар кўпайиб кетиши мумкин.

Аҳли мажлис дабдурустдан нима дейишини билмади. Ҳамма бир-бирига қараб, баъзилар сездирмай шеригининг бикинига туртди, лекин гапиришга ҳеч қимдашижоат бўлмади. Хайрият, амир Ҳомид бор экан, уларнинг мушқулини осон қилди. Хонга яқин одам эмасми, фикрини дадил айтди:

— Улуғ хонимизнинг азму қарорлари муборак бўлғай. Ҳазрати олийлари ҳақ гапни айтдилар. Ҳақиқатан ҳам илонни инида янчғон маъқул. Локин...

— Нима локин? — Хон амир Ҳомиднинг гапини бўлди.

— Локини шулки, ҳазрати олийлари, ҳозир каттик ёғингарчилик. Ҳисор томонларда тинимсиз қор ёғаётган бўлса ажаб эрмас. Лашкар қийналиб қолмасмикин, деб кўрқамен.

Ҳақиқатан ҳам киш ўша йили чўзилиб кетди. Ҳали ёмғир, ҳали қор тинмай ёғиб турар эди. Ҳомид тархон «амир Ҳусайн зўр келса тоғ ораларига кириб яширинар, балким Бадахшонга ўтиб кетар, биз эса қийинчиликка қоламиз, кўп одамимиздан ажраламиз», демокчи бўлди. Аммо хоннинг важоҳатидан чўчиди, чунки унинг афт-ангори ўзгариб, тамом тунд бўлиб олган эди.

— Иложи йўк, Ҳомид тархон. Агар илон эсон-омон баҳорга чикиб олғудай бўлса — иш тамом. Биринчидан, у яна болалаб кўпайиб олади, иккинчидан, инидан чикиб чор атрофга ёйилиб кетади. Унда аларнинг қайбирини тутасиз?!

Хон шунақа далил-исботлар келтирдик, ортиқча гапга ўрин қолмади. Қисқаси, уч кунлик сафарбарлик эълон қилинди. Тўртинчи куни изғирин совуқ ва ёғин-сочинга қарамасдан, мўғул лашкари йўлга чикди. Уни Ҳомид тархон билан Кирилтик нўён бошқариб бордилар...

Амир Ҳусайннинг Самаркандда айғоқчилари бор эди. Улар хоннинг одамлари тараддудга тушганининг биринчи куниёқ Ҳисорга шатурпари йўллаб, амир Ҳусайнни яқинлашиб келаётган фалокатдан огоҳлантириб кўйдилар. Амир Ҳусайн у ёғ-бу ёғини ростлаб олди. Туман ва ноҳияларга одам юбориб керагича лашкар тўплади. Вахш дарёси бўйидаги кенг ялангликни лашкаргоҳга айлантириб, теварак-атрофини чир ва туралар билан ўраб, истехкомга айлантирди. Қалъага керагича захира йиғди, унинг буржу бароларини маҳкамлатди.

Мўғул лашкари бу ерга ўн кун деганда етиб келди. Тарафлар ўша ялангликда тўкнашдилар. Биринчи куни эрта тонгдан то қош қорайгунча урушдилар, лекин кучлар баробар келиб бирон тарафнинг тарозуси тош босмади. Қонли жанглар эртаси куни ҳам саҳардан бошланди. Ҳар икки тарафнинг ботир жангчилари ва чапдаст суворийлари жонини жабборга бериб роса савашдилар. Кечаси билан тиним билмай ёққан қор жангоҳни қалин қоплаб олган эди. Майдон чошгоҳга бориб яна кечагидай отларнинг туёғи остида балчикка

айланди. Намози асрга бориб амир Хусайннинг устунлиги яккол кўришиб қолди. Лашкарининг баронғори мўғул лашкарининг жавонғорини синдириб, у орқага қараб чекина бошлади. Лекин айни шу пайтда, амир Хусайн кўшинининг жавонғорига бош бўлиб турган Хутталон ҳокими Қайхусрав кўшин-мўшини билан мўғуллар тарафига ўтиб кетса бўладими?! Бу ҳол уруш тақдирини ҳал қилди-кўйди. Амир Хусайн юз берган аҳволни мушоҳада қилиб кўриб, уруш бой берилганини англади ва қолган-қутган одами билан Жайхуннинг нариги тарафига қочиб кетди. Мўғуллар уни Қундузгача таъкиб қилиб бордилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, барибир уни қўлга туширолмадилар.

Мўғуллар кишининг қолган қисмини Қундуз билан Толқонда ўтказиб, баҳорда (1362 й.) юришни яна давом эттирдилар ва Ҳиндикуш довоғигача бордилар. Ўшанда улар жанубий Туркистоннинг йўл устида жойлашган кишлок ва қасабаларини беармон таладилар, халққа беҳад зулм ўтказдилар. Қўйингки, улар ўшанда қўлидан келганини қилдилар. Лекин, барибир, кўзлаган мақсадига эришолмадилар. Ези билан қидириб амир Хусайнни ердан ҳам, кўкдан ҳам тополмагач, куз аввалида Мовароуннаҳрга қайтишга мажбур бўлдилар.

Ўша йили кузда хоннинг амри билан Баён сулдус ҳам ясоққа етказилди. Хон Ҳомид тархон ва яна бир-икки нуфузли амирнинг маслаҳати билан уни амир Хусайн қочиб кетгандан кейин Ҳисори шодмонга ҳоким қилиб тайинлаган эди. У асл юрти қайтиб берилганидан ўзида йўқ шод, хон билан Ҳомид тархонни етганда ҳам, ўлтирганда ҳам дуо қилиб юрган эди. Лекин, «фалокат оёқ остида», деб бежиз айтишмаган эканлар. Бир кун қайф устида хирожни барвақт талаб қилиб келган хоннинг тонмочисига, «Ху ўша хонингни...» деб сўкиб юборса бўладими? Тонмочи ҳам ёши бир ерга бориб қолган, ақл-хушли одам бўлатуриб, шу гапни оқизмай-томизмай хонга етказди. Туғлуқ Темурхон дарғазаб бўлди ва ўша топдаёқ ясовулларини Ҳисори шодмонга жўнатди. Улар бетавфиқ амирнинг бошини кесиб Самарқандга олиб келдилар. Шу билан Туғлуқ Темурхон амир Хусайндан бошқа барча ғанимларидан қутулди.

— Мана энди, юрт тинчиди,— деди у бир кеча амирлари ва арқони давлат билан бўлган чонғида,—

«дўстларни силаб-сийпаб кўнглини олдик, ғанимларни йўқ қилдик. Қартайғон чоғимизда катта ташвишлар орттириб узок юртларда юриш тўғри бўлмаса керак. Биз Мўғулистонга қайтишни ихтиёр қилдик, Мовароуннахрнинг инон-ихтиёрини эрса фарзанди аржуманд Илёсхўжахонга топширишга қарор қилдик».

Ха, кўринишдан хоннинг азму қарори катъий эди. Шунинг учун ҳам аҳли мажлисдан биронтаси бунга эътироз билдирмади.

— Азму қарорлари муборак бўлғай! — дедилар уларнинг барчаси бир овоздан.

Илёсхўжа ўғлон отасининг сўл қўлида шайхулисломдан кейин иккинчи бўлиб ўлтирган эди. Ирғиб ўрнидан турди, тахт поясига бориб чўқ тушиб, отасининг этагини юзига суртди.

Хон тахтнинг ўша сўл тарафида, ўғлонлар ва амир Бекчикдан кейин ўрин олиб ўлтирган Темурбекка қараб мурожаат қилди.

— Бу кундин эътиборан, бек, Сиз Илёсхўжахоннинг ёнида бўлурсиз. Сипоҳийгирлик бирлан боғлиқ бўлғон барча юмушларни Сизнинг гарданингизга юкладик.

Турк ва мўғул хоқонлари даргоҳида удум бўлган тартиб-қоидага биноан, у ҳам бориб тахт пойига чўқ тушди ва хоннинг этагини олиб юзига суртди. Ўрнига қайтиб борганда, амирлар силжишиб унга Қуғулхоннинг ёнидан жой беришди. Амир Бекчик унга жой бўшатаётиб, сезилар-сезилмас бир ижирғаниб кўйди. Бўлмаса-чи?! Амир, Темурбекнинг мартабаси кўтарилди-ку.

— Мамлакатнинг соҳиб ихтиёрлиғи эрса,— деб мурожаат қилди хон тумшуғи осилиб ўлтирган амир Бекчикка,— сизнинг зиммангизда бўлур. Темурбекнинг номи аввал тилга олинганидан ичдан куйиб-ёниб ўлтирган амир Бекчик шундан кейин ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Чопиб бориб хоннинг оёқларига йиқилди... Хайрият, хонхазрат уни унутмабди. У кўшиннинг инон-ихтиёрини Темурбекка топширди. Соҳиб ихтиёрлик қаерда-ю, амир лашкарлик қаерда? Тамом эл-юрт ихтиёри энди унинг қўлида бўлади. Мамлакатда хондан кейинги иккинчи шахс...

Эрта ўтиб индинига Туғлук Темурхон мулозимлари ва лашкарнинг бир қисмини олиб асл юрти Мўғулистонга жўнаб кетди.

САРСОНУ САРГАНДОНЛИК

Амир Бекчик мансабпараст, бунинг устига ўлгудай дағал одам эди. Илёсхўжахоннинг давлат ишларига кам эътимодлиги, кунни тунга, тунни кунга улаб базму сафога муккасидан кетиши соҳиб ихтиёрга қўл келди. Давлат ва салтанат тизгинини кўлига олиб, билган ишини қилди. Бора-бора ҳаддидан ошди ва адолатсизлик, зулму бедодликни ўзига касб-ҳунар қилиб олди. Амир Бекчик саройда хондан бошқа бирон тирик зотни менсимай қўйди. Хатто, Темурбек билан баробар ҳуқуққа эга бўлишига қарамай, у билан ҳисоблашмай, аксинча уни ҳамманинг олдида камситишга уринди. Бир куни хоннинг хос мажлисида у Темурбекка беўрин маломат қилди. Мухтасиб ал-мамолик бозорда нарх-наво бир қадар кўтарилганини гапириб турганида, амир Бекчик унинг сўзини кесди ва ўртага савол ташлади:

— Аҳли бозор орасида Кешдин келғонлар кўп дейишади, шу тўғриму, жаноби мухтасиб?

Соҳиб ихтиёр Темурбекка маънодор қараб қўйди. Сўнг сўрокда давом этди:

— Билишимча, нарх-навони кўтараётғонлар ҳам ўшалар эрмиш, шундайму?

Мухтасиб индамади. Шундан кейин амир Бекчик ҳаддидан ошди:

— Кеча кешлик бир ўнбоши кўчада бир бечорани бекордин-бекорга дўппослабдур. Бедодлик эрмасму бу?

Соҳиб ихтиёр яна Темурбекка қараб қўйди.

— Сабаб? Қимга орқа қилуб савдогарлар билан сипохийлар бундай қилишади? — сўради хон соҳиб ихтиёрдан жиддий бир тусда.

— Албатта, Сиз бирлан бизга эрмас, аълоҳазрат. Чунки биз кешлик эрмасмуз.

Темурбек бу сафар ҳам аламини ютди, индамади. Амир Бекчик эса гап эгасини топганига ишонч ҳосил қилиб, тўла хужумга ўтди:

— Тахти қорачадағи божхонада ҳам фақат Жайхуннинг нариги қирғоғидин келувчилардин бож олар эрмишлар. Бу кешликлар дейман, худо азиз қилғон бандаларму ўзи?.. Бождин озод, молини эрса бозорда истаган баҳода пуллайдурлар.

У Темурбекка яна бир бор тикилиб, сўзида давом этди:

— Янглишмасам, сиз жаноби бек, кешлик бўлсангиз керак? — амир Бекчик тиржайиб қўйди.

Темурбек ортикча чидолмади ва хондан рухсат сўраб ўлтирмасдан жавоб қайтарди:

— Яратган эгамга шукрлар бўлсинким, кешликмиз, жаноби амир. Жетедин эрмасмуз.

Темурбек қоқ нишонга урди. У соҳиб ихтиёрнинг келгинди эканига ишора қилди. Бу сўзнинг маънисини ўтирганлар яхши билишарди. Жете деб мўғул лафзида қароқчи, талончи ва ёвуз одамга айтиларди.

Темурбекнинг жавоби амир Бекчикнинг қалбига наштар бўлиб санчилди. У аслида сиркаси сув кўтармайдиган, жирраки одам эди. Бошқага озор бериб хузур қиларди, ўзига бўлса битта гап ортикча эди. Чинакамига хафа бўлди. Темурбекка отадиган тоши қолмади, шекилли, хондан нажот тилади:

— Мана, кўрдингизму, аълоҳазрат, бирон айб содир қилмасакда, борган еримиз Жете бўлди.

Илёсхўжахон бир нима демади, лекин Темурбекка бир ўкрайиб қўйди. Ахир, нима бўлганда ҳам хоннинг ўзи ҳам жетелик эди-да!

Шу кундан бошлаб орага яна қора мушук оралаб қолди. Хон Темурбекни хос мажлисларга чакиртирмай қўйди. Соҳиб ихтиёр бўлса, борган сари ҳаддидан ошди. Бу ҳам етмагандай амирларнинг кўпчилиги унга тарафдор эдилар. Темурбек ёлғизлик қилди. Бунақа шароитда бундан кейин Илёсхўжахоннинг даргоҳида қолиш, ўз ихтиёри билан бошни сиртмоққа тутиб бериш билан баробар эди. Темурбек саройни тарк этишга қарор қилди. Шу пайт кутилмаганда амир Хусайннинг одами келиб қолди. Амир Хусайн Темурбекни яна иттифоққа ва биргалашиб ҳаракат қилишга чақираётган эди. Темурбекка жон кирди. Амир Хусайн нима бўлса ҳам эски кадрдони. Унинг ҳам, ўзининг ҳам шу кезларда душмани битта. Бу — мўғуллар. Шунинг учун ҳам Темурбек эски кадрдонининг олдига боришга азму қарор қилди.

— Амир ҳазратлари ҳозир қаердалар? — шошиб-пишиб сўради у чопардан.

— Мен буёққа қараб йўлга чикканимда Чоржўйда эрдилар.

— Чоржўйда дедингму?

— Ҳа, Чоржўйда.

Темурбек буни яратган эгамнинг зўр илтифоти деб билди ва ўша кун кечаси навқарлари ва хизматқорлари билан Самарқандни тарк этди. Улар икки ярим кун деганда Чоржўйга етиб бордилар. Темурбек тўғри

шаҳарга кириб боришдан чўчиди. Ким билсин, балки шаҳар амир Хусайннинг одамлари кўлида эмасдир. Яхшиси, вазиятни аниқлаб, кейин киргани маъқул. Шунинг учун ўзи, одамлари билан шаҳар четидаги бир кўрғончага тушди, шаҳарга эса ҳалиги чопар бўлиб борган амир Хусайннинг мулозимига одамини кўшиб юборди. Улар хиёл ўтмай, кути ўчган бир ахволда қайтиб келдилар. Шаҳар ўтган куни жони қурбонийлар кўлига ўтиб бўлган экан. Амир Хусайннинг қаердалигини эса аниқлай олмадилар.

— Бу ердин тўхтовсиз кетиш даркор,— деди Темурбек ва одамларига отларни эгарлашни буюрди. Қирк йигити билан яна йўлга чиқди. Зим-зиё қоронғулик уларни ўз оғушига олди.

Шу пайтдан эътиборан Темурбек учун оғир, хавфхатар билан тўлиб-тошган кунлар бошланди. У 1362—1369 йиллар орасида инсон боласи дош беролмайдиган азоб-укубатларни бошидан кечирди. Неча бор гўр оғзидан қайтди.

Темурбек Чоржўйдан ўтгандан кейин амир Хусайнни кўп кидирди, лекин тополмади. Балким у Хоразм томонларга кетиб қолгандир? Темурбек таваккал қилиб одамларини ўша тарафга бошлади. Йўлда, Хивакка яқинлашиб қолганларида, Темурбек тасодифан Шох Соғаржийнинг ўғли Шох Мухиддинга йўлиқиб қолди. Йигирма чоғлик йигити билан у ҳам амир Хусайнни ахтариб юрган экан. Иккалалари маслаҳатни бир ерга қўйиб Хивакка, унинг хокими амир Таваккал ҳузурига бордилар. Амир Таваккал хушсўрат, одамохун киши экан. Бошда Темурбек билан Шох Соғаржийнинг ўғлини кўнгилхушлик билан кутиб олди, йигитларини шаҳарнинг кун чиқиш тарафидаги катта чорбоғига ўринлаштирди. Кечқурунги зиёфат ҳам қутилгандан зиёд бўлди.

Темурбек ўша кечани мижжа қокмай ўтказди. Нимагадир юраги бир қадар ғаш, кўнглига қил сиғмади. Айниқса, зиёфат вақтидаги ортикча тақаллуфлар, хивалик амирларнинг пичир-пичири, кўз уриштиришлари унинг назаридан нари кетмади. Амир Таваккал нималари биландир унга Боязид жалойирни эслатди. Йўқ, бу ерда бир сир бор. Фалокат юз бермасидан аввал отни камчилаб қолган маъқул. Темурбек ўйлаб-ўйлаб азонда шу фикрга келди ва ёнида ҳеч нарсадан беҳабар, донг қотиб ухлаб ётган Шохмуҳиддинни уйғотди.

У кўзини зўрға очди ва «нима гап?» дегандай Темурбекка тикилди.

— Турунг, зудлик бирлан бу ердин кетиш керак.

— Нимага? Сабаб? Тинчликму ўзи? — Шохмухиддин хайрон бўлди ва лабини буриб елкасини кисди.

— Сабабини кейин биласиз, тезрок бўлинг.

Темурбек даст ўрнидан турди ва шитоб билан кийиниб, ўзини ташқарига отди. Апил-тапил кийиниб, кетидан Шохмухиддин ҳам чиқди. Улар дарвозага бормадилар. Сабаб у кулфланган. Ташқарисида эса соқчилар. Шунинг учун орқа тарафдаги девордан ошиб боғчага тушдилар ва уни оралаб ўтиб, тор бир кўчага чикиб олдилар. Ахён-ахёнда битта-яримта уй кўзга ташланади. Одам шарпасини сезиб, итлар ҳуриб берди. Ит бўлгандан кейин ҳуради-да. Одамлар бунга кўникишиб қолган, шунинг учун ҳам бунга ҳеч ким эътибор бермайди. Не азоб билан Темурбек ва унинг шериги тонг отай деганда ҳокимнинг чорбоғини топиб бордилар ва зудлик билан йигитларни оёкка турғузиб, Поёб тарафга қараб қочдилар.

Овчилар ва сайёҳлар чўлни тилсимотга ўхшатишади. Ҳақиқатан ҳам шундай. Унда юриб кўрган, айникса йўлдан адашган бунга яхши билади. Чўлда ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш. Тош ҳам, қум ҳам, онда-сонда учраб турадиган юлғин ёки саксовул ҳам. Улар кундузи билан адашиб, ўзларини ҳали у ёкка, ҳали бу ёкка урдилар, лекин Поёбни топиб боролмадилар. Кечаси шохлари синдирилган катта бир саксовул дарахтининг тагида тунаб қолдилар. Ниҳоят, эртаси куни чошгоҳда Поёбга етиб олдилар. Бу кишлок Хивакнинг шундай бикинида экан. Агар адашиб у ёк-бу ёкка тентирамасдан тўғри борганларида ўша кечанинг ўзидаёқ унга етиб олар эканлар.

Қайғу кетидан хурсандчилик келади, деган гап тўғри экан. Поёб Темурбекка оз бўлса ҳам хурсандчилик бағишлади. У излаган одамани шу ердан топди. Амир Ҳусайн уч юз йигити билан мана шу Поёбда турган экан. Учрашувдан амир Ҳусайннинг ҳам севинчи чексиз бўлди. Чунки иккаласи бирга бўлсалар, буёғига худо раззоқ. Ахир, «ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас», деб бежиз айтишмаган кўпни кўрган одамлар. Амирлар ва йигитлари бир-икки кун шу ерда туриб ҳордиқ чиқардилар, кўнгилхушлик қилдилар. Лекин хурсандчилик кўпга бормади. Бу ерга келганларининг учинчи куни эрталаб амирларнинг йўл

устига кўйган қоровуллари узокдан тўп-тўп бўлиб келаётган суворийларни кўриб қолдилар. Келаётган Хивак ҳокими Таваккал кўнғирот кўшинининг қоровул қисми бўлиб чиқди. Темурбек билан амир Хусайннинг қоровуллари Поёбга қираверишдаги чортоқда турган қоровулларни огоҳлантиришга улгуриб қолдилар. Ноғораларнинг гумбур-гумбури қишлоқ аҳлини тез фурсатда оёкка тургизди. Темурбек билан амир Хусайн фалокат юз берганини билганларидан кейин, йиғитларини шитоб билан қишлоқ четига олиб чиқдилар ва ўша атрофдаги ялангликнинг бир четига олиб бориб ясал туздилар. Олдинга пиёда ўқчилар кўйилди. Ҳар икки қанотга эса суворийлар жойлаштирилди. Баронғорга Тоғой Буқо, жавонғор қисмга Элчи Баҳодир тайинланди. Отлик қисмлар тепасига амир Тобон сулдус билан амир Сайфиддин тайинландилар. Темурбек билан амир Хусайн қалбдан жой олдилар.

Таваккал кўнғиротнинг бир минг отлик ва тахминан шунча пиёда аскарлари бор эди. Улар ҳам ясал тортиб жангга ҳозирландилар.

Икки ўртада бошланган шиддатли жанг эрталабдан то шомгача давом этди. Темурбек билан амир Хусайн ўша қуни жангчиларнинг олдинги сафида турдилар. Одатда, муҳолиф тарафлар биринчи навбатда катта туғни йиқитиб, саркардани йўқ қилишга интиладилар. Чунки саркардасиз қолган тараф жангни давом этдириб ўтирмай, мағлуб бўлганини тан олади ва сулҳ сўрайди. Ҳозир айни пайти — Темурбек ҳам, амир Хусайн ҳам жангчилар орасида. Сафлари эса анча сийраклашиб қолган. Шундан фойдаланиб, душманнинг беш йигити Темурбекка, бештаси амир Хусайнга ташланди ва уларни қуршаб олди. Амирлар уларни маҳв этдилар. Лекин ўрнига янгилари келдилар. Темурбек билан Мамат уларни ҳам даф қилгач, амир Хусайнга ёрдамга бордилар. Таваккал кўнғиротнинг бир тўда отлик йиғитлари амир Хусайнни чор атрофдан қуршаб олган эдилар. Устига устак, амир Хусайннинг отига ўқ тегиб, пиёда қолган. Лекин шундай бўлса ҳам жон-жаҳди билан чопишаётган экан.

Хулласи калом, бу савашда иккала тараф жуда катта талофот кўрди. Темурбекнинг олтамиш йигитидан еттитаси тирик қолибди, холос. Жангда Таваккал кўнғирот ўлдирилди. Тирик қолган аскарлари бўлса, теварак-атрофга тарик каби тирқираб кетди.

Амир Хусайн билан Темурбек соғ қолган одамлари ва аҳлу аёлини олиб, ўша қуниёк йўлга чиқдилар.

Ҳамма каттик хориган, «бир дақиқа хордик чиқариш Сулаймон пайғамбарнинг тахтига ўлтириш билан баробар» деганлар, лекин уларда хордик чиқаришга имкон йўқ эди. На чора? Бу ерда ортик қолиб ҳам бўлмасди. Ҳар ҳолда, улар бировнинг юртида эдилар. Ким билади, дейсиз, ўша урушдан кейин теварак-атрофга тум-тарақай бўлиб кетган кўнғиротлар одам йиғиб келишлари ҳам мумкин. Унда шима бўлади? Хуллас, улар чўл оралаб Бухоро сари юзландилар. Йўл оғир, бунинг устига одамларнинг кўпчилиги, шулар қатори амир Ҳусайн билан хотини Дилшод оғо ҳам отсиз қолишганди. Амир Темур кўнғиротлардан тортиб олинган отлардан иккитасини танлаб, уларга берди. Лекин ҳудудсиз чўлда юриш ўлимдан каттик экан. Қани энди, бирор туп дарахт учраса-ю, офтобнинг ўтли тилғларидан тўсса, унинг сояси остида бир нафас бўлса ҳам ором олишса. Йўқ, онда-сонда йўликиб турадиган юлғин ва янтоқдан бўлак бирон гиёҳ ўсмайди бу кип-қизил чўлда! Бунинг устига, жазирама иссиқ ва сувсизлик тинкани қуритади. Шу тарика кун бўйи ит азобида йўл юриб, кун ботай деганда бир қудук ёнига келиб тўхтадилар. Хайрият, омадлари бор экан, қудук сувсиз эмас экан. Ҳа, ўша пайтларда, йўл устида у ер-бу ерда қудуқлар бўларди. Қудуқни эҳтиёт қилиш, уни кўз қорачиғидай асраш — чўлнинг муқаддас қонуни эди. Ўша замонларда одамлар бу муқаддас қонунга каттик бўйсунар эдилар.

Ўша Хивак ёнида саҳардан то қош қорайгунча давом этган уруш ва кейинги йўл азоби отликни ҳам, пиёданни ҳам оёқдан олди. Ўша кеча шу қудук ёнида тунаб қолдилар. Кимдадир чодир сақлашиб қолган экан, олиб амирларнинг хотинларига: Ўлжой Туркан оғо билан Дилшод оғога тикиб бердилар. Эркақлар чодирни чор атрофидан ўраб ётдилар.

Тонг ёришиши билан апил-тапил нонушта қилиб яна йўлга чиқдилар. Қундузни бир илож қилиб ўтказдилар, лекин кечга яқин қутилмаганда ҳаво айниб, каттик шамол турди. Шамол қум барханларини учириб, кўз очирмай қўйди. Ҳамма отдан тушиб олди, чунки отда ўлтириш имкони бўлмай қолди. Ва ҳатто бир қадам наридагини ҳам қўриб бўлмас эди.

— Қунимиз биттонга ўхшайдур, Темурбек. Тупроғимиз шу ердан эркан-да. Э, аттанг-а!

Темурбек ёнма-ён бораётган амир Ҳусайннинг галини аранг эшитди. Унинг ўзи ҳам шу фикрга келиб турган

эди. «Қанчадан-қанча жангу жадаллардан тирик чиқиб, шу борса келмас чўл бағрида ўлиб кетсак-а?! Одамга алам қилади», деган фикр унинг кўнглидан ҳам ўтиб турган эди. Шундай бўлса ҳам сирни бой бермади, дўстининг сўниб бораётган калбида ишонч чирокларини ёкишга ҳаракат қилди.

— Ҳамма нарса худодин, Хусайнбек. Ажал етмаган бўлса, етти кечаю-кундуз бўрон турғонда ҳам одамлар тирик қолғонлар. Сиз Нух алайҳиссалом қиссасини эшитгонингиз борму? Ҳазрат Нух пайғамбар кўп давом этган қаттиқ тўфондан кейин ҳам аҳлу аёли ва фарзандлари бирлан саломат қолғон эрканлар,— дея Темурбек бир вақт пири Шамсуддин Кулол ҳикоя қилиб берган қиссани дўстига айтиб берди...

Бўрон кечга бориб тинди, лекин ҳамманинг бўлари бўлди. Айниқса, аёллар кўп қийналишди. Дилшод оғо ёш ва бақувват аёл эди, хориган бўлса ҳам оёқда турарди, лекин кейинги пайтларда бир оз дардга чалиниб қолган Ўлжой Туркан оғонинг аҳволи ночор эди. Бу ҳам етмагандай, йўлда одамлар сафи яна сийраклашди. Темурбекнинг етти одамидан учтаси қолибди. Қолган ерларида тўхтаб уларни бир пайтларгача кутдилар, лекин одамлардан дарак бўлмади. Улар қум қуюнлари остида қолиб кетган бўлсалар, эҳтимол. Кечани кипкизил, хайхотдек чўл бағрида ўтказдилар. Хайриятки, ўша кудук ёнида тунаганларида мешларга сув тўлдириб олишган эканлар, шу асқотиб қолди. Йигитлар тева-рак-атрофни титишиб, саксовул қирқишиб келишди. Сув билан олов бор ерда ҳаёт сўнмас экан. Чой ҳам бўлди, овқат ҳам пишди. Бироз тамадди қилиб олганларидан кейин ҳамма ўлтирган ерида ёнбошлаб, донг қотиб қолди. Беклар эса аллапайтларгача гурунглашиб ўлтиришди. Чарчашдимми, ёки айтадиган гаплари тугадими, бир пайт жим бўлиб, яна бир вақтларгача сукут суриб осмонга қараб ётишди. Тун яримдан окканда ҳаво очилиб, осмону фалак тумонат юлдузлари билан еру заминга ўзини кўз-кўз қилабошлади. Темурбек уларнинг орасидан Хулкар билан Етти қароқчини топди ва ичида: «хайрият йўлдин адашмабмиз» деди.

Тўйиб ейилган овқат ва уйқу уларга кайфият ва куч бағишлади. Эрталаб Темурбек ва амир Хусайн қолган одамлари билан яна йўлга тушдилар. Куни билан йўл босдилар, вақт хуфтондан окқач, яна бир кудук устидан чиқдилар. Бахтга қарши, сув бўлди-ю, ўтин

топилмади. Амир Хусайн йўлда отлардан бирига саксовул ортиб олмаганларига пушаймон бўлди.

— Эссиз, ўтин бўлганда, кўмоч пишириб берардик, опа,— деди Дилшод ого Ўлжой Туркан огога мурожаат қилиб.

— Албатта, яхши бўларди, бегим. Талкондин бошка ейдиган нарсамиз йўк. Лекин иложини топса бўлади. Худога шукур, совуқ бўлса ҳам сув бор. Буламук қилиб берамиз,— деди у хотиржамлик билан.

Одамлар бир қосадан буламук еб ётиб қолдилар. Лекин ўша кеча яна бахтсизлик рўй берди. Темурбекнинг уч йигити кечаси бисотда қолган икки отни олиб қочиб кетишибди. Унинг содик навқари Мамат билан хотинидан бошка ҳеч кими қолмади. Амир Хусайннинг ҳам ярим одами қочиб қолибди. Нима қилиш керак? Бу ердан кетишдан бошка чора йўк. Уларни кутиш ёки кидиришдан фойда йўк. Вактни ғанимат билиб, кун кизимасдан йўлга чиқиш зарур. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари йўлга тушдилар. Намози асрга яқин чўл тугаб, узокдан ўтовлар кўринди. Ҳамма терисига сиғмай, суюниб кетди.

— Туркманларнинг овулидан чиқиб қолғонга ўхшаймиз, Хусайнбек.

Амир Хусайн эса жавоб ўрнига «энди нима қилдик?» деган маънода Темурбекка қаради. Чунки у бу ердаги туркманларнинг одатини жуда яхши биларди.

— Ўйлаб кўриш керак,— деди Темурбек. У ҳам улар ҳақида кўп гапларни эшитган.

Амир Хусайн таваккалчи одам эди.

— Нимасидан кўркамиз, ахир улар ҳам бизга ўхшаган одамлар-ку! — деди жиддий бир тусда.

— Нима бўлса ҳам ўйлаб иш тутганимиз маъқул,— Темурбек ўз сўзида туриб олди.

Хусайнбек қизишиб кетди.

— Унда нима қил, дейсиз?

Темурбек унга ўхшаб қизишмади. Вазминлик билан кўнглидаги фикрни айтди.

— Биринчидин, одамимиз кам. Демак, чопишишолмаймиз. Иккинчидин, хотин-халажни ҳам ҳисобга олмай бўлмайди. Овулдагилар бўлса кўпчилик. Борди-ю, улар йўлтўсарлар бўлиб чикса, унда нима бўлади?

Темурбекнинг гапларида жон бор эди. Хусайнбек «Нима қиламиз?» деган маънода яна унинг кўзларига тикилди.

— Аёлларни навкар кўшиб алоҳида, бошқа йўл бирлан жўнатсак,— деб сўз бошлади Темурбек,— улар овулни айланиб ўтиб, йўлда давом этиб турсалар. Биз эркаклар майли сиз ўйлагандай, таваккал қилиб тўппа-тўғри ўшал овулга борайлик. Нима бўлса, худодин. Биз бирлан бирон воқеа юз бергудек бўлса, ҳар ҳолда аёлларимиз омон қолишади-ку.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Майли, Сиз айтгандай бўлсин.

Амир Хусайн Темурбек тузган режага рози-ризолик берди.

Ўлжой Туркан оғо билан Дилшод оғони навкар кўшиб овулнинг сўл тарафидан ўтадиган сўкмоқдан жўнатдилар.

— Эҳтиёт бўлинглар, сизларни худога топширдик,— деб қолди амир Хусайн синглиси билан хотинининг орқасидан...

Темурбекнинг хавсираганича бор экан. Овулда ҳашм ва шарорат аҳли истиқомат қиларкан. Туркманлар Темурбек билан амир Хусайннинг йўлини тўсдилар. Ўртада тепалашув бошланди. Беклар туркманлар билан кирнинг қоплони ва дарёнинг наҳанги бўлиб олишдилар, лекин туркманлар кўпчилик эди. Улар бекларни чор атрофдан ҳалка қилиб ўраб олдилар. Лекин бу сафар ҳам бекларга омад ёр бўлди. Ўша туркманлардан биттаси — Ҳожи Муҳаммад дегани Темурбекни таниб қолди.

— Темурбек, хўш галдиниз,— деди у кўлларини кўксига қўйиб.

Кейин беклар ва одамларини оломон орасидан олиб чиқиб уйига етаклади. Дастурхон устида Темурбек унга, қилган олижаноблиги учун, «лўлу лола» тамғалик ва киймати мамлакатнинг бир йиллик хирожига баробар бўлган бир китъа лаълни киссасидан чиқариб тортик қилди. Ҳожи Муҳаммад уларни кўй сўйиб зиёфат қилиб ва уйда кўндириб, эртаси куни нонуштадан кейин йўлга солиб қўйди. От-улов ва озука ҳам берди уларга. Ва яна Сарик кулал деган навкарини амирларга гажарчи қилиб қўшди. Беклар бир-икки манзил ўтиб хотинларга етиб олишди. Ўлжой Туркан оғо беҳад хурсанд бўлди. Дилшод оғо суюнганидан йиғлаб юборди... Маҳмудий овулига етмасдан серсув бир қудук ёнида тўхтаб, об-ҳавоси тоза шу манзилгоҳда ўн икки кеча-кундуз туриб қолдилар.

Игнани копда яшириб бўлмагандай, одамзот у ёкда турсин, каламуш ҳам теп-текис чўлда чор атрофдан кўриниб тураркан. Маҳмудийга яқин бир манзилда, кудук ёнида қандайдир қарвон турганлиги овозаси тез орада Маҳмудийдан бошқа овулларга ҳам тарқалди. Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний ҳам бундан хабар топиб, дарҳол уларнинг тепасига олтмиш йигитни отлантирди.

— Ҳеч зотни қолдирмай тутиб келтиринглар! — деб буюрди у Давлат саркорга.

Давлат саркорнинг йигитлари Темурбек билан унинг ҳамроҳларини ярим тунда босдилар ва ҳаммаларини бандга олиб Моҳонга олиб келдилар. Уларни ката-лакдай бир уйнинг чуқур ва зах ертўласига қамаб қўйишди. Бир ош пишар вақт ўтар-ўтмас ертўла туйнуғидан шитир-шитир овоз эшитилди. Қимдир тепадан икки боғ ҳашак ташлади.

— Шунга ҳам шукр,— деди Темурбек ҳамроҳлари-га,— ҳар ҳолда тағимиз юшоқ бўладиган бўлди.

Темурбек ҳашакнинг бир боғини Хусайнбекнинг олдига ташлади, иккинчи боғини ечиб, ярмини Улжой Туркан оғога тўшаб берди, чорагини Маматга узатди, қолган чорагини ўзига тўшаб олди. Хусайнбек эса бошқача иш тутди. Ҳашакни хотини ва ўзига тўшаб олди.

Шу алфозда, улар олтмиш икки кун ана шу ертўлада ит азобида кун кечирдилар.

Алибек Жониқурбоний бекларни хотинлари билан кўшиб қул қилиб сотиб пул ишлаб олмакчи эди. Лекин илгари Хуросон, Бухоро ва Хоразм тарафдан тез-тез келиб турадиган қарвон ўчакишгандай кейинги ойларда тўхтаб қолди. Алибекнинг феъли бузилди. Ахир, икки ойдан бери уларни бекорга боқиб ётибди, нахотки умиди пучга чикса? Шу аснода Тусдан оғаси Муҳаммадбек Жониқурбонийнинг ҳузуридан катта қарвон келиб қолди. «Хайрият, бизинг ҳам оҳимиз худоя етибдур, қарвон мал келтирян яли улари шуларе сотиярис», — деди Алибек қарвон келгани хақида хабар олиб келган мулозимни Ҳоммодга. Лекин кўп фурсат ўтмай тарвузи қўлтиғидан тушди. Қарвон қимники ва қандай мал олиб келганини билиб келиш учун юборилган Ҳоммод бир пайт қарвонбошининг ўзини етаклаб келди. Олтмишларни қоралаб қолган ўрта бўйли, семиз, пахмоқсоқол қарвонбоши остонадан қадам қўйиши билан уйнинг тўрида пистаранг баҳмал

кўрпачада, бекасам лўлаболишга ёнбошлаб ётган ҳокимга икки букилиб таъзим қилди:

— Салом алайкум, жаноби бек!

— Алайкум салам! Ўтир!

Алибек қарвонбошига қаршисидан ўрин кўрсатди. Қарвонбоши аввал астойдил чордана қуриб ўлтириб олди, сўнг иккала қўлини дуога очди.

— Қани, омин, сихати саломатлик, хотиржамлик, кенг феъл, кетмас давлат берсун!

Алибек енгил-елпи дуо қилди:

— Аллоҳу экбер!

Хиёл ўтмай, хизматкор соҳиби хона ва унинг меҳмони олдига дастурхон ёзди. Аввал ҳар бири қалқондай келадиган иккита юпқа ёғлиқ нон билан икки чойнак кўк чой келтириб қўйди. Кейин бир меш имрон билан катта ёғоч товоққа солинган пиширилган қўй гўштини олиб келиб ўртага қўйди. Алибек Туронзаминнинг бошқа ерларида амалда бўлган одатга кўра дастурхонга яқин ўлтириб, меҳмон олдига нон ушатиб, чой куйиб, олинг-олинг қилмади. Етган еридан кимирлаб ҳам қўймади. Бу юмушни ҳеч бўлмаса хизматкор ҳам қилмади.

— Ол, тағам ий! — деди Алибек меҳмонга томдан тараша тушгандай.

Ҳа, бу ерларнинг таомили шунақа. Меҳмон олдига дастурхон ёзиб, керагини кўядилару, вассалом. Нонни ҳам ушатишмайди, чойни ҳам куйиб беришмайди. Буларнинг ҳаммасини меҳмоннинг ўзи қилади. Керагини олиб, еб-ичаверади. Қарвонбоши Хоразм ва мохонликларнинг бу одатини яхши биларди. Шунинг учун ҳам кутиб ўлтирмай, дастурхондаги нонлардан бирини олиб қоқ ўртасидан синдириб, ярмини ушатди. Сўнг чинни пиёлага аччиқ кўк чойдан қўйди. Кейин икки бўлак қобирға гўшт билан ушатишган нонни еб олди. Аччиқ кўк чойдан икки пиёлани ичди, сўнг белбоғини ечиб, учи билан оғзини артди-да, соҳиби хонага миннатдорчилик билдирди:

— Раҳмат, жаноби бек! Илойим, хонадонингиздан кут-барака аримасун!

Шу пайт хизматкор икки косада шўрва келтириб, Алибек билан меҳмоннинг олдига қўйди.

— Ол ич,— деди Алибек меҳмонга.

Қарвонбошининг ҳали қорни тўймаган экан, қолган яримта нонни тўғраб косага бўқтирди ва бир зумда шўрвани ҳам тинчитди. Кейин мешдан косага лиммо-лим

имрондан куйиб, уни ҳам лўк-лўк қилиб ичиб олди. «Худога шукр!» деб белбоғининг учи билан яна оғзини артган бўлди. Бир-икки марта кекириб ҳам олди. Сўнг кўлини яна товоқка чўзди. Бир бўлак сон гўштини еб, орқасидан бир устухонни ҳам кемирди. Кетидан икки коса имрон ичди. Кейин «алҳамдулиллоҳ», деб, тиззасида ётган белбоғини олиб оғзини артди. «Мана энди истаган сўроғингни сўрайбер» дегандай Алибекка тикилди. У ҳам унинг еб-ичиб тўйиб олишини кутган экан, дарҳол уни сўроқка тутди:

— Совғатинг кимме?

— Сизнинг Темурбек отлик меҳмонингизга, жаноби бек.

Алибекнинг кошлари чимирилиб, кўзларидан ғазаб учқуни чакнади. Қарвонбошини Алибекнинг совға-саломни ким юборгани билан кизикмаганлиги тааж-жублантирди. Лекин Алибекнинг жаҳл устида бир нима қилиб кўйишидан кўрқиб, бор гапни айтди-қўйди.

— Совға-саломни муҳтарам оғойингиз бериб юбордилар. Совғалар орасида бир тўққиз айғир ҳам бор,— сўнг кўйнидан хат чиқариб Алибекка узатди.— Муҳтарам Муҳаммадбекдан.

Алибек хатни олиб у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди-да, мулозимини чақирди:

— Ҳоммад, эй, Ҳоммад!

Ҳоммад шу атрофда экан, бир чақиришда хонага чопиб кирди:

— Нама дей тағсир?

— Мирзани чағир!

Хиёл ўтмай, Ҳоммад бошига қора бахмалдан тикилган тегарак тақя кўндириб олган, котмадан келган новча, чўққисоқол чолни бошлаб кирди.

— Маматсоғат, муни ўка!

Мирза таъзим қилиб, хожасининг кўлидан мактубни олиб, баланд овоз билан ўқиди:

— Ҳамди сено ва довойи-саламден сўнг шул белли болсин, биз аҳли машғаламиз билен первердигари оламинг чаксиз марҳумети ве миреввати тейинда соғ-аман дурмуш гечириб дурярие. Умидимиз шулки, эзиз инимиз хем аҳли мешғали хемде коьм-гардашлери билен сағ-амандурлер.

Муддао шулким, Чиғатай улусиден ики мугтабер зат — Темурбек билен Хусейнбек яланчи дуня ва тағдир ислеги билен шу кунлерде Махан туверигинде кўп

захметлер чеканини билдик. Темурбекинг ата-бабалери билен бизинг ата-бабалеримиз орасинде гадимий якинлик бардир. Меселен, Темурбекнинг ули бабаси Карачар нуён бейин Чингизхан заманинда сиз билен бизинг улу бабамиз Арғунхан Жени Қурбанийге кўп муревветлер гўрғазени мағлум ве машхур. Шул ики алиженаб эмири кинчиликлерден халас этмек, улара ули хурмет гўймек сиз ве бизинг буржимиздир. Шул вежхден ул алижанеблерге ўзимизинг арзимас тухвемизи ибердик...»

— Дур етер! — Алибек шу ерга келганда мирзанинг гапини бўлди.

Алибек мактуб мазмунидан хабардор бўлгач, кайфияти тамом бузилди. Оғасининг «оёк хасталиги сабабли ўзимиз боролмадик», дегани аслида «ўзим бориб адабингни бериб кўярдим», дегани эди. «Ха, кашкир, исни ўн чакирим наридан биласан! Шунга ҳам бурнини сукмаса нима бўларкин бу чўлок», деди у ичида. Мулозимни чакирди:

— Хоммад!

Хоммод кирдию, кайфияти бузилган хўжайини ва унинг каршисида дир-дир тутраб турган мирза билан нима қилишини билмай саросимага тушиб қолган карвонбошининг авзойини кўриб кўрқиб кетди.

— Наме, тағсир!

— Аннави домоков билен, — у кўли билан карвонбошини кўрсатди, — карвонсаройа бор. Нема кетирен бўлса бу жойа кетириб, амбара қамаб қўй!

— Дуғри, саркар.

Хоммод карвонбошини етаклаб чиқиб кетганидан кейин ҳам Алибек бир неча вақт ўзига келолмади. Ахир, у Темурбек ва унинг хамроҳларини пуллаб олмоқчи эди-ку! «Эй, Мухаммет, Мухаммет! Намечун шул гизамиқ вағтина орадан чикмадинг?!» Алибекни яна бир нарса таажжублантирди. Хўш, оғаси бандилардан қандай хабар топиб қолди? Буни унга ким етказди? У хизматкорларини бир-бир чакиртириб сўради, суриштирди, лекин гапнинг тагига етолмади. Овулдан бирон зот у ёқ-бу ёққа кетмаган ҳам. Во, ажабо! Унда Мухаммадбекка бу хабарни фаришталар етказдими? Сабабини билолмай, Алибекнинг боши котди. Кейин маълум бўлдики, хабарни унга Темурбекнинг хали чўлда бўрон кўтарилганда йўқолиб қолган йигитларидан бири етказган экан. У ўшанда тирик қолган ва адашиб Тусга бориб қолган эди. Мухаммадбек эса дарҳол Мохонга одам юборибди...

Алибек ўша куни кечгача ўзига келолмади. Бирон юмуш билан келган одамларни бўлса чаён бўлиб чакди.

— Хурмет билан гўйиб юборармишмен. Хе, хе, гўйиб ибержак дал. Сўнгеклерин зиндане чийритярем,— деди у бор товуши билан.

Ха, Алибек бандиларни дарров, оғасидан хат олиши биланок бўшатиб юбормади. Уларни яна бир ҳафта тутиб турди. Махбусга ҳамма вақт ҳам қийин бўлган. У эртага нима бўлишини билмасада, умид билан яшайди. Мана, ёруғлик юзини кўрмаганларига ҳам икки ойдан ошди ҳамки, тақдирлари ҳали номаълум. Шундай пайтларда махбус одам кизик тушлар кўраркан. Бир куни ой ва кун санаб ётган Темурбек сахарга яқин каттик ухлаб қолди. Тушига пири Зайниддин Таябодий кирибдир: Темурбек қандайдир ҳудудсиз чўлу биёбонда шохларини от-мол тамом ғажиб кетган бир юлғин тагида оч-яланғоч ўлтирармиш. Теварак-атрофда бирон тирик зот кўринмайди. «Ха, куним битибдур, шу кимсасиз чўлда ўлигим кашкирларга ем бўлиб кетади, шекилли», деб ўйлаб турса, тасодифан пири муршиди Зайниддин Таябодий бирдан пайдо бўлибдилар. Пири аҳволига ачиниб, «Ма, Темурбек, миниб ол!», деб кумуш эгар-жабдук урилган саман отнинг тизгинини унинг кўлига туткизибди. Бурок дегани шу эмасмикин, деб ўйлабди Темурбек. Ҳақиқатан ҳам яхши аргумоқ экан. Даст ирғиб миниши билан уни осмону фалакка учириб кетиб, кўз-очиб юмгунча бир азим дарёнинг соҳилига элтиб қўйибди. Шу десангиз, дарёнинг нариги қирғоғи обод ва фаровон мамлакат эмиш. Ё, пир-ей, боғи эрам ҳам уни кўриб хижолат тортадиган бир мамлакат экан. Ҳамма тарафи боғу роғ, масжиду мадраса, қасрлар ва ҳашаматли иморатлар эмиш. Ўша томонга ўтмоқчи бўлиб отига «чу» деб қамчи босганда уйғониб кетибди. Қараса, туши экан.

Темурбек зиндонбон келтириб қўйган обдастани олиб, ертўланинг нариги бурчагига бориб таҳорат олди, бет-кўзини ювди, сўнг белбоғини тўшади ва бомдод намозини ўқиб олди. Нонушта пайтида тушини ҳамроҳларига айтди. Ўлжой Туркан ого ўзида йўқ суюниб кетди ва тушнинг таъбирини ўзича ечди. «Тушингиз,— деди у Темурбекка чой узатаётиб,— хурсандчилик ва яхшиликка ишорат, ҳазратим. Пирим кўлингизга тутказган саман от — бу тожу салтанатга ишора, азим дарё эса ёруғлик. Хайрият, ёруғ кунларни кўрадиган

кунимиз якин экан. Бунга — тушни тонг отишга якин қолғонда кўрганингиз ишорадир, бегим.

— Илоҳим айтганинг келсун, Ўлжой.

Шу ерда Темурбекнинг нигоҳи эшик ёнидаги деворга тирмашиб тепага чикиб бораётган чумолига тушди. Чумоли девор билан шифт орасидаги кичик бир тешикчадан тушиб турган нур сари интиларди. Лекин у қанча ҳаракат қилмасин, ўша тешик олдига етолмай ерга куларди. Бир сафар у деворнинг ярмигача тирмашиб борди, лекин мажоли келмади. Бир фурсатдан кейин яна деворга тирмашди, бу сафар эски маррани ҳам эгаллолмади. Темурбек тиниб-тинчимас бу махлукни астойдил кузатди. Бунинг устига, унинг бир оёғи синган экан. Ва яна ўлгунча очга ўхшайди. Ўлжой Туркан оғо эрига разм солиб ўлтирган экан, у ҳам деворга кўзи тушди. Бирон нарса тополмагач, эрига мурожаат қилди:

— Деворда нима бор экан, ҳазратим, мунча тикилиб қолмасангиз?

Темурбек «гапирма» дегандай сўл кафти билан оғзини тўсди, ўнг кўли билан эса унга деворга тирмашиб ётган чумолини кўрсатди.

Чумоли маълум фурсат кечгач, яна деворга тирмашди. Бу сафар у деворнинг ярмидан ўтди. Лекин... Шу тарика нурга чиқаман деб кечгача уринди ва охири муродига етди. Намози аср олдида тешикдан ташқарига чикиб кўздан ғойиб бўлди.

— Ана кўрдингми? — деди Темурбек ёқасини ушлаб ханг-манг бўлиб ўлтирган хотинига, — чумолидай заиф бир махлукнинг, яна у чўлок ҳам эркан, умидсизланмай, тиришиб-тирмашиб кутулиб кетганига қара! Сен бирлан бизнинг эрса тўрт мучамиз соппасоғ-ку! Ҳаракат қилиш керак, Ўлжой! Ҳаракат! Фақат осмонга термулиб ўлтиришдан не фойда! Тангри тасло ҳам «сендан ҳаракат, мендан баракот» деган эрканлар.

— Чумоли-ку кичик бир махлук эркан, тешикка сиғди. Биз тешикка сиғмаймиз-ку? Эшикдан чикиб кетса бўлади, аммо соқчини нима қиламиз, — деди Ўлжой Туркан оғо.

— Шундайку-я, Ўлжой, лекин уриниб кўриш керак. Ноумид шайтон! «Интилганга тангри ёр», деб бежиз айтишмаган.

Эрини диққат билан кузатиб ўлтирган Ўлжой Туркан оғо унинг юзида қатъийлик ва шижоат аломатларини кўргач, рози бўлди, чунки бу одам айтганини

киладиган одамлигини яхши биларди. «Факат эхтиёт бўлмоқ керак»,— дея кўяқолди.

Ўша чумоли эшик тепасидаги кичик бир тешикчадан чикиб кетган кундан бошлаб Темурбек факат кутулиш чорасини кидирди, кайси тешикдан чикиб кетишни ўйлади. Лекин, канча ўйламасин, барибир, эшикдан бошқа тешик топмади. Бир кун хаёлига «ахир, сокчи ҳам ухлайдир-ку» деган фикр келди. Балли, шундай пайтни пойлаш зарур! Алибекнинг сокчилари кўп ва хушёр эдилар. Эшикдан ташқари, уйнинг чор атрофи ва хатто том тепасига ҳам сокчи кўйилган, «Коре дарвешро худо соз кунад»* — деган экан бир эроний. Темурбек чумолининг курашини томоша қилган куннинг эртаси ўтиб индинига нажот эшиги бирдан ўзи очилиб қолди. Моҳон кишлоқларидан бирида Муборакшоҳ Санжарий деган бир кибриё эшон истикомат қиларди. Темурбек билан одамларига дажжол Алибек кўлидан халос бўлишларида ўша авлиё асқотди. Ҳазрат эшон ўша икки аслзоданинг хотинлари ва хизматкорлари билан кўп вақтдан бери Алибекнинг ертўласида камалиб ётганини кеч эшитди. Эшитгани ҳамоно Алибекнинг овулига етиб келди. Алибек эшонни таъзиму тақрим билан қарши олди. Дастурхон устида ҳазрат эшон махбуслар хусусида сўз очди:

— Бийри Темурбек барлос экени, яна бийриси Ҳусейн Чигатай улусиунун беклеринен,— деб тушунтирди Алибек.

— Камалғонларига кўп бўлдиму?

— Кўп, ики ай.

Муборакшоҳ бош чайқади:

— Бай, бай, бай... жуда кийин бўлибдур аларга. Бай, бай, бай!..

Алибек пирининг норозилигини англаб, кизариб-бўзариб унинг кўзларига тикилди:

— Нима этмали?

— Бўшатиңг, бек! Тўхтовсиз бўшатиңг! Аслзодалар билан бундай муомалада бўлиш тўғри эмас, гуноҳи азимга қолибсиз, бек!

Алибек пирига таъзим қилди:

— Бендани бағишлан.

Чой олиб кирган хизматкорга буюрди:

— Оразпўлатни чағир!

* Девонанинг ишини худо ўнглабди.

Хиёл ўтмай, хонага бурка кийган, белига кумуш камар боғлаб олган коравулбеги Оразпўлот кирди ва кўл ковуштириб хўжасининг кўзларига тикилди.

— Бекларин шул ера чағир, зенанлари ичери гирсин!

Оразпўлот аввал хожасига, сўнг ҳазрат эшонга таъзим қилиб, индамай хонадан чикди.

Орадан кўп вақт ўтмай, хонага бирин-кетин Темурбек билан амир Хусайн кириб келдилар ва ўлтирганлар билан хўшлашиб, қаршиларига бориб тиз чўкдилар. Эшон уларнинг ҳол-аҳволини суриштиргач, Алибекка бир ўкрайиб, чархи кажрафторнинг шеваларидан нолий кетди. Бир-икки пиёладан чой ичилгандан кейин ҳазрат эшон Алибекка мурожаат қилди:

— Йўқ демасангиз, бек, меҳмонларни биз олиб кетсак, кўп азият етибдур бечораларга. Бай...бай...бай! Зора бироз ҳордик чиқариб ўзларига келишса.

— Буле,— деди Алибек ҳазрат эшонга ер тагидан қараб.

«Нима бало, бу туркман энди бизларни шу эшонга пулладимикин?», деган фикр Темурбекнинг ҳам, амир Хусайннинг ҳам кўнглидан кечди. Лекин шубҳалари ўринсиз бўлиб чикди. Эшон ўзига тўқ баобрў одам эди. Темурбек билан ҳамроҳларини кўшга кўшмади, аксинча уч-тўрт кун яхши меҳмон қилди. Ҳар бирларига биттадан от, йўл учун озик-овқат берди ва хизматкорини ғажарчи қилиб қўшиб, йўлга кузатиб қўйди. Шу вақтдан бошлаб Темурбек Муборақшоҳ Санжарий билан ота-бола бўлиб қолишди. Ҳазрат эшон бундан кейин ҳам кўп бор Темурбекнинг ёмон кунига яради. Оғир дамларида у ахлу аёлини ўша эшоннинг уйида асради.

Йўлда бир туркман овулида тунадилар. Айлбоши ҳазрат эшоннинг одамани таниб, унинг ҳамроҳларига кўнок берди, уларга заруридан ортик хурмат-эҳтиром кўрсатди. Шу ерда Темурбек билан амир Хусайн кенгашиб, вақтинча ажралиб яшашга қарор қилдилар. Амир Хусайн Гармсир билан Хирманд тарафларга бориб, ўша ерда лашкар тузмокчи бўлди. Ўлжой Туркан ого дарди кучайиб, заифлашиб қолгани сабабли Темурбек Бухорога бориш ва уни ўша ерда бирон ишончли одамниқида қолдириб, унинг кетидан борадиган бўлди. Биргалашиб Ҳазоройи нукудорийлардан ҳам лашкар жамлаб, Чигатой улусини мўғулдан озод қилиш учун янгидан кураш бошламокка улар аҳд қилишди.

Темурбек Карки ёнида Жайхундан ўтиб, Туркистон заминига кадам кўйди. Шу кунларга етганидан бехад суюнди.

— Ўлжой, мана она заминга эсон-омон ўтиб олдик, энди худо хоҳласа, якин кунларда дилкаш Кешимизга ҳам етиб олуризмиз.

— Илоҳим шу гапларингизга фаришта «омин» деган бўлсин, бегим. Гапингиз рост, ҳамма нарса яратган эгамнинг саховатли кўлларидан...

Лекин Ўлжой Туркон оғо нимагадир ўлим хавфидан тамом озод бўлиб кетганларига ишонгиси келмасди. Хали олдинда қанчадан-қанча синов ва имтиҳонлар борлигини ўйлаб юраги орқасига тортди. Темурбек ҳам тахминан шундай кайфиятда эди, шубҳа ва гумонларини хотини ва мулозимларидан яширин тутишга ҳаракат қилди.

Икки кун йўл юриб, Қоракўлга қарашли бир кишлокка етдилар. Шу ерда Кеш ҳам, Самарканд ҳам, Насаф ҳам ва ҳатто, Соли сарой ҳам нотинч эканлиги ҳақида хабар топдилар. Энди нима қилиш керак? Орқага қайтишнинг иложи йўқ. Қобул тарафларга эса йўл берк. Охири кенгашиб, нима бўлса ҳам эски режа бўйича Бухоро тарафга боришга қарор қилдилар. Темурбек билан хотини мулозимлари ва хизматкорлари билан бир ҳафтадан кейин Бухоронинг Зандонасига кириб бориб, таниш бир савдогарнинг уйини қидириб топдилар. Хайриятки савдогар уйда экан. Меҳмонларни хурсандчилик билан қарши олди ва ташқаридаги катта меҳмонхонасини уларга бўшатиб берди. Ўша кеча Темурбек савдогардан сўраб-суруштириб, мамлакатдаги аҳволни билиб олди. Шундан кейин Темурбек Бухорога ҳам, Самаркандга ҳам бормай, уларни имкони борича четлаб ўтиб, Кеш тарафга боришга қарор қилди.

Намози асрдан кейин Темурбек Ўлжой Туркон оғони савдогарникида қолдириб, ўзи, икки навқари билан, йўлга чикди. Чунки кечаси юриш кундузгига қараганда бехатарроқ эди.

Темурбек шу тарика кечалари йўл босиб, кундузлари эса овлоқроқ ер топиб яшириниб ётди. Не-не азоблар билан Хузорга яқинлашганида «қасабада не аҳвол, билиб кел!» деб у ерга навқарини юборди. Нанқар қайтгунча ўзи бир пана жойда яшириниб ётди. Ҳар қандай янгилик, хушми, нохушми, ундан қатъи назар, аввал бозорда тарқалади, дейишади. Шу сабабдан

навкар аввал бозорга борди. Икки-уч одамнинг боши бир бўлиб сўзлашиб турган бўлса, сездирмай, бориб кулок солди, сўраб-суриштирди. Хузорда Тамука кавчин хоким экан, буни аниқлаб секин унинг уйига борди. У Темурбекка яқин одам эканлигини навкар яхши биларди. Тамука кавчин Темурбекнинг содик навкарини кўриб, бошда кўркиб кетди. Ха йўк, бе йўк ёқасидан олиб силтади.

— Нима? Темурбек?..

— Йўк, йўк, жаноби бек. Темурбек ҳазратлари эсон-омонлар.

Хоким «хайрият», деб навкарни кўйиб юборди. Сўнг шоша-пиша каердалигини суриштирди:

— Шу атрофдалар. Мени «вазиятни аниқлаб кел!» деб юбордилар.

Хоким шу заҳотиёк навкар билан бирга бир-икки йигитини олиб, Темурбек яшириниб ётган жойга борди. Темурбек узокдан одам шарпасини эшитиб, қилич яланғочлаб шайланиб турди. Тамука баҳодир Темурбекни кўриб хўнграб йиғлаб юборди.

— Худога минг катра шукр, тирик экансиз, бек оға. Биз бўлсак сизни кўп сўраб-суриштиргандан кейин, охири...

Тамука кавчин буёғини айтолмади.

Темурбек бу содик йигитни ёшликдан биларди. Отаси бир пайтлар Тарағой баҳодирнинг ўнбошиси бўлган.

Темурбек қарийб бир ҳафта Хузорда турди. Кешда амир Бекчикнинг одами турган экан, у тарафларга боргани чўчиди. Демак, Мовароуннаҳрда қолиб бўлмайди. Сўнг, Хузордан йиғиб олган юз нафар йигити, мулозим ва навкарлари билан Жайхун сохилларига қараб йўл олди. Жўнаш олдидан Зандонага одам юбориб, каерда бўлишини Ўлжой Туркан оғога маълум қилди. Намози дигарда Темурбек ва унинг йигитлари Окаби деган бир ерга етиб қолдилар. Сўнг Жайхундан кечиб ўтиб, Чўли рикистонга бориб тушдилар. Ҳаво бениҳоят иссиқ эди. Бундай пайтларда бир қарич соя-салкин олтинга тенг. Рикистоннинг атрофи чангалзор. Егинасида Жайхундай азим дарё. Чангалзорда эса ов қилса ҳам бўлади. Шундай бўлгач, овқат ҳам бўлади. Мана шуларни ҳисобга олиб, Темурбек салкин тушгунча шу ерда туришга қарор қилди. Орадан бир ҳафта ўтиб, Ўлжой Туркан оғо ҳам келиб қолдилар. Темурбек хотинини соғ-саломат кўриб суюнди.

— Қалай, эсон-омон келдингизму, бегим? Бухорода, йўлда азият чекмадингизму?

— Йўк, хазратим, фақат сизни соғиндик, сиздан хавотирда бўлдик.

Темурбек ва одамлари ўша рикистонда бир ойдан ортик турдилар. Жўнашга хозирлик кўриб турганларида, бир куни пешинда узокдан катта бир лашкарнинг қораси кўринди. Уларнинг кимлиги, дўстми-душманми, буни билиб бўлмасди. Бунга фурсат ҳам йўк эди.

— Балодин хазар, бу ердин кетайлик,— деди Темурбек одамларига. Лекин, фақат орқага, Жайхуннинг нариги соҳилига қайтиш мумкин эди, ҳолос. Бир зумда чодир кўч-кўранларини йиғиштириб, соҳилга қараб шошилдилар. Омадлари бор экан, Соли сарой билан Оқаб тевараги бўм-бўш экан, чунки яйловлаб турган элу улус яқинда бошқа манзилга кўчиб кетган экан, бир ой ўша яйловда истикомат қилдилар. Куз бошида у ердан кўчиб, дарё ёкалаб йўлга тушдилар. Ачиғи кишлоғида қирк саккиз кун турдилар. Сўнг яна йўлга тушдилар, чунки нотаниш ерда кўп туриш хатарли эди. Йўлда Темурхўжа ўғлон билан Баҳром жалойир йигитлари билан келиб Темурбекка қўшилдилар. Кейин биргаликда амир Хусайннинг олдига боришмоқчи бўлишди. Бошда келишув ҳам шунака эди-да! Термизга яқин бир жойда Жайхуннинг нариги соҳилига ўтдилар ва Шибирғон орқали Хилмандга, амир Хусайн турган жойга қараб йўл олдилар.

Амир Хусайн Темурбекнинг келганидан қувончи ичига сиғмай суюнди. Суюнмай бўладими? Кучига куч қўшилди, ахир! Энди у кўп ишларни қилишга қодир. Кишни шу Хилмандда ўтказадиган бўлдилар. Лекин, ҳар ерда бўлгани каби, бу ерда ҳам кўнгилсиз воқеа юз берди. Баҳор кунларининг бирида, айни Мовароуннаҳр устига юриш бошлаш тараддудида турганларида Баҳром жалойир бир кечада одамларини олиб ғойиб бўлди. Кейин маълум бўлишича, Ҳиндистонга кетиб қолибди. Ўша замонларнинг таомили шунака эди. Амирлар мўмай ўлжа кетидан тушиб, хону султонидан ҳам кечар ва омадлироқ соҳиб қидириб, ўзга юртларга кетиб қолардилар. Шунга қарамай, амир Хусайн билан Темурбек барибир Мовароуннаҳрга бориш ниятидан қайтишмади.

Кунлардан бир куни, Мовароуннаҳрга жўнаш асносида, амир Хусайн Темурбекнинг чодирига барваста бир хазорани етаклаб кириб келди.

— Йигит йирокдин келибдур, Темурбек. Они Сеистон ҳокими Малик Кутбиддин юборибдур,— деб таништирди уни амир Хусайн.

Темурбек кайноғаси билан ўша сеистонликни кўрпачага таклиф килди. Амир Хусайн кўрпачага чикиб ўлтирди, лекин сеистонлик бунга журъат килмади. «Куллуқ» деб пойгакда тўшалган пўстак устига чўк тушди. Фотиҳа ўкилди. Темурбек «хўш, қандай юмуш бирлан келибдур бу йигит?» деган маънода амир Хусайнга каради.

— Сеистон ҳокими иккимизни ёрдамга чорлабдур,— деди амир Хусайн. Сўнг йигитга ишора килди. Сеистон ҳокимининг элчиси кўйнидаги мактубни олиб амир Хусайнга берди, у эса Темурбекка узатди. Темурбек Малик Кутбиддиннинг мактубини диққат билан ўқиди, кейин қайта ўраб олдига, дастурхон четига қўйди. Амир Хусайн ҳам, элчи ҳам унинг не жавоб қилишини кутишди. Лекин Темурбек бир нима демади. Амир Хусайн дўстининг бу таклифига совуқ караганидан ҳам таажжубланди, ҳам чўчиди.

— Бизни катта ўлжа чорлаб турибдур, Темурбек. Бир душманни даф қилиб бериш ҳам иш бўлибдурму?

Аммо Темурбек бир нима демай сукут сақлади.

— Келинг, бек, йўқ демайлик бу савоб ишга. Мўмай бойлик «ол мени» деб ғайбдин келиб турибдур. Бундан ташқари, Малик Кутбиддин ҳам кунмас-кун бир кунимизга яраб қолар.

Темурбек барибир кўнмади.

— Бу хавfli иш, Хусайнбек. Сиз бирлан бизнинг Сеистондин бошқа ҳам қилатурғон юмушларимиз бошдин ортиб ётибдур.

Лекин, амир Хусайн бўш келмади. Далил-исботлар билан уни кистовга олди:

— Темурбек, асло иккиланманг. Ҳар қандай олий мақсад зару жавоҳирсиз, обдан қуролланмаган катта кўшинсиз рўёбга чикмас. Малик Кутбиддин, ўзингиз мактубидан ҳам кўриб турибсиз, ёрдам берганимиз тақдирда, нақдиналар, зару жавоҳирлар, улгуржи молу манол ваъда қилиб турибдур.

Темурбек барибир кўнмади. У сипоҳнинг камлиги, йўл олислигини важҳ килди.

Амир Хусайн сўзида туриб олди:

— Гап йўлнинг олислиги ёки лашкарнинг озу кўплигида эрмас, Темурбек. Қуръони мажидда «Тангри таолонинг иродаси билан кам сонли лашкар кўп сонли

душман устидан ғолиб келади», дейилган экан. Янглиш-масам, Темурбек, бу гапларни бир пайтлар менга ўзингиз айтгансиз.

Ҳа, Темурбекнинг эсига тушди. У бу гапни амир Хусайнга ўтган йили Хива ёнида, Таваккал кўнғирот билан бўлган жанг олдидан айтган эди. Лекин, Темурбек барибир кўнмади. Улар Малик Кутбиддиннинг элчиси чикиб кетгандан кейин ҳам кўп талашиб-тортишдилар. Охири бўлмади. Темурбек кўнишга мажбур бўлди. Акс холда, оралари бузилгудай бўлса, унда нима бўлишини мулоҳаза қилди. Қаерга боради? Шуларни ўйлаб муросайи мадорага борди у. Иккалаларининг ихтиёрида ҳаммаси бўлиб минг кишилик кўшин бор эди, холос. Ана ўша кўшин билан уч кундан кейин йўлга чиқдилар. Сеистон ҳокимининг элчиси улар билан бирга кетди...

Малик Кутбиддин бундан бир ярим ой муқаддам Зуранжни кўпдан мой тортишиб юрган ракиби Малик Шужоҳга олдириб қўйиб, ундан бир кунлик йўлда жойлашган Бустга қочиб келиб ўрнашган эди. Буст гарчанд Сеистонда Зуранждан кейин иккинчи ўринда турган шаҳар ҳисобланса-да, мудофаа иншоотлари йўқ даражада эди. Шу сабабдан Малик Шужоҳдан қўриқиб, титраб-қакшаб ўлтирарди. Малик Шужоҳ эса Зуранжни олди-ю, кўшинга дам бериб шу ерда анча ўлтириб қолди. Малик Кутбиддиннинг омади бор экан-да! Амир Хусайн билан Темурбек ўз вақтида келиб қолишди.

Малик Кутбиддин Темурбек билан амир Хусайнни зўр ҳурмат-эътибор билан кутиб олди. Зиёфат устига зиёфат берди. Айниқса, келганларининг учинчи куни берилган зиёфат катта бўлди. Зар билан тикилган ва хошиясига дурру жавоҳирлар қадалган катта дастурхонга дунёдаги бор нозу неъмат қўйилган, алп комат соқийлар биллур қадахларни тинмай тўлдиришиб туришибди, пари пайкар, гулурухсор раққосалар кўзи тушганики бўлса, дилини ғорат қилиб, хиром айлаб турибдилар. Мутрибнинг ажиб наволари дилни мумдай эритарди...

Амирларнинг йигитларини ҳам ўша куни тўйдириб еб-ичиртирдилар.

Эртаси куни эрталаб Сеистон ҳокими Темурбек билан амир Хусайнни нонуштага бошқа бир шинам хонага олиб кирди. Нонуштадан кейин Малик Кутбиддин меҳмонларини ўша хонанинг бир четига қўйилган йкки мўъжаз сандиқ олдига олиб борди ва қопқокларини

очди. Сандикларнинг ичи дурру жавохир, нақдина ва ҳарир моллар билан лик тўла эди.

— Булар сизларники,— деди ҳоким тавозеъ билан амирларга.

Ҳақиқатан ҳам кўзни куйдирарди булар. Амир Хусайн бунақасини, балки бундан ўн чандон ортиқ бойликни илгари ҳам кўрган, лекин шунга карамай, сандикдаги моллардан кўзини узолмай қолди. Сандикларнинг ҳали унисига қарайди, ҳали бунисига. Темурбек эса бунақасини энди кўриб туриши, чунки Тарағой баҳодирнинг бунақа бисоти бўлмаган. Шундай бўлса ҳам сандикдаги молларга кўз кири билан қараб қўйди, лекин хайратланмади...

Бир ҳафталик тайёргарликдан кейин Темурбек билан амир Хусайн, амир Қутбиддиннинг лашкарига қўшилиб, Зуранж сари юзландилар. Унинг ҳокими теварак-атрофнинг лашкарини тўплаб, Буст устига юришга тайёргарлик кўраётган экан. Худо кўрсатмасин, борди-ю, у Бустга хужум қилиб қолгундай бўлса, Малик Қутбиддиннинг бир ўзи бунга дош беролмасди. Мана энди бу икки амир қўшини билан келиб, бели маҳкам бўлиб қолди. Энди ундан Зуранж ҳокими баттол Малик Шўжоҳ кўрқсин. Малик Қутбиддин ўзида йўқ хурсанд. У йўл-йўлақай, то Зуранжга боргунларича, Темурбек билан Хусайнбекнинг ҳақкига ҳамду сано айтиб, анвойи навозишлар кўрсатиб борди.

Зуранж Сеистоннинг энг катта ва пойтахт шаҳари эди. Унинг қалъа ва деворлари мустаҳкам бўлиб, чор тарафига хандаҳ казилиб, унга лиммо-лим қилиб сув тўлатиб қўйилган эди. Шаҳри даруннинг бешта темир дарвозаси бор эди. Жануби-ғарб тарафдаги иккитаси Дарвозайи нав ва Дарвозайи кўхна бўлиб, улар орқали Форс вилоятига бориларди. Шимол тарафдаги учинчи дарвоза Қаргуя аталиб, Хуросонга олиб борарди. Шарқ тарафдаги тўртинчи дарвоза Найшан дейиларди. Бу дарвоза орқали Бустга бориларди. Таом деб аталган бешинчи дарвозадан шаҳар атрофидаги рустокларга чиқиларди. Шаҳри берун, яъни шаҳарнинг ташқари қисмида эса Миёна, Даҳон, Ширак, Шаров, Шуъайб, Навжуяк, Оқон, Найшак, Қаргуя, Асбарис, Ғанжара, Бористон, Рўзгарон номли ўн уч дарвозаси бўлгучи эди.

Қалъани чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек йигитлари билан Зуранжнинг кун чиқиш тарафдаги дарвозаси қаршисида, Шимол тарафдаги дарвоза рўбарўсида эса амир Хусайн турди. Уларнинг оралиғига Малик Қутбиддин ўз қўшини билан жойлашди. Лекин иш

Малик Кутбиддин ўйлагандай осон кўчмади. Иттифокчиларнинг ҳар сафар қилган ҳужуми зуранжликларнинг каттик қаршилигига учраб, барбод бўлаверди. Қалъа химоячилари тирборон ва сангборон қилиб, уларга катта талофат етказдилар. Шу зайлда камал жанглари қирк кун давом этди. Қалъадагиларнинг талафоти ҳам оз бўлмади. Айниқса, теварак-атрофдаги қишлоқлар билан алоқа узилиб қолгани яхши бўлмади. Озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захираси битиб, қийинчилик тортиб қолдилар. Ҳаммага қийин бўлди: қалъадагиларга ҳам, камал қилувчиларга ҳам. Аммо қидирса ҳар қанақа ишнинг чораси топилар экан. Камалга ўттиз кун бўлди, деган куни Темурбекнинг теварак-атрофга юртовулга жўнатилган йигитлари муҳим гап топиб келишди. Тоғ тепасида каттагина булок бўлиб, қалъага сув тарнов орқали ўша булокдан келаркан. Темурбек бир гуруҳ йигитларини жўнатиб, тарновнинг бош қисмини буздириб ташлади. Натижада очликка ташналик қўшилди. Лекин зуранжликлар барибир курашни давом эттиравердилар. Қирқинчи куни қалъанинг буржу бораларида одам сийраклашиб қолганлиги маълум бўлди. Темурбек олдинга ўтиб йигитларини ҳужумга етаклади. Деворга нарвонлар қўйиб ошиб ўтдилар. Темурбек бир гуруҳга дарвозани эгаллаш ва уни бошқаларга очиш вазифасини юқлаб олдинга юборди, ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан Малик Шужоҳнинг қароргоҳи сари чопди. У ҳам мустаҳкам бир жой бўлиб, уни қалъа ичидаги қалъа дейишарди. Темурбек унинг дарвозасига яқинлашганда аввал ўнг қўли, сўнг ўнг оёғига ўқ тегиб йиқилди. Мамат ва бошқа икки йигит чопиб бориб уни четга олдилар ва бир илож қилиб ярасини боғладилар. Бошқалар эса шиддат ила ҳужум қилиб, ҳокимнинг қароргоҳини эгалладилар. Шу зайлда, Темурбекнинг саъй-ҳаракати билан Зуранж эгалланди. Лекин Малик Шужоҳни қўлга туширолмадилар. Қалъанинг орқасида яна бир яширин йўл бор экан, ҳоким қолган-қутган одами билан ўша йўл орқали кочиб кетди...

Темурбек захмдор қўл-оёғини даволатиб, яна бир ой Бустда қолишга мажбур бўлди. Амир Ҳусайн тирик қолган тўксон йигити билан Бақлон тарафларга қараб жўнади. Бақлоннинг теварагида амир Бекчикнинг биродари Жўний баҳодир катта куч билан унинг йўлини тўсди. Амир Ҳусайн хориб-чарчаган йигитлари билан унга бас келолмас эди. Шу сабабдан савашга ботинолмай шитоб билан орқасига қайтди. Йўлда Сулаймония тоғларида

истиқомат килиб турган афғонлар кўп марта йўлини тўсдилар. Афғонлар билан бўлган жангларда амир Хусайн анча-мунча одамидан ажралди. Шундай бўлса-да, ўн икки нафар отлик ва саккизта пиёда аскарлари билан жами йигирма бир киши бўлиб, не машаққатлар билан Шибирғонга етиб олишди...

Темурбек яраси бирқадар тузалиб, сал юрадиган бўлиб қолгандан кейин Темурхўжа ўғлон ва бошқа йигирма тўрт йигитини олиб Бустдан чиқди. Малик Қутбиддин Сеистоннинг эл орасида шуҳрат топган уламиси, машойихи ва ҳукамолари билан уни шаҳар дарвозаси олдида кузатиб қолди.

— Бизга кўргузган катта ёрдамингизни у дунёю, бу дунё эсимиздин фаромуш этмасмуз,— деди у хайр-хўшлашаётиб Темурбекка.

— Куллуқ, таксир, куллуқ! — Темурбек уни деб бир умр ногирон бўлиб қолганига ачинди. Лекин кўнглидан кечиб турган бу фикрни Малик Қутбиддинга сездирмади. Ҳатто бу хусусда унинг кўнглида ўлтирган ғуборни кеткизмоқчи ҳам бўлди.

— Ҳечкиси йўқ, Малик Қутбиддин! Бош омон бўлса кўрмагандай бўлиб кетамиз, ҳали. Тан яраси битиб кетади, аммо дил яраси ёмон. Сизнинг хусусингизда эрса дилда ғубор йўқ,— деб кўшиб кўйди Темурбек.

Темурбек билан Малик Қутбиддин илик хайр-хўшлашдилар. Темурхўжа ўғлон билан Мамат Темурбекни даст қўлтиғидан олиб отига миндириб кўйишди. Улар Темурбекнинг маслаҳати билан Коҳмард билан Бомиён оралигида ўринлашган Арсиф тарафга қараб йўл олдилар.

— Ўйлашимча, Хусайнбек ўша тарафларда бўлса керак, чунки Хулм ҳам, Қундуз ҳам, Бағлон ҳам мўғуллар кўлида эрмиш.

— Балким,— деди унинг ёнида қандайдир тушқун бир қайфиятда келаётган Темурхўжа ўғлон.

Нихоят, ўн кун йўл босиб Коҳмардга кун ботарда кириб бордилар. Сўраб-суриштириб фақат эртаси кун амир Хусайннинг дарагини топдилар. У ҳақиқатан ҳам, Темурбек ўйлагандай, Бомиён тарафларда экан. Бу гапни кечқурун Мамат топиб келди.

— Буни текшириб кўриш зарур,— деди Темурбек жиддий бир тусда ва Мамат топиб келган хабар тўғри, ё нотўғрилигини аниқлаб келиш учун Суюнчак исмли навқарини Бомиён тарафга жўнатди. Унинг одати шунақа, хўб текширмай бир ишга қўл урмайди.

— Амир ҳазратларига бизнинг Арсифда бўлишимизни айтиб кўй, — деб тайинлади навкарга Темурбек.

Худо «ол кулим!» дегани шу экан. Кохмард Темурбекнинг бахт куёши тулуъ қилган жой бўлиб чиқди. Кохмард билан Арсиф оралиғида унга Қорачор нуён наслидан бўлган Сиддик баҳодир ўн беш навкари билан келиб қўшилди. Кўп вақт ўтмай яна кучига куч қўшилди. Тўғри, бошка бироз дилоғриқлик бўлди. Узокдан, Арсиф тарафдан номаълум отликлар гурухи кўринди. Ким бўлди экан? Ёғийми, ё... Темурбек одамлари билан ўзини панага олди. Чапдаст бир йигитини дарвеш либосига буркаб ўша суворийлар қаршисига юбораркан, унга каттик уқдирди:

— Борди-ю ёғий бўлиб чикса бор товушинг билан, «Ху Аллох, ё ху!» деб овоз бер, дўст бўлса «Ё Аллох, ҳақ дўст» — де!

Бир пайт узокдан, дарвеш кетган тарафдан, «Ё Аллох, ҳақ дўст!» деган овоз эшитилди.

— Хайрият, — деди Темурбек ҳаммага эшиттириб, — ёғий эрмас эрканлар алар. Унда ким бўлди? Амир Хусайннинг ўзи бўлса-я.

Ҳар эҳтимолга қарши, йигитларини йўлнинг икки бетига, қоя тошлар орқасига яшириб, пистирмада шай бўлиб турдилар. Ташвишли дамлар кечди, албатта. Суворийлар яқинлашганда олдинда яхши таниши Қозончи баҳодирнинг сояси кўринди.

— Худога шукр, — дея Темурбек ўзини йўл устига отди. Қозончи баҳодир Темурбекни дарров таниб даст ирғиб отдан тушди ва унинг истиқболига чопди. Икковлари кучоклашиб, бир неча вақт елка қоқишди. Сўнг қўл олишиб ҳол-аҳвол сўрашди. Қозончи баҳодирнинг яхши қуролланган юз йигити бор экан. Бу билан Темурбекнинг ҳарбий қудрати бир қадар ошди. Темурбек Қозончидан сўраб-суриштириб Арсиф лашкардан холи эканлигини билди. Улар биргалашиб Арсифга қараб йўл олдилар. Йўлда Темурбек Қозончидан амир Хусайнни суриштирди.

— Амир Хусайн хусусида эшитганингиз борму?

— Амир жаноблари Бағлон теварагида ёғий бирлан савашиб синибдур, қолган-қутган одамлари эрса тарқалиб кетибдур. Амирнинг ўзлари қайдалиги маълум эрмас. Эшитганим шул, — деди Қозончи.

Қозончи баҳодирнинг жавоби Темурбекни ташвишга солди, кўнглига ҳар хил фикр келди. Тирикмикин? Ё ўшал Бағлондағи савашда шахид бўлдимۇ? Темурбек,

айникса кариндош бўлиб қолганларидан кейин уни кўп иззат қиларди. Унга суяниб қолган эди. Хусайн-бекнинг оёғига тикон кирса, Темурбекнинг оёғи зиркираб оғрирди, унинг хурсандчилигини ўзиники деб биларди...

Дархакикат, Қозончи айтгандай, Арсиф лашкардан холи экан. Бир неча кун ўша жаннатмакон мавзеъда хордик чиқардилар. Тўртинчи куни Арсифга олиб келадиган йўлларга қўйилган қоровул Бомиён тарафдан бир тўда отликлар келаётганини хабар қилди. Темурбек уларга қарши ўзининг қоровул қисмини жўнатди. Лекин иш тўқнашувга бориб етмади. Икки тарафнинг қоровули бир-биридан йигирма-ўттиз кадам нарида тўхтади.

— Қимсизлар? — сўради Темурбекнинг қоровул боши қарши тарафдан.

— Бизлар фалон қаснинг навкарларимиз, — деган жавоб бўлди.

Кейинча маълум бўлдики, улар амир Сайфиддиннинг йигитлари экан. Етмиш нафар эканлар улар. Темурбекнинг шу атрофда пайдо бўлганини эшитиб, уни ахтариб юришган эканлар. Амир Сайфиддин йигитлари билан келиб Темурбекка итоаткорлик ва тобеълик изҳор қилди.

Худо бераман деса бирваракайига икки қўллаб бераркан. Эртаси куни Коҳмард тарафдан йигитлари билан Шербахром ҳам келиб Темурбекка қўшилди. Аслида у бундан икки йил бурун Темурбек билан бирга эди. Лекин Темурбек Мовароуннаҳрни тарк этиб, амир Хусайнни қидириб Хоразм тарафларга кетиб қолганида, мўғулларнинг хизматига ёлланган эди. Кейинча қилмишидан пушаймон еб, мўғуллар Жайхуннинг сўл қирғоғидаги вилоятларни эгаллаганларидан кейин уларнинг даргоҳини тарк этди. Кўп вақт эски соҳибини қидириб юрди ва ниҳоят ниятига етди...

Сиддик баҳодир билан Суюнч баҳодир истаб қидириб амир Хусайнни Бомиён ёнидан топдилар. У Темурбекнинг соғу саломат эканлиги ва айни пайтда Арсифда турганлигини эшитиб беҳад қувонди. Тўғри, у бу ерларда Тулкичи билан Сайқанчидан дурустгина лашкар тўплаб олибди, туриш-турмуши ҳам ёмон эмас эди. Лекин, барибир ёлғизлик-ёлғизликда. У ватанни кўмсар, ҳеч бўлмаганда биронта ҳамюртни тиларкан...

Амир Хусайн Темурбекдан хабар топгандан кейин зудлик билан одамларини йиғиб, Арсифга қараб йўлга

тушди. У ўзи билан бирга бир юз ўттиз отлик ва бир юз эллик пиёда аскарни олиб келди.

Анчадан бери кўришолмай юрган икки дўст бир-бирини оғушига олиб, бир неча дакика жим турдилар. Оби дийда ҳам қилиб олишди. Ўша куни кечкурун бир паллагача кўрган-кечирганлардан сўзлашиб ўлтирдилар. Бўлажак режалардан гаплашишди.

— Иккимизнинг одамимизни қўшсак ҳам мингга бормас эркан. Бу билан кўзланган манзилга етолмай-миз, — Темурбек Мовароуннахрни назарда тутган эди бу ерда.

— Гапингиз тўғри, Темурбек. Лекин дилдагини айтсам бегона юртларда юриш ҳам жонга тегди, — деди амир Хусайн дабдурустан.

— Унда катта лашкар йиғишга тўғри келади, Хусайнбек. Бунга кўп зар керак.

— Яна ҳақ гап айтдингиз, биродар. Кўп зар керак, — бирдан унинг нигоҳи Темурбекнинг кўлидаги руммоний ёқут кўзли тилло узукка тушди. Бу кимматбаҳо узукни Сеистондан қайтишида Малик Қутбиддин совға қилган эди унга. Темурбек ўз навбатида амир Хусайннинг кўлларига назар ташлади. Чап кўлини бир эмас, уч кимматбаҳо узук безаб турарди. Унинг «Оббо очкўз-эй, ўзида бир эмас учтаси турганда унинг кўлидаги бир узукни кўзлаб турибди-я, Сеистондан олиб келган бир сандук мол-дунёни нима қилдийкин», — деган фикр Темурбекнинг кўнглидан кечди. Лекин нима бўлса ҳам амир Хусайннинг фикрига кўшилди.

— Тезрок Мовароуннахрга юриш бошлаш зарур.

Бир фурсат ўтиб Темурбек уни яна имтиҳон қилди:

— Йўқ, деганда ўн минг аскар керак, Хусайнбек. Уларга кийим-кечак, қурол-аслаҳа ҳам даркор. Бунга зарни қаердан оламиз?

— Эл-юрт турганда бунинг ташвишини қилмаса ҳам бўлади, — амир Хусайн «Шуни ҳам билмайсанми?», дегандай дўстининг кайфиятидан хайрон бўлди.

— Тўғрику-я, лекин туз ичган дастурхонга тупуриб бўлмайду. Ҳаммасини раиятнинг елкасига юклаб кўйиш инсофдин бўлмас, Хусайнбек.

Амир Хусайннинг ранги-кути ўчди. Темурбек айнан нуқтага урди шу пайтда. Амир Хусайн Ҳазоражотга келгандан бери теварак-атрофдаги элни босқин қилиб кун кечираётган эди. Темурбек бўлса, бунга қарши чиқиб турибди.

— Унда нима қил дейсиз? — амир Хусайн бир қадар асабийлашди. Темурбек уни юпатишга ҳаракат қилди:

— Келинг, Хусайнбек, рааёни кўп ранжитмайлик, лашкарга озуқа бериб тургани ҳам етар. Тавочилар билан жарчиларни теварак-атрофга жўнатиб кўрайлик. Чораймок билан Ҳазоранинг эрлари келишса, нур устига аъло нур, йиғилмаса, бу ёғини яна кенгашурмиз.

Кўп кенгашув ва тортишувлардан кейин теварак-атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чигатой бекларига юбориб бир ойга етарли озуқа тўплашга келишдилар. Шу атрофда кун кечириб юрган катта-кичик Чигатой бекларга ҳам одам юбориб, уларни ҳам туғлари остига чорладилар. Озуқа билан ҳазора ва чораймоқдан бир қисм лашкар тўпланди-ю, лекин Чигатой бекларининг кўплари келишмади. Алажав қалъасида ўлтирган Мингли Буғо сулдус бўлса амирларнинг элчисини қувиб юборди. Дарайи суфда кун кечириб турган Имлис исмли бек ҳам шу ишни тутди. Бошқаларидан эса дарак бўлмади. Темурбек Мингли Буғога қарши Шербаҳромни юборди. «Тириклайин тутиб келинг они», — деб буюрди амир Хусайнбек. Шербаҳром эса уни ўлдирмоқчи ҳам, тутиб бермоқчи ҳам эмасди. Чунки бир пайтлар икковлари Қозонхоннинг қўлида ўнбоши бўлиб хизмат қилишган. Энг мухими, дўстлашиб қолишган эдилар. Шербаҳром йўлга чиқиши билан пинхона одам юбориб, дўстини огоҳлантириб қўйди ва у Ҳисор тарафларга қочиб улгурди. Имлис эса амирлар Дарайи суфга яқинлашиши билан уларнинг ҳузурига тавба-тазарруъ қилиб чикди. У ўзи билан бирга икки юз қуролланган йигитини ҳам олиб келиб тиз чўктирди.

Қўйингки, Темурбек билан амир Хусайннинг иши юришиб кетди. Дарайи суфдан қайтишда йўлда уларга Хулм ҳазорасидан уч юз одам Дўлан Чавон бошчилигида келиб қўшилдилар...

ОДАМНИНГ ОЛАСИ СИРТИДА БЎЛМАС ЭКАН

Темурбек билан амир Хусайн Арсифда турганларида ижтимоий-сиёсий вазиятни билиб келиш мақсадида амир Тамуқани уч йигити билан Мовароуннаҳрга юборган эдилар. Улар Ҳиндистондан келаётган савдо қарвонига кўшилиб олдилар ва бир ҳафта деганда, саҳар пайти эсон-омон Термиз кечувидан ўтиб олдилар. Термизда турганларида ҳамма қаттиқ чарчаганликдан қарвонсаройда чўзилиб ётди, Тамуқанинг одамлари эса шаҳар

кезишди. Во, ажабо, шаҳарда мўғуллар кўринмасди. Хамма ерда тинчлик, осойишталик.

Йигитларнинг орттирган анча-мунча нарсалари бор эди, уни пулламокчи бўлиб бозор ўртасида жойлашган заргарлик дўконига кирдилар. Дўкондор улар кўрсатган молни синчиклаб ёрукка солиб кўргач, бойваччалар чой ичадиган пиёланинг сатҳидан кичикроқ шайин тарозига солиб тортиб кўрди. Сўнг кўзини лўк килиб мол эгаларига мурожаат килди:

— Хўш, биродари азизлар, бунингизга канча берай?

— Инсоф килиб бераверинг, — деди улардан бири.

Дўкондор кўйнидан акча халтасини олди. Кафтида икки-уч марта ирғитиб жаранг-журинглатди, кейин халтани очиб, ҳар бир қитъа гавҳарга эллик тангадан санаб берди. Мол эгалари бош ирғитиб рози бўлдилар. Улар гавҳарнинг ҳар бир қитъаси кам деганда беш юз танга қийматга эга бўлишини билмас эдилар. Ахир, пешона тери билан топмагандан кейин шунақа бўлади-да. Чикиб кетаётганларида дўкондор: «Жетелик эмасмисизлар?» деб сўраб қолди... Хулласи калом, айғокчилар кечгача кезиб, Термизда мўғулдан асар топмадилар.

Хабаргирлар Темир копуққа етганларида жетеликлар Мовароуннахрни беармон талаб, юртларига қайтиб кетишди, деган хабар топишди. Тамука баҳодир ўзига тегишли бошқа нарсаларни ҳам шу ерда билиб олди.

— Аҳлу аёлинг шу атрофда. Деновдан топасан, — деди унга қаршилиқ бир таниши.

Тамука баҳодир бола-чакасининг хабарини эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Хайрият тирик эканлар, улар. Ўша ерга учиб боргиси келди. Денов нима бўпти? Нари борса икки кадам йўл. Лекин топширикни ўйлаб фикридан қайтди. Борган тақдирда ҳам бир кундан ортиқ туролмайди. Фақат болаларининг кўнглини бузгани қолади, холос. Бекларнинг «мўғуллардан бирон хабар топгудай бўлсанг, тўхтовсиз оркангга қайт!» деган гапи эсида эди унинг. Шу сабабдан Деновга бормади.

Темурбек билан амир Хусайн Дарайи суфда кўп турмадилар. Ғурийда ҳам тўхтамай тўғри Дарагезга келиб тушдилар ва Ўлжой Буғо кўриғида чодир тикдилар. Балхдан бор-йўғи бир кунлик масофада жойлашган бу кишлоқ баҳово ва обод юртлардан эди. Кишлоқда каттагина масжид ва карвонсарой бор эди. Мовароуннахрдан Қобул ва ундан Ҳиндистонга боргувчи савдо карвонлари, Сарандибдаги Одам Ато мазори зиёратига, гоҳо Ироқи ажам билан Ироқи араб нотинч бўлган

пайтларда Маккайн мукаррама ва Мадинайн мунавварага борғучилар ҳам шу ерда тўхтаб ўтардилар. Бу ерни Ҳазрати Али карамоллоху ва Ҳунинг кадамжойлари ҳам деб ҳисоблашарди. Шу сабабдан Балхобга қурилган тўғонни Банди амир деб атардилар. Ундан ўн саккизта наҳр чиқарилиб, Балх мамлакатининг шаҳар ва кишлоклари шулардан сув ичарди. Наҳрларнинг баъзилари то Ахчагача борарди.

Мана шу манзилда (Дарагезда) яна бир хушхабар олинди. Буни ҳам ўша юқорида тилга олганимиз Элчи Буғо олиб келди. Маълум бўлишича, мўғуллар билан ёвлашиб, Самарқанд тоғлари ва Қоратоғда яшириниб юрган чигатой беклари: Сулаймон барлос, амир Мусо, Жоку барлос, Жалолиддин барлос ва Хиндука барлослар Термизга келиб тушубдилар. Ҳа, бу ўта муҳим ва Темурбекнинг бундан кейинги фаолиятида катта ўрин тутган воқеа эди. Кўп ўтмай, уларнинг чопари Туман Буғо ҳам Дарагезга етиб келди. Чопар Темурбекка юқорида тилга олинган амирлар унинг ҳукм-фармойишини кутиб турганликларини айтди. Темурбек бу ҳусусда амир Ҳусайн билан кенгашиб, бекларни бу тарафга чақиришга қарор қилдилар ва буни уқдириб, чопарнинг қайтишига ижозат бердилар.

Эртаси куни Темурбек билан амир Ҳусайн Дарагездан кўчиб Балх сари юзландилар. Бирок Балх жилғасида амир Абу Саъид, Мингли Буғо сулдус ва Ҳайдар Анхудийларнинг уч минг кишилик кўшини уларнинг йўлини тўсди. Улар Наҳри Абдулланинг нариги бетида пистирмалар қўйиб, кечувларни эгаллаб ётдилар. Темурбек тунда икки мулозимини олиб наҳр қирғоғига бориб, ваъз-насихатлар билан пистирмадагиларни душманлик йўлидан қайтармокчи бўлди, дилжўйликлар қилди. Лекин фойдаси бўлмади, пистирмадагилар, аксинча, уни тирборон қилдилар. Бундай шароитда одамларни дабдурустан кечувга етаклаш тўғри бўлармикин? Ахир, ўқчилар уларни тутдай тўкиб қўяди-ку! Темурбек билан амир Ҳусайн мана шу ҳусусда баҳслашиб қолдилар.

— Нима бўлса ҳам, ёғийни шу ерда босамиз,— деб туриб олди амир Ҳусайн.

— Йўқ, Ҳусайнбек, бу ердан ўтиб бўлмайди, одамлар бекордан-бекорга нобуд бўлади. Қолаверса, душманнинг бор кучи шу ерга тўпланган кўринади.

— Қолган ишга қор ёғади, деган гап бор, Темурбек. Буни ёддан чиқармаслик керак.

Темурбек кизишмади. Ўзини оғир-вазмин тутиб, унга вазиятни тушунтирмоқчи бўлди.

— Ёғийнинг истеҳком қуриб ўлтирғон жойлари, умумий сони ҳақида ва бошқа маълумотлар илгимизда йўқ, Хусайнбек. Буни ҳали аниқлағонимизча йўқ. Биз аларни тафтиш қилиб турғонимизча термизлик амирлар ҳам келиб қолишлари мумкин.

— Унгача ёғий кўл ковуштириб ўлтиради. Балхдинми ё бошқа музофотдинми аларга кўмак келмайди,— деди Хусайн истеҳзо билан.

— Бу ҳам тўғри, лекин кўзи бойлок одам тиконзордин ўтиши мумкинму?

— Уф-ф-ф! — амир Хусайн оғир тин олиб, бошини қуйи солганча тунд бўлиб олди. Бу унинг «гапимга қулоқ солмадинг, билганингни қил!» дегани эди.

Эрталаб нахрнинг икки соҳилида турган кўшинлар олдин-кетин ҳаракатга келдилар. Отишмаларда иккала тараф ҳам талафот кўрди. Ўша кунги урушда Темурбекнинг ўнбошиларидан Ҳасан баҳодир оғир жароҳат олди ва шаҳид бўлди. Жанглар эртаси куни ҳам шиддат билан давом этди. Намози шомда Термиздаги беклар ҳам етишдилар. Бу билан амирларнинг бели бир қадар маҳкам бўлди. Кечаси забонгирликка жўнатилган йигитлар ёғийнинг бир одамини асир тушириб келдилар. Уни сўроқ қилганларида нахрнинг сал қуйироғида кўприк борлиги аниқланди. Темурбек амир Хусайн билан келишиб, турган ерларида бир қисм йигитлару захмдорларни қолдириб, асосий куч билан ўша кўприк томон йўналдилар. Амир Хусайн душманни чалғитиш мақсадида одамларини у ер-бу ерга пистирмага қўйиб, ўзи шу ерда қолди. Илгари Темурбекнинг жавонғори турган ерда у ер-бу ерга гулхан ёкиб қўйдилар.

Нахрнинг ўнг соҳилидагилар буни кўриб «ёғий шу ерда эркан» деб фараз қилишди, бор кучини шу ерга тўплаб ҳужум бошланишини кутишди, оқибатда ғафлатда қолишди. Темурбек қўшини билан саҳарда ўша кўприкдан ўтди ва ёғийга кутилмаганда орқа тарафдан қаттиқ зарба берди. Сиддик баҳодир билан Дўлон Човон, ўз хазоралари билан бирга Темурбек билан бир вақтда нахрнинг юқори қисмидан ўнг соҳилга ўтиб олган эдилар, душманнинг сўл қанотига зарба бердилар. Душман қароргоҳида парокандалик бошланди. Бундан фойдаланиб амир Хусайн ҳам гулдаги кўшинлар билан нахрнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Қирғинбарот уруш бўлди ўша куни. Кечга тортиб ёғий бардош беролмай, чекинишни ихтиёр қилди.

Жангдан кейин одат бўйича, кўшинлар кўрикдан ўтказилди. Хисоб-китоб қилинганда, амирларнинг ихтиёрида бор-йўғи икки минг аскар қолибди.

Галабадан сўнг амир Хусайн Балхда қолди. Темурбек эса тирик қолган бир минг атрофидаги йигити билан Термиз кечувидан Мовароуннахр соҳилига ўтди. Амир Хусайн кечувда Темурбекка катта ёрдам берди. Унинг амр фармони билан сувчилар теварак-атрофдан элликта кема жамладилар.

Дунё кизик экан, ўзи. Букаламун деб бекорга айтишмаган эканлар уни. Арсифда, кейин Дарагезда турганларида ҳар икки амир — Темурбек билан амир Хусайн буюғига биргалашиб ҳаракат қилишга келишган, Чиғатой улусини мўғуллардан биргалашиб озод қилишга аҳдлашган эдилар. Лекин, Балх жилғасидаги урушдан кейин амир Хусайн бирдан ўзгариб қолди.

— Биз куббат ул-исломда қолурмиз, — деди кўшин кўригидан кейин амир Хусайн дўстига.

Темурбек бунинг сабабини суриштириб ўлтирмади. Фақат деди:

— Ихтиёрингиз, лекин мўғуллар масаласи нима бўлади?

Амир Хусайн лом-мим демай, ерга қараб олди.

Темурбек ичида хафа бўлди, аммо буни Хусайнбекдан яширди. Иккиюзламачилигини юзига солса бўларди, буни ҳам қилмади. Чунки уни яхши биларди. Амир Хусайн одатда, қозон осилмасдан аввал эмас, ош дамланганда келадиганлардан эди.

Темурбек Дарагезда турганда юборган одамлари ўшанда Термизни мўғуллардан холи топган, Темир копуккача бориб келганлар эса мўғул Мовароуннахрни тамом талаб юртига дафъ бўлганини хабар қилган эдилар. Шундай бўлса ҳам Темурбек одамларини дабдурустдан Термиз ёки унинг музофотидаги бирон қасаба ёки туманга бошламади. Дарё бўйини лашкаргоҳга айлантириб, атрофига қоровуллар қўйди, Термиз, Темир копуғ ва бошқа ерларга хабарчилар юборди.

Икки кун давом этган оғир жанглар, йўл азоби, айникса, кечувда тортилган машаққат ҳаммани, ҳатто ҳамиша сергак ва кам уйқу Темурбекни ҳам жуда чарчатиб қўйди. Ўша кун тун яримдан окканда қоровуллар ҳам донг қотиб ухлаб қолишди. Қоровуллар гафлат уйқусига шу қадар фарқ бўлган эдики, ҳатто шундайгина бурни остидан Кучак Бекчикнинг иниси Очули баҳодир юз

чоғлик йигити билан ўтиб кетганларини ҳам сезмай қолдилар. Булар душман тарафнинг хабарчи қисми эди. Шундан кейин бирдан душманнинг қоровули лашкаргоҳни босди. Тўс-тўполон, кий-чув кўтарилди. Темурбекнинг одамлари қўлига нима кирса шуни олиб, ўзини чодирдан ташқарига отди. Лекин душман устунлик қилди ва уларни дарё бўйига қараб суриб борди. Тунги жангда Темурбек қарийб ярим одамидан айрилди. Омон қолган кимдир қирғоқда турган кемаларга тушиб, кимдир гупсарини миниб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб олди. Ушанда ўтлашга қўйиб юборилган от-улов ҳам, чодирлар ҳам, унинг ичидаги нарсалар ҳам — ҳаммаси душман қўлига ўлжа бўлиб тушди. Улар душман қўлидан қутулдилар-у, лекин барибир вазият оғирлигича қолди. Кўп сонли мўғул лашкари дарёнинг нариги қирғоғида сувдан ўтишга шай бўлиб турарди. Темурбек душман фойдаланмасин деб, соҳилдаги барча кемаларни ёқтириб юборди.

Шу тарика дарёнинг сўл соҳилида Темурбек, ўнг соҳилда мўғуллар бир-икки кун урушга шай бўлиб турдилар. Аммо мўғуллар нимагадир дарёдан ўтишга ботинолмай, орқаларига қайтиб кетдилар. Нима, кўрқдиларми? Кўпчилик эдилар-ку улар. Бундан ташқари, мўғуллар сув тўсиқлардан ўтишда катта тажрибага эга эдилар. Улар бошқа нарсадан, Мовароуннаҳр халқидан чўчирдилар. Мўғуллар зулмидан сабр қосаси тўлиб тошган одамлар қўлига қурол олиб бирон бекнинг етакчилигида тоғу тошларга чиқиб кета бошлаган ва ўша ердан туриб мўғулларнинг додини бераётган эдилар.

Темурбек ўша урушдан кейин пиёда бўлиб қолган йигитларини Балх музофотидан Хулмга қараб етаклади ва бирмунча вақт ўша ерда турди. Амир Хусайнга одам юбориб, бўлган воқеани унга баён қилди. Лекин амир Хусайн пинагини бузмади. Аксинча, ич-ичидан суюнди. «Ана энди, бу чечан одам кўп вақтгача ўзини ўнглолмайди. Мухими, бундан буён унинг сўзини икки қилмайди, хизматини қилишга мажбур. Мана бу сафар ҳам юқиниб келибди-ку, ўзи!» деди у ичида. Лекин айбини бетига солмайди, аксинча силаб-сийпалайди, ишга солади. Амир Хусайн бу ботир, ўлимга тик қарайдиган йигитнинг ёрдами билан ҳали кўп вилоятлар очади, кўз очиб юмгунча Мурғобдан то Бадахшоннинг кун чиқар тарафдаги худудларигача, Жайхун соҳилларидан то Синдгача бўлган мамлакатларни қўлига қиритиб олади. У пойтахтни Балхдан Ғазнига кўчиради, кейин Эрон билан Хиндистонни забт этади. Хулласи қалом, ўз вақтида Маҳмуд

Ғазнавий уддасидан чиқолмаган ишни у қилади. Туронзаминни ҳам туғи остига киритади.

Амир Хусайн Темурбекнинг чопарини сийлади ва хатто, ҳамманинг оғзини очиб, хос чопонини ечиб унинг елкасига ташлади. Ўша куни амирларини ҳам хурсанд қилди. Мавкеъ ва мартабасига қараб анвойи хадялар билан сийлади уларни. Лашкарни эса кўриб қилиб, сипохийларнинг ҳар биттасига беш кепакйдан укулка улашди, йигирма бош мол ва эллик бош кўй сўйдириб элга ош берди. Беклардан то сипохийгача тасодифан қилинган бу мурувватнинг сирру асрорини билолмай боши ғовлади. Қаерда тўрт одам тўпланса, ўша ерда шу ҳақда гап-сўз.

— Нима бўлди, ўзи? Бугун хазрати олийлари ўнг тарафидан турганму, дейман?

— Хазинанинг эшигини ҳаммага ланг қилиб очиб кўйибди-я, азамат!

— Отаси ўлганда ҳам бунақа садақа қилмаган эди.

Эртаси куни эрталаб Андхуд, Маймана, Шибирғон, Гурий, Катном, Парвард, Пулчироғ ва бошқа музофотларга тавочи ва жарчилар юборди. «Қурол-яроғ кўтаришга қодир бўлган барча эр йигит бир ҳафта ичида Хулмга йиғилсун!», дейилган эди фармони олийда.

Амир Хусайн мулозимлари ва барча навкарларини олиб ўша куниёк Хулмга жўнаб кетди. Темурбек уни шаҳарга кираверишда кутиб олди. Темурбек ўта ҳорғин ва маъюс бир аҳволда эди. Амир Хусайн бунинг сабабини яхши билса-да, ўзини билмасликка олди:

— Темурбек, маъюс кўринасиз, нима, тобингиз қочди-му?

«Ҳа, тулки, билиб туриб билмасликка олади-я ўзини, — деди ичида Темурбек. — Аҳволимга ич-ичингдан суюниб турибсану, яна муғомбирлик қиласан»

— Ҳа, бугун бироз тобим қочиб турибди, Хусайнбек, — деб жавоб қилиб қўяқолди.

Амир Хусайн Хулмда бир ҳафта турди. Шу вақт ичида иккалари ўз юмушлари билан банд бўлдилар. Амир Хусайн Бадахшон устига қилмоқчи бўлган юришга тайёргарлик кўриш билан, Темурбек эса беклари билан йигитларининг руҳини кўтариш, янги кўшин тўплаш, Мовароуннахрнинг ички аҳволини тафтиш қилиш билан машғул бўлди. У ўша кунлари тиним билмади. Термиз ёнида юз берган воқеалар уни тинчитмади. Кечаю кундуз шу ҳақда ўйлади. «Хўш, нега бу воқеа содир бўлди? Бунга нима сабаб? Ўзининг бир қадар бепарволигимми? Ё сотқинлик содир бўлдимми? Буларнинг ҳар иккиси мавжуд, лекин яна биттаси бор. Ҳар

кимнинг сўзига ишонавермаслик, уни қайта-қайта текширувдан ўтказиш зарур», — деди ўз-ўзига. Шу ерда, ўша пайтларда, яъни улар Дарагезда турганларида Жайхуннинг нариги тарафига хабаргирликка юборилган Тамуқа баҳодир эсига тушиб қолди. У аслида амир Хусайннинг йигити эди. Хабаргирликка у тавсия этган эди уни. Темурбек дарҳол ясовулбошини чакиртирди:

— Шитоб билан бориб жаноби Тамуқа баҳодирни топиб келинг!

У билан Жайхуннинг нариги тарафига бориб келган икки шериги ҳам чакиртирилди.

«Хаммаси тамом энди, — деди Тамуқа ичида ясовул хайдаб келаётган пайт йўлда, — яхши текшириб кўрилмаган ахборот олиб келиб, беш юз йигитнинг умрига зомин бўлдинг. Энг дахшатлиси Темурбекдай олижаноб бекнинг юзини ерга қаратдинг. Бировнинг сўзига кириб. Ха, хомкалла! Ха, аҳмоқ!»

Тамуқа билан унинг икки ҳамроҳи жонидан умидини уздилар, чунки бундай жиноят асло кечирилмайди. Улар Темурбек ўлтирган хонага олиб кирилиши билан ўзларини унинг оёғи остига отдилар. Шу пайт у захмдор оёғини чопонга ўраб ўлтирган экан. Ўша Сеистон воқеасидан бери оёғи оғриқчан бўлиб қолди. Баъзи-баъзида, айниқса, ҳаво айниган дамларда, чидаб бўлмайдиган даражада зиркираб оғрирди. Шунда уни иссиқ тутиши зарур эди.

— Хўш, шоввозлар, энди буёғини нима қилдик? Мабодо мўгул Мовароуннаҳрни ташлаб кетмаганмикан? Яна бир марта бориб таҳқиқ қилиб келсакмикан?

Темурбек Тамуқа баҳодирга шундай тикилдик, унинг ўтқир кўзлари Тамуқанинг қалбини тешиб ўтгандай бўлди.

— Кечиринг, биз нонкўр бандаларни, аълоҳазрат! Кечиринг, гўдақларимиз етим қолишмасин, — бошқа калимага тили келмади, унинг.

Кўзларидан дувиллаб оккан ёш юзларини ювди. Тамуқанинг икки ҳамроҳи эса хўнг-хўнг йиғлар эдилар, холос. Темурбек мунофиқлик ва ёлғонни асло кечирмас эди, лекин ўлдирмасди, таъзирини бериб даргоҳидан қувиб юборарди. Мажлисларда такрор-такрор айтарди: «Навкар жангу жадал пайтида туз ҳақини, бек ҳурматини, навкарлик бурчини ва бегидан кўрган неъматларини унутса, бегининг душманига ён босиб, уни ўз бегидан устун қўйса, бундай навкарни хизматга йўлатмаслик ва қувиб юбориш лозим». Тамуқа билан унинг икки шеригини ҳам шундай қилди. Тавочини чакириб буюрди:

— Уччаларини ҳам чўби ясоққа етказилсун. Тамукага йигирма беш зарб, ҳамроҳларига ўн етти зарбдан урилсун.

Тавочи ўша кунлик одамларни тўплаб, уларни чўби ясоққа етказди, сўнг кўйиб юборди...

1363 йил. Баҳор. Лашкар жам бўлгандан кейин яна бир hafta давомида кўрик ва машқлар ўтказилди. Чавгон ўйнаш мусобақалари ва кўпқари бўлди. Ҳамма нарса: одам ҳам, қурол-аслаҳа ҳам, озик-овқат ва ем-хашак ҳам бекам-кўст жамлангандан кейин амир Хусайн билан Темурбек лашкарни Тохаристон ва Бадахшон устига бошладилар. Қундузда уч кун туриб қўшимча лашкар йиғдилар ва Дулдой баҳодирни эли билан Бадахшон устига юбордилар. Лекин юриш Талқонга борганда тўхтатилди, чунки Бадахшон шоҳлари сулҳ сўраб ўзлари келишди ва амир Хусайнга тобеълик изҳор қилдилар. Қандай яхши! Тохаристон билан Бадахшон бирон сипоҳийнинг бурни қонамай осонгина бўйсундирилди. Амир Хусайннинг эса қувончи чексиз бўлди. «Навбат энди Туронзаминга келди» деди у ўша Бадахшон элчилари жўнаб кетишгандан кейин. Енида турган Темурбекка эса иккиюзламачилик қилди:

— Худо хоҳласа, Темурбек, якин орада Мовароуннаҳрни илгимизга киритурмиз. Ўшанда Сиз Самарқандни, биз эрсак, Балх бирлан Бадахшонни идора қилурмиз.

Темурбек унинг иккиюзламачилик қилиб турганини аллақачон пайкагани, аммо сирни бой бермади:

— Иншоолло, айтганингиз келсун, Хусайнбек, — деб кўйди.

Амирлар икки-уч кун Талқонда турдилар, сўнг кенгашиб у ердан Арханг саройга бордилар. У ерда уч кун тургач, Жайхундан ўтдилар ва амир Хусайннинг ота юрти Соли саройга бориб кўндилар. Бу ерда лашкарга бир hafta дам берилди. Кейин уни Хутталонга қараб етакладилар. Йўл хавф-хатарсиз, қутилмаган тасодифларсиз ўтди. Амирлар тўрт кун деганда Дашти кўлакка бориб тушдилар ва уни лашкаргоҳ қилдилар.

Ўша куни кечқурун туманбошилар, мингбошилар ва юзбошилар амир Хусайннинг чодирига мажлисга тўпландилар. Хутталоннинг мустаҳкам, баланд, катта-кичик қалъаларини очиш ҳақида кенгаш бўлди. Беклар, ҳар ким ўз билганини айтди. Кўп талашув-тортишув бўлди. Тортишувнинг каттаси икки улуғ амир — Темурбек билан Хусайнбек ўртасида чиқди. Табиийки, бундай шароитда фикрлар айри чиқади. Амир Хусайн аввал вилоятнинг бош шаҳари Хутталонни қамал қилиш ва

у таслим бўлгандан кейин бошқалари билан шуғулланиш керак, деган таклифни ўртага ташлади. Темурбек эса аксинча ишни кичиклардан бошлашни мақсадга мувофик, деб топди. Қамал усуллари хусусида ҳам иккала амир бироз тортишиб қолишди.

— Жангни қалъани раъд андоз ва нафт андозлардан ўққа тутиш билан бошлаймиз,— деди амир Ҳусайн.

— Аввал жанг қуролини эмас, тил қуролини ишга солганимиз маъқул,— эътироз билдирди Темурбек,— балки қон тўкишга ҳожат бўлмаё?

— Унда хутталонликлар буни кучсизлик ва шижоатсизликка йўймайдиларму? — амир Ҳусайн Темурбекка даканхўроз қараш қилди.

— Йўқ, таксир, аксинча, ақлли кишилар бунга инсонпарварлик нишонаси деб қарайдурлар.

Амир Ҳусайн бўш келмади:

— Лашкарни ўша сиз айтган кичик қалъалар сари етаклаб кетсак, хутталонликлар уларга ёрдамга бормайдими?

— Сиз ҳақсиз, Ҳусайнбек. Лекин биз бунга имкон бермайдурмиз. Лашкарнинг бир қисмини Хутталон атрофида қолдиурмиз.

Темурбекнинг «Сиз ҳақсиз, Ҳусайнбек», дегани унга ёқди. «Ҳа, биз ҳам анойилардин эрмасмуз, харб ишларини сендин кам билмасмуз»,— деб кўйди Ҳусайнбек ичида. Бирок Пўлод Буго, Шер Баҳром ва яна баъзи бир беклардан ранжиди. Кенгашнинг бошидан то охиригача улар Темурбекнинг тарафида турдилар. Амир Ҳусайн Шер Баҳромни ўз одами деб юрарди. У бўлса... Буни ундан кутмаган эди. «Шошмай тур, тутмишингни вақти келиб эсингга солиб қўямен,— деди ичида.— Ий-е, нега? Вақти келиб? Ўша вақт шу тобда келиб турибди-ку! Ҳўкизнинг ўлгиси келса эгасини сузади». Амир Ҳусайн шуларни кўнглидан кечирди-ю, интиком тараддудига тушиб, Шер Баҳромни мактаб кетди:

— Шер Баҳром эс-хушлик, шуқуҳлик йигит. Балжуонга уни юборсак, нима дейсиз, Темурбек? Ҳар ҳолда, Балжуон унинг ота юрти. Имоним қомилки, вафодорлик тариқини тутиб, элининг қулоғига тобеълик ва мувофиқлик сирғасини тақиб келур.

— Тўғри фикр айтдингиз, Ҳусайнбек. Шер Баҳромнинг Сизу бизга садоқати ҳадсиз.

Темурбек «садоқати ҳадсиз» деганда, Шер Баҳромга маънодор қараб кўйди. Одатда, подшоҳ мактаганда мулозимда ўзига хос ғурур, бекиёс куч-қудрат, ўзини етти

осмонда чоғлаб, юзида подшоҳга чексиз миннатдорчилик аломатлари пайдо бўлади. Лекин Шер Баҳромда бу сезилмади. Фақат охистагина бошини ликиллатиб кўйди, холос. Урнидан туриб кўл ковуштирмагани амир Хусайнга эриш туюлди. «Бунга нима дейсиз?» дегандай Темурбекка каради, кейин Шер Баҳромга зарда килди:

— Хўш, борасизму-йўкми, ўзи? Е «ха» денг, ё «йўк»!

Шер Баҳром довираб қолмади. Бир амир Хусайнга каради, бир Темурбекка. Сўнг бошини қуйи солганича тўнғиллади:

— «Бор!» деган эркансизлар — борамиз. Бормай иложимиз қанча?

Шу тарика, Хутталонга қарашли бошқа юртларга ҳам одам тайинлаб мажлис тарқади. Хамма ўрнидан турганда амир Хусайн имо-ишора билан Темурбекни олиб қолди.

— Балжуон, ўзингиз яхши биласиз, ҳар жиҳатдин яхши юрт. Шу Шер Баҳромингиз буюрилган ишни қилармикин? Е аксига олиб, калъага кириб уни ичидан ёпиб олармикин? Ростини айтсам, унга ишонмайроқ турибмен.

— Ким билсин, дейсиз? Яқинда бўлиб ўтган воқеадан кейин одамга ишониш қийин бўлиб қолди,— деди.

Темурбек бу ерда яқинда Тамуқа баҳодир билан бўлган воқеани назарда тутди.

— Шер Баҳром «ичимдагини топиб ол!» дейдиганлардан. Уни холи қилиб яна бир бор гаплашиб олиш керакка ўхшайдур,— деб қўшиб қўйди пировардида.

— Дуруст, ўзингиз гаплаша қолинг,— амир Хусайнинг қисик кўзлари бундан ҳам қисилди.

— Маъкул, бек.— Амир Темур бу билан унинг нима демокчилигини яхши тушунди. «Шер Баҳром сенинг одаминг. Шунинг учун ўзинг гаплаш!» демокчи бу писмиқ.

Темурбек амир Хусайннинг чодиридан чикибок Шер Баҳромни ҳузурига чақиртирмоқчи бўлди. Шу пайт унинг ўзи келиб қолди. Икковлари алла маҳалгача сўзлашиб ўлтиришди. Темурбек унинг кўнглига астойдил кўл солиб кўрди, лекин қалбакилик сезмади...

Шер Баҳром йигитларини олиб ўша куниёк Балжуонга жўнаб кетди...

Эртаси куни Хутталон қамалига ҳозирлик кўрилаётган бир пайтда Темурбекнинг одамлари мўғул қўшини қаршисидан чиқиб, Пули сангин сари юзлангани ҳақида хабар топиб келишди. Уларга Туғлуқ сулдус, Сарик Буғо, Шинкул масит, Туғлуқхўжа ва Кўр Темур бош эканлар.

Илгари Хутталон хокими бўлган, анчадан бери белини етти еридан боғлаб, келгиндиларнинг юмушини қилиб келаётган амир Кайхусрав гажарчи бўлиб, уларни етаклаб келаётган экан. Мўғул лашкарининг умумий сони ҳам тахминан аниқланди. Йигирма минг отлик аскар экан. Кенгашиб олиш зарур. Темурбек шошиб-пишиб амир Хусайннинг чодирига борди ва уни юз берган аҳволдан огоҳ қилди.

— Энди нима қилиш керак?

Амир Хусайн дабдурустан жавоб қилмади. Юз берган воқеа унинг ҳам ташвишини орттирди, чамаси. Лекин чорасига келганда пайсалга солди. Бир фурсатдан кейин «қайтишга тўғри келади», деди. Нега унда хаяжон ва тараддуд аломатлари сезилмади. Ва яна «қайтишимизга» демади? Темурбек унинг феълени яхши биларди. У мана шундай пайтларда ҳеч вақт биринчи бўлиб воқеага муносабат билдирмас, муҳими ўзини ўққа-чўққа урмасди. У бошқанинг қўли билан иш битиришга одатланган. Ўлжага бўлса тенг шерик бўларди. Темурбек охири деди:

— Аҳвол жиддий, Хусайнбек. Пайсалга солиш ўлим бирлан баробар. Мен ҳозирок одамларимни олиб йўлга чикурмен. Сиз-чи?

— Мен кетингиздин борурмен,— деди шошиб-пишиб Хусайнбек. «Бирга борасен!» деб туриб олса нима бўларди? Темурбекнинг шу тарафи яхши. «Мен уни қиламан, сен буни», деб пачакилашиб ўлтирмайди. Хусайнбекнинг дилидагини билди. Бораверсин. Биз шошилмай ортидан борурмиз. Нима бўлиши бир худонинг ўзига аён. Темурбек шундай фикрлади-ю, кўнгли таскин топди. Хусайнбек хатто илгари Хутталоннинг катта-кичик қалъаларига қарши юборилган бекларининг орқасидан ҳам одам юбормаган.

Темурбек айтганини қилди. Ўша куниёк бор йигитларини тўплаб (ҳаммаси бўлиб бир ярим минг йигит жамлади) Дашти кўлакдан жўнаб кетди. Икки кундан кейин намози аср олдида, Пули сангинга келиб тушди. Дарёнинг сўл қирғоғи бўм-бўш, мўғуллар унинг ўнг соҳилида эдилар. Улар йўлнинг икки тарафига чодир тикиб, бамайлихотир ўлтирган эдилар. Туғлуқ сулдус ва бошқа мўғул беклари душманнинг қаёқдан келишини билмай уч-тўрт кундан бери шу ерда турар эдилар. Мўғулнинг бу қайфиятидан усталик билан фойдаланган Темурбек иккинчи куни пешинда кўприкдан сал юқорирокдан дарёнинг мўғуллар турган соҳилига, кейин сўкмоқлар орқали душманнинг орқа тарафига ўтиб олди. «Ердам тангри таолодан бўлгач,

галаба якин». Темурбек Куръони каримда келтирилган бу оятни одамларига такрор айтар ва маънисини ҳазрат Али киссалари ва «Жангномайи Абу Муслим» дан ривоятлар келтириб тушунтирар эди. Мухими, кўккисдан, душман кутмаган ерда ва кутилмаган соатда унга зарба беришнинг афзаллигини яхши биларди у.

Хулласи калом, мўғул хотиржам ўлтирган бир пайтда Темурбекнинг йигитлари уни уч тарафдан босди. Омад Темурбекка кулиб боқди. Мўғуллар ҳатто йиғиштириниб олишга ҳам улгурмадилар. Кўпчилик ўзини йўқотиб саросимага тушди. От-улови ва қурол-аслаҳасини ташлаб тўғри келган тарафга қараб кочди. Қолганларининг тақдирини бир зумда ҳал бўлди.

Амир Хусайн айтганидай Темурбекнинг кетидан етиб келди, лекин жангдан кейин...

Бир-икки кун ўтгач, Темурбек уч юз отлик йигитни олиб яна йўлга чиқди. Қолганларини эса Жоку барлос бошчилигида Пули сангинда қолдирди. Эҳтиёткорлик яхши-да. Эртага нима бўлишини ким билади? Худо кўрсатмасин, бирон хунук воқеа юз бергундай бўлса, шу ерга — Пули сангинга қайтиб келишига тўғри келади. Темурбек бу сафар ота шаҳри Кешни озод қилишга бел боғлади. Амир Хусайн бўлса ўлжадан улушини олдию Балхга қайтиб кетди. Чунки Мовароуннахрни якин орада қўлга киришига ақли етмади.

Темир копуғдан ўтгандан кейин йўл-йўлакай Темурбекка янги-янги йигитлар тўда-тўда бўлиб келиб қўшилдилар. Қарши билан Кешни бир-бири билан боғлаб турган катта йўлга чиқиб олганларидан сўнг лашкарнинг бир қисмини йўл устида пистирмада қолдирди. Башарти Қаршидан мўғул мадад кучлари юборгундай бўлса уларни Кешга ўтказмаслик лозим эди. Уларга шу вазифа юклатилди. Шундан кейин Темурбек уч юз сара йигитни — уларнинг орасида номдор беклардан Сулаймон барлос, Баҳром жалойир ва Жалолиддин барлослар ҳам бор эди — ўзи билан бирга олиб, Кеш сари юзланди.

Кеш жилғасига яқинлашганда Темурбек чап қўлини кўтариб, ҳаммага «Тўхта!» деб ишора қилди. Йигитларга: «Ҳар бирингиз отингизнинг икки биқинига бир боғдан шох-шабба боғланг, шундай бўлсинки, унинг бир учи ерда бўлсин!» деб буюрди. Йўл четидаги дарахтлар ва буталарни кесиб шох-шабба йиғдилар ва бошлиқлари айтгандай қилиб отларининг икки биқинига боғладилар. Йигитлар ҳам, беклар ҳам бошда бунинг маънисига тушунмадилар, чунки бунақаси илгари ҳарб ишларида

кўрилмаганди. Бунга отга камчи босилгандан кейин тушундилар. Шох-шаббалар йўлни шу қадар тўзитдики, узокдан, бирон тепаликдан қараган одам, кўп минг кишилиқ лашкар келаётганидан гумон қиларди. Уч юз отнинг туёғидан кўтарилган чанг-тўзон, йўқ деганда икки фарсах масофани тутди. Қалъа тепасидан буни кўрган мўғул сокчиси ҳам шундай тасаввурда бўлди. Воқеани зудлик билан пастга хабар қилдилар. Тез орада девор кўнгирасида доруғанинг ўзи ноиби билан пайдо бўлди.

— Йўқ, деганда икки туман аскар бу,— деди у ёнида кўлини кош устига парда қилиб, йўлни кузатиб турган ноибига.

— Шунга ўхшайдур, жаноби доруға. Фурсат ғаниматлигида бу ердин жўнаб қолсакмикин?

Доруғанинг бир минг — бир ярим мингга яқин аскарлари бор эди. Шундай бўлса ҳам жанг қилишга жазм қилмади. Аҳлу аёли, кўч-кўронини олиб шаҳарни узокдан келаётган кимнингдир «туманот» аскарига бўшатиб чикди. Темурбекнинг бу устамонлиги ва жасорати, мўғулнинг эса соддалиги ўша вақтдан бери тилларда дoston бўлди.

Шундай қилиб, Темурбек бор-йўғи уч юз йигити билан ота юрти Кешни мўғулдан қайтариб олди. Темурбек қаерда бўлмасин, биринчи навбатда лашкарнинг ғамини ер: ўринлаштирар, озик-овкати, ем-хашагидан хабар оларди. Шаҳар олингандан кейин қўшин ясолга тузилди ва ҳаммаларига ўн беш кепакйдан укулка берилди. Ўлжанинг бир қисми ҳам уларнинг ўртасида тақсимланди. Кейин юзбошилар уларни кўноққа жойлаштириш билан машғул бўлдилар. Лашкар ўринлаштирилгандан сўнг Темурбекнинг биринчи қилган иши шу бўлдики, Гумбази саййидонга бориб, ўша муборак тупрокда ётган бобоси, отаси ва онасининг мазорини зиёрат қилди, руҳлари шод бўлсин деб, дуо-фотиҳа ўқиди, ушбу муқаддас мазорнинг жорубкашларига ҳамда ўша атрофдаги ғарибу ғурабога садақа улашди. Кейин тириклардан пири Шамсиддин Кулолни бориб зиёрат қилди. Эртаси куни нонуштадан кейин ота шаҳрини айланди, бозорларда бўлди. Кўпдан бу ерда бўлмаганиданми, шаҳар унга анча ғариб кўринди. Бозору чойхоналар аввалгидай гавжум эмас, расталар деярли бўм-бўш, мазорлар нураб, у ер-бу ери йиқилган, ариқлар тозаланмаган. Ўша куни кечкурун ўтказилган кенгашда шаҳарнинг бузилган ерларини тузатиш баъзи амирларнинг зиммасига юклатилди. Ва яна мамлакатдаги умумий вазиятни тафтиш қилиб келиш учун Қарши, Самарқанд, Бухоро ва Хўжандга хабарчилар жўнатди.

Эртаси ўтиб индини бундан аввал теварак-атрофга юборилган хабарчилардан бири «Илёсхўжахон катта кўшин билан Кешдан тўрт фарсах нарида турибдур», деган хабар топиб келди. Ўта ташвишли хабар эди бу. Чунки катта кўшин билан хоннинг ўзи келган. Темурбекни ваҳима босди. Янги йиғилганларни кўшганда кўшини хали мингга етмасди. Бу куч билан мўғулнинг бўлмаганда ўттиз минг кишилиқ лашкарига бас келиб бўладими? Кешнинг мустаҳкамрок қалъаси ҳам йўқ. Хожибарлос кўп йил уни сўриб еб ётди, лекин бирон истехком ёки олий бино қурмади. Аксига олиб ўзи кўшиннинг катта кисмини йўлда қолдириб келди. Темурбекни чинакамига ваҳима босди. Хўш, энди нима қилиш керак? Биринчи навбатда Балхга, амир Хусайнга чопар юбориб, уни кўшини билан чақиртирди. Ўзи эса, мўғул босгундай бўлса, бари одамни олиб, кучлар ёрдамга етиб келгунча, теварак-атрофдаги тоғларга чиқиб кетмокчи бўлди.

Ўша кечани ҳамма, беклар ҳам, сипоҳийлар ҳам отлари эгарланган ҳолда ўтказдилар. Теварак-атрофда қоронвуллар кучайтирилди. Лекин эртаси ҳам, индини ҳам мўғулдан дарак бўлмади. Лекин тўртинчи куни Қаршидан келган савдогар «Туғлуқ Темурхон вафот топибдур. Улуғ Тук Темур билан амир Хомид Илёсхўжахонни олиб Мўғулистонга жўнаб кетибдир, Тошариқда турган мўғул лашкари ҳам орқасига қайтиб кетибдур», деган хабар топиб келди. Темурбек ғайбдан келган бу хабарни тангри тасолонинг зўр инояти, деб билди.

Ўша кунлари Темурбекнинг йигитлари Хузори босдилар. Доруға аҳлу аёли ва бор бисотини ташлаб қочиб кетди. Хузор халқи кечаси юз берган воқеадан эрталаб хабар топди. Кўчалар худди хайит кунларидай байрам тусини олган. Хамманинг юзида қувонч, хурсандчилик. Ниҳоят, кўп орзиқиб кутган кун ҳам келди. Мўғуллар истибдоди барҳам топди. Хайрият. Худога шукур. Шаҳар кексалари, даҳа оксоқоллари ва ўқимишли кишилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб эл-юрт озодлиги учун жонини тикиб курашаётган бу олижаноб одамни зиёрат қилдилар, ҳада ва инъомлар топширдилар...

Кўшинга икки кун дам берилгандан сўнг, Темурбек Кеш ва Хузордан, шу кейинги кунлари тўпланган лашкарга Хўжа Салбарийни чишдовул қилиб, Жигдалиқ мавзеъига қайтди ва ҳар жиҳатдан қулай бўлган ўшал ерни лашкаргоҳ қилиб теварак-атрофдан кўшин тўплангунча бир ҳафта турди. Кешга келишда Темур қопугда қолдирилган кўшин ва бундан қирқ кун муқаддам Шер Баҳром

бошчилигида Балжоунга жўнатилган лашкар унга келиб кўшилди. Энг муҳими, ўша кунлари Балх тарафдан икки минг чоғлик аскар билан амир Хусайн ҳам шу ерга келди.

Шер Баҳром билан амир Хусайн келганининг эртаси куни лашкар Жигдалиқдан кўчиб, Хузорга келди, Амирлар — Темурбек билан амир Хусайн лашкар ўринлашгунча хожа Ростиннинг табаррук мазорини бориб зиёрат қилдилар, дуо-фотиҳалар ўқиб, ул зотнинг пок руҳидан мадад тиладилар.

Амирлар бу ерда икки-уч кун туриб, лашкарни беками-кўст қилиб олмоқчи эдилар, лекин бахтга қарши, бунга имконият бўлмади. «Мўғул лашкари Тошарикда пайдо бўлди», деган хабар олинди. Маълум бўлишича, Тошарикка уларнинг бор лашкари амир Бекчик билан амир Хомид бошчилигида тўпланибди. Амирлар ўша заҳотиёк кўшинларни оёкка турғиздилар ва шу ернинг ўзида баронғор, жавонғор ва ғулни сафлаб Тошарик устига қараб юрдилар. Кўшиннинг баронғорига амир Хусайн, жавонғон қанотга Темурбек турдилар. Ғулга эса иш кўрган амир Жоку барлос турди. Қоровул, чиндовул ва чаноҳларга ҳам муносиб беклар қўйилди. Мўғуллар ҳам шу тарзда ясал тузиб турган эканлар. Унинг жавонғорида Қорахўжа билан амир Хомид, баронғорида Тук Темур билан амир Бекчик қўйилган экан. Темурбек бош бўлган жавонғор қаршида турган мўғулнинг баронғори сон жиҳатдан икки баробар ортик эди. Шунга қарамай, Қорахўжа билан амир Хомид рақибдан чўчиброк турардилар. Қорахўжа қўлларини орқасига қилиб, ҳадеб ясалнинг у бошидан бу бошига қатнади. Амир Хомиднинг ҳам ичини ит таталаб ётган эди. Аммо шунга қарамай, шеригини юпатмоқчи бўларди:

— Ташвиш чекмасунлар, хўжам, нима бўлганда ҳам сиз бирлан бизнинг кучимиз катта.

— Нимишқа ташвиш чақарканман? — деди амир Қорахўжа бўш келмай. Лекин аслини олганда ваҳимаси борган сари зўрайиб кетаётган эди. Бу унинг юз-кўзидан шундайгина кўриниб турарди.

Лекин бу кайфият амир Хусайннинг рақибларида кўринмасди. Чунки Тук Темур билан амир Бекчик суяги жангу жадалларда пишган одамлар эдилар. Улар, аксинча, ғалабага умидвор эдилар.

Шу тахлит икки тараф лашкари урушга шай бўлиб турди. Улар худди бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турган икки шерга ўхшарди. Уларнинг ҳар бир қаноти рақибини синдиришни ўйлар, шунга умид қиларди. Одатда, урушда

кайси канот ракибини синдирса уруш такдири деярли хал бўларди. Чунки бир каноти синган куш узокка парвоз қилолмасди-да! Бунда амир Хусайн кўпроқ Темурбекдан умидвор...

Хиёл ўтмай, бургу, карнай ва ноғораларнинг овози кулоқларни кар қилгудек даражада жанг майдонини тутди. Хар иккала тараф икки азим дарё бўлиб жўшу хурушга келди ва зилзила оқибатида тебранган қоя каби бир-бирининг устига ташланди. Темурбек виқор билан оёқларини зафар узангисига кўйиб қилич ўйнатиб жангга кирди. Йигитлар ҳам ундан рухланиб ўзларини аямай, сахронинг шери ва уммоннинг наҳангларидай ёғийнинг бўғзидан олдилар. Ўша куни катта қирғин-барот уруш бўлди. Охир-оқибат, мўғулнинг баронғори Темурбек кўшинининг сиқувига дош беролмай синди. Бошқа қисмлар ҳам саросима ва тахликага тушдилар. Амир Хусайн шундан кейин «Аллоху акбар!» деб кўшинларини жангга бошлади. Душманнинг сўл каноти ҳам синди. Шундан кейин чигатой беклар мўғулнинг ғулини икки тарафдан ўраб олиб мағлуб қилдилар. Урушда хар иккала тараф ҳам катта талофат кўрди. Анча-мунча одам ўлди. Ўлганлар орасида амир Бекчикнинг биродари Давлатшоҳ, баҳрин умоқининг сардори Пўлод ва яна иккита хонзода бор эди. Амирлардан Бекчик, Искандар ўғлон, Хомид, Юсуфхўжа асир олиндилар. Асирлар орасида Илёсхўжа-хоннинг ўзи ҳам бор эди. У Темурбек билан амир Хусайнни аввал бир ёқлик қилиб, кейин Мўғулистонга қайтмоқчи бўлиб турган экан. Хонни ўлдиришмади. Туркларда мавжуд бўлган вафодорлик анъаналарига биноан, хон асирликдан озод этилди.

Темурбек ва амир Хусайн кўшини билан ўша кеча Тошарикда тунаб қолдилар, эртаси куни эса ёғийни таъқиб қилиб йўлга тушдилар. Оби ёмда унинг йўлини тўсиб чиқиб, катта талофат етказдилар. Шундан кейин мўғулнинг қаршилиқ кўрсатишга мажоли қолмади. Унинг қолган-қутган қисми Хўжандга қараб чекинди. Энди унга тиним бермаслик керак эди. Шунинг учун Жоку барлос билан амир Сайфиддинни кўшиннинг бир қисми билан Самарқандга жўнатиб, ўзлари, Темурбек билан амир Хусайн, мўғулнинг кетидан қувдилар ва уни Хўжанддан ҳам сиқиб чиқардилар. Изма-из Сайхундан ўтиб Тошкентга келиб тушдилар...

Амирлар бошда 1363—64 йилнинг қишини Тошкентда ўтказмоқчи бўлдилар. Шунга қарор ҳам қилдилар. Лекин эртаси куни амир Хусайн нимагадир яна айниб қолди.

— Тезрок Самаркандга кайтсак, дейман, Темурбек,— деди у нонуштадан сўнг,— мамлакат пойтахтини ўша икки амирга топшириб қўйиш қандай бўларкин? Йўқ демасангиз биз ҳам ўша ёкка борсак. Самарканд атрофида кишласак.

Темурбек кўнмади. Сабабини эса амир Хусайнга айтиб ўлтирмади. У маълум вақт Тошкентда қолишга мажбур эди. Оёғидаги яра очилиб кетиб, кейинги пайтларда кўп азоб бераётган эди. Тошкентда Мош табиб деган машхур табиб истикомат қиларди. Темурбек ярасини шу одамга кўрсатиб, ундан нажот топиш ниятида эди. Темурбек буни амир Хусайнга айтиб ўлтирмади. Ожизлигини яширадиган одати бор эди унинг.

— Биз Шошда қолишга аҳд қилганмиз, бек. Йўқ, деманг сиз ҳам биз бирлан шу ерда қолинг. Ўйнайлик, кулайлик. Кейинги йилларда чеккан азобу укубатлар унут бўлсун. Ахир кўпдин бери айшу ишрат деган нарсалардин махруммиз!

Темурбек айшу ишрат хақидаги гапни атайин айтди. Айшу ишратга амир Хусайннинг суюғи йўқлигини яхши биларди. Лекин у барибир кўнмади. Кўпдан бери фақат тожу тахт ва салтанат хавоси билан яшарди у.

— Самарканд, ахир мамлакат пойтахти. Олдинда қилинатурғон ишлар кўп. Уни пойтахтда белгиламай қандай бўларкин? Умаро, вузаро ва фузало не дер эрканлар, биз бу ерда қолсак? — Хусайнбек яна жуда кўп далил-исботлар келтирди.

Темурбек унинг ниятини бошдан пайкаб турганди. Самаркандга бирга борсаг-у тожу тахтни олсам, деган ўйда эди амир Хусайн. Бир ўзи боргудай бўлса ҳалиги Жоку барлоқ бирлан амир Сайфиддин уни пойтахтга икки дунёда ҳам йўллатишмайди. Улар Темурбекнинг содик одамлари. Темурбекнинг ўзи бўлса бошқа гап. Нима деганда ҳам қариндош, ўзидан каттани ҳурмат қилади. Чунки мен ундан икки ятакни ортик йиртганмен.

Амир Хусайннинг бу йўли ҳам ўтмади. Кейин у икки-юзламачилик қилди.

— Балким сиз ҳақдирсиз, Темурбек. Лекин иккала-мизнинг ҳам Шошда қолишимиз кўп тўғри бўлмаса керак. Биз бориб Дизакда кишлай қолайлик, бўлмаса?

«Ҳа, тулки,— деди ичида Темурбек,— нима бўлганда ҳам Самаркандга Шошдин кўра Дизак яқинроқ-да!»

Шундан кейин эътирозга ўрин қолмади. Темурбек унинг бу таклифига кўнди.

Эртаси куни нонуштадан кейин амир Хусайн аскарни, навкари ва мулозимларини олиб Шошдан жўнаб кетди. Темурбек уни шаҳар дарвозасигача кузатиб қўйди. Ушанда миҳофага чиқаётган ўрта бўйли, йигирма уч-йигирма тўрт ёшда бўлган қизил ҳарир қўйлак кийган, гўзал аёлга тасодифан кўзи тушди. Юзига ташланган оқ ҳарир ёпинғичдан унинг оплок кулча юзи, тим қора сочлари баралла кўриниб турарди. Шу пайт у ҳам Темурбекка бир нигоҳ ташлади-ю, сўнг юзини ундан олиб кочган бўлди. Бу амир Хусайннинг хотини Сароймулк хоним экан. Буни Темурбек сўраб-суриштириб билди. Шундан кейин у бу гўзал аёлни тез-тез эслаб турадиган бўлиб қолди...

Амир Хусайн айтганига риоя қилмади. Уша йили кишни Дизакда эмас, Зоминда кечирди...

Мош табиб новча бўйли, олтмишларни қоралаб қолган, қотмадан келган, хушчакчак одам эди. Унинг тузатмаган касали йўқ. Айниқса, сингани ва яра-чулғани тез фурсат ичида эмлаб юборади. Шунинг учун бўлса керак, одамлар уни Ибн Синоий соний деб аташарди. Унинг Табиб кўчадаги катта ҳовлиси ҳамма вақт гавжум бўларди. Мош табибга ихлос қўйиб Машрикдан Мағрибгача бўлган барча мамлакатлардан одам келарди.

1364 йил. Қишнинг иккинчи ойи. Бир куни намозшом билан хуфтон орасида кимдир табибнинг дарвозасини шиддат билан қокди. Шу пайт табиб ўғли Нурдинхўжа билан бирга малҳам пишириш билан банд эди. Бир неча кундирки кўрбошининг думбасига бир эмас учта, ҳар бири ёнғокдай чипқон чикиб, уйда ётиб қолди. Чипқон бўлганда ҳам урғочиси экан, болалаб кетди. Табиб малҳамни қурбоши учун пишираётган эди. Мош табибнинг ўзи ҳам, уйдагилари ҳам бунақа бемаврид йўқлашларга кўникиб кетишган. Кечаси келувчилар кўпинча ё узок-узокдан, ёки тасодифан дардга чалинган бойваччалар бўлиб чиқарди. Бунақаларга табиб кўноқ ҳам берарди. Ташқари ҳовлида қуриб қўйган мехмонхонаси шуларга хизмат қиларди. Сал ўтмай дарвоза яна тараклади. Бу сафар каттиқроқ тараклади. «Нима бало, яна биронтасига чипқон чикдимиз?», деб ўйлади табиб. Отасининг ишораси билан ўғли дарвозага қараб чопди.

— Қимсиз?

— Биз, очинг, жиян! — овоз Нурдинхўжага таниш туюлди. Шарақ-шурук қилиб занжирни ечиб эшикни очди. Қаршисида доруғанинг навкари билан нотаниш отлик ҳарбий йигит турарди. У эгар урилган яна бир отни

жиловлаб олган эди. «Отамга келган бўлишса керак» — деб ўйлади Нурдинхўжа. Доруғанинг навқари шунчаки саломлашган бўлди-ю, шошиб-пишиб табибни суриштирди.

— Отангиз уйдаямилар?

— Ҳа, уйдаялар.

— Айтинг, тезроқ кийиниб чиксунлар, шошиб турибмиз.

Нурдинхўжа қайтиб кирганда Мош табиб малҳамни пишириб бўлган эди. Сўраб-суриштириб келганлар доруғанинг одами эканлигини эшитиб, малҳамни апил-тапил идишга солди-ю, чопонини қозикдан олиб бир енгини кийди-да, кўча эшикка қараб ошиқди. Сув қоғозга ўраб тайёр қилиб қўйилган малҳам билан телпагини ўғли орқасидан олиб чиқиб берди. Табиблар чипқонни одатда кўрга кўмилган кизил пиёз билан даволашар, пиёз посодни сўриб олгандан кейин ўрнига малҳам суриб кўярдилар. Мош табибнинг пиёз олмагани дарвоза олдида ўғлидан малҳам билан телпагини олаётганда эсига тушди. Ичкарига кириб чикмоқчи бўлди-ю, лекин доруғанинг одамларини куттириб қўйгиси келмади. Шунанга пиёз қурбошиникида ҳам борлигини биларди, балким доруғаникидан ҳам топилиб қолар, ахир. Доруғага балким пиёзнинг ҳожати бўлмас. Отлик ҳарбий йигит табибни кўриши билан отдан шартта ирғиб тушди ва уни қўлтиғидан олиб етовдаги отга миндирди. Табиб доруғанинг навқаридан «Тинчликми ўзи, нима бўлди?» деб сўрамоқчи бўлди, лекин ботинмади. «Бирон жиддий ҳодиса юз бергандирки, чакиртирган», деди-қўйди ўзича. Табибни яна ваҳима босди. «Бугун қурбошиникига бориш керак эди-ку, энди нима бўлади? Эртага қолса унга жабр бўлмайдами? Малҳамнику янғидан тайёрласа бўлади, бироқ яра нима бўлади? Кўзи битиб қолади-ку, яна худо кўрсатмасин... Йўқ, нима бўлса ҳам уникига рав кириб чикмасам бўлмайди» деди у ичида. Мош табиб доруғанинг навқарига муружаат қилди:

— Таксир, агар қарши бўлмасалар, қурбошиникига рав кириб ўтсак.

— Қурбошига, нима бўлибдур? — деб сўради навқар.

— Ҳалиги, нима десам бўлади, чипқон...

Мош табиб тафсилотдан қочди.

— Ийе бечорага жабр бўлибди-ку?! Жаноби қурбошининг орқалари юмшоқда. Эгар яламаган. Ҳа...Ҳа...Ҳа!...

Навкар кўчани тўлдириб хузур килиб кулди. Кейин бироз жиддийлашиб «нима қилдик?» дегандай сипоҳий йигитга қаради. Аскар йигит рози бўлди:

— Қурбоши ҳам хожатмандга ўхшайдур. Майли, кириб чиксунлар.

Қурбошининг ўнг думбасидаги чипқон болалаб кетган экан, лекин табибга пиёз кўйишга фурсат мусоида қилмади. Уни кўрга кўмиш, пишириб, сўнг иккига бўлиб чипқон чиккан ерга боғлаш керак. Бунга бўлмаганда ўттиз-қирқ дақиқа вақт зарур. Мош табиб чипқон атрофини сал эзиб кўриб «хали етилмабдур» деб кўяқолди ва чап думбадаги ёрилган чипқонни тозаллади-да, малхам суриб боғлаб кўйди.

— Муолажанинг қолғонини худо хоҳласа эртага бафуржа келиб қилурмиз, жаноб қурбоши. Омин, Аллоху акбар! Худо шифо берсун!

Табиб шошиб-пишиб кўрбошиникидан чикди. Ҳалиги сипоҳий йигит уни қўлтиғидан олиб отга миндирди. Уччовлон йўлда давом этдилар. Лекин негадир доруғанинг кўчасига, Қатортолга бурилмай тўппа-тўғри кетавердилар. Табибни аллақандай шубҳалар чулғаб олди. Шаҳардан чиқиб қоп-қоронғу бир кўчага, Октепа тарафга бурилганларида ваҳима кучайди. «Бир сир борга ўхшайдур. Агар доруғанинг ўзига керак бўлғонимда уйидин ўтиб кетмас эрдик. Яна анави ҳарбий йигит. У қаёқдан келиб қолди, ўзи? Қимнинг одами? Қаёққа олиб боришяпти, уни?» Мош табибнинг бошини мана шу саволлар қотирарди. Ярим тош йўл босгач, чап тарафдаги катта кўчага бурилдилар. Тўрт юз-беш юз кадам юрганларидан кейин катта бир чорбоғ дарвозаси олдидан чиқиб қолдилар. Хизматкор уларни махтал килиб кўймади. Шундайгина дарвозанинг орқасида турган экан, от шарпасини эшитиши ҳамано давозанинг иккала табақасини очди ва четга чиқиб қўл қовуштирди. Ичкаридан чопиб келган зайнбардор табиб минган отнинг тизгинидан тутди.

Чорбоғ ўртасида қурилган шинамгина қаср олдида беш-ўн одам елиб-югуриб турли юмушларни килиб юришибди. У ер, бу ерга дарахтга машъала ёкиб кўйилган. Мош табиб дарвозадан кириши билан чорбоғни таниб, кўнгли таскин топди. Чорбоғ Шошнинг қимсан Азимбойдай катта савдогарига қарашли эди. Қаср эшиги олдида қоккан қозикдай қакқайиб турган кўрчилардан бири қўлидаги найзани дарахтга йўлади-да, чопиб бориб табибнинг қўлтиғига кирди. Эшикка етганларида унинг

қўлтиғига Азимбойнинг хос мулозими Усмон кашка кирди. Усмон кашка табибни ичкарига етаклади.

Меҳмонхона тўрида кўринишидан баланд бўйли, елкадор, оксарикдан келган, қошлари калин, ўттизлар атрофидаги йигит зангори кимхоб кўрпача устида қизил бахмал ғилоф кийдирилган парестукларга йўланиб ёнбошлаб ётарди. Олдига тўшалган катта дастурхон устида анвойи таомлар. Азимбой дастурхоннинг бир четида чўк тушиб, меҳмонга чой қуйиб бериб ўлтирибди. Мош табиб бойнинг барча мўътабар танишларини биларди. Лекин бугунги меҳмонни биринчи бор кўриб туриши. «Афтидан, бу ерлик эрмас, узокнинг одами», деган хулосага келди табиб. Фотиҳа ўкилиб, бир-икки пиёла чой ичилгандан кейин катта чиний товоқда қўй ёғи ва қўй гўштида пиширилган лалов келтирилди. Ош ейилиб, фотиҳа ўқилган ва дастурхон йиғиб олингандан кейин Азимбой асл мақсадга кўчди.

— Азиз меҳмон асли Кешдин бўладурлар, Мош ака.

Шу ерда меҳмон эшитилар-эшитилмас томоқ кириб қўйди.

— Лаббай, ҳа эсим курсин, унутаёзибман. Хўп-хўп.

Азимбой меҳмоннинг имо-ишорасини дарров англади ва унинг аслини айтмай қўяқолди. Табибга бемаврид чакирилишининг сабабини қисқа қилиб тушунтирди, ҳолос.

— Азиз меҳмон бундин бирми, икки йилми бурун бир мухорабада қўлу оёқларидин захмдор бўлибдурлар. Бу ерга келишда йўлда оёғидаги яра очилиб кетибдур, Мош ака. Энди нажот ўзларидин.

— Маъқул таксир!

— Мош табиб меҳмонга мурожаат қилди:

— Ижозат берсангиз, жаноб, оёғингизнинг захмдор ерини кўрсам.

— Бажонидил, таксир, — дард азобидан тишини-тишига қўйиб ўлтирган меҳмон табибдан мамнун бўлди. Кўзи билан имо қилиб ўнг оёғини кўрсатди. Табиб унинг этигини бир илож қилиб ечиб олди-ю, лекин шалварини турма-лолмади, чунки у тамом баданга ёпишиб кетган эди. Табиб таштдорни чакиртириб сув иситиб келишни буюрди. Сўнг бойга деди:

— Хизматкорингизни тезлик билан бизникига юборсангиз. Фалон-фалон дориларни олиб келсун. Нурдин билади. Ўнг тарафдаги тоқчада.

Азимбой ташқарига чиқди ва хизматкорни отлантириб табибникига жўнатди.

— Учиб бору учиб кел! — деб тайинлади унга.

Икки ош пишим вақт ўтиб хизматкор қайтиб келди. Мош табибнинг ўгли отаси тайинлаган дориларни бойнинг хизматкорига ишонмай ўзи олиб келибди.

Мош табиб шалворни уютиб, не азоб билан уни этдан ажратиб олди. Ярани илик сув билан яхшилаб ювиб, ўгли олиб келган доридан сурди ва уни ок дока билан маҳкам боғлаб қўйди...

Бир фурсатдан кейин оғриқ босилиб, беморнинг кўзи ёришгандай бўлди...

Мош табиб шундан кейин Азимбойнинг чорбоғига бошда ҳар икки кунда бир марта, кейинча ҳафтада бир бор бориб беморга қаради. Бир ой деганда беморнинг яраси битиб, Оҳангарон тарафга жўнаб кетди ва кишнинг қолган қисмини ўша ерда Оби турк соҳилида ўтказди. Мош табиб эса муолажа қилган одами кимлигини билолмади. Сўраб-суриштирмади ҳам...

Амирлар, Темурбек билан амир Ҳусайн, 1364 йилнинг 20 марти куни Самарқандга келиб тушдилар. Эртаси куни намози дигардан кейин қурултой чақирилди. Уни ҳаммаларидан ёши улуг бўлган Ўлжойту Аперди очди. У аслида камгап одам эди. Шунинг учун асосий гапни айтиб қўяқолди.

— Қўпдан бери гарданкашлик ва тарафгузарлик билан кун ўтқариб келдик. Оқибати нима бўлғонлиги энди ҳаммага аён. Буёғига ҳушёр ва ҳамжихат бўлмасак, эл-юрт яна хароб бўлиши турган гап. Келинлар, гарданкашликка хотима бериб, бир одамга, эс-ҳушлик, ишнинг кўзини биладиган одамга гардан эгайлик. Бошқа чора йўқ. «Ё борми?» дегандай у ёқ-бу ёқка қараб қўйди.

Амир Ҳусайн ўрнидан туриб қўлини шоп қилди:

— Яна ўша хонзодаларму? Қўйинг, ўша кўғирчокларни! Етар! Ичимиздан биронта муносиб одамни хон кўтариб қўяқолайлик-да!

Шундай деди-ю, жавдираб аҳли мажлисни бир-бир кўздан кечирди. Ўлтираётиб олдинги қаторда, шундайгина рўбарўсида ўлтирган амир Зинда Чашмга кўзи тушди-ю, унинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Кейин ўнг тарафида ўлтирган Темурбекнинг бикинига туртиб, «чиқинг, ўзингиз таклиф қилинг», деди. Темурбек ишоранинг маъносини тушунди — амир Ҳусайн хонлик маснадига ўзини мўлжаллаётган эди. Темурбек ўзини билмасликка солиб, «чурк» этмай ўлтираверди.

Яна бир-икки одам гапирган бўлди. Лекин амир Ўлжойтунинг гапларини шунчаки такрорладилар, холос. Ҳеч ким аниқ бир одамнинг номзодини айтмади.

Яна амир Ҳусайн гапга аралашди:

— Нима бўлди ўзи бизларга, нахотки орамиздин бирор муносиб одамни танлай ололмасак?! Нега яна ўша фалон авлодга ёпишиб олдик!

Амир Ҳусайннинг қатъият билан айтган бу гаплари аҳли мажлисни сергак тортдириб қўйди. Унинг нима демокчилигини ҳамма тушунди, лекин ҳеч ким «фалончи бўлсин» дейишга журъат этолмади. Хатто, кўпни кўрган, улус орасида иззат-эътибор қозонган амир Ўлжойтунинг ўзи ҳам буни айтолмади. Хонлик маснадига қурултойда ўлтирганлар орасида ким кўпроқ муносиблигини у яхши билиб турганди. Айтгани амир Ҳусайндан чўчиди. Чунки амир Қазағаннинг бу набираси нималарга қодирлигини яхши биларди. Яхшиси, буни шу ерда ўлтирганларнинг ўзлари ҳал қилсин. У яна аҳли мажлисдан сўради.

— Хўш, яхшилар, энди нима қилдик? Бугун бир қарорга келмасак бўлмайду. Вазият оғир.

Аҳли мажлис ўртасига сукут чўқди. Охири уни Жоку барлос бузди:

— Жаноби амир Ўлжойту ҳақ гапни айтдилар. Орамиздин бирон мўмини қобилни хон қилиб олмасак бўлмайду. Жоку барлос ўлтирганларни бир-бир назардан кечирди. Шу пайт унинг кўзи амир Ҳусайн билан Темурбекка тушди. Темурбек бежавотир эди, лекин амир Ҳусайн ўта безовта — юраги така-пука бўлиб ўлтирарди. Жоку барлос бирдан унинг номини айтиб юборса-я. Севинчини ичига сиғдириларикикин? Юраги тарс этиб ёрилиб кетмасмикин? Бирок Жоку барлос аксига олиб унинг номини тилга олмади, Темурбекни муносиб кўрди.

— Фикри ожизимча, ушбу мансабга Тарағой баходирнинг фарзанди аржуманди Темурбек муносиб.

Ўлтирганларнинг кўпчилиги бу фикрни қўллади. Шу пайт амир Зинда Чашм бошқа гап қилди:

— Тўғри-я, лекин Темурбекнинг ўзи нима дер экан? Ўзидин эшитайлик.

Амир Ўлжойту Темурбекка қаради. Темурбек охиста ўрнидан турди ва қўлини кўксига қўйиб миннатдорчилик билдирди, сўнг таклифга муносабатини айтди:

— Тўғри айтасиз, жаноби амир. Бошбошдоклик ва тарафгузарликни энди йиғиштирмасак бўлмайду. Жаҳон-жаҳонбонсиз, тан бошсиз бўлмас, деган нақл бор. Бир

кишини хон кўтариб, элу улуснинг инон-ихтиёрини унга топшириш пайти келди.

Темурбек шу ерда бир амир Ўлжойтуга, бир амир Хусайнга қаради. У амир Хусайнни жон-дили билан кўлламокчи эди. У ботир йигит ва сипоҳийгирликни яхши билади, давлат ишлари сулукини ҳам яхши ўрганган. Лекин фақат шу сифатларнинг ўзи давлат бошлиғи учун кифоя қилармикин? Қолаверса, амир Хусайннинг кусурлари ҳам кам эмас: шуҳратпараст, кам мулоҳазалик, зару жавоҳирни жонидан яхши кўратурғон одам...

— Бандага кўргузғон ишончингиз учун куллуқ. Локин ота-бободин қолғон ёсо ва юсун деган нарса ҳам бор,— деди у сўзида давом этиб,— биздин аввал ўтганлар доимо ёсо ва юсун бирлан иш тутиб келғонлар.

Амир Хусайннинг ранги-кути ўчди. Анави айёр Ўлжойту отнинг кашкасидай маълум. Бошқалар унинг оғзига қараб ўлтиришибди. Улар-ку майли-я, лекин Темурбекка нима бўлди, ўзи? Бир умр ёнма-ён туриб қилич чопишган дўсти. Буни асло ундан кутмаган эди. Ёсо-юсундин сўз очдими — иш тамом. У яна ўша хонзодаларни кўзлаб турибди.

Темурбекнинг ҳалиги ёсо ва юсун хусусида айтган гапидан ҳамма энди хушёр тортди. Тизгиннинг учини яна амир Ўлжойту кўлга олди:

— Ҳа-я, қариллик курсин. Биз буёғини ўйламағон эрканмиз.

Амир Ўлжойту ялт этиб амир Хусайнга қаради. Хусайнбек бўлса шиддат билан ундан кўзини олиб қочди. «Ҳали шошмай тур, қари тулки! Омон бўлсак кўрурмиз, холинг не кечар эркан!», деди амир Хусайн ичида.

Амир Ўлжойту аҳли қурултойнинг рабдойини билиб олмокчи бўлиб, одамларга яна бир марта назар ташлади. Ҳамма ихтиёрни унга кўйиб турганини пайкағач, сўзида давом этди:

— Аҳли қурултой қарши бўлмаса, Дувахон наслидин бўлғон бир хонзода бор. Қобил йигит. Ушани хонлик маснадиға ўтқизсак.

Қаерда тайёрига айёр бўлиб ўлтирғон эркан ўшал хонзода?! Амир Хусайннинг кўзларидан ўт чакнагандай бўлди.

Аҳли қурултой «қани, жавоби қандай бўларкин?» деб амир Ўлжойтуга кўз тикди.

Амир Ўлжойту Хусайнбекнинг зардасидан бир оз кўнгли ғаш бўлган бўлса-да, ўзини тутди ва қисқа жавоб қилди:

— Бундан аввал Хисори шодмонда эрдилар, хозир валлахи аълам шу атрофда бўлсалар керак.

Аҳли курултой безовта бўлди. Ҳамма теваарак-атрофга назар ташлаб, хонзодани шу ердан, курултой тўпланган ердан кидира кетди.

«Ҳа, тулки,— деди ичида амир Хусайн — Аллақачон уни шу ерга олиб келиб кўйиб, ҳаммамизни лакиллаиб ўлтирибсен».

Амир Хусайн янглишмабди. Ҳақиқатан ҳам у шу ерда, амир Хусайн ва унга ўхшаш мансабпарастларнинг фитна-сидан кўрқиб, ғариб либосда орлотлар орасида ўлтирган экан.

Амир Хусайн чидолмади:

— Агар шу ерда бўлсалар, кўрайлик ўшал хонзодаи олий насабни. Шохи иккитами, ё биттами эркан!

Аҳли мажлис орасида кулги кўтарилди. Кимдир, «орлот бекларидан бўлса керак», деб лукма ташлади;

— Агар шохи сиз ўйлагандай иккита бўлса, биттасини сизга олиб берамиз, Хусайнбек.

Ўлтирганлар орасида яна кулги кўтарилди.

Амир Ўлжойту торгишув жиддий тус олиб кетишининг олдини олди:

— Бўлди, жаноблар, ортиқча баҳсу тортишувдан фойда йўқ. Келинлар, масалани жиддий ҳал қилайлик. Бўлғуси хонимизни кўрмоқчи экансиз, раъйингизни қайтаролмаймиз,— дея орлотлар ўлтирган ерга кўз ташлаб, уни дарров топди ва баланд овоз билан ҳаммага эълон қилди:

— Жаноби олийлари, хон ибн хокон Дуржихон ибн Илчигдой ибн Дувахон ибн Чиғатойхон ибн сохибқирони аъзам Чингизхон шу ердалар!

Дуржихон ўрнидан турди. Аҳли курултой ҳам ўрнидан туриб унинг тарафига эгилиб чуқур таъзим бажо келтирди. Ўша кунидек уни оқ кийгизга ўтказиб уч марта кутариб кўйдилар, кейин Чиғатой улусининг тахтига ўтказдилар. Келаси жумъа кунини масжиди жомеъда янги хоннинг номига хутба ўқилди. Кечкурун эса янги хон шарафига юртга катта ош тортилди...

Амир Хусайн амир Ўлжойтунинг тарафдорлари кўпайиб кетганлиги ва Темурбек ҳам унинг тарафини олганлиги оқибатида нияти рўёбга чиқмай қолганлигига ич-ичидан эзилди. Илож қанча? Вақтинча аламини ичига ютди. Балким тахт навбати ҳали унга етишмагандир. Саодатли айёмлар ҳали олдиндадир? Умид қилиш керак, умид! Амир Хусайн шу билан ўзини бир қадар юпатди. Нима бўлсаям шулар билан, шуларнинг ичида бўлишга қарор қилди.

Бусиз мақсадга етиб бўлмайди... Лекин ўзига шундай тасалли бериб турган бир пайтда, Дуржихоннинг тахтга ўтказилганининг олтинчи куни амир Ўлжойтунигида дастурхон устида амир Хусайн ракибларидан яна бир тепки еди:

— Бандиларни бўшатсакмикан? — деб қолди амир Ўлжойту Темурбекка мурожаат қилиб.

Амир Хусайнга эса маънодор қараб қўйди.

Амир Ўлжойту яқинда Тошариқда бўлган урушда асир олинган мўғулларни назарда тутди. Булар орасида беклар ва аслзодалар кўп эди. Темурбекнинг қўлида ҳам бор эди ўша асирлардан баъзилари, лекин амир Хусайнда кўпроқ эди. Хусусан, Илёсхўжахоннинг яқин одами амир Ҳомид билан Искандар ўғлон амир Хусайннинг қўлида эдилар. Амир Ўлжойту асирлар хусусида сўз очганда биринчи навбатда шу мухтарам зотларни назарда тутган эди. Гап эгасини топди. Ахир, ҳамма нарсанинг, шунингдек, хўрлашнинг ҳам ҳад-чегараси бор. Амир Хусайн ўзини тутамади:

— Бу нимаси, жаноблар! «От минганники, тўн кийганники», деган гапни эшитмаганмисиз? Ахир, ёсо ва юсуни унутдикми?!

— Шундайку-я,— деди амир Ўлжойту,— лекин биз банди этилган беклар ва аслзодаларни назарда тутяпмиз.

Амир Хусайн эътироз билдирмоқчи бўлди. Турк-мўғул қавмлари орасида мавжуд бўлган одатга кўра, асир ҳам ўлжа ҳисобланади. Уни ҳатто қулга айлантириб сотиб юбориш мумкин. Бахтга қарши, бугунги йиғинда ҳам унга тарафдор чиқмади. Шунинг учун яна таслим бўлди:

— Ха, майли. Лекин фақат амир Ҳомид билан Искандар ўғлонни бўшатамиз.

— Балли, бек! — деди амир Ўлжойту.

Аммо амир Хусайн унинг қувончини яримта қилди.

— Фақат Соли саройга борғач ва баъзи тафтишлардин кейин бўшатамиз аларни,— деди у катъият билан.

Шу билан амир Хусайн хусусидаги гапга чек қўйилди...

Бироқ амир Хусайн ваъдасига вафо қилмади. Соли саройга етиб олгандан кейин Искандар ўғлонни ўлдирди...

Ўша йилги кишни Темурбек Кешда, амир Хусайн Соли саройда ўтказдилар.

1365 йилнинг баҳори серёмғир келди. Баъзи пайтларда жала қуярди. Ўшандай кунлардан бирида Хўжанд ҳокимининг чопари келиб қолди. Темурбек шу пайт уйида йўқ эди. Чопар уни Гумбази саййидондан топди. У пири Шамсиддин Қуллол билан суҳбатлашиб ўлтирган эди.

Хизматкор чопарга хонақоҳ ёнидаги айвончадан жой кўрсатиб, ўзи ичкарига кириб кетди. Пир билан муриднинг суҳбати қизиб қолган экан. Хожа Шамсиддин Қуллол хизматкорга кўзи тушган бўлса ҳам эътибор қилмади. Хизматкорнинг юзидаги тараддуддан бирон воқеа юз берганини Темурбек англаб безовта бўлабошлади. Пир сал фурсат ўтиб суҳбатни ўзи бўлди.

— Хўш, мулла Абдурахмон, не воқеа содир бўлибдур?

— Бек ҳазратларига чопар бор.

Хожа Шамсиддин Қуллол юртда бирон жиддий воқеа юз берганини англади ва қўлини фотиҳага очди:

— Тан соғлиқ, хотиржамлигини берсун. Тангри таоло иноятини бандаларидин дариг тутмасун. Омин, Аллоху акбар!

Ташқарига чиққанларидан кейин Темурбек чопарни суриштирди. У ўн саккиз-йигирмаларга борган норғил йигит экан. Кўринишидан жалойирлардан. Чопар шошиб-пишиб ўзини таништирди:

— Хўжанддин келдим, бек оға. Шайх Муҳаммаднинг навкаримен.

Темурбек ўша кунларда Хўжандни сўраб турган Шайх Муҳаммадни танимас эди. Лекин отаси Баён сулдусни яхши биларди. Чопар Илёсхўжахон бор лашқарини етаклаб Мовароуннахр устига яна бостириб келаётгани ҳақида совуқ хабар олиб келибди. Темурбек Шайх Муҳаммаднинг чопарини қайтариб юборган ҳамона тавочи ва жарчиларни теварак-атрофга юбориб лашқар йигди. Соли саройга, амир Хусайн хузурига ҳам чопар юборди.

Лашқар уч кун деганда тўпланди. Темурбек ўша кунлик йўлга чиқди. Хузурга етганда амир Хусайннинг Пўлод Буго ва Зинда Чашм бошчилигида юборган икки минг йигити келиб қўшилди. Ипор қўриғида икки кун от-улов ва одамларга дам бериб, яна йўлга чиқдилар. 20 май кун кечга яқин Сайхундан ўтиб, Чинос яқинида юртчилар икки-уч кун аввал келиб, куриб қўйган лашқаргоҳга ўринлашдилар. Буйрукка биноан, ҳар бир қўшн теварак-атрофини тўралар ва чирлар билан ўради, ичидан эса араваларни бир-бирига занжирлаб, иккинчи мудоффа ҳалқасини ҳосил қилдилар. Шу кеча ҳамма — амир ҳам, сипоҳий ҳам ҳушёр бўлиб ётди. Теварак-атрофда қорувуллар кўпайтирилди. Ўша кун ярим кечада қолган лашқар билан амир Хусайн ҳам етиб келди.

Тонг ёриша бошлаши билан қисқа чонғи ўтказдилар ва вақтни бой бермай ясал тузишга киришдилар. Баронғорда амир Хусайн турадиган бўлди, жавонғорни Темурбек

устивор килди. Баронғорнинг қанбулига Тилончи орлот, хировулга амир Ўлжойту Аперди, Шер Бахром, Пўлод Буғо, Фарход Аперди ва Малик баходир тайин этилдилар. Жавонғорнинг қанбулига амир Сор Буғо кипчок, хировулига Темурхўжа ўғлон кўйилди. Ғулга амир Жоку барлос, амир Сайфиддин, амир Мурод барлос ва Аббос баходир кўшини билан тайин қилиндилар. Келишувга биноан, ҳамма қисмлар: баронғор ҳам, жавонғор ҳам, ғул ҳам душман устига бир вақтнинг ўзида, баробар ташланадиган бўлдилар.

Жанг чошгоҳга яқин, тунда бошлаган ёмғир сал тингандан сўнг бошланди. Темурбек мўғулларнинг Шангум нуён турган баронғорини бир ҳамладаёк суриб ташлади. Мўғулларнинг бошқа қисмларида ҳам саросималик бошланди. Шу пайт Илёсхўжахон ядачиларни ишга солди. Яда ишга солингандан кейин савалаб турган ёмғир бирдан селга айланди. Кўз очиб-юмгунча жанг майдони ботқоқликка айланди, отлар тиззасигача ботиб, ҳаракат қилишга мажоли қолмайдиган бўлиб қолди. Афсуски, Илёсхўжахон қочишни ихтиёр қилиб турган бир пайтда амир Хусайн журъатсизлик қилди. Унинг кўшинлари мўғулларга ўхшаб бошига кийгиз ташлаб олиб, турган жойидан бир қарич ҳам силжимади. Темурбек уни жангга ундаб, олдига икки марта чопар юборди. Лекин бундан бирон наф чиқмади. Иккинчи марта бориб келган чопари Хомид баходирга амир Хусайн «Ёғий билан чопишиб ўлишга розиман, лекин ботқоққа ботиб эрмас. Темурбекка ҳам айтиб қўй, обрў борида уруш палосини йиғиштирсин» дебди.

Қутилмаган табиий офат ва жанг қилиб турган кучлар тенг эмаслигига карамай, Темурбек ва унинг йигитлари савалашишни давом эттирдилар. Шу пайт Илёсхўжахон «баронғор қисм чекинсун!» деб буйруқ берди. Лекин жавонғорнинг қанбули, хировули ва қоровули, шунингдек, жавонғор, баронғор ўринларида қолдирилди. Бу Темурбек ва унинг қўл остида турган қисмларга кўйилган тузук эди. Бу етмагандай амир Хусайн бош бўлган баронғор Сайхун соҳили сари чекина бошлади. Бундай шароитда урушни давом эттириш ўз ихтиёри билан ўзини тузукка тутиб бериш билан баробар эди. Шу боис Темурбек амирлари билан шошилиш от устида кенгаш ўтказиб, савашни тўхтатиш ва фурсат борида жанг майдонини тарк этиб, одамларни ҳам, чорпо ва асбоб-анжомларни ҳам омон сақлаб қолишга қарор қилди. Чунки тушунган одамга уруш аллақачон бой берилган эди. Тарихда «жанги лой»

деб ном олган ана шу урушда Темурбек ўн минг одамидан ажралди. Даҳшатомуз бу воқеа замондош тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 1365 йилнинг 22 май куни содир бўлди.

Темурбек йигитлари билан Сайхун соҳилига етганда амир Хусайн аллақачон нариги қирғоққа ўтиб олган эди. Темурбек дарёдан аввал аёллар ва болаларни, кейин ярадорларни ўтказди, сўнг лашкар ва охирда ўзи ўтди. Лекин бу ерда ҳам амир Хусайннинг қораси кўринмади. Агар ўшанда Илёсхўжахон журъат қилганда Темурбекка каттарок талофот етказган бўларди. Хайрият, у ўша заҳотиёк уни таъқиб остига олмади.

Амир Хусайн Дизақда ҳам, Самарқандда ҳам тўхтамай тўппа-тўғри Соли саройга қочиб борди. У шу қадар ваҳимага тушган эдики, мўғул кўшини ҳали замон келиб қоладигандай туюларди унга. Шу сабабдан у ерда ҳам қолмади. Аҳли аёли, хизматкорлари ва хазинасини олиб Жайхуннинг нариги соҳилига ўтиб кетди, тоғу тош ва доvonларни ошиб Шабартуга борди. Шу манзилни паноҳ қилиб, Жайхун теварагидаги ерларга хабаргирлар юборди. Улар, агар нохуш хабар топиб келгудай бўлсалар, Шабартуни ҳам тарк этиб, Хиндистонга ўтиб кетмоқчи бўлди...

Лекин Темурбек ундай қилмади. Одамларини эсон-омон Кешга олиб келди ва шаҳарни имкони борича мустаҳкамлаш ва лашкар тўплаш билан машғул бўлди. Улиқлар қондаси билан дафн этилди, ярадорлар муолажа қилинди. Ўша пайтларда Кешнинг деворию мустаҳкамланган қалъаси йўқ эди. Бу ерда жон саклаш, Илёсхўжахондай хавфли душманнинг ҳужумига дош бериши мумкин эмасди. Шунинг учун Самарқандга бориш ва у ердаги кучларни кўшиб, мўғул билан курашни давом эттирмоқчи бўлди. Шу ният билан у ерга аввал Темурхўжа ўғлон, Жовурчи ва Аббос баҳодирни етти кўшин қилиб юборди. Самарқандда кўркиб-писиб ўлтирган амирлар Темурбекнинг бу азм-қароридан хабар топиб, бошлари осмонга етди. Бунақа пайтда одатда базми жамшид бўлади. Амир Хинду ака билан Довудхўжа Кешдан келган амирларни бурнидан чиққунча едириб ичирдилар. Айниқса, Жовурчига худо берди. Бунақа пайтларда унинг йиқилгунча ичадиган одати бор. Ичгани ҳам майли-я, лекин жуда сергап бўлиб кетади. Бу кўпинча унга қимматга тушарди. Жовурчи ўша кеча кайф устида сирли бир гапни айтиб қўйди. Бу охир-оқибатда Самарқандга ҳам, Темурбекка ҳам жуда қимматга тушди. У ҳамманинг олдида билиб-билмасдан «Темурбек До-

вудхўжа билан амир Хинду акани Хусайнбекка тутиб бермокчи, биз шундай топшириқ билан келганмиз», деб колди. Самарқандлик амирлар бу гапга лакка тушдилар-кўйдилар. Эрта тонгда Темурбекнинг одамлари каттик ухлаб ётган пайтда, ўнгини олиб қочиб колдилар улар. Чунки амир Хусайннинг кассоблигини яхши билардилар. Ишонганлари Темурбек бўлса-ю, яна уларни ўша кассобга тутиб бермокчи бўлса. Шундай бўлгач, энди кимга ишониш мумкин? Амир Хинду ака билан Довудхўжа Илёсхўжахондан бошқа валинеъмат топмадилар. Шунинг учун Дизакка қараб йўлга тушдилар. Кўкандга етганлари-да мўғулларнинг Кепак Темур, Шеровул ва амир Хожибекнинг ўғли Анқаржак бош бўлиб келаётган қоровулига дуч келдилар. Улар Довудхўжа билан Хинду акани банд килиб, итобга олдилар:

— Не мақсад бирлан хоннинг ҳузурига бормокчи бўлдинглар?

— Айғокчи бўлишмағин яна?

— Сенларни аслида ким ва не мақсад бирлан юборди?

Довудхўжа билан Хинду ака «бизлар амир Хусайн бирлан Темурбекнинг таъди ва таъкиби дастидан Самарқандни тарк этиб, хон ҳазратларининг хизматларига камарбаста бўлиб, ҳузурига бораётибмиз» десалар ҳам бўлмади. Қоровулбеги уларга ишонгиси келмади. Довудхўжа билан амир Хинду акани роса дўппослаб, отхонага камаб қўйдилар.

— Мана, оқибати. Бир тўнғизнинг сўзига кириб, етиб борган еримиз отхона бўлди, — амир Довудхўжа кўзларига ёш олди. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўп тортган одам. Лекин шу ёшга етиб ҳали отхонада ётмаган эди.

Амир Хинду ака ичини мушук тирнаб турган бўлса-да, ўзини қўлга олди.

— Хафа бўлманг, Довудхўжа, — деб шеригига тасалли берди у. — Худо хоҳласа бу кунларни кўрмагандай бўлиб кетурмиз, хали,

— Нариги дунёдами? — Довудхўжа амир Хинду акага ўқрайиб қараб қўйди.

Ха, ўқрайганича бор. Амир Хинду аканинг ўзи бунинг сабабини яхши билади. Ахир, «бугуноқ қочиб колмасак, Темурбек бизни ўша кассобнинг кўлига топширади», деб унга ўзи айтмовмиди?! Амир Хинду ака шундай бўлса ҳам, вазиятни юмшатишга ҳаракат қилди. У Темурбекдай олий насаб зотнинг Алибек Жониқурбонийнинг зиндонда олтмиш икки кун ётгани ва парвардигори оламнинг кўмаги билан халослик топгани ҳақидаги эл орасида дoston бўлиб

қолган воқеани шеригининг эсига солди. «Ноумид бўлмайлик, ҳамма нарса яратган эгамнинг қўлида», деди. Амир Довудхўжа лом-мим демади. «Хайрият, тушунди. Кинакудуратга бориб юрмайди», деди Хинду ака ичида.

Эрталаб нонуштадан кейин, мўғулнинг манғлай амирлари уларни гажарчи қилиб, Самарқандга қараб йўлга тушдилар. Лекин йўлда ҳам, Самарқанднинг ўзида ҳам улар қаршиликка дуч келмадилар. Самарқандлик амирлар мўғулларнинг қоровулидан хабар топган ҳамоно шаҳарни ташлаб қочгандилар.

Самарқандда юз берган нохуш воқеа ҳақидаги хабар тез фурсат ичида Қеш билан Хузорга етиб борди. Темурбек амир Жоку ва бошқалар билан кенгашиб, ўзи ҳам юртни вақтинча тарк этди ва Жайхундан ўтиб, Балхда қарор топди.

Ҳа, ишлар мана шунақа. Бир умр элнинг нонини еб, тузини ичганлар юрт бошига оғир кун келганда, ўз хузурини кўзлаб жуфтакни ростлаб қолишди. Эл-юрт бошига қора булут тошиб, довул турганда биринчи галда жони ва моли кўринади уларнинг кўзига, халки эмас...

Ўша пайтларда Самарқанднинг мудофаа девори ва қалъаси йўқ эди. У 1220 йили Чингизхон хуружи даврида вайрон қилинганди. Шундан бери Самарқандни ҳеч ким тикламади. Шаҳарнинг ҳамма тарафи очик, ўзи эса аскардан холи эди. Илёсхўжахоннинг шоввозлари бирон аскарнинг бурнини қонатмай ва найзанинг учини оғритмай уни эгалламоқчи эдилар. Лекин умидлари пучга чиқди. Худога шукр, Самарқандни ҳам, халқини ҳам ҳимоя қилувчилар топилиб қолди ўшанда. Булар халқ йўлига, мамлакат ва адолат йўлига бошини тиккан одамлар эдилар. Тарихда улар сарбадорлар, яъни бошини дорга тикканлар, деб аталадилар. Сарбадорлар аҳолининг уч тоифаси: зиёлийлар, хунармандлар ва ҳарбийлар орасидан чиққан кишилар бўлиб, ўзларининг маълум ҳаракат дастурига эга эдилар. Улар мамлакатни ва халқни қарийб бир юз қирк беш йилдан бери зулук бўлиб сўриб келаётган мўғул босқинчилари ҳамда уларнинг маҳаллий халқ орасидан чиққан малайлари: катта ер эгалари, савдогарлар зулмига қарши эдилар.

Шаҳарни яна мўғул лашқари босиб олиши хавфи кучайган ана шу кунларда ўша текинхўр зотлар эмас, балки сарбадорлар меҳнатқаш халқнинг жонига оро қирдилар. Мўғул қоровулининг қораси кўриниши ҳамоно ўша сарбадорларнинг бошлиқлари: Самарқанддаги мадрасалардан бирининг мударриси Мавлонозода, наддоф

Абубакр Калавий ва мерган йигит Хурдак Бухорий бечора халққа қалқон бўлдилар. Воқеа тарихий китобларда бундай баён этилади: катта-кичик ноғораларнинг гумбир-гумбири, карнайларнинг «во-ву»си, сурнайларнинг мунгли навоси ҳамма ва ҳаммани оёққа тургизди. Тумонат халқ шаҳарнинг Жомеъ масжиди ҳовлисига тўпланди. Улар ўн мингдан ортиқ одам эдилар. Ҳарбийларча кийиниб олган ва белига қилич такқан Мавлонозода минбарга кўтарилиб, тўпланганларга муурожаат қилди:

— Халойик! Мовароуннаҳр ва Самарқанд осмонига яна кора булут тошди. Ҳеч бир ёвузликдан тап тортмай турган душман жонажон шаҳаримиз остонасида мўру малаг киби пайдо бўлди. Мўғул черики Мовароуннаҳрнинг шаҳару кишлокларини беаёв талон-тарож қилмоқда, хотин-қизларимизнинг номусини поймол этмоқда. Отам, валинаъматим деб жонингни фидо қилганинг ўша амирлар, беклар, боёнлар мўғулнинг шарпаси келган ҳамоно сени ташлаб кетди. Уларнинг бир қисми душман хизматиға дохил бўлди, қолганлари Жайхуннинг нариги тарафиға қараб кочди. Эндиликда ҳамма нарса ўзимизға қолди. Хўш, энди нима қилдик?

— Ё, ҳаёт, ё ўлим! — деган жавоб бўлди чор атрофдан.

Йиғилганларни бир-бир кўздан кечириб, Мавлонозода сўзида давом этди:

— Раҳмат, ҳамшаҳарлар, шундай жавоб кутган эдим сизлардан. Демак, охириги томчи қонимиз қолғунча курашурмиз.

— Курашамиз? Ё, ҳаёт, ё ўлум!

— Раҳмат. Ундай бўлса курашда бизға бош бўлатурғон одам керак. Раҳбар даркор! Хўш, шундай масъулиятни ўзига олатурғон мард борму ичимизда?

Сукунат.

— Ундай бўлса, — деди Мавлонозода, — шундай масъулиятни мен зиммамға олсам розимусизлар?

Розимуз! Розимуз!

Менға ёрдамчи бўлишни истовчилар борму?

— Бор! — дея минбарға шаҳарда машхур қосиб Абубакр Калавий билан ҳалиги мерган йигит Хурдак Бухорий кўтарилдилар...

Сарбадорларнинг бошлиқлари ўша заҳотиёқ тўпланишиб, шаҳарни мудофааға хозирлаш ва бостириб келаётган ёғий билан кураш режаларини туздилар, халқни қуроллантирдилар, кечаси билан шаҳарнинг кириш-чиқиш жойларини тўсдилар. Катта-кичик кўчаларни у ер, бу еридан тўсиб, сунъий тўсиклар ёниға тош ва темир уйдилар,

эртаси куни намози бомдоддан кейин Мавлонозода ва унинг ёрдамчилари муҳим бир қарорни халойикка эълон қилдилар. Қарорга кўра, шаҳарда ҳокимият, ўша кундан эътиборан, халқ кўлига ўтади, хирож ва бошқа олиқ-солиқларнинг миқдори камайтирилади. Ислоҳ дини қабул қилинганига саккиз юз йил кечганига қарамай, халқдан ундирилиб келинаётган жинсий солиғи бекор қилинади, кўл меҳнати бир қадар енгиллаштирилади.

Ўша куни чошгоҳга яқин мўғуллар шаҳарнинг Шохизинда тарафидаги шох кўчада пайдо бўлдилар. Улар шаҳарни бўм-бўш фараз қилиб, бамайлихотир келардилар. Кўчанинг бошланиш еридан унинг икки тарафига қўйилган пистирма уларни сездирмай ўтказиб юборди. Сўнг кўчани кечаси билан шу ерга ҳозирлаб қўйилган ёғоч, темир-терсак билан у ер, бу еридан тўсиб қўйдилар. Мўғуллар чорсуга етганларида ўша тўсикка дучор бўлдилар.

— Ўт қўйинглар,— деб буюрди сипоҳийларга мўғул кўшинининг бошлиқларидан бири.

Уч-тўрт сипоҳий отдан тушиб, хуржундан аввалдан ҳозирлаб қўйилган тўпларни олдилар, сўнг мешдаги нафтга чилаб олиб энди ёндирган эдилар ҳамки, тўсик ортидан отилган ўқлар бирининг кўкраги, бошқасининг қок биқинига келиб санчилди. Ўт қўювчиларнинг барчаси шу тобдаёқ ер тишладилар. Шу пайт тўсик ортидан ва кўчанинг икки тарафидан мўғуллар устига ўқ ва тош ёмғири ёғилди. Саросима ва таҳлика бошланди. Мўғулларнинг кўпчилиги отдан қулади, бир қисми отларнинг оёқ остида қолди. Кейин мўғулларнинг катта бир қисми шаҳарнинг ғарб тарафидан бостириб кирди. Улар ҳам кўзлаган мақсадига эришолмадилар. Эртаси куни мўғуллар шаҳарни тош арродалар ва нафт андозлардан ўққа тутдилар. Кўп уй-жойлар ўшанда қуйиб қул бўлди, қурбонлар ҳам бўлди. Лекин самарқандликлар таслим бўлмадилар. Эртага янги, аввалгилардан шиддатлироқ уруш бошлаймиз, деб турганларида босқинчилар худонинг қаҳрига учрадилар. Чорполарига бирдан ўлат тегиб, кўп от-уловларидан ажралдилар. Тарихчи олим Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, ўшанда тўрт кишидан факат биттасида от қолди, ҳолос. Мўғуллар ўша кунёқ қолган-қутган одамини олиб, шаҳардан чиқдилар. Нафақат Самарқанддан, балки тамом Мовароуннаҳрни бўшатиб кетдилар. Шундай қилиб, ихтиёрида яхши қуролланган лашқари бўлган ва ўзларини Рустами дoston ва Сому Наримон фараз қилиб юрган амирлар ва

хокимларнинг кўлидан келмаган ишни сарбадорлар ва қора халқ қилди.

Самарқандда бўлиб ўтган воқеаларни Жайхуннинг нариги соҳилига қочиб ўтган амирлар орасида Темурбек биринчи бўлиб эшитди. Бу хабарни дарҳол Балхга Аббос баҳодир олиб келди. Темурбек уни илгари хабаргир қилиб, Темур қопуғда қолдирган эди.

Қискаси, сарбадорлар қозонган ғалаба ва мўғулларнинг Мовароуннахрни ташлаб қочиши ҳақидаги хабар Темурбекка ҳам, бошқаларга ҳам келажакка умид бағишлади. Темурбек ўша куниёқ Шабартуга, амир Хусайн ҳузурига одам юбориб, уни юз берган воқеадан хабардор қилди.

Амирлар: Темурбек билан Хусайнбек, 1365 йилнинг кишини сайду шикорларда, борди-келдиларда, умуман, ҳордик чиқариш билан ўтказдилар. Хут ойининг охирларида амир Хусайн билан Темурбек бекларини тўплаб кенгаш ўтказдилар. Яқин орада Самарқандга бориладиган бўлса, кимни хон қилиб кўтариш масаласини шу ерда келишиб олиш зарур эди. Лекин, бахтга қарши, яна тортишиб қолишди. Амир Хусайн яна ўша олдинги фикрида туриб олди:

— Қилинг энди, Темурбек, ўшал хон-пон масаласида ортиқча тортишиб ўлтирмайлик. Сирасини айтганда, ўша чингизийларни энди бошимизга урамизми?!

— Есо бирлан юсунга хилоф иш тутиб бўлмас,— деди Темурбек қатъият билан,— ахир ўзингиздин қолар гап йўқ, Хусайнбек, хонлик мартабаси азалдин ўшал хондоннинг мулки бўлиб келган. Одамлар нима дейди?

— Қўйинг ўшал авом ун-носни. Ҳукмдорлар қачон ўшал авом ун-носнинг маслахатига зорикқан?! Оти-жўни бирлан авом-авомда! Мен айтаётган иш фақат Сиз бирлан бизнинг инон-ихтиёримизда. Сизу бизнинг ҳар бир сўзимизни жон қулоғи бирлан тинглашга, ҳар қандай амру фармонимизга итоат қилишга мажбурдур, ўшал авом ун-нос!

Хусайнбек авом ун-нос сўзига алоҳида урғу бериб гапирди, гапирганда ҳам ҳурматсизлик билан гапирди. Бундан Темурбекнинг жаҳли чикди. Қаранг-а, биз аслзодаларга тузу намак берган ўша авом ун-нос эмасму?! Бу қандай бедодлик, ўзи? Кўриб-билатуриб-а?! Темурбекнинг бунга сабру тоқати қолмади ва кўнглидагини тўкиб солди:

— Ўша авом ун-нос, Хусайнбек, мамлакатни мўғулларнинг навбатдаги асоратидин асраб қолди. Сизу биз

жону молимизни ўйлаб Самаркандни ўз холига ташлаб кетдик. Ўша авом ун-нос, Мавлонозода, Абубакр Калавий, Хурдак Бухорийга ўхшаганлар уни мўғул истилосидин асраб қолди. Шундай бўлгач, авом ун-нос бирлан ҳам маслахатлашиб иш тутайлик-да!

Хусайнбек ортикча тортишиб ўлтиришдан фойда чиқмаслигини англади. Сездики, Темурбекка ҳозир далил-исботлар қор қилмайди. «Майли, бир иложини қилиб ўша Самарқандга етиб олайлик, кейин гаплашиб кўрамиз ўшал авом ун-нос хусусинда», деди у ичида.

— Майли, Темурбек, ортикча тортишиб ўлтирмайлик,— кўнди у.— Авом ун-носингиз бирлан кейинча бафуржа маслахатлашурмиз, иншоолло.

Йўрғакда теккан одат экан-да. У яна «авом ун-носингиз»га алоҳида урғу бериб гапирди. Темурбек унинг бу пичингини англади. Амир Хусайн сарбадорларнинг раҳбарларига нисбатан кўнглига чигиб кўйган фикри бор эди. Унинг бу фикри кўзларидан шундайгина кўриниб турарди. Лекин бир нима демади. Сарбадорлар ҳақиқатан ҳам авом ун-носнинг ҳокимиятини ўрнатмокчи. Яратганинг лутфу инояти бирлан юрт тепасига кўйилган хонлар, ўғлонлар ва амир, бекларнинг холи не кечади, унда? Мана шу муаммо устида Темурбекнинг ўзи ҳам бош қотириб ётган эди. Йўқ, ҳокимият аввал кимнинг илкида бўлган бўлса, ўшанинг кўлида қолади. Бирок уни сарбадорларнинг кўлидан қай йўсинда олиш керак? Мана бу масалада Темурбек билан амир Хусайн орасида фикр айрича эди. Темурбек бу ишни қон тўқмасдан амалга ошириш тарафдори, амир Хусайн эса, аксинча, бу ишни қурол воситаси билан қилмокчи. Сарбадорларнинг бошлиқларини қатл эттирмокчи чамаси.

Ҳамалнинг бошида ҳар иккала амир — Темурбек билан амир Хусайн кўшинлари билан Самарқандга қараб йўл олиб, бирин-кетин Кониғил кўриғига келиб кўндилар. Амирлар ишни нимадан бошлаш хусусида ҳали келишиб олишга улгурмасдан, ўша куниёқ сарбадорларнинг сардорлари: Мавлонозода, Абубакр Калавий ва Хурдак Бухорий уларни табриклар Кониғилга ўзлари келиб қолишди. Амирлар уларнинг шарафига қатта зиёфат уюштирдилар, халқ қаҳрамонларини осмону фалакка кўтариб мактадилар, ҳақларига дуо қилдилар. Бунда, айниқса амир Хусайн жон-жаҳд кўрсатди:

— Балли, азаматлар, қилғон бу олий хизматингизни биз, Темурбек бирлан иккимиз, ўла-ўлгунча унутмай-

дурмиз. Аҳли Самарканд, кўйингки, бутун Мовароуннахр халки сизларни унутмайдур, иншоолло.

Темурбек амир Хусайнни қувватлади, лекин дилдан гапирди:

— Биз қилолмағон ишни сиз қилдингиз. Биз они унутмайдурмиз.

Хулласи калом, амирлар тинимсиз сарбадорлар ҳақкига ҳамду санолар айтдилар. Бири кўйиб, иккинчиси гапириб сарбадорларнинг йўлбошчиларига жавоб қилишга имкон бермадилар. Улар фақат қўл қовуштириб, бош ирғаб миннатдорчилик билдириб турдилар. Тамом ўлтириш шундай йўсинда ўтди. Зиёфат охирида Мавлонозода, Абубакр Қалавий ва Хурдак Бухорийга зардўзий чопон кийдирдилар, белларига қимматбаҳо ханжар осилган мурасса камар боғладилар ва анвойи совға-саломлар бердилар. Масжиду мадраса, мазору хонақоларнинг жорубкашларига, машойих, уламо ва етим-есирларга таркатиш учун икки туман динор садақа ҳам бериб юбордилар.

Сарбадорларнинг сардорлари Кониғилдан хурсанд бўлиб қайтишди. Эртаси куни амирларга катта совға-салом олиб яна Кониғилга бордилар. Йўл-йўлакай салтанат тақдири хусусида гаплашишди.

— Тўғриси, ҳукуматни алардин бирига топширғонимиз маъқул, — деди ўртада бораётган Мавлонозода.

— Фақат шартимизга кўнганлари тақдирда, — деб писанда қилди унинг чап қўл тарафида бораётган Хурдак Бухорий.

Уларнинг шартлари маълум эди. Амирлар сарбадорлар жорий қилган тартибот ва қонунларни қабул қилишлари керак.

— Қўнмасалар-чи? — Абубакр Қалавий шерикларига ўгрилиб қаради.

— Унда аларни Самаркандга дохил қилмайдурмиз, — деди қатъият билан Мавлонозода.

Амирлар сарбадорлар шарафига кечагидан ҳам қуюқроқ зиёфат бердилар. Мактовлар ҳам кечагидан кам бўлмади. Мавлонозода ўртага кўйиладиган шарт-шароитларни баён этганда амирлар «йўқ» ҳам демадилар, «ҳа» ҳам демадилар. Лекин амир Хусайн билан Темурбек бир-бирларига маънодор қараб кўйишди. Буни ҳар ким ўзича тушунди. Хурдак Бухорий «улар бу хусусда ҳали маслаҳатлашмаган эрканлар», деб ўйлади. Абубакр Қалавийнинг бошига ҳам шунақа фикр келди. Аммо Мавлонозоданинг кўнглига ёмон фикр келди ва «амирлар

бир балони кўзимаса», деб кўрқди. Келганига пушаймон ҳам бўлди. «Асли, амирларни Самаркандга чакиртириб, масалани, ўша ерда хал қилиш керак экан», — деган фикр кечди унинг кўнглидан. Бирок фурсат ўтган эди! Кейинги пушаймондан не фойда? Бўлари бўлди. Орқага йўл йўқ, энди. Нима бўлса худодин.

Зиёфат охирлаб қолганда чодирга мулозим кириб Темурбекка ишора қилди. У ўлтирганлардан узр сўраб ташқарига чиқди.

— Хўш, нима гап?

— Сизни табиб кутиб ўлтирибдур, жаноби бек.

Темурбек хайрон бўлди. У табиб чакиртирмаган эди-ку? Тўғри, икки кундан бери яна оёқ оғриғи безовта қилиб турибди. Табиб кўриши керак, деб турган эди. Лекин вақт мусоида қилмади. Ҳокимият масаласи ечилгандан кейин оёғи билан бафуржа машғул бўлмокчи эди... Хуллас, мулозим Темурбекни кўриқхонанинг бир четидаги чодирлардан бирига етаклаб борди. Чодирга кириб хайрон бўлди. Тўрда икки қават бекасам тўшак устида ёши етмишларга борган, қотмадан келган, буғдойранг, эчкисоқол бир қария бамайлихотир тасбех ўгириб ўлтирган эди. «Қизик, ўзимнинг шахсий табибим бор, бу одамни йўқлатмаган эдим-ку?» — деди Темурбек ичида. Табиб Темурбекни кўриши билан, ёшига карамай сапчиб ўрнидан турди ва унга икки букилиб таъзим қилди:

— Ассалом алайкум, аълоҳазрат!

— Ваалайкум ассалом, мухтарам зот!

Табиб Темурбекнинг нимага таажжубланганини дарров англади ва дуойи-фотиҳадан кейин чакиртирилганини тушунтиришга ҳаракат қилди.

— Узр таксир, бандани йўқлатиб одам юборган эрканлар, келиб эрдик. Хизматлари бош устига, жаноб,

Темурбек «йўқ сизни биз чакиртирган эрмасмуз», деб кекса бир одамни хижолат қилгиси келмади. Лекин бу ишни ким ва нима учун қилди, бошда буни ҳам билолмади. «Ҳа, келганлари кўп маъқул бўлибдур, таксир» деб кўяқолди. Шундан кейин табибнинг кайфияти кўтарилди. Темурбекка мурожаат қилди:

— Аълоҳазрат, шу тобда нима безовта қилаётир?

— Оёқ, таксир, икки кундин бери зиркираб оғриб турибдур.— Темурбек ўнг оёғига ишора қилди. Табиб апил-тапил унинг этигини ечди, шалворининг почасини кўтарабошлади. Лекин тиззага боргунча кўтариб бўлмади, этга ёпишиб қолган экан. Табиб ташқарига чиқиб хизматкорга нималарнидир тайинлаб қайтди. Хиёл ўтмай,

хизматкор тоза оқ сурп билан бир тоз иситилган сув олиб келиб табибнинг олдига қўйди. Табиб шалворни ивитиби уни ёпишиб қолган еридан зўрға кўчирди ва ярага кўзи тушиши билан «бай-бай» лаб кетди:

— Яра йиринглаб кетибдур-ку, таксир. Қандай юриб-турибсиз? Бунакада оёқдин тамом ажралиб қоласиз-ку?

Ниҳоят, табиб ярани ювиб унга малхам сурди ва боғлаётди сўради:

— Нима, ўк текканму?

Темурбек бош ирғаб табибнинг гапини тасдиқлади. Аммо бутун фикр-зикри нотаниш табибнинг Конибилда фавкуллода пайдо бўлиб қолишида бўлди...

Темурбекни мулозим чодирдан олиб чиқиб кетиши ҳамано амир Хусайннинг мулозимлари унинг имо-ишорати билан, сарбадорларга ташланиб, кўз очиб юмгунча оёқ-кўллари боғладилар.

— Хоин! — деди хурсанд бўлиб турган амир Хусайнга нафрат билан Хурдак Бухорий.

— Сенга ҳам худонинг боккан балоси бордир! — деди Мавлонозода.

Абубакр Калавий бирон каттиқрок сўз тополмай, кўзларидан олов чакнаб жим турарди. Амир Хусайн заҳарханда кулди:

— Подшоҳ бўлгилари келдимиз? Ялангоёқлар!

Сарбадорлар амир Хусайнга жавоб қилмадилар. Бунинг энди фойдаси йўқ. Индамаган сари у авжига чиқди:

— Парвардигори оламнинг бергани етмадимиз сенларга, қулваччалар! Бировнинг мулкига қўл чўздиларингизму?

Таъна қилманг, бек, биз шу умидлар бирлан бу ерга келган эрмасмуз. Подшоҳликка ҳам даъво қилаётганимиз йўқ,— деди Мавлонозода.

— Мулк сеники эркан, уни не важҳдин қўриқламай ташлаб кетдинг? — гап қўшди Хурдак Бухорий.

— Ташлаб кетганлари йўқ, мерган, қочиб кетдилар. Ёвдин уни ҳимоя қилолмади бу паҳлавон,— деди Абубакр Калавий.

Амир Хусайннинг жаҳли чиқди:

— Тилингни тий, аблаҳ, йўкса суғуриб оламен, уни!

Шу тарика улар бирмунча вақт бир-бирларини тил найзаси билан нишонга олдилар, бир-бирларига ҳақоратомуз сўзлар айтдилар. Охири, амир Хусайн чидамади ва шундайгина чодирга қираверишда шай бўлиб турган ясовулларга «олиб чиқинг аларни!» деб ишора қилди.

Ясовуллар сарбадорларни ўлангнинг кок ўртасига тикилган дор остига ҳайдаб кетишди. Дор атрофига тумонат одам тўпланган. Ҳамманинг нигоҳи узокдан сокчилар ўртасида охиста-охиста кадам ташлаб келаётган сарбадорларда. Ноғораларнинг бир оҳангдаги гумбур-гумбури кўнгилни ларзага солади. Дорни ярим халка бўлиб ўраб турган томошачиларнинг олдинги каторида турган икки киши, кўринишидан мансабдор одамлар бўлсалар керак, бир-бири билан кизгин баҳслашдилар:

— Бу, дейман, мулла Абдурахмон, ясокға тортилувчилар ким бўлди эркан? Гуноҳи недур аларнинг?

— Айтишларича, сарбадорларнинг йўлбошчилари эрмишлар. Не гуноҳ қилгонларин билолмадим.

Унинг орқасида турган барваста бир одам, бўйибастига караганда, темирчи бўлса керак, уларнинг гапларини бўлди:

— Айблари шулким, алар Самарқандни мўғулдин асраб қолгон.

Баҳслашаётганлар бир-бирларига қараб, лабини буриб, бош чайкадилар. Сўнг жим бўлиб ҳамма катори бирмунча яқинлашиб қолган бандиларга тикилдилар...

— Мана энди бўлди. Сизни тахтиравонда чодирингизга элтиб кўйишади. Ҳеч бўлмаганда, ярим кун кимирламай ётасиз. Асло юракўрманг,— деди табиб Темурбекка ярасини боғлаб бўлиб. Хизматкорлари уни, табиб айтгандай, тахтиравонга ётқизиб табибнинг чодиридан олиб чиқишди.

Лекин ўлангда вазият бошқача эди. Ҳаммаёкда отлик ва пиёда аскарлар. Одамлар ўланг ўртасига қараб оқиб борардилар. Узокдан ноғораларнинг гумбир-гумбири эшитилди.

— Нима гап, не ходиса? — Темурбек тахтиравоннинг икки ёнида келаётган отлик чухраларга мурожаат қилди.

— Билгучиларнинг айтишларига қараганда, кандайдир жиноятчиларни ясокка ётқизишаётгон эрмишлар,— деди ўнг қўлда келаётган қурчи.

— Сарбадорларни эрмиш,— қўшиб қўйди сўл қўлдаги қурчи.

Темурбек бесаранжом бўлди. Ётган еридан сапчиб туриб ўлтириб олди ва тахтиравонни кўтариб турган хизматкорларга буюрди:

— Қўй тахтиравонни ерга!

Уни кўтариб келаётган хизматкорлар тахтиравонни ерга қўйдилар. Темурбек этигининг ўнг пойини кидириб қолди.

— Этик қани?

Этик чодирда қолган экан, қурчилардан бири бориб олиб келди. Темурбек уни не азоб билан кийиб олди, сўнг даст ўрнидан туриб чап қўлдаги қурчига буюрди:

— Туш отдин!

Темурбек қандай отга минганини ўзи билмади, оғриқни ҳам аллақачон унутган эди. Отга қамчи босди ва одамлар тўпланган ерга қараб учиб борди...

Амир Хусайн сарбадорларни ит азобига солиб ўлдириш мақсадида фақат битта дор тикдириб, жаллод уларни битта-биттадан ошаётган экан. Темурбек етиб келганда Хурдак Бухорий билан Абубакр Қалавий осиб бўлинган, мурдалар ерда чўзилиб ётганди. Жаллод Мавлонозоданинг бўйнига энди сиртмоқни ташлаган экан.

— Тўхта! Тўхта, дейман! — томошачилар ичида турган амир Хусайн ҳам, жаллод ҳам дор ёнига от солиб келаётган Темурбекни кўриб қўрқиб кетдилар.

Жаллод дарҳол сиртмоқдан қўлини олди ва нима қиларини билмай котиб қолди. У дам Темурбекка, дам Хусайнбекка қараб жавдираб турарди. Темурбек отдан тушдию тўғри дор тагига бориб, Мавлонозоданинг бўйнидан сиртмоқни олди ва ҳеч кимга қарамай, унинг қўлтиғидан олиб, оксокланганича ўз чодирига қараб равона бўлди...

Темурбек ўша куни ҳеч кимни қабул қилмади, ҳеч ким билан сўзлашмади, кечқурун овқат ҳам емай тўшакка чўзилди, мишжа қокмай тонг оттирди. Кўнглига нималар келмади унинг ўша кеча? Лекин шайтонга ҳай берди. Тўғри, аслида сарбадорлардан қутулиш керак эди, лекин бунақа йўл билан эмас. Амир Хусайн иккиюзламачи, очкўз сифатида халқ ўртасида маълум эди. Энди ёвуз деган ном ҳам орттирди. «Ҳа, майли, ҳар ким ўз қилмишига яраша Тангри таолодан мукофот олади», — деди Темурбек эшитилар-эшитилмас.

Эртаси куни чошгоҳда амирлар отланиб, мулозим ва навкарлари билан шаҳарга кириб бордилар. Лекин кўчалар ва майдонлар улар кутгандай гавжум эмас эди. Қонигилдаги кечаги котиллик намози асрда шаҳарга ҳам эшитилганди...

Шу зайлда амир Хусайн билан Темурбек аслини олганда ўша сарбадорларнинг ёрдами билан мамлакатни

тасарруфига киритиб олдилар. Бирок хон масаласида, яъни Чигатой улусининг тахтига кимни ўтқизиш масаласида яна бир тўхтамга келолмадилар. Темурбек ҳам бу масалани узил-кесил ҳал қилиш фурсати ҳали етишмаганини тушуниб, амир Хусайнга бу хусусда сўз очмади. Факат бир нарсани ўйлади. Нима қилиб бўлса-да, уни тезроқ Самарқанддан йироқлаштириш керак, деган фикрга келди. Унинг мол-дунёга ўта хирс кўйгани Темурбекка қўл келди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам амир Хусайн дуру жавоҳир, мол-дунё деганда ўзини томдан ташлайдиганлардан эди. Ана ўша Самарқандда турган кунлари зиёфат пайтида амир Хусайн Жанги лойда хазинаси ва бор мол-дунёсидан ажралиб қолганидан шикоят қилди. Ва яна Темурбекнинг никоҳ тўйида, яъни синглиси Ўлжой Туркан оғога уйланганида, уч минг динор акчани нисор қилганини ҳам таъна қилди. Арсифда турган пайтлари Темурбекка уч юз бош наслдор отни пешкаш қилганини ҳам айтди. Амирлардан Жоку барлос, Сайфиддин, Окбуғо, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларга ҳам таъмагирлик қилди. Хулласи қалом, амир Хусайн бора-бора ҳаммининг жонига тегди. Уни суймовчилар сони кун сайин ортиб борди. Аксига олиб Темурбекнинг тарафдорлари кўпайди. Ундайлар хар тоифа орасида: уламо билан фузало ичида ҳам, аҳли хунар ва синоат орасида ҳам, аҳли тужжор ва заминдорлар ичида ҳам бор эди. Катта ақл-заковатга эга бўлган, ҳақпараст бу йигитга умид боғловчилар кўпаяверди. Амир Хусайн эса асрий орзулари рўёбга чиқишига фурсат етишмаганини энди аниқ пайқади. Шу боис Самарқандда ортикча қолиш хатарли эканини ҳам тушунди. «Бу жаҳаннамни тезроқ тарк этмасам бўлмайду»,— деди у ўз-ўзига бир куни амирларнинг кундалик мажлисидан кейин. Кечкурун Темурбек билан учрашганда эса Соли саройга қайтиш ниятида эканидан сўз очди. Лекин бунинг асл сабабини унга айтмади. «Ота юртни соғиндик» деб кўяқолди. Эртаси куни нонушта пайтида амир Хусайн яна мол-дунёдан сўз очди! Ҳаёт кечириб борган сари қийинлашиб бораётгани, хазинада бўлса бир динор ҳам окча йўқлигидан шикоят қилди. «Ҳа, еб тўймас»,— деди Темурбек ичида ва қайноғасига тасалли берди:

— Ташвиш чекмангиз, бек, боримиз сизники, сизники эса бизники. Ахир, кариндошмиз-ку!

— Шундайку-я, Темурбек, лекин... — буёғини айтмади. «Ўзингизники бизникидан ҳам баттар. Борингиз

Ўзингиздан ортмайду!» — демокчи эди, чамаси. Темурбек унинг ўй-фикрини, айтмоқчи бўлган гапларини кўзларидан билиб турган эди, гапнинг бўладиганини айтди, кўйди:

— Шундай бўлса ҳам бориға барака, бек, бўлишамиз.

Амир Хусайн «йўк» демади, аксинча икки кўлини кўксига кўйиб Темурбекка чуқур миннатдорчилик билдирди.

Бир ҳафталардан кейин амир Хусайн Соли саройга жўнаб кетди. Унгача Темурбек хотинининг бор такинчоғу дурру жавоҳирларини бой бир дўкондорга уч минг динор кепакйга сотиб халтага тугиб кўйган эди, кетишида кайноғасининг кўлига туткизди. Хусайнбек «йўк» демади. Куёвининг кўлидан халтани олди.

— Минг карра раҳмат сизга, Темурбек. Ўла-ўлгунча унутмасмен бу яхшилигингизни,— деди Хусайнбек кўзига ёш олиб...

Лекин Соли саройга бориб олгандан кейин Темурбек билан зимдан курашни давом эттирди. Ва ҳатто кўлини кўз кўриб, кулоқ эшитмаган кабиҳ ишга урди. Амир Мусо, Боязид жалойирнинг ўғли Али Дарвеш ва амир Фарҳодни ишга солди. Улар «биз Темурбекнинг фалон касга ёзган мактубини кўлга тушириб олдик ва ўшал мактубда «Тормоширинхоннинг кизи амир Хусайндан ҳомиладор экан», деган гап таркатдилар. Кейин бу хатни Дуржихонга етказдилар, хон эса хатни Тормошириннинг беваси Ўрда хотиннинг кўлига тутказди. Ўрда хотин бутун саройни бошига кўтариб, Темурбекни ясоқка тортишни талаб қилди. Хон унинг талаби билан Кешга чопар юбориб, Темурбекни Самарқандга чақиртирди.

Темурбек бемавруд чақирикнинг сабабини бошда билмади. Бунинг устига унинг орқасидан борган хон мулозимларининг димоғдорлиги уни бирқадар чўчитди. Йўлда Темурбекнинг бошига не-не фикрлар келмади ўшанда. Ўйлади, бош котирди, лекин чақирикка боис бўлган сабабни тополмади. Темурбек Самарқандга қош қорайганда кириб борди. Аммо хон уни ўша куни қабул қилмади. «Давлатнинг юмуши билан чақирилганда хозирок, бетўхтов қабул қилғон бўлур эрди. Бу ерда бошқа гап борға ўхшайду». Темурбек шу ва шунга ўхшаш ҳар хил фикр-хаёллар билан мижжа қокмасдан тонг оттирди.

Эрталаб, саломдан кейин Темурбекни кўринишхонага

етаклаб киришди. Хон ёлғиз эмас экан. Ёнида савлат тўкиб Ўрда хотин ўлтирарди. Темурбек, одат бўйича, тахт пойида тиз чўкди. Тобуғ расми адо этилгандан кейин хон Темурбекка қаршисидан жой кўрсатди:

— Ўлтиринг, жаноби амир!

— Қуллук, аълоҳазрат!

— Кўринишдин сиҳат-саломатлигингиз яхшига ўхшамайдур, бек, ҳорғин кўринасиз? Кўнглингиз бир қадар ғашга ўхшайдур,— хон кўзларини муғомбирона қисиб Ўрда хотинга қараб кўйди.

Темурбек бу ва шунга ўхшаш пичинг гаплардан кейин ўрдага шошилиш чакиртирилганининг сабабларини англай бошлади. Чакириқ унга ҳозирча маълум бўлмаган қандайдир иғвонинг оқибати эканлигини тушунди. Аммо нима бўлса ҳам сирни бой бермасликка ҳаракат қилди. Ўзини ҳар қачонгидай дадил тутди ва ўрнидан туриб жавоб қилди:

— Йўк, аълоҳазрат, худога шукр, соппа-соғ эрур-миз. Ҳар қандай амри-фармонингизни бажаришга тайёрмиз,— Темурбек икки кўлини кўксига кўйиб, хонга чуқур таъзим бажо келтирди.

— Мана бу хатни сиз ёзгон эрдингизму, жаноби бек? — хон тўшакча қатидан тўрт букланган қоғозни олиб Темурбекка узатди. Темурбек шоша-пиша хоннинг кўлидан ўша қоғозни олди ва катини ёзиб ўқиди.

— Иложи бўлса ун чиқариб ўқингиз, биз дунё беҳабарлар ҳам эшитайлик,— дея хон ўгирилиб ўнг тарафида ўлтирган Ўрда хотинга маънодор қаради.

Темурбек хатни ун чиқариб ўқимади ва хонга узатди.

— Ўлимдин хабарим бор, аълоҳазрат, лекин бу разил ишдин беҳабармен.

Сўрок навбатини Ўрда хотин олди:

— Нега тонасен, бек! Бировнинг жуфти ҳалолини маломат қилишга уялмадингму?! — Вазоҳатига қараганда Темурбекни икки ямлаб ютиб юборишга тайёр эди у.

— Бунақа ишлардин ҳазар қиламен, хон она, ишонинг.

— Бундин чиқди, хатни сиз ёзмагансиз. Унда у осмондан тушдиму, ё ер қаъридан чиқдиму? — Хоннинг кўзлари аввалгидан ҳам киртайди.

Темурбек аввалгидай совуққонлик билан жавоб қилди:

— Йўк, асло, аълоҳазрат, мактубни мен ёзмағонмен.

— Унда ким ёзгон сизнингча?

Темурбек итобга чек кўйишга ҳаракат қилди.

— Девони расолингизда ҳокимларингиз ва ҳар турли одамлардин келгон мактуб ва арзномалар бор. Муншийларингиз солиштириб кўришсин. Мактуб кимнинг кўли билан ёзилғони ўшанда маълум бўлади-қолади.

— Мухр-чи? У ҳам сизники эрмасму?

— Ўхшайдур, локин сохта.

Хон Ўрда хотиннинг қулоғига алланималарнидир шивирлади. У эса бошини охиста ликиллашиб унга розилик билдирган бўлди. Сўнг хон Темурбекка деди:

— Майли, сизни рост сўзлаяпти ҳам дейлик. Текшируб ҳам кўрурмиз. Унгача бизнинг азиз меҳмонимиз бўлиб ўрдада тургайсиз.

Темурбек ичида «кўлингдан келганини қил!» деди ва хонга:

— Олий ҳимматингиздин бошим осмонга етди, аъло-ҳазрат,— дедию икки кўлини кўксига кўйиб, хон билан хон онага чуқур таъзим қилди.

Хон ясовулбошини чакиртириб, Темурбекни унинг кўлига топширди...

Темурбек олиб кетилгандан сўнг, қабулхонага мактуб олиб келганларнинг орқасидан одам юборилди. Лекин уларни кидириб, ердан ҳам, осмондан ҳам топмадилар. Улар Темурбекни Самарқандга олиб келганлари ҳамано ўнгини олиб қочиб қолишган экан.

Ўша кунни ўтказилган тафтиш ва текширувлардан хат амир Хусайн тарафидан ёзилгани маълум бўлди. Темурбек айтганидай муҳр ҳам сохта бўлиб чиқди.

Хон тафтиш ва текширувлар поёнига етиб, ҳақиқат юзага чиққандан кейин Темурбекни яна бир марта даргоҳига чакиртириб, узр-маъзур айтган бўлди, уни бир қатор сарупо ва сара отларидан бири билан сийлаб, кетишига ижозат берди.

— Бизга бўлгон садокатингизга ҳеч шубҳа қилмагон эрдик, бек,— деди хон у билан хайрлашар экан.

Темурбек иғво қилғувчининг кимлигини хондан сўрамоқчи бўлди, лекин ўйлаб кўриб, фикридан қайтди. Энди нима фойдаси бор? Ҳақиқат юзага чиқибди-ку. Буни унга хон ҳам айтмади, чунки иғво ва фасод уруғини сепаиб юргувчи бу одамдан — амир Хусайндан хоннинг ўзи ҳам чўчиб юрарди. Чунки Қозонхон воқеаси ҳали-ҳали унинг эсида. Амир Хусайн бўлса ўша Қозонхонни саранжом қилган амир Қазағаннинг авлоди.

Шу боис «кўпинча ҳалол ва бегуноҳ одамлар тухмат қурбони бўлишади, лекин худога шукр, биз бундай иш тутғонимиз йўқ», деб мактаниб кўйди хон Темурбек кўринишхонадан чиқиб кетаётганда.

Ойни этак билан ёпиб бўлмаганидай, ўрдада кейинги кунларда бўлиб ўтган миш-мишларни, даргоҳдагилар ёпди-ёпди қилишга қанчалик уринишмасин, элга ошқор бўлди. Бу гаплар тез орада Соли саройга ҳам етиб борди. Амир Хусайнни ваҳима босди. Хон билан Ўрда хотин тез-тез тушига кириб чиқадиган бўлиб қолди. Бунинг устига, баъзи амирлар ундан юз ўгириб, Соли саройни тарк этдилар. Ўшандайларнинг орасида Шер Баҳром билан Баҳром жалойир ҳам бор эдилар. Улар бир пайтлар Темурбекнинг хизматини қилган, кейин ифвога учиб амир Хусайнга ёлланган эдилар. Улар тавба-тазарруъ қилиб яна Темурбекнинг ҳузурига, Кешга бордилар. Темурбек аслида замонасозлик билан кун ўтказиб, ҳали у, ҳали бу соҳибнинг қосасини ялаб кун кечирувчиларни ёмон кўрарди. Аммо тавба-тазарруъ билан келганларни кечирадиган одати бор эди. «Агар навқар ўз ихтиёри бирланму, ёки ихтиёрсизму, бегидин ажраб кетгон бўлса-ю, кейинроқ яна қайтиб келса, они иззат-ҳурмат қилиш лозим. Чунки ажралиб кетгонидин пушаймон бўлғони сабабли ҳам қайтиб келгон», дерди у яқинларига. Орадан икки-уч кун ўтиб уларни ҳузурига чақиртирди. Баҳром жалойирни Хўжандга, Шер Баҳромни Хутталонга жўнатди.

— Қавмингиз орасидин сипохийликка ярайтурғонларини тўплаб келингиз, баҳонада аҳлу аёлингиз ва қавму қариндошингиз бирлан ҳам дийдор кўришасиз,— деди Темурбек улар билан хайрлашаётиб.

Беклар қуллуқ қилиб унинг ҳузуридан чиқдилар. Темурбек уларни ёлғиз жўнатмади. Ёнига ишончли одамини кўшди.

— Уларга кўз-қулоқ бўлиб туRINGлар,— деб таъинлади Темурбек одамларини хилватга тортиб.

Шер Баҳром аслида қув одам эди. У буни фаҳмлади ва Темурбек одамнинг ёнига Тўхта исмли кишисини кўйди. «Уни кўздан қочирма, нимани уксанг менга айтиб тур!» деб буюрди унга.

Шер Баҳром Хутталонга келиши билан белни маҳкам боғлаб ишга киришди. Қалъанинг нураган ерларини таъмирлатди, буржу бораларини тиклашга одам кўйди. Теварак-атрофдан лашқар йиғди.

Орадан бир ой ўтгач, Шер Баҳром йиғилган лашкарни етаклаб қалъадан чикди, лекин йўлда кўшинни Қеш тарафга эмас, Бештерак яйловига бурди. «Ҳозирча ўша ерда турайлик, буёғи яратган эгамга ҳавола»,— деди у яқинларидан бирига. Бештерак ўртада эди. Ундан бироз ўннга бурилса — Қешга, сўлга бурилса Соли саройга борса бўларди. Шунинг учун бу ерни танлаб у аслида ўзини бозорга солди. Қимнинг илтифоти ортик бўлса, ўшанинг хизматини қилмоқчи бўлди. Амир Ҳусайн чакконлик килди. Шер Баҳромни бир илож қилиб яна ўз тарафига оғдириб олди.

Икки кундан кейин Темурбек Шер Баҳромнинг яна бир марта хиёнатга қўл урганлиги ҳақида хабар топди. Аввалига бироз койинди, лекин ўзини юпатди. «Омон бўлсак кўрурмиз, онинг жазосини бир кун келиб амир Ҳусайннинг ўзи берадур»,— деди у Жоку барлосга. Демак, энди Хутталондан лашкар кутиш фойдасиз. Шундан кейин Жоку барлос билан Аббос баҳодирни Баҳром жалойирнинг кетидан Хўжандга жўнатаркан «жалойир элини йиғиб итоатимизга киритинг ва амир Мусо билан Али Дарвешни ернинг остидан бўлса ҳам топиб хузуримизга юборингиз»,— деб буюрди. Беклар Темурбек айтгандай қилдилар— жалойир элини итоатга келтириб тепасига Баҳром жалойирни қўйдилар, лекин амир Мусо билан Али Дарвешни ҳеч ердан тополмадилар. Улар амирлар Хўжандга келишларидан бир кун аввал аҳлу оиласини олиб Мўғулистон тарафга кочиб кетишган эканлар...

Темурбек амир Ҳусайннинг кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, тиним билмай лашкар жамлаш билан бандлигидан хабардор эди. Унинг нияти энди очик-ошкора. Шундай пайтда қўл ковуштириб ўтириш душманга қўлни ихтиёр билан боғлаб бериш билан баробар эди. Темурбек ҳам астойдил кўшин йиғишга киришди. Қеш қишлоқларига тавочилар ва жарчилар жўнатди, ўзи бўлса Насафга жўнаб кетди.

Қўшин жамлаш ва амир Ҳусайн дафъига ҳозирлик кўриш асносида Темурбекнинг бошига оғир мусибат тушди. У шу пайтда Қаршида турганди. Чопар Қешдан Ўлжой Туркан оғонинг вафот этганлиги ҳақида совук хабар олиб келди. Бу воқеа 1366 йили баҳор айни авжига кирган паллада содир бўлди. Улар бор-йўғи ўн икки йил бирга умр кечирдилар. Темурбекнинг бу оқила ва вафодор хотини эрига ўзидан Султонбахтбегим исмли фарзандни ёдгор этиб қолдирди...

КОСА КУНДА ЭМАС, КУНИДА СИНАДИ

Ўлжой Туркан оғонинг вафотидан кейин Темурбек билан амир Хусайн ўртасидаги ўзи зўрға илиниб турган кариндошлик риштаси батамом узилди. Пинхоний ёвлик ошкора душманликка айланди. Тўғри, икки ўртадаги нифок уруш-талашга айланмасдан туриб, амир Хусайн яна бир марта хийла ишлатиб, Темурбекни қайириб олмоқчи бўлди. Хар сатридан бол томувчи нома битиб, Малик баходир билан Абдулла юзбошини унинг хузурига юборди. Ўша мактубда мана бунақа гаплар бор эди: «Сиз азиз ва мухтарам инимизга яна бир марта дўстлик ва биродарлик туйғуларини изҳор қилиш ила бахтиёрдурмиз. Худо шоҳид, бир умрга сиз бирлан содиқ дўст бўлиб қолишдин ўзга муродимиз йўқдур. Агар бунга зиғирдек шубҳангиз бўлса, яна бир марта Қуръони каримни тутиб қасамёд қилишга тайёрдурмиз».

Темурбек мактубнинг буёғини ўкиб ўлтирмади. Уни улоктириб юбормоқчи бўлди-ю, лекин элчилардан андиша қилди. Уни муншийи хосга узатди ва «жавобини умаро бирлан келишиб эрта берурмиз», деб элчиларга ижозат берди. Кечқурун Жоку барлос, амир Сайфиддин, Элчи Буғо ва бошқалар билан бу хусусда кенгаш қурди.

— Бу — Хусайнбекнинг нечанчи каломи, ўзи? — деди у амирларга мурожаат қилиб, — бир вақтлар у Гумбази саййидонда, ота-боболар қабри устида, Қуръони каримни тутиб қасамёд қилгон эрди. Унинг бундан кейинги пайтлар қилган ишлари ҳеч кимга сир эрмас. У кўп марта қасамини бузди. Хамма вақт жонимизга қасд қилуб келди. Биз онинг сўзлариға энди ишонмайдурмиз.

Темурбек амирларнинг юзига бир-бир разм солди. Ризолик ва яқдиллик аломатларини сезиб хотиржам бўлди... Амир Жоку барлос душман инидан чиқмай туриб босиш зарурлигини айтди. Бунга ҳеч ким қарши фикр билдирмади. Эртаси куни Темурбек қўшинларни сафлаб Қаршидан чиқди ва Темур копуғдан ўтиб Бойсунга келиб тушди. Теварак-атрофнинг лашқари йиғилгунча шу манзилни лашқаргоҳ тутди. Лекин, шу ерда ясовурийлар Темурбекка хиёнат қилишди ва бир куни тунда лашқаргоҳни ташлаб кетишди. Кейин маълум бўлишича, улар ҳам Вожунга бориб, амир Хусайн билан бирикибдурлар. Ясовурийларнинг кетиб қолиши Темурбек учун катта йўқотиш эди. Бахтига

эртаси куни Жоку барлос, Аббос баходир ва Бахром жалойир Хўжанд ва Ўратепа туманларидан йиғилган лашкар билан келиб қолишди. Бу билан улар Темурбекнинг кучига-куч, қувватига-қувват бағишладилар. Лекин ясовурийларнинг қилмиши, барибир, ҳамани ларзага солди, чунки бу мисли кўрилмаган хиёнат эди. Хўжандлик амирлар келганининг эртаси куни ўтказилган кенгашда ҳам шу хусусда гап бўлди. Жоку барлос, ўша ясовурийларнинг бошлиқларини тутиб келиб ясоққа етказишни таклиф қилди. Темурбек эса бунга очикдан-очик эътироз билдирди:

— Одам ёллаб уларни тутиб келса бўлур, локин бу мардлик таврига зиддур, бек. Келинглар, яхшиси ўзимизни аларни унут қилган кишидай тутайлик ва ҳатто мажлисларда, йиғин-ўлтиришларда аларни яхши сўзлар билан ёд этиб, марду баходирлигини мактайлик, токи бу ердаги таниш-билишлари «Темурбек ва унинг яқинлари сизларга нисбатан марҳамат ва иноят мақомида турибдурлар» деб, аларга хат ёзсунларким, қилмишларидин пушаймон еб хузуримизга кайтишсунлар.

Бойсунда катта кўшин жам бўлганига карамай, Темурбек Вожунга, амир Хусайнга қарши юришни кечиктирди, чунки хабаргирлар тўхтовсиз олиб-келиб турган ахборот шунини тақозо қиларди. Амир Хусайннинг лашкари Темурбекникига қараганда икки хисса ортик эди. Лекин Темурбек бундан чўчиётгани йўқ. У иштибоҳ қилиб турган нарса бошқа — амирлари орасида бу хусусда ҳали яқдилликнинг йўқлиги, иккиланиб турувчилар борлиги эди. Темур мана шу аҳволни ҳисобга олди ва Қаршига кайтиб, бўлажак урушларга ўша ерда туриб ҳозирлик кўришга қарор қилди. Амир Хусайн эса аввалгидай бир кўли билан кўшин йиғиш, иккинчи кўли билан эса Темурбекка дўстона муносабат ўрнатишни таклиф этиб, мактублар ёзиш ила машғул бўлди. Темурбек Қаршида турганда Хизр хазиначи амир Хусайннинг номидан элчи бўлиб келди. У олиб келган мактубда яна ўша дўстлик, садокатлик ва ҳамкорлик ҳақидаги эски гаплар ёзилган эди. «Икки ўртада номуносиблик қарор топғудай бўлса, — дейилганди амир Хусайннинг ўша мактубида, — улус ҳам, рааё бирлан бараё ҳам хароб бўладур. Сизнинг табиатингизда эрса мўмин-мусулмонга яхшилик исташ, ғарибу ғуробога раҳм-шафқат қилишдек улуғ хислат мавжуд. Маслаҳат шулким, бизнинг лашкаримиз Чағонада тўхтайдур, Сиз эрсангиз Хузорға қўнинг. Сўнг хар биримиз юз нафардин навкар олуб, Танги чакчақда учрашайлик ва

ўша ерда дўстлик ва содиқлик риштасини кайтадин боғлайлик. Шундай қилайликким, бундин кейин орамизда шубҳа ва ишончсизликка ўрин қолмасун. Иккимиз бир бўлсак, эл-юртда эмну омонлик абадий қарор топғай».

Темурбек бу гапларга эътимод қилмади, чунки ундан бунақа гапларни илгари кўп эшитган. Лекин кенгаш вақтида амирларнинг кўпчилигидан сулҳга мойиллик аломати зоҳир бўлди, уни аҳду паймон билан мустаҳкамлаш керак, деган фикр билдирилди. Темурбек салтанат ишларида кенгаш ва машваратнинг қарорига амал қиларди. Шу сабабдан кўпчиликнинг зиддига бормади. Сулҳга рози бўлди ва лашкарни Хузорда қолдириб, уч юз чапдаст йигитини олиб, тўла қуролланган ҳолда, амир Ҳусайн билан учрашувга, Танги чакчакка жўнаб кетди. Деновга етганда улардан икки юзини шу ерда ҳарамни кўриклаш учун қолдирди. Юз нафарини эса Танги чакчакка ўзи билан бирга олиб кетди. Амир Ҳусайн бу сафар ҳам Темурбекка фириб беришга уринди. Лашкарни Шер Баҳром билан Навандакда қолдириб, ўзи Танги чакчакка қараб равона бўлди. Унинг ёнида уч минг яхши қуролланган йигити бор эди. Улар орасида Темурбекнинг содиқ бир йигити ҳам бўлиб, унга амир Ҳусайн лашкарининг умумий аҳволи ва рафторидан оғох бўлиб туриш вазифаси юклатилган эди. Ўша йигит ҳамма нарсани аниқлаб олгандан кейин амир Ҳусайн даргоҳидан қочди ва шом пайтида Деновга етиб келди. Лекин қоровуллар уни танимадилар ва Темурбекнинг хузурига киритмадилар. Шундан сўнг ҳалиги йигит Темурбекнинг Баҳром исмли хос хизматкорини топиб, бор гапни унга айтди. Лекин у бепарволик қилиб, гапни ўз соҳибига вақтида етказмади. Эрталаб эса амир Ҳусайннинг суварийлари Денов атрофида пайдо бўлди. Хайриятки, Темурбек теварак-атрофда қоровулларни кучайтириб, у ер, бу ерга пистирмалар қўйган экан. Бир қўшин отликлар эса, Темурбекнинг кўрсатмаси билан, Жигдалик сойи бўйида ҳамма нарсага шай бўлиб турган экан. Темурбек амир Ҳусайннинг феъл-атворини яхши биларди. Амир Ҳусайн уни музокара баҳонаси билан Танги чакчакка чақириб, асосий зарбани унинг Деновда турган қўшинларига бермоқчи эди...

Қоровулларнинг кўплиги, пистирмалар ва Жигдалик сойи бўйида турган отлик қўшин барибир амир Ҳусайннинг тўсатдан ҳужум қилган отликларига бардош бериши кийин эди. Вазият ниҳоятда оғир. Нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Темурбек ёнидаги йигитлари би-

лан бу ерга етиб келганда ҳамма нарса кўлдан бой берилган эди. Шунинг учун ҳам у хотинлари ва болаларини, содик мулозимларидан бирини уларга кўшиб, Мошонга — Санжарий туркманлар орасига жўнатиб юборди.

Жигдалик сойи бўйида, Котлиш кишлоғи ёнида икки ўртада икки кун давом этган каттик урушда амир Хусайннинг кўли баланд келди. Темурбек қолган-қутган одами билан Чохи Исхокка борди ва теварак-атрофга тарқалиб кетган одамларини баҳоли имкон йиғиб, ўзи ҳам Мошонга қараб йўл олди.

Шундан кейин амир Хусайнга Мовароуннаҳрга йўл баралла очилди. Хузур, ундан кейин Қарши ҳам унинг кўлига кирди. Буёғи Самарқандга бир қадам...

Темурбек йигитлари билан яна Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб кетди. Воқеаларнинг боришига қараганда, Темурбек бу сафар дарёнинг Термиздан қуйроғида, Калифдан кечиб ўтган бўлиши керак. Ҳа, яна бировларнинг юртида сарсонлик-саргардонликда кун кечиршига тўғри келди. Баъзи амирларнинг хиёнаткорлиги туфайли у яна шундай кунларга қолди. Лекин рухан тушмади. Амир Хусайн ҳали чучварани хом санаб юрибди. Ҳал қилувчи курашлар ҳали олдинда.

Дарёдан эсон-омон ўтиб олганларидан сўнг Темурбек Хирот малики, шунингдек, Мошон ҳокими Муҳаммадбек Жоникурбонийга одам юбориб, уларнинг кимнинг тарафида — амир Хусайнни ёки унинг тарафида турганлигини аниқлаб келишни топширди. Шунгача икки-икки ярим ой Чохи шўробда турди. Мовароуннаҳрда қолдириб кетган хуфъялардан маълумот кутди. Мовароуннаҳрдан Хуросонга, Хуросондан Мовароуннаҳрга катнаб турган савдо қарвонларининг йўли шу Чохи шўробдан ўтарди, ўша қарвонларни кутди. Лекин аксига олиб шу вақт ичида бирон қарвон ўтмаса бўладими? Бундай шароитда кимсасиз чўлда, суви шўр бир қудук ёнида музтар бўлиб ўлтиришнинг ўзи бўладими? Ихтиёрида ҳаммаси бўлиб икки юз қирк уч йигити бор унинг. Лекин, теварак-атрофдаги вазиятни билмай туриб булар билан қаёққа борсин. Шу аҳвол асносида, етмиш икки кун деганда, лашкаргоҳдан ярим фарсахча нарида пистирмада ўлтирган йигитлардан бири Хирот тарафдан қандайдир қарвоннинг қораси кўрингани ҳақида хабар келтирди. Буни эшитиб Темурбекнинг бир қадар дили ёришди. Хиёл ўтмай, пистирмадаги йигитлар қарвонбошининг ўзини ҳам етаклаб келиб қолишди. Қарвонбоши кўринишидан анча бамаъни, истараси иссик одам эди. Темурбек уни кўпдан

танирди, карвонбоши ҳам уни биларди. Шунинг учун карвонбоши отидан даст ирғиб тушди ва чопиб келиб унинг оёғига йиқилди.

— Хайрият, худога шукр, соғ-саломат эркансиз, Темурбек. Аввал пистирмага дуч келганда карокчиларнинг қўлига тушиб қолмадикми, деб кўрккан эрдик.

— Туринг ўрнингиздин, Нурмат ака! Мен ҳам сизни кўрганимдин беҳад хурсандмен!

Темурбек кешлик бу савдогарни яхши биларди, шунинг учун ҳам ғайбдан келган бу бахтга ич-ичидан суюнди. Савдогарни бағрига босганича анча вақт уни қўйиб юбормади. Сўнг уни чодирига таклиф қилди. Одатда, тафтиш ва сўровлар чойдан кейин бўларди. Лекин Темурбек дастурхон олиб келгунларича ҳам каноат қилмай, ундан уни-бунни суриштира кетди:

— Йўлингиз қайси тарафларга тушган, Нурмат ака?

— Қаршига, жаноби бек. Хиридин келаётибмиз.

Темурбек Хиротни эшитиб ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, чунки у ердаги вазиятни билолмай диккинафас бўлиб ўлтирган эди. Юборилган хуфъялар эса ханузгача дом-дараксиз.

— Хўш, Нурмат ака, Хирида не гаплар бор? Жаноби маликнинг туриш-турмушидин сўзланг.

— Хири, бек жаноблари, кўп обод ва тўқ шаҳар эркан. Бозорларини айтмайсизму, ҳамма нарса тўкин-сочин.

Шу пайт башанг кийинган, тулки телпакли бир одам қўлида тугун билан чодирга кириб келди. Ўлтирганлар билан сўрашишгандан сўнг карвонбошининг ёнига келиб чўккайди. У шу карвоннинг эгаси хиротлик савдогар экан. Темурбек яна карвонбошини сўрокка тутди:

— Маликни кўрганмисиз?

— Йўқ, таксир, бундай шарафга муяссар бўлмағонмен.

— Балким унинг ҳақида эшитганингиз бордур?

— Бор, бек ҳазратлари, бор. Хушсухан, мўмин-муслмон одам дейишади.

Темурбек энди соҳиби карвондан сўради:

— Балким маликни сиз кўргандурсиз?

— Ори, таксир, кўрганмен. Фақат бир марта.

— Онинг феъл-атвори, туриш-турмуши, яқин одамлари ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Бунини хозиргина сарбон таксирим айтдилар. Малик ҳақиқатан ҳам ҳалим одам. Туриш-турмуши, яқин одамларини билмайдурмен. Афв этингиз, бек ҳазрат.

Темурбек Хиротнинг обод ва тўқ шаҳарлигини биларди. Бу ҳақда кўп эшитган. Лекин малик ҳақида таассуроти йўқ. Катта бир ўлка устидан ҳукм юритиб турган бу одамнинг ёрдамига, ҳеч бўлмаса бетарафлигига суянмоқчи эди. Ҳамма гап шунда. Керакли маълумотни сарбон ҳам, савдогар ҳам беришолмади. Сарбонку балки билмас, чунки у карвонсарой билан бозордан нарини кўрмайди. Лекин савдогар буни билса-да, айтгиси келмади чоғи. Балким нотаниш одамнинг не мақсад билан маликни суриштираётганини билмай ҳайрон бўлгандир? Бир фурсат ўтиб, Темурбек савдогарга тикилди. Савдогар буни ўзича фахмлади ва ёнидаги тугунни унинг олдига қўйди, сўнг ўрнига қайтиб бориб чўк тушди. Тугун савдогарнинг Темурбекка тухфаси эди. Темурбек тугунни қўлига олмади, шунчаки бир назар ташлаб қўйди, ҳолос.

— Раҳмат, таксир. Лекин бекорга овора бўлибсиз. Қамина айни пайтда божбон ҳам эрмас, ҳоким ҳам. Ва ҳатто кадхудо ҳам эрмасмиз,— деди Темурбек маънос бир оҳангда.

Савдогар қилиб қўйган ишидан ўзини биркадар ноқулай сезди, лекин бўлар иш бўлган. Ўзини қўлга олди ва унга ўзича эътироз билдирган бўлди:

— Ундай деманг, бек ҳазратлари, биз сизни ҳар қандай ҳокимдин ортик кўрурмиз. Мол-дунё, мансаб ўткунчи нарсалар. Мен учрашган ва билган одамлар сизнинг одиллигингиз ва ҳақчилигингиздин кўп сўзлайдурлар. Хиротнинг аҳли синоат ва тужжорлари ҳам сиз ҳақингизда гапириб, сизни кўп хавас қиладилар.

Демак, Хиротга боргудай бўлса, қосиблар ва савдо аҳли уни қўллаб-қувватлайдилар. Малик-чи? Унинг одамлари-чи? Темурбек савдогарга яна бир марта нигоҳ ташлади. Савдогар бу сафар унда ўтинч ва ёлвориш аломатларини пайкади ва «бор таваккал» деб, эшитган ва билганларини унга сўзлаб берди. Темурбек унинг сўзларидан маҳаллий халқ ҳокимият тепасига келганда карт маликларини кўп ҳам суймаслигини, амирлар орасида низолар мавжудлигини илғаб олди. Демак, суянса бўладиган амирлар ҳам йўқ эмас экан ўша шахри азимда.

Темурбек карвондагиларнинг барчасини тўплаб қўй сўйдириб меҳмон қилди, сўнг уларга ўзининг хуфъяларини кўшиб йўлга солиб юборди.

Аммо савдогар халқи аслида кизик халқ бўларкан. Уларнинг кўпчилиги мол-дунё ва пулни ҳамма нарсадан ортик кўраркан. Улар Қаршига келгач, амир Ҳусайнга ҳам шунақа мулозамат қилдилар. Темурбек ҳақида билганла-

рини окизмай-томизмай айтиб бердилар. Битта-яримтани ўзларидан ҳам кўшиб кўйдилар.

Амир Хусайн темирни кизигида босиб қолишга қарор қилди ва лашкарни жамлашга буюрди. Амир Мусони ўн икки минг аскар билан Қаршида қолдириб, ўзи етти минг отлик йигити билан йўлга тушди. Маймурғ кўриғига етганда Малик баҳодир нақд қораунаслардан ташкил топган икки минг отлик аскар билан келиб унга кўшилди. Бу билан амир Хусайннинг аскарлари тўққиз мингга етди. У Хузорда тўхтамади, тўғри бориб Қўрғошин туя орқали Гунбази дўлуга келиб тушди...

Хирот қарвони жўнаб кетганининг иккинчи куни Чохи шўрбога Мовароуннаҳр тарафдан ҳам қарвон келиб кўнди. Темурбек амир Хусайннинг катта лашкар билан Гунбази дўлуда турганини ўша қарвоннинг сарбонидан эшитди. Бу ҳол амир Хусайн билан ҳисоб-китоб қилиб олиш учун қулай фурсат эди. Темурбек ундан фойдаланиб Қаршини қўлга киритиб олишга қарор қилди. Йигитлари бунга рози бўлишди. «Тезроқ Бурдалиқ кечуvidан ўтиб олайлик-да, Чағониён кишлоқларидан йигит тўплаб, тамом суръат билан Қарши устига отланайлик ва тадбир ишлатиб бу муҳим шаҳарни қўлга киритиб олайлик. Унинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор»,— деди Темурбек охири йигитларига. Темурбек ҳақ эди. Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб олишда унга бу шаҳар қўл келарди. Шунга эришса, кейин Кешни ҳам, Самарқандни ҳам қўлга киритиб олиш кийин бўлмасди. Ўшанда Бухоро, Хўжанд, Шош ўз-ўзидан қўлга кирарди. Темурбек бу режасини баён қилганда Муайяд орлот эътироз билдирди:

— Кучимиз кам, Темурбек. Бор-йўғи қилич чопатурғон беш юз атрофида йигитимиз бор. Бу билан бундайин улкан ишга қўл уриш хавфли, Темурбек.

— Лекин уларнинг ҳар бири мингга татийдур,— деди амир Жоку барлос.

Оқбуғо баҳодир кўшиб кўйди:

— Фақат бор одамимиз бирлан ўшал Қарши устига юрмаймиз-ку. Чағониёндин ҳам, иншоолло, анча-мунча лашкар тўпланур.

Темурбек бошқаларнинг фикрини билмоқчи бўлди, бироқ улар индашмади. Баъзилари Темурбек билан хайрихоҳ бўлса, бошқалари иккиланди, чамаси. Темурбек вазминлик билан сўзида давом этди:

— Кеча Қуръони қаримдин фол очиб эрдим «Сурайи бақара»нинг икки юз эллигинчи оятини «қанчадин-қанча

кичик гуруҳлар Аллоҳнинг изни бирлан катта гуруҳлар устидин зафар қозонғон», деган улуғ уқдириш чикди.

Темурбек кўйнидан Куръони каримни олиб (у бу муқаддас китобни доимо ўзи билан бирга олиб юрарди) ўша ерини очиб аҳли мажлисга кўрсатди. Шундан кейин бу масала устида ортиқча тортишиб ўлтиришга эҳтиёж қолмади. Амирлар Темурбекнинг режасига кўшилдилар.

Шундан кейин Темурбек бор аскарини олиб Бурдалик кечувига қараб равона бўлди. Суюрғатмиш ўғлон, дуғлот умокидан амир Доду (у Темурбекнинг опаси Кутлуг Туркан оғонинг эри эди), Жоку барлос, орлот умокидан амир Муайяд (у Темурбекнинг яна бир эгачиси Ширинбека оғонинг эри эди), амир Сор Буға қипчоқ, Хусайн баҳодир, амир Сайфиддин нўкуз, Аббос баҳодир қипчоқ, найман умокидан Ок Буғо баҳодир ва Махмудхўжа Бухорий унинг узангисида бўлдилар. Ойдиндан фойдаланиб дарёни тун ярмида кечиб ўтдилар. Қирғоққа чикиб олганларидан кейин хавфсизлик заруратидан фақат кечалари йўл босишга қарор қилдилар. Қарави деган ерда одамлар ва чорполарга дам берилиб, эртаси куни қош қорайганда йўлга чиқдилар. Қаршидан кўп ҳам узоқ бўлмаган Ширкент манзилида тўхтаб дам олдилар. Шу ерда ўтказилган қисқа кенгашда амир Жоку барлос ҳаммадан олдин сўз олиб, бир маслаҳатни ўртага ташлади:

— Шу кеча амир Мусо устига шабихун урайлик, уни қўлга ололсак, мурод-мақсадимиз ушалгани шу.

Темурбекнинг баъзида таваккал қилиб иш тутадиган одати бор эди. Лекин бу сафар амир Жокунинг таклифига розилик билдирмади, эътироз билдирди ва уни далиллар билан исботлашга ҳаракат қилди:

— Шабихун одатда очик ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтурғон ёғий устига қилинадур. Амир Мусо устига шабихун урмоқ, бошни харсанг тошга урмоқ бирлан баробардур. Бунинг устига, одамимиз ҳам кам. Худо кўрсатмасун, борди-ю, кўзга захм етгудай бўлса, ундан кейин ўзимизни ўнглаб олишимиз қийин бўлур. Фикри ожизимча, бошқа йўл тутмоқ лозим.

Амирлар «бошқа йўл» дегани нима бўлдийкин,— дея унинг оғзига тикилишди. Темурбек «бошқача йўл»ни очик айтмади. «Қалъанинг авзойини обдон тафтиш қилиш зарур», деди, холос.

Темурбек шундан кейин ҳаммани Ширкентда қолдириб, икки мулозимини — Абдулла билан Мубашширни ўзи билан бирга олиб Қарши тарафга жўнаб кетди. Улар Қаршига тун яримдан оққан пайтда етиб бордилар.

Хаммаёк жимжит, зим-зиё қоронғу. Фақат қалъа буржларида милт-милт қилиб чирок ёниб турарди. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бутун вужуди билан кўз-қулоққа айланиб, теварак-атрофни кузатдилар, аммо хандак атрофида бирон шарпа сезмадилар. Хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилганларидан кейин отларини келган ерида қолдириб, сувга тушдилар ва зўр эҳтиёткорлик билан хандақдан ўтиб олдилар. Хокрездан хавф-хатарсиз ўтиб, девор пойига чиқиб олдилар. Шу ерда бир неча дақиқа нафасларини ростлаб, аввал теварак-атрофни синчиклаб кузатдилар, сўнг қалъа деворини айландилар, пасткамрок ерини топиб, нарвон кўйиладиган ерларни аниқлаб олдилар. Кейин эҳтиёт ила хокрез ва хандақдан ўтиб олдилар ва тонг ёришган пайтда Ширкентга қайтиб бордилар.

Эртаси куни тун яримлаганда юз нафар чапдаст йигит нарвонларни олиб Қарши қалъасининг пойига етиб бордилар. Буйруққа биноан, деворнинг ўша пасткам ерларига нарвон кўйиб, қалъа ичига ўтиб олдилар ва қиличларини яланғочлаб Дарвозайи шаҳрга ташландилар. Қоровуллар дарвозабонларни қаттиқ ухлаётган бир пайтда босиб биронтасини қолдирмай қиличдан ўтказдилар. Дарвеш Буғо сулдус дарвоза қулфини чўқмоқ билан уриб синдирди. Шу пайт аскарнинг қолган қисми қалъага бостириб кирди. Ҳузур дарвозаси шу зайлда ишғол қилинди. Кейин нағора, бурғу ва қарнай овози ҳаммаёкни тутди...

Шаҳарда саросималик бошланди. Амир Мусонинг айрим қатта беклари ширин уйқу оғушида қўлга олиндилар. Қарангки, икки юз қирк уч кишилик кичик бир кўшин Қаршидек мустаҳкам қалъани забт этди. Лекин амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбек қочишга улгуриб, шаҳарнинг кунчиқар тарафида кўшини ила турган Малик баҳодирни юз берган ҳодисадан огоҳ қилди. У эса Қаршининг бошқа тарафларида турган бекларга хабар берди. Эртаси куни ҳаммалари жам бўлиб, Қарши қалъасини чор тарафдан қуршаб олдилар. Темурбек беклари ва йигитларини шаҳар дарвозаларию буржу бораларининг мудофаасига қўйди. Суюрғатмиш ўғлон Ҳузур дарвозасига тайинланди, Темурбекнинг ўзи амир Сор Буғо, Аббос, Ҳусайн баҳодир, амир Оқ Буғо ва бошқалар буржу бораларга тайинланган аскарларга бошчилик қилдилар. Шунга қарамай, қалъада вазият оғирлашди. Заҳиранинг чўғи паст — уни амир Мусонинг одамлари қуритиб бўлишган. Қучлар ҳам тенг эмас.

Бундан ташқари, камал ҳалқаси борган сари сиқилиб борарди. Бирон тарафдан ёрдам келишига асло умид йўқ. Бундай шароитда фақат ақл-идрок билан иш тутиш, тадбир ишлатиш даркор. Темурбек буни яхши биларди. У иш кўрган суҳандон одамлардан бир нечасини пинҳона қалъа ташқарисига юборди. Улар иккиланиб турган амирларга Темурбекнинг номидан катта бойлик, мансаб ва ҳатто вилоят ваъда қилдилар. Қармоққа биринчи бўлиб қораунаслардан тузилган беш минг сара отлиқ аскар билан Хузор дарвозаси қаршисида, ундан сал нарироқда турган Малик баҳодир илинди. Бундан сал аввал Дурра Темур ака йигитлари билан ясолни ташлаб кетди ва қалъага кириб, Темурбекка кўшилди. Уруш одамларни ўй-хаёлга солади, чалғитади, дейишади. Амир Мусо фақат камал билан кифояланиб, ҳаракатсиз ўлтираверса лашкар аста-секин тарқалиб кетиш хавфини сезиб уни ҳужумга бошлади. Шиддатли жанглар икки кун давом этди. Темурбек мудофаа йўсинини тутди. Аскарлари душманни қалъа девори орқасидан туриб аёвсиз тирборон ва тошбўронга тутди. Кечалари бўлса сара йигитлари, ёғий айни уйкуга кетган маҳалда, устига шабихун уриб, кўп талофат етказди. Темурбекнинг хуфялари жанглар тўхтатилиб, ҳамма ўз қароргоҳига кетган бир пайтда муҳим хабар олиб келдилар. Ёғий кечалари отларини яланғоч қилиб шу атрофдаги катта бир бедазорга кўйиб юборар экан. Бу маълумот Темурбекни қувонтирди. У шу заҳотиёқ Дарвозайи шаҳр орқали етти нафар чапдаст йигитини ўша бедазорга жўнатди. Улар зўр эҳтиёткорлик билан душманинг лашкароҳини айланиб ўтдилар ва ўша бедазорга бориб ўтловда юрган отларнинг ҳаммасини Тахти қорача тарафга қараб ҳайдаб кетдилар. Отсиз суворий қанақасига аскар бўлсин! Ўша кеча амир Мусо икки ярим минг отидан айрилди. Камалнинг иккинчи қунидаги жанг жуда оғир кечди. Амир Мусонинг кўп одами захмдор бўлиб, ишдан чиқди. Учинчи қуни эса унинг ҳужум қилишга қурби келмади. Қуёш ердан бир найза кўтарилганда қалъа химоясилари қарши ҳужумга ўтдилар. Темурбекнинг ўзи олтимиш отлиқ йигити билан амир Мусонинг устига ташланди. Хуллас, душман тартибсиз ҳолда чекинишга юз тутди. Амир Жоку барлос билан амир Сайфиддин ёғийни Жигдалиққача ва ундан то Танги чакчакқача қувиб бордилар. Ўшанда улардан кўп одами асир олинди. Темурбекнинг йигитлари катта ўлжалик бўлишди.

Қаршида эришилган ғалаба Темурбекнинг ҳарбий-

сиёсий мавқеъини бир қадар мустаҳкамлади. Ҳама йилнинг (1366 йил) кузига қадар Мовароуннаҳрнинг катта қисми Темурбекнинг қўлига ўтди. Амир Хусайннинг ихтиёрида факат Хутталон, Балх ва Бадахшон қолди, ҳолос.

Темурбек 1366—67 йилнинг қишини Қаршида кечирди ва юртинг ички юмушлари билан машғул бўлди, вилоят ва шаҳарларга ҳокимлар тайинлади. Ҳамада Бухорога Маҳмудшоҳни тайинлаб, қайноғаси Али Ясовурийни унга шерик қилди. Зангишоҳга Жайхун бўйидаги вилоятларни инъом қилди. Теримчи баҳодирни Моҳонга юбориб, аҳлю оиласини олдиртириб келди. Ва яна уруш оқибатида вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш ишига махсус одамлар тайинлади, раиятни баҳорги экин-тикин ишларига рағбат-лантирди.

Қаршида мағлубиятга учрагандан сўнг амир Мусо қолган-қутган одами билан Соли саройга борди. Амир Хусайн содир бўлган воқеани эшитиб кўп дилхаста бўлди. Айниқса, ландавурлик қилиб Қаршини бериб қўйганларига ачинди.

— Яхши иш бўлмабдур-ку, жаноби амир! — деди амир Хусайн амир Мусога зарда қилиб, — шунча лашкар бирлан-а! Агар билсангиз, Қарши улусга очкич эрди. Унинг қўлдан кетиши тамом Мовароуннаҳрнинг қўлдан кетиши деган гап, агар билсангиз! Бундан кўра... — амир Хусайн буёғини айтмай қўяқолди.

Бусиз ҳам амир Мусо мулзам бўлиб ўлтирибди. Охири, амир Хусайн жаҳлини ютишга мажбур бўлди. Илож қанча? Кейинги пушаймондан, итбу сарзинишлардан не фойда? Амир Мусо ўзи «Ер чарс этиб ёрилса-ю, мени ютиб қўяқолса», деб ўлимига рози бўлиб ўлтирибди. Амир Хусайн буни англади ва бир қадар юмшади. Бир умр камарбаста бўлиб, қилич чопиб келган бу кекса одамни бошқа қоймади. Ҳамага сукут чўқди. Амир Хусайн бошқа бир нима дейишни билмай сукутга кетган бўлса, амир Мусо бугун умуман бирон гап айтишдан воз кечди. Сукутни яна амир Хусайннинг ўзи бузди:

— Келинг, ортикча ади-бади айтишиб ўлтирмайлик, амир Мусо. Бўлар иш бўлди. Буёғига нима қилдик энди, келинг, шу хусусда сўзлашайлик!

Амир Мусодан садо чикмади. Нима ҳам дерди? Ҳаммаси маълум.

— Фикримча, яра фасод боғламай туриб, унинг муолижасини шитоблаштирақмикин?

Амир Хусайн унга ер остидан маънодор қараб қўйди.

Амир Мусо бу гапнинг маънисини ўзича англади.

«Кўлдан кетган барча ерларни, хусусан Қаршини вақт ўтмасдан бориб ўзинг қайтариб ол!» деган фармойиш деб тушунди. Лекин хиёл ўтиб масала ойдинлашди. Амир Хусайн товачигирини чакиртириб, зудлик билан лашкар йиғишни буюрди. Ўша куни кечкурун шу ҳақда катта кенгаш ўтказилди.

Бир ҳафтадан кейин Соли саройга ўн минг кишилик лашкар йиғилди. Амир Хусайн уларни Ўлжайту Аперди, Жаҳоншоҳ, Пўлод Буғо ва амир Мусо бошчилигида Танги чакчакка юборди ва ўша манзилни лашкаргоҳ деб эълон қилди. Амир Хусайннинг ўзи эса лашкарнинг қолган қисмини олиб, уларнинг кетидан жўнади...

Кўп ўтмай, Соли саройда кўшин тўпланаётгани Қаршига эшитилди. Темурбек кўл остидаги бор кўшинларни олиб амир Хусайнга қарши йўлга чиқди. Дашти роғдаги Ёлғиз боғ тепалигига етганда тил олиб келиш учун олдинга забонгирларни юборди. Улар ёғийнинг икки йигитини тутиб келдилар. Сўроқ қилинганда амир Хусайннинг лашкари Танги чакчакдан ўтиб, Жигдаликка келиб тушгани маълум бўлди. Эртаси куни эса рақибнинг ўн минг кишилик лашкари амир Мусо, Ўлжайту Аперди ва бошқа беклар кўл остида Ок қияда урушга шай бўлиб турганлиги аниқланди. Аслида бу ҳали душманнинг бор аскари эмасди, унинг фақат манғлай қисми эди, ҳолос. Асосий кучларни амир Хусайннинг ўзи етаклаб келаётган эди.

Ок қияда икки ўртада катта уруш бўлди. Бирок натижаси Темурбек кутгандай бўлиб чиқмади. Тарози палласи Темурбек тарафга оғай деб турганда Малик баҳодир билан Дурра Темурнинг аскари билан душман тарафга ўтиб кетиши белга тепди. Бу етмагандай айни шу пайтда Қаршидан бир гуруҳ амирлар қалъани амир Хусайнга топшириш пайига тушиб турганлиги хақида хунук хабар олинди. Бундай шароитда бу ерда қолиб жангни давом эттириш хато бўлурди. Шунинг учун амирлари билан кенгашиб жанг майдонини тарк этиш ва аскарнинг бир қисмини Бухорога жўнатиб, ўзи лашкар тўплаш учун Хуросон тарафга кетишга қарор қилди. Чунки Темурбекнинг Бухорода ҳам, Хуросонда ҳам содик одамлари кўп эди. Қолаверса, Бухоронинг мустаҳкам қалъаси ҳам бор.

Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий Темурбекнинг одамларини ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдилар. Тобъелик ва камарбасталик изҳор айлаб, қалъани унинг мулозимларига топширдилар. Лекин орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас,

амир Хусайн кўшини билан шаҳарга яқинлашиб қолганининг дараги келди. Негадир бу сафар ҳам Темурбекнинг одамлари орасида яқдиллик ва ҳамжиҳатлик бўлмади. Юз берган воқеа муносабати билан чақирилган кенгашда хатто уларнинг орасида ихтилоф чиқди. Ҳаммаси шаҳар остоналарида турган душман устига шабихун уриш масаласидан чиқди. Жоку барлос бу ишни Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурийнинг зиммасига юкламокчи бўлди. Маҳмудшоҳ эса ўрнидан ирғиб туриб кўлини шоп килди:

— Сиз, жаноб, тажрибаси ортик, шабихунларда кўзи пишган одамсиз. Сиз турғонда биз ношудларга йўл бўлсун!

Маҳмудшоҳ уни еб кўйгудай кайфиятда тик турар, кўл-оёқлари дир-дир титрарди. Шунака пайтда Жоку барлос ҳам вазминлик килмади, рақибини чақиб олди:

— Мўйлабингиз нега учиб турадур, бек? Ўсиб ҳам кетибдур. Биронтаси кесиб кўймасин десангиз яхшиси уни устарада кирдириб ташланг. Аслида мўйлаб ярашмас экан, сизга.

Маҳмудшоҳ қиличини кинидан суғуриб Жоку барлосга ташланди. Хайриятки, Али Ясовурий унинг кўлидан тутиб қолди. Акс ҳолда, Маҳмудшоҳ уни шартта чопиб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳа, бунга маълум даражада унинг ҳаққи бор. Ҳаммининг олдида «Сен эркак эмассен!» деб ўлтирибди-я! Бундан ташқари, улар азалдан бир-бирига ёв бўлиб қолишган. Бир замонлар амир Жоку барлос уни чуби ясоққа буюриб, юмшок жойига етти гаврон урдирган эди. Бунини унутиб бўлармиди?!

Маҳмудшоҳ кўпчилик олдида бу даражага етмаслиги мумкин эди. Амир Жокунинг дағаллиги, айниқса, Маҳмудшоҳнинг йигитлигини ҳақорат қилиши унинг жон-жонидан ўтиб кетди. Тўғри, амирлар Жоку барлос билан Маҳмудшоҳга тарафгузорлик қилишмади, лекин барибир ўртага совуқлик тушди. Амирларнинг юзидан хавфсираш ва иккиланиш аломатлари сезилиб турарди. Бундай шароитда амир Хусайндай катта ва хавfli душманга бас келиб бўлармикин? «Майли, эртагача кутайлик, яратган эгамнинг ўзи бир йўлга бошлар»,— деди ичида Маҳмудшоҳ, сўнг ахли мажлисга ижозат берди. Эрталабгача амирлар инсофга келиб қолишар, деган умидда эди у. Бахтга қарши, бундай бўлмади. Эрталаб амир Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодир одамларини олиб кетиб қолишгани маълум бўлди. Шундай бўлса-да, Маҳмудшоҳ ва Али Ясовурий саросимага тушмадилар. Бор кучи билан шаҳарни амир Хусайндан ҳимоя қилишга

аҳд-паймон килдилар. Шаҳар дарвозалари ва буржу бораларни мустаҳкамлаш хусусида кўлдан келган чоратадбирни кўрдилар, аҳолини қуроллантирдилар, амирлар билан лашкарни инъому эҳсонлар билан сийладилар.

Тарихшунос олим Мирхонднинг сўзларига караганда, амир Хусайн Бухоро забтида кўп тиришиб ҳаракат килди, лекин мақсадига эришолмади. Аксинча, Маҳмудшоҳ билан Али Ясовурий бош бўлган лашкар ва Бухоро халки узлуксиз шабихунлар уриб душманнинг тинқасини қуритдилар. Ва ҳатто қарши ҳужумга ўтиб амир Хусайнни шаҳар остонасидан улоқтириб ташладилар...

Темурбек Санжарий туркманларнинг ёрдами билан Мохонни мустаҳкам лашкароғоғга айлантирди ва шу ердан туриб Чигатой улуси учун курашни давом эттирди. Қисқа вақт ичида катта лашкар тўпланди. Темурбек юриш олдидан Хирот ҳокими Малик Хусайннинг қалбига кўл солиб, унинг рабдойини билмокчи бўлди. Ҳар ҳолда у билан иттифоклашса, ҳеч бўлмаса амир Хусайн билан бўлажак кураши пайтида у бетараф турса ёмон бўлмас эди. Темурбек шу мақсадда Хиротга амир Жоку барлосни элчи килиб юборди. Малик Хусайн Темурбекнинг элчисини илиқ кутиб олди, унга анвойи навозишлар кўрсатди. Бирок Темурбекнинг дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлаш ҳақидаги таклифига бирон аниқ жавоб қайтармади. «Майли бу хусусда обдан фикрлашиб кўрурмиз»,— деган жавоб килди. Жавоб мактубида яна Темурбекни Бодхизга таклиф этди. «Қолган гапни шу ерда бафуржа сўзлашурмиз, энг муҳими жаннат мисол бу манзилда бирга сайру саёхатлар қилурмиз, айшу ишрат сурурмиз»,— деб ёзди Малик Хусайн Темурбекка. Унинг сўзларидан қандайдир сохталик ва фириб аломатлари сезилиб турарди. Темурбек Хирот маликларининг феълү атвори ҳақида кўп эшитган. Улар ҳузурига паноҳ излаб келган ҳукмдорларга бошда катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, кейин пинхона ўлдириб юборганларини билади. Масалан, малик Фахриддин дегани Чўпонийлардан амир Наврўзни, мана шу Малик Хусайннинг отаси Малик Ғиёсиддин амир Чўпон сулдусни шундай кўйга солган эдилар. Шунга эслаб, Темурбек беклари ва яқинлари билан кенгашиб Бодхизга, Малик Хусайн билан учрашувга бормади...

1367 йилда икки ўртадаги: Темурбек билан амир Хусайн ўртасидаги кураш давом этди. Ҳар иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Лекин энг муҳими, шу йили Темурбек, ниҳоят, амир Хусайндан устун келди ва

кўзлаган максядига эришди. Ўша йили ёз бошида Темур олти юз чапдаст йигити билан Бурдалик ёнида Жайхунни кечиб ўтди ва Жўйи борийда тунаб қолди. Шу ерда унинг кучига-куч кўшилди. Шундан кейин у бирин-кетин Хузор билан Кешни қўлга киритди. Амир Хусайн ҳам бўш келмади, Қўзи мундоққа ўн минг кишилик лашкар тўплашга муваффақ бўлди ўша кунлари. Тўғри, икки орада бўлган қирғинбарот урушда Темурбек ракибидан устунликка эришса-да, галаба унга жуда кимматга тушиди. У кўп одамидан ажралди ўша Қўзи мундоқдаги урушда. Амир Хусайн Жигдалик орқали Соли саройга кочди, лекин Темурбекда уни таъкиб қилиб боришга куч-қувват бўлмади. Яна шуни хисобга олиш керакки, Темурбек Хузор, Қарши ёки Кешда ҳам қололмас эди ўша пайтда. Бундай қилганда, турган гап, у икки ўт орасида — амир Хусайн билан Самаркандни эгаллаб ўлтирган амир Мусо орасида қоларди. Шу сабаб аввал амир Мусони бир ёкли қилишга қарор берди. Кешда амир Тормучоқ билан Тогойшоҳни қолдириб, ўзи Самаркандга қараб кўшин тортди. Ўшанда у қадимий Сўғднинг Соғарж ва Фиринкент туманларини эгаллашга муваффақ бўлди. Лекин Самаркандни амир Мусодан тортиб олишнинг иложи бўлмади. Аксига олиб, ўша пайт амир Хусайннинг кўп сонли кўшин билан келиб Қаршини олганлиги ва бетўхтов Самарканд томон келаётгани хабари эшитилди. Бу Темурбекка дард устига чиққан чипқон бўлди. Хўш, энди нима қилади? У билан курашишга ҳозир имкони йўқ-ку. Яна Мохонга борадими? Лекин у тарафга энди йўл йўқ. Қарши йўли ҳам, Қоракўл-Чоржўй йўли ҳам берк. Бу ерларда амир Хусайннинг одамлари турибди. Темурбек оғир бир аҳволга тушиб турганда нажот қалидининг ўзи келиб қолди. Эски кадрдонлари Қайхусрав билан Баҳром жалойир Мўғулистон хони номидан Тошкент билан Сайрамни идора қилиб турган эканлар, чопар юбориб, ўзларини Темурбекка маълум қилиб қолдилар. «Хайрият — деди Темурбек ичида, — додимиз худога етибдур». Темурбек шу ондаёқ йигитлари билан отланиб, Тошкентга қараб йўл олди.

Қайхусрав Темурбекни илик қарши олди. Кўпдан бери кўришмаганиданми ёки бу ерда бошқа гап борми, бунинг сабабини Темурбек бошда билолмади. Қайхусрав анча ўзгариб қолган, бир қадар гурур ва такаббурлик пайдо бўлган эди мизожида. Ўзини хонлардай тутди. Бунинг сабабини Темурбек кейин билди. Маълум бўлишича, амир Қайхусрав хон билан қариндош бўлиб олган экан. Хон уни яқинда амакиси Ясун Темур ибн Абуқаниннг қизи Туман

Кутлукка уйлантириб кўйган экан. Демак, у энди кўрагон — хон куёви бўлиб олган. Шундай бўлгач, у гердаймай, ким гердайсин!

Темурбек ўша кишни, яъни 1367—68 йилнинг кишини Шошда кечирди...

Амир Хусайн ҳам Мовароуннаҳрда мустаҳкамланиб ололмади. Вилоятларни бошқариб турган беклар унга бўйсунмай кўйишди. Белининг етти еридан боғлаб хизматда турган факат бир Фулод Буғо билан иш битармиди? Бундан ташқари, уларнинг фикрича, сертакаллуф бу бекка охиригача ишониб бўлмасди. У ҳам аслида шамолнинг юришига қараб иш тутадиган замона-созлардан эди. Амир Хусайн охири Самарқандни унга топшириб, Соли саройга қараб йўл олди. Аммо у ерда кўп туролмади, чунки Қарши, Хузор, Кеш ва Ҳисордаги вазият яхши эмас эди. Узлуксиз давом этиб турган ур-йикитлар бора-бора ҳамманинг — раиятнинг ҳам, бекларнинг ҳам жонига теккан эди. Гапнинг лўндаси, кўп ерда вазият ловуллаб ёниш олдидан буруксаб турган гулханга ўхшарди. Шунинг учун амир Хусайн дарёнинг нариги соҳилига ўтиб кетиб Арханг саройда муқим бўлди. Ўшанда у Одилхонни ўзи билан бирга олиб кетди. Чунки хон қаерда бўлса, ҳукумат ўша ерда. Лекин, барибир, Мовароуннаҳрни тўла-тўқис тасарруфига олиш фикридан қайтмади. Ўша ердан туриб Темурбек билан бўлажак сўнгги ва ҳал қилувчи савашга катта ҳозирлик кўрди.

Темурбек Тошкентда вақтни беҳуда ўтказмади: лашкар йиғди, сайду саёҳат килди, турли-туман ҳарбий машқларда, човгон ўйинларида сипохийларни чиниктирди.

Ўшанда у амир Қайхусрав ва Баҳром жалойирнинг сўзига кириб Жетегга — амир Шамсиддин билан амир Ҳожибек ҳузурига одам юборди ва улардан амир Хусайнга қарши ҳарбий ёрдам сўради. Бу Темурбекнинг катта хатоси эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди-да, унинг ўшанда, чунки ўша кишлоқда хоннинг Тошкент билан Сайрамдаги ноиблари қаноти остида кун кечириб турибди...

Сор Буғо билан Ок Буғо Мўғулистондан 1368 йилнинг баҳор бошида хушхабар билан қайтиб келишди. Хон ёрдам учун катта лашкар юборишга ваъда берибди. Мана шу ерда Темурбек ўй тортиб ташвишга-тушиб қолди. Борди-ю, Жете тарафдан катта кўшин келиб унга кўшилиб, амир Хусайн устидан ғалаба килди ҳам дейлик. Хўш, кейин нима бўлади? Мўғуллар ва кўчманчиларнинг феъл-атвори маълум-ку! Талон-тарож қилинган шаҳар ва кишлоқлар, қўл-оёғига кишан солиниб қулликка олиб кетилаётган

йигитлар, ор-номуси топталган аёллар унинг кўз олдида бир-бир намоён бўлди. Мана шуларни ўйлаб Темурбек килиб қўйган ишидан пушаймон бўлди, дили хуфтонга айланди. Хатто кечкурун бўлган одатдаги зиёфат чоғида ҳам унинг чехраси очилмади. Эртаси куни эрталаб, хос хизматкорлари, якинларини олиб Яссига караб йўлга тушди. Ҳазрат султонимнинг нурга чўмган муқаддас мазорини зиёрат килиб, ул бузрукворнинг пок руҳидан мадад тиламокчи бўлди.

Темурбек Яссига борган куни молу қўйлар сўйдириб, Ҳазрат Султонимга ис чикарди, машойихи киромга, етим-есирга, муқаддас мазорнинг жорубкашларига садакалар улашди, ўша муқаддас мазорнинг теварак-атрофида истикомат килиб турган халойиққа ош берди. Ўзи эса ният килиб ўша мазор пойида тунаб қолди. Ўшанда саҳарга бориб қаттиқ ухлаб қолган экан, ажиб бир туш кўрди. У Самарқанд устига отланган эмиш. Сайхун устига қурилган кўприкнинг қок ўртасига борганда қаттиқ сел келиб, кўприкни окизиб кетибди. У бўлса бир ёғочга миниб олиб кўп сузди. Охири мажоли қуриди. Ёрдам сўраб қанча қичқирмасин, ҳеч ким эшитмади, ёрдам қўлини чўзмади. Бир пайт ўзидан кетди ва кўзини очиб қараса, дарё кирғоғида катта бир дарахтнинг илдизига илиниб қолганмиш, халиги ёғочни эса сув окизиб кетибди. Ўша дарахт илдизига тирмашиб, соҳилдан чиқиб олишга қанча уринмасин, бўлмади, кучи етмади. Охири қўллари толикиб ҳолдан тойди. Шу дам бошдан оёқ оқ либосга бурканган нуроний бир қария соҳилда пайдо бўлди ва шоша-пиша унга асосини узатди. Темурбек қариянинг асосидан маҳкам тутди ва унинг ёрдамида халослик топди. Эрталаб кўрган тушини якинларига айтди, Тошкентга қайтгандан кейин эса машойих ва уламони катта дастурхон атрофига тўплаб, улардан тушнинг таъбирини суриштирди. Улар тушни яхшиликка йўйишди «якин-орада бу кийинчиликлар орқада қолади», деб айтишди. Шундан сўнг яқинда килиб қўйган хатосидан сўз очди:

— Биз кетини мулоҳаза килиб кўрмай бир иш килиб қўйдик,— деди у ва ўлтирганларга бир-бир назар ташлади.

Ўлтирганлар «Темурбек нима иш килиб қўйган эрканки, ҳозир пушаймон бўлиб ўлтирибдур» — деб хайрон бўлишди. Темурбек охири улар билан маслаҳатлашмасдан туриб мўғулларни ёрдамга чакириб қўйганини айтди. Аҳли мажлис «Э, аттанг, яхши бўлмабдур», деб бир-бирига караб бош чайкашди. Темурбек кечи-

рилмас хато қилиб қўйганини янада чуқурроқ хис этди. «Нима қиламиз энди?» деган маънода ўлтирганлардан нажот тилади.

— Андак хатолик бўлибдур, бек,— деди Каффол Шоший мазорининг шайхи хожа Бобоҳон.

Қози калон Абдулмажидхон давом этдилар:

— Мўғулларнинг феъл-атвори ҳаммамизга аён. Алар учун битилган қонун йўқ. Модомики шундай эркан, аларда адлу инсоф ҳам йўқ. Қой ерга оёғи етишса, ўша ерни уч кеча-ю, уч кундуз беаёв тарож қиладурлар.

— Агар мўғуллар яна келсалар, аҳли мўминга кўп мушкулликлар бўлур,— деди яна кимдир.

Темурбек нима дейишини билалмай қолди. Лекин унинг жонига шу пайт шайхулисом мавлоно Шамсуддинхон оро кирдилар:

— Мушкулликдин кутулишнинг яккаю-ягона битта йўли бор, бек.

«Қанака йўл экан бу», деб ҳамма шайхулисомнинг оғзига қаради.

— Бу йўл,— деб давом этди шайхулисом,— амир Хусайн бирлан сулҳ тузиш. Нима бўлганда ҳам мусулмон одам.

Ўтирганларга маслаҳат маъкул тушди. Темурбек ҳам, гарчанд амир Хусайнни хуш кўрмаса-да, эл-юртнинг осойишталиги, фуқаронинг рифоҳияти деб шу маслаҳатга кўнди. Ушбунни маълум қилиш учун Бахшанда исмли мулозимини элчи қилиб Соли саройга жўнатди. Элчининг орқасидан ўзи ҳам одамларини олиб, Самарқандга қараб йўлга тушди. Самарқандга яқин қолганда йўлда кимдир унга «амир Хусайн бу фоний дунёни тарк этибдур», деб айтиб қолди. Энди нима қилди? Қаерга ва кимнинг олдига боради? Ўйлаб-ўйлаб, нима бўлса ҳам ўша тарафларга боришга қарор қилди. Самарқандга кирмади, амир Мусодан хавфсиради. Ем ариғининг бўйига келиб тушди ва шу ерда одамларга дам берилди. Ниёзий деган манзилга етганларида амир Мусо гончи ҳазорасининг одамлари ва бошқа қавмлардан тузилган лашкар билан унинг рўбарўсидан чиқиб қолди. Темурбек унинг хузурига амир Жоку барлосни жўнатди. У Темурбек амир Хусайн билан ярашиш учун бораётгани, кўнглида ҳеч қандай ғараз йўқлигини уқтирса ишонмади. Хатто амир Жокудай кекса одамга ҳам ўшкириб берди:

— Бегингнинг қилиғи бизга маълум, чўпчагингни бориб катта холангга айт!

Амир Жоку барлос амир Мусонинг шу жавоби билан

кайтиб келди. Темурбек бу одамнинг калондимоғлигини биларди, лекин бу қадар сурбетлигидан беҳабар эди. «Бу сурбет ўзини шу қадар катта олиб турган экан, демак нимагадир ишонади. Балким лашқари бизникидан ортиқроқ бўлса керак», деб ўйлади. Сўнг бунинг чоратадбирига киришди. Амир Сайфиддин билан Хитой баходирни чақиртириб, «амир Мусо лашқаргоҳидан айланиб ўтинлар ва орқадан зарба беринлар», деб буюрди. Гапнинг қисқаси, амир Мусо икки тарафдан берилган зарбага дош беролмади ва охир-оқибат Гончига қочди.

Темурбекнинг юриши шундан кейин ҳам тинч кечмади. Қинор чироғда қораунас лашқари ўттиз кўшин бўлиб унинг йўлини тўсди. Яна ўша ур-сур, қон тўкишлар... Айни жанг кизиган ва қораунасларнинг қўли баланд келиб турган бир пайтда илгари Соли саройга юборилган мулозими Бахшанда амир Хусайннинг элчиси Туроншоҳ билан келиб қолди. Элчи амир Хусайннинг Темурбекка юборган мактубини кўрсатгандан кейин қораунаслар сардори жангни тўхтатди ва Темурбекка мулозамат кўрсатди...

Темурбек Самарқандга қарашли Нимушкент деган қишлоққа келиб тушди. Шу ерда амир Мусонинг сулҳ тузиш учун юборган одами етиб келди. Кўп ўтмай, амир Мусонинг ўзи ҳам амир Ўлжойту Аперди билан бирга етиб келди ва икки ўртада тузилган сулҳни амир Хусайн номидан имзолади. Шу билан икки ўртада: амир Хусайн билан Темурбек ўртасида кўпдан давом этиб келаётган уруш-жанжалга хотима берилди. Кўпдан давом этиб келаётган қина-қудурат ўртадан кўтарилди. Шундан кейин амир Мусо билан Ўлжойту Аперди Соли саройга жўнаб кетдилар. Темурбек эса Кешга келиб ўрнашди. Шартноманинг нуسخаси сақланмаган. Ўша замонларда битилган тарихий асарларда ҳам ўртага қандай шартлар қўйилгани ҳақида бир нима дейилмаган. Лекин кейинги воқеаларнинг боришидан келиб чиқиб бу ҳақда баъзи тахминларни айтиш мумкин. Биринчидан, сулҳ тузгувчи тарафлар Чигатой улусини, аниқроғи унинг ғарбий қисмини таъсир доирасига бўлиб олишган: Темур қопуғнинг жанубидаги ерлар: қадимий Чағониён, Ҳисор, Хутталон, Балх, Тоҳаристон ва Бадахшонни амир Хусайн олган. Темур қопуғнинг шимол тарафидаги ерлар: Кеш, Хузор, Насаф, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд ва Фарғона Темурбекка қарайдиган бўлган. Иккинчидан, улар бир-бирларини, зарур бўлиб қолганда, ҳарбий-сиёсий жихатдан қўллаб-қўлтиклаш мажбуриятини олганлар.

Лекин, барибир, ҳар иккала тараф ҳам Чигатой улусига ягона ҳукмдор бўлиш ниятидан қайтмади. Сулҳга бўлса бу йўлда вақтдан ютиш учун бир восита сифатида қарадилар...

Сулҳ имзолангандан сўнг кўп ўтмай, амир Хусайн Бадахшонни тўла бўйсундириш мақсадида Қундузга борди ва уни лашкаргоҳга айлантирди. Бироқ бу гал ниятига етолмади. Юришга ҳозирлик охирига етай деб турганда Балхдан чопар келиб, Хирот ҳокими Малик Хусайн Балх устига қўшин тортибди ва айни шу пайтда Мурғобни лашкаргоҳ қилиб турибди, деган нохуш хабар олиб келди. Амир Хусайн Кешга кабутар учирди. Юз берган воқеани Темурбекка маълум қилиб, уни ёрдамга чақирди. Темурбек бор аскарини тўплаб, икки кун деганда йўлга чиқди ва Термиз кечувидан ўтиб, Балх сари юзланди. Хонободга етганда Малик Хусайн Шибирғон, Маймана ва Пули чироғни ғорат қилиб, орқасига қайтиб кетгани ҳақида хабар топди. Айни пайтда Балхдан амир Мусо Темурбек ҳузурига Хонободга келди ва уни Балхга таклиф этди. Аммо у амир Хусайн маҳтал бўлиб қолишини баҳона қилиб Балхга кирмади ва Қундузга равона бўлди...

Ҳар икки амир Қундузда бир неча кун турдилар, сўнг Бадахшонга қараб юриб Ишкашим яйловига келиб тушдилар...

Бадахшонда уруш бўлмади. Амирлар Ишкашимдан нарига ўтолмадилар. Бадахшон шоҳлари ўзлари келишиб, тобеълик ва иттиҳорлик лавозимини бажо келтирдилар. Шундай қилиб, амир Хусайн найзанинг учини оғритмай, Бадахшонни ўз тасарруфига киритиб олди.

Шоҳлар Ишкашимдан жўнаб кетган куни кечкурун амир Хусайн мажлиси жамшид оройиш берди. Бугун ҳақиқатан ҳам мезбоннинг кўнгли ҳар қачонгидан чоғ. Тиним билмай ҳаммани дастурхонга чорлаб, «олинг-олинг» қилар, Темурбекка сермулозамат эди. Олдига хали каклик гўштини, хали барра кабобни сурарди. Шаробни шарбатчининг қўлидан ўзи олиб унга тутарди. Ҳаддан ортик мулозиматлар Темурбекка ўян туюлди. Буни олийнасаб одам қилиб турса... Лекин илож қанча? Чидашга тўғри келади, чунки ҳамманинг, айниқса, тўрида виқор тўкиб ўлтирган хоннинг кўзи уларда. Безътиборлик қилиб қўйиб мезбонни ранжитиш яхши бўлмас. Аслида турку тожикнинг таомили шунақа. Ўзи ўлгунча сермулозамат халқмиз. Темурбек мана шуларни ҳисобга олиб, тишнатишга қўйиб чидаб ўлтирди. Охири, тоқати келмади чоғи, бўшаган қадахни амир Хусайнга бермай орқасида икки

букилиб таъзим килиб турган чоғирчига узатди ва ундан илтимос қилди:

— Бас, энди бизга бошқа қўймангиз.

Хусайнбек бир Темурбекка, бир чап тарафида ўлтирган амир Мусога қараб қўйди. У ҳам хожасига диққат бериб ўлтирган экан, Хусайнбек унинг кўзларидан «етар энди, асосий масалага ўтиш пайти келди», деган таъкидни уқиб олди. Одатда, мезбон учун вақтнинг аҳамияти йўқ. Меҳмон қанча кўп ўлтирса, шунча яхши унга. Ва яна меҳмоннинг қай қайфиятда дастурхондан туриб кетиши ҳам муҳим. Шу боис амир Хусайн Темурбекнинг кўнглини овлаб шундай килиб ўлтирибди. Лекин бугун амир Мусонинг таъкиди ўз вақтида бўлди. Амир Хусайн бош ирғаб унинг фикрига қўшилди. Дарвоқе, Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда, вақт беҳуда ўтаётганидан афсусланиб ўлтирган эди.

— Энди, асосий ишлардан гаплашсак,— деди у амир Хусайнга,— вақт ҳам бир ерга бориб қолғонга ўхшайдур.

Амир Хусайн «майли, ихтиёрингиз», деган маънода икки кўлини кўксига қўйиб бош эгди.

Темурбек улусдаги аҳволдан сўз очди, Жете тарафдан хавф-хатар борган сари ортиб бораётганидан ташвишланаётганини айтди.

— Жетедан Камариддин отлиғ бир амир шуҳрат топибдур. Дуклот умокидин эрмиш. Ва яна амир Сайфиддин бирлан амир Хожибекнинг оролари ҳам яхши эрмас эмиш. Худо кўрсатмасун, у ерда талошлар воқеъ бўлса, биз ҳам онинг таъсирида қолмасак деб кўркамэн.

Амир Хусайн бош чайқаб бай-байлаб кетди:

— Э... Э... Яхши бўлмабдур, бек. Албатта, таъсири бизга етмай қолмас. Лекин Бохтарзамон бирлан Қобулистон ва Зобулни тинчитмай туриб қўшиннинг бир қисми Мовароуннахрга олиб кетилса, қандай бўларкин, Темурбек?

Амир Хусайн секин хонга бир қараб қўйди. У бошини чайқаб унинг гапларини маъқуллади. Шундан кейин гапида яна давом этди:

— Пўлод Буғо бирлан Ок Буғо хон хазратларига саркашлик килиб турибдурлар бунинг устига.

Амир Хусайн яна хонга қараб гапини тасдиқлатиб олди.

— Эътиборли кишиларимизни аларнинг олдига юборғон эрдик, ваъз-насихатларига кулок осмабдурлар. Сиёсат қилмоқчи бўлғон эрканлар, ҳақорат килиб ҳайдаб юборибдурлар. Мана сизга меҳр-окибат, Темурбек,—

Амир Хусайн оғир тин олди, сўнг гаплари таъсир қилдимийўкми, шуни билмокчи бўлиб хон, Темурбек ва катта амирларга бир-бир назар ташлади.

Хон бамайлихотир ўлтирарди. Унинг ташвиш қиладиган ери йўк. Қорни тўк, эғни-боши бус-бутун. Ҳамма нарсани Хусайнбек қилганига ўрганиб қолган. Темурбекнинг эса қандайдир ташвиш ва бесаромжонлик аломати юз-кўзидан баралла кўриниб турарди. Буни пайқаб амир Хусайнни ваҳима босди. «Кўнармикин, ё кетаман деб оёк тираб олармикин?» Темурбек унинг юзларидан умид ва ёлвориш аломатларини сизди. Ўзи ҳам ўй-санога ботди. «Хойнаҳой, улар уни Кобулистон билан Зобул устига, бўлажак юришларига тортмокчи. Унинг ёрдамига умид қилиб туришибди. Борди-ю, «йўк» деса-чи. Унда тўғри бўлмас. Туркистонзамин хали тўлиғича унинг туғи остига бирлашганича йўк. Худудлари ҳам хали мустаҳкам эмас. Оқ Ўрда ва Мўғулистон каби кучли давлатлар бор хали. Чигатой улуси хавф-хатарсиз яшаши учун у тарафлардан чиқиб турган хавф бартараф этилмоғи лозим. Демак, катта курашлар хали навбат кутиб турибди. Бунда балким амир Хусайннинг ёрдами тегиб қолар. Бунинг устига, хон ҳам ҳозир мана шу бурганинг кўзини кўрган одамнинг кўлида. Темурбек мана шуларнинг ҳаммасини обдан ўйлаб, охири амир Хусайннинг таклифига рози бўлди.

— Майли, Хусайнбек, сиз айтганча бўлсин. Ясовурийлар бизга ҳам дўст эрмас. Агар хон ҳазратларининг ҳам муборак фикрлари шундай эркан, биз Кобулистон ва Зобул хусусида сизга фикрдошимиз.

Кобулхон бош ирғаб, Темурбекнинг сўзларини маъқуллади.

«Қандай яхши! Ҳаммаси бирдан ҳал бўлди-қолди. Темурбек биз билан қолади. Унинг ёрдамида янги-янги юртлар очамиз. Ва уни бу ерларда тутиб қолиб, Мовароуннаҳр ташвишларидин чалғитиб турамиз. Кейин қарабсизки, Мовароуннаҳр ҳам илгимизда». Амир Хусайннинг севинчи ичига сиғмас эди. Миннатдорчилигини қандай изҳор қилишини билмас, фақат кўлларини кўксига кўйиб, «раҳмат, Темурбек! Яхшилигингиз унут бўлмас, раҳмат! Яхши ниятларингизга йўлдошимиз! Биз ҳам яхши кунларингизга яраб қолармиз» деган гапларни такрор-такрор айтарди.

«Ҳа, муғомбир! Яхши ниятларингизга йўлдошимиз эмиш. Биламан ўша йўлдошлигингни». Темурбек ер остидан унга бир қараб кўйди...

Кўп ўтмай амир Хусайн билан Темурбек лашкарни етаклаб, Хиндикуш довонидан ошиб Қобулистонга қараб йўл олдилар ва уч ой деганда ясовурийларни итоатга келтириб, Балхга қайтдилар. Юришдан қайтганларининг эртасига Темурбекни яна хоннинг хузурига кенгашга чакиртиришди. «Бу сафар ниҳоят, Мовароуннаҳрга қайтишга ижозат берилса керак», деб умид қилди Темурбек. Лекин бекорга умид қилибди. Кенгашдан мақсад бошқа экан. Ҳамма тўплангандан кейин хоннинг шахсий имоми Рашидхон домла узундан-узук дуои-фотиҳа ўқиди, сўнг хон амирларни ясовурийлар устидан қозонилган катта ғалаба билан табриклаган бўлди, кейин бир амир Хусайнга, бир Темурбекка қараб қўйди. Бироз жимликдан сўнг амир Хусайн сўз бошлади. Одатда, зарур гапни ҳамма вақт у айтарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Амир Хусайн ўлтирганларга бир-бир назар солиб чиқиб, кейин қўл қовуштириб хонга бош эгди. Хон «гапираверинг» дегандай боши билан ишора қилди.

— Биз хон ҳазратлари бирлан, — деди амир Хусайн яна хонга қўл қовуштириб, — яна бир масала хусусида кенгашиб қўйғон эрдик.

Бу «қанақа масала экан?» дегандай Темурбек бир унга, бир хонга назар ташлади. Амир Хусайн сўзида давом этди:

— Куббат ул-ислом Балх анча ғариб ҳолга келиб қолибдур, Темурбек. Хиндувон ҳам, бошқа олий иморатлар ҳам, соҳибкирони аъзам Чингизхони муаззам замонидин бери бузулиб ётибдур. Масжиду мадрасалар кўп вақт сув остида қолиб, вайроналикка юз тутибдур. Аларни қайтадин тиклаш ва таъмирлаш зарурга ўхшайдур. Шу сабабдин биз, хон ҳазратлари иккимиз, маълум вақт шу ерда — куббат ул-исломда бўлмоғимиз зарурга ўхшайдур.

Амир Хусайн шу ерга келганда тўхтаб яна бир хонга, бир Темурбекка қаради. Гапи нуқтага бориб тегдимитегмадими, шуни билмоқчи бўлди, чамаси. Хон кеча зиёфатда ҳаддан ортиқ еб-ичиб қўйиб яхши ухламаган экан, кўзлари юмилиб, мудраб ўлтирарди. Темурбек эса унинг сўзларини диққат билан тинглаётгандай. Лекин у гапнинг қаерга боришини англаб, бирқадар аччиғланиб ўлтирган эди. Демак, унинг иши битди. Мовароуннаҳр ташвишлари Темурбекнинг ўзига қолди... Балхни тузатишга аҳд қилғони дуруст, лекин не важҳдин хонни бу ерда олиб қолмоқчи? Мақсади не? Темурбек бу хусусда бош қотириб ўлтирмади. Хусайнбекнинг бундан кўзлаган мақсадини англаш қийин эмасди. У Балхни пойтахт

қилмоқчи. Ҳа, нияти шу. Темурбек амир Қазаған ва амир Абдулла билан бўлган воқеаларни унинг эсига солди:

— Улуғ бобонгиз бир пайтлар Соли саройни пойтахт қилмоқчи бўлдилар ва Қозонхонни Қаршидан ўшал ерга кўчириб кетишга ҳаракат қилдилар. Буёғи нима билан тугагани ўзингизга аён. Падари бузрукворингиз амир Абдулла аълоҳазратлари пойтахтни Самарқандга кўчирдилар. Бунинг ҳам оқибати яхши бўлмади. Аммо Сиз ва хон ҳазратлари бу борада келишиб қўйган эркансизлар, бизда не ихтиёр? «Хўп» демоқдин ўзга чорамиз йўқ.

Амир Ҳусайн хонга қаради. Қобулхон бир қадар ўнғайсизланди.

— Йўқ-йўқ, бек,— деди хон ўзини тутиб олишга ҳаракат қилиб, Сизнинг ҳам ризолигингиз керак, бизга қолса Қарши ёки Самарқанддин силжимағонимиз яхши эрди.

Амир Ҳусайн ўлтирган ерида бир тўлғаниб олди, рангикути ўчиб, хонга бир ўқрайиб қаради. «Нодон, ишнинг пачавасини чиқариб қўйишига сал қолди-я». Сўнг ўзини йиғиштириб олди ва сўзида давом этди:

— Аслини олғонда Балх ҳам Чигатой улусига бир мулк. Хуросон, Сеистон, Кобул, Зобул ва Бадахшонга яқинлиги бирлан ҳам муҳим. Тамом улусни олатурғон бўлсак, жаноблар, Балх онинг қоқ ўртасида. Локин Темурбекка маъқул келмаса, майли. Биз буни ҳам инобатга олурмиз. Келинлар, бу хусусда талашиб-тортишуб ўлтирмайлик, аввал биргалашиб Балхни тиклаб олайлик, Қарши бирлан Самарқанд масаласи қочмас.

Амир Ҳусайн яна хонга қаради ва гапини тасдиқлатиб олди. Хон одатдагидай бошини ликиллашиб қўйди, холос.

Темурбек бу муғамбир одамнинг фирибгарлигини кўриб ичида нафратланиб ўлтирди. Бирок қайфиятини сездирмасликка ҳаракат қилди. «Биргалашиб» дегани нимаси? Балх сенга керак экан, хон билан мени тутиб туриб нима қиласен?! Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Хон ким бирлан бўлса, улуснинг жиловни ўшанинг қўлида бўлади: хон қаерда бўлса, пойтахт ҳам ўша ерда. Ҳа, бу одам ўлгунча қув — узокни кўради. Мана шу тобда бир ўқ бирлан икки қуённи урмоқчи бўлиб ўлтирибди. Хонни ҳам жиловлаб турмоқчи, Темурбекни ҳам. Бохтарзамин, Тохаристон, Бадахшон ва Кобулистонни ўзига тўла қаратиб олгунча Темурбек билан муросайи-мадорага бориб турди, ундан фойдаланди. Шундан кейин Мовароуннаҳр қочиб кетмайди. Ахир, хон у билан бирга-ку. Шундай бўлгач, Темурбек ундан қочиб қаёққа ҳам

борарди? Темурбекни иложи борича бу ерда кўпроқ тутиб туриш керак. Шу вақт ичида Мовароуннахрнинг барча йирик шаҳарларида турган одамлари анча-мунча иш қилиб улгуришади. Амир Хусайннинг кўзлаган мақсади шу. Буни унинг айёр кўзлари шундайгина айтиб турибди.

Темурбек ўзини гўлликка солиб турди. Унга бошқа бир нима демади. Шу пайт эшик оға кириб амир Хусайннинг қулоғига бир нима деди. У эса аввал хоннинг, кейин Темурбекнинг қулоғига шивирлади. «Мовароуннахрни яна мўғул босибдур». Қутилмаганда келган бу хабар Темурбекда ҳам ташвиш уйғотди, ҳам қувонч. Ана энди Мовароуннахрга йўл очилди. Уни энди бу ерда ҳеч ким тутиб қолмайди. Аксинча, хон билан амир Хусайн энди уни зудлик билан Мовароуннахрга қайтишини ўзлари сўраб қоладилар. Лекин Темурбекнинг тахмини тўғри чиқмади. Уни яна ўз ҳолига қўймадилар. Қобулхон ҳам, амир Хусайн ҳам ундан бир қадар чўчиб турардилар. Яна ким билади, дейсиз? Мўғуллар билан келишиб кетса-чи? Унда нима бўлади? Темурбекдан доимо кўз-қулоқ бўлиб туриш зарур. Шу важдан, ҳар эҳтимолга қарши, унга икки минг кишилиқ қўшин билан амир Мусони қўшдилар.

Темурбек билан амир Мусо хижрий 770 йили раби ул-аввал ойининг ўртасида (милодий 1368 йил 29 октябрда) Жайхунни кечиб ўтди. Энди Самарқанддан ўтганларида Жете лашкари Тошкентга келиб тушганлиги ва мўғул амирлари кишни ўша ерда кечириш ниятида эканликлари ҳақида хабар олинди. Шундан кейин Темурбек билан амир Мусо ҳам Новқа ва Қорақишлоқда кишлашга қарор бердилар. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, амир Хусайн билан хон Кешининг жилғасига келиб тушдилар.

Бирок Темурбек билан жетеликлар орасида ўша йили уруш бўлмади. Бунга мўғул лашкари орасида фавқулодда чиққан ихтилоф сабаб бўлди. Қамариддин, Кепак Темур ва Шировул билан амир Ҳожибек ва унинг тарафдорлари орасида жанжал чиқиб, охири бир-бирлари билан уришиб кетдилар. Тепалашини бир кун эрталабдан кечгача давом этди. Кечқурун Қамариддин, Кепак Темур ва Шировул гапни бир ерга қўйиб Тошкентни тарк этдилар ва Мўғулистонга кетиб қолдилар. «Ҳожибек ва шериклари гафлат уйқусидин тургунча бир ерга бориб олурмиз. Кўп ҳам ўтмай қарабсизки, Мўғулистон илгимизда бўлур», — деди Қамариддин ўша кеча жўнаб кетаётиб шерикларига. Эртаси кун Ҳожибек асосий кучларнинг кетиб қолганидан хабар топгач, иложсиз қўшинини олиб у ҳам Тошкентни тарк этди...

Темурбек Тошкентда содир бўлган воқеалардан хабар топганидан кейин, Қешга, амир Хусайн билан хоннинг хузурига чопар юборди. Темурбек амир Хусайнга вазиятдан фойдаланиб, мўғул ҳукмдорларини бир ёқлик қилиш пайти келганини маълум қилди. Фурсатдан фойдаланиб, Мўғулистон устига бостириб киришни маслаҳат берди, унга ёзган мактубида. Яна амир Хусайн бунга кўнмади. Шаҳрисабз жилғасида эканликларида Бадахшон шоҳлари Тохаристон билан Балхга бостириб кириб, Қундуздан то Хулмгача бўлган қишлоқларни талон-тарож қилиб кетганликларини баҳона қилди. «Аввал Бадахшон шоҳларини бир ёқлик қилайлик, Мўғулистон ва Қамариддин бирлан бафуржа шуғулланурмиз»,— деб ёзди у Темурбекка жавоб хатида.

— Орадан бир ҳафта ўтиб, Темурбекни хон Қешга чақиртириб қолди. Чопар олиб келган мактубда бор кўшинни олиб келиш тайинланган эди. Тўсатдан қилинган чакирик Темурбекка ғалат кўринмади. Бунинг сабабини дарров пайқади. «Бу ўша амир Хусайннинг иши»,— деди у ўз-ўзига, кечагина Мўғулистон устига юриш масаласини ўртага ташлаганда Бадахшонни баҳона қилганини эслаб.

Темурбек Қеш жилғасига келиб тушган куни кечкурун кенгаш чақирилди. Бу сафар кенгашни хоннинг ўзи бошқарди. Амир Хусайн бўлса ҳамма амирлар катори кўл ковуштириб унинг оғзига қараб ўлтирди. «Ҳа, айёр, бу ҳам сенинг ишинг?» — деди Темурбек ичида. Авваллари эрки ўзида йўқ, бир четда индамай ўлтирадиган бу олий зот нимагадир бугун бирмунча дадил эди.

— Бадахшон шоҳлари ҳаддидин ошғон кўринадур. Итоат камарини ечиб ташлаб, гарданкашликни ихтиёр қилдилар. Ул тарафда йўқлигимизни билиб, ҳатто Бохтарзаминга босқин қилуб, Қундуз ва Хулм вилоятларини тарож қилибдурлар, рааё ва бараёга зулму захмат етказибдурлар. Барчангизни, Сизни ҳам,— деди у Темурбекка қараб,— бу ерга чорлағонимизнинг боиси шу.

Томоғи қуриб қолди, шекилли, хон шарбатдор тутган бир коса бўзани олиб ичиб олди, сўнг сўзини давом эттирди:

— Шайх Али Бадахшоний ва гумашталарининг таъзини бериб қўймасак бўлмайдиғонга ўхшайдур. Биз шунга қарор қилдик. Муҳтарам беклар бу хусусда не фикрдалар? — хон ўтирганларни бир-бир кўздан кечирди.

Бундай пайтда одатда биринчи бўлиб ё амир Хусайн сўзлайди, ё Темурбек. Бошқалар бунга журъат қилишолмайдилар. Бугун ҳам шундай бўлди.

— Азму қарорлари муборак бўлғай!— деди амир Хусайн даст ўрнидан туриб таъзиму тавозеъ билан.

— Қуллук, бек,— дея хон «Сиз нима дейсиз?» деган маънода ўнг тарафида ўлтирган Темурбекка ўгирилиб қаради.

— Амру фармонларингизга бош эгурмиз, хонхазратлари! Темурбек ҳам ўрнидан туриб хонга чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин хон бошқаларга кўз югуртирди. Лекин бошқа сўзлагувчи бўлмади. Ўлтирган катта-кичик бекларнинг ҳаммаси «итоат қиламиз», «фармони олий берилса, шу ондаёқ йўлга тушурмиз!» дедилар.

— Эртадин қолдирмайин, йўлга отланурмиз,— деди хон амир ва бекларга жиддий бир тусда қараб.

Кенгашдан чиккач, Темурбек нима бўлса ҳам ахлу оиласи ва уғруқни Моҳондан кўчириб келишга одам юборди. Уғруқ кўп йиллардан бери амирзода Жаҳонгир бошчилигида ўша ерда эди.

Хон айтган вақтда ҳамма Жайхун соҳилига қараб йўлга тушди. Дарёнинг нариги қирғоғида лашкарга бир кун дам берилгандан кейин уни баронғор, жавонғор, гулга тизиб, Бадахшон йўлига тушдилар. Юриш жадал суръатда олиб борилди. Тойқондан ўтиб, Бадахшоннинг номдор шаҳарларидан Кишмга келиб тушдилар. Хон билан амир Хусайн шу ерда қолишди, асосий кучлар Темурбек бошчилигида шоҳ Шайх Али Бадахшонийга қарши ўлканинг ичкарасига юборилди. Лекин беклар бир нарсага ажабландилар. Амир Хусайн бу сафар ўзи қолиб, ўрнига ўгли Жаҳонмаликни Темурбекка кўшиб юборди. Бошқа пайтларда ҳамма вақт бошда ўзи турарди. Нима, бу сафар ўлимдан кўркдими? Бу саволлар Темурбекнинг ҳам кўнглидан кечди. Балки Жаҳонмаликка махсус вазифа юклатилгандир? Чунки хавфли ёвдан қутулишнинг йўли кўп. Темурбекдай ракибдан қутулиш амир Хусайннинг бир умр кўнглида тугиб келган орзуси эмасмиди, ахир?!

Темурбек Бадахшоннинг шўх, хавф-хатарлар билан тўла дарёларидан Журмга етганда, офтоб хатти истиводан бир оз оғган эди. Шоҳлар кўшини билан дарёнинг кун чиқар тарафини лашкаргоҳ қилиб, жангга шай бўлиб турардилар. Шу атрофдаги ягона кечув ҳам уларнинг кўлида эди. Шу сабаб бўлиб, Темурбек лашкарнинг ярмини Жаҳонмалик билан шу ерда қолдириб, ўзи лашкарнинг қолган қисмини олиб дарёнинг бошқа еридан, сал юқориқоғидан кечиб ўтмоқчи бўлди. Дарё бўйлаб бир

от зўрга сиғадиган ўрлик бир сўкмоқ бор эди. Темурбек сахарда аскарларини ўша сўкмоқдан етаклади ва эртаси кечга якин тор бир жилғага келиб тушдию қоронғу тушгунча аскарни дарёнинг нариги қирғоғига ўтказиб олди. Шу ерда тунагач, эртаси, кун чикмасдан дарёнинг кунчиқар тарафига ўтиб, худди унинг ғарбий соҳилидаги сингари сўкмоқ йўлга тушдилар. Намози асрда қорувулар бадахшонликлар лашкаргоҳининг қораси кўринганини хабар қилишди. Қош қорайгунча шу ерда кўниб, лашкарларга дам берилди. Хуфтон намозидан кейин отларни соқчилар билан шу ерда қолдириб, ўзлари пиёда бутазорлар оралаб, душман қароргоҳи сари йўл олдилар. Ярим тунда мўлжалланган ерга етиб бордилар ва нафасларини ростлаб олгач, тонг сахарда ёпирилиб душман устига ташландилар. Тўсатдан орқадан берилган зарба бадахшонликларни довдиратиб қўйди. Шу пайт Жаҳонмалик билан нариги қирғоқда қолган қисмлар ҳам дарёдан ўтиб олишди. Уруш узокқа чўзилмади. Чошгоҳда бадахшонликлар тоққа қараб чекиндилар. Чиғатоийлар душманни изма-из таъқиб қилиб бордилар. Тоғ орасида жойлашган Артинж дарасида қиска тўкнашув бўлди. Бу сафар ҳам ғалаба Темурбекнинг аскарлари тарафида бўлди. Шоҳлар соғ қолган одамлари билан Қунғир ўланга қочиб, ўша ерда Жайхуннинг нариги тарафига ўтиб жон сақлаб қолмокчи бўлдилар. Лекин Темурбек уларни қувиб етди ва тор-мор келтирди. Шоҳ Шайх Али ва бадахшонликларнинг айрим йўлбошчилари асир олиндилар. Темурбекнинг зафар асар лашкари катта ўлжалик бўлди. Лекин, барибир ёғийни тамом енгиб бўлмади. Унинг бир қисми тоғу тошлар орасида ғойиб бўлди. Бадахшонлик ўзи шунақа халқ. Уларни Искандар Зулқарнайнинг авлоди деб бежиз айтишмаган. Бадахшонликлар ўша XV асрда ва ундан сал кейин ўтган муаррихларнинг гувоҳлик беришларича, аслида енгилмас халқ. Уни Амир Темурдан олдин ҳам, кейин ҳам ҳеч бир соҳиби тож итоатга келтиролмаган. Чунки улар ана шу тоғлик ўлка фарзанди. У ердаги ҳар бир сўкмоқ, балки ҳар бир тош уларга таниш. Бадахшоннинг кўпдан-кўп дара ва жилғалари хафв-хатар туғилган пайтларда, уларни ҳамма вақт ўз бағрига олган, душманнинг ёмон кўзидан сақлаган. Бадахшонликлардан катта бир гуруҳ яширинган бир жилғага Темурбек катта куч билан Жаҳонмаликни юборди. «Майли, амирзода бир шамоллаб келсин, қиличини ҳам занг босиб қолғондур», — деди Темурбек шу пайт у билан чодирда ўлтиргон Элчи Буғога. У шу вақтгача

амир Хусайннинг арзандасини авайлаб-асраб келарди. Лекин бирдан Темурбекнинг кўнглига мудхиш фикр келди. «У бирон кор-ҳолга қолса-чи? Худо сақласин! Бусиз ҳам минг еридан тугун боғлаб кетган дўстлик риштаси чирт узилиб кетай деб турибди. Юборишга юбориб қўйиб, Темурбек кейин бироз чўчиди. Э, бўлар иш бўлди. Ҳамма нарса худодан...»

Жаҳонмалик ўша жилғадагиларни катта куч билан бориб босди. Бадахшоннинг алп қомат йигитлари ва парипайкар киз-жувонларини асирга туширди, катта ўлжалик бўлди. Лекин қайтишда танг бир дара оғзида унга тўсатдан бадахшонликлар хужум қилиб катта талофат етказишди. Шу ерда Жаҳонмалик олти юз ўттиз аскарни ва шунча отидан ажралди, кўп одами ҳалок бўлди...

Хулласи калом, бадахшонликлар пешкаш ва соврунлар юбориб, чиғатоийларнинг ҳокимиятини тан олдилар, илгари асир олинган Жаҳонмаликнинг олти юз ўттиз йигитини оти-поти билан қайтариб беришди. Темурбек ҳам асир олинган бадахшонликларни озод қилди. Шу пайт Қундуздан чопар келди. Амир Хусайн Шайх Муҳаммад сулдус билан Қайхусрав мўғуллар хизматини ташлаб эл-юрт орасига қайтиб келгани, лекин табаа бўлишдан бўйин товлагани, шу сабабдан хон иккалалари биргаликда Соли саройга қайтишга қарор берганликларини уларга етказган эди. Амир Хусайн, агар бадахшонликлар исёни бартараф этилган бўлса, унинг ҳам Соли саройга келиши мақсадга мувофиқ эканлигини чопарга уқтирган экан.

Темурбек Қишмдан чикиб Қундуз сари юзланди. Арханг саройга кириб борганда хон билан амир Хусайн шу ерда эканлиги маълум бўлди. Олий ўрду дарё соҳилида ўринлашган экан, учрашув шу ерда содир бўлди. Амир Хусайн Темурбекни иззат-икром билан кутиб олган бўлса-да, унинг юзларидан тараддуд ва саросима аломатлари сезилиб турарди. Шунга карамай, сирни бой бермай тилёғламачилик қилди.

— Кўпдин-кўп миннатдормен Сиздин, Темурбек! Ҳамма вақт оғир кунларимизга аскотиб келяпсиз. Мана, бадахшонликлар исёнини бартараф этдингиз. Бизлар, хонхазратлари иккимиз, Сиздан беҳад хурсандмиз.

Хон эринибгина бошини кўтариб, Темурбекка шунчаики бир қараб қўйди. Темурбек унинг бугунги авзойидан тараддуд ва ташвиш аломатларини сизди. «Ҳа, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайдур», деди ичида, лекин ўзини

билмасликка солди. Хоннинг чодиридан чиққандан кейин эса хушёр тортди ва кечкурунги катта зиёфатга пухта тайёргарлик кўриб боришга қарор қилди.

Кечки пайт Темурбекнинг чодирига бир йигитни етаклаб кирдилар. Темурбек хоннинг навкарини бир қарашда таниди. Навкар кириши билан қўлларини кўксига кўйиб таъзим қилди ва тўрт букланган қандайдир икки энлик қоғозни кўйнидан олиб Темурбекка узатди. Темурбек хатни шоша-пиша ўқиди ва ранги оқариб кетди. Қоғозда факат «Амир Хусайн жонингизга қасд қилмоқчи, эҳтиёт бўлинг!» деган гап ёзилган экан. Қайси гуноҳи учун?! Нима ёмонлик қилди унга?! Темурбек бошда бу гапга ишонмади. Йўк-йўк ўлибтими! Амир Хусайннинг шундай нияти бўлганида уни Қундузга келган куниёк бир ёқлик қилиши мумкин эди-ку. Балким иккала амирни уруштириб қўймоқчи бўлганларнинг янги итвоси бўлмасин, яна? Ё бунинг тагида бошқа гап борми? Ёки кўпдан амир Хусайннинг кўлида асир қатори кун кечириб келаётган хон жонига тегиб шу ишни қилмоқчимми? Темурбек шу ва шунга ўхшаш шубҳалар оғушида қолди. Қани энди шубҳаларни бир-бир текшириб тагига етишга фурсат бўлса. Йўк ўша фурсат унда. Лекин нима бўлса ҳам хушёр бўлиб юришга тўғри келади. Ахир ўз оёғи билан қопқон ёнига келиб қолган шер, агар уни сезиб қолган бўлса, қандай бўлмасин уни айланиб ўтиш чорасини кидиришдан бошқа не иложи бор?

Темурбек ўзини йиғиб-йиғиштириб олишга уринди. Чухрабошини чақиртириб, қирк нафар сара йигит билан амир Хусайннинг чодирини атрофида шай бўлиб туришини, тайинлади, етти нафар баходир йигитни ўзи билан бирга оладиган бўлди, у ўша кеча зиёфатда уларни ҳам чақиртириб, «чодирга биз бирлан бирга кириб ўнгу сўлимиздан ўрин олингиз ва амир Хусайннинг навкарларига кўз-қулоқ бўлиб ўтирингиз?» деб тайинлади.

Хуллас, Темурбек мана шу ҳозирликни кўриб, кечкурун амир Хусайннинг чодирига борди. Зиёфат қуюқ бўлди. Вакти паллага бориб, ҳамманинг кайфи ошиб қолган бир пайтда, амир Хусайн Темурбекнинг қулоғига шивирлади:

— Шайх Мухаммад сулдус бирлан Қайхусрав сизни йўқлаган эркан, не важҳдин билмадиму чопари бу ерда тутилиб қолибдур.

— Ношуд эрканлар алар.— деди Темурбек унга жиддий бир тусда,— Арханг саройини айланиб ўтсалар бўлмасму эрди?

Шу пайт хизматкор кириб келди ва аста юриб бориб амир Хусайннинг кулоғига нималарпидир шивирлади. Темурбек караб турган эди, амир Хусайннинг ранги бўзрайиб кетди. Темурбек тараддудга тушди. Бир кор-хол бўлди, чамаси. У оstonасида ўлтирган йигитларидан бирига секин имо килди. Навкар даст ўрнидан туриб, ташқарига чикди ва хиёл ўтмай изига қайтиб жойига бориб ўлтириб, соқолини ўнг кўли билан икки-уч марта силаб кўйди. Бу «хотиржам бўлинг, биз аларни халкумидин олиб турибмиз»,— дегани эди. Ҳақиқатан ҳам Темурбекнинг йигитлари амир Хусайннинг барча соқчиларини куролсизлантириб, чодир атрофини ўраб туришар эдилар. Боя хизматкор кириб амир Хусайн кулоғига мана шу ахволни маълум қилган экан.

Амир Хусайн режаси пучга чикканини англаб, кайфияти бир қадар бузилди ва нима бўлса ҳам Темурбекнинг фикрини чалғитмокчи бўлди:

— Бу ярамаслар,— у Шайх Мухаммад сулдус билан амир Қайхусравни назарда тутди,— сизни тўғри йўлдин тойдиришни ният қилиб чопар юборғон эрканлар. Чопари ҳам, мактуби ҳам, худога шукр, илгимизга тушди.

Темурбек индамади. Факат унга истехзо билан бир караб кўйди, холос. Бу исёнкор амирларнинг шу атрофда бирдан пайдо бўлиб қолиши ҳам, мактуб ҳам амир Хусайннинг ўзидан чикқан ғирт уйдирма эди. Шунинг учун ҳам Темурбек амир Хусайннинг гапларига ишонмади. Совуккина «ҳар ким экканини олади», деб кўйди, холос.

Ҳа, амир Хусайннинг режаси бу сафар ҳам амалга ошмай қолди. Темурбек яна эпчиллик қилди. Лекин амир Хусайн барибир кунмас-куни ниятига етишига умид қилди. Ва шу умид билан эртаси куниёқ қалъа ва итехкомларини тиклаш баҳонаси билан, хонни ўзи билан бирга олиб, Балхга жўнаб кетди. У айнан шу ердан ракибига сўнгги ва хал қилувчи зарба бермокчи бўлди.

Темурбек эса ота юрти Кешга қайтиб борди ва теварак атрофига янги кучлар тўплаш ва амир Хусайн билан орани тамоман очик қилиб олиш тараддудига тушди. Орадан кўп вақт ўтмай, амир Довуд, Сор Буғо, амир Мусо, Муайяд, Хусайн баҳодир ва бошқа амирлар кўшинлари билан келиб Темурбекка қўшилдилар.

СЎНГГИ ОЛИШУВ

1369 йил тарафларнинг сўнги ва ҳал қилувчи савашга ҳозирлик кўришлари билан ўтди. Ўша йили Темурбек Шайх Муҳаммад сулдус билан амир Қайхусравни ўз тарафига ағдариб олишга муваффақ бўлди. Кўп ўтмай, Тошкент тарафдан Шайх Муҳаммад сулдус, Олойдан амир Қайхусрав кўшини билан Қешга келишди. Қизик, кечагина инод водийсига кириб, бир-бирига қарши тиг ўқталган бу одамлар бугун худди ҳеч нима бўлмагандай келишиб, яна қабул шарафига мушарраф бўлиб ўлтиришибди. Халқ орасида «асл душман — эл бўлмас» деган гап бор. Бу аслида тўғри гап. Лекин Темурбекнинг бу хусусда ўз тутими бор. Йўлдан адашган ва хатто унга қилич кўтарган одамлар чорасиз қолиб, олдига илтижо билан келганларида уларга иззат-икром кўрсатиб, яхшилиқлар қилардики, буни кўриб уларнинг юзи шувут бўлиб қоларди. Қисқаси, Темурбек кечаги душмани тавбатазурруъ билан келгудай бўлса, уни кўкрагидан итармас эди. Нима, бу ёруғ дунёда ҳукмдор биттами? Униси бўлмаса-буниси-да! Тагида оти ва тўрт мучаси соғ бўлган йигит кўчада қолармиди? Агар у бағрини очмаса амир Ҳусайн бор-ку! Қисқаси, йигит моли кўчада қолармиди? Темурбек буни яхши биларди. Шунинг учун ҳам Қайхусрав билан Шайх Муҳаммад бўйин эгиб кириб келганларида хаттоки суюнди ҳам...

Амир Ҳусайн ўзига ишонарди. Биринчидан, унинг катта кўшини бор. Балхдай мустаҳкам кўрғон ҳам унинг қўлида. Иккинчидан, Жайхуннинг асосий кечувларини унинг аскарлари кўриқлаб турибди. Шунга карамай, жонжаҳд билан атрофга одам йиғишга киришди. Темурбек билан бўладиган курашга катта-катта ҳукмдорларни тортмоқчи бўлди. Шу мақсад билан унинг элчилари эндигина тахтга ўлтирган Малик Фиёсиддин Пир Али ҳузурига Хиротга ва Малик Шамсиддин Муҳаммад Курт қошига Бодхизга боришди. Лекин, у бир нарсага эътиборсиз эди кейинги пайтларда. Уруш-таллошларда кўп нарса қўл остидагиларнинг бирдамлиги ва ҳамжихатлигига боғлиқ бўлишини билмасди. Қолаверса, очкўзлиги ва золимлиги билан сўнги вақтларда кўп амирлар ва хизматкорларини ўздан бездириб қўйди. Кўрканидан оғзини очолмай, қулай фурсат келишини пойлаб юрганлар ҳам кўп эди. Ҳар бир нарсанинг меъёри ва ҳадди бор. Каттиққўллик аслида ёмон сиёсат эмас, лекин у ҳам ўз ҳаддида бўлиши керак. Фақат кучга таяниб мамлакатни

бошқариб бўлмайди. Ўтмишда не-не подшоҳлар фақат меъёр ва хадни билмасликлари сабабли тожу тахтдан ажралиб қолишган. Бахтга қарши, амир Хусайн бундан беҳабар эди...

Хуллас, амир Хусайннинг ҳамма нарсадан кўнгли тўк эди. Қеласи йили баҳорда бор лашкари билан Мовароуннаҳрга ёпирилиб киради ва Темурбек билан узил-кесил орани очик қилиб олади. Бунга унинг ишончи комил.

Темурбек ҳам вақтни бекорга ўтказмади. Лашкар учун зарур қурол-аслаҳа, озиқ-овқат, кийим-кечак жамғарди, уни бўлажак жанглар олдидан шикор, кўпқари чопиш ва човган ўйинларида чиниктирди. Шу билан бирга, Балхга хуфялар юбориб, ракибнинг умумий аҳволидан хабардор бўлиб турди. Амир Хусайннинг лашкари ва беклари орасида иш олиб бораётган хуфялари ҳам оз эмас эди унинг.

Хижрий 771 йил шаъбон ойининг ўрталарида (1370 йил 13 мартда) Темурбек амир Жоку, Сайфиддин барлос ва Аббос баҳодирларни хузурига чакиртирди. Дуо-фотиҳадан сўнг улардан ҳол-аҳвол сўради, лашкарнинг кайфиятини суриштирди. Одатда, катта юришлар олдидан шундай қиларди у. Бу юриш яқин орада бошланиб қолиши шаҳардаги умумий вазиятдан ҳам очик кўриниб турарди. Лашкар бир ойдан бери Қешнинг жилға ва теварак-атрофидаги кишлокларга йиғилиб, қаллаин саҳардан бошлаб машқ қилиб ётарди. Машқлар кўпроқ найза-бозлик, тирандозликдан ибрат бўларди. Баъзи-баъзида кўпқари ва чавгон ҳам ўйнашарди. Пойгалар бўлиб турарди. Бу катта юриш олдидан қилинаётганлигини ҳамма англади, лекин унинг қачон, қайси соатда бўлишини ҳеч ким билмасди. Буни ҳатто Темурбекка ҳаммадан яқинроқ турган Жоку барлос, амир Сайфиддин ва Аббос баҳодирлар ҳам билишмасди. Шунинг учун ҳам улар бугунги чакирик пайтида буни билишга умид боғладилар. Лекин Темурбек юришнинг аниқ кун-соатини бугун ҳам айтмади. У фақат лашкарнинг умумий аҳволи, беклар ва баҳодирларнинг кайфияти, халқ орасидаги гап-сўзларни суриштирди ва охирида «дуруст» деб қўйди, холос. Амирлар ташқарига чиққанларида аввал орқа-олдиларига кўз ташлаб олишиб ва теварак-атрофда бегона одам йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, тўсатдан қилинган чакириқларнинг сабаблари хусусида гап очдилар:

— Фикри ожизимча,— деди Жоку барлос,— яқин орада бек ҳазратлари «қани, кетдик»! деб қолсалар керак.

Чамамда амир Хусайндан олдин отга камчи босиб уни доғда қолдирмоқчи, шекилли.

— Билмадим, бошқача режалари бўлса ҳам эҳтимол,— деди амир Сайфиддин.

Аббос баҳодир аслида эҳтиёткор, санамай саккиз демайдиганлардан эди. «Нима қилишларини бек жанобларнинг ўзлари яхши биладилар, бирон йўлни режалаб қўйғон бўлсалар ажаб эмас» — деб қўйди у.

Асосий гап эртаси куни, ҳамма кенгашга тўпланганда айтилди.

— Балхдин хабар бор,— деди Темурбек кенгашни бошлар экан,— маълум бўлишича, амир Хусайн рамазони шарифни (рамазони шариф — 1370 й. апрел ойи) ўтказиб, Мовароуннаҳр устига қўшин тортишни ният қилиб ўлтурғон эрмиш. Хўш, биз энди нима қилдик? Мўътабар зотларнинг бу хусусдаги фикр-мулоҳазалари не?

Бир фурсат ўртага сукунат чўкди. Мажлис иштирокчиларидан биронтаси, ҳатто кўпни кўрган ва Олий ўрдуда хурмат-эътиборга эга бўлган Жоку барлос, Сор Буғо ва Аббос баҳодирлар ҳам олдин фикр билдиришга ботинолмадилар. Охири бўлмади. Темурбек бекларини бир-бир сўзга тортди. Бекларнинг айримлари Балхга бостириб боришни маъкул кўрсалар, бошқа бирлари ёғийни шу ерда қарши олишни афзал кўрдилар.

— Ёғийни инида боскон маъкул,— деди Сор Буғо ва бунга ўзининг далил-исботларини келтирди.

— Майли, бостириб кирсун, уни мана шу ернинг ўзида янчиб ташлаймиз,— деди Али Муайяд ўнг қўлини мушт қилиб тугаркан.

— Они Жайхун бўйида тўсқон яхши,— деб таклиф қилди амир Оқ Буғо.

Али Муайядни ҳам, амир Оқ Буғони ҳам қўллағувчилар бўлди. Лекин Сор Буғони ёклаб гапирганлар кўпроқ эди. Темурбекнинг ўзи ҳам шу фикрда қолди.

— Амир Сор Буғо айтгон фикри тўғри фикр,— деди у Али Муайядга тик боқиб,— ёғийни Жайхуннинг бу тарафига ўтказмай, инида боскон яхши...

Шаъбон ойининг ўн еттинчисида (1370 йил 15 март куни) Темурбекнинг катта қўшини ҳаракатга келди ва Жайхун соҳили сари йўл олди. Жоку барлоснинг эътирозига карамай, Темурбек лашкарнинг ғулини амир Мусога топширди. Тўғри, унинг айби кўп. Бир пайтлар амир Хусайн тарафида туриб Темурбекка қарши қилич чопган. Лекин амир Мусо мохир саркарда. Энг муҳими, хатосини бўйнига олиб, бош эгиб уэр сўраб келган.

Темурбек узрини кабул килиб ёнига олди, анча вақтдан бери ҳалол хизмат килиб келяпти. «Айбсиз дўст ахтарган — дўстсиз қолади» деган гап бор халқ орасида. Аслини олганда, айбсиз Парвардигор. Биз бўлсак, бандалармиз, ҳоло», деди Темурбек. Лекин Темурбек адашди. Жоку барлос ҳақ бўлиб чиқди. Асли бузук тузалмас экан. Хузорга борганда, амир Мусо яна хиёнатга кўл урди. Эрталаб уни ўрнидан тополмадилар. У одамларини олиб Самарқанд тарафга қараб қочиб қолибди. Биринчи кунёк содир бўлган нохушлик Темурбекни бирқадар ранжитди. Билган одамга яхшилик аломати эмасди бу. Аммо руҳи тушмади. «Фасод вақти-соатида ёрилгани яхши, чунки бу иш, худо кўрсатмасин, Жайхуннинг нариги тарафида юз берганда нима бўларди?» — деб ўзини овунтирган бўлди. Ҳар эҳтимолга қарши, унинг орқасидан Али Муайядни юборди. «Тириклайин тутиб келинсун!» деб буюрди унга. Сўнг Суюрғатмиш ўғлон билан Ҳусайн барлосни илғорга тайинлаб йўлга тушдилар. Лашкарнинг гулини эса ўзининг пурушуқх савлати билан беади. Баронғор билан жавонғорда ишончли амирлар Жоку барлос билан амир Сайфиддин турдилар.

Термизга яқинлашганларида қоровуллар узоқдан ёғийнинг илғор қисмини кўриб қолишди. Лекин ёғий савашга журъат қилмай чекинишни ихтиёр қилди ва ўзини Жайхун бағрига отди. Темурбек лашкари билан ўша Термиздан уч фарсах масофада бўлган Биё кишлоғига келиб тушди. Эртаси куни хидоят маоб, Маккаю муқаррама саййидларининг бошлиғи саййид Барака ҳам ҳумоюн ўрдуга келиб тушдилар. Тангри таолонинг чексиз инояти билан воқеъ бўлган бу учрашувдан Темурбекнинг боши осмонга етди ва ул ҳазратга ҳурмат-эҳтиром, хизматкорлик намуналарини кўрсатди. Чунки саййидлар, машойих, уламо, фозил кишилар ва бошқа мўътабар тоифаларга ҳурмат кўрсатишни у отасидан ўрганганди. «Алардин диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни, ҳаром бирлан ҳалолни ажратишни ўрганасен. Шунинг учун ҳам мажлисларингни шулар беаба турсин», — деб тайинлаган эди ўғлига бир пайтлар Тарағой баҳодир. Пешонасидан давлат ва иқбол нурлари порлаб турган бу йигитни қўллашни худо саййид Бараканинг дилига жо қилган экан, йўқлаб келубдур. Саййид Барака шу ерда, ҳамма-нинг олдида, тож-тахт ва салтанат рамзи бўлмиш ноғора билан байроқни Темурбекнинг кўлига тутқазди.

Лашкар ва от-улов икки кун ўша ерда бўлиб, сўнг у ердан кўчиб, дарё бўйлаб Чағониён вилоятининг машҳур

манзилларидан Чағонага бориб тушдилар. Шу ерда тўхтаб лашкарни ва озик-овкат захирасини тўлатдилар. Тез фурсат ичида амир Жоку барлоснинг саъй-ҳаракати билан Чағониён ва Хутталондан анча лашкар йиғиб келинди. Йўл-йўлакай Темурбекка сулдус ва бошқа умоклардан сара йигитлар келиб кўшилдилар. Айвож кечуви олдида эса Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад Каркарадан кўп йигитларни етаклаб келган экан, олий остонага келиб тиз чўкди.

Кечув ҳам беташвиш ўтди. Бир неча чопардан бошқа ҳеч канака талофат кўрилмади. Дарёнинг нариги соҳили ҳам Темурбек учун қутлуғ келди. Бу ерда ҳам унга тарафдор бўлгувчилар кўп бўлди. Лашкар Хулмга етганда, ўша ерлик ҳазоралар тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боғлаб ҳумоюн ўрдуга келиб кўшилдилар. Амир Хусайннинг Қундуздаги ноиби амир Ўлжойту ва Бадахшон волийси Шоҳ Муҳаммад ҳам келиб Темурбекнинг хизматига кириш шарафига муяссар бўлдилар. Темурбек амир Хусайннинг зулму бедодлигидан ранжида бўлган бу амирларга дилжўйлик қилди ва анвойи навозишлар кўрсатиб, уларнинг хаста дилига малҳам кўйди. Ўша манзилгоҳда ўтган йили амир Хусайдан кўркиб Олой тарафларга қочиб кетган амир Кайхусрав ҳам келиб, Темурбекнинг лутфу эҳсонидан баҳраманд бўлди.

Хулласи калом, Чигатой улусининг кўпчилик умароси Темурбекка бўйсуниб, хизматкорлик камарини жон белига боғлаб, ҳаводорлик ва вафодорлик мақомида турдилар.

Кўшин Хулмда яна бир мартаба кўриқдан ўтказилди. Олдинга қоровуллар юборилиб, теварак-атроф синчиклаб кўздан кечирилди. Йўллар, хусусан Шодиён дараси обдан тафтиш қилинди. Шундан кейин кўшин яна тартиб билан йўлга тушди.

Балх олдидан сўнгги манзил Кўхи шодиённинг кунботар этагида жойлашган Балхоб соҳилидаги Элбурз қалъаси бўлди. Ййди рамазонни шу ерда кутиб олдилар. Хайитнинг эртаси куни қурултой чакирилиб, Чигатойхон наслидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон оқ кигизга ўтказилди ва улуснинг олий ҳукмдори деб эълон қилинди. Қурултойда саййидзодалардан саййид Барака, термизлик худовандзодалардан Абулмаолий, Али Акбар, шунингдек, куббат ул-исломнинг аслзодалари ва улуғ машойихлари ҳам қатнашдилар. Қурилтойда иштирок этган беқларнинг кўпчилиги ва термизлик худовандзодалар: Абулмаолий билан Али Акбар тахтга Темирбекнинг ўзини муносиб

кўрдилар. Лекин Суюрғатмиш ўғлонни тахт устига Темурбекнинг ўзи етаклаб борди ва ўртага тўшалган оқ кигизга ўтказиб, унинг бир учидан ўзи олди.

Эртаси куни нонуштадан кейин Темурбек лашкарини сафлаб, Балх устига етаклади. Йўлда яна кучига куч кўшилди. Янгидан келиб кўшилганлар орасида шибирғонлик Муҳаммадхўжа Апердиннинг ўғли Зинда Чашм ҳам бор эди. Темурбекнинг зафар асар туғи остига шу қадар кўп лашкар тўпландики, тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг ибораси билан айтганда, «кўшиннинг савлатидан тоғу тош, дашту биёбонлар ларзага келди». Хўш, бир умр бутун Туронзаминни ларзага келтириб юрган амир Хусайн бунга чидай олармикин? Бир неча йил уриниб тикланган Балхнинг осмонўпар деворлари, метиндек мустаҳкам буржу боралари теварак-атрофдан мўру малағ бўлиб бостириб келаётган лашкарнинг сиқувига дош бера олармикин? Амир Хусайнга мана шулар етишмай турувди кейинги пайтларда. Шунга карамасдан, амир Хусайн нимагадир ишонади. Бу сафар ҳам балки бирон ғаройиб воқеа содир бўлиб, уни фалокат ёқасидан тортиб қолар. Ноумид шайтон...

Рамазон ойининг олтинчи куни (1370 йил 5 апрел куни) Балхнинг Ҳиндувон номи билан шуҳрат топган ташқи қалъаси чор атрофдан қуршаб олинди. Унинг жанубидаги Навбахор дарвозаси қаршисига Умаршайх мирзо билан Жоку барлос, шаҳарнинг шарқий тарафидаги Ҳиндувон дарвозасига амирзода Жаҳонгир билан амир Оқ Буғо, шаҳарнинг ғарбий тарафига жойлашган Дарби воқеага амир Довуд билан амир Муайяд, шимол тарафидаги Хиёбон дарвозасига Сор Буғо билан Хусайн баҳодир тайинландилар.

Шиддатли қамал жанглари икки кун давом этди. Қуршовдагилар тиним билмай ҳужум қилиб турганлар устига ўқ ва тош ёмғирини ёғдириб, уларни хандақ ва хокрезга яқинлаштирмас, баъзида дарвозадан чиқиб улар билан очикчасига жанг қилар эдилар. Иккала тараф ҳам кўп талофат кўрди. Ана шундай оғир жанглardan бирида Темурбекнинг энди ўн олти ёшга кирган суюкли ва довюрак ўғли Умаршайх мирзо оёғидан ярадор бўлди. Урушнинг иккинчи куни Ҳиндувон дарвозаси тарафдан шаҳарга каттик зарба урилди. Амирзода Жаҳонгирнинг бир гуруҳ қахрамон йигитлари кечга яқин дарвозага ўт кўйдилар. Бошқа дарвозалар қаршисида олиб борилаётган жанглар ҳам муваффақиятли борди...

Охир-оқибат, қалъадагиларнинг ахvoli оғирлашди.

Энг дахшатлиси амирлар орасида бузилиш бошланди. Амир Хусайнни бандга олиб ракибига топшириш тараддудига тушиб қолганлар ҳам топилиб қолди. Бундай шароитда урушни давом эттириш амримаҳол эди. Ҳа, вазият оғир. Ҳаддан ташқари оғир. Бунга амир Хусайннинг ўзи ҳам англади ва нима қилиб бўлса ҳам бу оғир вазиятдан қутулиб чиқишни ўйлади. Бирдан-бир чораси яна Темурбекнинг қалбига йўл топиш. У билан сулҳ тузиш. Лекин у бунга энди кўнармикин? Яна ошиғи олчи бўлиб турган пайтда-я! Лекин амир Хусайн нимагадир ундан умидвор эди. «Темурбек бағри кенг, кечиримли йигит. Олдига тавба-тазарруъ қилиб хат ёзиб юборамен. Унга улуснинг амир ул-умаролиғи керакми? Майли, олақолсин. Кечдим ўшал лавозимдан! Жоним омон қолса бас! Буёғига худо раззоқ, у ўлмаган кулини хору зор қилиб қўймас». Амир Хусайн ўша кечаси Темурбекнинг қароргоҳига тўнғич ўғли Хонд Саидни юборди. Енига умаро, уламо ва машҳур саййидларни қўшди. «Нима бўлса ҳам Темурбекни сулҳга кўндиришлар», деб тавалло қилди, уларга. Амир Хусайн ракибининг сулҳга кўнишига ишонди. Чунки Хонд Саид Темурбекка жиян бўларди. Ундан кечганда ҳам жиянининг кўкрагидан итармас.

Темурбек амир Хусайннинг элчиларини очик чеҳра билан кутиб олди, уларнинг шарафига кичик бир зиёфат ҳам берди. Жиянини кўпдан бери кўрмаган эди, мажлисда ёнига ўткизиб, унга мулозамат кўргизди. Амир Хусайн билан аҳлу оиласининг ахволини ҳам сўраб-суриштирди:

— Падари бузрукворингиз омонму, амирзодам?

— Худога шукр, тоғойи, соғ-саломатлар.

— Наврўз султон-чи?

— Шукр, у ҳам соғ-саломат.

Ҳол-аҳвол сўрашиш маросими тугагач, Темурбек гапни чўзмай, айти муддаога кўчди:

— Хўш амирзодам, Сизни жаҳонгашта тоғойингиз ҳузурига не юмушлар олиб келди?

Хонд Саид индамай қўйнидан отасининг мактубини чиқариб тоғойисига узатди. Темурбек амир Хусайннинг қисқа, лекин ғаму андух ва тавба тазарруъ билан тўла мактубини олиб диққат билан ўқиб чиқди, сўнг уни тахлаб сармуншийга узатди.

— Хусайнбек ортикча қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз эканлигини англабдур,— деди, сўнг аҳли мажлисга мурожаат қилиб,— агар моли омонлик ваъда қилсак умм ал-билодни сизу бизнинг илгимизга топшириб, ўзлари Маккаю муқаррама ва Мадинаи мунаввара зиёратига

жўнаб кетар эканлар. Мухтарам бекларнинг бу хусусдаги фикрлари қандай?

Одатдагидай ҳеч ким биринчи бўлиб фикр айтишга ботинолмади. Темурбек ўнг тарафда ўлтирган саййид Баракага мурожаат қилди:

— Пирим, бу хусусда Сизнинг маслаҳатларингизга муштокмиз.

Саййид Барака сезилар-сезилмас бош ирғаб кўйди, сўнг ўзига хос тамкинлик билан сўз бошлади:

— Аслида мўмин-мусулмоннинг бир-бирига гинакудурат саклаб юриши ёхуд бир-бирининг конини тўкиши гуноҳи азимдир. Лекин жиход бошқа. Бунинг устига Хусайнбек икки букилиб сулҳ сўраган эркан, «йўқ» деб бўлмас. Уни авф этгон дуруст. Яна ихтиёр жанобларининг ўзларида.

Аҳли мажлис бунга «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Лекин Темурбек пири айтган гапларни тушуниб турган эди. Бунинг устига эгилган бошни кесадиған одати ҳам йўқ эди, унинг. Лекин Хусайнбекнинг бунақа сулҳларни, ҳатто қасам билан устивор этилган сулҳларни кўп марта бузганини эслаб, ўйланиб қолди. Ким билсин, бугун сулҳ тузиб олиб, эртага яна қанақа каромат кўрсатаркин, бу одам. Бордию Хусайнбекнинг куни унинг бошига тушиб қолса-чи? Хусайнбек ўйлаб ўлтирармикин? Темурбек шуларни ҳам фикр қилди. Лекин барибир ҳукм чиқаришда иккиланиб қолди. Шу ерда отасининг айтган бир гапи эсига тушди. «Сенга ёмонлик қилгон, макру хийла ишлатгон ва ҳатто жанг майдонида сенга қарши қилич кўтаргон бўлса ҳам охири остонанга бош уриб келса, уни кечир!» деган эди ўшанда Тарағой баҳодир ўғлига. Шуларни ўйлаб Темурбек бироз юмшади, инсонийлик туйғуси устун келди, олийҳимматлилиги тутди.

— Пиримизнинг азму қарорлари шу эркан, биз унга бош эгурмиз,— деди Темурбек саййид Баракага кўл ковуштириб,— майли, Хусайнбекнинг арзини инобатга олурмиз,— сўнг Хонд Саидга қараб «бек жанобларининг хунидин кечдик, амирзода. Ҳеч хавотир олмай, Олий ўрдуга келаверсинлар. Бирор кимсанинг ул зотга таарруз илгини чўзмаслиғига қафолат берурмиз...

Элчилар арки олийга қайтиб боришгач, амир Хусайн ўша кечасиёк Темурбекнинг ҳузурига боришга азму қарор қилиб, икки эски навқари билан йўлга чиқди. Лекин Шаҳри беруннинг ғарбий тарафида жойлашган Хожа рушнойига (бошқа номи Макбарайи Иброҳим Адхам) борганда кўрқув ва ваҳима босди. Уни Темурбек бу сафар

тирик қолдиришига ишонгиси келмади. Ўзини унинг ўрнига қўйиб кўриб шунақа фикрга келди у. Олий ўрдуга бориш фикридан қайтиб, отининг жilовини Масжиди жомеъ тарафга бурди. Ўша кечани амир Хусайн Масжиди жомеъ ёнидаги хонакоҳда ўтказди. «Яратгон эгамнинг карами кенг, қани тонг отсинчи, буёғи яратган эгамнинг ихтиёрида»,— деди у узок вақт мижджа қокмай хонакоҳ шифтига тикилиб ётаркан. Намози бомдодни ўша масжиди жомеъда ўқиди, шу ерда тунаб қолган мусофирлар билан нонушта қилди. Лекин хонакоҳдан чиқаверишда хунук воқеа юз берди. Тасодифан олдидан чиқиб қолган дарвеш либосидаги бир одам уни таниб қолди.

— Кимсиз? Худо ҳаққи, мен сизни таниёлмай турибмен,— деди амир Хусайн саросимага тушиб.

— Балким, янглишгандурмен, жаноб, маъзур тутсинлар,— дарвеш икки букилиб унга таъзим қилди ва Макбарайи Иброҳим Адхам тарафга бурилди.

Амир Хусайннинг кўнглига ғашлик тушди. Бу одамни қаерда кўрган? Нега сирли бир оҳангда «балким янглишгандурмен, маъзур тутсинлар», деди. Йўк-йўк унда бир сир бор. Уни дарҳол қайтариш лозим. Ҳозирок гаплашиш керак у билан. Амир Хусайн навқарини дарвешнинг кетидан юборди. Навқар уни макбара ёнидан топди. Ўзига ўхшаш бир дарвеш билан гаплашиб ўлтирган экан.

— Қани тулинг, таксир, Сизни жаноби бек йўқладилар,— навқар дарвешни елкасидан тортиб тургизди.

Амир Хусайн «қаёқдан ҳам йўлиқди, энди уни топиб бўлармикин?» деб ташвиш чекиб ўлтирган экан, хайрият дарвеш билан навқар бирин-кетин хонакоҳга кириб келишди. Темурбекка тутиб беради, деб шубҳаланиб ўтирган эди, уни кўриб суюнди. Бир илож қилиб келишиб олади у билан. Ахир олтин ҳамма нарсадан кучли-ку!

— Марҳамат, ўлтиринг таксир — амир Хусайн дарвешга қаршисидан ўрин кўрсатди.

Дуойи фотиҳадан кейин амир Хусайн навқарига «бизни холи қолдиринг!» деб ишора қилди. Навқар чиқиб кетгач, улар — дарвеш билан амир Хусайн, бир-бирларига узок тикилиб жим ўлтиришди. Шу аснода амир Хусайн хар турли ўй-хаёлга борди: «Нима қилсам экан? Ўлдирсамми, уни? Шериклари бўлса-чи? Яна Темурбекнинг одами бўлмасин, у? Балким, аллақачон Темурбекка хабар бериб улгургандир? Йўк-йўк асло бундай бўлмайди. Яхшиси уни муросайи мадорага кўндирмок зарур». Кейин кўлидаги қимматбаҳо узуклардан бирини ечди-да киссасидан бир халта олтинни қўшиб дарвешга узатди:

— Олинг буларни, таксир, бир кунингизга яраб колар!

Дарвеш шошиб-пишиб унинг кўлидан халта билан узукни олди ва апил-тапил киссасига уриб олийҳиммат бу одамга қуллук қилди. Амир Хусайн эркин тин олди:

«Хайрият, ришватни олди»: — деди у ичида, сўнг дарвешга сўз котди:

— Туя кўрдингму?

— Йўк, таксир!

— Баракалло, кўйнингдагилар билан Маккатиллога уч марта бориб келишинг мумкин.

— Куллук жаноб!

Амир Хусайн дарвешга яна бир бор тикилиб каради, сўнг чап кўли билан соқолини силаб кўйди. Бу «оғзингдан гуллаб кўйсанг, кўрадиганингни кўрасан!» деган огоҳлантириш эди. Дарвеш буни укди. Икки кўлини кўксига кўйиб «йўк, жаноб, ўлибманму!» деди. Сўнг амир Хусайн имо-ишора оркали кетишга ижозат берди.

Дарвеш чикиши билан хонакоҳга навкар кириб кўл ковуштирди:

— Соясини ўзингдан йироқлаштирма, унга кўз-қулок бўлиб юр!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат!

Дарвеш чикиб кетганидан кейин амир Хусайн яна хаёл уммонига ғарк бўлди. Дарвеш аслида ким бўлди, ўзи? Уни каерда кўрган? Амир Хусайн ўйлади, кўп ўйлади. Бутун хотирасини онтар-тўнтар қилиб чикди. Лекин, барибир, дарвешнинг кимлигини билолмади.

Навкар шу захотиёк дарвешнинг изидан тушди. Чорсудаги Исмоил арманининг ковокхонасига борганда уни кўздан қочирди. У ёқ-бу ёқни титди, ковокхонага кирди, бозорни қараб чикди. Лекин тополмади. Ана энди хаммаси чатоқ бўлди. Хожасига нима дейди, энди? Бир пайт тарвузи кўлтиғидан тушиб саҳхофнинг дўкони олдида турган эди, дарвеш «лип» этиб Токи заргарондан чикиб қолди. «Хайрият,— деди навкар ичида,— худога бир айтганим бор эркан». Шу пайт олдиндан бир одам коп ортилган эшагини «хее-хехе»лаб ўтиб қолди. Қарши тарафдан яна бир одам эшак миниб ўтди. Халиги коп ортилган эшак тўхтаб, бошини бир силкитди-ю, бурнини чийирди. Икки-уч тебранган эди, ортилган коп ағдарилиб тушди. Сўнг ханграганича халиги эшакка ташланди. У эшакнинг мочаси экан, шу ерда бўлди томоша, бўлди томоша... Бунақа пайтда одатда томошачилар кўпаяди. Навкар ҳам оғзи очилиб, эшаклар базмини томоша қилиб қолган экан, бир зумдан кейин қараса, дарвеш яна кўздан

ғойиб бўлибди. Навкар уни қидира-қидира аввал илгари кўрган ерига борди. Лекин дарвеш у ерда йўқ эди. Макбарайи Иброҳим Адҳам ёнида ўлтирган дарвешлар ҳам каёққадир ғойиб бўлибди...

Хар иккаласи амир Қайхусравнинг дарвеш киёфасига кириб олган хуфялари экан. Амир Хусайн билан учрашган дарвеш бор гапни макбара ёнида ўлтирган шеригига айтди, у эса аллақачон шаҳардан чиқиб амир Қайхусравнинг қароргоҳига қараб йўл олган эди... Қайхусрав эски рақибининг аҳволидан хабар топгач, бор гапни Темурбекка бориб айтди.

— Зудлик бирлан ўша ерга чапдаст йигитлардин ўн-ўн иккисини юборинг, — деб тайинлади Темурбек амир Қайхусравга, — уни тириклайин тутиб келишсун, йўлда таъди ва таарруз қилишмасун, бирон аъзосига захм етказишмасун!

— Хўп, хазрати бек!

Амир Қайхусрав ўша куни кечқурун ўн икки нафар эпчил йигитни танлаб, саҳар пайт дарвеш либосида шаҳарга жўнатди. Жўнашлари олдидан Темурбек тайинлаган гапларни яхшилаб уқтирди уларга...

Амир Хусайннинг қайфияти яна бузилди. Ландавур навкар дарвешни қочириб ўлтирибди. Дарвеш Темурбекнинг одами эканига энди ҳеч шубҳа қолмади унда. У аллақачон бориб, бор гапни айтган. Одамлари ҳали замон келиб қолишади ва унинг кўл-оёғини боғлаб Темурбекнинг олдига элтишади. У нима қила олади? Шу ерда кўз ўнгида пичоғини қайраб турган девсийрат жаллод намоеън бўлди. Кўнглини қаттиқ ғашлик босди. Шундай хаёллар билан қандай қилиб масжид минорасининг устига чиқиб қолганини ҳам билмай қолди. Қўрқув ва саросима оғушида теварак-атрофга разм солди. Бирдан кўзи Дарвозайи ислом тарафдан кириб келаётган дарвешлар тўдасига тушди. «Дарвозада турғонларга нима жин урди, нега уларни ичкарига киритди — деди даргазаб бўлиб амир Хусайн, лекин шу ондаёқ эсига келди: — Ахир дарвеш халки эркин халқ, йўлини ҳеч ким тўсмайди. «Ё ҳу, ё Аллоҳ! Ҳақ дўст ё Аллоҳ!» деб истаган тарафига кетаверишади улар. Амир Хусайн анча вақтгача минора тепасида дарвешларни томоша қилиб турди. Дарвешлар Чорсуга келганларида кўздан ғойиб бўлдилар, лекин хиёл ўтмай, Хиёбони хонда кўриндилар. Дарвешлар бора-бора масжидга яқинлашиб қолдилар. Амир Хусайн булар шунчаики жўн дарвешлар эмас, балки Темурбек юборган одамлар, унинг қасдида келишяпти деб шубҳаланди-да,

дархол минорадан тушиб, шоша-пиша масжид ичига кирди ва таҳоратхонага яширинди. Лекин, барибир кутулиб қололмади. Дарвешлар уни тутиб олдилар. Амир Хусайн нима дейишини билмай, қалт-қалт титрарди. Бир пайтлар одамлар тик карашга хайикқан бу одамнинг ўткир кўзлари энди дарвешлардан шафқат тилаб жовди- раб турарди. «Дарвеш»лардан бири хуржунидан қоп билан арқон олди, иккинчиси хирқасининг пешини кўтариб, ёнидан шопдай пичоғини сугурди.

— Нима қилсангиз майли, розимен, фақат ўлдир- манглар! Шафқат қилинглари! — амир Хусайн ўзини дарвешларнинг оёғи остига отди, кўп ялиниб-ёлворди.

— Бу зилдек маҳлукни кўтариб юрамизму, бошини олиб борсак бўлади-да,— деди халиги пичоғини қинидан суғуриб турган дарвеш.

— Рост айтасен, Султон Али,— деди сал ёшроғи, қопга солиб орқалаб олганинг билан кўчада миршаб суриштириб ўғрига чиқариши мумкин.

— Дарвозадан ҳам олиб ўтолмаймиз, сокчилар бор,— деди уларнинг яна биттаси.

— Шошманглар, биродарлар, мен бунинг чорасини ўйлаб қўйганмен,— деди Тўлан жарчи — улардан ёши улуғи ва хуржунидан рўмолга ўралган тугунни олди.

Дарвешлар «у не чора ўйлаган эркан?» деб хайрон бўлишди. Ҳамманинг кўзи тугунда. Тўлан жарчи тугунни ечиб ичидан ғариб бир дарвеш либосини олди ва амир Хусайнга узатди:

— Буни кийиб олинг, аълоҳазратлари! Фақат тезрок бўлинг, фурсатимиз йўқ.

Амир Хусайн тирик қолганига шукр қилди, апил- тапил хирқани кийди. Кийинар экан, икки кўзи халиги пичок яланғочлаб турган дарвешда эди. Амир Хусайн кийиниб олгач, ҳамма уни қизғин табриклаб кетди:

— Э... э..., ярашди, муборак бўлсин!

— Худди ўзи бўлди-қолди.

— Кечагина амир ул-умаро. Улусда олий мартабали зот. Бугун эса ҳамма катори, дарвеш! Ҳа-ха-ха...

— Хафа бўлманг, ҳазрати амир! Шу бугундин бошлаб дунёнинг ташвишларидин фориг бўлдингиз.

Амир Хусайн тақдирга тан бериб, лом-мим демай бир четда турарди. Ишкилиб ўлдиришмаса бўлди. Унинг айни пайтдаги бирдан-бир тилаги шу эди...

Дарвешлар кўчага қун ботай деганда чикдилар ва Хиёбон дарвозасига қараб йўлга тушдилар.

— Е Аллох ҳақ дўст, ё Аллох...

Дарвешлар лашкаргоҳга ярим кечада етиб келдилар ва амир Хусайнни Қайхусравга топшириб ўз ўринларига қайтдилар. Қайхусрав ракибини шундай ғариб бир аҳволда кўриб суюнчи ичига сиғмай кетди. Бир пайтлар иниси Қайкубодни ўлдирган, ўзини эса бир умр қувғунда тутган бу олий зотнинг тақдири энди унинг қўлида. «Ал қассосу мин ал-ҳақ!» деб бекорга айтилмаган. Асир ва ғолиб бир неча дақиқа нима дейишни билмай, бир-бирларига тикилиб турдилар. Кўнгилларидан кечган ўй-фикрни уларнинг юз-кўзларидан билиб олса бўларди. Қайхусрав ғолибларга хос ғурур ва сурур, амир Хусайн эса ундан ҳадик олиб турарди. Чунки хун ҳаққи бўйнидалигини яхши биларди. Лекин Қайхусравдан шафқат тилаш у ёқда турсин, ҳатто узр ҳам сўрамади. Бунга ғурур йўл бермайди. Қайхусрав ниҳоят, ракибининг устидан кулди:

— Хўш, қалайсиз энди, улуғ амир?

— Ҳамма қатори.

— Тақдирдин кўркмайсизму?

— Асло. Тақдирдин ҳеч ким қочиб қутулолмаган.

Балки буни сиз уддаларсиз, жаноби Қайхусрав? — амир Хусайн ўз навбатида унинг устидан кулди.

Қайхусрав бўш келмади.

— Ҳа тўғри айтасиз, Хусайнбек. Лекин сиз буни биздан олдинроқ бошдин кечиурсиз.

Сухбатнинг буёғи яхши кечмади. Тарафлар бир-бирларини оғзига келган ибора билан ҳақорат қила кетдилар. Агар амир Муайяд кириб қолмаганда улар муштлашиб кетишлари ҳам ҳеч гап эмас эди.

Амир Хусайн ўша кечани қоровулбегининг чодирда ўтказди. Эртаси куни эрталаб амир Қайхусрав икки қоровул йигит билан бирга уни хоннинг чодирига хайдаб олиб борди. Темурбекдан бошқа барча беклар шу ерда эканлар. Темурбек бироз ҳаяллаб келди. Кирибок чодирни гирд айланиб ўлтирган беклар билан хонга назар ташлади. Ҳаммаларининг юзларида севинч, тантана. Фақат Хусайнбек бир четда тик турарди. Кўзлари ғамгин, юзида кўркув ва ёлвориш аломатлари. Нима бўлса ҳам тирик қолишини ўйлади. Темурбек такаббур, қалондимоғ бу одамни шу алфозда кўриб, унга бир қадар ичи ачиди. Бундай кунга қолгунча жангу жадалда ўлиб кетган яхшироқ! Лекин унинг бунга фурсати бўлмаган. Ҳамма вақт очик жангда ўзини олиб қочиб, бошқаларнинг қиличи ёрдамида вилоятлар очиб келган. Эндиликда эса уни дейдиган одам йўқ бунда. Тўғриси, одамларни ўзидан қочириб қўйди у. Ҳозир бўлса анови мўғул билан Қайхусрав оёғини

ўпгудай бўлиб турибди. Йўк, Темурбек бунақа пасткашликка бормайди. Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган афзал. Бу — марднинг иши. Лекин, нима бўлса ҳам унинг бугунги аянчли қисматига ачинди. Хон Темурбекка ёнидан жой кўрсатди. «Йўк, бизга шу ер ҳам бўлаверади», деб келган пойгакда чўк тушмоқчи бўлдию, хоннинг гапини икки килмаслик зарурлигини эслаб, кўл ковуштириб таъзим қилди ва хон кўрсатган ерга бориб ўлтирди. Хон ҳаммани бир-бир назардан кечириб олгандан кейин, сўз очди:

— Кўп замонлардин бери элу улус бузулиб, халк бошига кўп мушкуликлар тушди. Бизлар ҳам кўп азоб чекдик. Мана шуларга бош сабабчи бўлгон одам бугун каршингизда турибдур. Ана у!

Хон кўлини найза қилиб амир Хусайнни кўрсатди. Сўнг масалани ўртага ташлади:

— Мухтарам беклар бу зотга не жазони раво кўрадурлар?

Хеч кимдан садо чикмади. Сўнг хон ўгрилиб Темурбекка каради. У хондан кўзларини олиб кочди. Нима, буларнинг ҳаммаси Хусайнни жазога тортишга қаршими, ўзи? Нега оғзига талкон солиб ўлтиришибди. Ундай бўлса биз не учун тоғу қирлар ошиб, не азоб бирлан бу ерларга келдик? Хон ўйлаб кайфияти бузилди. Яна аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Хўш, нима қилдик энди? Амир Қайхусрав даст ўрнидан турди ва бориб хоннинг оёқларига йикилди:

— Хон ҳазратлари! Амир Хусайн бундан ўн йил яввал иним Қайқубодни ноҳак ўлдирди, менинг ҳам жонимга қасд қилди. Фақат чет юртларда қочиб юриб жон сақладим. Инимнинг хунини талаб қиламен!

Хон ўгрилиб яна Темурбекка каради. Лекин у парвойи палак бўлиб, чодирнинг шифтига караб ўлтирарди. Ҳозир, унинг фикри амир Хусайннинг тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин эди... Шу пайт амир Ўлжайту билан Али Муайяд амир Қайхусравнинг ёнига кирдилар.

— Қадимий ёсо ва юсунга биноан, деди хон охири,— жаноб Қайхусрав инисининг хунини талаб қилишга ҳақли. Биз бунга рози-ризолик берурмиз.

Амир Хусайн ранги ўчиб тахтадай қотганча миқ этмай турарди. У ялиниб-ёлвормади ҳам, сўкинмади ҳам. Чунки бундан энди фойда йўк эди. Бўлар иш бўлди. Буни хон жамоага биринчи марта мурожаат қилганидаёқ англаган эди.

Амир Кайхусрав, Ҳлжайту ва Муайяд амир Ҳусайнни шу заҳотиёк сургаб ташқарига олиб чикдилар ва четга олиб ўтиб катлга еткиздилар. Бу мудҳиш воқеа 1370 йилнинг 12 апрелида содир бўлди. Болалари ва яқинлари амир Ҳусайннинг жасадини хожа Уккоша қабристонига элтиб тупрокка топширдилар.

ОРЗУНИНГ УШАЛИШИ

Амир Ҳусайннинг ўртадан кўтариб ташланиши Чигатой улусида кўпдан бери давом этиб келаётган парокандалик ва бошбошдоқликка барҳам берди. Халқни ташқи душмандан ҳимоя қиладиган, унинг тинчлиги ва фаровонлигини таъминлай оладиган марказлашган қудратли давлатни барпо этишга йўл очилди. Лекин бундай давлатни барпо этишнинг ўзи бўлмади. Темурбек бунинг учун жуда кўп тер тўкди, ҳаётини тикиб курашди.

Суюрғатмишхон билан Темурбек Жуғам барлоснинг ўғли амир Муродни Балх ва унга тобеъ музофотлар устидан ҳоким этиб тайинлаб, Самарқандга йўл олдилар, Қашқадарё соҳилида жойлашган Хушмиш марғузорида келиб кўндилар ва шу ерда икки ой туриб давлатни маълум даражада шакллантириб олдилар. Амир Довудни Самарқандга ҳоким этиб тайинлашди. Жоку барлос, амир Сайфиддин, Искандар, Ардашир қавчин каби мўътабар амирларни туманбоши, мингбоши ва тавочиғири лавазимларига кўйдилар. Сор Буғо, Ҳусайн барлос, амир Ок Буғо, Ҳожи Маҳмудшоҳ, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ баҳши девонбеги этиб тайин этилдилар. Шу тариқа ҳар бир амир қобилияти ва тутган мавқеъига яраша турли мансаб ва лавазимлар билан сарфароз этилди. Хушмиш марғузорида турганларида теварак-атрофдан жуда кўп беклар ва турли мансабда турган кишилар Темурбекнинг зиёратига келиб, уни катта зафар билан муборакбод этдилар ва унинг лутфу эҳсонига сазовор бўлдилар.

Ез этаклаб қолганда хон билан Темурбек Самарқандга кўчиб келиб, уни Чигатой улусининг пойтахти деб эълон қилдилар. Уша пайтларда Самарқанди фирдавсмонанд жуда ночор аҳволга тушиб қолган эди. Кўп йиллар давом этган урушлар ва талон-тарожлар орақасида ярим вайронга айланиб қолган, бу қадимий шаҳар халқининг қарийб ярми қаёқларгадир кўчиб кетганди. Кўчиб келганларининг иккинчи қуни Темурбек амир Довуд, Ок Буғо, Ҳожи Муҳуммадшоҳ ва Давлатшоҳ баҳшиларни етаклаб, эрта-

дан-кечгача шаҳар айланди. Таъмирлаш ва тузатиш ишларига масъул саркорлар тайин этди. Уша куни кечкурун чақирилган кенгашда уламо, умаро билан аркони давлатни ўтмишда содир бўлган ур-йикитлар ва фитна-фасодлар оқибатида мамлакат этагига ёпишган губернни супуриб ташлашга, рааё ва юрт аҳволини тузатишга рағбатлантирди. Фатарот йиллари Самаркандни тарк этиб теңарак-атрофдаги узок-яқин кишлокларда истикомат қилиб турган бечораларни тез фурсат ичида Самаркандга кўчириб олиб келиш буюрилди.

Темурбек Самаркандни обод қилиш масаласи билан боғлиқ ишлардан фориғ бўлгандан сўнг, хижрий 771 йилнинг тирмоҳида (1370 йил июл ойида) катта қурултой чақирди. Қурултойга барча шаҳар, тумонот, хазоражот, садажот ва вилоятларнинг ҳокимлари келишди. Унга Арсиф ва Қандаҳор ҳокими Пиршоҳ орлот билан Шибирғон ҳокими Зинда Чашмдан бошқа барча беклар келишди. Зинда Чашм, масалан, Темурбекнинг чопарига қурултойга албатта боришни айтди, лекин аҳдида турмади. Бу ҳам етмагандай ўғли Тилочини олиб қурултойга бораётган Пиршоҳ орлотни «бирон кун меҳмон бўлиб кетинг» деб йўлда тутиб қолиб, тунда ўлдирди. Зинда Чашмдан бошқа битта-яримта гарданкаш ўшанда қурултойга келмади. Шунга карамай, қурултой кўнгилдагидай ўтди. Унда гап асосан, эл-юрт ишини тартибга келтириш, уни обод қилиш, рааё ва аҳли ҳунарнинг ҳол-аҳволини яхшилаш хусусида борди. Бу ҳақда Темурбек куйиниб гапирди. Ўзини билмаган баъзи бекларга сиёсат ҳам қилди. Охири хон ва унинг номидан ушбу амру фармонни эълон қилди; «Катта-кичик шаҳар, қасаба, кишлокда ўзига яраша масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино этулсин, катта йўллар устида мусофир ва факиру мискинларга лангархоналар қурилсун, беморлар учун шифохоналар бунёд этсунлар ва уларга ҳозики замон табиблар тайин қилсунлар. Раиятдан хирож йиғишда аларни оғир аҳволга солиб қўйишдан ва эл-юртни қаш-шокликка тушириб юборишдин ўзларини тийсунлар, негаки, рааёни хонавайрон қилиш хазинанинг ғариблашишига олиб келадур. Хазинанинг ғариб бўлиб қолиши эрса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўладур,бу эрса, ўз навбатида, салтанатни кучсизлантирадур, они охиروқибат инкирозга олиб келадур.

Ва яна уқиб олсинларким, кимки бирон саҳрони обод қилиб унга кориз қурса, боғ кўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётгон ерни обод қилса, биринчи йили андин ҳеч

нимарса олмасунлар, иккинчи йили рааё ўз рози-ризалиги бирлан берганини олсунлар, учинчи йили белгиланган хирож олинсун.

Агар калонтарлар ва амалдорлар фуқарога жабр-зулм килсалар ва шу йўл бирлан аларга зарар-зиён етказсалар, етказилган зарарни алардан ундуриб, жабр кўрғонларга берсунлар, токи алар эски ҳоллариға келсунлар».

Хоқимиятнинг бошланишида қилинган бу сиёсат тез орада ўз самарасини берди. Сиёсатдан кўркиб ҳеч ким хирожни белгиланган миқдоридан ортиғини олмайдиған бўлди, ўз ерини ва ҳаттоки ёбисаларни обод килғувчилар кўлайди. Аҳли синоатга ҳам рух бағишлади бу фармойиш. Икки-уч йил ичида шаҳарлар обод ва фаровон бўлиб кетди. Хунарамдчилик ва савдо-сотик ривож топди...

Курултойнинг эртаси куни Амир Темур аҳли аёли ва хизматкорларини олиб ота юрти Кешга жўнаб кетди. Кешликлар, каттаю кичик, ёшу қари кўчага чиқиб буюк халоскорни шоду хуррамлик билан кутиб олди. Темурбек шаҳарга кираверишда, одамлар кўп тўпланган ерда, отдан тушди ва халойикка чуқур таъзим бажо килди. Шаҳарнинг улуғлари унинг бошидан нисор сочдилар...

Амир Темур шаҳарга келган биринчи кунёк ҳар сафаргидек, Гунбази саййидонга борди, отаси, онаси ва пири бузурғларнинг муқаддас мазорларини зиёрат килди. Машойиҳ, жорубкашлар, етим-есирларга садақалар улашди. Эртаси куни туғилган қишлоғи Хожа илғорга борди. Хожа Аламдор мазорини зиёрат килди, Чилла булокнинг ширин ва шифобахш сувидан тўйиб-тўйиб ичди.

Кешда турган кунлари Амир Темур Зинда Чашм исёнини бостириш ва жангарининг ўзини итоатга келтириш хусусида бош котирди, чунки унинг бошқа вилоятларга тааррузи борган сари ортиб кетаётган эди. Зинда Чашм хон билан Темурбек Жайхундан ўтиб кетиши билан Балхни, орадан бир ҳафта ўтмай Термизни босиб, халқка жабр етказди, мол-мулкни талон-тарож килди. Айни шу пайтда бу гарданкаш ва ғоратгар Термизда турган эрмиш. Ва яна унинг худовандзода Абулмаолий билан Амир Темурга қарши тил бириктиргани ҳақида хабар олинди.

— Ўтти аланга олмасдан туриб ўчириш керак,— деб қолди у бир куни Жоку барлосга.— Шибирғон бирла қаноатланиб ўлтирса, садқайи саримга эрди. Лекин Зинда Чашм Балх бирлан Термизга даъвогарлик қилиб турадур. Агар ўзига кўйиб берсак, эртага яна қаерларга даъвогарлик дамани уради, бунни худо биледи.

— Бу туз кўр қилғур бойўғлидан ҳар не кутса бўлади,

ҳазрати бек. Агар ижозат берсалар, ани ўзим бориб дафъ этсам,— дея Жоку барлос кўл қовуштириб бош эгди.

— Олий химматингиз учун миннатдормен, бек оға. Йўқ демаймен, майли боринг. Аввал ваъз-насиҳат қилиб они инсофга келтуринг. Бехуда қон тўкишдин не фойда. Агар ваъз-насиҳатингизни олуб, ҳузуримизга келса, олий мартабали амирларимиз каторидин жой тайинлағаймиз. Биз онинг гуноҳларидин ўтдик, жони молидин кечдик.

Ха, Амир Темур Зинда Чашм кўп ёмонликлар қилса-да, олийхимматлик кўрсатди. «Лекин бу бебош амир бунинг кадрига етармикин?» Жоку барлоснинг хаёлидан шу фикр кечди.

— Амру фармонингиз бош устига, ҳазрати бек! Хотирингиз жам бўлсун, айтғонингиз бўлур.

Жоку барлос руҳсат олиб ташқарига чиқди-ю ўйланиб қолди. «Нега бундай масъулиятли ишни менга топширди? Ахир Зинда Чашм бирлан эски кадрдонлигимни билардику. Шунин билатуриб, мени бу ишга юбораяпти. Ишончми, ё имтиҳонми бу? Ишонч ҳам, имтиҳон ҳам,— деди у ичида ва Темурбекнинг ақлу заковатига яна бир бор қойил қолди. Ҳатто унинг Зинда Чашмдай хавфли душман билан қўшилиб кетишидан чўчимасди. Аксинча, унга ишонди. «Йўқ, Жоку барлос сенинг бу катта ишончингни оқлайди».

Жоку барлос икки кунлик тайёргарликдан кейин Термизга жўнаб кетди. Арғуншоҳ Бурдаликий манглай қисм билан сал олдинроқ кетди. Зафар асар лашқар Термиз остонасида пайдо бўлиши билан Зинда Чашм ва унинг одамлари шаҳарни ташлаб кочдилар. Арғуншоҳ Бурдаликий билан Жоку барлос уларни изма-из таъқиб қилиб кўприқдан ўтдилар, бироқ қувиб етолмадилар. Зинда Чашм бирон ерда тўхтамай йўл босиб, зўр машаққатлар ила Шибирғонга етиб олди ва унинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Жоку барлос Шибирғонни чор атрофидан каттик қуршовга олди. Қалъа теварагига шу қадар одам кўп йиғилган эдики, гўё Зинда Чашм ўшанда санги суроҳга тикиб қўйилган мурдага ўхшарди, аскарлар бўлса девордан бош кўтаролмай қолди. Бир неча кун икки ўртада борди-келди бўлди. Зинда Чашм ўртадаги қадимий дўстликка эътибор қилиб қалъадан чиқди ва кадрдон дўстининг олдига борди. Икки дўст ўртада гўё ҳеч нарса бўлмагандай ҳаммининг олдида қучоқлашиб кўришдилар. Тўкин дастурхон устида улар бир пайтларгача у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар. Пировардида, Жоку барлос ҳазрати хон ва Амир Темур ҳазратларининг ваъз-насиҳатлари ва илтифотларидан

сўз очди, уни хазрати олийларининг лутфу эҳсонларидан умидвор килди. Зинда Чашм эски кадрдонининг ваъз-насиҳатларини эътибор ила эшитди, бу гапларга ишонди ҳам. Лекин, барибир, хадик оиди. Хонни-ку билмайди-ю, Темурбек шунча жинойт қилган одамни кечирармикин? Бу одам мўлтонилик қилаётган бўлмасун яна? Олиб бориб тўғри жаллоднинг қўлига топшириб қўймасмикин? Бундай ҳол кўп бўлган. Зинда Чашм мана шуларни ўйлаб ваҳимага тушди. Жоку барлос Зинда Чашмнинг кайфиятини кўриб, у ҳам тараддудга тушди. Яна таклифга «йўк» деса-я! Жоку барлос дарҳол уни юпатишга ҳаракат килди:

— Хавотир олмангиз, бек. Темурбек жаноблари Сиз хакингизда яхши фикрдалар. Худо ҳақки, унинг яхши гапларини мана шу кулоқларим бирлан эшитганмен,— дея Жоку барлос кулоқларини бир-бир ушлаб, сўзида давом этди: — Темурбек мулоҳазали ва кечиримли одам. Ва яна субутли одам. Бунини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Бошқача бўлғонда, мен орангизга тушмагон бўлур эрдим.

Зинда Чашм иккиюзламачилик килди.

— Йўғ-е, бек, шунчаки ўзим. Сизга ишонамен, банданинг гунохидан ўтсалар бир умрга Темурбек хазратларига содиқ кул бўлуб қолардим.

Жоку барлос дўстининг гапини бўлди:

— Кул деганингиз нимаси? Кул эмас, балки олий қадар умаро сафида бўлурсиз, Зиндабек!

— Айтганингиз келсун, биродари азиз.

Жоку барлос дўстини хотиржам бўлсин учун кўнглини шуш қилатурғон яна кўп илик гапларни айтди.

— Майли, розимен,— деди охири Зинда Чашм,— худонинг айтгани бўлур, бандасининг эрмас. Пешонага нима битилғон бўлса кўрурмиз. Бир туғилмокнинг бир ўлмоғи бор.

Аммо Зинда Чашм барибир дўстининг ширин сўзларига эътимод килмади, ўзини ҳалокат гирдобиде деб фараз килди. Лекин илож қанча? Такдирга тан бериб бўйинини итоат бўйинтуруғига солиб, Суюрғатмишхон билан Темурбекнинг остонасига бош уриб боришга рози бўлди. Самарқандга яқин қолганда Зинда Чашм, дўстининг эътирозига қарамай, бошига чипта коп ёптириб, қиличини бўйнига осди, сўнг қўлларини орқасига қилиб боғлатиб олди. Бу ўлимга розилик билдириш аломати эди. Лекин у бекорга хавотир олган экан. Жоку барлос тўғри айтибди: Амир Темур билан хон уни яхши кутиб олдилар, унга подшоҳона лутф-эҳсон кўрсатдилар.

— Келиб яхши қилдингиз, Зиндабек. Биз Сизнинг ва мулозимларингизнинг хунидин кечдик, — деди хон тиз чўкиб, бошини қуйи солиб ўлтирган Зинда Чашмга. Ва шу заҳотиёқ эшик оғани чақиртириб, бошидан копни олиб, қўлларини ечишни буюрди. Зинда Чашм эмаклаб бориб аввал хоннинг, сўнг Темурбекнинг пешини олиб юзига суртди.

Ўша куни Зинда Чашм ва унинг мулозимлари шарафига катта зиёфат берилиб, унга зарбоф чопон, мурассаъ камар, саркорлик хисобидаги тозий отлардан тўккизтаси, бир катор туя, юзта қўй инъом қилинди. Энг муҳими, Шибирғон вилоятини яна ўзига қайтариб бердилар. Мулозимлари ҳам муносиб совға ва нақдиналар билан сийландилар. Зиёфат охирида Амир Темур ҳамманинг эътиборига қарата аччик бир ҳақиқатни айтди:

— Тангри таоло давлатни хуш кўрган бандасига берди. Унинг қарами кенг, марҳамати чексиз. Сизни бундин ҳам юксак мартабалар кутади, Зиндабек. Шукр қилайлик яратганга! Эл-юртга садоқат бирлан хизмат қалайлик, рааёнинг бошини силайлик, худонинг қаҳрига қолишдан эҳтиёт бўлайлик. Чунки бергувчи ҳам, олгувчи ҳам яратган эгамнинг ўзидур.

Ха, бу гаплар хаётдан олинган. Аччик ҳақиқат! Темурбек саркашлик қилган одамни бир кечиради, иккинчи марта гуноҳидан ўтади, лекин учинчи марта асло кечирмайди. Шундай қилганлар унинг қазабига дучор бўлади. Хаёт хирмони йўқлик шамолига совурилади. Зинда Чашм буни тушунди.

Шундайлардан бири амир Боязид жалойир Хўжанд вилоятига эътимод қилиб, Суюрғатмишхон ҳукуматидан юз ўғирди. Амир Темур унга одам юбориб насихатлар қилди, қинғир йўлидан қайтармоқчи бўлди — кулок осмади. Лекин оқибати яхши бўлмади. Қабиладошлари уни тутиб хоннинг олдига келтурдилар. Балхни ўз тасарруфига киритиб олишга уринган Элчи Буғо сулдус, Шибирғон билан сийланганига қарамай, кўрнамаклик қилган Мухаммадхўжа Аперди найманларнинг қисмати ҳам шундай бўлди.

Хулласи калом, Зинда Чашм ва юкорида номи зикр этилган амирлардан кейин яна битта-яримта саркаш Суюрғатмишхон билан Амир Темурнинг оёғига бош урдилар. Итоаткорлик ва хизматкорлик камарини белга боғлаб, тобеълик лавозимини ўрнига қўйдилар.

ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕБ...

Шу тарика киска вақт ичида Мовароуннахр, Балху Бадахшон Чигатой улусига қайта бирлаштирилди. Лекин, улус ҳали эски, ҳеч бўлмаса, 1251 йилдан кейинги ҳолига, қайтганича йўқ. Хоразмнинг Чигатой улусига қарашли шарқи-жанубий қисмини, Кот ва Хива шаҳарлари билан бирга кўшиб, Олтин Ўрда ўз тасарруфига киритиб олди. Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Хоразм ўша Олтин Ўрдалиқ нуфузли амирлардан Нонгадойнинг авлоди кўлида эди. Тарихда Жете ва Мўғулистон номи билан машхур бўлган Еттисув ва Чу воҳаси Анко тўра, Қамариддин ва Авранг Темурга ўхшаш бир гуруҳ амирлар кўлида бўлиб, улар ҳокимият талашиб, бир-бирлари билан ёкалашиб, халқнинг тинқасини қуритаётган эдилар. Кошғар эса дуғлот амирларининг қўл остида эди. Аслини олганда, Жете ҳам бир замонлар, яъни 1227—1250 йиллари, яна ўша Чигатой улусига қарарди. Қисқаси, Амир Темур ҳокимият тепасига келган пайтда Мўғулистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни яхши деб бўлмасди. Энг даҳшатлиси, жетеликлар тез-тез Фарғона, Сайрам ва Туркистонга бостириб кириб, таянч аҳолини талон-тарож қилиб турардилар. Мовароуннахрни бўлса Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда хонларию феодаллари ўз ҳолига кўймаётгандилар. Улар ҳам улуснинг чегарага яқин кишлоқларини талаб кетаётган эдилар. Талон-тарожлик хуружлари, айникса, қишда, кўчманчилар озик-овқат, е-хашак ва кийим-кечакдан қийналиб қолган дамларда, кўпроқ уюштириларди. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, бундай хуружлар деярли ҳар йили қишда такрорланиб, кўчманчилар баъзида хатто Самарқанд билан Бухоро остонасигача бориб, юртни тарож қилиб қайтардилар. Кўпчилик тарихнавислар тўғри айтганидек, Жете билан Оқ Ўрдада турғунлик қарор топмас экан, Фарғонанинг ҳам, Мовароуннахрнинг ҳам тинчлиги бўлмайди. Хоразмнинг Олтин Ўрда таъсири доирасида қолиши эса Мовароуннахрнинг Бухоро, Қоракўл каби чегара вилоятларини, кўйинги, унинг марказий қисмини хавф-хатар остида қўярди.

Амир Темур мана шулар ҳақида ҳам кўп ўйлади; хон билан амирлар ва аркони давлат билан кўп кенгашди. У энг аввал Чигатой улусини асл ҳолига, Чингизхондан қандай қолган бўлса шу ҳолига келтириш, Мўғилистон билан Оқ Ҳрданинг тааррузига барҳам беришга ва бу мамлакатлар билан дўстона муносабатни қарор топтиришга азму қарор қилди.

ХОРАЗМ МУХОРАБАЛАРИ

Тахминан беш-олти йилдан бери Хоразм устидан кўнғирот қавмидан чиққан амир Нонгадойнинг ўғли Хусайн Сўфи ҳукм юргизиш келарди. Амир Темур бошда, аслида Чигатой улусининг бир қисми бўлган бу мамлакатни яхшилик билан, музокаралар йўли билан қайтариб олиш ва улусга қўшиш сиёсатини тутди. Шу мақсад билан ҳижрий 772 йилнинг кузида (1371 йилнинг март ойида) Хоразмга Алуфа товачини элчи қилиб юборди. Хусайн Сўфининг номига битилган мактубда хусусан мана бундай дейилганди: «Қот бирлан Хивак аслида Чигатой улусига тегишлидур. Локин кўп муддатдин бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруф қабзасига кирғизиш олмишлар. Энди, инсоф юзасидин, уни, барча тобеъ ерлари бирлан қўшуб, Чигатойхон хонадони мулозимларининг илғига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлуб қолишига умид билдириб қолурмиз». Алуфа товачи бир неча кун Гурганжда туриб қолди. Темурбек эса орзикиб Хусайн Сўфидан мактубга жавоб қутди. Лекин, Хусайн Сўфи ўта қайсар ва мутақаббир одам эканлигидан беҳабар эди. Алуфа товачи бир куни унга «жанобни олийлари, қайтишга ижозат берсалар, соҳибқирон хазратлари маҳтал бўлуб қолмасунлар», деганда, «ўша соҳибқиронинг ким бўлибдур, ўзи? Элчи юбориб ўлтурғондин кўра ўзи келса бўлмасму эрди, ўлтуруб бир гурунг қилардик», деди ва истехзоли қулиб қўйди. Орадан анча кун ўтгандан кейин Хусайн Сўфи элчини чакириб, томдан тараша тушгандай қилиб қўлига жавоб мактубини тутқазди ва ниҳоят юртига қайтишига ижозат берди. Элчи остонага борганда, «инимиз Темурбекка айтиб қўй, бизни аҳён-аҳёнда йўқлаб турсун», деди. Хусайн Сўфининг мактуби дағал ва ҳақоратли сўзлар билан ёзилган эди. Айниқса, киноялар билан тўлиб-тошган сўнгги гаплари юракка қаттиқ ботди. Аччиғига илон пўст ташлайдиган сўзлар эди улар. Мактуб

итмомида бундай дейилган эди: «Бу вилоятни тиф кучи бирлан кўлга киритгонмиз. Даъвогар бўлса, они факат тиф кучи бирлан олиши мумкин». Қаранг, бу сўзлардан урушиси анкиб турибди. Хусайн Сўфи Амир Темурни очикдан-очик урушга чорлаб турибди. Амир Темур мактубни ўқиб кўриб, ҳайрон бўлди: Бу — сохиби тахт одамнинг сўзи эмасди. «Биз, ахир ундан Хоразмни бўшатиб чикиб кетишни талаб қилаётгонимиз йўқ-ку! Факат бу ерлар Чигатой улусига қарашли ерлар, улуғ Чингизхоннинг амру фармони бирлан Чигатойхонга берилган. Амир Нонгадой улусда кучайиб кетган ўзаро урушлар вақтида вазиятдан фойдаланиб, уни эгаллаб олган. Факат шуни эътироф қилиб, Хоразмнинг шарқи-жанубий қисми Чигатой улусига тегишли эканини тан олишни талаб қилдик, холос. Агар Хусайн Сўфи шуни тан олса, Хоразмни унга қолдиришни хон бирлан кегашиб тургон эрдик. У бўлса элчини ҳам, бизни ҳам ҳақорат қилиб ўлтирибди. Ва, ҳатто урушга чорлаётди. Э, хон сиз эмган банда! Нахотки, минглаб бегуноҳ кишиларнинг қони тўкилишини истайдурсен!»

Элчи Хоразмдан қайтиб келган кунийек Темурбек хон билан келишиб, машойих, уламо, умаро, вузаро ва арқони давлатни кенгашга чақиртирди ва бор гапни ўртага ташлади. Кенгаш қиска, лекин эҳтиросли маърузалар билан ўтди. Ҳамма амир Хусайнни қоралади, бу мутакаббир, урушқоқ одамнинг таъзирини бериб қўйишга даъват қилди.

— Хусайн Сўфи ҳаддидан ошибдур чоғи, они ховуридан тушириб қўйиш керак!

— У асли ким бўлибдурки, Сиздек олий маком подшоҳни яккатозликка чақирса!

— Тезлик бирлан бу телбанинг таъзирини бериб қўйиш даркор!

— Хохиши уруш эркан, илож қанча!..

Кенгашдаги бу вазиятни диққат-эътибор билан кузатиб ўлтирган шайхулислом Жалолиддин Кеший уларга эътироз билдирди:

— Бир одамнинг ғурури ва мутакаббирлиги деб бутун мамлакат ва халқини ташвишу кулфатга қўйиш тўғри бўлмас. Келинлар, яна бир марта элчи юбориб, тугунни тинч йўл бирлан ечишга уриниб кўрайлик. Бўлмаса, унда бошқа гап.

Мавлоно Жалолиддин Кеший сохиби илм, ақл-хушли ва мулоҳазали одам эди. Шу боис, ҳазрат сохибқироннинг фикрига қарши чиқолмади, лекин амирларнинг

фикри билан ҳам ҳисоблашмай иложи йўк эди. Улар бу масалада бир фикрга келиб ўлтиришибди. Чунки уруш бўлиб турса мўмай ўлжа тушади. Ҳарбийларнинг тирикчилиги, асосан, шу ўлжалар ҳисобига ўтарди, ўша пайтларда. Ва яна ўлжа — бу бойлик манбаи. Шу сабабдан олий ҳукумдорлар фақат мунтазам ва голибона уруш олиб бориб турганларидагина уларни қўллаб-қўлтиқлардилар. Амир Темур буни яхши биларди. Шунинг учун ҳам уларнинг тарафида турган бўлиб, шайхулисломдан фақат фатво сўради. Бироқ, мавлоно Жалолиддин Кеший: «ахир мўмин-мусулмонларнинг молу жони тарож бўлади, бу тангри таоло олдида гуноҳи азимдур», деб туриб олди. Шундан кейин амирлар ҳам шайхулисломнинг раъйига қарши чиқолмадилар, охир-оқибат, унинг фикрига рози бўлдилар.

Кенгаш Хоразмга, Хусайн Сўфи ҳузурига, яна бир марта элчи юбориб масалани қон тўкмай, тинч йўл билан ҳал қилиш керак, деган азму қарорга келди. Бу сафар элчиларга шайхулислом мавлоно Жалолиддин Кешийнинг ўзлари бошчилик қиладиган бўлдилар.

Лекин, «паймонаси тўлганни тангри таоло ақлу идрокдин маҳрум қиладур», деганларидек, Хусайн Сўфи соҳибқироннинг элчиларига ҳурматсизлик кўрсатди. Бунинг устига, мавлоно Жалолиддин Кешийни зиндонбанд қилди. Хусайн Сўфининг бу номакбул иши охир-оқибат ҳар иккала тарафга ҳам қимматга тушди. Хоразм билан катта уруш бошланиб кетди. Амир Темур Хоразм устига беш марта кўшин тортди. Бу урушларнинг оқибати яхши бўлмади, албатта. Кўп шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлди, халқ талонга қолди. Ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғи қуриди.

Хоразм устига қилинган биринчи юриш хижрий 772 йилнинг баҳорида (1371 йилнинг июл ойида) бошланди. Темурбек унга баҳордан тайёргарлик кўрди: Қарши даштини лашкаргоҳ деб эълон қилди, теваарак-атрофнинг лашкари тўплангунча, сайлу саёҳат, давлат юмушларию шикор ила машғул бўлди. Маълумки, шикор кўшин учун ўзига хос кўрик ҳам. Унда минг-минг одам, асосан лашкар иштирок этади. Нафақат Амир Темур, балки барча ўрта аср ҳукмдорлари фаолиятида шикор катта ўрин тутган, албатта. Шикор лашкарни чиниқтириш учун ўзига хос ҳарбий машк бўлиши билан бирга, кўшимча озик-овқат жамғариш воситаси ҳамдир.

Айни ўша кунлари Хиротдан, Малик Гиёсиддин Курт ҳузуридан элчи келиб қолди. Элчилар Хирот пошшосининг

оту туяларга юкланган катта совға-салом ва ихлосу хаводорлик, бирдамлик ва ҳамжихатлик руҳида битилган мактубини ҳазрат соҳибкиронга топширдилар. Ўша кунёк Малик Ғиёсиддиннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди. Элчилар эртаси кун шикор сайрига ҳам таклиф этилдилар. Бу — элчи, унинг мамлакати ва подшосига кўрсатилган махсус ҳурмат-эҳтиром эди. Тўғри, Хирот маликлари бир пайтлар Темурбек улус қайғуси ила юрт кезиб юрганида, унга ёрдам қўлини чўзмадилар, аммо душманлик ҳам қилмадилар. Энди бўлса, унинг жаҳондорлик қуёши бахту саодат уфқидан кўринган пайтда, остонасига бош уриб келиб ўлтиришибди. Лекин муҳими, биринчилар каторида келиб, ҳукуматини тан олиб ўлтирибдиларки, Темурбек мана шунақа ҳукмдорларни ҳурмат қилар, кадрлар эди. Шунинг учун ҳам Малик Ғиёсиддин Куртнинг элчисига шунақа эътибор кўрсатиб турибди. Жоку барлосдай кўпни кўрган беклар ҳам энди бунга қойил қолиб туришибди. Темурбек элчини эртадан кечгача ўзи билан бирга олиб юрди, заруридан ортик мулозамат кўрсатди унга.

Элчилар қайтишида ҳазрат соҳибкирон уларни зардўзий ва фахрли чопонлар, мурассаъ камар, наслдор отлар ва бошқа тансиқ моллар билан сийлади. Малик Ғиёсиддинга ҳам кадр-эътиборига яраша кимматбаҳо совға-салом, дўстлик ҳамда ҳамкорлик сўзлари зарб қилинган мактуб юборди. Амир Темур уларга ўз элчисини ҳам қўшди.

Ўшанда ҳазрат соҳибкирон Қундуз, Бағлон, Кобулни, Бурулдой элини ҳам қўшиб, Жоку барлосни ўша юртларга ҳоким этиб тайинлади.

Ҳа, Амир Темур энди Балху Тохаристонда ҳам, Хуросону Хирот тарафлардан ҳам хотиржам бўлди. Самарқанднинг инон-ихтиёрини эса амир Сайфиддиндай турмушнинг ўнқир-чўнқирини кўрган содик бегига топшириб, буёғидан хавотир олмай юришни бошлаб юборди.

Хоразм устига биринчи ҳарбий юриш шу тариқа бошланди. Сепоя деган ерда ҳар иккала тарафнинг қоровули ўртасида қисқа муддатли савалашиш юз берди. Урушда зафар асар лашкар қоровулининг қўли баланд келди. Шундан кейин Амир Темурнинг қўшинлари ҳеч қандай қаршиликка дуч келмай Қотга етиб олдилар. Бир пайтлар Хоразмнинг пойтахти бўлган бу кўҳна шаҳарнинг теварак-атрофи паҳса девор билан ўралган бўлиб, унинг осмонўпар мустаҳкам қалаъси бор эди. Хусайн Сўфи ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга

эга бўлган бу шаҳарни иниси Ғулом Ҳусайн Сўфининг инон-ихтиёрига топшириб кўйганди. Ғулом Ҳусайн Сўфи акасига ўхшаб ҳеч нарсадан тоймайдиган, довурак ва жангари одам эди. У Амир Темурнинг элчиларига дағаллик қилди, доруға Байрам ясавул ва қози Шайх Муайядни ёнига олиб, шаҳарда эркак зоти бўлса барчасини йиғиб, урушга сафарбар қилди, қалъанинг буржу бораларини мерган йигитлар билан мустаҳкамлади.

Зафар асар лашкар Қотни чор тарафдан қуршаб олди. Аммо, хандаки сув билан лиммо-лим бўлгани учун, лашкар биринчи ҳамлада ундан ўтаолмади. Сувини қочирмасдан туриб хандақдан ўтиш амри маҳол эди. Шунинг учун ҳазрат соҳибкирон хандақ сувини қочириш ишига бир эмас уч амирни: Қўча Малик, Хумморий ясовулбоши ва Тўйхўжани ишбоши этиб тайинлади. Лашкар ва теварак-атрофдан ҳайдаб келинган ҳашарчилар уни икки кечаю икки кундуз деганда, хору хас ва тулрок билан тўлатди. Шундан кейин лашкар чор тарафдан хуружга келди. Қот каттик жанглардан кейин қоронғу тушганда ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам ўлди, лекин асирлар сон-саноксиз, ўлжа мўл бўлди.

Эртаси кун Қот учун бўлган жанг тафсилоти ва натижалари махсус қақирилган мажлисда муҳокама қилинди. Қўча Малик хандақни тўлдириш чоғида унда содир бўлган қандайдир камчилик учун чўби ясоққа тортилди, сўнг ҳачирнинг думига боғлаб, қўриқчи билан Самарқандга жўнатиб юборилди. Беҳуда қон тўкилишига сабабчи бўлган Қотнинг қалонтарларидан бир қисми тигдан ўтказилди. Асир олинган жангчиларни эса дарҳол бўшатиб юбориш ҳақида буйруқ берилди. «Аларда не ихтиёр! Шўрликларнинг шунча азоб чеккани ҳам етар», — деди Амир Темур амир Ўлжойтуга.

Лашкарга бир-икки кун дам берилгандан сўнг ҳазрат соҳибкирон уни пойтахт шаҳар Гурганж сари етаклади. Найманларнинг сардори Ғиёсиддин тархон, улуғ амирлардан Юсуфхўжа ва Ўлжойту Аперди манғлай қисмга бош бўлдилар. Гурлан ариғи бўйида хоразмликларнинг Минглихўжа ва Қалак баҳодир бошчилигидаги қоровули билан тепалашиш юз берди. Жанг каттик кечди, бироқ хоразмликлар яна мағлубиятга учрадилар.

Ҳусайн Сўфи Амир Темур лашкари билан очик жанг қилишдан қочиб, Гурганжнинг мустаҳкам деворлари орасига яширинди. У қалъанинг мустаҳкам истеҳкомлари ва буржу бораларига эътимод қилиб, «Темурбек ҳар қанча камал қилганда ҳам уни барибир ололмайди, кўп талофат

кўради ва охир-окибат сулҳ тузиб қайтиб кетишга мажбур бўлади», деб ўйлади. Гурганж теварагига келиб тушган тумонат лашкар ва унинг салобатини кўриб чўчиди. Дарвозалар қаршисига ўрнатилаётган манжаник ва нафт-андозаларга кўзи тушганда эса уни кўрқув ва ваҳима босди. Амирлари ва аркони давлати билан кенгашиб, ўзи сулҳ сўрашга мажбур бўлди. Элчиси катта совға-салом ва унинг зорланиб ёзган мактубини олиб хазрат соҳибкироннинг ўрдасига келди. Темурбекнинг ҳам сулҳга мойиллиги бор эди, чунки Гурганжнинг мустаҳкам қалъасини фатҳ этиш осонга тушмасди. Кўп йигитининг жони эвазига муяссар бўларди бунга. Энди бўлса, Ҳусайн Сўфининг ўзи сулҳ сўраб ўлтирибди. Бундай ҳолда енгилгина қозонилган зафардан фойдаланмаслик ақлдан бўлмасди. Ҳусайн Сўфи факат шартига кўнса, бас. Шарт битта: Хоразмнинг бир қисми илгари Чигатой улусига тобеъ эканлигини тан олса, ўлпон тўласа, хоразмлик меъморларнинг Самарқанд ва Кешда мўлжаллаб қўйган қурилишларга бориб ишлашларига розилик берса, бас.

Бироқ музокаралар бир ерга бориб, сулҳга имзо чекиш яқин қолган бир пайтда Ҳусайн Сўфи лафздан қайтди: чопар юбориб элчиларни кайтариб олди ва уруш тараддудига тушди. Темурбек хайрон бўлди. Енгил кўчиб турган иш бирдан чиппақка чиқди. Не сабабдан? Е музокара пайтида бирон хатога йўл қўйишдими Темурбекнинг одамлари? Кўп ўйлади, лекин бирон хато содир этилганини эслолмади. Сир кейинроқ очилди. Бунда амир Қайхусравнинг қўли борлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибкиронга ҳасад қилиб юрган бу киши хуфёна Ҳусайн Сўфи олдига чопар билан хат юбориб, уни йўлдан урибди. Ўша мактубда «Темурбек бирлан сулҳ тузма, бор лашкарингни олиб қалъадан чику, хужумга ўт, биз, иншоолло, сенинг тарафингда бўлурмиз»,— деган гаплар бор экан. Қайхусравнинг мактуби Ҳусайн Сўфининг букилган қаддига тиранғич бўлди. Хоразм элчилари музокарани тўхтатиб, қалъага қайтганидан кўп ўтмай, қарнай-сурнай овози осмону фалакни тутди ва қарнай наъраси остида Ҳусайн Сўфи бор лашкари билан қалъадан чиқди. Гурганж ёнидаги Жўйи қовун ариғи бўйида икки ўртада катта уруш бўлди. Урушда барибир Амир Темурнинг қўли баланд келди. Хоразмликлар жанг майдонида ўликлару ярадор йигитларини ташлаб, қалъа ичкарисига чекиндилар. Қамал жанглари илгаригидан ҳам шиддатлашди. Пиёда ва отликлар хужуми билан бир вақтда манжаник ва

нафтандозлар бирваракайига шахарни бомбардимон кила бошладилар. Қалъадагиларга оғир бўлди. Бу сафар жон сақлаб қолишга ҳеч кимда умид қолмади. Хусайн Сўфи пировардида Қайхусравнинг ифвосига учиб, қилиб қўйган ишидан пушаймон бўлди. Лекин пушаймондан энди не фойда? Яна сулҳ сўрасинми? Темурбек энди «хўп» дермикин? Э, хом сут эмган банда!.. Мағлубият азоби, уят, шармандалиқ Хусайн Сўфини оёқдан йикитди. Охир ул-оқибат, у бир-икки кун ўсаллаб ётиб, ёруғ дунёдан кўз юмди. Ўрнини иниси Юсуф Сўфи эгаллади.

Мотам оғушида қолган халқни «ўлганнинг белига тепган» қабилада иш тутиб, қуршаб туриш инсофдан эмасди. Ахир, қабристон қалъа ташқарисида-ку! Қамал жанглари давом этиб турган, ҳар иккала тарафдан ўк ёмғири ёғилиб турган бир пайтда майитни қандай қилиб, қабристонга олиб боришади? Темурбек шуларни ўйлаб, қамални бўшатиб, қўшинни жилғага қайтариш ҳақида фармон берди.

Юсуф Сўфи Темурийлар қўшинининг бирдан қамални бўшатиб, жилғага қайтганига ҳайрон бўлди. Нега Темурбек қамални бўшатди? Яна қўли баланд келиб турганда, қалъадагилар бир зарбалиқ ҳоли қолган бир дамда-я? Аммо Юсуф Сўфи Амир Темурни яхши билмасди. Унинг қочганини қувлайдиган одати йўқлигидан хабарсиз эди. Юсуф Сўфи ўйга ботди. Балким эрта-индин Жилғайи хосдан кўчиб, Хоразмни бўшатиб, мамлакатдан чиқиб кетар? У ахвол ойдинлашгунча бир-икки кун кутиб туришга қарор қилди. Лекин бир ҳафтадан кейин ҳам Жилғайи хосда кўчиш аломатлари сезилмади. Хоразмликларнинг эса энди урушни давом эттиришга мажоли қолмаган эди. Мана шу сабабларга кўра, Юсуф Сўфи элчи юбориб, Амир Темурдан сулҳ сўрашга қарор берди. Бошқа иложи йўқ эди-да! Ўртада тузилган шартномага илгари қўйилган шартлардан бошқа яна битта янги шарт қўшилди. «Ўртадаги дўстлик ва ҳамжиҳатликни қариндошлиқ ришталари билан боғлаш мақсадида» Юсуф Сўфи биродари Адоқ Сўфининг кизи Суюнбекани ҳазрат соҳибқироннинг тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирга хотинликка берадиган бўлди. Хонзодабегим номи билан машҳур бўлган бу малика машҳур Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг набираси эди.

Хонзодабегим билан амирзода Жаҳонгирнинг никоҳ тўйлари хижрий 775 йилнинг охирида (1374 йил 13 майда) бўлди...

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳазрат соҳибкирон урушда марду мардоналик намуналарини кўрсатган амирларга анвойи навозишлар кўрсатди, жиноят содир қилганларни нўёнлар ва амирлар ҳукмига топширди. Жиноятга тортилганлар орасида амир Кайхусрав ҳам бор эди. Унинг яргучилар кўлига топширилиш тафсилоти кизиқ бўлди. Мукофотлаш маросими вақтида Амир Темур унга илгаридан зиёда мулозамат кўрсатди, тўрдан, ёнгинасидан ўрин тайин қилди, биринчи бўлиб елкасига кимхоб чопон ташлади, зиёфат вақтида у билан бир товоқдан ош еди. Лекин, меҳмонхонадан чиқишда остонада товачигири бориб унинг қўлтиғига кирди ва «таксирим, бизнинг сизга аталган бир тухфамиз бор», — деб уни девони товачига қараб етаклади. Амир Кайхусрав девони товачидан ясовулбоши билан бирга чиқди. У нўёнлар ва амирлар судининг ҳукми билан ўша кечасиёк қатл этилди.

Ўшанда хон ва ҳазрат соҳибкироннинг амрига кўра Хутталон вилояти девони олий ихтиёрига олинди.

Хоразм устига иккинчи юриш ҳижрий 774 йилнинг рамазон ойида (1373 йилнинг феврал — март ойларида) ўтказилди. Бунга ўша йили Хоразмга қочиб борган бир гуруҳ исёнчи Чигатой амирларининг иғвогарлик хатти-ҳаракатлари сабабчи бўлди. Булар юқорида тилга олинган Кайхусравнинг ўғли Султон Махмуд, Хизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқ ва Махмудшоҳ Бухорий деган одамлар эдилар. Улар ҳазрат соҳибкиронга қарши фитна уюштирдилар, унинг фош бўлиб қолишидан эса кўркиб, Хоразмга қочиб бордилар ва Юсуф Сўфини ҳам ўз тарафларига ағдариб, исённи ўша ерда туриб аланга олдирмоқчи бўлдилар. Хоразмнинг катта қисмидан ажралиб, аламзада бўлиб ўлтирган Юсуф Сўфи қочок амирларнинг иғвосига лаққа тушди-қўйди ва қўшин тўплаб Бухоро устига юрди. Ўша пайтда Амир Темур амирзода Жаҳонгир билан Хонзодабегимнинг никоҳ тўйига тайёргарлик муносабати билан Қешда турган эдилар. Хоразмда содир бўлган аҳволдан хабар топгач, фитначиларнинг қилмишидан ранжиди, айниқса Юсуф Сўфидан дилтанг бўлди. Ахир, ўртада дўстлик, ҳамжихатлик тўғрисида шартнома бор эди-ку! Ва яна улар куда-анда тутишган эдилар-а! На илож, исён кўтарган эканлар, ниятлари дўстлик ва қариндошлик риштасини узиш экан-да. Анови қочок фитначилар-чи? Балким уларнинг Самарқандда тарафдорлари бордир? Фитнани ўт олиб кетмасдан аввал ўчирмаса бўлмайди...

Амир Темур шошилич равишда бор лашқарини тўплаб, йўлга чиқди. Лекин бу юриш охирига етказилмай қолди. Чигатой кўшинлар Бухорога етганда у тарафдан Юсуф Сўфининг элчиси катта совға-салому тавба-тазарруъ ила битилган мактуб билан етиб келди. Хоразм ҳукмдори аввалги аҳдномага содиқ қолиши ва Самарқанддан кочиб келган фитначи амирларни тутиб беришга сўз берган эди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон юришни шу ерда тўхтатиб Самарқандга қайтди.

Учинчи юриш ҳижрий 777 йилнинг баҳорида (1375 йилнинг июн-июл ойларида) бўлди. Эски тарихий китобларда айтилишича, ўша йиллари Темур давлати билан Мўғулистон ва Оқ Ўрда ўртасидаги муносабатлар бир қадар мураккаблашиб, мўғуллар ва кўчманчи ўзбеклар Фарғона ҳамда Туркистон атрофида ғимиллаб қолишган эдилар. Мовароуннаҳр ҳудудини хавфу хатардан кўриқлаш мақсадида ҳазрат соҳибкирон дарҳол амир Сор Буғо ва Одилшоҳни туманлари билан Жете ҳудудига юбора туриб, амир Қамариддиннинг хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб туришларини тайинлади. Туманбошилардан яна бириккитасини эса Ясси, Саброн, Сигнок тарафларга жўнатиб, Оқ Ўрда хони Урусхондан бохабар бўлиб туришни уларнинг зиммасига юкледи. Шундай қийин шароитда Хоразм ҳукмдорини огоҳлантириб қўймоқ зарур; Амир Темурнинг қўлида Урусхоннинг элчилари Сигнок билан Гурганж ўртасида бўзчининг моқисидай катнаб турганлиги ҳақида маълумотлар бор эди. Худо кўрсатмасин, Юсуф Сўфи Урусхон билан бирикиб кетгудай бўлса, аҳвол жиддий тус олиши турган гап, унда кўп қон тўкилади.

Амир Темур Самарқанд муҳофазасини амир Оқ Буғога топшириб, ўзи кўшинларни олиб Хоразм сари йўлга чиқди. Лекин бу сафар ҳам юриш охирига етказилмади — у Жайхун бўйидаги Сепоя деб аталган манзилга етганда тўхтатилди. Бунга қутилмаган икки ходиса баҳонайи сабаб бўлди. Биринчиси, келишувга биноан Гурзувон ҳокими Туркан орлот ўз тумани билан келиб ўша Сепояда ҳазрат соҳибкирон билан кўшилиши лозим эди. У тумани билан Гурзувондан чиққан бўлса-да, Сепояга етиб келмади, йўлдан орқасига қайтиб кетди. Бу — очикдан-очик исён бўлиб, кўшиннинг умумий руҳига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди. Бу хабар лашқар орасида шухрат топган ҳамона амирлар орасида ғала-ғовур бошланди: баъзилар «эл-улус ташвиши билан шу ишни қилгандурлар-да», десалар, бошқалари «нима, унда бор эл бизда йўқми?», деб айтдилар, «уники

элу, бизники ерми?!» дегувчилар ҳам бўлди. Бундай шароитда тадбири дарҳот кўрилмаса бўлмасди, албатта. Асов той вақтида нўхталанмаса, ўзини ҳам, минганни ҳам майиб қилиши мумкин.

— Туркан орлотни нима қилиб бўлса ҳам қайтариб келиш зарур, — деди ҳазрат соҳибкирон чақириб келинган амир Пўлодга, — ваъз-насихат қилинг, тирикми, ўликми тутиб бу ерга келтиринг, токи бошқаларга ибрат бўлсун!

Амир Пўлоднинг чапдаст суворийлари бор эди. Туркан орлотни изма-из қувиб, Жузжонда унга етиб олдилар. Шу ерда яхшигина саваш бўлди. Бошда Туркан орлот амир Пўлоднинг отини захмдор қилиб, ўзини отдан қулатди. Лекин амир Пўлод унинг қиличига чап берди, сўнг найза санчиб ўзини отдан йикитди. Шу ернинг ўзида йигитлари Туркан орлотнинг устига ёпирилиб келиб, бошини кесиб олишди...

Иккинчи ходиса кўшин Хос минорга етганда воқеъ бўлди. Самарканддан келган чопар нохуш хабар олиб келди. Илғари Жете худудига юборилган амир Сор Буғо билан Одилшоҳ мамлакатни ҳукмдор ва лашкардан холи топиб, исёнга қўл урдилар. Уларга ўша атрофдаги вилоятлар тепасида турган Хитой баҳодир билан Элчи Буғо қўшилдилар. Исёнчиларга Андижон волийси амир Мандий, шунингдек, Хўжанд билан Шош теварагида кўчиб юрган жалойир ва қилчок қавмлари ҳам қўшилиб кетдилар. Мамлакат катта исён оғушида қолди... Мана шу сабабларга кўра, ҳазрат соҳибкирон юришни шу ерда тўхтатиб, қўшинларни орқага қайтаришга тўғри келди. Илғор қисмга амирзода Жаҳонгир тайинланди. У исёнчиларга Карманда етиб олди ва бир зарба билан мағлубиятга учратди. Одилшоҳ билан Сор Буғо паноҳ излаб Сиғноққа — Урусхон ҳузурига қочиб бордилар.

Самаркандга қайтиб келингандин кейин ҳазрат соҳибкирон исён туфайли баъзи чора-тадбирлар кўрди. Исёнчиларга қўшилган амирлар жазога тортилдилар. Амир Мандий волийлик лавозимидан четлатилди ва Андижон амирзода Умаршайхга берилди. Жалойир эли авваллари ҳам тобеъликдан бўйин товлаб, исёнга қўл уриб келарди. Шу боис бу эл пароканда қилинди ва амирлар ўртасида тақсимлаб берилди...

Орадан уч йил чамаси вақт ўтиб, ҳижрий 780 йилнинг шаввол ойида (1379 йилнинг феврал ойида) Хоразм устига тўртинчи юриш бошланди. Бунга Юсуф Сўфнинг таъди ва босқинчилик сиёсати сабаб бўлди. У Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб (у ўша пайтда

Ок Ўрда хони Урусхонга карши юришда эди), Бухоро вилояти худудларига бостириб кирди ва ҳатто унинг баъзи туманларини талон-тарож қилди. Лекин бу гал ҳам юриш ярим йўлда тўхтатилди ва сулҳ билан якунланди. Ўзаро келишувга биноан, хоразмлик усталар ва меъморлар Самарканд билан Кешга жўнатилдилар.

Бирок кўп вақт ўтмасдан, Юсуф Сўфи Қот билан Хивакни яна босиб олди. Хоразмнинг илгари пайтларда Чигатой улусига қараган шарқи-жанубий қисмини яна ўзиники қилиб олди. Бу ҳам етмагандай, хоразмликлар Бухоро ва Қоракўл вилоятларининг айрим туманларини талон-тарож қилишда давом этдилар. Бу Амир Темурнинг Хоразм устига янги юриш бошлашига баҳонайи сабаб бўлди. Ўшанда, тарихчи Низомиддин Шомийнинг гувоҳлик беришига қараганда, Чигатой кўшинлари Эски ўқиздан ўтиб, Хоразмнинг пойтахтини уч ой мобайнида қамалда тутдилар ва бу сафар уни ишғол қилишга муваффақ бўлдилар. Машҳур тарихшунос олим Абдураззоқ Самаркандийнинг айтишича, Гурганжнинг ишғол қилинишига маълум даражада Юсуф Сўфи билан Сулаймон Сўфи ўртасида бошланган кураш йўл очиб берган. Воқеа бундай бошланган: қамал жанглари қизиқ турган бир вақтда, Юсуф Сўфи вафот этиб, ҳокимият Сулаймон Сўфининг кўлига ўтди. Юсуф Сўфининг тарафдорлари бундан норози бўлдилар ва улардан бири — Хўжалок баҳодир деган нуфузли амир шаҳар дарвозаларини Амир Темурнинг лашкарларига очиб берди. Сулаймон Сўфи қочиқ кутулди, шаҳар эса ишғол қилиниб, мустаҳкам қалъаси олий бинолари бузиб ташланди. Мамлакатнинг шарқи-жанубий қисми қайтадан Чигатой усулига кўшиб олинди. Гурганжда Суюрғатмишхон номига хутба ўқилиб, пул зарб қилинди. Баъзи тарихнависларнинг айтишларича, Хоразм лашкарининг Бухоро ва Қоракўлда қилган ёвузликларига жавобан Амир Темур шаҳарнинг тамом бузилиб кетган қисмини омон билан хайдаб, туз септириб юборган эмиш.

Хоразмнинг тўла-тўқис фатҳ этилиши воқеаси, тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига қараганда, ҳижрий 790 йили (1388 йилда) содир бўлди. Ўшанда, яъни бешинчи юришдан кейин, хоразмлик кўли гул усталар ва меъморлар Мовароуннаҳрга кўчирилиб олиб кетилди. Улар Самарканд ва Кешда бунёд этилаётган кўпгина биноларини қуришда иштирок этдилар. Улар орасида Кеш қалъаси ва осмонўпар Ок сарой ҳам бор эди. Унинг қурилиши Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қара-

ганда, хижрий 781 йилнинг охирида (1380 йилнинг бахорида) бошланди. «Иморат шу қадар фавқулодда баланд ва жозибадор эдики, — деб хикоя қилади тарихчи, — хаттоки кекса муҳандис фалак шунча йиллар жаҳон теварагида айланган бўлишига карамай, бундай хашаматли бинони ҳали кўрмаган эди».

Хоразмнинг қадимий пойтахти шу бўйи вайроналигича қолдими? Йўқ, албатта. Орадан уч йил ўтиб, хижрий 793 йилда (1391 йили) ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб, амир Муса акани Хоразмга жўнатди ва унга шаҳарнинг бузилган барча иморатларини қайтадан тиклашни топширди. Кўп ўтмай, Гурганж яна эски ҳолига қайтиб мустаҳкам қўрғонга айланди. Абдураззок Самаркандий ва бошқа муаррихлар келтирган маълумотларга қараганда, 1410 йили Идику ўзбек Темурхон (1410—1412) билан уришиб қолиб Хоразмга қочиб борди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баходир ва Қозон бошчилигида катта кўшин юборди. Улар Идику ўзбекни Урганжда олти ой камал қилдилар, лекин шаҳарни ололмадилар. Агар унинг мустаҳкам қалъаси бўлмаганда шундай бўлармиди? Демак, амир Темур уни тамоман вайрон қилмаган, бузилган ерларини эса 1391 йили амир Муса ака тиклаган. 1431 йили Ўзбек улусининг олий ҳукмдори Абулхайрхон ҳам уни камал қилиб ололмади. Хоразмнинг кўзга кўринган уламолари ва боёнлари тазйики остида маҳаллий ҳукмдор амир Иброҳим шаҳар дарвозалари қалидини унга олиб чиқиб берди. Кейинроқ, XVI асрда Гурганж Амударё ўзанининг ўзгариши натижасида сувсизликдан вайронагарчиликка юз тутди. Бу воқеа Абулғозихоннинг сўзларига қараганда, 1578 йили содир бўлган.

КАМАРИДДИН

Камариддин Мўғулистондаги нуфузли ва эътиборли катта амирлардан эди. Амир Қазаган Чигатой улусида қандай нуфузга эга бўлган бўлса, Камариддин Жетедда шундай даражадаги киши бўлган. Асли дуғлот қавмидан, Бойдорхон ўглининг вафоти (1389 йил)га қадар Қошғар, Исиккўл атрофи ва Еттисув воҳаси унга қарам бўлганди. Илёсхўжахонни 1369 йили тахтдан тушириб, вафотига қадар Мўғулистон тахтида ўлтирди. 1370—1389 йиллар орасида у Амир Темур билан ҳаёт-мамоғ уруши олиб борди. Бир-бирининг мулкига қилинган ўзаро

хуружлар, Мўғулистоннинг катта-кичик водийларию жилғаларида бўлган катта мухорабаларни ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт уруши деса бўларди. Иккала тараф ҳам бир-бирининг ҳарбий қудратини синдириш, Чигатой улусини эски ҳолига келтириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатиш, ҳеч бўлмаганда ўзининг сиёсий таъсирини ўтказишни мақсад қилдилар ва шу йўлда жон олиб, жон бериб курашдилар.

Амир Темур ўн йил мобайнида Мўғулистонга етти марта ҳарбий юриш қилди. Гарчанд улар тарихий манбаларда «юриш» деб аталса-да, аслида мамлакатнинг шарқий ва шимолий ҳудудларини мўғул феодалларининг хуружларидан ҳимоя қилишга қаратилган мудофаа урушлари эди. 1371 йили Қамариддин Кепак Темурбек, Шер Аввалбек ва Ҳожибеклар билан қўшилиб, Тошкентга ҳужум қилди ва уни босиб олди. Лекин, беклари билан ўртада жанжал чиқиб у Тошкентни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Бунга жавобан Амир Темур Мўғулистонга, Қамариддинга қарши қўшин тортди. Юриш хижрий 777 йил охирида (1376 йилнинг март-апрел ойида) бошланди. Амир Темур қўшин билан Сайхундан ўтгач, Мунказ ва Авранг Темур эли қаршилиқ кўрсатмай итоатга келди. Ўшанда Тошкентни идора қилиб турган Баҳром жалойир ҳам Суюрғатмишхон ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Бирок буларга унчалик ишониб бўлмасди. Аввалда бўйин эгиб, кейин, кўп ўтмай, бўйин товлагани ва ҳатто исён кўтарганлари кўп бўлган уларнинг. Амир Темур буни яхши биларди. Ва ўша Мунказ ва Авранг Темур эли тепасига қўйилган Кепак Темур билан Баҳром жалойир бир-бири билан тесқари эдилар. Ўртада уруш-талаш чиқиб қолиши ҳам икки эмасди. Ундан ташқари, жалойирларнинг ўзларини орасида келишмовчиликлар бор эди. Баҳром жалойирнинг Сада эшон ва Тезакчи баҳодир билан муносабати ёмон эди. Бундай шароитда Тезакчи баҳодир ёки Сада эшоннинг Кепак Темур билан тил бириктириб, жалойир элининг ичида катта уруш бошлаши, ёки Тошкентга талон-тарож хуружларини уюштиришлари мумкин эди. Энг ёмони уларнинг Қамариддинга қўшилиб кетиш хавфи ҳам йўқ эмасди. Амир Темур мана шуларни мулоҳаза қилиб кўриб, ҳар эҳтимолга қарши, Аббос баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Хитой баҳодирларни қўшини билан Тошкент атрофида қолдирди.

Ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўшанда тўғри қилган экан. Самарқандга қайтганидан кўп вақт кечмай, Кепак Темурдан хиёнат содир бўлди. У одамларини олиб

Мўғулистонга кочиб кетди. Ҳазрат соҳибкироннинг Тошкент атрофида қолдирган амирлари Баҳром жалойирни ҳам ўзларига қўшиб, уни қувиб кетдилар. Ойша хотин кўпригида унга етиб олдилар. Шу ерда турган мўғулларнинг катта қўшини билан Кепак Темур тил топишган экан. Шу ерда, Ойша хотин кўпригида, икки ўртада саваш юз берди. Лекин бирон тараф устунликка эришолмади. Ҳазрат соҳибкироннинг амирлари кечкурун Аббос баҳодирнинг чодирига тўпланишиб, вазиятни атрофлича муҳокама этдилар. Ҳар киши билгани ва акли етганини гапирди.

— Эртага астойдил бўлсак ёғийни бирёклик киламиз,— деди Баҳром жалойир.

Аббос баҳодир бошқача фикр айтди:

— Бугун тун бирлан тонг оралиғида шабихун урсак.

Хитой баҳодир унга эътироз билдирди:

— Тунда ўз киму, ўзга қайбирлигини ажратиб бўлармикин? Ва яна бу ерларнинг ўнқир-чўнқирларини яхши билмаймиз-ку! Бу — хатарли иш, жаноблар.

Шайх Али баҳодир оғир-босик ва мулоҳазали одам эди. У нафақат эртага урушга чиқиш, балки бу нотаниш ерларда ортиқча қолиб кетиш ўта хатарли эканини айтди:

— Ёғий қарийб ўз юртида, биз эрсак бу ерларга мусофирмиз. Ва яна зарур бўлганда кўмак биздин кўра ёғийга тезроқ етиб келиши турган гап. Унда аҳвол мушкуллашади, жаноблар. Яхшиси ёғий бирлан сулх тузиб, Тошкентга қайтғонимиз маъқул.

Лекин кўпчиликнинг фикри савашга мойил бўлгани учун Шайх Али баҳодирнинг фикри ўтмади. Эрта тонгда ясал тузишга қарор берилиб, ҳар ким ўз қароргоҳига қайтди.

Эртаси куни эрталаб Хотинарикнинг кунботарида ҳар иккала тарафнинг лашкари сафга тизилди. Шунда уруш бошланмасдан олдин Темурий амирларнинг қароргоҳига мўғулларнинг элчиси келди... Амирлар қисқа кенгашдан кейин сулхга рози бўлишди. Лекин бу сулх шунчаки яраш-яраш эди, ҳолос.

Амир Темур нафи бўлмаган бу сулхдан хабар топиб, амирларидан норози бўлди ва орадан бир ой ўтгач, лашкарни ўзи Мўғулистонга бошлади. Сайрам билан Янгидан ўтгач, душман лашкарининг қораси кўринди. Мўғуллар урушга ботинолмай чекиндилар. Бирок бу ҳақиқий чекиниш эмасди. Мўғулларнинг уруш пайтида қўллайдиган шунақа усули бор эди. Душманнинг илғор қисми узоқдан кўриниши ҳамоно орқасига қарамай кочиб

қолар, икки тарафда турган катта қисмлари эса пистирма куриб турардилар... Амир Темур Ўғизхондан қолган бу расм-одатни яхши биларди. Шунинг учун ҳам кичик бир гуруҳни ёғийни таъкиб қилишга тайин этиб, ўзи лашкарнинг асосий қисми билан душман пистирмасининг пайига тушди. Пистирма ҳам бирёқлик қилинди, лекин айна шу пайт Амир Муса билан Зинда Чашмга ўхшаган баъзи амирларнинг миждозиди тушуниб бўлмайдиган кайфият содир бўлди. Оғир-босиқ, фикрини дадил айтиб юрган одамлар бирдан арақ-сарақ бўладиган ва учрашганда кўзларини олиб қочадиган бўлиб қолишди. Амирларнинг бу кайфияти ҳазрат соҳибқиронга ўян туюлди ва юришни тўхтатиб, қайтиш ҳақида буйруқ берди. Бошқа илож йўқ эди. Лекин шу захотиёқ уларнинг орқасига одам қўйди. Хуфялар бир куни, Туркистонда, Адун кўзи деган манзилда қўнганларида, кечаси бир неча одамнинг Амир Мусонинг чодирини тўпланиб, қандайдир мажлис курганини соҳибқиронга келиб айтишди. Қоронғуда чодирга кирган-чиққанларни билалмабдилар, аммо тўрт кишилигини аниқ кўришибди.

— Аларнинг ичиди салла ўрағон икки одам ҳам бор эрди,— деди хуфялардан бири Амир Темурга.

Вазият жиддий эди. Ҳазрат соҳибқирон амир Мусо, Зинда Чашм ва Хизр Ясовурийларнинг авлоди азалдан у билан ёвлашиб юрганлигини яхши биларди. Лекин мана бир-икки йилдики, тузини ичиб келишяпти, ундан қанчадан-қанча яхшилик кўришди. Шу сабабдан эл бўлар, хизмат қилар, деб ўйлаган эди. Шу сабабдан бўлса керак, бошида хуфяларга ишонгиси келмади. Аммо ҳар эҳтимолга қарши, кечаси теваарак-атрофда қоронғуларни кўпайтирди, амир Мусо билан Зинда Чашмнинг чодирини атрофига ўз одамларини қўйди. «Хизр Ясовурийнинг ўғли Абу Исҳоқни ҳам кўздан қочирманглар» — деб буюрди қоронғуларга. Ўзи эса ўша кечаси чодирини тунамади. Икки мулозимни, хизматқори ва чухралари билан дала четига бориб беда қарамиди тунади.

Бир пайтларгача ухломмай, юлдуз санаб ётди. Кейинги икки кун ичиди юз берган воқеалар чуқур ўй-фикрга солиб қўйган эди. Нега шундай бўлди? Бирон ўринсиз иш қилиб қўйдими? Амирларнинг ундан яшириб, алоҳида мажлис қуришларини қандай тушушга бўлади? Балким бунақа катта юришларнинг пайти келмагандир, ҳали? Саҳарга бориб каттик ухлаб қолибди. Ўша куни унинг тушига отаси билан пири Амир Қуллоқ кирди. Пир ҳорғин бир аҳволда хонақоҳда ўлтирибди. Тарағой баҳодир ҳам

шу ерда. У хам бир ахволда. Шу кадар озган, хориган, икки юзидаги кизилдан асар йўк, кўзларининг нури хам сўнган. Икковлари, пиру мурид, нималарнидир сўзлашиб ўлтиришибдилар.

— Темурбек тинч-омонму, бек? Мен они кўрмағонимга анча бўлди,— деди Амир Кулол.

Тарағой баҳодир икки кўлини кўксига кўйиб жавоб килди:

— Мен хам ўн йилча бўлди, кўргоним йўк, пирим. Эшитишимга карағонда, лашкар бирлан Жете устига кетгон эрмиш.

— Бекор килибдур,— деди пир бош чайкаб,— ички ғанимларни бир ёклик килиб, салтанатни обдан мустаҳкамлаб олмасдин туриб, узок юртларга сафар килиш хатарли иш, бек. Яна Мўғулистондайн узок мамлакатга,— пир сўнгги гапни дона-дона килиб сал каттиқрок айтди.

— Мен хам шунисидин чўчуб турибмен, пирим. Кўпрок амир Мусодин хадик киламен. Кўп йиллар амир Хусайнинг қиличин чопгон, садоқат бирлан хизматин қилгон одам. Зинда Чашмга хам тўла ишониб бўлмайдур.

— Хар ҳолда, увлинғизга айтиб кўйинг, бек, эҳтиёт бўлсун! Айникса, таом бирлан шикордин эҳтиёт бўлсун,— деди пир пировардида.

Амир Темур шошиб-пишиб кўзини очди. Тонг ёришиб, куёш энди тиг ура бошлаган экан. Даст ўрнидан туриб, теварак-атрофга назар ташлади. Ҳаммаёк жим-жит. Шарпага мулозимлар хам уйғониб кетишди. Кечкурун хизматкор каердандир мешда сув олиб келиб кўйган экан, Темурбек мулозимлари билан апил-тапил таҳорат олиб бомдод намозини ўкидилар. Сўнг соҳибкирон «нонуштани ўша ерда қилурмиз», деб чодир сари энди бир-икки кадам ташлаган хам эди, халиги мешда сув олиб келиб кўйган хизматкор унинг йўлини тўсди:

— У ёкка асло борақўрманг, аълоҳазрат.

— Нега, не важхди, Абдурахим?

— Бу хавфли, аълоҳазрат.

Хизматкор бўлган воқеани мухтасар килиб айтиб берди. Унинг сўзларидан маълум бўлишича, чодир кечаси чор-атрофдан ўкка тутилиб, ҳаммаёғи илма-тешик килиб юборилибди. Ҳазрат соҳибкирон ҳеч нима демади. Ўрнига дарҳол янгисини тутиб кўйишни буюрди.

Нонуштага амир ва бекларнинг барчаси таклиф этилдилар. Амир Темур ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам эди. Аксинча, кайфияти чоғ, ҳамма билан ҳазил-мутойиба

килиб ўлтирарди. Худди тўйдагидай. Факат амир Мусо, Зинда Чашм, Абу Исхоқ нимагадир хотиржамлигини йўқотган одамдай кўнгли ғаш ўлтирардилар. Ҳазрат Худовандзода Абулмаолий билан шайх Абуллайсининг ҳам ичига чироғ ёкса ёришмасди. Бошқаларнинг эса кечаги тунги ҳодисадан мутлако хабарлари йўқ. Амир Темур фитнанинг калиди кимнинг қўлида эканини пайкади, лекин сирни бой бермади, аксинча, фитначиларга кўпроқ мулозамат қилди, ҳаммага хушмуомалада бўлиб ўлтирди. «Алар бирлан ҳисоб-китобни Самарқандга борғоч қилур-миз», — деди ичида.

Самарқандга қайтганларидан кейин, ҳамма хонсаломга кирган пайтда фитначиларнинг бошлиқлари ўша ернинг ўзида хибсга олиниб, нўёнлар ва амирлар ҳукмига топширилдилар. Улар девони товачига олиб борилиб, итобга олиндилар. Ҳамма нарса ўша ерда ойдинлашди. Фитначилар ўша Адун ариғи бўйида, у ерда бунинг иложи бўлмаган тақдирда Қорасомонда, шикор пайтида ҳазрат соҳибкироннинг жонига қасд қилмоқчи бўлган эканлар. Зинда Чашм суюрғол қилиб берилган мулки Шибирғондан маҳрум қилиниб, Худовандзодага қўшиб юртдан чиқариб юборилди. Абуллайс билан Абу Исхоқ эса бўшатиб юборилди. Сарфитна амир Мусо ўлимга ҳукм қилинди, лекин Сароймулк хоним ўртага тушиб уни бу сафар ҳазрат соҳибкирондан тилаб олди. Амир Мусо Сароймулк хонимга жигар эди-да! Амир Мусо ҳазрат соҳибкиронга бундан аввал ҳам кўп ёмонликлар қилган. Амир Темур кўп бора уни бирёқлик қилмоқчи бўлди, лекин ҳукмини амалга оширолмади. Чунки ўша ҳаддан ортиқ гўзал ва оқила аёлини ранжитгиси келмади. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Сароймулк хоним амир Мусони жаллод қўлидан юлиб олди...

Хижрий 776 йил шаъбон ойининг биринчи куни (1375 йилнинг 5 январ куни) бошланган юриш Амир Темурга катта зафар келтирди. Бу урушда амир Камариддиннинг асосий кучлари Жорун, Кўк тома ва Бурка руёнда тор-мор этилди. Амирзода Жаҳонгир бошлик илғор қисм эса Ила дарёсининг нариги тарафларига ўтиб, мўғул лашқарининг бошқа қисмларига ҳам қақшатғич зарба берди. Ўшанда Амир Темур мўғулларни Пойи ток мавзёгигача таъқиб қилиб борса-да, Камариддини тутолмади. У Пойи токка борганда кўздан ғойиб бўлди. Наҳотки, уни қўлдан чиқариб юборган бўлса? Сиртмоққа тушай деб турганда-я? Наҳотки шунча чеккан йўл азоби, берилган қурбонлар беҳуда кетган бўлса? Амир Темурни

шу нарса изтиробга солди. Нахотки... Йўк, Камариддин, албатта, тутилиши зарур. Шу пайт ёнида турган амирзода Жаҳонгир отасига мурожаат килди:

— Ота, ижозат беринг, ўша захмдор кашкирни ўзим тутиб келай. Узоқка кетмагандур?

Ҳазрат соҳибкирон ўғлига меҳр-муҳаббат билан бокди, ўйга чўмди. «Қандай мард, олижаноб йигит! Эслик ва довьорак бўлиб ўсди у. Чарчаш нима, кўркиш нима билмайдур, ўзини аямайди. Устод муаллими соний «ориятли йигит ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр, зулму таъдини йўк қилишга ҳам тайёр!» деганда, балким менинг Жаҳонгиримдай алп йигитларни назарда тутганмикин? Амирзода ҳориган, чарчаган, бунинг устига бетоб. Шунга карамай, ўзини яна жангу жадалга отмоқка шай бўлиб турибдур. Иш қилиб Тангри таоло уни бало-казодин асрасун!»

Охири ҳазрат соҳибкирон олийҳиммат фарзандининг илтимосини инобатга олди.

— Майли, амирзодам, борақолинг. Тангри таоло сизни ҳамиша ўз паноҳида сақласун! Лекин ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Камариддин кўпни кўрган душман. Тулки.

Амирзода Жаҳонгир отасига куллуқ қилганча, ирғиб отига минди. Амир Темур ўғли то сўкмокнинг муюлишида кўздан ғойиб бўлгунча кўзини узмай кузатиб турди. У болаларини жондан азиз кўрарди. Лекин аямасди. Уларни, Жаҳонгирни ҳам, Умаршайхни ҳам урушнинг ёниб турган ерига ташларди. «Майли, чиниксун, савашда пишмаса, қачон пишадур», дер эди ўз-ўзига. Ўғиллар ҳам отанинг феълени яхши билардилар. Шунинг учун буйрукни кутмай, «лаббай!» деб қўл ковуштириб турардилар...

Амирзода Жаҳонгир Камариддинни Уч кармонгача кувиб борди, лекин бу сафар ҳам у кутулиб қолди. Одамлари билан тоққа чиқиб кетди. Камариддин ва унинг биродарлари шу ерда хотин-халажи, хизматкорлари, хулласи калом бор-йўғини ташлаб кетган эди, буларнинг ҳаммаси амирзода Жаҳонгирнинг қўлига тушди. Асирлар орасида Баён оға билан жияни (оғаси амир Шамсиддиннинг кизи) Дилшод оғо ҳам бор эди. Амирзода Жаҳонгир Ўрдуйи олийга беҳисоб ўлжа ва асиру асиралар билан қайтди...

Ҳазрат соҳибкирон Пойи тоқда эллик уч кун турди. Сўнг ўша дилкушо манзилдан кўчиб, Қора қисмик яйловига, ундан ўтиб Отбошга, сўнг Арпа ёзига келиб тушди. Тангри тоғнинг мана шу дилкушо оромгоҳида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, амир Камариддиннинг

халиги сулув жияни Дилшод оғони никоҳига олди. Ҳа, ўша замонларнинг таомили шунака эди. Олий ҳукмдорлар кудратли рақибини ўзига тобеъ қилмоқчи бўлсалар у билан куда-анда тутишар, қариндош бўлиб олишардилар. Амир Темур ҳам Қамариддин инсофга келиб қолармикин, деган мақсадда шу ишни қилди. Бу Амир Темурга Чигатой улусининг бирлиги, ҳеч бўлмаса Фарғона, Сайрам ва Тошкентнинг эмну омонлиги учун сув билан ҳаводек керак эди.

Шундан кейин Амир Темурнинг қарийб олти ойдан бери чўлу биёбон ва тоғу тошларда жангу жадалда юрган лашкари Ясси довондан ўтиб, Ўзгандга келиб тушди. Ўзгандга етмасдан бир тош йўлда ҳазрат соҳибқиронни ҳазрати олиялари Қутлуғ Туркан оғо узок-яқин қариндошлари, хизматкорлари, нўёнлар ва амирлар билан кутиб олдилар. Улар бундан бир ҳафта бурун Самарканддан шу ерга келишган ва ҳазрат соҳибқиронни интизорлик ила кутиб ётган эдилар. Кўришиш маросимидан сўнг ҳазрат соҳибқирон амирзода Жаҳонгир ва катта-кичик амирлару беклар билан тўғри ҳазрат саййид Бурҳониддин Қиличнинг нурга чўмган мазорини тавоф қилдилар. Мазорнинг шайхлари, хофизлари, жорубкашлари ва бошқа барча хизматчиларига садақалар улашди, мутавалийни чакиртириб, ушбу муқаддас мазор учун ўн минг кўй, уч юз от ва бир туман динори кепакий инъом этди.

Езнинг қолган қисми ва кузни Амир Темур Фарғонанинг гўзал, тароватли манзилгоҳларида ўтказди. Ҳазрат соҳибқирон Хўжандга ҳам кўниб ўтди. Отаси Баҳром жалойирдан кейин ўша вилоятга ҳоким бўлиб турган Одилшоҳ ва Баён сулдуснинг ўғли Шайх Муҳаммад билан тил бириктиришиб, замонасозлик кўйига тушиб олган эдилар. «Қимнинг кўли баланд келса, ўшанинг хизматида бўламиз», деб Амир Темур билан Қамариддиннинг кураши нима билан тугашини кутиб ўлтирган эдилар. Лекин бу курашда Амир Темурнинг кўли баланд келганини эшитгач, ҳумоюн мавқабни Марғилонга келиб кутиб олдилар, ҳазрат соҳибқироннинг теварагида гирдиқапалак бўлдилар. Амир Темур Хўжандда уч кун турди. Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдус унинг шарафига катта тўй бердилар; Хўжанд теварагида шикор уюштирдилар. Зиёфат вақтида ҳазрат соҳибқиронга анвойи пешкашлар қилдилар. Амир Темур уларнинг кўпдан бери унга нисбатан тутиб келаётган иккиюзламачилик сиёсатидан хабардор эса-да, ўзини билмасликка солди. Аксинча, ўзи ҳам уларга анвойи илтифотлар кўрсатди. Хўжанддан

жўнаб кетаётган куни Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммад сулдусга йигирма бошдан кўй ва тўққизтадан от ҳадя қилди.

— Оз бўлса ҳам кўп ўрнида кўрингиз,— деди у Одилшоҳ билан Шайх Муҳаммадга,— Камариддин ўта ҳасис одам эркан, ҳадяси кам бўлди. Бу сизларга аён, жаноблар.

Амирлар нима дейишини билмай, бошини қуйи солиб, қўл ковуштириб турдилар. Амир Темур жўнаб кетгандан кейин Одилшоҳ шеригига йиғлагундай бўлиб «бунака қилгунча ўлдирса яхши бўлар эрди»,— деди.

Амир Темур Қаршига борганда лашкарга юрт-юртига кетишга ижозат бериб, ўша йили (1375—76 йили) кишни Қаршидан тахминан икки кунлик йўлда жойлашган Занжирсаройда ўтказди...

Ҳазрат соҳибкирон Хўжанддан кетиб бўлгандан кейин Одилшоҳ жалойир билан Шайх Муҳаммад сулдус вос-вос балосига гирифтор бўлиб қолдилар. «Ҳозир силаб-сйпагани билан эртага тузлайди»,— деди бир куни учрашиб қолганларида Шайх Муҳаммад сулдус Одилшоҳга. Одилшоҳ сесканиб тушди, лекин бирон нарса дейишга тили бормади. Шайх Муҳаммад сулдус гапидан қолмади.

— Мана кўрасиз, бек. Темурбек асло кечирмайди бизни, куни келиб теримизга сомон тикади. Ха, шундай бўлади.

Одилшоҳ яна ўзини бепарво тутди:

— Мавжудоту махлуқотнинг инон-ихтиёри яратгон эгамнинг илгида. «Бошга тушгани кўз кўради», деган гап бор, бек, кўяверинг, пешонадан кўрамыз.

— Қиркиб олинган бошни кўз қандай қилиб кўрсин? — шайх Муҳаммад сулдус ўзича масҳара қилган бўлди уни.

Шеригининг тобора ҳаддидан ошиб кетаётгани Одилшоҳга ёқмади:

— Хўш, нима қил дейсиз?

— Ха, баракалло, энди ўзингизга келдингиз, бек,— деди Шайх Муҳаммад сулдус.— Обру борида бошқа бирон соҳиби тожнинг этагинин тутгон маъқул.

— Амир Камариддинниму?

— У узоқда, яқинроғи ҳам топилади.

— Қим экан ўша сиз айтгон яқинроғи?

— Урусхон.

Одилшоҳ бошда индамади, фурсат ўтгандан кейин бош ирғаб, дўстининг таклифига рози бўлди.

Шайх Муҳаммад сулдус билан Одилшоҳ Сор Бугони ҳам йўлдан урдилар. Уччалари кўшилишиб ўша йили

кишда Сиғноққа бориб Урусхоннинг хизматига ёлландилар. Лекин улар бу ерда ҳам муқим қолмадилар. Бунга яна ўша Амир Темур ҳалақит берди. Шайх Муҳаммад сулдус, Сор Буғо ва Одилшоҳ Сиғноққа келганларидан бир ой ўтар-ўтмас у ерга Амир Темурнинг элчиси келиб қолди. Урусхон элчига шохона хурмат-эҳтиром кўрсатди. Зиёфат вақтида элчининг уларга қаттиқ тикилиб турганини кўриб ўтақаси ёрилаёзди. Кўнглидан «Наҳотки Амир Темур элчини махсус уларни тутиб келиш учун юборган бўлса?» деган фикр кечди. Хайриятки, Урусхон эртаси куни элчини ўзига ҳамроҳ қилиб шикорга жўнаб кетди. Бу айни муддао бўлди. Ўша куни кечаси амир Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ ва Сор Буғо Сиғноқни ҳам тарқ этдилар. Энди улар амир Камариддинни орқа қилиб Мўғулистон тарафга қараб қочдилар.

Камариддин Шайх Муҳаммад сулдус, Одилшоҳ жалоийр ва Сор Буғо қипчоқнинг Амир Темур даргоҳидан қочиб келиши ва унга камарбаста бўлганини кўриб, ғайрати жўшурди ва ҳижрий 777 йил қиш ўртасида (1376 йилнинг январ ойида) лашкар жамлаб Андижонни босди. Бунинг устига, қозоқ ҳазорасининг амирзода Умаршайхдан рўйигардон бўлиб, Камариддин тарафига ўтиб кетиши дард устига чилқон бўлди. Амирзода Умаршайх ўшанда Камариддинга бас қолмасди, чунки лашкарни юрт-юртига тарқатиб юбориб, оз куч билан қолган эди. Шу сабабдан кишининг ўша совуқ кунлари Андижонни ташлаб, аҳлу оиласи, мулозим ва хизматкорларини олиб ўш атрофидаги тоғларга чиқиб кетишга мажбур бўлди. Умаршайх Мирзо ўша ердан Самарқандга чопар юбориб, юз берган воқеадан отасини хабардор қилди.

Ҳазрат соҳибқирон Андижонда юз берган воқеани эшитиб ғазабнок бўлди. Одилшоҳ жалоийр билан Шайх Муҳаммад сулдуснинг қимлигини яхши биларди-ю, лекин Сор Буғодай мухтарам зотнинг бу қадар тубанликка юз тутганидан ич-ичидан ачинди. Бир умр ҳалол хизмат қилиб келган қозоқ ҳазорасининг бирдан ёғий тарафга ўтиб кетганидан ғазабланди. Нима, Умаршайхдан бирон қамчилик ўтдими, ўзи? Кеча Хўжанд билан Ўратепа беклари душман тарафга ўтиб кетди, бугун қозоқ ҳазораси бизга хиёнат қилиб, Камариддинга тарафгир бўлиб турибди. Эртага қимнинг навбати, энди? Хулласи қалом, вазият ўта жиддийлашди. «Э, Умаршайх, Умаршайх! Ўша дажжол Камариддин тарафдан хушёр бўлиб тур, демабмидим?»

Амир Темур бир қадар ўғлини ҳам қойган бўлди. Сўнг яна ҳовуридан тушди. Нима бўлганда ҳам фарзанди-ку,

ахир! Яна ўғлидан хавотир олди. «Ўша яп-яланғоч тоғу тошда, бир аҳволда қахратон қишда аҳволи не кечиб ётган эркан, шу дамда? Дарҳол унга ёрдам бериш лозим». Амир Темур шу заҳотиёк теварак-атрофга тавочилар билан жарчиларни жўнатди. «Қурол кўтаришга қурби етган барча эркак шитоб билан Қонигилга жам бўлсун!», деган фармони олий содир бўлди. Бир ҳафта деганда ўша ерга катта лашкар жам бўлди ва ҳазрат соҳибқирон уни етаклаб Андижонга қараб йўл олди.

Қамариддин бу сафар ҳам очик жанг қилишдан қочди. Амир Темурнинг Қувага келиб тушганини эшитибок Андижон, Аҳси, Қосон, Ўш ва Ўзгандни талаб, Отбош тарафга қараб чекинди. Отбошга етгач, аҳлу онласини лашкарнинг бир қисмига кўшиб, Мўғулистон ичкарисига кўчириб юборди, ўзи эса тўрт минг отлик йигити билан Отбошдан чиқаверишда йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Бу эски ва синалган усул эди. Бамайлихотир келаётган катта-катта кўшин йўлига қўйилган тузокка тушиб, мағлуб бўлгани кўп бўлган. Тарихда не-не саркардалар мана шу тузокка илинмаган?

Амир Темур лашкари билан Отбошга келиб қўнди, сўнг амирзода Жаҳонгирни асосий куч билан душман орқасидан жўнатди. Ўзининг ёнида икки юз йигити ва Хитой баҳодири Шайх Али баҳодирни қолдирди, холос. Душмanning асосий кучи шу атрофда турганлигидан эса ҳазрат соҳибқироннинг мутлақо хабари йўқ эди. Шундай бўлса ҳам Амир Темур лашкаргоҳ атрофини аравалар билан тўсиб, уларни бир-бирларига занжирлатиб қўйди. Уларнинг атрофига зовур қаздирди, теварак-атрофда қорувуларни кучайтирди.

Амир Қамариддин Амир Темур лашкарининг умумий аҳволи билан таниш эди. Ўғли мирзо Жаҳонгир уни қочган фараз қилиб асосий кучларни олиб уни қувлаб кетди. Темурбек озгина аскарни билан шу ерда қолди. «Отбошнинг кириш ва чиқиш ерларини тўсиб қўйса, бас. Қўрага камалиб қолган бўрининг ўзи бўлади-қолади ўша Темурбек. Мана энди қўлга тушди!» деб ўйлади ичида Қамариддин. Уни, албатта, маҳв этади. Кечаси йигитлари бориб, араваларга ўт қўйиб юборишади. Ана шундан кейин томошани кўраверинг. «Ўздан омон чиққан ўкка кўндаланг бўлади. Лекин менга унинг тириги керак. Эшитдингму тириги!» — деди Қамариддин ўт кўювчиларга бош бўлиб бораётган Эрка баҳодирга.

Темурбек тузокка тушиб турганини тун яримлаб қолганда, чодирдан ташқарига чиққанда англади. Уни

биркадар ваҳима босди. Бирок куршовдан чиқиб кетса бўларди. Лекин кўп одамидан ажралади. Шунча жангу жадални кўрган, тажрибали одам шу ерга келганда ўз ихтиёри билан бўйнини тузokka тутиб бериб ўлтирибди. Турк-мўғул халқлари азалдан кўллаб келган урушнинг тўлғама, пистирма усулларини яхши биларди-ку! Нахотки, энди ҳаммаси тамом бўлди? Ахир, бирон чораси бордур! Қидириш, ўйлаб кўриш керак! Кечкурун ёғабошлаган қор тўхтаб, тун яримлаганда, ҳаммаёкни қора булут қоплаб, у ёмғирга айланди. Кучли довул кўтарилди. Ўй-хаёлга чўмиб турган Темурбек бирдан жонланиб қолди. Енида турган мулозими хос Маматга қараб бор товуши-ла «топдим», «йўлини топдим!», дея уни қучоқлаб олди, сўнг Маматни Хитой баҳодир билан Шайх Али баҳодирнинг орқасидан юборди. Амирлар келишгач, уларга бошга келган фикрни айтди.

— Камариддин Отбош кириш-чиқишига пистирма кўйибдур, орқага эса йўл йўк. Чиқишга туйнукдай ерни атайин бўш қолдирибдурки, араваларга ўт кўйилгач, ўзимизни ўша ерга урамиз. Шунда йўлнинг икки тарафида пистирмада турғонлар бизни ўрдақ отгандай сайд қилишадилар. Локин, қандай бўлмасин, шу туйнук бизга кўл келиши мумкин. Ҳозир айти пайт, қоронғу ва ёмғир ёғиб, қаттиқ довул турибдур. Агар ўтиб олсак, ўзимиз Камариддинни сайд қилурмиз, иншоолло.

Ҳазрат соҳибқирон бундан бир неча йил аввал Темур қопугда Хизрхўжагон билан бўлган урушни амирларнинг эсига солди. Ушанда дарё бўйида хотиржам ётган мўғулни орқа тарафдан келиб босган эдилар. Ниҳоят, Амир Темур Хитой баҳодир ва Шайх Али баҳодир билан маслаҳатни бир ерга кўйиб олдилар.

Эрталаб Камариддиннинг бир гуруҳ йигитлари эмак-лаб бориб Амир Темур лашкаргоҳининг теварагига тизиб кўйилган араваларга ўт қаладилар, бир фурсат ўтгач, хужумга ўтдилар ва ёниб бўлаёзган лашкаргоҳга бостириб бордилар. Лекин, лашкаргоҳда биронта тирик жонни тополмадилар. Камариддин доғда қолди...

Амир Темур ўша қисқа кенгашдан кейин эҳтиёткорлик билан ўша туйнукдай йўл орқали камал халқасидан чиқиб олди, сўнг кўшинни иккига бўлиб, йўлнинг икки четидаги тоққа чиқарди. Шу алфозда у бир неча кун тоғу тошда кун кечирди. Бирон тарафдан нажот кутди. Учинчи кун хабаргирлар Отбошга қираверишда қаттиқ уруш бўлаётгани ҳақида хабар топиб келдилар. Уруш Умаршайх билан Камариддин ўртасида бўлаётган экан. Тезда ўртада

алока ўрнатилди. Амир Темур ҳам оркадан душманга ташланди. Жангда Камариддиннинг кўпчилиги одами ўлди, асирга тушганлар ҳам кўп бўлди. Унинг ўзи эса олтмиш чоғли йигити билан кочиб кетди.

Камариддинга зарба берилгани билан ҳали мўғулнинг бели синдирилмаган эди. Уларнинг ҳали Хожибек, Анко тўра каби қудратли амирлари бор. Балким улар Камариддинга ёрдамга келаётгандир? Ҳа демай етиб келиб ҳам қолишар? Мана шуларни ўйлаб, ҳазрат соҳибкирон Умаршайхдан миннатдор бўлди. Ўз вақтида етиб келди азамат!

Шу пайт фарзанди аржуманди амирзода Жаҳонгир ҳам етиб келди. Ота-бола кучоклашиб кўришдилар. Соҳибкирон ўғлига разм соларкан, кўнглидан аллақандай совуқ фикрлар кечди. Нимагадир кейинги кунларда у ҳорғин, бир қадар ранги-рўйи сўнган кўринади. Табиблар амирзодага қандайдир оғир дард ёпишган дейишади. Аммо қандай дардлигини айтишмайди. Уни фақат табиб билан соҳибкирон биладилар, ҳолос. «Дардни берган Парвардигор, шифосини ҳам беради», деб кўйишади, улар сўраганларга. Амир Темур суюкли ва садокатли фарзандининг қуни битиб қолганини биларди, лекин Парвардигори оламнинг қарамига умид қиларди. Ота ҳеч вақт амирзоданинг раўйини қайтармасди. Шу сафар уни бу оғир ҳарбий юришга бирга олмокчи эмасди. Яна шундай қаҳратон кишда-я. Амирзоданинг ўзи оёқ тираб туриб олгандан кейин унга «йўк» деёлмади. Отбошга келиб тушганларида у титраб турарди. Шунга қарамасдан кўшиннинг асосий қисмини олиб Камариддинни таъкиб килиб Олмалик тарафга борди. Хўжанд, Марғилон ва Андижондан лашкар етиб келгунча Отбошда лашкар қуриб ўлтирса, деган таклиф ўртага ташланганда, амирзода Жаҳонгир: «Мен асосий кучлар билан бирга борамен», деб туриб олди. Ҳазрат соҳибкирон уни қайтармокчи бўлди:

— Ҳаво совуқ, йўл йироқ ва ханф-хатардин холи эрмас, амирзодам. Балким шу ерда, Олий ўрдуда қолғонингиз маъқулдур.

— Қуллук, отажон. Амирларим бирлан бўлсам дейман.

— Амирларингизни ҳам Олий ўрдуда қолдирсак-чи?

— Илтифотингиз учун раҳмат, отажон. Амирларим ҳам, ўзим ҳам бошда манғулойга бириктирилғонмиз. Аввалги ясал ўзгартирилмагани маъқул.

Охири бўлмади. Ҳазрат соҳибкирон бу сафар ҳам ўғлининг кўнглидан ўтолмади. У ҳозир қаерда экан? Тоғу

тош орасида, изғирин совукда, қору ёмғир остида ҳоли не кечаётган эркан, унинг. Ҳазрат соҳибкироннинг бутун ўй-хаёлини амирзода Жаҳонгир олиб кўйди. Шу пайт ёнгинасида турган Умаршайхга кўзи тушди. Ҳа, айни муддао. Уни манғулой қисмга юбориб, амирзода Жаҳонгирни бу ерга олдиртириб келади. Ўғлига мурожаат қилди:

— Балким туманингиз бирлан бориб, амирзодам, манғулой тепасида турган оғангизга дам берарсиз?

— Бош устига, отажон! — амирзода Умаршайх икки кўлини кўксига кўйиб отасига таъзим қилди...

Бир ҳафтадан сўнг амирзода Жаҳонгир тумани ва ҳос мулозимлари билан Олий ўрдуга қайтиб келди. Ҳазрат соҳибкирон ўғлини тирик кўриб, терисига сиғмай суюнди, уни иссиқ бағрига босди. Дастурхон устида унга астойдил разм солди. Амирзоданинг аҳволи илгаригидан оғирлашиб қолган эди: ранги-рўйи анча ўчган, кўзлари киртайиб қолганди. Ҳазрат соҳибкирон уни ўйлаб кечаси билан мижжа қокмай, ёнида ўлтириб тонг оттирди. Кўнглидан не-не ўйлар кечмади ўшанда. Кўнгли бузилди. Наҳотки яқин-орада суюкли фарзандидан ажраб қолса? У энди бор-йўғи йиғирма баҳорни кўрди-ку! Бунга қандай чидайди? Йўқ-йўқ, худо асрасин. Аслида фарзанд отанинг орқасида қолиши керак эмасми?! Уша кеча Амир Темур зор-зор йиғлаб «ўғлимни сақлаб қолинглар» деб азиз-авлиёлар руҳига илтижо қилди. Эрталаб нонуштадан кейин ишончли одамлар ва ҳос табиби мавлоно Қутбиддинни кўшиб амирзода Жаҳонгирни Самарқандга жўнатди.

— Амирзодани Сизга, сизни эрса Парвардигори оламга тобшурдик! — деди ҳазрат соҳибкирон хайрлашаётганларида амир Шайх Али баҳодирга.

Амирзода Жаҳонгир Самарқандга жўнаб кетганининг эртасига Амир Темур лашкарни олдинга етаклади. Зафар язак лашкар Санг ёғочда Қамариддинга етиб олди. Қамариддин ҳам шу ерда кўшинларни шай қилиб ясал тузиб ўлтирган экан. Икки ўртада қаттиқ саваш содир бўлди. Бу сафар ҳам омад Қамариддиндан юз ўгирди. Амир Темур лашкарининг кўли баланд келди. У мана шу юришда Мўғулистон хонларининг асл қароргоҳи Катта юлдузгача бориш ниятида эди, лекин амирзода Жаҳонгирдан ташвиш чекиб бу кўнглига сиғмади. У шу ерга етганда юришни тўхтатди ва лашкарни орқага бурди...

Машойих, уламо, аркони давлат ҳазрат соҳибкиронни Самарқанддан бир тош нарида қарши олдилар. Кутиб олувчилар орасида Сарфоймулк хоним, Туман оғо ва бошқалар бор эди. Амир Темур уларни узокдан кўриб

юраги орқасига тортди. Хамма маъюс, хотин-халаж кора либосда. Ҳазрат соҳибқирон мусибат юз берганини пайкади. Осмону фалакни бошига кўтариб дод-фарёд солгиси келди, лекин «бошқаларнинг кўнглини вайрон қилмай», деб ўзини тийди. Яқин борганда кутгувчилар, айниқса, аёллар бўзлаб кетдилар. Бошқаларнинг ҳам кўзлари жикка-жикка ёш. Шу ерда у ҳам ўзини тутолмай «болам»лаб кетди...

Ўша куни Самарканднинг масжид, мадраса ва мазоратларидаги имом хатиблар, Куръон тиловат қилувчилар, мударрислар ва жорубкашларга, бозор-учар ва кўча-кўйда юрган етим-есирларга садақа улашилди. Эртаси куни амирзода Жаҳонгирнинг жасадини Кешга олиб бориб Гунбази саййидонга дафн этдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан моҳир муҳандислар ва чапдаст усталар амирзода Жаҳонгирнинг қабри устига олий иморат қуришга киришдилар. Ўша куни марҳумнинг хотираси учун юртга катта ош берилиб, хатм-қуръон ўқилди.

Амирзода Жаҳонгирдан икки ўғил ёдгор бўлиб қолди. Биринчиси Хонзодабегим туккан амирзода Муҳаммад Султон бўлиб, у Сароймулк хонимнинг тарбиятқуналаридадан эди. Иккинчиси Пирмуҳаммад бўлиб, у отасининг вафотидан қирк кун кейин туғилди. Онаси Илёс Ясовурийнинг кизи Малик оғо эди. Султон Муҳаммад ҳам, Пирмуҳаммад ҳам зукко ва баҳодир йигитлар бўлиб ўсишди. Ҳазрат соҳибқироннинг уларга ихлоси баланд эди. Султон Муҳаммадни эса ўзига тож-тахт вориси этиб тайинлаганди.

Суюкли фарзанддан айрилиқ доғи Амир Темурни бирмунча букиб қўйди. Бир неча фурсат ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолди. Салтанат юмушларини ҳам бир четга суриб қўйди. Арқони давлат уни юпатмоқчи бўлиб кўп уринди, ваъз-насиҳат билан давлат ишларига илтифот кўрсатишларини ёлвориб сўради. Лекин уринишлар бекорга кетди. Катта амирлар охири бориб ҳазрат саййид Бараканинг оёқларига йиқилдилар ва ундан ҳазрат соҳибқирон давлат ишларига рағбат кўрсатмасалар, салтанат низоми бузилишга юз тутиши, жаҳондин эмну омонлик юз ўгириши мумкинлигини айтиб, раиятнинг рифоҳияти ва мамлакатнинг эмну омонлиги учун ҳазрат соҳибқиронни лоқайдлик қайфиятидан чиқаришини сўраб ялиниб-ёлвордилар. Ҳазрат саййид Барака илтимосни бажариш учун дарҳол ҳазрат соҳибқирон хузурига бордилар. Хайрият, Амир Темур пирининг ваъз-насиҳатларини ризолик қулоқларига олдилар ва қайтадан салтанат ишларига рағбат кўргуза бошладилар.

Ўша хижрий 777 йили (1375—76 йилда) Амир Темур Қамариддинга қарши амирзода Умаршайх, амир Ок Буго ва Хитой баходир бошчилигида катта қўшин юборди. Темурийзодалар амир Қамариддинга Қоратепа этагида етиб олиб, шикаст етказдилар. Лекин Қамариддиннинг ўзини тутолмадилар. У яна кўздан ғойиб бўлди. Умаршайх Қамариддиннинг эл-улусини талаб, Андижонга қайтди.

1377 йилнинг баҳорида хазрат соҳибқирон Мўғулистон устига, амир Қамариддинга қарши яна ҳарбий юриш уюштирди. Бу сафар энди у рақибини узил-кесил ўртадан кўтариб ташлашга аҳд қилди. Катта қўшиннинг манғулой қисмига амир Мусо, Аббос баходир ва амир Ок Темур тайинландилар. Манғулой қисм кечаю кундуз тиним билмай йўл босиб, Исиккўлнинг Бугам деган ерида мўғулнинг қоровул қисмига етди. Кўп ўтмай, ўша атрофда асосий кучлар ҳам йиғилдилар. Жанг қиска бўлди. Бирок Қамариддин урушни поёнига етказмай, чекинишни ихтиёр қилди. Амир Темурнинг ўзи уни Қўчқорғача қувиб борди. Бахтга қарши, Қамариддин яна қочиб қутулди.

«Йўк, қочиб қутулиб бўлибсан, тулки! Осмонга чиксанг оёғингдин, ер қаърига яширинсанг қулоғингдин тортиб чиқарурмен», деди Амир Темур ўз-ўзига, қўшин бошлиқларини кенгашга чакириб чопар юборгандан кейин. Лекин у тоғ эчкисини қайси сўкмоқдан кидириб топади? Темурбек ўйга ботди: «Чор атроф тоғу тош. Аҳён-аҳёнда учрайдиган катта-кичик даралар. Чангалзору дарахтзорлар. Битта-яримта сўкмоқдин бошка йўл йўк. Бундай шароитда тумонат одам, чорпо, озик-овқат ва қурол-аслаҳа ортилган араваларни бу ердин қандай олиб ўтиб бўладур? Қўшинни майда-майда бўлинмаларга таксимлаб бирин-кетин сўкмоқларга солиб юборсаммикин? Уғрук кўрикчи қисм бирлан шу атрофда турадур. Еки бу сафар ҳам қайтиб кетиб, қулай фурсат келишини, очик майдонни кутгани дурустмикан? Йўк-йўк. Асло. Аҳд-паймон қилган. Шунча йўл босди. Энди орқага қайтмайди. Темурбек олдинги режасини маъқул топди: «Ҳа, шундай йўл тутганим дуруст. Бирдин бир тўғри йўл ушбудур!»

Темурбек хаёл суриб ўлтириб, туманот ва қўшинот саркардаларини кенгашга йиғилишганини сезмади. Шу пайт Самарқанддан чопар келиб қолди. Чопар Жўчи нажод хонзодалардан Тўхтамиш ўғлоннинг Ок Ўрда тахти учун Урусхон билан бўлган урушда мағлубиятга учраб Самарқандга, хазрат соҳибқирон хузурига паноҳ излаб қочиб келгани ҳақида хабар келтирди. Бу Темурбекни ўйлантриб қўйди. «Нима қилиш керак? Қўшиннинг бир

кисмини амирзода Умаршайх бошчилигида Камариддин бирлан курашиш учун шу ерда қолдириб, ўзи қўшинларнинг асосий кисмини олиб пойтахтга қайтсинму? Ё пойтахтга Умаршайхни жўнатиб, амир Камариддин билан ўзи қолиб курашсинму? Тўхтамиш ўғлонни ҳам шу ерга чакиртирса-чи? Борди-ю, шундай ҳам қилди, дейлик. Лекин Урусхон-чи? «Асосий душмандан кутулдим», деб қўл қовуштириб ўлтирармикин? Унинг Темурбек Мовароуннахрда йўқлигидан хабари бор. Тўхтамишни баҳона қилиб, Самарқандга бостируб кирмасму эркан у?» Ҳазрат соҳибкироннинг кўнглига шу фикр келди-ю, тамом вужудига титрок кирди. «Йўқ-йўқ, асло бундай қилиб бўлмайду. Аскарнинг ярмини нотаниш сўқмоқларда хавф-хатар остида қолдириб ҳам бўлмайду. Яхшиси, бу сафар ҳам Камариддиннинг баҳридан ўтади. Тамом қўшинни олиб орқага қайтади. Асосий кураш чамаси хали олдинда. Темурбек шу фикрда тўхтади, лекин бари-бир, одат бўйича, амирларига маслаҳат солди:

— Бўлиб турғон воқеани кўруб турибсизлар, жаноблар. Нима қилайлик? Бу шум яна тоғу тош қаърида ғойиб бўлди. Хар бир дарахт ва сўқмоқ унга таниш. Уни қидирайликму, ё курашни бошқа пайтга қолдириб орқага қайтғонимиз дурустму? Биласизлар, Урусхон шавкатли подшоҳ. Сигноққа ўрнашиб олиб, энди Сирдарё бўйидаги бошқа шаҳарларимизга: Яссиға, Сабронға, Сайрам ва Янгиға кўз тикиб ўлтирибду. Мовароуннахрға ҳам бостириб киришдин тоймайду у.

Кенгашга тўпланганлар бир оғиздан Камариддин масаласини орқага суриб, қайтишни маслаҳат кўрдилар. Амир Темур «ўзи боргунча Тўхтамиш ўғлонга тамом илтифот ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, унинг хизматида бўлиб турсин», деб Туман Темур ўзбекини олдиндан Самарқандга жўнатиб юборди.

Ҳа, Камариддиннинг қаноти синди. Жетенинг асосий ҳарбий кучи тор-мор келтирилди. Мўғулнинг энди бош кўтаришга кўп йиллар қурби келмайди. Хожибек ва Анқо тўра сингари амирлари эса Темурбек билан сулҳ тузиб, Ясси, Саброн, Сайрам, Тошкент ва Сайхуннинг нариги қирғоғидаги вилоятларга бошқа таъди ва боскин қилмасликка аҳд-паймон қилдилар. Темурбек катта хавф энди Ок Ўрда тарафдан, Урусхондан эканлигини ҳисобга олиб, Мўғулистон юришини Иссиқкўлда тўхтатиб, Самарқандга қайтди. Бу сафар ҳам у Мовароуннахрға Ўзганд, Ўш, Андижон, Марғилон ва Хўжанд орқали қайтди.

ТҰХТАМИШ ҰҒЛОН

Темурбек Тұхтамишни Самарқандга кайтиб келганининг эртаси куни нонуштадан кейин кабул килди. Унга каршисидан ўрин кўрсатди, дуо-фотиҳадан сўнг дастурхон устида ундан ҳол-аҳвол сўради. Тұхтамиш аввал қаноти остига олиб, меҳр-окибат кўрсатгани учун ҳазрат соҳибкиронга чуқур миннатдорчилик билдирди, сўнгра бошидан кечган воқеаларни бирма-бир сўзлай кетди:

— Урусхон отамни Мингқишлоқдин Ҳожи тархонга кенгашига чақиртириб ўлдириб қўйди. Элма-эл, юртма-юрт юриб лашкар тўпладим ва Урусхондин қасд олмок ниятида Сигноқка келдим, лекин кучлар тенг эрмас эрди.

Тұхтамиш буюғини гапиролмай, буюғилиб кўзига ёш олди...

Темурбек қорачадан келган, алп қомат бу йигитни зимдан қузатиб ўлтираркан, унга раҳми келди. Овунтирмоққа тутинди:

— Хафа бўлманг, шахзода. «Ойнинг ўн беши қоронғу келса, қолғон ўн беши ёруғ бўлур», дейишади кўпни кўрганлар. Ахир, Урусхонга ҳам худонинг бокқан балоси бордур.

— Раҳмат, аълоҳазрат. Ёрдам беринг, отамнинг қасосини олай! Яхшилигингизни у дунё-ю бу дунё эсдин чикормайдурмен. Мендин қайтмаса, болаларимдин қайтур,— дея Тұхтамиш ўғлон ўзини Амир Темурнинг оёқлари остига отди.

Темурбек бош ирғаб ризолик билдирди. У Тұхтамишга Оқ Ўрда тахтини эгаллашга ёрдам беришга қарор килди. «Анча ақлли ва ботир йигит кўринадур. Агар унга Оқ Ўрда тахтига миниб олишига кўмаклашсак, Дашти кипчоқда ўз одамимиз бўлур. Яхши кўшничилик, тинч-тоғув яшашга нима етсун!» деб ўйлади Темурбек.

Тұхтамиш ўғлон ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўйлагандай зийрак йигит эди. Амир Темурнинг кўнглидан кечган фикрни ўқиб ўлтирган экан, даст ўрнидан туриб унга қуллук бажо келтирди:

— Яхшилигингизни асло унутмайдурмен, соҳибкирони муаззам. Сизга бир умр ўғил бўлиб қолурмен. Худо шоҳид!

Тұхтамиш ўғлоннинг бу аҳди, ўша заҳоти унинг юз-кўзига астойдил бокқан одамга дилдан айтилгандай туюларди. Амир Темур унинг аҳд-паймонига ишонди. Ахир, аслзода-ку, наҳотки ёлғон гапирса.

Ҳа, Тұхтамиш ўғлон аслзода эди. У — Чингизхон авлодидан. Темурбек буни кеча кечкурун билганлардан

яхшилаб суриштириб олди. Тўхтамиш ҳам, Урусхон ҳам аслида бир отанинг боласи экан. Улар Жўчихоннинг ўн учинчи ўғли Тўкай Темурхоннинг авлоди эдилар. Тўкай Темурхон Ботухон билан Беркахон даврида Идил дарёсининг куйи окимидаги вилоятлар, хусусан Хожи тархон устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Авранг Маъмур султон, Ўз Темурхон, Нор (Бой) Темурхон, Баён Султон деган тўрт ўғли бўлган. Тўхтамиш ўғлон тўнғич ўғил Авранг Маъмур султонга, Урусхон иккинчи ўғил Ўз Темурхонга авлод ҳисобланарди. Тўхтамишнинг отаси Туғлукхўжа ўғлон эса Мингкишлоқда ҳоким эди...

Тўхтамишхон Самаркандда чамаси бир ойча меҳмон бўлиб турди. Ўша кунлари Амир Темур унга кўп навозишлар кўрсатди. Беклар уни ҳар куни навбатманавбат меҳмон қилдилар. Хордиқ чиқариб, ўзига келгандан кейин, Темурбек унинг шарафига катта зиёфат бериб, эртаси куни беҳисоб зару жавохирлар, харир ва қимматбаҳо матолардан тикилган бош-оёқ сарупо, мурассаъ ханжар осилган заррин камар, наслдор отлар, катор-катор туялар, байрок ва нағора ҳадя қилди-да, Дашти кипчоққа узатиб қўйди. Араваларга кўп қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат ортиб берилган эди унга. Темурбек Тўхтамиш ўғлонга чухраларидан бир қисмини ҳам қўшди.

— Байрок бирлан нағора — бу олий ҳокимият белгиси, шахзода. Оқ Ўрда тахти энди сизга насиб этсун. Зарру жавохирлар ва нақдиналар эрса Сизга черик йиғиб олишда аскотиб қолур.

Ҳазрат соҳибкирон Тўхтамиш ўғлон билан илик хайрлашди.

Ўшанда Тўхтамиш Темурбекнинг кўмаги билан Сирдарё бўйидаги йирик шаҳарлардан Сабронни эгаллади. Лекин кўп вақт ўтмай, Урусхоннинг ўғли Қутлуғ Буғо катта лашкар билан унинг устига бостириб келди. Қаттиқ жангда тарафлар кўп одамидан ажралдилар. Ва ҳатто Қутлуғ Буғонинг ўзи ҳам ўша урушда ҳалок бўлди. Лекин, барибир, ғалаба Тўхтамиш ўғлонга насиб этмади. Ғалаба Оқ Ўрда лашкари тарафида бўлди. Оқибатда, Тўхтамишхоннинг эли талонга қолди, ўзи эса яна Самаркандга, ҳазрат соҳибкирон ҳузурига қочиб келди. Илож қанча? Қочиб борадиган ишончлироқ бошқа жойи йўқ эди унинг. Чунки яқин орадаги улус қуриб ўлтирган Жўчи нажд шахзодалар Урусхон ва унинг ўғилларига тарафдор эдилар.

Темурбек Тўхтамиш ўғлонга илгаригидан ҳам ортик хурмат-эҳтиром кўрсатиб, бошини силади. Овунтирди,

юпатди. Яна меҳмондорчилигу зиёфатлар бошланди. Шаҳзода бироз ўзига келгач, ҳазрат соҳибкирон шоншавкат ва ҳарб асбобларини етарлича ҳозирлатиб ва черик бериб, уни яна Дашти кипчок тарафга узатиб қўйди. Лекин, Урусхон ҳамма нарсадан вокиф эди. Тўнғич ўғли Тўктакияни қўшин билан Тўхтамиш ўғлонга қарши юборди. Тарафлар Саброн ёнида тўкнашдилар. Урушда бир нечта Жўчи нажод шаҳзодалар Тўктакия тарафида туриб жанг қилдилар. Бирок бу сафар ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг омади келмади. У яна мағлубиятга учради ва қолган-қутган одами билан Сайхун бўйларига қараб чекинди. Тўктакиянинг одамлари уни изма-из таъкиб қилиб бордилар. Тўхтамиш ўғлон от-поти билан ўзини сувга отди. Лекин нариги соҳилга эсон-омон ўтиб кетолмади. Уни изма-из қувиб келган Қозанчи баҳодир аввал отини, сўнг Тўхтамиш ўғлоннинг ўзини бир неча еридан захмдор қилди. Шундай бўлса-да, у минг бир азоб билан нариги соҳилга ўтиб олди. Ўтиб олди-ю, чиққан ерида ҳушидан кетди, чунки кўп қон йўқотган эди. Хайриятки, Амир Темур юборган Идику барлос қўшини билан шу атрофда турган экан. Тонг сахарда хушсиз ётган Тўхтамиш ўғлон билан унинг атрофида ўлтирган икки навқарини унинг қоровули топиб олди. Ким билади дейсиз, агар улар совук еб ўт қаламаганларида, ҳоли не кечардийкин уларнинг? Идику барлоснинг табиби сув иситиб Тўхтамиш ўғлоннинг яраларини ювиб-таради ва малхам суртиб боғлаб қўйди. Тўхтамиш нонуштадан кейингина ҳушига келди. Идику барлос унга табиб ва бир неча одамни қўшиб Самарканд йўлига солиб қўйди.

Тўхтамиш ўғлонни эсон-омон Самаркандга етказиб бордилар. Ҳазрат соҳибкирон унга аввалгидай подшоҳона марҳамат кўргизди, пойтахтнинг энг яхши табиблари уни бир ярим ой мобайнида муолажа қилиб оёққа турғиздилар. Шундан кейин Амир Темурнинг одамлари ҳашамат ва қомронлик асбобларини муҳайё қилиб, уни йўлга ҳозирладилар.

Лекин, шу аснода кизик бир воқеа содир бўлди. Манғит улусининг сардорларидан бири Идику ўзбек ҳам Урусхондан қочиб, ҳазрат соҳибкирон даргоҳига, Самаркандга келиб қолди. У шу пайтгача Олтин Ўрдада энг олий лавозимда — амир ул-умаролик мартабасида турар эди. Урусхон Олтин Ўрдани ўзига бўйсундиргач, унга итоат этишдан бош тортган Жўчи нажод шаҳзодалар билан баъзи нуфузли амирлар теварак-атрофга: ким Мўғулистонга, яна бирлари Русияга, бошқалари эса Самаркандга

кочиб кетдилар. Амир Темур амир Идику ўзбекни илгари кўрмаган, лекин унинг шон-шавкати хакида кўп эшитган эди. Шу боис уни подшоҳни кутгандай қарши олди, кечкурунлари эса, зиёфатдан сўнг, алламаҳалгача суҳбатлашиб ўлтирди. Улар Олтин Ўрдадаги умумий аҳвол ва Урусхон ҳамда Дашти қипчокнинг ажойиботу ғаройиботлари хусусида кўпроқ сўзлашдилар. Идикубий Урусхоннинг Олтин Ўрда тахтини эгаллагандан кейин қилган ёвузликлари, кўпларнинг қонини ноҳақ тўкаётгани хакида ғазаб ва алам билан гапирди. Хонада икки суҳбатдош ва чойдан хабар олиб турган дастурхончидан бўлак киши бўлмаса-да, Идику ўзбек овозини паст қилиб ҳазрат сохибқироннинг қулоғига шивирлади:

— Ҳозир у катта кўшин бирлан Тўхтамиш ўғлонни талаб қилиб Сиз тарафларга отланган.

Темурбек ичдан бироз хавотирга тушди, лекин буни Идикубийга сездирмасликка ҳаракат қилди. Гапни бошқа тарафга бурди. Ундан атайин Тўхтамишнинг отасини суриштирди:

— Туглукхўжа ўғлон омонму? Ҳозир қаерда?

Идикубий хайрон бўлди. Нахотки Темурбек буни эшитмаган бўлса? Балким муғомбирлик қилаётгандир?

Идику ўзбек ҳам анойилардан эмас эди. Ичидагини сезди.

— Туглукхўжани Урусхон Хожитархонда тутиб ўлдурди.

Темурбек қўлларини фотиҳага очди:

— Омин, жойлари жаннатда бўлсун! Яхши одам бўлғон дейишади.

Идику ўзбек лабини буриб, бош чайқади:

— Қаёқда дейсиз, Темурбек. Агар унда ақл-фаросат бўлганда бугун кунимиз Урусхондай каззобга қолармиди? Унинг муқобиллари кўп эрди. Лекин Туглукхўжага ўхшаганларнинг бошини бириктириб бўлмади.

— Аҳиллик ва ҳамжихатлик бўлмағон ердин барака кўтарилур эркан, бек, — дегач, Амир Темур «қани нима дер экан», деб Идику ўзбекнинг кўзларига қаради.

— Сиз ҳақсиз, Темурбек.

Идикубий бу хусусда бошқа ҳеч нарса демади. Аммо Темурбек Идикубийнинг Туглукхўжага ўхшаб олий ҳокимиятга даъво қилувчилардан эканини пайқаб ўлтирган эди. Демак, у Тўхтамиш ўғлонга ҳам зид. Шундай бўлгач, уларнинг бошини қовуштириш қийин. Лекин, нима бўлса ҳам Тўхтамишдан ҳам, Идикубийдан ҳам фойдаланишга тўғри келади. Чунки Урусхон кучайиб кетди. У ҳозир

хаммадан кўра хавфлироқ душман. Ичдан кечган фикрнинг суҳбатдоши сезиб қолмасин учун Темурбек гапни яна бошқа тарафга бурди.

— Яқинда кулоқка бир гап чалинди, бек. Сарой Беркада ўрис кўп эрмиш. Шу гап тўғриму?

— Тўғри, Темурбек. Ва ҳатто аларнинг баъзи кеназлари, аҳлу оиласи ва хизматкорлари бирлан, Сарой Беркада истикомат қиладурлар. Омонат тариқасинда. Бошқа ўрис синоат ва тижорат ила банд. Аларнинг орасинда, айникса, аҳли синоат кўп. Мўйна пўстинларни обдан яхши тикадурлар.— Шу ерда Идикубий «халиги Сизга совға қилиб олиб келинган пўстинлардин» деб юборишга сал қолди. Лекин, ўзини вақтида тутиб сўзида давом этди: — шамшир, найза, тири ҳаданг каби харб қуролларини ҳам ясайдурлар. Саройда ўрис куллар ҳам кўп.

— Ўриснинг кеназлари ҳозир ҳам Саройга ўлпон тўлаб турадурларму?

— Шундай, бек. Ўриснинг ҳар бир шаҳаринда Сарой Берканинг тонмачи ва доруғачилари бор. Алар олиқ-солиқ йиғиш бирлан бандлар.

«Ўриски ўлпон тўлаб турғон бўлса, ҳали Олтин Ўрданинг қудрати кучли эркан,— деди Темурбек ичида,— демак, масаланинг бу томонини ҳам ёддан чиқармаслик даркор. Қандай бўлмасин Олтин Ўрда тахтида ҳам, Ок Ўрдада ҳам ўз одамимиз бўлмоғи керак. Агар Тўхтамиш ўғлонни Ок Ўрда тахтига қўндирсак ва мана шу қаршимда ўлтирғон одамнинг мавқеъини яна Олтин Ўрдада тикласак, айти муддао бўлур эрди». Темурбек бошида мана шу фикрлар айланиб, ўй-хаёл оғушида қолганини пайкаб, ўзини қўлга олди ва шошиб-пишиб гапида давом этди:

— Ҳа, эсим қурсин, Туғлукхўжанинг ўғли Тўхтамиш ўғлон ҳам шу ерда бек.

— Тўхтамишми? — Идикубий буни биларди, лекин атайин ўзини гўлликка солди.

— Ҳа, Тўхтамиш ўғлон. У шу ерда. Бироз тоби қочғон,— Темурбек хиёл сукунатдан кейин Идикубийга назар ташлади. У ҳам ўзини зўр-базўр тутиб ўлтирар, ичини ит тирнаётгани шундайгина юзида сезилиб турарди. У Туғлукхўжанинг бу боласи нималарга кодир эканлигини яхши биларди. Олтин Ўрда тахти учун яна бир даъвогар! Темурбек шубҳани ўртадан кўтариб ташлаш учун гапни бошқа тарафга бурди:

— Аларни, яъни Тўхтамиш ўғлон бирлан Урусхонни яраштируб қўйсак қандай бўлур эркан, бек?

Идику ўзбек Темурбек қилиб ўлтирган ўйиндан жаҳли чикди ва кўнглидагини шартта айтди-қўйди:

— Иккалалари ҳам бир гўр. Аларни келиштириб бўлмас. Отасининг хунини олмагунча Тўхтамиш тинчимай-дур.

Темурбекка айнан шу керак эди. Демак, Идику ўзбек Урусхонга ҳам ёв, Тўхтамишни ҳам кўргани кўзи йўқ. Шундай бўлгач, у Ок Ўрда масаласига аралашмайди. Унинг фикру зикри Олтин Ўрдада. Чунки мол-мулки, топган-тутгани Манғит улусида. Сарой Беркада корхона-лари, Қримда ер-суви бор. Шунинг учун ҳам унинг ўрни Олтин Ўрдада. Чингизийлардан биронтасини тахтга ўтказиб олса, кейин нима қилишини ўзи билади. Ҳозир мана шу оксок одамнинг ёрдами керак унга. Демак, Тўхтамиш ўғлон масаласи ўз-ўзидан ҳал. Урусхонни бир ёқлик қилиб, Ок Ўрда тахтини унга олиб берса, бас. Олтин Ўрда ва Идикубий масаласи — навбатдаги масала. Шундай бўлса ҳам Темурбек ўртага маслаҳат солди:

— Фикри ожизимча, бек, ҳаммамиз бир бўлиб шу Урусхонни дафъ қилсакму эркан?

Таклиф Идикубийга ёқди шекилли, жон-дили ила жавоб қилди:

— Маъкул, тақсир.

Лекин у тожу тахтга Темур Малик ёки Шодибекни мўлжаллади. Темур Малик ёши ўттизларга бориб қолган бўлса-да, думбул одам. Давлатни ўзи бошқаролмайди. Кимгадир суяниб иш тутади. Шодибек бўлса ҳали ёш. Унга ҳам ёрдамчи керак. Хўш, уларга суянчик бўладиган ундан бошқа ким бор? Идикубий бу ёғидан хотиржам. Ишкилиб улардан биронтасини Олтин Ўрда тахтига ўтказиб олса, бас. Буёғига пичок яна мой устида. Бироқ анави Тўхтамиш билан Урусхон хавфлироқ. Урусхонни тезда йўқотиб, Тўхтамиш тахтга миндирилса чакки бўлмасди. Хуллас, уни шу Ок Ўрда ҳудудида тутиб турган яхшироқ.

Идикубий Темурбек ҳузуридан тун яримлаб қолганда чикди. Кайфияти ҳар қачонгидан чоғ эди. Бўлмаса-чи? Ок Ўрда ва Олтин Ўрда ҳусусида у ҳазрат соҳибкирон билан маслаҳатни бир ерга қўйиб олди.

Эртаси куни кун ботиш олдида Самарқандга Урусхоннинг элчилари — Кепакбий манғит билан Тулужон катта совға-салом билан келишди. Ҳазрат соҳибкирон уларни маҳтал қилмай ўша куниёқ қабул қилди. Элчиларнинг ҳавоси баланд эди. Бунини Амир Темур эшик оға уларни кўринишхонага етаклаб киргандаёқ пайқади. Урусхоннинг элчилари бошқаларга ўхшаб тобуғ расмини адо этмади-

лар. Икки кўлини кўксига кўйиб шунчаки эгилиб таъзим қилиб қўяқолишди. Ҳазрат соҳибқирон уларни махсус ўриндикларга ўтқиздириб, Урусхоннинг саломатлигини суриштирган пайтда Кепакбий манғит унга тик боқиб, ҳаёсизларча «рахмат, подшойи олам, ҳеч кимдин кам эрмаслар», деб жавоб берди. Амир Темурнинг жаҳли чикди, лекин тутакмади, аксинча, ўзини одатдагидай оғир-вазмин тутди. Дағалликка дағаллик билан жавоб қилиш унинг табиатига ёт эди. «Айтганингиз келсун, Парвардигори олам уни ҳам бошқалардин кам қилмасун» — деди-қўйди. Бироз вақт ўтгач, Кепакбий манғит Темурбекка Урусхоннинг совға-саломи билан мактубини топширди. Темурбек мактубни элчининг қўлидан олиб вазири аъзам хожа Шамсиддинга узатди.

— Ўқингиз, таксир!

Хожа Шамсиддин аввал ҳазрат соҳибқиронга, сўнг элчиларга чуқур таъзим айлади-да, мактубнинг муҳрини синдириб, хатни очди. Сўнг «нима қилай» дегандай яна Амир Темурга кўз ташлади.

— Овоз чиқариб ўқингиз, таксир. Ҳаммамиз эшитайлик,— деди соҳибқирон. Мактубдан қўланса хид келиб турганини пайқагундай бўлса, хусусан, мактуб олиб келган одамни изза қилмоқчи бўлса шундай қиларди.

Вазири аъзам Урусхоннинг мактубини баланд овоз чиқариб ўқиди:

«Самарқанднинг улуғбеги Темурбек-жаноблариға! Бизким, Жўчи улусининг олий ҳукмдори, ҳазрат соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззамнинг улуғ авлоди ҳокон ибн ҳокон Урусхон сизга салом йўллаб, шуни маълум қиладурким, биз шу ужурда Сарой Берка, Ҳожитархон, Саройчик, Булғор, Буртос, Бошқирд, Сигнок ва бошқа вилоятлар, қўйингки жамий дашти кипчок устидин ҳукм юргузиб ўлтирурмиз. Нафақат Урусия, балки Чигатой улусининг хонлари ҳам улуғ боболаримиз Ботухон ила Беркахон замонидин бери Олтин Урда ҳукмдорлариға тобеъ ва мутеъ бўлиб, ўлпон тўлаб келур эрдилар. Аввалан, жанобларининг муборак хотирлариға шуни етқуриб қўймоқчимиз. Сониян, маълумингизким, ҳозир сизнинг сояйи давлатингизда паноҳ топиб ўлтирғон Тўхтамиш ўғлон ўғлимни ўлдирди. У энди менинг ашаддий душманим. Уни дарҳол бандға олуб элчиларимнинг илгига топширинг, ё бўлмаса жангу жадал майдонини тайин қилинг».

Мана шунака мазмунда эди Урусхоннинг хати. Илтимос эмас, катъий талаб! Хукмдор билан нойиби, хизматчиси ўртасидаги муносабатдай. Нақадар мутакаббурлик, беҳаёлик. Темурбекнинг хузурига кўп мамлакатларнинг элчилари, Урусхондан шавкатлироқ подшоҳларнинг вакиллари келиб-кетиб туришади, лекин у ҳали бунакасини учратмаган. Шунинг учун ҳам бошда жаҳли чикди, бироқ ўзини босди. Аммо элчига хонининг мактубига ярашгулик жавоб қилди:

— Хон ҳазратлариға маълумки, Чифатой улусининг муассиси ҳам улуғ Чингизхон аълоҳазратларидур. Улуснинг инон-ихтиёри эрса айни ушбу ужурда Суюрғатмишхоннинг илгидадур. Агар янглишмаётғон бўлсам, ул зоти олийлари ҳам Урусхон каби, соҳибкирон Чингизхонға авлод бўладур. Хон ҳазратга айтиб кўйинг, бундин буён Чифатой улусида Дашти кипчок ўзбекларининг ҳукми ўтмайду. Тўхтамиш ўғлонға келсак, ул зот ҳазрати хон бирлан банданинг азиз меҳмонни эрур. Биз туркларда «меҳмон отадин азиз» деган нақл бор. Шу боис меҳмонни душманиға тутиб бературғон одатимиз йўк.

Темурбек элчига тикилиб туриб, кўшиб кўйди:

— Янглишмасам сиз ҳам жаноби элчи, асли туркий забон умукдин бўлсангиз керак?

Темурбекнинг ўткир нигоҳи элчининг қалбини тешиб юборгандай бўлди. Бир неча дақиқа не деб жавоб беришини билмай, ер чизиб ўлтирди. Сўнг ўзини зўр-базўр кўлга олиб, бўғик овоз билан жавоб қилди:

— Шундай, бек жаноблари, биз манғитлар ҳам турк тоифасидин бўлурмиз. Мен бор гапни айтдим. Мендин ўтган бўлса, маъзур тутинг, аълоҳазрат!

Элчи Урусхонга орқа қилиб, димоғидан кибр-ҳавога йўл берганидан пушаймон бўлган эди. Ҳазрат соҳибкироннинг сиёсатидан кўркиб кетдимиз, яна кўшиб кўйди:

— Густохлик қилғонимиз учун бизни афв этинг, аълоҳазрат. Элчи яна бошини куйи солди, сўнг кўшиб кўйди: — «Элчиға ўлим йўк», деган гап бор.

Темурбек элчининг гапларига бошқа илтифот қилмади, бор гапни айтди-кўйди.

— Сизни ҳам, бизни ҳам, хонингизни ҳам, жаноби элчи, яратганнинг ўзи афв этсун.

Уша кунни кечкурун Урусхоннинг элчилари шарафига катта зиёфат берилди, элчи билан ҳамроҳларига бош-оёқ сарупо, биттадан улоқчи от, мурассаъ шамшир ва йигирма минг динор кепакий окча инъом қилинди. Ҳазрат соҳибкирон Урусхон номига тансик моллардан подшоҳона

хадялар тортик килди. Амир Темур Урусхон номига инсоний туйғу ва яхши қўшничилик алоқаларини мустаҳкамлаш хусусидаги таклифларини ўз ичига олган мактуб ҳам юборди.

Жўчи улуси билан яхши алоқалар ўрнатилишига ҳали вақт етишмаган эди. Айниқса, Урусхон билан бунга эришиб бўлмасди. Дашти кипчок тарафдан уруш иси анкиб турган эди. Темурбек фикрини хонга маълум килди. Хон улуғ нўёнлар, амирлар ва баходирлар билан кенгашиш зарурлигини айтди.

Кенгаш ўша кунлик чакирилди ва дашт лашкари балою қазо бўлиб ёпирилиб келмасдан бурун Урусхонга қарши қўшин тортиш зарурлиги ҳақида бир қарорга келинди. Кенгаш тамом бўлиши ҳамано Мовароуннахрнинг барча вилоятларига товачи ва жарчилар жўнатилди. Қисқа бир фурсат ичида тамом улусдан катта лашкар жам бўлди. Йигитлар одатдагидай от-улови, қурол-яроғи, озиқ-овқати, қўйинги ипу игнасиғача олиб келдилар. Қўшин тўплангандан кейин ҳазрат соҳибкирон хижрий 777 йилнинг охирида (милодий 1376 йилнинг апрел ойида) Оқ Ўрда устига юриш бошлади. Қўшинлар Сайхунни кечиб ўтиб, Ўтрор даштига келиб қўндилар. Дашт тарафдан эса тамом Жўчи улусининг қўшинлари билан Урусхон Ўтрордан тахминан йигирма тўрт фарсах масофада ўринлашган Сигноқ кўрғон атрофига келиб тушди.

Лекин ўшанда нимагадир очикчасига уруш бўлмади. Ҳар икки тарафнинг қўшинлари уч ой мобайнида бир-бирининг қаршисида ясал тузиб турдилар. Ҳеч кимда биринчи бўлиб жангга ташланишга журъат етишмади. Тўғри, Урусхоннинг лашкари Темурбекникидан икки баробар зиёд эди. Ундан ташқари, Урусхоннинг орқасида бирор фалокат юз бергудай бўлса яширинадиган Сигноқдай мустаҳкам қалъаси бор эди. Темурбекнинг ёғийнинг лашкари кўплигидан чўчидиган одати йўқ эди. «Хамма нарса худодин. Кўп бўлганки, оз сонли лашкар, худонинг иродаси билан кўп сонли лашкар устидин зафар қозонган», деган гапга ишонарди. Шу боис, у таваккал қилиб душман устига биринчи бўлиб ташланарди. Нега энди бундай қилмаётир? Нима, бу ерда бирон сир борми, ўзи? Кўпчилик шуни билолмай гаранг эди. Лекин аслида ҳеч қанака сир йўқ экан. Бу кейин маълум бўлди. Амир Темур душманнинг бор кучи билан очик майдонга тушишини кутди. Темурбек яна ақл-идрокнинг кучига ҳам ишонди. Зора, Урусхон инсофга келиб сулҳ таклиф қилиб қолса. Беҳуда қон тўкишдан не фойда, деб ўйлади.

Урусхон бўлса асосий кучини Сигнокнинг мустахкам қалъаси ичига жойлаштириб, узокка мўлжалланган мудофаа урушларини кўзлади. Жўчи улусининг қолган-кутган лашкарини кутди. Шундай қилинганда Темурбекнинг оз лашкари узокка бардош беролмайди. Моваруннахр ва Фарғонадан эса кўшимча лашкар келиши амри маҳол. Чунки бир тарафдан Фарғона худудлари нотинч. Бошқа тарафдан, Хоразм тарафдан ҳам хавф-хатар мавжуд... Барибир, иккала тарафнинг қоровули ўртасида қиска тўқнашувлар бўлиб турди. Ана шундай тўқнашувлар асносида Борик Темур билан Хитой баҳодирнинг беш юз йигити Сигнок теварагида Урусхоннинг ўғли Темур Маликнинг уч минг отлик йигити билан тўқнашди. Тонг саҳардан то кош қорайгунча улар роса савашдилар. Ўша урушда Темур Малик захмдор бўлди. Ҳазрат соҳибкироннинг йигитлари ғолиб келишди. Борик Темур билан Хитой баҳодир бўлса ўлдирилди. Шундан сўнг иккала тараф ҳам жанг майдонини ташлаб чиқди.

Тарафлар бир-бирларини муттасил кузатдилар, забонгирлар орқали бир-бирларининг умумий аҳволидан бохабар бўлиб турдилар. Бир куни Темурбекнинг забонгирларидан Муҳаммад Султоншоҳ билан амир Мубашшир кечаси бориб тил тутиб келишди. Урусхон тараф ҳам қўл қовуштириб ўлтирмади. Хон баҳодир йигитларидан Улуғ Соткин билан Кичик Соткин икки юз чапдаст йигити билан Ўтрор теварагидаги кишлоқларда тағор йиғиб юрган Ок Темур баҳодир билан амир Оллоҳдод бош бўлган бўлинмага тўсатдан хужум қилдилар. Темурбекнинг йигитлари Урусхоннинг ўша баҳодирларини мағлубиятга учратдилар, Улуғ Соткин билан Кичик Соткин асир олиндилар. Кичик Соткинни Ок Темур баҳодирнинг биродарзадаси Кепакчи юртчи ўша ернинг ўзида ўлдириб қўйди, Улуғ Соткинни эса қўл-оёғини боғлаб Ўтрор қалъасига, ҳазрат соҳибкироннинг хузурига олиб бордилар. Уни сўроқ қилганларида Ок Ўрдада куни-кеча содир бўлган воқеаларни рўй-рост айтиб берди. Унинг сўзларига қараганда, Урусхон тўсатдан вафот толиб, ўрнига тўнғич ўғли Тўктакия хон қилиб кўтарилган. Урусхоннинг эли ва ўрдаси эса Жайрон камиш деган ерда эрмиш. Сигнокда эса ҳозир кичик бир қўшиндан бошқа ҳеч ким қолмаган. Бу ҳақиқатан ҳам хушхабар эди. Ок Ўрдада парокандалик! Тўктакия ва амирлари эс-хушини йиғиб олмасдан бурун уни босмок зарур!

Ҳазрат соҳибкирон фурсатни ўтказмай, ўша Жайрон камишга қараб юришга қарор қилди. Жўнаш асносида

йигитлари билан Тўхтамиш ўғлон ҳам Самарканддан келиб қўшилди. Амир Темур уни қўшинга ғажарчи этиб тайинлади, чунки бу ерларни у яхши биларди. Темурбекнинг қўшинлари ўн беш кун деганда, тун яримлаганда Жайрон қамишга етиб бордилар ва хали тонг ёришмасдан туриб Урусхоннинг ёзлик ўрдуси ва элулусини босдилар. Ушанда Урусхон одамларининг бир қисми ўлдирилди, тирик қолганлари асир олинди. Уларнинг моли, қўйи, йилкиси, туяси ўлжага тушди. Лекин Тўктақия нобуд бўлганлар орасида ҳам, асирлар ичида ҳам йўқ эди. У қолган-қутган одами ва мулозимлари билан кочиб улгурган экан.

Шундай қилиб, Амир Темур яна битта хавфли рақибидан осонгина, кўп қон тўкмай қутулди. Тўхтамишхонга эса салтанат эшиклари очилди. Сигноққа қайтганларидан кейин ҳазрат соҳибкирон уни туркона расм-русум билан Оқ Ўрда тахтига ўтқизди. Ҳазрат соҳибкирон Урусхон ва Оқ Ўрда ташвишларидан тамом фориғ бўлиб, хижрий 778 йилнинг аввалида (милодий 1376 йилнинг 21 майида) пойтахт шаҳар Самаркандга қайтди.

Аммо шундан кейин ҳам Тўхтамиш ўғлон Оқ Ўрда тахтида муқим бўлиб қололмади. Ҳазрат соҳибкирон қўшинларини олиб Самаркандга қайтганидан кўп вақт ўтмай, Темур Малик катта куч билан келиб, Тўхтамиш ўғлонни босди ва биринчи тўкнашувдаёқ уни мағлубиятга учратди. У яна Самаркандга, ҳазрат соҳибкироннинг химоясига кочиб келди. Бу Тўхтамиш ўғлоннинг тожу тахт учун курашда енгилиб, унинг олдига учинчи марта кочиб бориши эди. Бошқа одам бўлганда энди бунақа одамга эътимод қилмасди. Хар қандай мурувват ҳам бир ёки икки марта кўрсатилади — уч марта эмас. Лекин ҳазрат соҳибкирон ундай қилмади. Омади келиб иши юришмаган шахзодани учинчи марта бағрига олиб, меҳру шафқат кўргизди. Хижрий 778 йил охирида (милодий 1377 йилнинг 10 апрелида) хашамат ва подшоҳлик асбобларини муҳайё айлаб, улуғ амирлардан Туман Темур ўзбек, Бахтихўжа, Ғиёсиддин тархон ва Ники қавчинни унга ҳамроҳ қилиб, Тўхтамиш ўғлонни яна Оқ Ўрда устига жўнатди. Ушанда Амир Темурнинг қўшини Темур Маликни Сигноқдан қувди ва мамлакат тахтини қайтадан Тўхтамиш ўғлонга олиб берди.

Ўша кунлари соҳибкирон ҳаётида қувончли воқеалар ҳам рўй берди. Ҳазрат соҳибкирон хижрий 779 йил раби ул-аввал ойининг 6-куни (милодий 1377 йил 13 июлда)

Кешнинг дилкушо манзилларидан бўлмиш Қонғли кишлоғида, Ок дарё бўйида, истирохат қилиб ётган эди. Шу пайт Самарқанддан махсус чопар келиб қолди. Чопар қалбга беҳад қувонч бағишловчи хабар олиб келганди. Эшик оға уни сойнинг шундайгина қирғоғига қўйилган катта сўрига етаклаб борди. Темурбек мунажжими хос мавлоно Бадриддин билан шатранж ўйнаб ётган экан. Улар ўйинга шу қадар маҳлиё бўлиб кетган эдиларки, ҳатто оёқ шарпасини ҳам, эшик оғанинг астагина томоқ кириб қўйганини ҳам эшитмадилар. Эшитсалар ҳам ўзларини эшитмасликка солдилар. Эшик оға билан чопар ўйинчиларга халакит бермадилар ва узоқдан ўйиннинг бир ёқлик бўлишини кутдилар. Ўйин охирига қолган эди ўзи. Шатранж тахтасида шоҳлардан ташқари, томонларнинг биттадан руҳи ва иккитадан пиёдаси қолганди. Лекин мунажжимнинг мавқеъи бир қадар дуруст эди. Унинг шоҳи икки пиёда ўртасига кириб олганди ва яна пиёдалари ҳазрат соҳибкироннинг пиёдаларидан кўра маррага яқинроқ эди. Мунажжим руҳи билан «шоҳ-шоҳ»лаб соҳибкироннинг пиёдалардан орқароқда қолган шоҳини кийин аҳволга солиб қўйган эди. Бунинг устига мунажжим ҳар бир «шоҳ» эълон қилгандан кейин пиёдаларидан бирини, ёки шоҳини бир катак олдинга силжитиб оларди. Охири, мунажжимга қарашли пиёдалардан бири маррага етиб олиб, фарзинга айланди.

— Сизга «шоҳ», аълоҳазрат,— Мавлоно Бадриддин унинг пиёдаларидан ажралиб турган «шоҳ»ига фарзини билан зарба берди.

Ҳазрат соҳибкирон шоҳини руҳи билан тўсди.

— Яна «шоҳ»,— деди мунажжим руҳи билан ёнбошдан зарба уриб.

— Бу гал ютук сиздин бўлди, мавлоно. Табриклаймен,— дея ҳазрат соҳибкирон шоҳини чертиб йиқитди,— фарзинингиз бўлмаганда, балким иш бошқачароқ бўларму эрди. Локин, барибир ўйин тақдирини «руҳ»ингиз ҳал қилди. Яна бир марта табриклаймен сизни. Лекин, бу аввалию охири. Бундин кейин ютиб бўлсиз.

— Ҳақ гапни айтдингиз, аълоҳазрат. Тасодиф бу, афв этинг,— мунажжим икки букилиб улуғ амирга таъзим қилди.

Шу пайт Темурбекнинг нигоҳи бир четда қўл қовуштириб турган эшик оға билан чопарга тушди.

— Хўш, таксирларим, бугун не хабар олиб келдингиз?

Эшик оға шошиб-пишиб деди:

— Ҳазрат соҳибкирон, суюнчини бераверинг, ўғил муборак!

Темурбек ўрнидан турди ва эғнидаги тилларанг шойидан тикилган авра чопонни ечиб, эшик оғага ирғитди, чопарга эса сал нарироқда, толга боғлаб кўйилган кумуш эгар-жабдук урилган отини инъом қилди.

Ўша куни кечкурун бу ажойиб воқеа катта тўй билан қутланди. Амирлар, беклар, аркони давлат, ҳар ким топганини пешкаш қилди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам тансуқот моллар билан уларнинг кўнглини олди. Баэм ва тўю томоша охирлашиб қолганда Амир Темур китобдори хос мавлоно Ориф Бухорий билан мунажжимга мурожаат қилди:

— Тангри таолонинг ушбу атоисиға не ном қўйсақ муносиб бўлур?

Китобдор билан мунажжим бир-бирларига кўз ташлаб олишди. Улар дунёга янги келган фарзандларига ҳазрат соҳибкироннинг ўзи муборак исм қўйишини яхши билишарди. Шу сабабдан бир нима дейишга ботинишмади. Бош эғиб, қўл ковуштирганча сукут сақладилар. Темурбек мийиғида кулиб мунажжимга деди:

— Мавлоно, бугун шатранжда ютдингиз. Роса боппладингиз бизни. Худога айтганимиз бор экан, шип-шийдам қилиб қўймадингиз. Шохимиз бирлан рухимиз омон қолди.

Мунажжим бўш келмади:

— Лекин шохингиз бирлан иккита пиёдангиз ҳам қолди-ку, аълоҳазрат!

— Шундайку-я, лекин балойи қазодай турган фарзингиз уларни икки ямлаб бир ютиб юбориши ҳам мумкин эрди.

Ўлтирганлар «гурр» этиб кулиб юборишди. Қулги босилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон сўзида давом этди:

— Ўйинда фарзинга чиқиб олгон пиёданнинг хизмати катта бўлди. Лекин, барибир шохнинг тақдирини рух ҳал қилди.

— Аҳсан, соҳибкирон, офарин!

Офарин ва қутлашлардан сўнг гапга китобдор аралашди:

— Офарин, аълоҳазратлари! Офарин! Қутлуғ ўғилга ўзингиз исм қўйдингиз.

Амир Темур хайрон бўлди.

— Қанақасига? Қандай қилиб?

Ҳамма китобдорга қаради. Китобдор шошилмасдан жавоб қилди:

— Янги меҳмонимизнинг муборак исмлари Шохрух эркан. Китобдор «шох» ва «рух» сўзларига урғу бериб гапирди.

Исм Амир Темурга маъкул келди. Чап қўлини кўксига кўйиб китобдорга кулдук килди.

- Ўғил муборак бўлсин!
- Умри бирлан берган бўлсин!
- Бахтли, тахтли бўлсин!

* * *

Ўша йили Дашти кипчоқдан паноҳ излаб келувчилар кўпайди. Қишда яна бир Жўчи нажод шаҳзода, Авранг Темур исмли ўғлон Дашти кипчоқдан Самаркандга қочиб келди. Ҳазрат соҳибкирон Жўчи улусидаги ижтимоий-сийсий аҳвол билан айни дамда анча кизикиб юрганди. У улуснинг шимолий худудларидан доимо ташвишда эди. Сарҳаднинг тинчлиги — эл-юрт тинчлиги эди. Шуни ўйлаб, ҳазрат соҳибкирон кечкурун, зиёфатдан кейин Авранг Темурни хилватхонага тортди ва ундан Жўчи улусида нималар бўлаётганини ипидан-игнасигача суриштирди. Авранг Темур кўп нарсалар, айникса, Темур Малик ҳақида муҳим нарсаларни айтиб берди. «Эртадин кечга қадар тинмай шароб ичадур, тунларни парирўйлар бирлан айшу ишратда ўтказадур. Давлат ва салтанат ишларидин тамом ғофил. Шу сабабдин ундин умаронинг кўнгли қолди, раият ва ахшом ишончини йўқотди...» Авранг Темур яна кўп нарсалар хусусида гапирди. Лекин кўзларидан қандайдир сохталик ва кўркув аломатлари кўриниб турарди. У кимнингдир кўрсатмаси билан гапираётганга ўхшарди. Хусусан, Темурбекда шунақа таассурот пайдо бўлди. Шубҳаларини текшириб олмоқчи бўлиб, ундан Тўхтамишхонни суриштирди. Унинг номини эшитганда Авранг Темур суюниб кетди:

— Ҳа, аълоҳазрат, Тўхтамиш ўғлон эсон-омон юриб-дурлар. Улусда обрў-эътибори катта унинг. Ҳозирда тамом Жўчи улуси Тўхтамишхонни талаб қилмоқда.

Авранг Темур «нима дер экан?» деб ҳазрат соҳибкироннинг кўзларига тикилди. Темурбек унинг дилидагини анчадан бери пайкаб ўлтирган эди, шубҳалари ойдинлашди. «Ҳойнаҳой, уни бу ерга Тўхтамишнинг ўзи юборган. Ок ўрданинг бир ўзи кифоя қилмаяпти чоғи унга. Энди тамом Жўчи улусига даъвогар бўляпти», деди у ичида. Аммо кўнглидан кечганни меҳмонидан яширди ва тун яримлаб қолганини бахона қилиб, дастурхонга фотиҳа

ўқиди-да, Авранг Темурга ижозат берди. Ҳа, Авранг Темур хакикатан ҳам Тўхтамишнинг одами эди. Ҳазрат соҳибкирон алламахалгача ухлолмай ўй сурди. Бир пайт нимадир эсига тушди. Ие, бу йигитни у илгари каердадир кўрмаганмиди? Йўқ, эслолмади. Эрталаб нонуштадан кейин амирлар саломга кирганда, Идику барлосни кўрди-ю, ҳаммаси эсига тушди. Тўхтамиш ўғлонни бир ахволда Самарқандга олиб келганларида бу йигит ёнида эди-ку. Темурбек адашмади. Ҳакикатан ҳам Авранг Темур ўшанда Тўхтамиш билан бирга эди. Энди ҳаммаси равшан. Авранг Темурни Самарқандга Тўхтамишнинг ўзи юборган. «Борди-ю Темур Маликка қарши кўшин тортгудай бўлса, ҳазрат соҳибкирон уни кўллайдими, йўқми?» — шуни билиб олишга келганди. Темурбек ҳаммасини англади. Бу ерда бош котириб ўлтирадиган муаммо йўқ. Ҳаммаси равшан. Кечагина бутун Русия билан Оврупони титратиб турган Олтин Ўрда бугун майда-майда улусларга парчаланиб, инқирозга юз тутиб турибди. Уни инқироздан қутқариб қолишга ҳозир Тўхтамишхондан бошқа ким бор, ўзи? Бундай одами Амир Темур билмайди. Темур Маликнинг ахvoli эса маълум. Тўғри, у амирлари билан шу кунларда Қатортолда ўлтирибди. Мақсади нима — ҳеч кимга аён эрмас. Балким у шу яқин орада, Ила дарёсининг ўрта оқимида катта куч тўплаб ўлтирган мўғулистонлик амирлардан Ҳожибек билан тил бириктириб Темур давлатига қарашли Сирдарё бўйидаги шаҳарларга ҳужум қилиш ниятидадур? Ҳўш, унда нима бўлади? Яна ташвиш, бесаранжомлик ва ортиқча хунрезлик. Шундай бўлмаслиги учун Тўхтамиш зарур. Уни Темур Малик билан тўкнаштириб қўйиш лозим. Бордию, Амир Темур Тўхтамишни энди кўлламади, дейлик. Бир кишининг байроғи остига бирлашган кучли Олтин Ўрдадан кўра феодал тарқолик исқанжасида қолган Олтин Ўрда афзал эмасми, аслида? Лекин мамлакат шу ахволда қолиб кетармикин? Йўқ, албатта. Тўхтамиш бугун бўлмаса эртага, албатта, уни бирлаштириб, ўз тасарруфига олади. У бунига қодир одам. Ҳўш, унда нима бўлади? Бу — маълум, албатта. Темурбек нима бўлганда ҳам Тўхтамишни кўллаб-қувватлаши ва бу билан унинг навбатдаги зафарларига шерик бўлиб қолишга қарор қилди.

Эртаси кун Самарқандга Тўхтамиш ўғлоннинг элчиси Урусхўжа келиб тушди ва ҳазрат соҳибкиронга хожасининг бой совға-салом ва мактубини топширди. Тўхтамиш ўғлон кўргизиб келаётган оталарча муруввати ва олий Ҳиммати учун ҳазрат соҳибкиронга беҳад миннатдорчилик

билдириб, Темур Маликка қарши курашда унга моддий ва маънавий ёрдам қилишини сўрабди. Тўхтамиш ўғлон мактубининг мазмуни, бир сўз билан айтганда, айнан шундай эди.

Темурбек элчини маҳтал қилиб ўлтирмади. Жавобини ўша захотиёқ айтиб қўяқолди:

— Биз Тўхтамишхоннинг илтимосини инобатга олур-миз.

Элчи чуқур таъзим қилиб, ҳазрат соҳибқиронга миннатдорчилик билдирди.

Ўша йили қиш ўртасида (1378 йилнинг феврал ойи бошларида) Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқироннинг ёрдами билан Катортолга, Темур Малик устига юриш қилди ва уни махв этди. Келаси йили ёзда эса Идил дарёси бўйидаги вилоятларни бўйсундирди, Сарой Беркани эгаллади.

Хулласи қалом, Тўхтамиш ўғлон Амир Темурнинг катта ёрдами ва қўллаб-қувватлаши орақсида Жўчи улусини ўзига бўйсундирди ва унга қайтадан жон бағишлади. Лекин, бу билан у кифояланиб қолмади. Тўхтамиш Русия устидан Олтин Ўрданинг ҳукмронлигини мустаҳкамлади, Эрон билан Озарбайжонга ҳам кўз тикди. Бора-бора у кибрланиб кўшни давлатларни менсимай қўйди. Ва ҳатто кўп марталаб тузини ичган Мовароуннаҳрга, оғир дамларда жонига оро кириб, отаси қилмаган яхшиликларни қилган, уни қувватлаган ҳазрат соҳибқиронга қилич ўқтади.

ҲИРОТ, КАЛОТ, ТУРШИЗ УСТИГА ЮРИШ

Хижрий 780 йил қиш мавсуми (1379 йил январ-феврал ойлари)ни ҳазрат соҳибқирон Насаф даштида сайду саёҳатда ўтказди. Шикор кўпинча ҳафтаинг ўртасида ўтарди. Овдан қайтган куни кечқурунлари амирлар ва беклар бир-бирларининг чодирларида тўпланишиб, мажлис ва зиёфатлар қурадилар. Қундузлари човгон, кўпкари каби ўйинлар билан кун ўтказишарди. Зиёфатнинг каттаси ҳафтада бир марта, кўпинча жумъа кунлари, ҳазрат соҳибқироннинг чодиринида ўтарди. Бугун ана шундай зиёфатлардан бири. Дастурхонга анвойи овқат ва қурук, ҳўл мевалар қўйилган. Хонандаю созандалар дилни мумдай эритиб хониш қиладилар, шарбатдорлар йиғинни гирд айланиб бўшаган қосаларни лиммо-лим қилиб тўлатиб турибдилар. Лекин нимагадир аҳли мажлисда завқу шавқ, кўтаринкилик аломатлари

аввалгидай эрмас. Амир Жоку, Аббос баходир, амир Муайяд ва Хожи Сайфиддиндай улуғ амирлар ҳардамхаёл ва паришонхотир бир кайфиятда эдилар. Ешларнинг кайфиятини ҳам тушуниб бўлмасди. Улар ўз атрофидаги ёши улуғларга мутлако эътибор бермай кўйдилар. Оғзига келганни гапириб, тинмай ичадилар, ўзларини хаё доирасида тутмайдилар. Айниқса, Аббос баходирнинг ўғли Умарбек билан амир Муайяднинг арзандаси Алибеклар хаддидан ошишган. Умарбек кайфи ошиб мудраб ўлтирган шеригининг чоғирини кўлига тутказди ва товушига эрк берди.

— Олинг, ичиб қолинг, бекзода. Мана уч ойдин бери факат ичамиз — ошаймиз, ошаймиз-ичамиз. Килатурғон бошқа юмуш йўк!

— Йўғ-е, ундай деманг, бек! Човгон ўйнаймиз, пойга ва кўпқари чопамиз, сайду саёҳатлар. Нима бу, камму? — дея Умарбек кайф орқасида юмилиб кетган кўзларини очишга ҳаракат қилди.

— Кам демокчи эмасмен, Алибек. Лекин кунда шу. Ҳаммаси бир хил. Шикоргоҳ ҳам, чавгон ўйнайдиган яланглик ҳам ўша. Ахир, одамзод дунёга бир марта келади-ку! Ҳаётнинг еб-ичишдин бошқа лаззатлари ҳам бор-ку!

Алибек ўзини англамаганга олди:

— Хўш, нима эркан ўша сиз назарда тутган лаззатлар? Йўк деманг, бек. Айтинг ўша лаззатларнинг ҳеч бўлмаса номини эшитиб маза қилайлик.

— Масалан, Алибек, бошқа ерлик парирўйларни тўшимизга босмаганимизга ҳам анча бўлди,— Умарбек чопонининг ёқасидан тортиб, кўкрагига муштлади.

Умарбек айтган парирўйлар Алибекнинг қалбини «жиз» этиб куйдириб юборди. У Урусхон билан бўлган урушда ўзига ўлжадан теккан қорачадан келган сарвқомат гўзал кипчоқ кизни эслади. «Ҳа, ўшанда кўп маза бўлган эдида!»,— деди у оғзига бирдан келган сўлакни ютиб.

— Ҳа, Умарбек, тўғри айтасиз. Ўладиган жонга ўйнаб қолгон яхши.

Бекзодалар, парирўйлар ва лаззатлар хусусида хаёлга берилиб кетиб, ахли мажлисни, теварак-атрофдагиларни бутунлай унутиб қуйган эдилар. Лекин, катталардан баъзилари уларни кузатиб ўлтиришган эканлар, таажжубланиб ёқасини ушлашди. Амир Сайфиддин Жоку барлосга мурожаат қилди:

— Бу, дейман, бекзодалар чакки эмас-ку?

— Йигитлик таврини яхши англайдурлар. Сиз бирлан биз бўлсак ани пода бокишу, килич чопиш бирлан ўтказган эрканмиз,— дея Жоку барлос ёнида ўлтирган амир Муайядга ер тагидан караб кўйди. Амир Муайяд аллақандай бўлиб кетди: «Ҳа, баччағар ўсал килдинг-ку!» дегандай ўғлига еб-ичгудай ўкрайди. Лекин Жоку барлосдан гап эшитиб колгиси келмади. Унга кўл ковуштириб деди:

— Кўпам шундай эрмасдур, жаноби амир. Сиз бирлан биз нахотки фақат пода бокиб, килич чопиб ўтган бўлсак?

Аҳли мажлис бир-бирига ўғри караш килдилар.

— Балким, балким,— деб Жоку барлос ўзини бироз ўнғайсиз сизди. Чунки симин бадан, мурча миён, сарв комат санамларга анча картайиб колган хозирги чоғида ҳам суяги йўк эди унинг.

Ҳазрат сохибкирон йигитларнинг шўхлигидан ҳам, амирларнинг гапларидан ҳам вокиф бўлиб ўлтирган эсада, ўзини билмаганга солди. Аммо йигитлар, Аббос баҳодир билан амир Муайяднинг боласи, ўзиям бўладигани бўлди...

Аҳли мажлис таркалгандан кейин Темурбек ёлғиз қолиб, мажлисда бўлган гапларнинг мағзини чакди. Демак, амирлар, айникса ёшлар уруш-талошни кўмсаб қолишибдур. Темурбек ёшлардан кўпам хафа бўлмади. Чунки ёшлар — ёшларда, ўзини ҳеч ерга сиғдиришолмайдурлар. Лекин катталарга нима бўлди, ўзи? Ер-сув, мол-мулки етарли. Ва яна хизматларига яраша суюрғолотлар бериб турибди. Ахир, шуларни еб-ичиб ётишса бўлмайди-ми? Йўк, улар бирни мингга етказмасалар уйқулари келмайди. Қорун тоғини кўпориб олиб келиб берсанг ҳам тўймайдилар. Хулласи калом, уларнинг ёши улугларни молдунё дардида, йигитлари эрса ўйин-кулги, маишат илинжида.

Ҳазрат сохибкироннинг фикрини узок юртларга бўладиган харбий юришлар ва киргинбарот урушлар олиб кетди. Унинг хаёлини оёқ учи билан хонага чой олиб кирган дастурхончи бузди. У шундайгина эшикдан кираверишда ўнг тарафдаги токчага чойнак билан пиёлани кўйиб, кўлтиғидаги иккита пиёзлик ёғлиқ нон ўралган зарбоф дастурхонни олиб бориб хожасининг олдига ёзди. Сўнг чойнак-пиёлани дастурхонга кўйиб, ўзи ҳам унинг бир четига чўк тушди. Чойни икки-уч марта шопиргач, бир култум куйиб ўзи ичди, кейин куйиб ҳазрат сохибкиронга узатди. Дастурхончи чикиб кетгандан кейин Темурбек яна ўй-фикр ва хаёлга ғарқ бўлди. Кўз ўнгидан хозиргина

тарқалган мажлисда бўлиб ўтган воқеалар ўрмалаб ўтаверди. Ўйламасликка ҳаракат қилди-ю, иложи бўлмади. Ахийри, уч марта қарсақ чалиб, эшик оғани чақирди. У шу атрофда экан, дарров кирди.

— Агар ётиб қолмагон бўлса, қиссахонни чақиртириб келинг.

— Бош устига, аълоҳазрат! — эшик оға икки қўлини кўксига қўйиб, чуқур таъзим қилганча, орқаси билан юриб хонадан чиқди.

Қиссахон ҳали ётмаган экан, тезда келди. Ҳазрат соҳибкирон унга қаршисидан жой кўрсатди.

— Марҳамат, ўлтиринг, таксир, бир гурунглашайлик, деб йўқлатган эдик сизни.

Қиссахон таъзим қилиб, кўрсатилган ўринга бориб ўлтирди. Дуо-фотиҳадан сўнг ҳазрат соҳибкиронга деди:

— Ҳазратимнинг муборак кўнгиллари нени хуш кўрадур? Рустаму дoston ва Афросиёб қиссасиму, Искандар Зулқарнайнданму ёки Абу Муслим дostonиданму?

— Майли, бу гал Искандар Зулқарнайдин бўлақолсун, — деди у. Амир Темур бу одамдан кўп ривоят ва қиссалар эшитган. Лекин шулардан Искандар Файлақус қиссасини кўпроқ ёқтирарди. Шунинг учун бугун ҳам ўша қиссани ихтиёр қилди.

Қиссахон узок юнонистонлик Файлақус, унинг зийрак ва жаҳонгир ўғли Искандарнинг Эрон, Турон ва Ҳиндистонда олиб борган зафарли урушлари хақида мароқ ила сўзлаб берди.

— Ҳа, буюк подшоҳ бўлгон у. Жаҳон ҳали унақасини кўрмагон ҳам, эшитмагон ҳам. Ичида «подшоҳ бўлсанг, ўшандай подшоҳ бўлиш керак. Бўлмаса...» деб ҳавас қилиб қўйди Темурбек. Лекин, барибир, Искандар Ҳиндистон бирлан Чинмочинни ололмади. Темурбек яна хаёл суриб кетди. Хаёлини ўша узок замонлар Искандар Зулқарнайн даври олиб кетди. «Юнонистондай катта бир мамлакатга подшоҳ эркан, йўл азоби — гўр азобини тортиб, ўлимга тик боқиб, шунча узокдин келиб, Эрон, Турон ва Ҳиндистонда уруш қилиб юришга не ҳожат бор эрди унга? Нима, бойликми ё шон-шухратми? Ўйлаб-ўйлаб кўнглидан шу фикр кечди. Нима, жаҳонгирлик қилиб қон кечган битта Искандарми? Эрон подшоси Дорочи? Турон халқи устидан ҳам ҳукм юргизаман деб, Ўқузнинг ўнг қирғоғидаги юртларга бостириб кирди. Оқибати нима бўлди? Бўйсундирдимми у туронликларни? Йўқ, албатта. Аксинча, бошидин ажралди. Араб сарқардаси Қутайба ибн Муслим-чи? У ҳам узок юртдин — Арабистондин бу

ерларга келди. Лекин ўзга юртда ер тишлаб қолди. «Шундай бўлгач, ўзга юртларга бостириб бориб, қилич чопишдин не муддао? Яратганга шукрлар келтуриб, тинчгина ётғонинг, эл-юртингни обод қилғонинг яхши эрмасму? Э, одамлар, одамлар! Тиниб-тинчимаган одамлар! Балким уларнинг бу хатти-ҳаракати тўғри, қонунийдир. Бориға қаноат қилиб, фақат ҳузур-ҳаловатни кўзлаган подшоҳ — подшоҳ эрмас, балки шунчаики хўжайин. Ҳақиқий подшоҳ улким, мулкани кенгайтириб, бошқа юртларни ҳам итоат қабзасида тутишга интилури ва шундай қилури», деган фикр кўнглидан кечди. Шу он хаёлиға Чингизхон келди. Мана уни саркарда, жаҳонгир подшоҳ деса бўлади. У дунёнинг қарийб ярмини олди. Давлатининг бир учи Хитойда бўлса, иккинчиси Урусияда. Хитойнинг қарийб ярми, Эрону Афғонистон, Озарбайжон ҳамда ҳар иккала Ирокни олган. Ва яна тирик қолғон. Хоки поки ҳам ўз юртида.

Қиссахон ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан ўтаётган гапларни юз-кўзидан уқиб ўлтирган эди. У бемаврид чакирилишининг сабабини тушунди. Демак, Амир Темур ҳам ўша Искандар Зулқарнайн сингари подшоҳ бўлиш орзусида. Балким у ҳақдир. Замон ўзи шунақа. Подшоҳ бўлганга яраша зўри бўлиш керак. Қучсизларга бу ёруғ дунёда ўрин йўқ. Темурбек эса яна бирмунча вақт бошини қуйи солиб нималарнидир ўйлаб ўлтирди. Қиссахон суҳбат охириға етгани ва ҳазрат соҳибқирон чарчаганини уқиб, у бош кўтариши билан кўлларини дуоға очди:

— Ҳазратимнинг муборак хотирларидин иаинки яхши ўй-фикр кечган бўлса, Парвардигори олам рўёбга чиқарсун, омин!

Амир Темур ҳам кўлларини дуоға очди.

Қиссахон чиқиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Бибихонимнинг қодирига ўтди. Бегим одатдагидай ҳазрат соҳибқироннинг келишини кутиб ўлтирган экан. Амир Темур кириб борганда шам ёруғида қандайдир «Сулук» китобни муталаа қилиб ўлтирган эди. Қодир ёпиғи кўтарилиши билан сапчиб ўрнидан турди ва эриға таъзим қилди.

— Бегим, ҳали ҳам ётмай ўлтирибсизму?

— Ҳамма вақт кўзим йўлингизға нигорон, ҳазратим.— Бибихоним яна бир бор эгилиб таъзим қилди ва шитоб билан келиб эрининг елкасидан олтойи пўстини билан телпагини олди. Сўнг уни тўрдаги бахмал тўшакка ўткизиб, дастурхон ёзмокчи бўлди.

— Йўк-йўк, бегим, хожати йўк. Чойни худо хоҳласа эрталаб ичурмиз. Бибихоним яна бир марта эрига таъзим қилди ва дастурхонни йўлак четидаги сандук устига олиб бориб кўйди.

Саропарда орқасига аввал Амир Темур, кетидан Бибихоним ўтиб кетишди...

Темурбек эртаси ҳам, индини ҳам ўй-хаёл билан юрди. Бу сафар у кўпроқ Чингизхонни эслади. «Ҳа бепоён мамлакатга подшоҳ бўлиб ўтди. Улуғ саркарда ва тенги йўк подшоҳ деган ном қолдирди, ўзидан. Подшоҳ бўлганга яраша Искандар Зулқарнайн ва соҳибкирон Чингизхонга ўхшагон подшоҳ бўлиш керак».

Ҳа, ҳеч бўлмаса аввалда Чингизхон ва онинг фарзандлари тасарруфида бўлгон эл-юртларда ўз ҳокимияти-мизни ўрнатмоғимиз зарур. Тўғри, аларга меросхўр чингизийлардур. Локин биз ҳам ёт эмасмуз: Чингизхон каби Нух алайҳиссалом ва Туминахонга авлод эрурмиз. Бу биринчидин. Сониян эрса бу юртлар, айникса, Эрон, Ироки ажам бирлан Ироки араб ҳамда Озарбайжон Ҳалокухон ҳукуматининг инкирозидин кейин парча-парча бўлиб ётибдур. Хар вилоятда бир подшоҳ: Хуросонда — Қартлар, Сабзавор бирлан Исфароинда — сарбадорлар, Форсда — Музаффарийлар, Ирокда — Жалойирийлар, Журжонда — Чўлонийлар... Алар бир-бирлари бирлан нифоклашуб, бир-бирларини талаб ётибдурлар. Рааё бирлан бароё ўта қийналгон. Ва яна ул мамлакатларда ислом асослари бузулгон. Исломда етмиш иккита ботил мазҳаб пайдо бўлибдур. Аларни йўқотиб, ҳақ мазҳабни, аҳли суннат ва жамоага ривож бермок лозим. Бу эллар ва юртларни бир туғ остига бирлаштирмоғимиз даркор.

Шу ерда соҳибкирон ёдига замон уламосининг муктадоси саййид Шариф Журжонийнинг мактуби тушди. Унда «Ислом уламосининг барчаси бир оғиздин иттифок бўлиб айтгонларки, Аллоҳ таоло ҳазрат рисолатпаноҳ пайгамбаримиз, унга тангри таолонинг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини тарқатиш учун хар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этгон. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Темур соҳибкирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва хар тарафга ёйди», дейилган эди. «Ҳа, бу Парвардигори оламнинг амр-фармони. Они бажармок биз банданинг вазифамиздур», деди у ичида. Шу ерда Темурбек ўша шавкатли подшоҳлардай иш тутиш, қолаверса Тангри таолонинг шул амрини бажаришга аҳд қилди. Темурбек энди жаҳонгирлик тариқига майл кўргизди. Бу жаҳонгирлик тариқи деган нарса

кейинчалик кўп халқларга кулфатлар келтирди, Темурбекнинг ўзи ҳам ит азобини тортди...

Ҳа, ҳокимият ва сиёсат аслида калтис нарса бўларкан. Тожу тахтга муяссар бўлган ҳар бир зот улуғликка, бошқалар устидан ҳукм юритишга интиларкан.

Амир Темур жаҳонгирликни Ҳиротга юришдан бошлади. Воқеанинг бошланиши бундай бўлди. 1379 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибкирон Кешда қурултой чакиртирди. Бундан барча амирлар, беклар ва вилоятларнинг ҳокимлари оғоҳлантирилдилар. Ўшанда у Ҳиротга чопар орқали мактуб йўллаб, Малик Гиёсиддин Пир Алини ҳам қурултойга таклиф қилди. Малик Гиёсиддин Пир Али Амир Темурнинг чопарига иззат-икром кўрсатди, лекин қурултойга боришни пайсалга солди. Чопар жўнаб кетаётганда эса унга «ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига боришдин бош тортмаймуз, аммо элчи этиб ҳеч бўлмағонда Ҳожи Сайфиддин жаноблари юборилганда бош устига эрди», деб баҳона қилди. Ҳазрат соҳибкирон Малик Гиёсиддиннинг айтганини бажарди. Ҳожи Сайфиддинни муносиб совға-салом ҳамда дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ўрнатиш ҳақидаги таклифлар ёзилган мактуб билан Ҳиротга жўнатди. Малик Гиёсиддин Пир Али ҳазрат соҳибкироннинг бу элчисини ҳам иззат-икром билан кутиб олди, унинг шарафига подшоҳона зиёфатлар уюштирди. Лекин қурултойга бориш-бормаслик ҳақида бир нима демади. Аксинча Ҳожи Сайфиддинни бир йил мобайнида Ҳиротда тутиб қолди. Айна пайтда у урушга ҳозирлик ишларини кизитиб юборди: тумонат одам қалъа деворлари ва унинг буржу бораларини таъмирлаш ва мустаҳкамлашга сафарбар қилинди. Бир йил ичида узунлиги икки фарсах келадиган Шаҳристон бино этилди. Шаҳарнинг теварак-атрофидаги ўттиз маҳалла, боғу роғлари билан, девор билан ўраб, шаҳарга кўшиб олинди. Ҳирот булуқларидан катта миқдорда ғалла ва дон-дун ташиб келтирилиб, узок муддатга етадиган озиқ-овқат захираси тўпланди. Ҳожи Сайфиддин буларнинг ҳаммасидан хабар топиб, савдогарлар орқали Кешга етказиб турди. Орадан бир йил муддат ўтиб, 1380 йилнинг баҳорида Ҳожи Сайфиддиннинг ўзи ҳам Кешга қайтиб келди. Амир Темур элчи билан батафсил гаплашиб, барибир уруш бўлишига ишонч ҳосил қилди. «Э, аттанг, биз бу ишлар тинч йўл билан битиб кетади, деб ўйлагон эрдик. Бўлмади. Барибир кон тўкилатурғон бўлди», деди у суҳбат этаклаб қолганда Ҳожи Сайфиддинга. Шундан кейин Амир Темур ҳам уруш ҳозирлигини кўра бошлади.

Шу ахвол асносида катор-катор туяларга ортилган совға-салом билан Кешга Моҳон ҳукмдорларидан Алибек Жониқурбоний келиб қолди. Бу ўша — бундан бир неча йил муқаддам ҳазрат соҳибқиронни 62 кун зах ертўлага қамаб қўйган Алибек Жониқурбонийнинг ўзи эди. У ўшанда ҳазрат соҳибқиронни кулликка сотиб юбориб, мўмай пул ишлаб олмоқчи бўлган эди. Энди бўлса, ҳазрат соҳибқироннинг толеъ юлдузи осмон буржидан тулуъ қилганини эшитиб, даргоҳига бош эгиб келиб ўлтирибди. Ва яна бандалик ва хизматкорлик камарини белига боғлаб келибди. Тақдир экан бу, тақдирдан эса қочиб кутулиб бўлмайди. Алибекнинг юзида илгариги шуур ва ғурурдан асар қолмаган. Алибек Жониқурбоний энди кечаги банди олдида тиз чўкиб, унинг илтифотларидан умидвор бўлиб ўлтирибди. «Ал-қасосу мин ал-ҳақ», деган гап рост экан. Душман ўз оёғи билан келиб қолди. Амир Темур уни қилмишига яраша жазоласа бўларди. Бўлганда ҳам, минг бор ҳаққи бор эди. Лекин у бундай қилмади. Ҳеч нарса бўлмагандай Алибекка мулозамат кўрсатди. Ўлтирган ўрнидан туриб бориб, тиз чўкиб ўлтирган Алибекни қўлтиғидан олиб турғизди ва ёнига ўтқизди, сўнг ҳал-ахвол сўради:

— Хуш келибдилар, бек! Сихат-саломатлигингиз дурустму? Аҳлу оилангиз тинчму? Қайси шамол учирди сизни бу тарафларга?

Алибек бошини кўтаролмади, охири овози чиқар-чикмас жавоб қилди:

— Зунгторлик эдимен учин боғишлонг мен нодони, оли ҳозрот! Бир умур билими боғлоп гуллуғингизде бўлойин, дийип бўсоғонгизо бош урип гелип отирин. Дерга-хингиздон қўвмонг мени, оли ҳозрот. Веполи итингиз бўлуп оли бўсоғонгизи горайин.

Алибек яна ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига ташлади.

— Ҳай-ҳай, бек! Ўрнингиздан турингиз! — Амир Темур ўрнидан туриб яна унинг қўлтиғига кирди. Шу пайт хос чухралардан бири, қўлидаги найзани деворга йўлаб қўйиб, чопиб келди ва иккалалари Алибекни турғизишиб, ўрнига ўтқизишди. Амир Темур уни юпатишга тутинди:

— Ҳаммамиз ҳам бандамиз, бек. Банда бўлганда ҳам хом сут эмган бандамиз. Худо шохид, сизга нисбатан кўнглимизда ҳеч канака гина-қудурат йўқ. Қелганингиздин эрса хурсандмиз.

Алибек ҳамон безгак тутгандай титраб-қакшаб ўлти-

рар эди. У икки қўлини кўксига қўйиб яна боши ерга теккунча эгилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди.

Шундан кейин Алибекнинг одамлари совға-саломлар солинган хуржинларни олиб кириб, ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйдилар. Алибекнинг мулозимларидан бири бошига пистаранг гул солинган оқ ҳарир рўмол ташлаган ўрта бўйли, нозик-нихол, кулча юзли ўн ўч-ўн тўрт ёшларга борган қизчани етаклаб кирдилар ва хуржинлар ёнига чўккалатиб қўйдилар.

— Бу — мени гизим Хон Султон, — деди Алибек ҳазрат соҳибкиронга.

Қизалок ҳам Амир Темурга тортик килиб олиб келинган экан.

Амир Темур совға-саломлар учун Алибекка миннатдорчилик билдирди:

— Хон Султонни олиб келиб яхши килубсиз, бек. Йўлимизни қиска қилдингиз. Сиз бирлан куда-анда тутишиш ниятимиз бор эрди.

Алибек яна чуқур таъзим қилди.

Шундан кейин ясовулбоши ёрдамчилари билан кириб, Алибек олиб келган совға-саломларни олиб чиқиб кетди. Улардан бири қизалокни ҳам етакламоқчи бўлиб қўлидан тортган эди, Темурбек уни қўли билан ишора қилиб тўхтатди. Ясовуллар совға-саломларни ташиб бўлишгач, ҳазрат соҳибкирон Алибекка ҳам ижозат берди. Алибек чуқур таъзим қилиб эшик оға билан бирга эшикка қараб юрди. Лекин остонага борганда Амир Темур уни тўхтатди.

— Хон Султон ҳам ҳозирча ўзингиз бирлан бирга туратурсин, бек.

Алибек яна бир марта эгилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди. Эшик оға келиб Хон Султонни ҳам кўринишхонадан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Алибекни аҳлу оиласи билан шинамгина бир ҳовлига олиб бориб жойлаштирдилар. Бу ерда турмуш учун керак бўлган ҳамма нарса олдиндан мухайё этиб қўйилган экан, Алибек ва оиласи камчилик сезмай, бир неча вақт ўша ерда истикомат қилдилар. Бир ҳафтадан кейин совчилар бориб Хон Султонни амирзода Муҳаммад Султонга унаштириб келишди. Орадан бир ой ўтиб уларнинг тўйи бўлди...

Хиротга юришдан аввал ҳазрат соҳибкирон Алибекка юртига қайтишига ижозат берди.

Ҳижрий 782 йил шаъбон ойининг бошларида (1380 йил ноябр ойи бошида) ҳазрат соҳибкирон Хуросон мулкини энди ўн тўртга қирган учинчи ўғли амирзода Мироншоҳга

улус килиб берди. Лекин Хуросон хали Амир Темурнинг тасарруфида эмасди. Амирзода Мироншоҳ уни куч билан тасарруфига киритиб олиши керак. Ҳа, Амир Темур болалари ва набираларини «тайёрга айёр» кабилида тарбияламади. Уларни меҳнатга йўргакдан кўниктирди. Мироншоҳни ҳам шу тариқа ўстирди. Тўрт ёшидан ўқитиб, хат-саводини чикарди, сўнг мадрасада ўқитди. Кейин эса махсус бириктириб кўйилган муаллимлар уни давлатни бошқариш ва ҳарб ишлари сулукларига ўргатдилар. Амирзода Мироншоҳнинг суяги ҳам меҳнат ва уруш-таллошларда котди. Шундай бўлса-да, Хуросондай мамлакатни бошқаришга хали у ёшлик киларди. Бунинг устига Малик Гиёсиддин Пир Алидай тажрибали подшоҳ билан якка ўзи курашолмасди. Ҳазрат соҳибқирон Мироншоҳга тўққиз минг отлик аскарни эллик кўшин килиб берди. У бу катта кўшинни бошқара олармикин? Малик Гиёсиддиннинг яхши қуролланган катта лашқари, Хирот, Бодхиз ва Фушанж сингари мустаҳкам кўрғонлари бор. Буларни бўйсундириш Мироншоҳнинг кўлидан келармикин? Йўқ, албатта. Шунинг учун Ҳазрат соҳибқирон Жаҳонгир барлос, Муҳаммад Султоншоҳ, Ҳожи Сайфиддин, Окбуғо, Усмон Аббос, Тобон баҳодир, Пир Хусайн барлос каби кўзи жангу жадал ва таллошларда пишган амирларни ўғлига кўшиб берди.

Амирзода Мироншоҳнинг кўшинлари Жайхундан кемаларни бир-бирига занжирлаб қурилган махсус кўприк ёрдамида ўтдилар ва Шибирғонга келиб тушдилар. Амирзода кишни шу ерда ўтказди. Қиш охирлаб қолганда эса Мурғоб дарёсидан ўтиб Бодхиз вилоятини босди. Лекин Мироншоҳ Бодхизда ўрнашиб қололмади. Малик Гиёсиддин Пир Алининг иниси Малик Муҳаммад унга катта талофат етказиб вилоятдан суриб чикарди. Амирзода Мироншоҳ яна Мурғобга чекиниб, бирмунча вақт ўша ерда жон саклади. Хайриятки, Малик Муҳаммад уни таъқиб килиб Мурғобга бормади. Унда аҳволи не кечарди?

Ҳижрий 782 йил охирида (милодий 1381 йилнинг 27 март куни) Ҳазрат соҳибқирон Хуросон устига юришга қарор қилди ва теварак-атрофнинг лашқарини йиғиб келиш учун тавочию жарчиларни жўнатди. Кеш жилғаси лашқаргоҳга айлантирилди. Теварак-атрофдан шу манзилга туманат лашқар жам бўлди.

Айни шу пайтда Мохондан Алибек Жониқурбонийнинг элчиси келди. Элчи совға-салом билан бирга Алибекнинг Амир Темурга ёзган мактубини олиб келди. Алибекнинг мактубида: «Енгишли лешкер Хирот устине йўриш

эдайжак болса, мени герчек йигитлерим биллерине вепа кемерине меком бағлоп соҳибкирон торопиндо дуруп сўвешежекдурлер», деб ёзилган эди. Ва яна ўша мактубда «Эгер соҳипкирон иноян бўлсо, менбандеси гўшинлора гажарчилик этмеге тайярдин», деб ҳам уктирилганди.

Амир Темурнинг катта лашкари Жайхундан кечиб ўтиб, Андхудга келиб кўнди. Ҳазрат соҳибкирон одатдагидек, ўша кунди Андхуднинг мукаддас жойларини бориб зиёрат қилди. Мозорлар ва масжиду мадрасаларнинг шайхлари, имом хатиблари, мударрислари ва жорубкашларига, ғарибу ғуробага инъом ва садакалар улашди. Кечга яқин машхур шайхлардан Бобо Сангуни бориб зиёрат қилди. Бобо Сангу Жаҳрия тарикатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлиб, узлатда кун кечирарди. Нимагадир ҳазрат соҳибкироннинг ташрифидан мамнун бўлмади у. Хатто ўрнидан туриб ҳам қўймади. Жаҳл билан унга ўкрайиб каради ва бошини қуйи солганича ўлтириб олди. Амир Темур буни ўзича яхшиликка йўйди ва чўк тушиб, шу ердан ўтганларнинг ҳақкига Куръон тиловат қилди.

— Ҳазратим, хабарингиз борму-йўкми Алло таоло рўйи заминнинг сийнаси бўлмиш Хуросонни бизга иноят қилди,— деди у. Бобо Сангу индамади. Ундан яхшилик кутишга умид йўқ эди. Амир Темур ва мулозимлари фотиҳа ўқишиб, ўринларидан туришди.

Эртаси кунди тонгда ҳазрат соҳибкирон кўшинлари Андхуддан кўчдилар ва саодат, икбол билан манзил-баманзил юриб, Хирот сари юзландилар. Муаррихнинг ибораси билан айтганда, ўша кунлари катта кўшин дабдабасидан осмону замин ларзага келди.

Зафар асар лашкар Сарахсга яқинлашгач, вилоят ҳокими Малик Муҳаммад зўр ҳурмат ва эҳтиром ила ҳазрат соҳибкирон истикболига чиқиб, қалъа дарвозалари калидларини унга топширди. Амир Темур уни суюрғамиши шарафига муяссар қилиб, вилоятини ўзига қайтариб берди.

Шундан кейин Амир Темур кўшинларини етаклаб Мурғобга келди ва Мироншоҳни ўзига қўшиб, Хирот устига отланди. Амир Темурнинг кўшини йўлда қийинчилик ва тўсиқларга учрамади. Бирон жойда унга бирон зот биронта ўк узмади. Шу тариқа, йўл босиб, Хиротдан ўн бир фарсах наридаги Жигдалик манзилига келиб кўндилар. Темурбек шу ерда Алибекни йўқлаб қолди. Лекин Хиротга яқинлашиб қолганларида ҳам ундан дарак бўлмади. Ахир, Хуросонга юриш бошламасдан аввал

у Кешга одам юбориб, «Эгер соҳибкирон Хуросона юриш башласа, мен бендеси гўшунлери гажарчилик этмеге тайярдин», деб ёзган шу эмасмиди? Қани энди ўша гажарчи? Ҳазрат соҳибкирон дарҳол Моҳонга чопар юборди ва Алибекдан зудлик билан йигитларини тўплаб зафар язақ ўрдуга етиб келишини талаб қилди. Бирок Алибек пинагини ҳам бузмади. Ўзи келмагани етмай, Темурбекнинг чопарини ҳам тутиб қолди. Ҳа, Алибек Жониқурбоний кейинги пайтларда ўзгариб қолган эди...

Малик Гиёсиддин Пир Али бу пайтда Хиротда эмасди. У сарбадорларга қарши юриш қилиб, кўшини билан Сабзаворда турган эди. Юз берган воқеани эшитгач, бошда довдираб қолди, ҳатто бор-йўғини олиб Фурга қочиб кетмоқчи ҳам бўлди. Лекин Алибек Жониқурбоний билан бўлган гапларни эшитиб, жонланиб қолди ва лашқарини Хиротга қараб бурди.

Амир Темур унинг йўлини тўсиб чиқиш ва Малик Гиёсиддинни Хиротга ўтказмаслик учун ихтиёридаги кучлар билан Жом, Қавсия ва Фушанж тарафга қараб от сурди. Қавсия кутволи паҳлавон Маҳдий қаршилиқ кўрсатмай, калъани ҳазрат соҳибкироннинг мулозимларига топширди. Жом билан Фушанж жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатди. Ҳар иккала калъа Амир Темур кўшинлари тарафидан қуршаб олинди.

Ҳазрат соҳибкирон жанглар давом этиб турган кунлардин бирида, Хирот атрофидаги Таябод кишлоғига, пири Зайниддин Абубакр Таябодийни зиёрат қилгани борди. Пиру мурид бир неча вақт у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар, фотиҳа олдидан шайх Темурбекка ваъз-насиҳат қилди: «Абулмансур Темурбек! Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилғил: 1) кенгаш, 2) машварат ва маслаҳат, 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва ҳушёрлик, 4) эҳтиёткорлик. Кенгаш ва машваратсиз бошқарила турғон салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари тўғри бўлмаган жоҳил одамга киёс қилиш мумкин. Унинг айтган гаплари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирадур. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат, кенгашу тадбиркорлик бирлан иш юрит, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмағайсен. Шунини ҳам билишинг жоизки, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат бирлан бўлғай, яна бир қисми билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан бўлур. Қатъийлик, сабру чидамлик, соғлиғу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат бирлан барча ишлар амалга оширилур».

Амир Темур дуо-фотиҳадан кейин пири билан хайрлашиб, Фушанж теварагига қайтди. Йўл-йўлакай пири айтган гапларнинг мағзини чакди. «Демак, ҳар ишники қилсанг кенгаш ва машварат бирлан қил. Ҳўлаб ва тадбиркорлик билан иш тут. Сабр-токатли бўл, амирларнинг ва мулозимларнинг гуноҳ иш қилиб қўйғонларида кечиримли бўл. Давлат юмушларида ҳамиша ҳушёр ва сергак бўл», деди ичида ўз-ўзига. Темурбек мана шундай пири борлигидан суюнди. Ҳамма вақт ақлли одамлар билан кенгашиб, тадбиркорлик билан иш юритиш кераклигини яна бир бор англади. Баъзида каттиққўллик талаб қилинади. Бусиз мумкин эмас, албатта. Аммо иложи борича масалани тинч йўл билан ечишга ҳаракат қилган яхши. Шунинг учун ҳам Фушанж кутволининг ҳузурига бир неча бор элчи юбориб, қалъани урушсиз топширишни таклиф қилди. Афсуски, кутвол унинг сўзларига кулок солмади, аксинча ҳар сафар элчи бориб қайтгандан кейин, қалъани ўраб турган қўшин тирборон ва тошбўрон қилинди. Шундай бўлгач, илож қанча? Амир Темур қўшинларини ҳал қилувчи жангга ташлади. Тўрт кун давом этган шиддатли жанглардан кейин Фушанж ишғол этилди. Ҳар икки тарафдан кўп одам қурбон бўлди. Буйруққа биноан Фушанж қалъасининг истехкомлари бузиб ташланди.

Хирот учун бўлган жанглар ҳам шу тарзда оғир кечди. Маълумки, Амир Темур кўрган чора-тадбирларга қарамай, Малик Ғиёсиддин Пир Али Машҳад йўли билан Хиротга ёриб киришга муваффақ бўлди. Бирок шаҳар мудофаасини ташкил қила билмади. У ихтиёридаги қўшинлар билан Темурбекка бир неча кун қаршилиқ кўрсатди. Ҳатто бир-икки марта тунда қалъа ташқарисига чиқиб, ҳазрат соҳибқироннинг аскарига шабихун, урса ҳамки, барибир, Амир Темурга бас қелолмади. Темурий қўшинлар дарвозаларини синдириб, шаҳри берунга бостириб кирдилар ва уни ишғол қилдилар. Малик Ғиёсиддин қолган-қутган аскар билан шаҳри дарунга кириб яширинди. Шаҳри берун учун бўлган жанглар пайтида Малик Ғиёсиддиннинг икки минг йигити асир олинди. Лекин, шаҳри дарунни олиш анча қийин кечди. Охири Амир Темур қамалдагиларга қарши тадбир ишлатди. Малик Ғиёсиддиннинг Шаҳри берунда асир олинган икки минг йигитининг ҳаммасини банддан бўшатиб юборди ва шаҳри дарунга хуфиялар жўнатди. Уларнинг орасида ҳалиги асир йигитлардан ҳам бор эди, «кимда-ким қўриқлаб турган буржу бораларни ташлаб чиқса, унга

жони омонлик берилади, кимки мазкур буйрукка хилоф иш тутса, ўзидан кўрсин!»— деган фармон эълон қилинди. Буйруқдан нухалар кўчиртирилиб, ўк ёй билан шаҳри дарунга отдилар. Ҳалиги банддан бўшатирилганларнинг бир гуруҳи шаҳри дарунга кириб, кўча-кўйларда, бозор-ўчарда, халқ ўртасида ҳазрат соҳибқироннинг фармони ёйдилар. Тадбирнинг таъсири катта бўлди. Қалъанинг буржу бораларида турган жангчилар бирин-кетин ўрнини ташлаб кета бошладилар. Малик Гиёсиддиннинг одамлари маҳалла ва гузарларни кезиб, халқни мудофаага қанча чорламасинлар, бунинг нафи бўлмади. Охири Малик Гиёсиддин ҳамма нарса бой берилганини англади ва сулҳ тузиш кўйига тушди. Охири хотини Чингизий Тўкай Темурхоннинг кизи Султон бека, тўнғич ўғли Пирмухаммад ва ўзини Аланкува наслидан деб юрган Искандар шайхни Боғи зоғонга, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига элчи қилиб юбориб, ундан сулҳ сўради. Ҳазрат соҳибқирон Малик Гиёсиддиннинг элчиларига меҳр-шафқат ва илтифот кўрсатди, лекин сулҳ масаласини орқага сурди. «Бу масалани Малик Гиёсиддин бирлан учрашғонда ҳал қилурмиз», деб элчиларга қайтишларига ижозат берди. Кетаётганларида «Малик Гиёсиддинга бориб айтинглар, ёвлашишни давом эттириш ниятида бўлмаса ҳузуримизга келсун. Шаҳарни яхшилик бирлан топширсун. Бу бирлан минглаб мўмин-мусулмоннинг молу жони омон қоладур. Шунини унутмасунларки, мусулмонларнинг ували у бирлан бизнинг зиммамиздадур».

Малик Гиёсиддин эртаси кунини эрталаб шаҳарнинг машҳур шайхлари, уламози ва боёнлари билан бирга ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига, Боғи зоғонга борди ва шаҳарни унга таслим этди. Темурбек аввалда уни подшоҳона сийлади, сўнг гап орасида изза қилди:

— Аслида яхшилик — яхши, аълоҳазрат. Сиз бирлан биз бошда шунга амал қилғонимизда шунча қурбонлар ва вайронагарчилик бўлмас эрди, кўп йигитнинг ёстиги қуримағон бўлурди. Лекин, афсус...

Малик Гиёсиддин индамади. Нима ҳам дерди?

— Ҳатто ҳазрат пиримизнинг ваъз-насихатларига ҳам қулоқ солмадингиз.

Амир Темур мавлоно Зайниддин Абубакр Таябодийнинг бундан аввал унинг илтимоси билан Малик Гиёсиддинга айтган панд-насихатларини эслатган эди. Пир ўшанда унга бундай деган эди: «Сен Ҳиротнинг мустаҳкам девори ва қалъасига эътимод қилуб, ўзингдин қудратли

бир подшоҳ бирлан ёвлашма, бу билан мусулмонларнинг заволига қоласен».

Малик Гиёсиддиндан яна садо чикмади. Фақат ер тагидан ўқрайиб Амир Темурга бир қараб қўйди, ҳолос. Унинг катта қўқ кўзларидан алам ва нафрат учқунлари чакнаб турарди. Мағлубият алами шунақа бўлади, ўзи. Амир Темур эса уни эзишда давом этди:

— Эссизгина ҳали ўн гулидан бири очилмай завоқ бўлғон йигитлар! Сиз бирлан биз, аълоҳазрат, чин дунёга борғонимизда жавоб берамиз, алар учун. Ҳа, шундай, ҳазратим.

Шундан кейин бир дақиқа ўртага сукунат чўқди. Асосий гап кейин бўлади. Темурбек уни энди жаллоднинг қўлига топширади... Нима ҳам қила оларди. Тақдири азал бу! Шунини ўйлаб Малик Гиёсиддиннинг эти уюшиб, юраги орқасига тортди. Хайрият, у ўйлаганча бўлмади. Охири хайрли кўчди. Ҳазрат соҳибкирон ўктамлик қилди:

— Биз сизнинг молу жонингиздин кечдик, аълоҳазрат. Ихтиёрингиз ўзингизда. Хоҳласангиз Ғурга, қариндош-уруғларингиз, элингиз орасига борингиз. Ҳаж сафарини ихтиёр қилмоқчи бўлсангиз, нур устига аъло нур.

Шундан кейин Малик Гиёсиддин Пир Алининг икки юзига сал қон юришгандай бўлди. Кўзлари равшанлашиб, осмондан тушган бу бахт учун беҳад суюнди. Сапчиб ўрnidан туриб икки букилиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди:

— Лутфу қарамингиз учун минг бор раҳмат, аълоҳазрат! Яхшиликларингизни ўла-ўлғунимча унутмайдурмен.

Малик Гиёсиддинга бош-оёқ сарупо, икки тўққиз наслдор от, икки туман динори кепакий ақча ва бошқа тансиқ совғалар беришди. У ўша қуниёқ Хиротдан юрти Ғурга жўнаб кетди.

Хиротнинг фатҳ этилиши нафақат Хуросон, балки тамоm Эронзаминнинг бўйсундирилишига йўл очиб берди. Хирот олингач, ҳазрат соҳибкирон амир Жаҳоншоҳ Жоқуни қўшинларнинг катта қисми билан бирга Нишопур билан Исфароин устига юборди. Ўзи бўлса Алибек Жониқурбоний бўйин товлагани боис Қалот билан Тус устига қараб юрди.

Алибек Жониқурбонийнинг теварак-атрофда узунқулок гумашталари кўп эди. Ҳазрат соҳибкироннинг шахсан ўзи қўшин билан келаётганини эшитиб, изтиробга тушди. Нима қилади энди? Қурол кўтариб унинг қаршисига чиқадими? Йўқ, бунинг уддасидан чиқолмайди. Пашшадай эзиб юборади уни Темурбек. Юртини ташлаб

кочадими? Қаёкка боради? Ўйлаб-ўйлаб яна узр-маъзур айтиб Амир Темур хузурига боришга жазм қилди. Амир Темур Марвда тўхтаб Абу Муслимнинг муборак мазорини ва ўша кутлуғ шаҳарда ўтган азиз-авлиёларнинг муборак турбаларини зиёрат қилиб турганда, бу иккиюзламачи келиб яна унинг оёғига йикилди. Темурбек уни яна афв этди. «Хайр, майли, бу сафар ҳам унинг жони ва молидин кечайлик, куда-андалик хурмати», деди у ўз-ўзига.

Айни ўша кунлари сарбадорлар сардори хожа Али Муайяд ҳам келиб, ҳазрат соҳибкироннинг оёқларини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур Алибек Жониқурбоний ва хожа Али Муайяд шарафига катта зиёфат берди, ҳар қайсисини фахрий чопон, мурассаъ камару ханжар ва бошқа камёб совғалар ила сийлади.

Амир Темур эртаси куни саодат ва иқбол билан Марвдан кўчиб, Амир Валининг гумашталари ин қурган Сабзавор сари юзланди. Зафар асар лашкар Сабзавор атрофидаги Ўғилжатув яйловига келиб қўнди ва анъанага кўра, Сабзавор ҳокими хузурига элчи юбориб, қалъани яхшилик билан ҳумоюн мавқабнинг мулозимлари илгига топширишни таклиф қилди. «Акс ҳолда,— деб ёзилган эди унинг мактубида,— рааё ва бараёнинг молу жони ғорат елига соврилиб, қасру қалъангиз ва олий иморатларингиз кунфаякун этилур». Амир Вали ушбу мактубни олиши ҳамон ҳазрат соҳибкироннинг хузурига пешвоз чиқиб, Сабзаворни унга топширди.

Ўғилжатув яйловида бир неча кун лашкар билан чорполарга дам берилди. Ҳазрат соҳибқирон ўша кунлари бундан қарийб йигирма йил аввал мўғуллар истилоси туфайли бу ерларга қочиб келган Ҳожи барлос билан унинг иниси Идикуни мулозим ва хизматкорлари билан тутиб ўлдирган Хурошо кишлоғидаги қолган-қутган бузукиларни тутдириб, тиғдан ўтказдирди. Ашраф кишлогини амир Ҳожи барлоснинг набираси Али Дарвеш билан амир Идикунинг ўғли Муҳаммад Дарвешга суюрғол қилиб берди. Сабзаворни эса унинг пешвоси Шайх Али Сабзаворийга қайтариб, Тобон баҳодирни Сабзавор вилоятига доруға этиб тайинлади. Шундан сўнг ҳазрат соҳибқирон бахт-саодат билан пойтахт Самарқандга қайтди.

Шундай қилиб, 1381 йили Хуросон мамлақати ҳазрат соҳибқирон тарафидан бўйсундирилди. Хуросон тахтига зўр тантана билан амирзода Мироншоҳ ўтказилди.

1381 йилги юриш Амир Темурнинг Эронзаминга қилган биринчи ҳарбий юриши эди.

Амир Темур 1381—82 йилнинг кишини Бухоройи шарифда ўтказди. Лекин хордик чиқариш тинч, хотиржам кечмади. Ўша кунлари хазрат соҳибкироннинг бошига оғир мусибат тушди. Суюкли кизи Ога бегимдан айрилиб қолди. Уни бундан икки йил муқаддам зўр тўю томоша қилиб амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка узатган эди. Бир яшар Султон Хусайн исмли ўғли ундан ёдгор бўлиб қолди. Отанг ўлса-ўлсин, аммо боланг орқада қолиши керак экан. Бу йўқотиш Темурбекка жуда қаттиқ ботди. Шу тўрт-беш йил ичида нахотки бир эмас, икки фарзандидан айрилиб қолса! Эҳ, фарзанд доғи ёмон бўларкан...

Ога бегим ўлимидан кейин хазрат соҳибкирон яна дунё ишларига безътибор, салтанат ишларига рағбатсиз бўлиб қолди. Ҳатто Алибек билан амир Валибек бирикиб, Сабзавор устига қўшин тортишга ҳозирлик кўраётгани хақида Хуросондан ташвишли хабар олинганда ҳам парвойи палак бўлди. Амирлар ва вазирлар ташвишланиб, хазрат соҳибкироннинг эгачиси Қутлуғ Туркан огонинг хузурига бориб ялиниб-ёлвордилар. Ахвол шу зайлда давом этаверса, салтанат ғанимлари бош кўтариб, тожу тахт ва давлат оғир кунга қолишини айтиб, ундан ёрдам сўрадилар. Чунки хазрат соҳибкирон кўп ишларни эгачиси билан кенгашиб қиларди, унинг кенгаш ва маслаҳатларига қулоқ солар эди. Қутлуғ Туркан оғо амирлар ва вазирлардан бу гапни эшитиб, ташвишга тушди ва қулай фурсат топиб инисининг олдига кирди. Темурбек оёқларини сандалга солиб ўлтирган эди. Сандал устида пистаранг чарм муковалик «Қуръон» китоби. Оёк шарпасини эшитиб Темурбек эринибгина бошини кўтарди ва эгачисини кўриб охиста ўрнидан турди-да, уни сандалнинг бўш тарафига ўтказди. Дуойи фотиҳадан сўнг опа билан уни анчагача гапни нимадан бошлашни билмай бир-бирларига тиклиб ўлтирдилар. Охири сукунатни эгачи бузди:

— Нима қилардик, иним. Худонинг иродаси шунақа эркан. Бандасининг қўлидан нима келарди? Келинг, сабр-тоқат қилайлик.

Темурбек индамади. Фақат кўзларидан дувиллаб ёш келиб, юзларини ювди.

Шу зайлда эгачи билан уни оби дийда қилишиб олишди. Сўнг орага яна сукунат чўқди.

Хизматкор дастурхон олиб келиб ёзди. Лекин томоқларидан чой ҳам ўтмади. Ҳар ҳолда, эркак эркаклигини қиларкан, Темурбек ўзини тутиб олди, Қутлуғ Туркан огонинг бўлса кўзларидан ёш аримади... Темурбек пайт

пойлаб эгачисига астойдил назар солди. Бундан бир-икки йил бурун куч-кувватга тўлиб-тошиб юрган бу аёл бугун нимагадир хорғин кўринадур. Оқ юзининг ранги кетиб, сочларининг оқи кўпайган. Эгачисига раҳми келди, унинг сўниб бораётганидан ташвишга тушди. Чунки шу эгачисидан бошқа кими бор энди? Отасидан кейин ишонган тоғи шу эгачиси эди. Худо кўрсатмасин, унга бирон кор-ҳол бўлса, аҳволи не кечади? Шуларни ўйларкан, Темурбекни совук тер босди. Ўзини аранг босиб, эгачисидан кўнгил сўради:

— Сихат-саломатлигингиз яхшими, эгачи? Жиянлар омонму? Ўз-ўзим билан бўлиб сизлардан кўпдин бери хабар ололмадим.

— Бор бўлинг, иним. Ҳаммамиз тинч-омондурмиз. Жиянларингиз ҳам. Аммо...

Кутлуғ Туркан оғо буёғини гапираолмади. Дийдасига жикка-жикка ёш келиб, нафаси бўғилди. Темурбек дардини ичига ютиб, эгачисига далда берди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, илож канча деб, эгачи? Бандасининг кўлидан нима келарди?

— Ҳа, биз бандаларнинг кўлидан нима ҳам келур эрди,— деди Туркан оғо бош чайқаб. Сўнг сўзида давом этди: — Парвардигори олам буёғига Сиз бирлан бизга сабр-токат ато этсун. Энди, бек, тирикларнинг ғамини ейиш керак. Мотам тутиб ўлтираверсак эл-юртнинг аҳволи не кечади? Рааё ва бараёнинг холи-чи? Оға бегим энди қайтиб келармиди, бек. Ўзингизни қўлга олинг. Зудлик билан салтанат ишларини илгингизга олмасангиз бўлмас. Акс ҳолда мамлакатни фиск-фуруж чулғаб олгай, бузилиш ва парижонлик мўмин-мусулмоннинг бошига тушгай. Худо кўрсатмасун, мамлакат ташқарисидаги ғанимларимиз фурсатни ғанимат билиб мамлакатга бостириб киргудай бўлса, нима киламиз? Унда мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз, бек. Тангри таоло буни асло кечирмайдур, иним.

Шу тарика Кутлуғ Туркан оғо инисига кўпдан-кўп насиҳатлар қилди, лонуллаб турган қалбига таскин сувини сепди. Сўнг Сурайи таборакдан бир оят ўқиди-да, намози пешинни баҳона қилиб, инисининг ҳузуридан чикди.

Темурбек шу кеча бироз ором олди. Эрталаб бир қадар ўзига келиб қолди. Нонуштадан кейин вазири аъзамни ҳузурига чакиртириб, ундан мамлакат аҳволини суриштирди.

Вазири аъзам соҳибқироннинг ўзига келиб қолганидан

ич-ичидан суюнди, икки кўлини кўксига кўйиб, икки букилиб унга таъзим бажо келтирди:

— Худого шукр, аълоҳазрат! Эл-юрт тинч, лекин теварак-атроф ғала-ғовур.

— Теварак-атрофда не ҳол? Яна ўша Алибек бирлан Валими?

— Шундай, аълоҳазрат,— дея вазири аъзам Алибек билан амир Вали фитнаси хусусида бор гапни сўзлаб берди. Ва ҳар бир иборага урғу бериб деди:

— Алар Сабзанор устиға боскин килиш хусусида бир маслаҳатга келиб ўлтирғон эрмишлар.

Амир Темурнинг бирдан жаҳли чикди:

— Бу кўрнамак Алибек шунча килғон яхшилигимизни унут килибдурму! «Мол боласини боксанг, оғзи бурнинг мой килур, одам боласини асрасанг, оғзи бурнинг кон килур», деб бежиз айтишмағон эрканлар кўпни кўрганлар. Шунча яхшиликлар килғон бўлишимизға карамай эл бўлмади у.

Вазири аъзам унга кўшилди:

— Ўт аланга олмай туриб ўчирилмаса, эл-юртға офат келтирадур, аълоҳазрат.

— Рост айтасиз, таксир. Барча амирлар, нўёнлар ва аркони давлатни тушликка таклиф этинг.

— Бош устиға, ҳазрати соҳибкирон.

Вазири аъзам чуқур таъзим килганича, Темурбекнинг ҳузуридан чиқиб кетди.

Темурбек тушгача Алибек ва амир Вали исёни хусусида ўй суриб юрди. Нима килиш керак? Бор кўшинни олиб ўзи боргани маъқулми, ёки амирзода Умаршайх бошчилигида кўшин юборгани тўғри бўлурми эркан? Кўп ўйлади, аммо бир тўхтамга келолмади. «Майли, бу масалани кенгашда амирлар ва аркони давлатнинг ўзи ҳал кила қолишсин», деди у ўз-ўзига.

Тушликка барча аркони давлат, боёнлар, зафар нишон амирлар ва тиггузор бекларнинг барчаси тўпланди. Дуо-фотиҳадан кейин йиғилганларнинг барчаси ҳамон кора либосга бурканиб ўлтирган соҳибкиронга дилжўйлик билдирдилар. Имом хатиб Куръон тиловат килди. Бир-икки пиёладан чой ичилгач, ҳазрат соҳибкироннинг ишорати билан вазири аъзам сўз бошлади:

— Мухтарам аҳли жамоанинг мушкул тугунларни ечувчи пок дилларига маълум ва равшан бўлсинким, Мохон ҳокими Алибек Жониқурбоний бирлан Мозандорон ҳукмдори амир Вали кўрнамаклик килиб хонимиз,— у уй тўрида викор билан ўлтирган Суюрғатмишхонга таъзим

килди ва ҳазрат соҳибкиронга қарши тил бириктириб,— вазир аъзам унга ҳам таъзим килди,— исёну туғён туғини кўтарибдурлар. Алар бирга Сабзавор ва Хуросоннинг бошқа вилоятларини босиш ниятида жаҳд бирлан кўшин йиғаётгон эрмишлар. Агар номлари қайдга олингон амирларнинг фитнаси аланга олғудай бўлса, нафақат Хуросон, балки Мовароуннаҳрга ҳам катта хавф-хатар тугиладур. Улуғ хон бирлан ҳазрат соҳибкирон бу хусусда мухтарам жамоанинг фикрини билмок истайдурлар.

Ҳазрат соҳибкирон билан бирга кишлаб турган маҳрами асрори Аббос баҳодир бошқалардан олдин фикр айтди:

— Вазири аъзам жанобларининг гапида жон бор. Фитнанинг олди олинмаса, оқибати ёмон бўлиши тургон гап. Бу туз кўр қилғур Алибек қачонғача жазосиз қоладур. У кўп марта кечирилди,— Аббос баҳодир Амир Темурга ер остидан қараб кўйди,— лекин аҳдига вафо қилмади. Мана энди амир Валини ҳам йўлдин урибдур. Ул махлук барибир эл бўлмайдур, бизга — дея Аббос баҳодир кўлларини мушт қилиб тугди ва каттик ғижинди.

Амир Муайяд кўшиб кўйди:

— Шу юришда Туршизни ҳам бир ёклик қилмок даркор. Туршизликлар исёнчиларга кўшилиб кетиши мумкин.

Кейин яна уч-тўрт амир гапирди. Лекин ҳеч ким юришга қарши чикмади. Фақат юришни ким бошқаришини айтишмади. Чунки бу масалани одатдагидай, ҳазрат соҳибкироннинг ўзи ҳал этарди.

Киш ярмидан ўтиб қолганига қарамай, совуқ ҳали бўшашмаган. Бунинг устига қор тинмай ёғарди. Шунга қарамай, сафар хозирлиги бошлаб юборилди: вазир Мухаммад Довудга бир ойлик ошлиғ жамғариш, бор қурол-аслаҳани ва қодирларни ҳисоб-китоб қилиб чиқиш вазифаси топширилди. Вилоят ва ўлкаларга лашқар йиғиб келиш учун тавочи ва жарчилар жўнатилди. Андижонга — Умаршайх мирзо ҳузурига ва Сарахсга — амирзода Мироншоҳга чопар юборилиб, кўрсатилган вақтда Қалот ёнига келишлари буюрилди.

Хижрий 783 йилнинг қиш ўртасида (1382 йил январ ойининг охирларида) ҳазрат соҳибкирон Алибек билан амир Вали исёнини бостириш учун лашқарни етаклаб Бухоройи шарифдан чикди ва Мохон йўли билан бориб Қалот ёнига келиб тушди. Амирзода Мироншоҳ Сарахсдан келиб, шу ерда Улуғ ўрдуга кўшилди.

Калотнинг баланд девор билан ўралган мустаҳкам қалъаси бор эди. Алибек Жониқурбоний ҳазрат соҳибкироннинг Бухоройи шарифдан чиққанлигининг хабарини эшитган ҳамона аҳлу аёли ва хазинасини шу қалъага олиб келиб яширди. Қалъани камал қилувчиларни озик-овқат ва бошқа ҳаёт эҳтиёжларидан маҳрум қилиш мақсадида теварак-атрофнинг халқини ҳам қалъа ичига қўчириб олиб ўтди.

Амир Темур Алибек деб Қалот халқини қаҳр селига мубтало қилишни истамади. Шу сабабдан қалъа ичига одам юбориб қаршилиқ кўрсатиб, халқни кўрқув ва таҳликага солиш яхши эмаслигини уқтирди. «Агар ҳеч қандай кўрқув ва таҳликага тушмасдан,— дейилган эди унинг Алибекка йўллаган хатида,— қалъадан чиқиб ҳузуримизга келсалар, аввалгидай мурувват ва офиятларимиздин баҳраманд бўладурлар». Алибекнинг димоғига ғурур ва таккаббурлик ғубори қаттиқ ўрнашиб қолган экан, ҳазрат соҳибкироннинг беминнат марҳамат ва лутфу қарамидан баҳраманд бўлишни хоҳламади ва одамларини олиб тоққа қараб қочди.

Қалотни узок муддатлик камал урушларисиз олиб бўлмас эди. Ва яна бу иш қатта қурбонсиз рўёбга чиқмасди. Алибекни тоғу тошлар орасидан қидириш ҳам фойдасиз эди. Таниш бўлмаган қорли сўқмоқларда пистирма ёки бошқа бирон фалокатга учраб панд ёйиш мумкин. Лекин Қалотни олмай кетиш ҳам уят эди. Нима қилиш керак? Темурбек ўйлаб-ўйлаб шу ерда бир хийла ўйлаб топди ва қўшин бошлиқларини чақиртириб режасини уларга айтди. Сўнг баланд овоз жарчиларга қўшин орасига бориб: «Мозандарон деб адашиб бу ерга келиб қолибмиз, ҳазрат соҳибкирон чекинишингизни буюрдилар, деб жар солинглар», деб тайинлади. Тонг ёришмай қўшинлар тахминан бир фарсах масофага чекиниб, йўлнинг икки тарафига пистирма қўйди. Беш юз атрофида бўлган суворийлар бўлинмаси йўл ўртасини эгаллаб, қалъа тарафдан бўладиган ҳужумни кутишди. Амир Темурнинг қўшинлари чекингани қалъадагиларга эрталаб маълум бўлди. Қатта шодийна бошланди. Қарнайнинг наъраси, бурғунинг ноласи, қатта-кичик нағораларнинг гумбир-гумбири осмону фалакни тутди. Қутвол ва бошқа ҳарбий бошлиқлар шошилиш кенгаш қуриб, ёғийни қувиш, ўзига етиб бўлмаса, угруқ ва захираларини қўлга тушириш учун ошиқдилар. Қурол кўтаришга мажоли келган тирик жон: биров пиёда, бошқа бирлари отлик қалъадан чиқиб чекинган қўшин таъқибига тушдилар.

Пистирмаларни сезмай, йўл устида турган отликлар тўдасини кувиб кетдилар. Қалъадан бир ярим фарсах йироқлашганда хақиқий тузokka илинганларини англадилар. Улар чор атрофдан куршовда қолган эдилар. Оқибат ул-амр калотликлар Темурбекнинг чигирткадай ёпирилиб келган суворийларининг қиличига ем бўлдилар.

Кечга бориб Қалот яна қуршаб олинди. Амирзода Мироншоҳ Дехча дарвозаси қаршисига келиб ўрнашди, амир Муайяд орлотнинг ўғли амирзода Али қалъа ичига оқиб кираётган нахр бўйларини эгаллади, амирзода Умаршайх Қалотнинг яна бир муҳим дарвозаси қаршисига турди. Бошқа қўшинлар ҳам шу тарика ўз мурчилларига ўрнашдилар.

Эртаси кун тонг билан қалъа аҳли теварак-атрофида мўру малағ бўлиб турган лашкарни кўриб изтиробга тушди. Шу алфозда икки кунни кечирдилар. Амир Темур эса талофот етмасин деб қўшинларни жангга ташламади. Яна бир-икки кун кутишга қарор қилди. Шундан кейин ўзлари таслим бўлмаса, сувни ҳам беркитади. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан озик-овкат йиғиб келишнинг иложи йўқ. Заҳира кўпга етмайди. Яна сувни боғлатиб қўйса иш тамом, барибир таслим бўлишади — бошқа чоралари йўқ.

Охири, Амир Темур айтгандай бўлди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Алибек Жоникурбонийнинг гумашталари ўзаро кенгашиб, қаршилиқ кўрсатишнинг энди фойдаси йўқлиги, қалъани топширишдан ўзга илож қолмаганини гапириб турганларида, кенгаш бўлаётган ерга Алибекнинг ўзи кириб келди. Ердан чикдими, ски осмондан тушдими, уни ҳеч ким билмай қолди. Алибек тамом истеъдодини ишга солиб, кенгаш катнашчиларининг руҳини ўзгартириб юборди, гумашталарига далда берди ва Амир Темурни дафъ этиш борасидаги режасини айтди: «Ул бир вагтлер меним гўлиме душди, Вели огаминг айдонини эдип, ўни гойберайиндим. Осли уни шул воқт ўлдирийсам боложок экен. Эммо худой гуво, инди ўни хўкмон ўлдиржек. Босим элиме душер ол!»

Алибек ўша кунийек ҳазрат соҳибкирон олдиға элчи юборди. Унинг мактубида мана булар ёзилган эди: «Йўлдон одошиб шу гуналаре душдук, оли ҳазрат. Ўнунг устуне-де гуно эдип, бейле утонип ўтирис. Оли раҳимдорлигингиз, бичерелере кереминиз эҳли юрдде беллидир. Шунлукден мен бенденизин гуносини шу тезек ҳем гечирсениз дийиб гати инонган. Бизинг ислегимиз, эгерде ҳазрот соҳипкирон енгилмиз гўшинлерини галанинг

тўверегинден олип гитсе, хўкмен хезретимен топроғини зиярот этмеге барарис ва гала очорлорини унинг хизметкерлери ғолине гўвшурорис». Хазрат соҳибкирон Алибекнинг гапига бошда ишонмади. Лекин камоли марҳамати ва олий химмати туфайли бу гал ҳам унинг сўзларига эътимод килди ва кўшинларини бир фарсах масофага орқага қайтариб, элчиларини қабул қилиш ва улар билан янги сулҳ тузиш хусусида музокаралар олиб боришга рози бўлди. Белгиланган куни Олий ўрдуга Алибекнинг элчиси, Жонқурбонийлардан Мухаммадшоҳ келди. Алибек уруш ҳаракатларини тўхтатиш ва аҳдномани имзолаш учун хазрат соҳибкирон беш йигити билан Чукур дара тарафдаги дарвоза олдига боришини таклиф қилибди. Элчининг яна айтишича, Алибек ва қалъа кутволи ҳам беш мулозими билан ўша дарвоза ёнига келадилар. Сулҳ ўша ерда имзоланармиш. Амир Темур Алибекнинг таклифига розилик билдирди ва шартнома лойиҳасини тузиш учун ўз элчисини унинг элчисига қўшиб қалъа ичкарасига жўнатди.

Икки кундан кейин чошгоҳда Чукур дарада хазрат соҳибкирон Алибек билан учрашиши ва сулҳни имзолаб, қалъанинг калидларини қабул қилиб олиши керак эди. Лекин бу учрашув бўлмади. Элчилар Қалотга жўнаб кетганининг эртасига кечкурун хазрат соҳибкирон элчисининг навқари қалъадан совуқ хабар келтирди: Алибек Амир Темурнинг элчисини зиндонбанд этибди, хазрат соҳибкироннинг ўзини эса Чукур дарага учрашувга келганда тутиб олиш ниятида эмиш. Шу мақсадда ўша дарада теварак-атрофга пистирмалар қўйилибди. Темурбек буни эшитиб учрашувга бормади. Қалот камалини давом эттириш ниятидан қайтиб, кўшиннинг бир қисмини қалъа теварагида қолдириб, ўзи қолган аскар билан Хуросондаги яна бир мустаҳкам қалъа — Туршизга қараб йўл олди. Аммо ўшанда Қалотга олиб борадиган барча йўллари Суюрғатмишхон ҳамда амирзода Алининг туманлари билан тўсиб қўйди. Тўсганда ҳам шундай тўсдики, ундан чумчук ҳам ўтолмайдиган бўлди.

Туршизга бораётганларида, Ясси довондан ўтганларида, бирдан Дилшод оғонинг тоби қочиб қолди. Амир Темур бу шўх хотини бошқаларга ўхшаб уғрукда эмас, отда эрининг ёнида юришни яхши кўрарди. Ҳамма вақт аскар орасида, ҳеч нарсадан, хатто ўлимдан ҳам кўркмасди. Қиличбозликда эса эркаклардан қолишмасди. Ҳамма вақт соғ-саломат юрган одам бирдан оғриб қолди. Табиблар синчиклаб кўришиб ва маслаҳатлашиб, уни олий узангида

қолдириб бўлмаслик ва тезда Самарқандга жўнатиб юбориш зарурлигини айтдилар. Ҳазрат соҳибкирон Дилшод оғони одам кўшиб Самарқандга жўнатди.

Туршиз Хуросон Қўхистонидаги мустаҳкам қалъалардан саналарди. Малик Ғиёсиддин бир вақтлар уни амир Али Садидийга инъом қилган эди. Садидийлар аслида Ғур жамоасига тегишли тоифа бўлиб, баҳодирлик ва хисордорлик шеvasида шухрат таратган тоифа эди. Уларнинг Туршиз қалъаси ичида захира ва олатлари кўп эди...

Туршиз қалъасининг химоячилари Темурийлар кўшинини ўқ ва тош ёмғири билан қарши олдилар. Темурбек улардан буни қутмаган эди, негаки Садидийларга валинеъматлик қилиб келган Малик Ғиёсиддин айни пайтда ҳазрат соҳибкироннинг узангисида эди. Амир Темур Садидийлар уни кўришлари билан қалъа дарвозасининг қалидларини олиб чиқиб кўлига топширадилар, деб ўйлаган эди. Афсуски, ундай бўлмади. Амир Темур буни кўриб бир қадар асабийлашди ва қалъанинг рўбарўсидаги тепалик устида, ҳазрат соҳибкироннинг ёнида туриб кўшинларнинг ҳаракатини кузатиб турган Малик Ғиёсиддинга зарда билан деди:

— Садидийлар бир пайтлар сизнинг навқарингиз бўлишгон. Янглишмасам қалъани аларга сиз инъом қилгонсиз. Шундай эрмасму?

— Шундай. Ҳар қачонгидай сиз ҳақсиз, аълоҳазрат.

— Унда сизни кўриб турганлари ҳолда нега бизни тирборон қилишяпти.

— Беақллик ва жоҳилликларидан, аълоҳазрат.

Ҳазрат соҳибкирон бошқа унга сўз қотмади. Малик Ғиёсиддин бошқаларнинг олдида ўсал бўлди. Ер ёрилмади-ю, унинг қаърига кириб кетмади. Сўнг орқасига ўгирилди, рикобдордан отининг тизгинини юлиб олиб сапчиб отга минди-да, уни қалъа сари учириб кетди. Орқасидан икки навқари ҳам отига камчи босди. Қалъа кўнгираларидан мўралаб турган жангчилар хандакка яқинлашиб қолган суворийни таниб, отишмани тўхтатдилар. Малик Ғиёсиддин бор овози билан қалъадагиларга нидо қилди:

— Хой, биродарлар! Ақл-хушларингни йиғиб олинглар! Фуқаронинг ва ўз молу жонингни хавф-хатарга қўйишдан муддао не?! Ўз ихтиёрларинг бирлан улуғ Темурбекка тобеълик билдирсаларингиз жонингиз ва молингиз омон қоладур. Хой, Али Садидий! Наҳотки сен беҳуда қон тўкилишини истасанг. Кўрнамақлик қилма! Ўйлаб иш тут! Эсингни йиғиб ол! Агар ўз ихтиёринг бир-

лан қалъани топширсанг, ҳазрат соҳибкирондан кўп яхшилиқлар кўрасен. Мен бунга кафолат берурмен.

Бирок қалъа деворидагилар Малик Фиёсиддиннинг панд-насиҳатларига қулоқ солмадилар, аксинча, уни бўлмағур сўзлар билан ҳақорат қилдилар. Ҳатто кимдир унга ўқ ҳам узди. Ўқ унинг ёнида турган мулозимига тегди ва у шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Малик Фиёсиддин қалъадагиларга яна ялинди:

— Ҳой, нодонлар! Охирги марта огоҳлантирамен. Эс-хушингни йиғиб ол! Қайсарликнинг оқибати ёмон бўладур.

Қалъадан яна кимдур ўқ узди. Ўқ Малик Фиёсиддиннинг қулоғи ёнидан ғувиллаб ўтиб кетди.

— Бор, билганингни қил-эй!..— Малик Фиёсиддин қалъа химоячиларига қўл силтади ва отини орқага буриб, унга жон-жаҳди билан камчи босди. От уни Темурбек турган тепаликка қараб учириб кетди...

Кизиқки, Али Садидий ва унинг гумашталари хаттоки кечаги валинеъматининг гапини ҳам қулоққа олмадилар. Туршиз химоячилари уч кеча-кундуз шиддат билан жанг қилиб, Амир Темур қўшинларининг ҳужумини қайтариб турдилар. Садидийларнинг каттик қаршилиги етмагандай, иссиқнинг шиддати ҳам ортиб, ҳамманинг тинқасини қуритди. Бу ҳолда жангчиларни тинмай ҳужумга ташлаш инсофдан эмас эди. Темурбек уруш ҳаракатини вақтинча тўхтатиб, жангчиларни панага олиш ҳақида буйруқ берди. Туманбошиларни эса кенгашга тўплади.

— Али Садидий ва унинг гумашталари,— деди у аҳли кенгашга, кўрслик қилиб,— жангу жадални ихтиёр этдилар. Бунинг устига аксига олиб, қунлар ҳам каттик исиб кетди. Қурбонлар ортиб боряпти. Хўш, энди нима қиламиз?

Темурбек одатдагидек амирларига бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин ҳамма оғзига толқон солиб олгандай эди. Шундан кейин Амир Темур амир Жоку барлосга кўз ташлади. Бундай пайтларда дилидагини яширмай, ҳамиша соҳибкироннинг жонига оро кириб юрган бу кекса амир ҳам бугун нимагадир индамай ўлтирибди. Амир Жоку барлос бирпасдан кейин бошини кўтарди ва Малик Фиёсиддинга қараб тўнғиллади:

— Қалъадагилар у кишининг одами. Нима қилишни ундан сўранг, аълоҳазрат.

Нафақат Жоку барлос, балки туманбошиларнинг аксарияти Малик Фиёсиддинни хуш кўришмас эдилар. У бир пайтлар Хиротни жўнлик билан топширмай, кўп кон тўкилишига сабабчи бўлгани ҳамманинг эсида. Хирот фатх этилгандан кейин Амир Темур нимагадир уни кўйиб

юборди. Малик юртига кетиб қолди. Лекин зафар асар лашкар Қалот камалига тутинган пайтда у қаёқдандир яна пайдо бўлди. Мана оқибати — Қалотни ҳам ололмадик. Туршизни ҳам ололмай ўлтирибмиз. Амир Жоку барлоснинг тўнғиллаганича ҳам бор эди. Хамма кийинчиликларга сабабчи шу Малик Фиёсиддин деб ўлтурган эди у. Тўғриси Жоку барлос ҳам, бошқалар ҳам унга ишонмас эдилар. Қолганлар ҳам Малик Фиёсиддиннинг ёқасига ёпишдилар.

— Табаасига сўзи ўтмағон одамни нима деса бўлади?

— Қалъадагилар балким бекорга қутуришмаётган бўлсалар керак?!

— Яна захарли илонни қўйнимизга солиб юрган бўлмайлик?!

Темурбек вазиятни юмшатишга жазм қилди:

— Шубҳаларингиз ўринсиз, жаноблар. Ахир, Малик Фиёсиддин кўкрагини ўққа тутиб қалъа пойнгача бориб келди-ку! Ва яна тинчликни раво кўриб, хизматимизга келиб ўлтирибди. Қўйинглар, жаноблар, яхшиси Туршиз қалъасини ҳам, Қалотни ҳам ўзимизга қаратиш чораларини излайлик. Қалъани кам қурбонсиз, тадбир бирлан олиш йўлини қидирайлик. Фикри ожизимча, манжаник, тош аррода ва корағозий қозонларни ишга солиш вақти келганга ўхшайдур.

Темурбек қаршисида тиз чўкиб ўлтирган эллик ёшлардаги новчадан келган қотма одамга мурожаат қилди:

— Устод Мурод Али!

— Лаббай, аълоҳазрат, — устод Мурод Али сапчиб ўрнидан тураркан, ҳазрат сохибкиронга тикилиб қўл қовуштирди.

— Энди навбат сизга келди, чамаси. Буёғи бўлмади.

— Бош устиға, аълоҳазрат.

— Сизга ижозат!

Устод Мурод Али таъзим қилиб, ташқарига чикди.

Ишбилармон муҳандислар ва чапдаст йигитлар устод Мурод Али бошчилигида тез фурсат ичида қалъа теварагига манжаник, тош аррода ва нафт отувчи қора қозонларни ўрнатиб, уларни ишга солдилар.

Ва яна фармони олийга биноан, нақбчилар хандақнинг нариги тарафидан анчадан бери хуфёна қавланаётган нақбларни девор ва дарвозалар остига етказиб бўлдилар. Хандақ ҳам сувдан холи қилинди.

Оқибат ул-амр манжаник ва тош арродалар девор ва унинг буржу бораларини ари уяси қаби илма-тешик қилиб юбордилар. Қалъа деворининг у ер-бу ерида портлашлар

бошланди. Бу азамат накбчиларнинг иши эди. Нафт андозлар отган нафт тўплар мўлжалга бориб тушиб, калъа ичида у ер-бу ерида ёнғинлар бошланди. Шундан кейин зафар асар лашкар чор тарафдан шиддат билан хужум бошлади. Манжаник, тош арродалар ва нафт андозлар берган зарб, накбчилар уюштирган портлашлар, жангчиларнинг хужумкорлик журъати ўз ишини қилди. Деворнинг накбчилар портлатган ерларидан аскарлар шаҳар ичига бостириб кирабошладилар. Тўс-тўполон, қий-чув бошланди. Садидийларнинг сардорларини ваҳима босди. Улар энди калъани сақлаб қолиб бўлмаслигига ақллари етди. Шунинг учун калъа буржларига оқ байрок осиб, жон омонлик тиладилар. Ҳазрат соҳибқирон хузурига эса совға-саломлар билан элчи юбордилар. Амир Темур калъа аҳлининг жону молидин ўтди, садидийларнинг барчасини оқ ўйлик қилишни буюрди. Ушанда улар аҳлу оиласи билан Туркистонзаминнинг шаҳару қишлоқларига кўчдилар. Туршизга амирзода Мироншоҳнинг мулозимларидан Сарик оталик доруға қилиб тайинланди.

Туршиз ишғол этилган куни бу ерга Форс мамлакатининг подшоси Шох Шужоҳнинг элчиси келди. Элчи амирзода Умаршайх воситаси ила Амир Темурга бир сандик кимматбаҳо жавоҳир ва шахвор лаъллар, тансиқ моллар, олтин динорлар, харир матолар, тазий отлар, рохгузор туялар, сукурлот ва саропардалар, нафис, рангоранг матодан зўр санъат билан тикилган чодир соябонлар ва бошка анвойи нарсалардан иборат совға-салом билан Шох Шужоҳнинг давлатхоҳлик изҳори ёзилган мактубини топширди. Ҳазрат соҳибқирон элчини зўр иззат-икром билан кутиб олди, уни бош-оёқ сарупо билан сийлади. Шох Шужоҳни шоҳона инояти ва отифатларидан умидвор қилиб, элчиларга қайтишига ижозат берди. Унга ўзининг элчисини ҳам кўшди.

— Биз ул зоти олийлари бирлан дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари мустаҳкам бўлишлигига тарафдормиз. Шул мақсад бирлан ул олий хонадон бирлан куда-андалик муносабатларини ҳам ўрнатиш ниятида эрурмиз. Ул юксак поялик тахт соҳибининг поклик хазинасида сақланаётган шоҳвор дурни амирзода Пирмуҳаммадга сўратиш ниятидадурмиз, — дея Ҳазрат соҳибқирон буларни элчига алоҳида уқтирди.

Бу юришда Туршиздан ташкари, Калот билан Родгон ҳам бўйсундирилди. Калъалар ортиқча қурбонсиз олинди. Равғий йўлидан Кабуджомо ва Шосмандга бориб тушилгач, Мозандарон волийси амир Валининг элчиси

хазрат соҳибкирон хузурига келиб, қабул маросимига мушарраф бўлди. Амир Вали элчи орқали Мозандарон хазрат соҳибкироннинг олий ҳокимиятига тобеъ эканлигини, ўзи эса буюғига бел боғлаб унинг хизматини адо этишга шай эканлигини айтиб юборибди. Айнан шу пайтнинг ўзида Қалотдан ҳам хушxabар олинди. Алибек Жониқурбоний Шайх Али баҳодир билан сулх тузиб, урушни тўхтатибди. Амир Темур Мозандарондан қайтиб, Шомулғон ва Чармуғон орқали Родгон марғузорига келиб тушганда Шайх Али баҳодир Алибек Жониқурбонийни Олий ўрдуга етаклаб келди. Алибек бошига коп ташлаб, қиличини бўйнига осиб олган, кўллари боғланган эди. Алибек келиб хазрат соҳибкироннинг оёқларига йиқилди.

— Оси бандени боғишломонг, оли хазрат. Уни ўлдир-мели. Ул инди сизин рахимдорлигинизе, силегенинлизе миносил дал.

Алибек энди тирик қолишидан умидини узган эди. Чунки шу сафар қилиб кўйган иши аввалгиларидан ортиб тушганди. Одатда ҳукмдорлар рақибини кечирса бир кечиради, икки кечиради, лекин уч марта эмас. Темурбек эса уни уч бора кечирди. Бу сафар уни жаллоднинг кўлига топшириши турган гап. Олий ўрдуга уни етаклаб келган Шайх Али баҳодир ҳам буни англаб турибди. Лекин Амир Темур ундай қилмади. Бу сафар ҳам «эзилган бошни қилич кесмас» қабилда иш тутди. У аслида шунақа одам эди. «Темур тузуклари»да ҳам шундай ёзилган: «Менга ёмонлик қилган, макр-хийла ишлатиб, жанг майдонида менга қарши қилич яланғочлоғон баъзи амирлар чорасиз қолиб, илтижо бирлан паноҳимга келганларида, аларга шундай яхшилиқлар қилдимки, менинг иноятим ва хайру эҳсонимни кўриб ўзлари шарманда бўлдилар». Алибек тирик қолди-ю, эли жабрини тортди. Амир Темурнинг амр фармони билан Жониқурбоний эли бўлиб-бўлиб Мовароуннаҳр кишлокларига оқ уйлик қилинди. Шундай қилиб, Алибек бу сафар ҳам омон қолди. Хазрат соҳибкирон яна унинг гуноҳидан ўтди ва улуғ амирлари қаторидан ўрин иноят қилди.

— Ишончим комилки, — деди у билан хайрлашаётиб,—бундин кейин дўстлик ва биродарлик ойнасига бошқа гард юкмагай, бек. Нима бўлганда ҳам қудамиз. Ҳеч бўлмаса, болаларимизни ўйлайлик.

Бу Темурбекнинг «мен сени охириги марта кечираётибман, яна душманлик йўлига кирсанг, ўзингдан кўр!» деган огоҳлантириши эди. Алибекнинг ўзи ҳам англади буни. Алибек яна соҳибкирон олдида тиз чўкди:

— Ишонинг оли ҳазрат, бу бошго гайталанмас эгерур шойло эдойсом мени Гурхон...

Амир Темур уни шу ерда тўхтатди:

— Хай-хай, бек, асло бундай деманг. Қуръони каримни ўртага қўйиб касам ичиш яхшиликка олиб келмайдур. Биз сизга бусиз ҳам ишондик.

Темурбек рақиби Қуръони каримни тилга олганда амир Хусайн билан иккалалари Қешда мазорда шу муқаддас китобни тутиб касам ичганлари ва касамнинг бузилиши не хунук оқибатларга олиб келганини эслади.

Эртаси куни эрталаб эшик оға кириб келиб қандайдир нотаниш одам ўрдуга келиб, «ҳазрат соҳибкироннинг шахсан ўзларига айтатурғон ўта муҳим гапим бор» деб илтимос қилиб турганини айтди. Амир Темур эртами-кечми иш билан келганларни бетўхтов қабул қилиб, гаплашади-ган одати бор эди. Шунинг учун эшик оғага ишора этди:

— Майли, кирсун.

Эшик оға хиёл ўтмай, паст бўйлик, семиз, калласи катта, оёқларига қараганда қўллари узунрок, олакўз, паҳмок соқол бир одамни етаклаб кирди. Темурбек уни бир дафъа бошдан-оёқ кузатди, лекин бирдан танимади. Шундай бўлса-да, қаршисидан ўрин кўрсатди.

— Қани, ўтирсинлар, тақсир!

Пакана қимтинибгина Темурбекнинг қаршисида чўк тўшди. Дуо-фотиҳадан кейин ҳазрат соҳибкирон бу бемавруд ташрифнинг сабабини суриштирди:

— Хўш, тақсир, Сизни бу ерга қандай шамоллар учириб келди? Бизга айтатурғон қандай муҳим гапингиз бор?

Пакана сапчиб ўрнидан турди ва қўлларини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилди, кейин орқасига ўгирилиб, остонада турган эшик оғага кўз ташлаб, яна Темурбекка тикилди. Пакана бу одам олдида гапиргиси келмади, чамаси. Ҳазрат соҳибкирон унинг хатти-ҳаракатини тушуниб, қўли билан «сизга ижозат» деб эшик оғага рухсат берди. Эшик оға чиқиб кетгандан кейин пакана муддаога кўчди:

— Мен кўп йиллар Малик Фиёсиддиннинг узангисида бўлғонмен. Девони мушрифда хизматда эрдим. Малик Фиёсиддин ва унинг хешу акраболари ушбу кунлар сиздек олижаноб подшоҳнинг қутлуғ дастурхонидин насибахўр бўлиб ўлтирибдурлар. Лекин аслида алар бунга муносиб эрмаслар.

Амир Темур унинг асл муддаосини англади. Шундай бўлса ҳам гапини бўлмади. «Майли кўнглида борини гапирсин», деди ўз-ўзига.

Пакана сўзида давом этди:

— Ҳа, алар бунга муносиб эрмаслар, аълоҳазрат. Аслида Малик Гиёсиддин Сизга дўст эрмас, ҳазрат соҳибқирон. Биз бунга яхши билурмиз.

— Хўш-хўш, не важҳдин бизга душман эрурлар? — деди у кизиқиб, лекин ҳаммасини англади. Кечагина тузини ичиб, хизматини қилган хожасининг сирру асрорини очиб, балки унга яхши кўринмоқчи ва бир илож қилиб хизматга ўрнашиб олмақчидур? Темурбекнинг кўнглига шу фикр келди. Бирок у тузини ичиб тузлиғига тупиргувчиларни аслида ёмон кўрарди. Бундайларни тўхтовсиз даргоҳидан қувиб юборарди. Ҳозир негадир бундай қилмади. Паканага Малик Гиёсиддин ҳақида истаганини гапиришга имкон берди. Қалот, Туршиз ва бошқа қалъалар камал қилинган вақтда амирлар ўртасида бўлиб ўтган гапларни эслади. Балким Жоку барлос ва бошқаларнинг ўша Туршиз камали вақтида айтган гапларида жон бордур?

Пакана Темурбек бироз ўйланиб қолганини уқиб, гапидан тўхтаб унинг кўзларига тикилди, сўнг ҳазрат соҳибқироннинг ишораси билан яна сўзида давом этди. Хожасини тўла фош қилиш мақсадида гапни узокдан олди:

— Малик Гиёсиддин отаси Малик Хусайнга ўхшаб золим ва мўмин-мусулмонларнинг ҳақидан кўркмайтурғон одам. У нафақат рааб, балки аслзодалар ва кариндошларининг мол-мулкига ҳам кўл чўзғон. Ҳатто подшозодалар ҳам ҳозир ундан норози.

Пакана шу ерда тўхтаб, гаплари ҳазрат соҳибқиронга таъсир қилдими-йўқми, текшириб кўрмоқчи бўлиб кўз қирини ташлади. Темурбек пинагини бузмай, жим ўлтирарди. Пакана бундан ўзича хулоса чиқарди. Гапини бўлмайд ўлтирган экан, демак кизиқяпти. Шу пайт Амир Темур «қани буёғи нима бўлди? Яна нималарни биласен?» дегандай маънодор қараб қўйди. Пакана деди:

— Ўзингиздин қолатурғон гап йўқ, ҳазрат соҳибқирон. Шу Малик Гиёсиддин кўллаб-қўлтикламаганда Алибек Жоникурбоний ҳам, Али Садидий ҳам, амир Вали ҳам Сизга кўл кўтаришга ботина олармидилар? Алар уччалари Сиз Хуросонга юриш қилмасдин бурун Қалот қалъасида махфий тарзда учрашганларини ишончли одамлардин эшитғонмен. Авваллари Қалот ва Туршиз кутволлари ва Мохондин Алибек ҳам, тез-тез Ҳиротга келиб-кетиб туришларини ўз кўзим бирлан кўрганмен. Ўзим эрсам, Маликнинг топшириғи бирлан тез-тез

Мохонга бориб турганмен. Кўпинча аттор киёфасида борур эрдим. Турли-туман такинчоклар, Хиндистон молларини олиб бориб турганмен. Бир сафар мени Моҳонга юбораётганларида Малик Гиёсиддин «Алибек Амир Темурга карши биз бирлан иттифок тузган. Лекин аҳдида турадими-йўкми, буни билмаймиз. Унга ишонса бўладурми-йўкми, буни ҳам билмайдурмиз. Шунни аниқлаб кел!» деган.

Шу ерда хазрат соҳибқирон унинг гапини бўлди:

— Хўш, билолдингизму? Алибекнинг нияти не эркан ўшанда?

Пақана шошиб қолди:

— Билдим, аълохазрат! Билдим! Сўнгги марта Моҳонга борғонимда бозорда ўлтириб олди-сотди бирлан машғул бўлиб ўлтирғон эрдим. Кўринишидан олийнасаб одамнинг навқари ёки хос хизматкорига ўхшаган бир йигит каршимга келиб чўнқайди ва «Ороссорок билезик топилами?» — деб сўраб қолди. «Топилади, топилганда ҳам, жаҳонда тенги йўғи топилади», дедим шошиб-пишиб. Кейин сўрадим: «бек оймларгами, ёки совғагами? «Совға учюн. Бегимиз кизини эра беруюру», деб жавоб қилди у. Дабдурустан Бунисини ҳам Амир Темурнинг фарзандалариғаму?» деб сўраган эрдим, навқар...

Темурбек яна унинг гапини бўлди:

— Хўш-хўш, канака қизик гап эркан?

— Йўк, Алибек инди ўнго гизини дал-де эйсам, итини хем бермез,— деди. Сўнгра унинг кимлигини билиб, мулозимнинг оғзига урдим. Хиндистон тужжорларидин сотиб олғон руммоний ёкут ва зумрад кадалган тилло билакузугимни хуржиндин олиб унинг кўлига тутқиздим. Мулозим билакузукни кўриши хамоно кўзлари ёнди. Билакузукни кўлида айлантира кетди. «Неча монат?», деб сўради у охири. «Э, бек, сизга ёккан бўлса бўлди-да. Сизға сув баҳосида берурмен», дедим. «Қирик сони гоюн берсем бўлами?», деб сўради. Бир лаҳза ўйлаб турдим. Унинг қирқта кўйига бунақа билакузукдан тўрттасини олса бўларди. Рози бўлиб, кўлини олдим ва «бор барака! Буюрсин!», деб кўл силтадим. Мулозимнинг қароли кўйларни хайдаб келгунча уни яна гапга солдим. «Тўй яқинму?» — деб сўраган эдим, мулозим «йўк, ўнги билан ўл Теймури бир ягдай эделин тўй диенин шундон сўнг бўр. Бўлгондо-до гўш тўй бўлмоли», деди. «Темурбек улуг подшоҳ, тумонат аскарни бор. Алибекнинг унга кучи етармикин?», дедим. «Бесдир, себеби биз ялиз далдирис. Хирот подшоси Малик Гиёсиддин, Қалот, Туршиз,

Сабзавор ва Мозандарон ҳокимлери-да биз билен биледирлер», деб жавоб килди Алибекнинг мулозими. Шундан кейин ҳаммаси равшан бўлди-қолди... Ҳалиги қирк бош қўйни ўша ернинг ўзида пулладиму, хуржунни елкамга ташлаб ўша кунлик Хирот йўлига тушдим...

— Хайрият, — деди Малик Гиёсиддин ахборотимни эшитиб, — Алибек аҳдида турган эркан. Худо хоҳласа, якин орада Темурбекни ҳам дафъ килурмиз.

— Тўғриси айтсам, аълоҳазрат, Малик Гиёсиддин ўшанда кўп суюнди.

Пакана ўша куни Темурбекка Малик Гиёсиддин ва унинг атрофидаги одамлар ҳақида жуда кўп гапларни айтди. Уларнинг орасида муҳимлари йўқ эмас эди. Амир Темур ўз соҳибидан юз ўгириб, иззат-хурмат ва марҳамат излаб ҳузурига келувчиларни ёқтирмас, аксинча хожаси ва юртининг тузини ҳалоллаб, унга қарши қилич чопган мулозим кунмас-бир кун, фалакнинг гардиши билан ҳузурига келиб қолгудай бўлса, зўр иззат-хурмат кўргизиб, уни анвойм инъомлар билан сийларди. Мана бу пакана бўлса мол-дунё ва мартаба деб туз берган хожасига маломат қилиб ўлтирибди. Темурбек уни бошда ҳузуридан қувиб юбормоқчи бўлди, лекин ундаги зўр истеъдодни кўриб ўйланиб қолди. Эртаси куни вазирлар ва катта амирлар билан кенгашиб, уни даргоҳида қолдирди. Ундан айғоқчи сифатида фойдаланса бўлади. Эшик оғани чакиртириб, амр килди:

— Мана бу жанобга бир сидра сарупо бирлан сийлаб, додхоҳнинг илгига тобшуринг. Бирон хизматга яраб қолар...

Пакана бора-бора Амир Темур саройида обрў-эътибор топди, нуфузи ортди. Илми рамалдан бироз хабари бор экан унинг. «Пакана мунажжим» жуссаси кичиклиги, тез-тез гапиргани, ҳозиржавоблиги учун «Вотвот мунажжим» номи билан шўҳрат қозонди. Ҳақиқатан ҳам у айғоқчиликда тенги йўқ одам экан. Бу касбда кўп салоҳият кўрсатди, лекин анча-мунча ҳалол одамларнинг бошига сув қуйди. Унинг Амир Темурнинг хизматига ёллангандан кейинги биринчи қурбони Самарқанд аркида ҳибсда сақланаётган Малик Гиёсиддин, Андижонда амирзода Умаршайхнинг ихтёрида истикомат қилиб турган Амир Алибек, Малик Гиёсиддиннинг иниси Малик Муҳаммад ва унинг кенжа ўғли амирзода Ғурий бўлдилар. Ўша йили буйруққа биноан, уларнинг тўртталалари ҳам қатлга етказилдилар.

СЕЙСТОН МУХОРАБАСИ

1383 йили киш ўртасида Хуросондан яна ташвишли хабар олинди. Сейстон ҳукмдори шоҳ Қутбиддин ва унинг амири Тожиддин катта лашкар билан Хирот ва Хуросоннинг бошқа шаҳарларига боскин қилиш нияти маълум бўлди. Худо кўрсатмасин, агар улар Хирот ёки Балхни эгаллагундай бўлсалар, Мовароуннаҳрга катта хавф-хатар туғилиши турган гап. Жайхуннинг сўл қирғоғидаги ерларга ўрнашиб олган душман ўнг соҳилдаги ерларни тинч қўярмиди? Бунинг устига, сейстонликлар табиатан жангари халқ, ҳеч нарсадан тойишмайди. Ўлимга ҳам тик боқатурғон халқ. Ҳазрат соҳибкирон уларни жуда яхши билади. Бундан йигирма йил муқаддам ўз кўзи билан кўрган ва азобини бир умр тортиб юрибди. Лекин, сирасини олганда бу ортикча ташвиш бўлди, ўзи. Хали киш юмшагани, совукнинг заҳри ҳам кетганича йўқ. Шунга карамай, қўшин тўплаб Сейстон устига юришга тўғри келади. Айикки инида босган яхши. Уни Жайхун бўйларида пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Эл-юртнинг эмну омонлиги Сейстонга юришни талаб қилади.

Лашкар йигиш учун вилоятларга одатдагидай жарчилар ва товачилар юборилди. Термизнинг теварак-атрофи эса лашкаргоҳ деб белгиланди. Бу ерга ошлиғ ва қурол-аслаҳа захираси жамланди.

Ҳазрат соҳибкирон бир ҳафтадан кейин Термизга тўпланган бор лашкар билан кечув сари йўл олди. 1383 йил феврал ойининг бошларида Амир Темур қўшини билан шошилинч тарзда дарё устига қурдирилган кўприкдан унинг нариги соҳилига ўтди. Балхда қиска фурсат лашкарга дам берилгач, яна йўлга чиқдилар. Мурғоб дарёси бўйига етганларида Қобулистон ҳукумати тепасига қўйилган амир Жоку барлос ўз тумани билан келиб ҳазрат соҳибкиронга қўшилди. Лекин Қобулистон тарафлар нотинчлигини эътиборга олиб, Амир Темур уни юртига қайтариб юборди. Чунки амир Жоку барлос бу ердан кўра ўша тарафда кўпроқ керак эди.

Амир Жоку барлос Мурғобдан жўнаб кетганининг эртаси куни Гармсир билан Сабзавордан ёкимсиз хабар олинди. Гармсирда Навмин Гармсирий душманликдан дам урибди. Сабзаворда эса Амир Темур ўзи ҳоким қилиб қўйиб кетган Шайх Довуд фитна-фасод қўйига кирибди. Хулласи калом, Хуросонда нотинчлик. Шу ерда ҳазрат соҳибкирон Мовароуннаҳрни ўйлади. Уни деярли қўшин-

сиз колдирыпти. Қандай эҳтиётсизлик. Қим билади, балким бирон фитначи пайт пойлаб ўтирган бўлса, фурсатдан фойдаланиб қолмасмикин? Темурбек шуни ўйлади-ю, юраги орқасига тортди. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодир ва яна бир неча катта амирларни қўшин-пўшини билан дарҳол Мовароуннаҳрга қайтарди, токи улар ҳазрат соҳибкирон Сеистон юришидан қайтгунча, юртни кўз қорачиғидай саклаб туришсин.

Фирузқўхга етганларида Сори ҳокими саййид Камолдиннинг ўғли саййид Гиёсиддин қўшини билан келиб ҳазрат соҳибкиронга қўшилди. Энди йўлга чиқай деб турганларида Кичик Луристондан ташвишли хабар олди. Бу ердаги авбошлар, ҳоким Малик Изиддиннинг бепарволигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳр билан Хуросондан Хиждозга бораётган савдо қарвонларини талаб, одамларини ўлдираётган эканлар. Бугун улар ҳажга бораётганларни ва ҳожатбарор савдогарларни яна қакшатди. Эртага ўша тепса тебранмас Малик Изиддинга ўхшаганлардан ҳукумат тизгинини тортиб олиб, тамом эл-юртни қакшатар, балки? Балким авбошлар Лури Бузург бирлан Форсада ҳам бош кўтаришар. Унда нима бўлади? Ҳазрат соҳибкирон мана шуларни ўйлаб Сеистон юришини шу ерда тўхтатиб, ўша йўлтўсар ва авбошларни бир ёкли қилиш учун қўшинини Лури кучакка қараб бурди. Темурбек аввал қароқчилар макони Хуррамободни босди, ўша йўлтўсарларнинг аксариятини туттириб ясоққа етказтирди. Кейин ҳумоюн ўрду Наҳованд жилғасига келиб қўнди.

Лашкар ва чопарларга уч кеча-кундуз дам берилди. Шундан кейин Сеистон юриши давом эттирилди. Зафар асар лашкар аввал Сеистоннинг мустаҳкам қалъаларидан Зуранжни камал остига олди.

Зуранж машрики оламнинг қадимий шаҳарларидан эди. Эски китобларда ёзилишича, уни жаҳонпахлавон Гиштосип бино қилган, Баҳмон ибн Исфандиёр қайтадан тиклаган. Ҳомун ўртасида бино этилган бу қалъа Ҳаштруд ва Хилманд дарёлари тошган пайтларда сув ўртасида қоларди. Темурбекнинг қўшинлари келган вақтда хали сув тошқини бошланмаган, қалъанинг теварак-атрофи куппа-қурук эди. Темурбек хос қурчиларни қоровул ва хабаргирлари билан қалъадан унча узок бўлмаган баланд қум тепаликка келиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, айниқса қалъа қафтдай кўриниб турарди.

Камал бошланганининг эртаси куни чошгоҳда қалъа дарвозаси очилиб, отлиқлар гуруҳи кўринди. Суворий-

лардан бири ок туғ кўтариб олган эди. Якин орада турган амирлар гарчи буни кўриб ёки эшитиб турган бўлсалар ҳам ҳазрат соҳибкирон уларга дарҳол хабарчилар юбориб огоҳлантирди. Чунки камал остидаги калъадан ок туғ кўтариб чиқиш икки натижага олиб келарди. Кўп ҳолларда яраш ва сулҳга олиб келса, баъзи ҳолларда ҳарбий найрангларнинг боши бўларди. Шунинг учун ҳушёр турган яхши. Кўшинларга хабарчилар жўнатиладигандан кейин ҳазрат соҳибкирон диққат-эътиборини калъадан ок туғ кўтариб чиқиб келаётган суворийлар тўдасига қаратди. «Буни ҳозир биламиз, сал якинрок келишсун», деди у ичида. Ок туғ кўтарган суворийлар, улар ўн-ўн икки отлик эдилар, бироз яқинлашганда Темурбекнинг ўтқир кўзлари уларнинг орасидан Тождин Сеистоний билан Шох Қутбиддинни таниди. «Ха, буёғи тушунарли»,— деди Темурбек ўз-ўзига. Агар сулҳ тузиш ниятида бўлганларида ок туғ кўтарганлар сони икки-уч одамдан ортмаган бўларди. Ва уларнинг орасида олий ҳукмдор бўлмасди. Тўғри шунақаси, яъни олий ҳукмдорнинг ўзи келиши ҳам учраб туради. Магар камалга тушиб турган тараф кучсиз бўлса, Шох Қутбиддин қудратли подшоҳ. Унинг Зуранждан бошқа яна бир қанча мустаҳкам калъалари, кўп сонли яхши қуролланган кўшинлари, бир томчи қони қолгунча қурашадиган қаҳрамон йигитлари бор. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди. Шох Қутбиддин Темурбекни сулҳ ҳақида музокара билан чалғитиб туриб, зарбани бошқа ердан беради. Зуранжга келиб тушган қуни ўтказилган кенгашда душманнинг шу найранги ҳам ўртага ташланган эди. Темурбек жавонғор билан баронғор ҳамда пистирмада турган қисмларга кўшимча хабарчилар жўнатиб, амирлари ва бекларини яна бир марта огоҳлантирди.

Қалъадан ок туғ кўтариб чиққан суворийлар Амир Темур турган ерга йигирма-йигирма беш кадам қолганда отларидан тушдилар ва одобу тавозеъ ила юриб келиб, ҳазрат соҳибкирон олдида тиз чўкдилар. Шох Қутбиддин тавба-тазарруъ ва бўйсунуш изҳорини билдириб, ҳазрат соҳибкироннинг олдида Сеистоннинг соғва-саломлари ва уч йиллик хирожини олиб бориб қўйди.

— Биз осий бандаларнинг жону молидан ўтинг, аълоҳазрат. Сеистон ва унинг халқи бугундан эътиборан яна сизнинг сояйи давлатингиз остида бўлғай!

Амир Темур жавобга оғиз очиб ҳам улгурмаган эдики, бирдан калъа дарвозаси яна очилиб, ундан мўру малағлашқар отилиб чиқиб, Темурбек турган тепаликка ташлан-

ди. Темурбек икки минг суворийни мукаммал қилиб пистирмага қўйди, бир қисм аскарга чекинишни буюрди, ўзини эса қолган аскарни олиб сўл қанот тарафга олди. Зуранж элчиларини ҳам бандга олиб, ўзи билан бирга олиб кетди. Сеистон қўшинлари Темурбекнинг гул қисмини суриб ташлаб, чекинган қисмларни қувиб кетди. Лекин пистирманинг ўк ёмғирига дучор бўлиб, келган ерида ётиб қолди. Шундан кейин баронғор ва жавонғордан аввал ажратиб қўйилган қисмлар уларнинг йўлини тўсди ва икки тарафдан қуршаб олди. Сеистонликларнинг қарийб ўн минг кишилик лашқари қуршовда қолди. Шу ерда хўп савалаш бўлди. Лекин ғалаба насими Амир Темурнинг зафар туғи сари эсди. Сеистонликлардан кўпчилиги жангда ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Қолган-қутганлари эса минг бир азоб билан жанг майдонидан чиқиб, ўзларини қалъа ичига олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон Зуранж осонгина қўлга кирмаслигини яхши биларди. Ҳозир бўлиб ўтган воқеа эса одатда катта-катта томошалар кўрсатиш олдидан қилинган бир кўрик эди, ҳолос. Хал қилувчи урушлар ҳали олдинда. Шох Қутбиддин ҳали кўп қароматлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам Амир Темур яқини зўр диққат-эътибор ила қайтадан тузишни буюрди. Маймана амирзода Мироншонинг фатҳ оятлик муборак вужуди билан зийнатланди. Унга амир Ҳожи Сайфиддин, Окбуғо баҳодир ва жангу жадалларда кўзи пишган нўёнлар бириктирилди. Майсарага амир Сорбуғо ва амир Худойдодлар тайинландилар. Гулда, ҳар сафаргидай, ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари турадиган бўлдилар.

Сеистонликларнинг тўсатдан ҳужуми, айниқса шабиҳушларидан сакланиш мақсадида яқин олдига хандақ казиб, сув тўлатиб қўйдилар. Темурбекнинг тахминлари тўғри бўлиб чиқди. Кўп ҳам вақт ўтмади. Ўша куни окшом ўн минг сеистонлик қалъадан чиқиб, Шамсуддин Аббос ва Баротхўжа бош бўлиб турган қўшинни босди. Отларини заҳмдор қилиб, чодирларини тирборон қилдилар. Ўшанда улар анча-мунча одамни ўлдириб кетдилар. Эрталаб эса Шох Қутбиддиннинг ўзи катта қуч билан қалъадан чиқиб, ҳазрат соҳибкирон қўшинлари қаршисида яқин тузди. Эрталабдан қош қорайгунча қаттиқ уруш бўлди. Лекин бу сафар ҳам сеистонликлар мағлубиятга учрадилар. Шох Қутбиддин тирик қолган одами билан қалъа ичига чекинди. Бу урушда амирзода Али билан Окбуғо баҳодир қаҳрамонлик кўрсатиб, бошқаларга ўрнак бўлдилар. Ўша урушда қарийб йигирма бир минг сеистонлик асир олинди.

Лекин ўша куни ҳазрат соҳибкиронни худо бир асраб қолди. У биринчилар қатори жангга отилди. Чухралар унинг отини жиловлаб қололмадилар. Орқасидан от сурганда уни кўздан қочириб қўйдилар. Темурбек бир зумда қилич чопишаётганлар орасида ғойиб бўлди. Жанг билан овора бўлиб қалъа девори пойига бориб қолганини ҳам сезмай қолди. Шу пайт қаёқдандир отилган ўқ отининг ўнг биқинига тегди. От кулаб эгасини ҳам босиб қолди. Чопиб келган мулозимлар Темурбекни от остидан бир илож қилиб зўрға тортиб олишди. Шу пайт яна бир ўқ қўлтиғидан тутиб турган мулозимига тегди. Мулозим шу заҳотиёқ тил тортмай ўлди. Мулозимлар ва етиб келган чухралар соҳибкиронни чор атрофдан ўраб олдилар. Яна уч-тўрт одам заҳмдор бўлди. Охири ўқ девор тарафдан отилаётгани аниқланди. Амирзода Мироншоҳ кўшини билан ёниб турган дарвозага ташланди ва қалъа ичига бостириб кирди. Бошқа қисмлар ҳам шу дарвоза орқали ичкарига қира бошладилар. Тўс-тўпалон бошланди. Шунда Темурбекнинг чухралари арқон ташлаб, девордан тушаётган одамларни туйқус қўриб қолдилар. Қоровул қисм дарҳол уларни битта-биттадан тутиб олиб қўлларини боғлади-да, ҳазрат соҳибкироннинг олдига олиб келди. Ҳазрат соҳибкирон асирларни диққат билан кўздан кечирди. Бандилар орасида оқ сарикдан келган, чўзик юзли ва кўк кўзли биттаси диққатини ўзига тортди. Қаерда кўрганми уни? Нимагадир юзу кўзлари танишдай. Ўшами ёки бошқами? Темурбек бундан йигирма йил аввал шу ерда бўлганда уни заҳмдор қилган жангчини эслади. Йўғ-е, балким у эмасдур. Одам одамга ўхшайди-да. Шу пайт банди унинг ўткир нигоҳига бардош беролмай, ўзини ошқора қилди-қўйди.

— Ўшанда сени ўлдиролмаганимга афсусланамен. Бугун ҳам омадим келмади. Бахтинг бор эркан. Овора бўлма. Оёқларинга йиқилмаймен. Билганингни қил! Сенинг ўрнингда бўлганимда...

Ҳазрат соҳибкирон унинг гапини бўлди.

— Хўш, унда нима қилгон бўлур эрдинг мени?

— Нимта-нимта қилиб ташлагон бўлардим,— дея ғазаб билан Темурбекка тикилди у.

Қоровулбеги чидаб туролмади. Хай-хайлаганларига қарамай, сеистонлик бандини шартта чопиб ташламоқчи бўлиб қиличини филофидан суғурди.

Темурбек уни тўхтатиб қолди.

— Тўхтанг, Азимбек, қиличингизни бу малъуннинг харом қониға булғаманг. Сатқайи одам кетсун у. Қўйиб

юборинглар они. Тўрт тарафи қибла, хоҳлагон тарафига кетаверсун. Жазони унга яратган эгамнинг ўзи берсун.

Шу ерда турганларнинг бариси ва хатто сеистонлик банди ҳам, Темурбекнинг илтифотидан таажжубландилар. У-ку Темурбекни бир эмас, икки бор ўлдирмоқчи бўлди. Темурбек эса уни бу сафар ҳам кўйиб юбораётир. Олижанобликми, ёки бошқа нарсами, бу? Айниқса, банди бунга кўп таажжубланди. «Кандай олижаноб эркан бу Темурбек дегани»,— деди у ўз-ўзига. Лекин мерганга гурур тиз чўкиб миннатдорчилик билдиришга йўл бермади. Хазрат соҳибкиронга еб юборгудай бўлиб ўқрайганича тураверди.

— Йўлга солиб кўйинглар уни. Кетаверсун,— деди Темурбек ясовулбошига.

Ясовулбошининг одамлари уни ҳайдаб кетдилар, лекин буйрукка биноан кўйиб юбормадилар, бир четга олиб чиқиб тирборон қилиб асфаласофинга жўнатдилар.

Қисқаси, Зуранж ишғол қилинди. Бу улкан ғалаба хижрий 785 йилнинг шаввол ойида (1383 йилнинг декабри) содир бўлди. Шох Қутбиддин ва Зуранж вилоятининг калонтарлари бандга олиниб, Самарқандга жўнатилди. Шаҳарнинг шайхлари, қозилари, солихлари ва уламои кироми Сеистон қалъаларидан Фарахга кўчирилдилар. Шундан кейин ҳумоюн фармонга биноан, Зуранжнинг қалъаси ва истехкомлари бузиб ташланди.

— Шундай қилсак, одамлар бундин кейин урушмай-дурлар. Уруш асбобларини йўқ қилиш — уруш-талашга барҳам бериш сари кўйилган кадамдур,— деди хазрат соҳибкирон ёнида турган амирларга.

Амир Темур Сеистонни қайтадан аввалги ҳокими Шоҳи Шоҳонга инъом этди.

Буст ҳам Сеистоннинг муҳим шаҳри, харбий ва савдо аҳамиятига эга бўлган қалъалардан эди. У Аргандоб дарёсининг Ҳилмандга келиб қуйиладиган ерида жойлашганди. Ўрта ва Марказий Осиёдан Ҳиндистонга олиб борадиган учта асосий савдо йўлларидан иккитаси: Панжобга ва Мултонга олиб борадиган карвон йўллари мана шу Бустдан ўтарди. Шунинг учун ҳам аввал ўтган ҳукмдорларнинг барчаси Искандар Зулқарнайн ҳам, Маҳмуд Ғазнавий ҳам, Чингизхон ҳам Бустни қўлга киритишга алоҳида эътибор берган эдилар. Амир Темур ҳам шунга ҳаракат қилди. Зовани олгандан кейин у қўшинларини Буст устига етаклади. Йўл-йўлакай зафар асар қўшинлар Ток ва Қўқа қалъаларини ҳам ишғол қилдилар, сўнг ғалаба билан Ҳилманд бўйига келиб тушдилар.

Шу ерда маълум бўлдики, никудорийлар тоифаси Каж билан Макрон устига боскин килиб, уни тарож килиб ётган эканлар. Ҳазрат соҳибкирон ўша никудорийларнинг дафъи учун амирзода Мироншоҳ, амир Ҳожи Сайфиддин, Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва бошқа номдор амирлар бошчилигида кўшин юборди. Амир Темурнинг кўшини кеча-кундуз тиним билмай йўл босди ва катта бир чўлни кесиб ўтиб, Курран жилғасига келиб тушди. Никудорийларнинг ўрдаси ҳам шу жилғада экан. Ҳожи Сайфиддин «балким, ёшим улуғлигини инобатга олиб, муросайи мадорага келиб қолар»,— деган умидда никудорийларнинг шу ерда турган калонтарлари билан музокара очди. Лекин улар Ҳожи Сайфиддиннинг панднасихатларига кулоқ осмадилар. Шундан кейин амирзода Мироншоҳ кўшинларни жангга солди. Унинг кўшинлари никудорийларни чор атрофдан ўраб олиб роса сайд қилдилар.

Шундан кейин никудорийлар кўп вақт Каж билан Макронни безовта қилмадилар.

Мовароуннаҳр билан Ҳиндистон ўртасида қатнаб турган карвонга Сулаймон тоғларида тирикчилик ўтказиб юрган афғон элатлари ҳам кўп душворлик қилиб турардилар. Улар карвонларни талар, одамларини ўлдирар эдилар. Буст фатх этилиб, никудорийлар хуружига барҳам берилгандан кейин Сулаймония тоғларидаги йўлтўсарларнинг зулму таъдий кўлини калта қилиб қўйиш мақсадида ҳазрат соҳибкирон кўшинини ўша тарафга бошлади. Темурбекнинг улардан норози бўлган яна бир ери шунда эдики, афғонлар бундан икки йил муқаддам, у Ҳиротда турган кезларда, элчи юбориб, тобеълик ва хизматкорлик камарини белга боғлаганликларини изҳор қилган эдилар. Амир Темур уларнинг аҳд-паймониغا эътиمود қилиб, яқин одамларидан бирини уларга шихна қилиб юборган эди. Аммо орадан кўп вақт ўтмасдан улар шихна ва унинг одамларини ўлдирдилар ва яна илгаригидай йўл тўсарлик ва ғоратгарликни давом эттиравердилар.

— Буларнинг таъзирини бериб қўймасак энди бўлмас. Қачонгача савдо карвонларини, Одам Ато бирлан Маккайи муқаррама ва Мадинайи мунавваранинг зиёратиға борғувчиларни қакшатадилар? — деди ҳазрат соҳибқирон бир куни кечқурун холи қолиб сўзлашиб ўлтиришганда амирзода Мироншоҳ билан амир Икки Темурга.

Амирзода Мироншоҳ даст ўрнидан турди ва қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилди:

— Ижозат беринг, ота, бу ишни мен удалай.

— Ҳали ҳам шу ишни сиздин илтимос қилай, деб турғон эрдим, амирзода,— Амир Темур ўғлининг ҳимматидан хурсанд бўлди.

«Ҳа, бу айнан ўзимга ўхшайдур, ҳар жиҳатдин», деган фикр кечди кўнглидан. Ҳақиқатан ҳам амирзода Мироншоҳ юз-кўз тузилиши, бўй-басти билангина эмас, балки жасурлиги, ўзини оғир юмушлардан, иссик-совуқдан аямаслиги билан отасига ўхшаб кетарди. Ва, яна унинг айтганларини зиёда қилиб бажариб, оғаси Умаршайхдан мумтоз ва мўътабар бўлишга ҳаракат қиларди. Лекин бироз кизиккон ва тез эди у. Отасининг топшириғини эшитиб терисига сиғмай суюниб кетди:

— Ишончингиз учун раҳмат, ота. Бошим осмонга етди,— дея у чопиб бориб отасини олдида тиз чўкди ва кўлларини ўпди.

— Йўк, демасангиз, аълоҳазрат, мен амирзодамнинг узангисига бўлсам,— Икки Темур ўрнидан турди-да, бориб ҳазрат соҳибкироннинг олдида тиз чўкди.

Амир Темур бу садокатли амиридан яна бир марта мамнун бўлди. Икки Темур шу пайтгача унинг хонадонига ҳалол хизмат қилиб келяпти.

— Раҳмат Сизга, бек. Лекин амирзодага эҳтиёт бўлингиз.

— Ташвишланманг, аълоҳазрат, айтганингиздай бўладур.

Амир Темур унга яна бир марта миннатдорчилик билдирди.

Амирзода Мироншоҳ отасининг: «лекин амирзодага эҳтиёт бўлинг», деб айтган гапидан аллақандай бўлиб кетди. «Нима, менга ишонгилари келмадиму?», деган фикр кечди кўнглидан. Бироз аччиғи ҳам чиқди. «Ўттизни коралаб қолибмизу, отам ҳамон бизга кимнидур қоровул қилиб қўядилар», деди ўз-ўзига. Аслида эса ундай эмас эди. Ҳазрат соҳибкирон амир Икки Темурдан «амирзодани ўк ва қилич балосидан эҳтиёт қилинг», деб илтимос қилаётгани йўк, балки унинг кизикконлигига эътиборини қаратган эди, холос. Ҳазрат соҳибкирон ўғлини диққат билан кузатиб ўлтириб, бироз хафа бўлганини пайқади ва эшик оғага «барча амирлар, нўёнларни бу ерга чакиринг», деб буюрди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ билан амир Икки Темур ўринларидан туриб, чиқиб кетиш тараддудига тушдилар. Бироқ Темурбек уларни тўхтатди:

— Йўк, йўк, ўлтиринглар, жаноблар, маслаҳатлик гап боп.

Темурбекнинг катта чодирини бир зумда катта-кичик амирлар ва беклар билан тўлди. Ҳазрат соҳибқирон эртадан бошланатурғон ҳарбий юриш ва уни қандай амалга ошириш ҳақида ўзи тузган режасини билан кенгашига тўпланганларни таништирди. Режа пухта ўйланган экан, сўроқ ва эътирозларга сабаб бўлмади, фақат Ҳожи Сайфиддин унга битта ўзгартириш киритди:

— Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Хиндистон билан алоқалари, айниқса, савдо-сотик қай даражада бўлиши ва раванг топиши, Қандаҳордаини муҳим шаҳарнинг қиммининг илгида бўлишига боғлиқ, аълоҳазрат. Қарийб ярим ой йўл босиб шу ерларга келиб турибмиз. Шу ердин Қандаҳор кўп ҳам олис эрмас. Ушбу юришда уни ҳам тасарруфимизга киритсак ёмон бўлмас эрди.

Ҳожи Сайфиддин шу гапни айтишда айтиб қўйиб, ўзи ўйланиб қолди. Аҳли мажлисининг фикрини билмоқчи бўлиб, ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин бирон нарсани уқолмади. Амирлар ва беклар Ҳазрат соҳибқиронни «нима дер экан?» деб кўзларига тикилиб ўлтирган эдилар. Ҳазрат соҳибқироннинг юз-кўзларидан эса бир нима англаб бўлмайди. У Қандаҳорнинг муҳим иқтисодий ва ҳарбий аҳамиятини яхши биларди. Аммо билган одамга Гармсир ва Сеистонда олиб борилган урушлар ҳам осон кечмади. Лашкар ҳам, амирлар ҳам ҳориб-чарчашган. Сулаймон тоғларига қилинадиган юриш ҳам осон кечмас керак. Бунинг устига, қилич яланғочлаб киши ҳам яқинлашиб келяпти. Шуларни била-қўра туриб, Қандаҳорни ҳам кўндаланг қилса, амирлар билан бекларга оғир бўлмасмикин? Амир Темур шулар хусусида бош қотирди. Лекин амирлар ва беклар охирида Ҳожи Сайфиддиннинг таклифига қўшилдилар. «Қандаҳорни ҳам олайлик», деб туриб олишди. Илож қанча? Амирларнинг ўзлари шунга рози бўлиб туришгандан кейин, энди буни тўхтатиб бўлармиди. Темурбек рози бўлди. Эртаси қуни нонуштадан кейин юришни бошлашга қарор қилинди.

Эрталаб Амир Темур шу ернинг ўзида лашкарни уч қисмга бўлди. Бир қисмини, Жоку барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳни бошчи қилиб, Қандаҳор фатҳига жўнатди. Яна бир қисм амирзода Мироншоҳ бошчилигида Хостар ва Работи Султон Маҳмуд тарафга йўл олди. Учинчи қисм эса Ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Сулаймон тоғларига қараб юрди.

Сулаймон тоғларидаги уруш қаттиқ бўлди. Афғонлар гарчи озчилик бўлсалар-да, бўш келишмади. Чунки улар учун бу ерларда ҳар бир сўқмоқ ва ҳар бир тош таниш эди.

Афгонлар дараларнинг оғзига ва сўқмоқларга пистирмалар кўйиб, Амир Темурнинг аскарига катта талофат етказдилар. Шу тўрт кун ичида амирзода Али билан Икки Темур душманнинг ногаҳон ўқидан захмдор бўлдилар, Муборакшоҳнинг ўғли Янгишоҳ эса шаҳид бўлди. Афгонларнинг ўзлари бўлса тутқич бермай, тоғу тошлар орасига қочиб яширинар эдилар. Урушнинг тўртинчи куни Хайитхўжа баходир афгонлардан бирини тутиб олди. Хазрат соҳибкироннинг мақсади ҳам шу эди. Тил туттиролмай юрган эди. Шунинг учун ҳам буни эшитиб суюнди. Бирок тил тутиш осон бўлмади, у тасодифан юз берди. Хайитхўжа йигитлари билан тор бир сўқмоқдан баландга кўтарилаётганда тепадан катта-кичик тошлар юмалаб тушди. Йигитлар ўзларини зўрға қоя остига олиб қолишди. Тошлар гумбурлаганча уларнинг тепасидан ошиб тушди. Хайитхўжанинг йигитларидан бири тепани синчиклаб кузатиб турган экан, қоялар орқасидан одам калласига кўзи тушди. Йигитлардан бир гуруҳи иккига бўлиниб, ўша одам калласи кўринган ерни икки тарафдан айланиб ўтиб, пистирмада ётган афгонлардан бирини тутиб олдилар. Амир Хайитхўжа тутиб келтирган афгон хазрат соҳибкиронга кўп нарсаларни, хусусан афгонларнинг асосий кучлари аниқ бир ерда эмаслиги, сўқмоқларга бўлиниб олиб жанг қилаётганликларини айтиб берди. Амир Темур ҳам амирларига сўқмоқларни тақсимлаб берди. Олдинда ва икки тарафда қоровулларни кўпайтириб хушёр бўлиб туришини тайинлади уларга. «Нардбонлар ва арконларни ишга солинглар», деб алоҳида таъкидлади у йигитларига.

Гуруҳлар бир-биридан маълум масофада сўқмоқларни бўлиб олиб ҳаракат қилиб, йўл тўсар қаззобларни сиқиб бордилар. Бир пайт унча катта бўлмаган жилғанинг бир четидаги кичик бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Сўқмоқларнинг барчаси шу ерга олиб келаркан. Уларнинг асосий қароргоҳи ўша ер экан. Амир Темурнинг аскарлари чор аτροφдан қисиб келган афгонлар дарҳол қалъа ичига кириб яшириндилар. Лекин барибир қутулиб қолмадилар. Зафар асар лашкар чор аτροφдан ҳужум қилиб, эртаси куни қалъани эгаллади. Асир олинганларнинг барчаси амирларга тақсим қилиб берилди. Ҳаммалари ўша ернинг ўзида ясоққа етказилдилар.

Ўша юришда Қандаҳор ва яна бир неча вилоят қўлга киритилди. Қайтиш олдидан Темурбек уларнинг барчасига ҳоким ва доруғалар тайинлади. Қандаҳорга Жоку барлос тайинланди. Никудорийлар эли Сайфол

Никудорийга қайтариб берилди. Шундан кейин зафар асар лашкар ўн тўрт кеча-кундуз йўл босиб Самарқандга қайтиб келди.

Ўша йили уч ой киши ҳазрат соҳибкирон Самарқанд атрофида ўтказдилар. Лекин, киш ўртасида унинг бошига яна бир кулфат тушди. Яқин қариндоши ва бошдан унинг узангисида бўлиб, қиличини чолиб келган Жоку барлос оламдан ўтди. Самарқандда уч кун азадорлик бўлди, учинчи кун юртга катта ош берилди. Шундан кейин Амир Темур мархумнинг фарзанди аржуманди Жаҳоншоҳга кўп навозишлар кўрсатди ва отасининг мансабига тайин қилди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН ИККИ ЙИЛЛИҚ ЮРИШ

Ҳижрий 786—787 (1384—85) йиллари Амир Темур Мозандарон, Рустамдор ва Озарбайжон устига юриш қилди. Аслини олганда, бу Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш эди. Бунга ҳалиги Мозандарон ҳокими амир Валининг Амир Темур ҳукуматига қарши яна бош кўтаргани ва Ироқи Ажам халқининг ўз подшоҳлари Музаффарийлар зулмидан шикоят қилиб Амир Темурга йўллаган аризалари баҳонайи сабаб бўлди. Ҳа, бунақа воқеалар тарихда кўп учрайди. 1219 йили Чингизхон Мовароуннаҳрға бостириб кириш учун ҳозирлик кўриб турганда, маҳаллий халқ — мўмин-мусулмонлар мусулмон подшоҳ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни эмас, балки ғайридин Чингизхонни ёқлаб чиқдилар. Ва хатто Хоразмшоҳ ва унинг ноиблари мусулмон руҳонийларидан минбарга чиқиб мусулмонларни жиҳодга чақиритишларини илтимос қилганларида, улар бунга кўнмадилар. Нега шундай бўлди? Бунга ўша мусулмон ҳукмдорлар ва кўпроқ солиқ тўловчиларнинг раиятга ўтказган зулми ортиб кетгани сабаб бўлди. Бундай пайтларда чорасиз қолган халқнинг бошқа ҳукмдорлардан — унинг дини ва эътиқоди қандай бўлишидан қатъи назар — нажот излаши турган гап. XII асрда ўтган машҳур олим Абубакр ат-Туршизийнинг «Сирож ул-мулук» («Подшоҳлар учун шабчи-роғ») деган китобида мана бу ривоят келтирилган: «Нуширавони одил кунлардан бир кун бош қоҳиндан сўрабди: «Подшоҳликлар не ваҳддин инқиरोзаға

учрайдурлар?» «Уч сабабга кўра,— деб жавоб килибди бош кохин,— бирламчиси, мамлакатнинг ҳақиқий ахволи подшоҳдин яширилганда, иккиламчиси, халк ўз подшосига нафрат билан караш руҳида тарбиялангудай бўлса ва ниҳоят, учинчиси, солиқ йиғувчиларнинг зулми ортиб кетса». Музаффарийлар ҳам зулму таъди килиб, ўз халқини кўп ранжитиб кўйган кўринади.

Амир Темур аклли, тадбиркор ва сиёсатдон одам эди. У Форс, Жилон, Журжон, Мозандарон ва Озорбайжондаги оғир ахволдан, яъни ўша ерлар халқининг Амир Вали, Музаффарийлар ва бошқа маҳаллий хукмдорларнинг зулмидан безор бўлганларидан усталик билан фойдаланди. У яна Термиз ва унинг теварак-атрофини лашкаргоҳ деб эълон қилди, вилоятларга лашкар тўплаш учун тавочи ва жарчилар юборди. Тавочилар жўнашлари олдидан девони тавочи бошлиғидан аниқ кўрсатма олдилар: «оддий аскардан ҳар 18 киши,— деди тавочигири уларни тўплаб,— ўзи бирлан бирга бир чодир олсун, ҳар бир аскар икки от, бир камон, биттадан таркаш (ўкдон), бир қилич, арра, бигиз, битта жувол (коп), жуволдиз, болта, ўн дона игна ва елкага осиладиган чарм пўшт олсун.

Баходирлардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Ўн бошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга чодир, зирх, қилич, таркаш, камон ва бешта от олсун.

Юзбошилардин ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадин: қилич, таркаш, камон, гурзи, зирх олсун.

Мингбошилардин ҳар бири ўзи бирлан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадин: жавшан, дубулға, найза, қилич, таркаш ва ўк ёйдан кўтарганича олсун».

Мовароуннаҳр вилоятларидан чакирилган барча лашкар ўн кун деганда шу ерга — Термиз ва унинг теварак-атрофиға йиғилди. Ўша 1384 йилнинг баҳор аввалида Амир Темурнинг чўл қумлари ва дарахт баргидан ҳам кўп лашкари Жайхундан ўтиб, куббатул-ислом Балхнинг жилғасига келиб қўнди.

Шу аснода чонар келиб, амирзода Султон Муҳаммадга унаштириб қўйилган Форс мамлакатининг подшоси Жалолиддин Шох Шужоҳ набирасининг қарвони Балх вилоятига яқинлашиб қолганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибкирон маҳд улё Туман оғони, унга бошқа оғоларни ҳам кўшиб, бўлажак келиннинг истикболига жўнатди. Келин, унинг канизак ва

хизматкорлари учун Балхнинг Боғи хуррамсаройида заррин, хаворанг, оқ чодирлар ва саропардалар тикилди, катта майдонларга одамлар учун жой ҳозирландилар, ҳар ер-ҳар ерга мўътабар меҳмонлар, мутриб ва шуаро учун катта сўрилар кўйилди. Мана шу жаннатмакон манзилда қирк кеча-кундуз тўю томоша бўлди.

Балх, Тохаристон, Бадахшоннинг сипоҳи ҳам жам бўлган ва юриш асбоб-анжомлари бекаму кўст ҳозирлангач, лашкар Балхдан кўчиб, бир неча кунлик йўлдан кейин Мурғобга келиб тушди. Шу ерда амирзода Мироншоҳнинг рафиқаси Хонзода бегим чақалоғи Халил Султон билан Хиротдан кайнотасининг истикболига келди. Амир Темур саройида амалда бўлган удумга кўра, Хонзода бегим ўғлини ҳазрат соҳибкироннинг этагига солди, у эса чақалокни маҳд улё жалодат маоб Туман оғонинг тарбиясига топширди.

Мурғобдан кўчиш олдидан оғолар ва балоғатга етмаган шаҳзодалар Самарқандга қайтариб юборилди. Чунки йўл оғир ва хавф-хатарларга тўла эди.

Лашкар Баракатош орқали Сарахсга келиб тушди. Одамлар ва чорполарга қисқа дам берилгандан кейин Бовардга, ундан Нисога бориб кўндилар. Шу ерда кўпдан гарданкашлик қилиб, нафақат ўз элини, балки кўшни юртларни ҳам хавф-хатарга кўйиб келаётган амир Валидан хабар топилди. Унга содиқ бўлган бир жамоа Дарунни чор атрофдан мустаҳкамлаб ўлтирган экан. Ҳазрат соҳибкирон кўшинининг Шайх Али баҳодир, Суюнчак баҳодир ва амир Мубашшир бош бўлган манғулой қисми Говғариш деган ерда Нисонинг қоровул қисми билан тўкнашиб қолди. Нисоликларнинг қоровули хотиржам келаётган Темурийларнинг ўша манғулосини тўсатдан йўл устида тирборон қилиб, унга катта талофат етказди. Ўқ кўшин олдида келаётган амир Мубошширга тегиб уни захмдор қилди. Шу ерда икки ўртада каттик уруш бўлиб, нисоликларнинг қоровул қисми янчиб ташланди. Амир Темурнинг лашкари бир кунлик камал жанглиридан сўнг Нисони эгаллади.

Икки кундан кейин кўшинлар тартиб билан Журжонга қараб йўл олдилар ва Журжон сойидан ўтиб, Шамолонга келиб тушдилар. Шамолондан Мозандарон пойтахти Журжонгача бўлган йўл чангалзорлардан ўтарди. Лекин уни йўл деб айтиб бўлмасди. Ҳаммаёк чангалзор, боткоклик... Кўп ҳолларда чақалакларни

кесиб йўл очишга тўғри келарди. Бундан ташкари, ҳар қадамда душманининг пистирмасига дучор бўлиш хавфи йўқ эмасди. Шунини эътиборга олиб, ҳазрат соҳибқирон Шамолонда ўтказилган ҳарбий кенгашида «ҳазоражот ва сада амирлари кўшинидин ажралмасун ва беижозат уни ташлаб кетмасун, нахр ва жуйборларга кўприк қуриб, дарахтларни кесиб ва пушталар ясаб йўл курсинлар, кунига ярим фарсахдин ортик йўл босилмасун», деган қазо жараён буйруқ берди. Шунга қарамай, тарафларнинг қоровули бир-бири билан тўқнашиб, узун-қиска жанг қилар эдилар. Ана шундай тўқнашувлардан бирида Ҳожи Муҳаммадшоҳ Ясовурий кўлидан захмдор бўлди. Шу тариқа йигирма кун азоб-уқубат тортиб Журжонга етиб бордилар. Амир Вали қалъада эканлиги маълум бўлди. Шу ерда «тумонот ва кўшунот келиб тушган жойини мустаҳкамласун, лашкар турган жойнинг атрофига хандақ казиб, четан ва аравалар бирлан тўсиб ўлтиришсун», деган буйруқ бўлди. Кечки пайт ҳазрат соҳибқирон лашкардан ўттиз кўшин йиғиб, ўттиз ерга пистирма қўйди.

Лекин Журжондай азим шаҳар-қалъанинг тақдирини ўша кун кечасиёқ осонгина ҳал бўлди-қолди. Бунга амир Валининг ўзи кўмак берди. Ўша кеча у кўп сонли лашкар билан қалъадан чиқиб амирзода Мироншоҳ бош бўлиб турган ўнг қанотга шабихун урди, хандақ ёнигача бориб, чодирларни тирборон қилди. Шу пайт теварак-атрофда пистирмада турган кўшинлар икки тарафдан душман устига ташландилар. Амирзода Мироншоҳ ҳам кўшинларини жангга бошлади. Оқибат, ул-амр амир Валининг шабихунчилари катта талофот кўриб чекиндилар. Зафар асар лашкар уни изма-из қувиб бориб, қалъани эгаллади. Бу воқеа тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, хижрий 786 йилнинг шаввол ойида (1384 йил ноябр — декабр ойида) содир бўлди.

Амир Вали ўша кечасиёқ аҳлу аёли, хизматкорларини олиб Домғон тарафга қараб қочди. Йўлда хотин-халажи ва ёш болаларини тоғ бағрида жойлашган кичик бир қалъада қолдириб, ўзи Рай тарафга қараб кетди. Уни Худайдод Хусайний, Шайх Али баҳодир, Аббос баҳодир ва бошқа амиру нўёнлар изма-из таъкиб қилиб бордилар. Райда унга етиб олдилару, лекин шаҳар ичига кирганда кўздан қочирдилар. Амир Вали ўшанда ўзини тор кўчалардан бирига урди ва муюлишда-

ги хонадонга кириб кўздан ғойиб бўлди. Амир Вали ўшанда дарвозахонанинг шундай ёнгинасида жойлашган молхонага кириб ўзини охурга отди. Худайдод Хусайний билан Шайх Али баходирнинг одамлари уни кечаси билан кўчама-кўча юриб кидирдилар. Бирок ундан дарак топмадилар. Амир Вали худди кудукка тушган тошдай йўқолди-қолди.

Эрталаб хонадон сохибаси сигир соғиш учун молхонага кирганда охур ичида букчайиб ётган одамга кўзи тушди. Қаттик кўркканидан кўлидаги сопол челақни сомон устига иргитиб, «вой ким бор?» дея ўзини ташқарига отди. Хотинининг овозини эшитиб эри намозни бузиб, ҳовлига чошиб чикди. Хотини отхона эшиги ёнида дир-дир титраб турарди. У аранг нафас олар, гапиролмас эди. Эрининг «нима бўлди?», «нима гап?» деб берган саволига жавоб қилолмай, фақат кўли билан молхонани кўрсатди. Эри чошиб бориб молхонага кирди. Шундайгина йўлакда турган ўрта ёшларда бўлган, подшоҳлардай кийинган басавлат одам билан тўқнашди. Кўзларида ваҳима ва кўркув аломати... Сохиби хона бошда чўчиб тушди ва бўғик овоз билан сўради:

— Кимсан?

— Бечора бир савдогарман, жаноб. Талончилар йўлда бор-йўғимни шилиб олишди. Ўзим бир амаллаб жонимни сақлаб қолдим. Улар мени шаҳаргача қувиб келишди... «Савдогар» шундай деди-ю, хўнграб йиғлаб юборди.

Сохиби хонанинг унга раҳми келди. Бечора ўлишига бир баҳя қолибди деб ўйлаб «савдогар»ни юпата кетди:

— Хафа бўлманг, биродар! Бош омон бўлса, такя топиладур. Соғ қолибсиз, шунга шукр қилинг.

«Савдогар» сохиби хонанинг кўнгли бўшлигидан фойдаланди ва буёғига ҳаракатини қилиб қолди. У дарров қўйнидан бир халта олтинни чиқариб унинг қўлига тутқизди.

— Шунини олингу, биродари азиз, менга ёрдам қилинг.

Сохиби хона нима қиларини билмай жовдираб қолди. У бунақа бойликни илгари кўрмаганди. Дарҳол «савдогар»га мурожаат қилди:

— Нима истайсиз, жаноб?

— Қичик бир илтимос, биродар. Хотинингизнинг эски паранжиси бирлан кафш-махсисини берсангиз, бас. Ўша

карокчилар ҳали шаҳарда, мени излаб юришибдурлар. Агар йўқ демай айтганларимни топиб берсангиз, шаҳардин чикиб олишимга ёрдам бўларди, биродар.

Соҳиби хона оғир кулфатда қолган «савдогар»га ёрдам қилди. Уйига кириб хотинининг паранжиси билан кафш-маҳсисини олиб чикиб берди. Паранжи билан чочвон бинойидай келди-ю, лекин кафш-маҳси сиғмади. Соҳиби хона ўзиникини ечиб берди.

«Савдогар» кафш-маҳсисини шошиб-пишиб кийиб олди, сўнг паранжини ёпиниб дарвоза сари равона бўлди.

— Чой-пой ичиб кетмайсизму, биродар?

— Раҳмат, иншоолло, чойни кейинроқ бафуржа ичурмиз.

Соҳиби хона «савдогар»ни дарвозадан кузатиб қолди, «савдогар» эса шундай муюлишдан ўтди-ю, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Шайх Али баҳодирнинг йигитлари чошгоҳда уни шундайгина Рай ёнида кўргандай бўлдилару, яна кўздан кочирдилар...

Ҳазрат соҳибкирон Астробод вилоятини Элхоний амирлардан Тоғой Темурхоннинг ўғли Лукмонга инъом қилди. Чунки бу вилоят 1256 йилдан бери унинг аждоди ихтиёрида эди. Амир Валининг ота-бобоси ўша Тоғой Темурхоннинг қўлида хизматда бўлиб, уни сарбадорлар бир ёқлик қилганларидан кейин вилоятини бўлиб олишган эди. Мана энди ҳақ қарор топди. Амир Лукмон ҳазрат соҳибкирон туфайли ота мулкига эга бўлди.

Амир Вали исёни бартараф этилгач, ҳазрат соҳибкирон кишни Астрободда ўтказишга қарор қилди, чунки Эронзаминда ҳали қилинадиган юмушлар кўп эди. Ушанда лашкар Астробод теварагида жойлашди, ҳазрат соҳибкироннинг ўзи эса лашкардан ҳар ўн киши орасидан уч кишини танлаб олиб, маҳсус кўшин тузди ва ўша кўшин билан Рай жилғасига бориб кишлади. Уғруққа эса амир Учқора тайинланди.

Ўша пайтларда Ироки ажам, Курдистон ва Озарбайжон Жалойирия сулоласидан чиққан подшоҳлар қўлида эди. Тахтда ўша сулоланинг вакилларидан бири Жалолиддин Шайх Аҳмад Увайс ўлтирар эди. У Амир Темурнинг лашкар билан Рай жилғасига келиб тушганини эшитиши ҳамано сабот оёғини қочиш водийсига қўйди ва Султонияни ўғли Окбуғога топшириб, ўзи Табризга қараб кочди. Амир Аббос баҳодир олтмиш

отлик аскар билан Султония устига бостириб борди. Ушанда амир Окбуго Султонияни химоя қилолмади ва ахлу аёлини олиб Табризга кочди.

1384—85 йил кишини, аввал айтиб ўтилганидек, лашкар Астрободда, ҳазрат соҳибқирон эса Рай жилғасида ўтказдилар. 1385 йилнинг баҳорида Амир Темур Султония устига қараб юрди. Сўнг ундан чиқиб, кўшинни Рустамдорга бошлади. Рустамдор ҳокими очик курашдан чўчиб, юртини ташлаб кочди. Рустамдор вилояти қаршилиқ кўрсатмай ўз ихтиёри билан таслим бўлгани учун ғолиб лашкар уни ғорат қилишдан ўзини тийди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Султония вилоятини бир пайтлар Шайх Увайснинг мўътабар кишиларидан ҳисобланган Султон Зайнобиддинга, Омул билан Сорини эса Мозандароннинг олий насаб зотларидан саййид Камолиддин билан саййид Разиуддинга инъом этди.

Амир Темур Мозандарон, Рай, Рустамдор ва Озарбайжоннинг бир қисмини ўзининг тасхир қабзасига қиритгандан кейин пойтахт шаҳар Самарқандга қайтди ва 1385—86 йил кишини Занжирсаройда ўтказди. Лекин бу қишлоқ ҳам тинч, кўнгил истагандай кечмади. Яна ташвиш бошланди. Уша қишда Тўхтамишхон Озарбайжонни химоя қилишга қодир ҳукмдор бўлмагани ва ҳазрат соҳибқирон узокда эканлигидан фойдаланиб, Дарбанд орқали ўтиб, Табризни босди. Унинг бу юришида ўн икки нафар Жўчи нажод ўғлон ҳам иштирок этди. Тўхтамишнинг лашқари йўл-йўлақай Ширвонни ҳам ғорат қилди. Ушанда Табриз ва унга тобеъ бўлган ерлар бешафқат талон қилинди. Тўхтамишхон катта ўлжа ва асирлар билан Дашти кипчокқа қайтди.

ЭРОНЗАМИН УСТИГА ҚИЛИНГАН УЧ ЙИЛЛИК УРУШ

Бой-бадавлат одамлар ўртасидаги ўзаро тортишувлар, тожу тахт учун талашив, Тўхтамишхон ва Дашти кипчок кўчманчиларининг тез-тез бўлиб турадиган хуружлари Эрон ва Озарбайжондаги сиёсий вазиятни анча танг аҳволга солиб қўйди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон бу мамлакатларда ҳам ижтимоий-сиёсий вазиятни яхшилаш мақсадида 1386 йилнинг баҳор

бошида Эрон, Озарбайжон ва Ироки ажам устига яна юриш бошлади. Бу юриш тарихда Амир Темурнинг Эронзаминга карши қилган уч йиллик юриши деб аталади.

Юришнинг биринчи йили, яъни 1386 йили, оғир жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Озарбайжон қўлга киритилди. Ҳазрат соҳибкирон Шанби Ғозонийга келиб тушди. Лекин Табриз халқи каршилиқ кўрсатмади. Шаҳарнинг ақобиру ашрофи, хусусан саййид Ризо, хожа Ҳожи, Муҳаммад Бандагир хаттот, кози Ғиёсиддинлар бандалиқ ва хизматкорлик камарини белларига боғлаб, муносиб ҳадялар ва совға-саломлар олиб ҳазрат соҳибкирон ҳузурига келдилар. Шаҳарга мухассиллар юборилиб, товон йиғишга киришдилар. Сарфитна Сарик Одил эса қатлга етказилди. Ушанда озарбайжонлик моҳир ҳунармандлардан бир қисми, аҳлу оиласи билан, Самарқандга кўчирилди. Улар пойтахтда бирталай олий биноларни қуришда баҳоли қудрат иштирок этдилар.

Ҳазрат соҳибкирон ўша йилнинг ёз фаслини Табриз ва унинг теварак-атрофида сайду саёҳат билан ўтказди.

Энг муҳим ишлардан бири шу бўлдики, ниҳоят амир Вали бу сафар қўлга тушди. У Тўхтамишхоннинг Озарбайжон устига қилган хуружи олдида Маҳмуд Халхалий билан Табризда турган экан. Тўхтамишхон Табризни олгандан кейин ўша амир Маҳмуд билан Халхал вилоятига қочиб кетган эди. Лекин кўп ўтмай Маҳмуд Халхалий уни бу ерга келган Темур кўшинининг сардори Куморий иноққа тутиб берди. Куморий иноқ шу заҳотиёқ унинг бошини кесиб олий даргоҳга жўнатди.

Амир Темур куз аввалида Табризни суюкли набираси Муҳаммад Султонга топшириб, ўзи Нахичевон устига кўшин тортди. Ушанда Нахичевоннинг тошдан бино қилинган Қарний, Сурмалу ва Қарс қалъалари ишғол қилинди.

Шу сафар ва кейин ҳам Амир Темур ислом динию шариятни мустаҳкамлаш ва тарғиб қилиш шиори остида Гуржистон, Арманистон ва кейинча Ҳиндистон каби мусулмон бўлмаган мамлакатларга бостириб кирди. Ушанда ислом динини қабул қилганлар омон қолди. Мол-дунёси ҳам талон қилинмади. Аксинча, бўйинтовлаб каршилиқ кўрсатганлар бешафқат

киргин килинди. Амир Темур ислом динини бошқа халклару мамлакатларда тарғиб қиламан, шариат қонун-қоидаларини жорий этаман, шу йўл билан дунёни бирлаштираман, деб шундай килди. Ўқиган кишилар яхши биладиларки, ислом таълимоти дунёни икки қисмга: дор ул-ислом, яъни ислом дунёси ва дор ул-ҳарб, яъни уруш йўли билан бўйсундирилиб, исломга киритилатурғон мамлакатларга бўлган. Урушсиз бўйсунган мамлакатлар эса дар ас-сулҳ яъни сулҳга келишган мамлакатлар деб аталган. Ва яна Куръони карим мусулмонларни ғайридинларга қарши урушда иштирок этишга даъват этади. «Ҳаж» сурасида «Ва Аллоҳ йўлида ҳақ жиҳод-ла жиҳод қилинглари!» деган уқдириш бор. Шак-шубҳасиз, Амир Темур бир мўмин-мусулмон сифатида ислом ва Куръони каримнинг кўрсатмаларига амал қилган, албатта. Шу ерда яна бир гапни ҳам айтиб ўтиш жоиз. Жаҳон уламоларининг етакчиларидан Мир Саид Шариф Журжонийнинг сўзларига қараганда: «Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад динига ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёювчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр қилади. Бу саккизинчи юзйилликда (милодий XIV аср. Б. А.) Амир соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юзйилликда Муҳаммад динининг янгиловчиси шу киши бўлғай», деб фатво бердилар. «Дину шариатга ривож берувчи (Амир) Темур соҳибқиронга, Аллоҳ уни кўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Аллоҳ таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур. (Дини исломга вафодорлигинг ва яхши ишларингни) қанча оширсанг, Аллоҳ ҳам сенга (иноят ва карамини) шунча оширгай», деб ёзган эди Амир Темурга Пири Зайниддин Абу бакр Таябодий.

Ҳа, XIV асрда ислом динини янгилаш ва унга ривож бериш, шариатни муҳофаза қилишни Тангри таоло Амир Темурнинг зиммасига юклаган. Бу ҳақда ислом уламоларининг фатвоси ҳам бўлган экан. Улар Амир Темурдан шуни талаб қилибдилар. Амир Темур эса уларнинг ҳукмини амалга оширибдир. Сирасини айтганда, тарихда ғайридинларга қарши жиҳод қилмаган, нафакат мусулмон, балки насроний, яҳудий ёки бошқа динга мансуб кишилар орасида биронта подшоҳ бўлганми, ўзи? Сабаби замоннинг ўзи шунақа

эди. Агар сен зўр бўлиб олмасанг, бошқа зўравонлар сени янчиб ташлайди!..

Шу уч йиллик юришда Амир Темур бутун Гуржистонни босди, Тифлисни олди. Ушанда гуржистонликлардан ислом динини қабул қилганлар омон қолдилар. Ислам динини қабул қилганлар орасида Гуржистон подшоси Букрот ҳам бор эди. Букрот нафақат ўзи тирик қолди, балки бунинг мукофотига Амир Темур унга тожу тахти ва мамлакатини қайтариб берди.

Ҳазрат соҳибкирон 1386—87 йил кишини Қорабоғда ўтказди. Ушанда Ширвонот подшоси Шайх Иброҳим муносиб пешкашу хадялар олиб унинг ҳузурига келди ва тобеълик, хизматкорлик камарини белга боғлаб Амир Темурга мулозим бўлди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам унга илтифот ва анвойи навозишлар кўрсатди, тамом Ширвонотни, барча тобеъ вилоятлари билан қўшиб, унинг ўзига қайтариб берди.

Хижрий 789 йилнинг бошида (1387 йилнинг 22 январиди) Амир Темур Бардаага жўнамоқчи ва кишининг қолган қисмини ўша ерда ўтказмоқчи бўлди. Бирок унинг бу режаси амалга ошмай қолди. Сабабчиси яна ўша Тўхтамишхон. Сафарга тайёргарлик айти кизиган пайтда Тўхтамишхоннинг Дарбанд орқали катта лашкар билан Озарбайжонга келаётгани хақида хабар олинди. Тўхтамишхоннинг ҳазрат соҳибкиронга нисбатан кўрсатаётган «кароматлари» ҳаммага аён бўлди. Одамлар аллақачон уни нонкўрга чиқариб қўйишган эди. Ахир, у ҳазрат соҳибкироннинг ёрдами билан отабобо тахтини Урусхон ва унинг авлодидан қайтариб олди, сўнг Кўк Урдани ҳам итоатга келтириб, тамом Жўчи улусининг ягона ҳукмдорига айланди. Аҳд-паймон билан мустаҳкамланган ва икки ўртада тузилган шартномага биноан, улар ота-бола бўлиб қолишлари керак эди аслида. Амир Темур ота, Тўхтамишхон бола. Лекин Тўхтамишхон Сарой Берка тахтини эгаллагандан кейин Амир Темур билан ота-болалик ҳақини унутди, тез-тез ҳазрат соҳибкироннинг қўли остидаги Озарбайжон устига босқинлар уюштирди. У кўпинча гумашталари Алибек кўнғирот, Ўрин Темур ва Окбуғо бахринга ўхшаган амирларнинг сўзи билан иш тутадиган бўлиб қолди. Бу сафар ҳам ўша амирларнинг ифвосига учиб, савоб йўлидан тойди. Оёғини дўстлик ва мувофиқлик доирасидан чиқариб, димоғини туғён ва исёнга тутди, душманлик тариқини тутиб, Озарбайжон устига

катта кўшин юборди. Кура дарёси бўйидаги ерларни кўриқлаб турган амирлардан бири Олий ўрдуга шундай хабар йўллаганда хазрат соҳибкирон бошда бунга ишонмади:

— Бизнинг Тўхтамишхон бирлан аҳду паймонимиз бор. Сизлар кўрган ўшал лашкар балким бошқа лашкардур, ёки авбошлар тўдасидур,— деди у чопарга.

Чопар бўш келмади:

— Йўк, аълоҳазрат, алар Тўхтамишхоннинг одамлари. Биз буни аниқлағонмиз.

Лекин Амир Темур барибир ишонмади ва Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Усмон баҳодирни чақиртириб уларга амр килди:

— Кўшинлардин бир қисмини олиб Куранинг нариги соҳилига ўтинлар ва мана бу жаноб айтгон ўша лашкар кимники эрканлигини, аларнинг аҳволи ва миқдорини аниқлаб келингиз.

— Бош устиға, аълоҳазрат,— дея амирлар кўл ковуштириб, тиз чўкдилар.

Темурбек кўшиб кўйди:

— Бордию алар Тўхтамишхоннинг лашкари бўлиб чикса, савашиб ўлтирмай, ўша захотиёк орқага кайтингиз.

Амирлар чукур таъзим бажо келтириб, Амир Темурнинг чодиридан чикдилар.

Амирлар чиқиб кетгандан кейин хазрат соҳибкирон хавотирга тушди. «Агар чопар айтган ўшал лашкар ёғий бўлса-чи? Унда амирлар кийин аҳволға тушиб қолмайдуларму? Худо кўрсатмасин, аларға шикаст етгундай бўлса, унда Кура бўйида тургон кўшинларнинг аҳволи оғирлашиб қолмайдиму?» Хазрат соҳибкирон шу захотиёк амирзода Мироншоҳни чақиртирди ва унга Ҳожи Сайфиддинни кўшиб, амирларнинг кетидан жўнатди.

Шайх Али баҳодир, Икки Темур ва Аббос баҳодир кўшинлари билан кечаси дарёнинг бериги соҳилига келиб тўхтадилар. Саҳарга яқин забонгирлар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб, душманнинг бир сипоҳийсини тутиб келдилар. Уни сўроқ қилганларида ўша лашкар Тўхтамишхоннинг лашкари эканлиги маълум бўлди. Амирлар фармони олийга амал қилиб, у билан жангга тутинмай, орқага кайтдилар. Аммо Тўхтамишхоннинг амирлари буни заифликка йўйиб, уларнинг изидан тушдилар. Шайх Али баҳодир, Икки Темур, Аббос баҳодир буни пайкаб жанг қилишга мажбур бўлди-

лар, чунки Олий ўрдуга одам юбориб, рухсат олишга фурсат йўқ эди. Шу ерда, Кура дарёсининг бўйида, икки лашкар уришиб кетишди. Бошда Тўхтамишхон лашкарининг кўли баланд келди. Темурбекнинг одамлари бир зумда қирк нафар жангчисидан ажралгач, кўпларнинг руҳи тушди. Аини шу дамда амирзода Мироншоҳ билан Хожи Сайфиддин туманлари билан етиб келдилар. Бу мағлубият ёқасида турган лашкарга жон бағишлади. Охир ул-окибат Тўхтамишхоннинг лашкари шикаст топди. Амирзода Мироншоҳнинг йигитлари уларни қувиб Дарбанднинг нариги тарафига ўткизиб қўйдилар. Ёғийнинг кўп аскарлари ўлдирилди, бир қисми асир олинди. Асир тушганлар орасида амирлар ҳам бор эди...

Хазрат соҳибқирон бу ишнинг устида шахсан Тўхтамишхоннинг ўзи турганлигига барибир ишонмади:

— Бу қандайдур англашилмовчилик, жаноблар. Бу ўша атрофда турган бирон амирининг ишидур. Менимча, Тўхтамишхоннинг бундин хабари бўлмаса керак,— деди у амирларига.

Амирлар бир-бирларига қараб елка қисдилар. Амирзода Мироншоҳ хазрат соҳибқиронга эътироз билдирди:

— Йўқ, ота, Тўхтамишхоннинг яқин одамларидин Қозончи баҳодир шу ерда. У бизга «Тўхтамишхоннинг амри билан келдик», деб очик айтди. Ишонмасангиз...

— Йўқ, йўқ, амирзода, бунинг зарурияти йўқ. У бирлан бафуржа ўзим гаплашурмен. Онинг балким Тўхтамишхон бирлан ойнаги хира бўлиб қолғондур?

Шайх Али баҳодир ва хамроҳлари хазрат соҳибқиронни бунга ишонтиришга яна бир марта уриниб кўрдилар. Лекин фойдаси бўлмади. Амир Темур тутинган ўғлининг шу аҳволга тушиб қолганига ишонмади. Асирларни бўлса биронтасини ҳам қолдирмай бўшатиб юборишни буюрди. Тўхтамишхоннинг олдига меҳр-муҳаббат насихатомуз сўзлар битилган нома ва катта совға-салом билан ўз элчисини жўнатди. Мактубда, хусусан, мана бу сўзлар ёзилган эди: «Дарбанднинг у тарафида қандайдир кўшиннинг қораси кўринган. Амирларнинг сўзларига қараганда, бу Жўчи улусининг аскарлари эрмиш. Биз бу гапга ишонмадик. Чунки ўртада аҳд-паймон бор. Бу балким Қозончи баҳодир ёки бирон бошқа фитначингизнинг ишидур. Лекин нима бўлганда ҳам яхши бўлмади. Кўп мўмин-мусулмоннинг қони тўқилди. Умид

шулким, бундин буёғига бундай нохуш ходисалар вокеъ бўлмағай, иншоолло. Аҳду паймонға вафо қилиб, ухлаб ётгон фитнани уйғотиб қўйиш яхши бўлмағай, вассалом».

Сўнгра Амир Темур Кура дарёси бўйидан кўчиб, Кўкча тенгиз бўйига келиб қўнди. Шу пайт чопар келиб маҳд улё Сароймулк хоним амирзода Шоҳрух билан амирзода Халил Султонларни олиб Морандга келиб тушганлари хақида хушxabар олиб келди. Ҳазрат соҳибқирон Сароймулк хоним билан анчадан бери кўришмаган эди. Хушxabардан беҳад шод бўлди.

— Хали замон аларнинг ўзлари ҳам келиб қолишадурлар, аълоҳазрат,— деди ҳамон энтикиши тўхтамаган чопар.

Амир Темур бир бош ирғаб чопарга миннатдорчилик билдирди ва уни кимхоб билан сийлади.

Ҳазрат соҳибқирон болалари ва хотинларини кўп хурмат қиларди, жонидан ортиқ кўрарди. Ва хатто курдирган боғ-роғлар, мадраса ва биноларни, битгандан кейин, уларнинг номи ила зийнатларди. Шоҳрух номида Сирдарё бўйида катта бир шаҳар барпо этди, лекин Амир Темур номида кишлок ҳам йўқ. Бибихоним номида улкан жомеъ масжид бор, Амир Темур номида хонақоҳ ҳам йўқ. Машхур Боғи шимолни эса ҳазрат соҳибқирон набираси (амирзода Мироншоҳнинг кизи) Бека Султон номи билан атади. Ҳа, шунақа зот эди у. Шунинг учун ҳам чопарнинг кетидан уларнинг истикболига шошилди. Учрашув Морандда содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон уни деб узок йўл юриб келган жигарбандларини силаб-сийпади, анвойи мулозиматлар кўрсатди. Улар бир кеча-кундуз шу ерда бирга бўлишди.

Амир Темур эртаси куни Олий ўрдуга, Кўкча тенгиз бўйига қайтди ва бир неча кунлик тайёргарликдан кейин Султон Аҳмад жалойирнинг тасарруфида бўлган Илончик қалъаси устига қўшин тортди. Ушанда Шайх Али баҳодир, Хожи Сайфиддин ва амир Икки Темурларнинг туманлари Боязид қалъасини ҳам ишғол қилдилар. Бу қалъа тарихда Ойдин қалъаси номи билан ҳам машхур.

Ҳазрат соҳибқирон ўша йиллари Озарбайжонда яна бир катта харбий-сиёсий куч билан тўкнашиб қолди. Бу — тарихда Қора кўюнлу деб шуҳрат топган туркманлар тоифаси бўлиб, XIV асрнинг 80-йиллари бошида Озарбайжон ва Ирокнинг бир қисмини тасарруфига киритиб олиб, кучли кўчманчи давлатга асос

солган эдилар. Қора кўюнлуларнинг асосий қароргоҳи Вон, Востон ва Урмия кўллари атрофида жойлашган эди. Қора кўюнлулар сардорлари Қора Муҳаммад билан унинг жасур ва уддабурро ўғли Қора Юсуфнинг етакчилигида Мовароуннахр, Хуросон, Шарқий Туркистон ва бошқа мамлакатлардан Ирок, Шом ва Хижозга бораётган савдо қарвонлари ва зиёратчиларни талаб қилган қашқардилар. Бугина эмас, балки халқлар бошига кўп офатларни бошлаб келдилар улар. Амир Темурнинг Султон Йилдирим Боязид билан уришиб қолиши ва минглаб мўмин-мусулмоннинг қони ноҳақ тўкилишига маълум даражада мана шу Қора кўюнлулар ва уларнинг сардорлари айбдор эдилар. Улар Амир Темур вафотидан сўнг унинг давлатига хуруж қилиб, Ирок, Озарбайжон ҳамда Хуросонда кўп қон тўкилишига сабабчи бўлдилар.

Тарихчи ибн Арабшоҳ нимагадир Амир Темурни ёмон кўрарди. Ваҳоланки, ўша Амир Темурнинг ёрдами билан ўқиб тарбия топиб, олим бўлганди у. Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ул-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») деган китобида хазрат соҳибқирон ҳақида кўп бўхтон гапларни айтган. Лекин бор ҳақиқатни айтмасликка ҳам илож топмаган. Худодан кўрққан бўлса керак. Нима бўлганда ҳам мусулмон фарзандику! Ибн Арабшоҳ Амир Темурни ақл-идрокли, фахм-фаросатли ва узокни кўзлайдиган одам сифатида таърифлайди. Мана унинг сўзлари: «У хатосиз фикрловчи, ажойиб фаросатли... Зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. Синчков, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди... ўз афкори билан сал бўлмаса, учар юлдузни тўғри йўлга етаклар, ўз фурсати мулоҳазалари билан ҳеч қандай хатосиз сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштирар эди». Ҳа, Ибн Арабшоҳ ҳақ гапни айтди. Амир Темур Қора кўюнлулар нимага қодир бўлишларини бошдан кўриб билди. Шунинг учун ҳам уларнинг фитнаси аланга олмасдан бурун уни сув сепаб ўчириш зарурлигини пайқади ва бу ҳақда кўп бора Султон Йилдирим Боязидни огоҳлантирди. «Биргалашиб уларнинг фитнасини даф қилайлик», деди. Лекин у қулоқ солмади. Аксинча, ўша фитначи Қора кўюнлулар билан оғиз-бурун ўпишди...

Хазрат соҳибқирон Нахичевон жилғасида турган

пайтда ўша Қора кўюнлулар Хижоздан ўз юртига қайтаётган катта карвон билан зиёратчиларни талон-тарож этиб, одамларни ўлдираётганликлари хақида мудҳиш хабар келди. У кўлдан бери ўша бадкирдорларни бир ёқлик қилиш ниятида бўлса-да, балким ўзлари инсофга келиб қолишар, деб буни оркага сурарди. Лекин Қора кўюнлулар инсофга келиш у ёқда турсин, борган сари ҳадларидан ошиб кетдилар. Йўлтўсарлик, талон-тарожни касб-корга айлантириб, мусулмонларни қон қақшатишда давом этдилар. Ҳазрат соҳибкирон кўп ўйлади, мулоҳаза қилди ва ниҳоят, шу сафар уларни дафъ қилишга қарор қилди. У музаффар кўшинини йўлтўсар қарокчилар устига бошлади. Бу сафар у бор кўшиннинг ҳаммасини олди. Хатто ўша кунлари Илончик қалъасини камал қилиб турган амир Муҳаммад Мир ҳам кўшин-пўшини билан хумоюн ўрдуга чақиртириб олинди. «Балодан-ҳазар» деганларидай, уғрукни Моранддан Олатокка, хавф-хатардан холирок ерга кўчириб олиб бориб қўйилди. Зафар асар лашкар Боязид (Ойдин) ва Авник қалъаларидан ўтиб, Қора кўюнлулар улусини босди. Ўшанда Арзрум ҳам ишғол қилинди. Кейин лашкар Чиячур сойи бўйига келиб тушди.

Шу ерда — Чиячур сойи бўйида Арзинжон ҳокими Таҳамтаннинг элчиси келди. У совға-саломдан ташқари, мамлакатнинг бир йиллик хирожини ҳам ўзи билан бирга олиб келибди. Элчи ўз подшоҳининг дўстлик ва фармонбардорлик руҳида ёзилган мактубини ҳам ҳазрат соҳибкиронга топширди. Амир Темур элчини сийлади ва бу мамлакат бундан буёғига Таҳамтаннинг инон-ихтиёрида бўлишини элчига айтди...

Амир Темурга Қора кўюнлулар билан курашиш осон бўлмади. Амирлари ва лашкар уларни чўлда қувласалар токка қочдилар, тоғдан қувласалар — чўлга... Амир Темур ўшанда ўзи Чиячур сойи бўйида қолиб, амирзода Мироншоҳни уч фавж лашкар билан Қора Муҳаммадга қарши юборди. Амирзода Мироншоҳ Вон кўли бўйида Қора кўюнлуларнинг элини босиб, наслдор отлар, қатор-қатор туялар ва гала-гала қўй-эчкиларини ўлжага туширди. Лекин Қора Муҳаммадни қўлга тушира олмади. Шайх Али баҳодир, Икболшоҳ ва Малик қавчин изидан қувиб, уқубатлар ила тоғ чўққисига кўтарилдилар. У ерда мўъжаз, мустаҳкам бир қалъа бор экан. Теварак-атрофи ўр ва жарлик,

факат битта от сиғадиган тор сўкмок йўлгина унга олиб борарди. Уни олиш у ёкда турсин, ёнига бориб бўлмасди. Қора Муҳаммад ўша қалъа ичига кириб яширинди. Темурбекнинг амирлари уни қамал қилиш ниятидан қайтдилар, чунки бу иш катта қурбон талаб қилар, ўшанда ҳам бу қалъани олиш мушкул эди.

Ҳазрат соҳибқирон амирларидан хафа бўлди ва Қора кўюнлуларга қарши энди амир Жаҳоншоҳни ўз тумани билан юборди. Бахтга қарши у ҳам Қора Муҳаммадни кўлга туширолмади қайтди. Шундан кейин у туркманларга қарши юришга ўзи бошчилик қилишга мажбур бўлди. Амир Темур Чиячур сойи бўйидан кўчиб, Муш саҳросига келиб тушди ва уни бўйсундириб, Одилсудга борди. Хайрият, шаҳар қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар ҳокими таниқли шайхлар, уламо ва аъёнларни олиб, бой тухфа ва ҳадялар билан пешвоз чиқиб, итоат ва хизматкорлик лавозимини ўрнига қўйди. Ҳазрат соҳибқирон буни инобатга олиб уларга илтифот кўрсатди ва шаҳар билан вилоятни ҳокимларига қайтариб берди.

Бу сафар Қора кўюнлуларни дафъ қилиб бўлмади. Қора Муҳаммад омон қолди. Лекин Амир Темур барибир уларни тўла итоатга келтириш ниятидан қайтмади. Бунга вақт ва катта тайёргарлик талаб қилинар эди. Ҳазрат соҳибқирон Олатоққа, бир замонлар элхон Абакахон турган саройга келиб тушди. Уғруқ шу ерда эди.

Қора кўюнлуларнинг сардорлари ҳам бўш келмадилар. Улар катта куч тўплаб, тоғ бағридаги қалъаларини мустаҳкамлай бошладилар. Ана шунака тиниб-тинчимас сардорлардан бири Малик Иззиддин катта лашкар тўплаб, Вон қалъасида мустаҳкам жойлашди. Баланд тоғ тепасидаги бу қалъа ниҳоятда мустаҳкам бўлиб, унинг бир тарафи сув эди.

Ҳазрат соҳибқирон аввал ўша Вон қалъасини қўлга киритишга аҳд қилди ва Олатоғдан кўчиб, бор лашкарини ўша ёққа етаклади. Лашкар Вон қалъасини уч тарафдан қуршаб олди. Икки кунлик жангдан кейин Малик Иззиддин қалъадан чиқиб, ҳазрат соҳибқирон ҳузурига келди ва итоаткорлик, хизматкорлик маросимини ўрнига қўйиб, жони омонликни илтимос қилди. Ҳоким энди ярашиш йўлини тутиб турганида, қалъа аҳли исён кўтарди ва қалъага кириш-чиқиш йўлларини, буржу бораларини мустаҳкамлаб, курашни давом эттирди. Икки ўртадаги

жанглар яна қарийб йигирма кун давом этди. Шундан кейин мудофаачиларнинг аҳволи оғирлаша бошлади: манжаниқ ва тош арродаларнинг ишга туширилиши натижасида мудофаачилар сафи борган сари сийраклашди, озик-овқат захирасининг чўғи пасайди. Одамлар емиш-ичишдан қийналиб, қалъа аҳли орасида ҳар хил касалликлар тарқалди. Натижада йигирма саккизинчи кун деганда, қалъа мудофаачилари таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Амир Темур қалъа химоячиларидан, айниқса, уларнинг бошлиқларидан шафқатсиз уч олди. Ёдгор Андхудийга қалъа истехкомларини бузиб ташлаш буюрилган эди, у бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Қалъа тош ва ганждан мустаҳкам қилиб қурилганидан биронта тошини кўчиролмадилар. Табаалар душманлик қилган бўлишига қармай, ҳазрат соҳибқирон Малик Иззиддинга лутф-эҳсон кўрсатиб, Гуржистон ноиблигини унга топширди.

Вастон ва Урмия қалъалари қаршилик кўрсатмай таслим бўлдилар. Қутволлари Вон кўли бўйига, хумоюн ўрдуга бориб, ҳазрат соҳибқиронга тобеълик ва хизматкорлик изҳор этдилар. Амир Темур уларнинг бошини силади ва вилоятларини ўзларига қайтариб берди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон у ердан кўчиб, Мароға орқали Гилонга келди.

Форс билан Ироқи араб ҳам ана шу уч йиллик юриш пайтида итоатга келтирилди.

Амир Темур Вон, Вастон ва Урмия устига юриш бошламасдан аввал, Олатоғда уғрук билан турган кунлари, Шерозга элчи юбориб, Форс мамлакатининг ҳокими Зайнобиддинни итоат ва яқдилликка даъват қилганди. Юришдан қайтиб Гилонга келган қушининг эртаси катта совға-салом ҳамда итоат ва садоқат суви билан суғорилган мактуб кўтариб унинг элчиси келди. Ҳазрат соҳибқирон элчи билан суҳбатлашиб ва мактубини ўқиб кўргандан кейин амир Зайнобиддиндан мамнун бўлди. Қайтишида Форс элчисига ўз элчисини кўшиб Шерозга жўнатди. Лекин амир Зайнобиддин аҳдида турмади. Давлати ғуриб сари оғиб, саодат кунлари охирлаб бораётган экан унинг. Амир Зайнобиддиннинг хотири лавҳига фиск-фасод гарди ўлтириб қолган экан, ҳазрат соҳибқироннинг панд-насихатларини кулоқка олмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқироннинг элчисини тутиб қолди. Амир Темур бундан хабар топиб, амир Зайнобиддиндан норози бўлди ва

кечиктирмай Форс билан Ироки ажам устига юрди. Бу юриш хижрий 789(1387) йили бошланди.

Ўшанда Хамадон ҳам, Исфахон ҳам тинч йўл билан бўйсундирилди. Худога шукр, ортиқча қон тўқилмади. Бунда ҳар иккала шаҳар ҳокимининг ақл-идрок билан иш тутгани асосий сабаб бўлди. Исфахон ҳокими хожа Рукниддин, шаҳарнинг кўзга кўринган саййидлари, уламоси, акобиру ашрофини олиб, бош эгиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келди. Исфахонликлар ўшанда қабул маросимига ҳамда ҳазрат соҳибқироннинг подшоҳона отифат ва лутф-эҳсонига сазовор бўлдилар. Амир Темур ва хос мулозимлари Исфахон акобирлари билан бирга шаҳарга кириб, унинг мазорот ва қадамжойларини зиёрат қилдилар, сўнг Таборак қалъасига кириб ўринлашдилар. Исфахоннинг улуғлари ҳам шу ерга чакиртирилди. Икки ўртада бўлган келишувга биноан, шаҳар халқига «мансур лашкар этигининг наълини янгилаш учун етадиган микдорда» жони омон, яъни тоvon солинадиган бўлди, холос. Солиқни йиғиш ҳар бир маҳалла ва гузар амирларга тақсимланди. Сўнг ўша маҳалла ва гузарларга муҳассиллар тайинланди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон шаҳарда бир қисм аскар қолдириб, қалъа ва дарвозаларга ишончли одамини қўйиб, шаҳар ташқарисидаги ўз қароргоҳига қайтди.

Амирлар ва муҳассиллар ўша куниёқ тоvon йиғишга киришдилар. Лекин эртаси куни тунда хунук воқеа юз берди. Асли техронлик, лекин насл-насаби маълум бўлмаган Али Кучакий исмли бир зоти паст, жоҳил ва очкўз киши хуфтондан кейин авом ун-носни атрофига тўплаб, Темурбек шаҳарда қолдирган одамларга ҳужум қилди. Маҳаллама-маҳалла, уйма-уй юришиб, Темурбекнинг амирлари ва муҳассилларини ўлдирдилар. Шаҳар ичида қолган лашкарни ҳам битта қолдирмай кириб ташладилар. Шундан кейин улар шаҳар дарвозалари сари ошиқдилар ва уларни қўриқлаб турган одамларни ҳам тигдан ўтказдилар. Ўша кеча Исфахонда Темурбекнинг қарийб уч минг одами ўлдирилди.

Исфахонда тунда содир бўлган бу мудҳиш воқеа ҳазрат соҳибқироннинг қулоғига бориб етди. Шу пайт у Форс ва Ироки араб хусусида катта амирлари билан кенгашиб ўлтирган эди. Худди ер зилзилага келиб, осмон унинг тепасига қулаб тушгандай бўлди. Во дариг! Бир

кечада уч минг одамидан ажралса-я! Яна кандай одамлар эди улар? Жангу жадалда бўлса ҳам майли эди. Ҳазрат соҳибкирон шу пайтгача жанг майдонларида канчадан-канча йигитларининг жонсиз танасини қолдирган, лекин чидаган, тақдирга тан берган. Чунки уруш-урушда! Лекин бу ёвузликка чидолмайди. Ҳазрат соҳибкиронда ғазаб ўти аланга олди, ўзини тутиб туролмади ва амирларни тўплаб шаҳарни босиш, ушбуга сабабчи бўлган барча мунофиқларни тутиб интиком тиғидан ўтказишни буюрди. Саййидлар, хожалар, маволий ва ўша бадкирдорларга қўшилмаган, лашкар билан яхши муносабатда бўлган исфаҳонликларгина молу жони, аҳлу оиласи билан ўша қирғинда омон қолдирилдилар... Нима бўлганда ҳам Исфаҳонда ноҳақ қон тўкилди. Бу воқеа «Зафарнома» муаллифининг маълумотларига қараганда, ҳижрий 789 йил зулҳижжа ойининг олтинчи куни (1387 йил 18 декабрда) содир бўлди.

Шундан кейин Амир Темур амир Сорбуғонинг ўғли Ҳожибек билан Дўноншоҳни Исфаҳон муҳофазасига тайинлаб, ўзи лашкарни олиб Форс вилояти сари юзланди. Лекин соҳибкирон бу мамлакатни найзанинг учини оғритмасдан қўлга киритди. Вилоят ҳокими Зайнобиддин Амир Темур қўшинининг шарпасини эшитган ҳамоно Шерозни ташлаб Қозирунга, амакиваччаси Шох Мансурнинг хузурига кочиб борди. Аммо Шох Мансур кариндошини ҳимоя қилолмади. Бошда уни яхши кутиб олди, олдига тўкин дастурхон ёзди, сўнг бир-икки ҳафта ичида одамларининг бир қисмини турли йўллар билан ўзига оғдириб олди, охирида уни қолган одамлари билан бандга олиб зиндонбанд қилди.

Ҳазрат соҳибкирон ҳижрий 789 йил зулҳижжа ойининг ўрталарида (1387 йил декабр ойининг охирларида) Шероз ёнидаги Тахти қорача манзилига келиб тушди. Шерозликлар бир минг туман кепакий миқдоридан моли омон тўлаб, молу жонини омон сақлаб қолдилар. Ўша кунлари Шох Шужоҳнинг набираси, Язд волийси Абу Исҳоқ Сиржон қалъасидан ва теварак-атрофнинг ҳокимлари ўз улусларидан Тахти қорачага келиб ҳазрат соҳибкиронга тобеълик ва хизматкорлик лавозимини бажо келтирдилар. Булар орасида Катта ва Кичик Лурнинг отабеклари ҳам бор эдилар.

Сўнгра ҳазрат соҳибкироннинг амри билан ба-лоғат шиор муншійлар латоиф нигор дабирлар

Парвардигори оламнинг инояти билан шу уч йил ичида ҳазрат соҳибқироннинг тасарруфи остига кирган мамлакатлар ва уларни итоатга келтириш чоғида юз берган воқеалар ҳақида фатҳномалар битдилар, эътимодли мубоширлар эса ул фатҳномаларни до-руссалтана Самарканд, Хуросон ҳамда бошқа мамла-катлар, вилоятларга олиб кетдилар.

ТИНИБ-ТИНЧИМАС ТҶҲАМИШ

Ҷша Шерознинг Тахти қорачасида уч йиллик урушда зришилган ғалабага бағишлаб уч кеча-кундуз тўю томошалар берилди, амирлар ва бекларга мавқеъ ва эгаллаб турган мансабини эътиборга олган ҳолда, катта совға ва суюрғолотлар улашилди.

Тўю томошалар тугаб, эртасига қурултой чаки-рилди. Номдор шайхлар, уламои қиром, забардаст амир ва беклар, арқони давлат жам бўлган ушбу қурултойда яқин орадаги ишлар режаси, хусусан, бузилган шаҳар ва олий иморатларни тиклаш, йўлу кўприкларни тузатиш, янги наҳрлар қазиб, ўлик ерларни тирилтириш, қарвон йўлларида сардоба, ёмлар қуриб, йўлларни қарокчи ва босқинчилардан кўриқлаш каби ишлар режаси тузиб олинди. Бу масалалар орасида Ироқи арабни бўйсундириш масаласи ҳам бор эди. Бу ишга ҳазрат соҳибқирон бир йил-ярим йил Эронзаминда қолиб ўзи бош бўлишни ихтиёр этди. Лекин режа режалигича қолди. Худонинг айтгани бўларкан, бандасининг эмас. Қурултойнинг эртаси ўтиб, индини Самарқанддан чопар ташвишли хабар келтирди. Маълум бўлишича, Тўхтамишхон яна бевафалик кўйига кириб катта лашқар билан Мовароуннаҳр устига босқин қилиш тараддуди-ни кўраётган эмиш.

Яссидан олинган хабарлар бу «миш-миш»ларнинг тагида ҳақиқат ётганлигини тасдиқлади. Тўхта-мишхоннинг Бекёрук ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Исабек, Сотқин баҳодир ва яна бирқанча бек, нўёнлари бош бўлган кўшинлари Сигноқдан ўтиб Саброн устига келибдурлар ва уни чор атрофдан қуршовга олибдурлар. Темурийларнинг бу ердаги ҳокими Темурхўжа Окбуғо Дашти кипчок лашқари билан оғир жанглар олиб бораётган эмиш. Лекин ёғий қанчалар тиришмасин, қалъани ололмабдур. Саҳройиларнинг бир қисми эса

Саброн, Ясси ва Сайрам атрофларини ғорат қилиб юрармиш.

Ҳазрат соҳибқирон бу ташвишли хабарни эшитгач, кайфияти бузилди, у рўпарасида ўлтирган Ҳожи Сайфиддинга:

— Туркистонда шу қадар нотинчлик. Бу, дейман, амирзода Умаршайх қаерда эркан, ўзи? — дегач, кўйнидан чопар берган мактубни муншийи хосга узатиб, ундан «Самарканд ҳокимининг мактубида бу хусусда бирон гап борму, ўзи?», деб сўради.

— Мумкин, аълоҳазрат, — деди муншийи хос ва мактубнинг ўша ерини топиб ўқиди: «Шаҳзодаи олий нажод амирзода Умаршайх Туркистонда юз берган аҳволдин воқиф бўлгонларидин сўнг Андижон, Ўш, Ўзганд ва Ахсикат лашқарини олиб Туркистон тарафга қараб юрибдурлар. Лекин Хўжандга дохил бўлгонларидин сўнг маълум бўлибдурким, Жете кўшинлари Анко тўра бошчилигида Тўхтамишга кўмак бермок ниятида Фарғона ноҳиясига қараб юриш бошлагон ва Чақишмон орқали Андижон устига йўл олибдур. Амирзода Умаршайх шу сабаб бўлуб, кўшинни орқага буриб, Ахсикат дарёси бўйида душманнинг олдини тўсиб чиқибдурлар. Муқобил тарафлар кечув жойларини белгилаб олишибдурлар, аммо ҳеч бирлари — амирзода Умаршайх ҳам, Анко тўра ҳам дарёни кечиб ўтишга журъат этолмай, бир неча кун бир-бирининг муқобилида ясол тузиб турибдурлар. Сўнгра, ҳар қайсиси ўз соҳилида дарё ёқалаб юқорига қараб, ҳатто кечаси йўл босибдурлар. Жете лашқари камишзор оралаб бориб, дарёни кечиб ўтибдур. Амирзода Умаршайх онинг муқобилига чиқдилар. Икки ўртада каттик уруш бўлди. Лекин Анко тўранинг одами сон жиҳатдин ортик бўғони сабабли амирзода Умаршайх мирзо енгилиб, уруш-талаш майдонини тарк этибдур ва Андижон қалъасига бориб яширинибдурлар. Анко тўра Андижонни қамал қилмоқчи бўлди. Шунда жавонбахт шаҳзоданинг ҳамияти жўш уриб, қалъадин чиқибдур ва тангри таслога таваккал қилиб ёғий тепасига ташланибдурлар. Бирок озчилик қилиб...»

Муншийи хос шу ерга келганда, ҳазрат соҳибқироннинг ранги оқариб кетди ва уни тўхтатиб:

— Тўхтанг, тақсир! Буёғи не бўлди? Шаҳзода тирикму? — деб сўради. У муншийи хос «бирок озчилик қилиб» деганда кўрқиб кетган эди.

— Тирик, аълоҳазрат, шахзодаи жавонбахт тириклар,— дея муншийи хос шоша-пиша мактубнинг давомини ўқиди: «ёғийни дафъ этолмадилар ва қалъа ичиға чекиндилар. Анко тура эрса Андижон қалъаси теварагида яна бир хафта мобайнида турди, лекин барибир уни ололмай юртиға қайтиб кетди».

«Э, хайрият-ей», деди Амир Темур ичида. Аммо кўнглидан кечаётгани бошқаларга сездирмасликка ҳаракат қилса ҳам уддасидан чиқолмади. Чунки Туркистон ва Фарғонада юз берган вазият ўта ташвишли эди. Ҳа, вазият оғир эди. Темурбекнинг Ясси, Саброн ва Сигнок тарафдаги қўшинлари ҳам ночор бир ахволда қолган эдилар. Амир Сулаймоншоҳ, Аббос баходир, Темуртош, Баротхўжа, Суюнч Темур ва бошқалар Жўқлик мавзеида Тўхтамишхоннинг лашкарларидан шикаст топганларидан кейин чекиниб, Самарқандга қочиб келгандилар. Хайрлиси шу бўлганки, шаҳарнинг девор ва буржу бораларини мустаҳкамлашга муваффақ бўлдилар. Теварак-атроф ва туманлардаги халқ қалъага кўчирилиб олиб кирилди. Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳар ва вилоятларининг муҳофаза чоралари ҳам кўрилган, амир Темиртош мадинат ар-рижол Термиз шаҳрини мустаҳкамлаш ва кўриклаш учун юборилди. Амир Темур буларни эшитиб бироз кўнгли таскин топгандай бўлди. Амирлари ҳам ўзини йўқотиб қўйишмабди. Мамлакат жиловининг илгида эркан. Хайрият! Лекин мактубнинг давоми уни қайтадан изтиробга солди. Саҳройилар кейин Самарқанди фирдавсмонандни камал остига олиб, теварак-атрофидаги кишлоқларни талон-тарож қилибдилар. Тўхтамишхон лашкарининг бошқа бир қисми эса Хоразм орқали Бухорои шариф ҳудудига бостириб кирган ва кишлоқу қасабаларини тарож қилган. Сўнг жиддий бир қаршилиқка учрамай, Бухоронинг ўзигача етиб, уни камал остига олганлар. Тоғай Буғо барлос, Элийғмиш ўғлон қавчин Бухоро қалъасини мустаҳкамлаб, мудофаа ва муқотилага бел боғладилар. Икки ўртада уруш бўлди. Оқибат ул-амр Тўхтамишхоннинг амирлари қалъани олишга қурби келмай чекинган ва Мовароуннаҳрнинг мудофаа истехкомлари бўлмаган шаҳару кишлоқларини тарож қилган. Ушанда саҳройилар Қозонхоннинг машҳур қароргоҳи Занжирсаройга ўт кўйиб ёндириб юборганлар.

Мовароуннаҳрни босиб, талашда хутталонлик маш-

хур амир Кайхусравнинг ўгли Султон Махмуд сахройиларга якидан ёрдам берганлиги маълум бўлди. У Тўхтамишхоннинг лашкарига ғажарчи бўлиб хизмат қилибди.

Шу ерга келганда, муншийи хос кўзини мактубдан узиб, ўкинч билан ҳазрат соҳибкиронга каради. У бошини куйи солганча, бутун вужуди ила қулоқка айланиб, хатни тинглаб ўлтирган экан, муншийи хос ўқишдан тўхтагани ҳамано бошини кўтариб унга тикилди. Бир фурсат ўтиб ёқасини ушлади:

— Во ажабо, ўғлони ота изидин борибдур. Эсингиздиму, мавлоно, Кайхусрав бир замонлар Мўғулистон хони Туғрук Темурхонга ғажарчи бўлгон ва уни Мовароуннаҳрга бошлаб киргон эрди. Ўғли эрса Тўхтамишго ёлланибдур. Қандай тубанлик бу!

— Ха, эсимда, аълоҳазрат,— деди муншийи хос хожасига таъзим қилиб.— Арслон боласи оху бўлмас, илон боласи чувалчанг.

Муншийи хос шундай дедию хижолат чекиб ерга караб олди. Улуғларнинг хузурида «илон боласи илон, чаён боласи чаён», деган гапларни айтиш, одобдан эмасди. Темурбек бунга эътибор бермади, аксинча муншийига далда берди:

— Хак гапни айтдингиз, мавлоно. Элига ва юртига хиёнат қилиб, ўзганинг хизматини қилиб кимнинг косаси оқарган?! Барибир охири, вой!

Амир Темур Кайхусравни назарда тутди, шу тобда. Сўнг муншийи хосга «давом этинг» деб ишора қилди. Муншийи хос хатни ўқишда давом этди:

— «Тўхтамишхоннинг ғоратгарлари Қарши бирлан Хузордин ҳам ўтиб, Қўйтан ва Жайхуннинг ўнг соҳилидаги барча кишлокларни ҳам талабдурлар...»

Ха, Мовароуннаҳр оғир ахволда қолган эди. Ҳазрат соҳибкироннинг боши котди. «Ахир, ҳар бир вилоят ва шаҳарга ишончли одамларни тайин қилган эди-ку. Ихтиёрларида етарли кўшин бор эрди уларнинг. Нега, на амир Сулаймоншоҳ, на Тогой Буғо ва на Умаршайх мирзо бунинг чорасига киришмабдурлар? Ё хонлик юз бердимиз? Ё бўлмаса ёғий ҳақиқатан ҳам кучлироқми?» Ҳазрат соҳибкироннинг кўнглидан ана шундай фикрлар кечди. Анқо тўра ва бошқа жетелик фитначиларни эслаганда эти увишиб, юраги орқасига тортди. Хавотир оладиган ери шу эдики, худо кўрсатмасин, Тўхтамишхон билан Жете ҳукмдорлари унга қарши иттифокка келсалар борми, унда ҳаммаси

тамом. Шуларни ўйлаб Амир Темур Ироки ажам ва қурилиш масаласини орқага суриб, дарҳол Мовароуннаҳрга қайтишга ва мамлакат муҳофазасини ўз илгига олишга қарор берди.

Амир Темур шу уч йилги юриш пайтида фатҳ этилган мамлакатларни давлатининг таркибига киритмади. Аксинча, Мовароуннаҳрга қайтиш олдидан ўша мамлакатларни қонуний эгаларига: ал-Музаффария ва бошқа хонадонлардан чиққан шох ва шахзодаларга қайтариб берди. Шероз ҳукуматини шох Исога, Исфахонни Султон Муҳаммадга, Кирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Султон Абу Исҳоққа суюрғол расми билан инъом қилди. Улар Музаффарийларнинг олий ҳукмдори Шох Шужоҳнинг авлодлари эдилар. Уларнинг барчаси олтомға босилган махсус ёрлик билан сарфароз этилдилар.

Сафар анжомлари муҳайё этилгунча Мовароуннаҳрга амир Аббос баҳодир ўттиз минг кишилик номдор отлик аскар билан жўнатиб юборилди. Уламо ва мохир ҳунармандлардан бир гуруҳи ҳам, аҳлу аёли ва кўч-кўрони билан, Самаркандга жўнатилади. Олимлар орасида жаноб ифодат маоб, муҳаккиқлар етакчиси, афзал ул-мутаххирин Мир Саййид Шариф Журжоний ҳам бор эдилар. Шох Шужоҳнинг катта амирларидан амир Алоуддин иннок бошлик ақобиру ашрофлар жаноб Мир Саййид Шариф Журжонийни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шаҳар ташқарисигача кузатиб чиқдилар...

Ҳа, Амир Темур катта олимларни, хусусан факиҳлар, муҳаддислар, муаррихлар, файласуфлар, мунажжимлар, шуаро ва мусикашунослар, Исо дам табибларни хуш кўрарди. Унинг саройида ана шу илмларнинг жуда кўп намояндалари тўпланган эди. Тарих китоблари туфайли кўпларининг номи сақланиб қолган. Факиҳлардан мавлоно Абдулмалик, Нуъмониддин Хоразмий, комусий олим Саъдиддин Тафтазоний, етук тафсирчи ва муҳаддис хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мусика илмининг устозларидан Абдулкодир Мароғий, илми нужумнинг кўзга кўринган намояндаларидан мавлоно Аҳмад... Номи тилга олинганимиз Мир саййид Шариф Журжоний ҳам уламоий киромлар жумласидан эди. У фалсафа, фикҳ ва илми нужумдан ифтихор уз-замон ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур уни Шероздан Самаркандга олиб кетди. У бунақа олимларни қаердан бўлмасин ўзи билан

Самаркандга олиб келар ва бошини силар эди. Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг зиёлиларга бўлган муносабатини юксак баҳолайди. Мана унинг сўзлари: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фузалоларга тўла-тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўйиб, иззат-хурматини кўрсатарди. Уларга ўз муруввати бисотини ёярдики, бу муруввати унинг ҳайбати бирлан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар, бу баҳсида инсофу хишмат бўларди. Унинг лутфи қаҳри ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгулиги орасига кўшилган эди».

Ҳижрий 790 йил муҳаррам ойининг охирида (1388 йилнинг 9 феввалида) ҳазрат соҳибкирон Шерознинг Тахти қорачасидан кўчиб, Самарканд сари юзланди ва йигирма беш кун деганда Самарканди фирдавсмонандга кириб борди.

Унинг Самаркандга қайтганидан кейин биринчи қилган иши шу бўлдики, Мовароуннаҳр муҳофазасига қолдирилган амирларнинг иш фаолиятини тафтиш қилди. Бу ишни у девони ярғуга топширди, лекин тепасида шахсан ўзи турди. Чунки нусратқарин лашқарнинг кураги илгари ҳеч қачон ерга тегмаган эди. Энди бўлса, мағлубият устига мағлубият. Айниқса, Жўкликдаги мағлубият ва Тўхтамишхон лашқарининг зафари ҳазрат соҳибкироннинг кўнглига қаттиқ ботди. Жонини аямай ҳалол хизмат қилганларининг бошини силади, жони ширин кўриниб, оғир кунларда ўзини панага олганлар муносиб жазо олдилар. Кўча Малик Тўхтамишхон ва Жете лашқарлари билан бўлган урушларда шижоат ва жалодат намуналарини кўрсатгани, бир сафар ўн уч йигити билан Хўжанд ёнида Анко тўранинг уч юз кишилик кўшинига шабихун ургани, жетеликлар Хўжанддан ҳайдаб кетаётган асир ва бардаларни ҳалос қилгани учун унга муносиб суюрғолотлар инъом қилиб, мартабасини тархонлик даражасига кўтарди. Баротхўжа кўкалтош ўша Жўклик мавзеъида бўлган урушда бепарволик содир этгани учун фармони олийга кўра соқолу мўйлаби кириб ташланди. Эр киши учун дунёда бундан ортиқ жазо борми, ўзи?! Бу — бошни кесиб ташлаш билан баробар эди.

Тўхтамишхоннинг бу сафар Мовароуннаҳрга қилган ҳужумида Ҳоразм ҳукмдори Сулаймон Сўфи ҳам иштирок этди. Ҳоразм лашқари саройликлар билан

елкадош бўлиб, Қоракўл билан Бухоро теварагини хўп талон-тарож килдилар, кўп одамани асир қилиб хайдаб кетдилар. Сулаймон Сўфи илгари Чигатой улусига карашли бўлган Жанубий Хоразмни, аввалги аҳдини бузиб, яна ўз мулкига кўшиб олди. Шунинг учун ҳазрат соҳибкирон пойтахтдаги юмушлардан фориг бўлиши биланок ўша йили (1388 йили) Хоразм устига кўшин тортди. Бу унинг ўша мамлакат устига килган бешинчи юриши эди. Биз бу масала хусусинда илгари батафсил сўзлаб ўтган эдик. Ҳазрат соҳибкирон Эгри ёр мавзеъига етганда илгари Тўхтамишхон олдидан кочиб келган Кунча ўғлон билан Темур Малик ўғлонларни, Шайх Темур баҳодирга кўшиб, манғулой расми билан илғорлатиб юбордилар. Улар Бағдод касабасидан ўтгач, Абдихўжани йигитлари билан коровулликка тайинладилар. Элийғмиш ўғлон хоразмликлардан бир кишини «тил» қилиб тутиб келган эди, у ҳазрат соҳибкиронга Сулаймон Сўфи ва Хоразм лашкари ичидаги аҳвол ҳақида кўрган-билганларини айтиб берди. У «Сулаймон Сўфи дўппи тор келиб қолганда ҳамма нарсадан кечиб, Тўхтамишхон ҳузурига кочиб кетди», деб айтди. Амир Темур амирзода Мироншоҳни, катта амирлардан Муҳаммад Султоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Учқора баҳодир, Икки Темур ва Суюнчак баҳодирлар билан бирга, манғулой қисм кетидан юборди. Фармонга биноан, улар Сулаймон Сўфини қаерда бўлмасин тутиб олиб келишлари керак эди. Эртаси кун ҳақиқатан ҳам Сулаймон Сўфининг кочиб кетгани маълум бўлди. Амирзода ва амирлар уни кеча-кундуз демай Қумкентгача қувиб бордилар. Лекин уни шу ерда кўздан кочирдилар. Одамлар уни ахлу аёли, мулозимлари ва хизматкорлари билан бир кун аввал шу ердан ўтиб, кирга қараб кетганлигини сўзлаб бердилар. Амирзода кирнинг нариги тарафида унга етиб олса ҳам барибир туюлмади. Шундай бўлса-да, кўриклаб бораётган аскарига катта талафот етказиб, бой ўлжани қўлга туширди.

Амир Темур бир неча кун мобайнида Гурганж атрофидаги катта чорбоғлардан бирида турди. Сўнг кўзга кўринган олимлар ва соҳиби синоатни Мовароуннаҳрга кўчириш ҳақида кўрсатма берди. Ушанда у жаҳлга хай беролмай, «шаҳарни бузиб ўрнига арпа сеппиб юборинглар» деб амр қилди. Лекин фикри ожизимча. Гурганждай шаҳри азимни бузиб, уни тош, гишт, ганч ва умуман иморат қолдиқларидан тозалаб ва хайдатиб

экин эктириш ўта мушкул бўлса керак. Фармон ҳурмати учун фақат Сулаймон Сўфининг уйи буздирилган бўлиши мумкин. Тамом Гурганж шундай қилинмаганига қатор далиллар бор. **Биринчи далил**, орадан уч йил ўтгач, хижрий 793 йил охирида (1391 йилнинг ноябр ойида) ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишхонга қарши юришдан қайтиб келаётиб Жанги қавчиннинг ўғли Мусо акани ҳузурига чорлаб «Хоразмга жўнанг ва бузилгон ерларини тuzатиб, уни эски ҳолига келтиринг», деб буюрган. Ушанда Мусо ака Хоразмга бориб, уни тез фурсат ичида обод қилди. Агар шаҳар тамоман бузиб ташланганда, уни қисқа бир фурсат ичида обод қилиб бўлармиди? **Иккинчи далил**, 1411 йили Олтин Ўрда хони Темурхон билан амир ул-умаро Идику ўзбек ўртасида нифок чиқиб, Идику ўзбек Хоразмга қочди ва Гурганжнинг мустаҳкам қалъаси ичига кириб яширинди. Темурхон унинг орқасидан Ужук баҳодир билан амир Ғозон бошчилигида аскар юборди. Улар ўшанда Гурганжни олти ой қамал қилиб ололмай қайтдилар. **Учинчи далил**, 1412 йили Шохрухнинг катта кўшини ҳам амир Алайка кўкалтош, Саид Али тархон ва Илёсхўжалар бошчилигида келиб Гурганжни қамал қилдилар, бироқ ололмадилар. **Тўртинчи далил**, 1431 йили Абулхайрхон кўп сонли лашкар билан Хоразмга бостириб кирди ва унинг пойтахти Гурганжни қамал қилди, лекин урушиб ололмади. У шаҳарни тинч йўл билан тасарруфига киритиш мақсадида Шохрухнинг бу ердаги ноиб амир Иброҳим билан кўп музокаралар олиб борди. Аммо натижаси бўлмади. Фақат баъзи амирлар ва мансабдор кишилар, хусусан руҳоний мусулмонлар бошлиқларининг тазйиқи остидагина амир Иброҳим шаҳарни Абулхайрхонга таслим этди. Бундай далиллар кўп. Дўппини ёнбошга олиб кўйиб, яхшилаб ўйлаб кўрайлик. Тамом бузиб ташланиб, ўрнига арпа эктириб юборилган шаҳарни қисқа бир вақт ичида мустаҳкам қалъага айлантдириб, тамом тиклаб бўлармикин, ўзи?

Бир пайтлар, аниқроғи 1227 йили, Чингизхон ўз империясини фарзандларига тақсимлаб берганда Мухилахонни Хоразмга юбориб, унинг жанубий қисмини Кот ва Хива шаҳарлари билан қўшиб, Чигатой улуси таркибига киритган эди. Хоразмнинг шимолий қисми эса, Гурганж шаҳри билан бирга, Жўчи улусига қўшиб берилганди. Ботухон зўравонлик қилиб, 1251 йили бу ўлкани, яъни Жанубий Хоразмни ҳам Жўчи улусига

кўшиб олди. Мана энди Амир Темурнинг бешинчи юришидан кейин Жанубий Хоразм қайтадан Чигатой улуси таркибига кўшилди. Бошқа ибора билан айтганда, ҳақ қарор топди!

Бундан кейин ҳам эл-юртда хотиржамлик қарор топмади. Ўша 1388 йили ғанимлар Амир Темурга қарши фитна уюштирдилар. Бу ҳам етмагандай ҳазрат соҳибқиронга Бурулдой элининг исёнини бостиришга тўғри келди.

Таажжубки, фитначилар сардори ҳазрат соҳибқироннинг куёви Мухаммад Мирак бўлиб чиқди. Амир Темур элга катта тўю-томошалар бериб унга суюкли кизи Султонбахт бегимни берган эди. Тўйдан кейин унга Хутталон вилоятини инъом этганди, Мухаммад Мирак ғайбдан келган бу катта бахту бойликни ушлаб қололмади, ўзини ҳеч ерга сифдиrolмай, довдираб қолди. Ховликиб кетди у. Кўнгли бундан ҳам катта бойлик ва мартабани кўмсади. Қайнотаси Хоразм юриши билан банд кунлари лашкар тўплаб бориб, Самарқанднинг туманларини босди. Шаҳарни олишга ҳам уриниб кўрди, лекин ололмади. Сўнг амирзода Умаршайхнинг келаётганини эшитиб Самарқанд теварагидан чекинди. Умаршайх ҳам, амир Сулаймоншоҳ ҳам «Мухаммад Мирак шаҳар атрофидан кетди-ку», деб хотиржам бўлиб унинг орқасидан тушмадилар. Хоразмга ҳазрат соҳибқирон ҳузурига чопар юбориб, уни бўлиб ўтган воқеадан хабардор қилиш билан кифояландилар, ҳолос.

Бирок Мухаммад Мирак курашни йиғиштириб, суюрғол қилиб берилган юртига қайтиб кетмади. У Самарқанд остоналаридан чекинганининг учинчи куни эрталаб нонушта маҳалда мулозими хос эшикдан кириб келиб шаҳзодага таъзим қилди.

— Нима гап, Тобонбек?

— Мири шикор келди, гапи бор эрмиш.

— Айт, кирсун.

— Бош устига,— деди мулозими хос чиқиб. Қўп ўтмай хонага мири шикор кириб келди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазрат.

— Ва алайкум! Ўлтиринг,— деди Умаршайх мири шикорга рўбарўсидан жой кўрсатиб.

Дуо-фотиҳадан кейин мири шикор кўйнидан туморга ўхшаган бир нарсани чиқариб берди. Бу узок ерлардан кабутарнинг оёғига боғлаб юборилган махсус мактуб экан. Умаршайх мактуб ўралган латтани чокчокидан сўкди, сўнг тумор қилиб букланган мактубни

ёзиб, уни ўқишга тутинди. Ўқиб чикқач, мулозими хосни чақиртирди:

— Зудлик бирлан коғоз, калам ва давог келтирингиз.

— Бош устига амирзодам.

Мулозими хос чиқиб амирзода айтган нарсаларни олиб келди. Умаршайх кискача хат ёзди ва уни тумор килиб буклаб мири шикорга узатди.

— Тезлик бирлан жўнатинг.

— Хўп бўлади, амирзодам,— дея мири шикор таъзим килиб ташқарига чиқиб кетди.

Умаршайх буйруқ кутиб остона ёнида турган хос мулозимига мурожаат килди:

— Тобонбек, зудлик бирлан бориб амир Сулаймоншоҳ бирлан Аббос баходир жанобларини чакириб келинг.

— Бош устига, амирзодам!

Мулозими хос ташқарига чиқди. Хиёл ўтмай меҳмонхонага чақиртирилган иккала амир кириб келишди. Умаршайх уларга жой кўрсатди:

— Ўлтиринглар, жаноблар, нонуштани бирга килайлик.

— Олий химматингиздин чексиз миннатдормиз, аълоҳазрат,— амир Сулаймоншоҳ ўнг кўлини кўксига кўйиб бош эгди.

Амирзода Умаршайх нонушта пайтида амирларни Термиз тарафда содир бўлган воқеалардан огоҳ этди:

— Мадинат ур-рижолдин ташвишли хабар олинди, жаноблар! Амир Темуртош шаҳар хавф-хатар остида қолғони, суюкли куёвимиз Мухаммад Мирак они шу ужурда камаб ўлтиргони ҳақида бизга хабар йўллабдур. Онинг йигитлари Темур қолуғнинг кун юришидаги барча кишлокларни тарож килиб, рааёга зулму таъди ўтказиб тургон эрмиш.

Умаршайх шу ерда тўхтаб амирларга бир-бир назар ташлаб олди. Сўнг сўзида давом этди:

— Салтанат маоб амирларни ушбу ерға чорлашдин мурод Мухаммад Мирак фитнаси хусусида кенгашиб олишдур. Олдин Хоразмга чопар юбориб улуг отамизнинг амр-фармонини кутайликму, ёки онинг чорасини ўзимиз кўрамизму?

«Ким олдин гапиради?» дегандай, Сулаймоншоҳ Аббос баходирга, у эса амир Сулаймоншоҳнинг кўзларига тикилди. Охири, нима бўлганда ҳам амир

Сулаймоншоҳнинг ёши улуғ эмасми, биринчи бўлиб у сўзлади:

— Фитнаю фасод ўти бошқа вилоятларга ҳам тарқалмасдин бурун они дархол ўчириш тадорикини кўрғон маъкул, амирзодам. Муҳаммад Миракка қарши тезлик бирлан черик чекмок зарур.

— Балли, жаноби амир. Биз ҳам шу фикрни кўнгилдин кечируб ўлтирғон эрдик. Ушбу фитнага сув сепиб, ҳазрат соҳибқироннинг кўнглини олайлик.

Амирлар зудлик билан лашкар йиғиб, узоғи билан уч кундан кейин йўлга чиқишга қарор қилганларидан сўнг амирзода ҳузуридан чиқдилар.

Уч кун деганда Самарканд билан Насаф теварагидаги лашкар жам бўлди. Амирзода Умаршайх Самарканд муҳофазасини амир Сулаймоншоҳга топшириб, кўшинларни Темур қопуғ орқали Термиз устига бошлади. Ёлғиз отага етганларида амирзоданинг лашкарига ёрдамчи кучлар келиб кўшилди. Темур қопуғдан ўтганда Муҳаммад Миракнинг ўша ернинг теварак-атрофларини ғорат қилиб юрган одамлари амирзода Умаршайх лашкарининг қорасини кўриши ҳамоно қочишга тутундилар.

Охир ул-амр, Муҳаммад Миракнинг манманлик ва гурур билан тўлган боши тубан бўлди, тоғдай бўлиб турган дили шикаста ва паришон бўлиб, у ҳам қочишга юз тутди. Вахш дарёсидан ўтиб, Тошкўприк орқали суюрғол юрти Хутталонга қараб чекинди. Амирзода Умаршайх уни изма-из таъкиб қилиб, Қалчиғай деган ерга бориб етди. Шу ерлик одамлар Муҳаммад Миракнинг бундан бир кун аввал Вахшнинг нариги қирғоғига ўтиб кетганлигини айтиб бердилар. Умаршайх ҳам кўшинни бошлаб Вахшнинг нариги соҳилига ўтди, лекин шу ерда Муҳаммад Миракнинг изини йўқотиб қўйди.

Ушанда Муҳаммад Мирак бошпана излаб Дара ва Дарвозга борди. Лекин, бу ернинг ҳокими Шох Жалолиддин уни қаноти остига олмади. У Амир Темурнинг шон-шавкатидан чўчиди. Шох Жалолиддин уни ҳатто қалъа ичига ҳам киритмади. Шундан кейин Муҳаммад Мирак у ердан ҳам кетди ва бирмунча вақт Хутталоннинг тоғу тошларида тентираб юрди. Нусрат шиор кўшинларнинг зарби остида лашқари кун сайин сийраклашиб борди, бир қисм одами теварак-атрофга сочилиб кетди. Лекин Муҳаммад Миракнинг ўзи худди

похолга тушиб кетган жуволдириздай йўқолди-қолди. Уни ортикча кидиришнинг фойдаси йўқ энди.

Амирзода Умаршайх Муҳаммад Миракнинг Хутталоннинг Қапчиғай деган ерида жойлашган Оқ сарой деб аталган қасрига келиб тушди ва ўша ерда бир ой туриб қолди. Ракиби эса тутқич бермай қочиб юрибди. Усиз Самарқандга қайтишга номус қилди. Тўғриси, курук маломатдан чўчиди. «Бир оз кутайликчи, зора довдираб ўзи келиб қолса, келмаса бир кун дараги чиқиб қолар», деди у яқинларига. Ҳа, амирзода Умаршайх ўшанда каромат қилган экан. Иттифоқо унинг маълумот билан Самарқандга юборган йигити Усмонбек Бутоту довонидан ўтгандан кейин бироз ҳордик чиқариб олиш учун бир булок бўйида тўхтади. Ушанда навкарларидан бирининг кўзи тасодифан шу атрофда от туёқлари изига тушди. Из янги эди. Бироз ҳордик чиқарганларидан сўнг ўша из кетидан тушдилар ва бирикки тепаликни ошиб ўтиб, кичик бир яйлов устидан чиқиб қолдилар. Эҳтиёт чорасини кўриб ўша яйлов четидаги бутазорга яшириниб, теварак-атрофни диққат билан кузатдилар. Бир пайт мирзонинг навкарларидан бири шошиб-пишиб Усмонбекнинг олдига эмаклаб борди ва қўли билан яйловнинг нариги тарафини кўрсатди. Усмонбекнинг кўзи яйловнинг бир четида ўтлаб юрган отларга тушди.

— Яна ўшалар бўлмасун? — Усмонбек навкарга тикилди.

— Балким, текшириб кўриш керак,— деди навкар иккиланиб.

Усмонбек ўйланиб ўлтирмади ва йигитларини дарҳол орқага қайтарди. Улар бутазор оралаб яйловни чапдан айланиб ўтдилар ва дарахт тагида донг қотиб ухлаб ётган одамларни кўрдилар. Ўйлаб ўтирмасдан уларнинг тепасига от солдилар. Ухлаб ётганлар — улар ҳаммаси бўлиб ўн-ўн икки одам эканлар — отларнинг дупир-дупиридан чўчиб уйғондилар ва чор атрофга таралиб қочдилар. Лекин қочиб қутулолмадилар. Усмонбекнинг йигитлари уларни битта-битталаб тутиб, бандга олдилар. Улар орасида Муҳаммад Мирак ҳам бор экан, уни кўриб кўп суюндилар. Бу, сирасини айтганда, ғайбдан келган омад эди. Усмонбек бандиларни олиб тўхтовсиз Умаршайхнинг ҳузурига қайтди.

Умаршайх Муҳаммад Миракдан бўлак бандиларни қўйиб юборди, куёвини эса ўша заҳотиёқ итобга олди:

— Бек, хазрат отамиз сизга не ёмонлиғ килибдурларким, сиз бизга оғир бир пайтда килич ўкталдингиз?

Муҳаммад Мирак бир нима демади, бошини куйи солганча ўлтираверди.

Умаршайх сўровда давом этди:

— Нега индамайсиз, бек? Нима, бизга айтадурғон гапингиз йўкму?

Муҳаммад Мирак пинагини ҳам бузмади.

Умаршайхнинг жаҳли чикди:

— Нима, Темурбекнинг тахтига минмоқчи бўлдингизму, бек?! Кўргизилғон шунча инъому-эхсон озлик килдиму, сўкир?! Нима, тил-забондин қолғонмудурсиз?!

Бу аччиқ гаплардан кейин Муҳаммад Мирак ҳам жаҳлга ҳай беролмади, бошини шартта кўтариб ва кўзларини олайтириб амирзода Умаршайхга ўшқирди:

— Мана, кўриб кўйинг, мирзо, иккала кўзим ҳам соппа-соғ, тил-забондин ҳам қолғон эрмасмиз. Кимни сўкир ва кимни оёқ ёки кўлсиз қилиб кўйиш Парвардигори оламнинг ихтиёрида, бандасида эрса ихтиёр йўк? Сиз бирлан биз эрсак, шунчаки бандамиз, мирзо,— унинг кўзлари чаноғидан чикиб кетаман деб турарди. Ғазабдан кўзларининг бурчаги бироз қонталашиб қолган эди.

Умаршайх ракибининг кайфиятини англади. Ё сапчиб ўрнидан туриб ташланади, ё бўлмаса куракда турмас сўзлар билан ҳақорат килади. Унинг бундан бошқа иложи қолмаган эди. Шунинг учун амирзода ўзини асабнинг таранг бўлиб турган ерига тепадиган гаплардан тийди, босиқ бўлишга ҳаракат қилди ва охири унинг иродасини букиб, ўзини ер билан баробар қилмоқчи бўлди.

— Ҳа, тўғри айтдингиз, бек. Ҳамма нарса Тангри таолонинг ихтиёрида. Бандасининг айтгани бўлмайди. Лекин соҳибкиронни ўйламай иш тутдингиз. Туз ичиб, туздонга туфлаш сиз бирлан бизга ярашмайдур, бек!

Муҳаммад Мирак индамади. Ҳа, нима дерди — Умаршайх ўртага соҳибкиронни тикди. Гапни шу ерда тугатиб, қолганини отасининг инон-ихтиёрига қолдириши керак эди. Аммо амирзода тезлик қилди. Муҳаммад Миракка панд-насихат қилмоқчи бўлди.

— Агар кимлигингиз ва хазрат отамизнинг лутфу марҳамати бирлан ким бўлиб қолғонингизни унутмаганингизда бундай кунга қолмағон бўлурдингиз.

Муҳаммад Мирак тутакиб кетди:

— Нима, буни сиз биласизму? Темурбекнинг отаси подшо ўтғонму?

Бу гап Умаршайхнинг нафсониятига тегди. Хуллас, Муҳаммад Мирак билан сан-манга боришиб, бир-бирларини маломат қила кетдилар. Умаршайх охири чидамади ва жаллодни чакиртириб, Муҳаммад Миракни унинг кўлига топширди...

Амир Темур Самарқандга қайтгач, у Хоразмда эканлигида юз берган воқеаларни бирма-бир тафтиш қилди. Қуёвининг кўрсатган кароматидан хафа бўлди, аммо қизиққонлик қилиб уни дарров жаллоднинг кўлига топширгани учун Умаршайхни қойиди.

— Буни диққат билан тафтиш қилиш лозим эрди, амирзода. Балки фитнани кўзиган бошқа, бек эрса шунчаки бир иштирокчидур? Воқеанинг тагига етмасдин туриб уни ясоққа етказилғони дуруст бўлмабдур,— дея Темурбек ўглига совуккина қараб қўйди.

Ҳазрат соҳибқирон, қисқаси, Муҳаммад Миракнинг қатл этилганидан норози бўлди. «Бечора, шакшубҳасиз, кимларнингдир сўзига кириб, шу ишға кўл урғон. Яхшилаб тафтиш этилғонда сир очилур, фитнанинг бошчиси маънум бўлур эрди. Ташкилотчи панада қолуб, ижрочи қурбон бўлғонга ўхшайдур», деди у ўз-ўзига. Бир тарафдан Темурбек кизи Султонбахт бегимга ҳам ачинди: «Бечора ёш туриб бева қолди. Эҳ, Умаршайх! Нима қилиб қўйдинг, ўзи!» Шу ишлар Амир Темурнинг ичини тамом ўртади. Лекин ачиниш, кимгадир ўпка-гина қилишдан энди не фойда? Бўлар иш бўлган, Темурбек ўғлини ортикча қойигиси келмади, аксинча уни юпатиш учун гапни бошқа тарафга бурмокчи бўлди, бироқ уни овунтириш учун дабдурустдан сўз тополмади. Амирзода Умаршайх бўлса отасига эътироз ҳам билдирмади, уэр ҳам сўрамади. Лекин отасидан ичдан бир қадар ранжиди. «Ахир у тожу тахтга очикдан-очик хуруж қилган бўлса-ю, отам раҳмдиллик қилиб турибди». Темурбек ўғлини диққат билан кузатиб, кўнглидагини сезди ва унинг фикрини чалғитмокчи бўлди.

— Шу дейман, амирзода инингиз бирлан жиянларингизнинг бошини иккита қилуб қўйсакму? Сиз нима дейсиз? — Темурбек Шохрух мирзо билан амирзода Жаҳонгирнинг ўғиллари Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммадни назарда тутди, шу ерда.

Умаршайх рўйхушлик бермади ва ерга караб ўлтирганича отасига совуққина жавоб қилди:

— Улуғ отамиз шу фикрга келган эрканлар, бизда не ихтиёр.

Темурбек бўш келмади:

— Йўк-йўк, амирзодам, бунга Сизнинг ҳам рози-ризолигингиз бўлиши зарур. Улуғ оғонгиз амирзода Жаҳонгир бу фоний дунёни тарк этганларидан кейин...

Хазрат соҳибқирон буёғини гапиролмади. Аслида дийдаси каттик одам бўлишига қарамасдан, шу пайт ҳар икки кўздан дувиллаб ёш келди. Енида тўшак устида ётган рўмолни олиб кўзларини артди, бир неча дақиқа бошини ҳам қилиб индамай ўлтирди. Сўнг ўзини қўлга олиб, яна сўзида давом этди:

— Шундин бери Сиз амирзодам, ўғилларимнинг улуғисиз, нури дийдамиз, ишонган тоғимизсиз. Шу боис қилмоқчи бўлган барча ишлар Сиз бирлан кенгашсиз бўлмас.

Ўқинч ва ишонч ила айтилган бу гаплар амирзода Умаршайхнинг кўнглини бир қадар юмшатди ва у икки кўлини кўксига қўйиб жавоб қилди:

— Қуллук, отажон, Сиз ушбу ишга бел боғлағон эркансиз, ёнингизда туриб хизматда бўлурмиз, албатта.

Ўғлининг жавобидан хазрат соҳибқироннинг кўнгли ёришгандай бўлди.

— Баракалло, амирзодам, шундай жавоб қилишингизни билур эрдим. Илоҳим бошингиз тошдин бўлсун!

Амир Темур ўғлининг кўнгли юмшаганига ишонч ҳосил қилди-ю, лекин у яна «не важҳдин отам бирдан шошиб қолди?», деган фикрга бормасин, деб бунинг асосий сабабларини тушунтирмоқчи бўлди.

— Жете бирлан Тўхтамишхонга қарши катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз, амирзодам. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтихонларни хозирлаб қўйди эркан? Буни яратганнинг ўзи билади, амирзодам...

Бу гапларни эшитиб Умаршайхнинг юраги уюшиб кетди, отасига раҳми келди. Эл-юрт ташвиши етмагандай, фарзандларининг ҳам ташвишини қилиб ўлтирибди. Сирасини айтганда, Камариддин билан Анко тўралар, Тўхтамишхон ва куч-қудратини сиғдиролмай ётган Олтин Ўрта билан бўладиган хаёт-мамот урушлари хали олдинда. Отаси бўш келгудай бўлса мўғуллар — Камариддинми, ё бўлмаса Тўхтамишхонми — Мовароун-

наҳр билан Туркистонни яна асоратга солиб, эл-юртни талонга қўйиши турган гап. Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлиб қолган тақдирда бир замонлар шухрати оламга таралган Туронзаминнинг ҳоли не кечади? Мана ўттиз йилдан бери отаси мана шу Туронзаминнинг аввалги шухратини тиклаш орзуси билан яшаб келмоқда, курашмоқда. Унинг «катта ва мушкул юриш арафасида турибмиз. Яна ким билади дейсиз, ўғлим, чархи кажрафтор йўлимизга не имтиҳонларни ҳозирлаб қўйди эркан?», деган гапини яна бир бор эслаб эти уюшди, юраги орқасига тортди, аъзойибаданидан совуқ тер тепчиди. «Нима, у ўзига ишонмаётибдими? Ногаҳон ўқдан ёки кимнингдир оркадан қилич ёки найза билан берган зарбидан кўркаётибдими? Йўқ-йўқ, у ўлмаслиги керак. У эл-юртга керак. Ўзимизга керак. Усиз бу улкан мамлакатни қандай қилиб идора қилиб бўлади? Яна айни ҳозирги пайтда-я? Ғанимлар чор атрофдан унга кўз тикиб турган маҳалда-я? Бу жаннатмакон ва тўқ мамлакатга кўз тикмаганнинг ўзи борми бу ёруғ дунёда? Шу одам тирик эркан, эл-юрт ҳам, биз ҳам эмну омонликда бўлурмиз. Бунинг учун барчамиз онинг измидин чикмаслиғимиз, гапини икки қилмаслиғимиз, ҳамма вақт ва ҳар ерда ул жанобнинг узангисида бўлмоғимиз, сидқидилдан хизмат қилишимиз лозим». Амирзода Умаршайхнинг кўнглидан шу гаплар кечди-ю отасининг оёқларига йиқилди:

— Отажон, нодон ўғлингизни афв этинг, густоҳлик қилдим.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқироннинг кўнгли яна бузилди, қилиб қўйган ишидан бироз пушаймон еди. Ахир, шу Муҳаммад Миракни деб ўғлининг кўнглига озор етказиб нима қиларди, ўзи. Кўнгли бироз юшадди-ю, дилидаги хафақонлик гарди кетмади, чамаси. Ва яна бу гаплар вазири аъзам билан Аббос баҳодирнинг олдида бўлгани яхши бўлмади. Темурбек яна ўғлининг кўнглини овлади:

— Йўқ-йўқ, амирзодам, Сиздин афв қилгудай гуноҳ содир бўлғони йўқ. Фақат ўшал нонкўр Муҳаммад Миракнинг шошилинч ёсоққа етказилғони дуруст бўлмагон. Имоним комилки, фитна кўзгагон очикда қолгон. Муҳаммад Мирак кўп нарсани биларди, бор сирни ўзи бирлан олиб кетди энди.

Амирзода барибир отасидан қайта-қайта узр сўради, лекин иккалаларининг ҳам кўнглида қандай-

дир норозилик губори колди. Бир фурсат ўтиб Амир Темур ўглига мурожаат килди:

— Вакт ҳам бир ерга бориб қолибдур, амирзодам, эрталабдин тўй тадорикига тушмасак бўлмас.

Шундай деди-ю, у кўлини фотиҳага очди. Фотиҳадан сўнг амирзода Умаршайх, вазири аъзам ва Аббос баходир хазрат соҳибкироннинг олдидан чиқдилар...

Боғи Беҳиштда берилган тўю томошалар уч кечакундуз давом этди. Шундан кейин баҳром интиком лашкарга юрт-юртига тарқалишга ижозат берилди. Амирзодаларга ҳам рухсати олий тегди. Мирзо Мироншоҳ — Хуросонга, Умаршайх эса Андижонга жўнаб кетдилар.

Хазрат соҳибкирон 1388—89 йил кишини Самаркандда ўтказди... Тақдири азал соҳибкирондек одамнинг инояти ва оталик ҳақ-ҳуқуқини унутишдек бир гуноҳи азимни Тўхтамишхоннинг пешонасига битган экан, димоғини гурур ва такаббурлик губори босди. У яна куфрон неъматлик водийсига кадам кўйди. Тамом Булғорда ва Дашти кипчокдан дарахт баргларию, чўл кумларидан ҳам кўп лашкар тўплаб, хижрий 790 йилнинг охирида (1388 йил декабр ойининг охирида) у Мовароуннаҳр ва Туркистон устига отланди.

Ясси ва Сабронда ўлтирган беклари Амир Темурни бу ҳақда барвақт огоҳлантирган эдилар. Қишнинг каттик изғиринига карамай, хазрат соҳибкирон «вилоятларда ўлтиргон барча амирзодалар, беклар ва нўёнлар бор лашкарини олиб Самарканднинг Соғаржиға тўплансун!» деган буйруқ билан теварак-атрофга жарчилару тавочиларни юборди.

Амир Темурнинг лашкари ҳали жам бўлмасдан туриб, Тўхтамишхон кўшинининг мангулой қисми Элйиғмиш ўғлон бошчилигида Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизаққа қарашли Ачик мавзеёига келиб тушди, деган хабар олинди. Шу соатнинг ўзидаёқ харбий кенгаш чакирилди. Темурбек узундан-узок мажлисларни ёқтирмасди. Сафсатабозликни ўлғудай ёмон кўрар, амирлари ва аҳли саройдан ҳамма вақт гапнинг бўладиганини сўзлашни талаб қиларди. Ўзи ҳам шу тартиб-қондага бўйинсунарди. Ҳамма йиғилгандан кейин, айти пайтда рўй берган воқеани қиска баён қилиб, бўладиган гапни айтди:

— Ёғийнинг илғор қисми, жаноблар, айти дамда Дизақ остонасида турибдур. Эртами-кеч Тўхтамишхоннинг асосий кучлари ҳам келиб қолади. Амирзо-

да Мироншоҳ ва амирзода Умаршайх йўлга чиқибдурлар. Балху Бадахшон, Термиз, Хутталон ва Ҳисор лашкари ҳам ҳали замон келиб қолишади. Ҳозир ўрдуда анча-мунча лашкар бор. Бошқаларни кутиб ўлтирмасдан, бор кучимиз бирлан йўлга чиқаверсакмикин, дейман? Чунки тезроқ бориб, Сайхундаги кечувларни беркитмасак бўлмас.

Кенгашга тўпланганларнинг кўпчилиги ҳазрат соҳибкироннинг бу режасига очик чеҳра билан розиризолик бермадилар. Ҳаммадан олдин амир Икки Темур кўнглидагини айтди:

— Оз кўшин бирлан катта кўшинга бас келолмаймиз, аълоҳазрат. Асосий кучлар етиб келишини кутайлик.

Икки Темурга Шайх Али баҳодир кўшилди:

— Шундай қилғонимиз маъқул, ҳазрат соҳибкирон. Бир-икки кун ҳеч нарса қилмайди. Кутайлик.

Амир Темур аҳли мажлис орасидан ўзига тарафдорлар кидирди. У аввал Аббос баҳодирга назар ташлади. У бошда фикрини айтишга ботинолмади. Кўзи Темурбекнинг тошни ҳам ёрадиган ўткир кўзлари билан тўкнашгач, аввал кўрқиб кетди, кейин ўзини тутиб олди. У ҳам кўнглига келган фикрни айтди:

— Саброн ила Яссидин Дизаққа бир қадам йўл. Ҳирот ва Фарғонадин эрса кам деганда ўн кунлик йўл. Хуросон ила Фарғонанинг лашкарини кутиб, фурсатни бой бериб кўйишимиз мумкин. Ҳеч бўлмаса, Ҳисор бирлан Хутталон лашкарини кутсакми дейман, аълоҳазрат?

Лекин Амир Темур барибир кўнмади. Ўз аҳдида туриб олди:

— «Бу кунги ишни эртага кўйма!», деган эканлар, ота-боболаримиз. Худо хоҳласа, эртага барвақт йўлга чиқурмиз. Сизларга ижозат, жаноблар. Ҳар ким ўз тумани ва кўшини бирлан бўлсун. Теварак-атрофда қоровуллар кўпайтирилсун!

Амирлар ва беклар ҳазрат соҳибкироннинг феълини яхши билишарди. Шунинг учун ҳам бошқа эътироз билдиришмади.

Эртаси кун эрталаб қор ёғиб туриши ва йўлни тамом қор босиб қолганлигига қарамай, Темурбек кўл остидаги бор кўшинни олиб йўлга чиқди. Йўлнинг тахминан ярми босиб ўтилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон бир тадбир ишлатишга жазм қилди. Асосий кучни Оксулотда қолдириб, ўзи икки юз сара отлик

йигитни ёнига олиб, Хўжанд сари юзланди. Уша Хўжандга келиб тушган куни кечқурун Андижон лашкарини олиб амирзода Умаршайх ҳам етиб келди.

— Ана энди ниҳоят Тўхтамишхонни бир хурсанд киладурғон бўлдик. Элийғмиш ўғлонни Ачикда пешвоз чиқиб кутиб ололмаганимиздин ранжиган бўлса керак,— Темурбек ёнида турган Аббос баҳодир билан Икки Темурга маънодор караб қўйди.

Амирлар бу карашнинг тагида бир гап борлигини пайкадилар, лекин қандай гап, канақа режалигини билолмадилар. Шунинг учун «хазрат соҳибкирон нимани ўйлаган бўлсалар, худо мададкор бўлсин!», деб дуо килдилар ва хазратга қўл ковуштириб таъзим бажо келтирдилар.

Эртаси куни хазрат соҳибкирон анчадан бери унинг хизматида бўлиб юрган Олтин Ўрдалик Жўчи нажод хонзодалардан Қунча ўғлон билан Темур Қутлуғни амир Шайх Али баҳодирга қўшиб душмanning Дизакдан чекиниш йўлларини тўсиб қўйиш учун жўнатди. Натижада Тўхтамишхоннинг Ачикдаги манғулой қисми ва унга ёрдамга келган лашкари икки тарафдан қуршовда қоладиган бўлди. Амир Темурнинг ўзи ёнбош томондан борди...

Икки ўртада бошланган уруш қиска, аммо шиддатли бўлди. Тўхтамишхоннинг аскарлари уч тарафдан берилган зарбага дош беролмади. Элийғмиш ўғлон тормор этилди. Қолган-қутган аскарлари эса не-не машаққатлар чекиб, Сайхун соҳилига етиб олди, лекин дарё бўйида, у ер-бу ерга қўйилган пистирманинг ўк ёмғирига дучор бўлиб тутдай тўкилди. Шу тарика хазрат соҳибкирон юриш бошидаёқ, Тўхтамишхоннинг манғулой қисми ҳақида хабар олينيши билан олдиндан қўйган режаси амалга ошди.

Сайхун соҳилида бўлган жанглар пайтида Тўхтамишхоннинг бир сипоҳийси зафар асар лашкар қўлига асир тушиб қолди. У ёши ўн тўққизларда бўлган норғул йигит экан. Қийим-кечагига караганда бойбадавлат одамнинг фарзандига ўхшаб кетарди. Йигитлардан бири қилич яланғочлаб энди уни чопиб ташламоқчи бўлиб турганда ўнбоши Ортик унинг қўлидан тутиб қолди:

— Тўхта, Тўйчи, суриштириш керак. Есоға еткуриш қочмас.

Тўйчининг шашти қайтди. Ўнбоши Ортик эса

Тўхтамишхоннинг сипохийсини узоқдан олиб сўроққа тутди:

— Кимсан ўзи? Ростини сўйла!

— Кўйричок ўғлон бўламен, жаноб,— асир кўзлари жавдираб, тамом аъзойи бадани титраб турарди. Ўнбоши дарғазаб бўлиб асирни итобга олди:

— Қайси Кўйричок ўғлон? Кимнинг боласисен?

Бир зумда атрофга бир гала одам йиғилди. Асир бўлса ўзини бир қадар йиғиштириб олган ва «нима бўлса бўлар» деб тақдирга тан бериб индамай ўнбошининг кўзларига тикилиб турарди. Ўнбоши овозини илгаригидан ҳам баланд қилиб, итобда давом этди:

— Кимнинг боласи бўласен? Нега айтмайсен?

— Кўйричок ўғлонмен, Урусхоннинг ўғлидурмен,— деди ниҳоят асир.

Ўнбоши бориб унинг иягидан туртди ва унга еб-ичиб юборгундай бўлиб тикилди.

— Хўш, Урусхоннинг ўғли эканлигингни нима бирлан исбот қиларсен?

Асир қаттиқ кўркиб кетганидан тили калимага келмай қолди. Аъзойи баданини титроқ босди. Кўзлари жовдираганича ўнбошига илтижо билан тикилди. Шу пайт уни бошда чопиб ташламоқчи бўлган йигит:

— Сен, занғар, кимни лақиллатмоқчи бўласен! — дея унга яна қилич ўқталди. У асирни шартта чопиб ташламоқчи бўлди, лекин яна ўнбоши кўлидан тутиб қолди.

Можаронинг устига юзбоши амир Музаффар келиб қолди ва асирни итоб қилишни ўз қўлига олди.

— Чиндин ҳам сен ўшал дажжол Урусхоннинг ўғлимисен? Далил-исботинг борму?

Шу пайт кўл-оёғи боғланган ҳолда шу ерда ётган мўғул сипохий «бор, далил-исботи бор!», деб кичкирди.

— Қани ўша далил-исботинг? — дея юзбоши унга ўшқириб берди.

— Мен исбот,— жавоб қилди асир мўғул.

— Сен? — юзбоши таажжубланди.

— Ҳа, мен далил,— бўш келмади асир.— Худо шоҳид, ишонинг жаноби бек. Мен чиндин ҳам Урусхоннинг ўғлидурмен,— асир юзбошининг кўзларига жавдираб каради. Қасам ҳам ичди. Шу пайт юзбошининг хаёлига Кунча ўғлон билан Темур Қутлуғ келди. Улар шу атрофда юрибди. Урусхоннинг ўғлини танишлари керак.

— Буни ҳозир кўрурмиз,— деди у асирга шиддат билан қараб,— агар бизни лакиллатаётгон бўлсанг, ўзингдин кўр! Онангни кўрсатурмен, сенга!

Юзбоши икки йигитини отлантириб каёкқадир юборди. Хиёл ўтмай ҳар иккала ўғлонни топиб келдилар. Қўйричок ўғлон уларни кўриб хотиржам бўлди. Энди, албатта, тирик қолади. Жўчи нажод шахзодалар ҳам Урусхоннинг ўғлини дарров танидилару, лекин атайин ўзларини билмасликка солдилар.

— Йўк, они биз танаймиз,— деди Темур Қутлуғ Қўйричок ўғлонга жирканч назар билан қараб.

Кунча ўғлон бўлса лом-мим демади. Шундай бўлса ҳам юзбоши унга мурожаат қилди:

— Сиз ҳам танайсизму, они?

— Йўк, авваллари уни кўрган эрмасмен, жаноб.

Ҳалиги Тўйчи яна қилич ўқталди. Урусхоннинг ўғлини шартта чопиб ташламоқчи бўлди. Юзбоши уни яна кўлидан тутиб қолди. У Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлоннинг сўзларига ишонмади. Чунки улар Урусхоннинг ҳам, Тўхтамишнинг ҳам ракиблари эдилар. Буни ҳамма биларди.

— Яхшиси бу йигитни Олий ўрдуға жўнатайлик. Ўзлари суриштириб олишсин,— деди у ёнидагиларга.

Бу таклифга Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлондан бошқа ҳамма кўшилди. Жўчи нажод шахзодалар қандай қилиб ҳам кўшилишсин. Улар учун ракибининг боласини шу ернинг ўзида чопиб юборишса, айни муддао бўлур эди-ку. Душман биттага камаярди. Лекин бўлмади, анави бадбахт юзбоши халакит берди.

Ўша захотиёк икки отлиқ аскар Қўйричок ўғлонни олий ўрдуга олиб кетишди. У ерда асирни обдан сўраб-суриштирдилар, сўнг ҳақиқатан ҳам Урусхоннинг ўғли эканлигига ишонч ҳосил қилгач, уни ҳазрат соҳибкироннинг олдига олиб кирдилар. Қўйричок ўғлон Темурбекка Тўхтамишхон ва унинг куч-қудрати ҳақида билганларини айтиб берди. Ҳазрат соҳибкирон Қўйричок ўғлонга подшоҳона навозишлар кўрсатди. Уни зар билан тикилган чопон, мурассаъ камар ва наслдор от билан сийлаб, мулозимлари каторига қабул қилди.

Шундан кейин Амир Темур турган жойидан кўчиб, хижрий 791 йил сафар ойнинг ўрталарида (1389 йилнинг 15 февралда) Икор мавзеъига келиб тушди ва теварак-атрофнинг лашкари йиғилгунча, бир ойча шу ерда турди. Шу фурсат ичида амирзода

Мироншоҳ Хуросон лашкари билан ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилди. Балх, Кундуз, Бағлон, Бадахшон вилоятларининг лашкари ҳам етиб келишди. Амирзода Умаршайх, амир Ҳожи Сайфиддин ва амир Икки Темур киска фурсат ичида чапдаст усталарни Сайхун устига олиб бориб, кемаларни бир-бирига занжирлатиб, бир неча кўприк қурдирдилар.

Ниҳоят, орзикиб кутганлари, баҳор келди. Исикнинг тафти келиб, ерга қўш чиқарадиган вақт ҳам бўлди. Дов-дарахт битта-яримта барг ёзиб, кункай ерларда майса ва ўт-ўлан ниш уриб қолди. Киши билан ертўла ва чодирларда зах тортиб чиққан сипоҳийларнинг елкасига офтобнинг иссиғи тегиб, анча жонланиб қолишди.

— Мана, энди бу ерди кўчсак ҳам бўлади,— деди Темурбек бир кун эрталаб чодир ёнида кўлига сув қуйиб турган таштдорга.

Улар эски кадрдон эдилар. Шу боис Темурбек у билан очикчасига гаплашаверар, баъзида ҳазиллашиб ҳам турарди. Таштдор ундан ийманиб ўлтирмай, дилидагини бемалол айтаверарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Бўлади,— деди у хожасига ҳазилнамо бир йўсинда.

Темурбекнинг ҳам кайфияти чоғ эди, таштдор билан бир ҳазиллашмоқчи бўлди;

— «Бўлади» деганингиз нимаси, таксир? Ий-е, авваллари бўлмасму эрди? Амир Темур боши билан таштдорнинг чодирига ишора қилди.

Таштдор ҳам ҳозиржавоб одам эди.

— Ўзларига ўхшаб, аълоҳазрат,— дея жавоб қилди у хожасига. Таштдор Темурбекнинг кўпдан бери шу чодирда кўрикчи ва хизматчилари қуршовида тоқ яшаб келаётганига киноя қилди.

Темурбек икки тиззасига муштлаб роса қулди.

— Оббо, китмир-ей, шуни ҳам билдиларму?

— Ўзингиздин қолар гап йўқ, аълоҳазрат,— таштдор бўш келмади. У Баҳри хотин раҳматлик бўлиб кетгандан бери ўзи тоқ яшарди. Бошқа оила қурмади. Ҳозир шунга ишора қилди...

Қўшинлар хижрий 791 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1389 йил 28 феврал куни) қишловдан кўчиб, Хўжанд дарёси бўйига келиб тушдилар. Нариги соҳилда Тўхтамишхоннинг қоровул қисмлари йўқ экан, кечув деярли беташвиш кечди. Қўшинлар дарёдан ўтиб

бўлганларидан кейин ҳазрат соҳибқирон Темур Қутлуг ўғлонни, Суюнчак баҳодир билан Усмои баҳодирга кўшиб, манғулойга тайин қилдилар. Манғулой олдидан қоровул қисм жўнатилди.

Буйруққа биноан, қоровул қисм душман қорасини кўриши ҳамано орага қайтди ва Олий ўрдуни бундан хабардор қилди. Ҳазрат соҳибқирон икки муқобил лашқар оралиғида у ер-бу ерга пистирма кўйдирди. Чунки пистирмада гап кўп эди. Кўп вақт ўтмай, бу Темурбекка ўз самарасини берди. Урушнинг дастлабки кунлари Тўхтамишхон кўшинининг катта бир қисми тунда пайкамай ана шундай пистирмаларнинг бири ёнидан ўтиб кетди ва тахминан бир фарсах нарида тунаш учун тўхтади. Ҳамма ғафлат уйқусига ғарк бўлган бир пайтда Темурбекнинг қоровул қисми бир тарафдан, манғулой қисми бошқа тарафдан унга ёпирилиб, ёғийга катта шикаст етказдилар. Тўхтамишхоннинг омон қолган аскарлари минг азоб-укубат чекиб, хоннинг Саброн ёнида, Азуж сойи бўйида турган ўрдусига етиб олдилар.

Уша пайт Тўхтамишхон Сабронни камал қилиб турган эди. У Туркистоннинг катта, мустаҳкам қалъаларидан бири бўлган бу қалъани олмақчи бўлиб кўп уринди, лекин ололмади. Сабронликлар амир Жинғирча билан Аду қушчи бошчилигида мушофаада устувор туриб, душманнинг катта кўшини билан марду майдон бўлиб олишдилар. Шундан кейин Тўхтамишхон Яссига борди. Бу қалъани кўлга киритиш катта ғалаба эди. Чунки бутун мусулмон оламининг меҳрига тушган султон ул-орифининг ватани эди у. Лекин уни ҳам ололмади. Шундан кейин теварак-атрофнинг қишлоқларини тарож қилиш билан машғул бўлди. Шу пайт Тўхтамишхон ҳазрат соҳибқирон дарёдан ўтиб шиддат билан унга қарши келаётганидан хабар топди. Катта қучга эга бўлатуриб, Тўхтамишхонни ваҳима босди. Кўркинчдан эмас, уят-номусдан у шу қайфиятга тушди. Бир вақтлар бошини силагани ва Жўчи улусини олиб берганини эслади. «Отамсиз, ўла-ўлгунимча хизматингизда бўламен!» деб айтган гапларини эслади, бу ҳақда қасам ичгани хотирига келди. Фалакнинг гардиши билан кўлига тушиб қолгудай бўлса, не юз билан унга рўбарў бўлишдан кўрқди. Неча бор қасамни бузиб, валинеъматга хиёнат қилди. Бу сафар уни кечирармикин? Тўхтамиш мана шулардин кўрқди ва юз тубанлик рўй бермасдан бурун, обрў борида, қочиб

қолишни ихтиёр қилди. Тўхтамишхон ўз лашкарини Дашти қипчокнинг ичкарасига олиб кетди.

Хазрат соҳибқирон Тўхтамишхоннинг чекингани хабарини эшитиб, Ҳожи Сайфиддинни уғруқ билан Самаркандга жўнатди, ўзи эса кўшинни етаклаб Тўхтамишхоннинг изидан тушди. Олдиндан сара йигитлардан бир гуруҳини Хўжа Шайх кавчин, Тўпалоқ кавчин, Қорахон баҳодир ва бошқа амирлар етакчилигида илғор қилиб юборди. Улар Сарик узенда душман қоровули билан тўкнашиб қолдилар. Ўртада қиска жанг бўлди. Тўхтамишхоннинг қоровули мағлубиятга учради. Темурбекнинг йигитлари Сарик узендан ўтиб, Қутба дархоннинг овулидан чиқиб қолдилар.

Амир Темурнинг асосий кучлари Оқ сумбага келиб тушди ва у ердан Авранг жақол йўли билан чўлни кесиб ўтиб Ол кўшин деган ерга бориб кўндилар. Қоровул қисмлар эса олдинга икки кунлик йўлни босиб ўтдилар, лекин шу ерда Тўхтамишхоннинг изини кўздан қочириб қўйдилар. Қоровул Ол кўшинга қайтиб келди.

БОЛИҒ ЮЛДУЗ УСТИГА ЮРИШ

Бу сафар Тўхтамишхонга қарши юришни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Олдинга юриш ҳозирлиги поёнига етай деб қолганда, чопар Самарканддан бир эмас, иккита ташвишли хабар олиб келди. Бири Хуросонда Алибек Жоникурбонийнинг ўғли Ҳожибек билан Тус ҳокими иттифоқ тузиб исён кўтарганлиги ва иккинчиси, жетеликларнинг яна гимирлаб қолганлиги ҳақида эди. Бундай пайтда мамлакатдан йироқлашиш хавфли, албатта. Шошилиш равишда ўтказилган кенгашда Тўхтамишхонни таъқиб қилишни шу ерда тўхтатиб, кўшинни орқага буришга қарор қилинди.

Хазрат соҳибқирон Мохон ва Тусда кўтарилган исённи бостиришни амирзода Мироншоҳга топшириб, уни лашкари билан Хуросонга қайтариб юборди. Ўзи эса Мўғулистонга, Хизрхўжа билан Анко тўрани дафъ қилиш учун юриш бошлаш тараддудига тутинди.

Мўғулистон устига юриш хижрий 791 йил жумоди ул-охир ойининг сўнгги куни (1389 йил 25 июнда) бошланди. Лашкар Ол кўшиндан чиқиб Бўрибошига қараб йўл олди. Йўл оғир, кўшин билан от-улов ниҳоятда ҳориган эди. Тўпалоқ қирқдан ўтиб, Ўзтоқ довоғига кўтарилганларидан сўнг хазрат соҳибқирон ҳар ўн суво-

рийдан учтасини ажратиб олиб махсус бир кўшин тузиш ва уни тезлик билан Самарқандга жўнатиш ҳақида фармони олий эълон қилдирди. Уларнинг отлари эса бу ерда қолган лашкарларга тарқатиб берилди. Лашкар кўшимча от-улов билан таъминланган бўлса-да, йўл барибир оғир кечди. Лашкар ва чорполар Яқин сурий мавзеъига етгунча кўп қийналишди. Энг даҳшатлиси сувсизлик бўлди. Одамлар ҳам қийналди, чорпо ҳам. Юришни давом эттиришга ҳеч қимда мажол қолмади. Шу сабабдан ўша Яқин сурийда тўхтаб, қудук казишга тутиндилар. Хайрлиси шу бўлдики, уч кун деганда, қудукларнинг биридан сув отилиб чиқди. Одамлар ҳам, чорпо ҳам ундан сероб бўлишди. Туғро улоқда бир кеча-кундузча тўхтаб, шикор уюштирдилар. Лашкар энди емишдан ҳам ғаний бўлди. Шундан кейин йўлга чиқиб, Улан жарлиг чўлига кириб бордилар ва Чопар айғирда кўндилар. Шу ерда Анко тўранинг бекларидан Авлун Буғо билан Инкажик бир минг чоғлик аскар билан баҳрин қавмини излаб юрган экан, зафар асар кўшиннинг ўнг қанотида турган Мирак Элчи билан Пир Али тозга дуч келиб қолди. Лекин улар Темурий кўшинидан қаттиқ зарба еб, чор атрофга тарикдай тиркираб кетдилар. Ушанда Анко тўранинг йигитларидан бири асир тушиб қолди. Уни тўхтовсиз олий ўрдуга жўнатдилар. Тартиб-қоида шунақа эди. Темурбек амирлар ва бекларнинг ўзбошимчалигига барҳам бериш мақсадида ҳарбий асирларга азият етказиш ва уларга зулм қилишни қатъий ман қилган эди. У ҳамма вақт ўз ихтиёри биланми, ихтиёрсизми асирга тушиб қолган сипоҳийни эҳтиёт қилиш ва ҳурматлаш зарур, деб уқтириб келарди. «Ғаним тарафдан бўлган навқар бизга қарши қилич кўтарган бўлса,— деб таъкидлар эди Амир Темур амир ва бекларига,— ўз юртининг тузини ҳалоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг маҳали кўлга тушса ёки ғаним тарафдин умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутинглар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билинглар». Ҳа, ҳазрат соҳибкирон жанг пайтида ўз хожасидан юз ўгириб, унинг ҳузурига ўз ихтиёри билан келган сипоҳийлар билан охиригача қилич чопишиб, ночор асирликка тушиб қолганларни баробар кўрарди. Уларни «ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган»и учун кадрларди. Хулласи қалом, ўша асирни сўроқ қилганларида Анко тўра катта кўшини билан Тўра

урунг деган манзилгоҳда кўниб турганлиги маълум бўлди. Амир Темур шу заҳотиёк Шайх Али баҳодир билан Икки Темурни илғор қисм билан унга қарши юборди. Жўнаб кетишлари олдидан ҳар иккала амирни четга тортиб, «имкон борича кечалари юринглар, сипоҳийлар тўхташ жойларида асло гулхан ёқмасин», деб буюрди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзи бўлса асосий кучлар билан ўша кечасиёқ илғор кетидан йўлга чиқди. Лекин эрталаб маълум бўлдики, ғажарчи уларни йўлдан оздириб, бошқа тарафга етаклаб кетибди.

— Ўша мўғулни қаерда бўлмасин, тириклайин тутуб келинглар,— деб буюрди Амир Темур қоровулбегига.

Лекин ғажарчини ердан ҳам, кўкдан ҳам топмадилар. Нима қилиш керак? Темурбекнинг боши қотди. Орқага қайтиш тўғри эмас, олдинга, ғажарчининг ордидан бориш хатарли. Кўп ўйладилар. Ҳеч ким тўғри йўл кўрсатолмади. Шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг таваккалчилиги тутди.

— «Ўйчи-ўйиға етгунча, таваккалчи уйиға етибдур»,— деди у ниҳоят амирларига,— шимол тарафга қараб юрамиз, чунки Анко тўранинг улуси ўша тарафда.

Темурбек ўша куниёқ лашкарни олиб йўлга тушди, чунки кечалаб юришга энди эҳтиёж қолмаган эди. Сабаб, кечалари юриш секин кечишидан ташқари хавfli ҳам эди. Биринчидан, ҳар қадамла муҳолифнинг пистирмасига дучор бўлиш мумкин. Иккинчидан, яна йўлдан адашиб қолиш хавфи бор. Тўғри, Етти қароқчига қараб борилса бўларди, лекин қаердан чиқиб қолишларини худо билади. Ўша куни Коён қори йўли билан бориб, кечга яқин Кўк соли деган манзилга бориб қолдилар. Ўша ерда тунаб, эртаси кун эрталаб яна йўлда давом этдилар; чошгоҳдан кейин эса Оқ ўқуз манзилига келиб тушдилар. Лашкар ва чорполарга дам бериш зарур эди. Ундан ташқари, бу ерда атрофи шикорбоп эди. Амирлар ва лашкар ов баҳонаси билан бироз ҳордик чиқариб олишар, ундан ташқари, озинговкат заҳирасини ҳам бирқадар тўлатиб олардилар. Шунинг учун ҳам Ой ўқузда чодирлар тикилиб, лашкаргоҳ курдилар. Ўша куни кечдан то эртаси куни намозшомгача шикорда бўлдилар, кечкурун эса ҳазрат соҳибкирон амирлари билан бекларини кенгашга тўплади.

— Биз, чамаси, уч кеча-кундузлик йўлдин адашдик. Бу — чакки бўлди, жаноблар. Лекин, ҳар ёмоннинг

яхши тарафи ҳам бор. Мўғуллар шояд бизни адашиб оркага кайтиб кетган, деб ўйлаб, эл-юртига таркалиб кетишса. Лекин нима бўлганда ҳам юришни давом эттиргонимиз маъкул. Чунки муҳолиф зарбадан қутулиб қолади, яна кутириб кетиши ҳам мумкин.

Темурбек таклифи қандай таъсир этганини билмоқчи бўлиб, аҳли мажлисга назар ташлади. Амирлар, нўёнлар ва бекларнинг юзида икки хил кайфиятни сезди. Баъзиларнинг юзида ҳорғинлик, ишончсизлик аломатлари зоҳир эди, кўпчиликда эса сабот ва қатъият кайфиятлари намоён. «Демак, кўпчилик менинг томонимда»,— деди у ичида ва сўзида давом этди:

— Ушбу ердин икки тарафга йўл кетган: бири тўппа-тўғри шимол тарафга, иккинчиси эрса шимолдан кун чиқишга мойил тарафга. Лашкарни икки қисмга бўлсак. Адашиб кетмаслик ва бир-биримиздин бохабар бўлиб туриш учун ўртага қоровуллар тайинласак.

Талашув-тортишув бўлмади. Олий ҳукмдорнинг фикри бу гал ҳам ҳаммага маъкул бўлди. Маслаҳат билан йўлнинг бирида амирзода Умаршайх кўшинлари билан борадиган бўлди. Мўғулистонлик амир Ҳомиднинг ўғли амир Жалол унга ғажарчи этиб тайинланди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари лашкарнинг яна бир қисми билан шимолдан кун чиқишга мойил йўлдан юрадиган бўлдилар. Эртаси куни нонуштадан кейин кўшин шу режа асосида ҳаракатга келди.

Албатта, ёт ва нотаниш юртда лашкарнинг иккига бўлиниб ҳаракат қилиши кўл жиҳатдан хавф-хатарли эди. Энг хавфлиси мўғуллар пистирма кўйишда пухта одамлар эдилар. Темурбек ҳам, амирлари ва беклари ҳам, буни яхши билишарди. Шунинг учун амирзода Умаршайх ҳам, Темурбек ҳам зўр эҳтиёткорлик билан, қоровул ила хировулни кучайтирган ҳолда ҳаракат қилдилар. Бундан ташқари, икки кўшин оралигида ҳаракатда бўлган қоровулларга ишонмай, кунда эрта ва кеч билан алоқачи қабутарлар воситачилигида бир-бирларидан бохабар бўлиб турдилар. Лекин, қувонарлиси шу бўлдики, Тудқий мароғда ота-боланинг йўли кесишиб қолди. Буёғига йўл битта экан, биргаликда ҳаракат қилдилар. Қўрағон буюрлоғу билан Қорағужурдан ўтиб Қурбок деган ерда Анко тўрага етиб олдилар. Шу ерда икки ўртада қаттиқ уруш бўлди. Ҳар иккала тараф қатта талофат кўрди, лекин фатҳу зафар ҳазрат Амир Темурга насиб этди. Анко тўра

қолган-қутган одами билан жанг майдонини ташлаб чикди ва қаёққадир қочиб, кўздан ғойиб бўлди.

Лекин бошда илғор расми билан юборилган шайх Али баҳодир билан амир Икки Темур нимагадир бедарак йўқолдилар. Бу ҳаммани ташвишга солди. Ҳазрат соҳибқиронни айникса, «амирлар одамлари билан қаерларда юрибдурлар? Холи не кечди аларнинг? Бирон фожиа юз бермадиму эркан?» деган ўй босди. Ҳамманинг бошида ҳам шу савол. Ҳазрат соҳибқирон катта амирлари билан кенгашиб, амирзода Умаршайх ёнига кўпни кўрган амирлардан Худойдод Хусайний, Темурхўжа Окбуғо, Ҳожи Маҳмудшоҳ Ясовурий ва Пир Ҳожи орлотларни кўшиб ўша манғулойни кидириш учун юборди. Умаршайх ва амирлар йўқолган манғулойни бирнеча кун қидирдилар, аммо ундан номнишон топмадилар. Лашкаргоҳ ва асосий кучдан узоқлашиш ҳам хатарли эди. Шунинг учун ҳам амирзода Умаршайх орқага, лашкаргоҳга қайтишга қарор қилди. Шунда йўлда фожиа юз беришига бир баҳя қолди. Амирзода Умаршайх ва унинг кўшини мўғул умаросидан Қора Баён Темур қўйган пистирмага йўлиқиб қолди. Саккиз юз мўғул аскарлари уларни бир кун аввал олдинга ўтказиб юбориб, қайтишларини пойлаб ётган эканлар. Яхшиям қоровул пистирмани сал илгари сезиб қолиб, амирзода Умаршайхни огоҳлантиришга улгурди. Акс ҳолда, амирзода билан кўшини пистирманинг ўқ ёмғирига учраб, кўпчилик ҳалок бўларди. Шундай бўлса ҳам икки ўртада каттик жанг бўлди. Унда нусрат қарин жиҳодчилар фасод ойин муҳолиф устидан зафар кучдилар ва катта ўлжалик бўлдилар.

Амирзода қайтиб келганда, хумоюн ўрду Қорачурда турган эди. Бир кундан кейин лашкар у ердан кўчиб, Қорағужу деган мавзегга келиб қўнди. Отлар озукланиб, бироз дам олгунча шу ерда турдилар. Шундан кейин Анко тўрани кидириш давом эттирилди. Амир Темур Жаҳоншоҳ билан Учқора баҳодирни ўттиз минг аскар билан унинг изидан жўнатди. Улар кечани-кеча, кундузни-кундуз демай йўл босдилар ва кунлардан бир куни чошгоҳдан кейин Ардиш дарёси бўйига бориб қолдилар. Анко тўра ва унинг аскарлари дарёнинг нариги соҳили ва дарё ўртасидаги катта-кичик оролларда ўринлашиб олган эканлар. Шу ерда икки кун узун-қиска жанг бўлди. Амир Темурнинг кўшини уларни бирма-бир босиб махв этди. Лекин бу сафар ҳам

Анко тўрани тутиб бўлмади. У яна қўлдан чикиб кутулди.

Хулласи калом, шу сафар Мўғулистоннинг ғарбий қисми, яъни Еттисув билан Ила воҳаси тамом бўйсундирилди. Ҳазрат соҳибкирон бу ерларни амир Лаъл барлос, Темур Буғо ва бошқа кўшин бошлиқларига улус-улус қилиб тақсимлаб берди.

Навбат энди бу поёнсиз мамлакатнинг шарқий қисмига келди. Шу хусусда Эмил ғужирда кенгаш ўтказилди. Келишувга биноан, забт этилиши лозим бўлган вилоятлар ва уларга олиб борадиган йўллар амирзодалар ва катта амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Чунки Анко тўра билан бўлган уруш шуни кўрсатдики, душманни бир пайтнинг ўзида бир эмас, балки ҳамма йўллар бўйлаб таъқиб қилиш қутилган натижа бериши мумкин экан. Акс ҳолда, ҳамма бир йўлга тушиб, ичакдай чўзилиб кетган чоғда ёғий бошқа йўлларни эгаллаб олиши ва қутилмаган ерда зарба бериб ташвишу талофатлар етказиши мумкин эди. Шу тариқа, зафар асар лашкар, фармони олийга кўра, гуруҳ-гуруҳ бўлиб барча йўлларга бўлинишиб ҳаракат қиладиган бўлишди. Ҳазрат соҳибкирон «жетеликлар қаерда бўлмасун, тоғу тошдаму ёки чўлу биёбондаму, бундин катъий назар, қуршаб олиб маҳв этилсун»,— деб буюрди. Уруш тугагач, тамом лашкар Мўғулистон хонларининг асосий қароргоҳи Болиғ Юлдузда тўпла-надиган бўлди.

Шундай қилиб, Мўғулистоннинг шарқий қисмига катта юриш бошланди. Амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан фармонда кўрсатилган йўлдан равона бўлди. Унга ғажарчи этиб мўғулистонлик машҳур амир Бекчикнинг ўғли Баён Темур тайин этилди. Амирзода йўл-йўлакай учраган мўғул овулларини босиб, Дубачин Юлдуз довони орқали Қорахўжага келиб тушди.

Ўттиз минг аскардан иборат бошқа бир қисм амирлардан Жаҳоншоҳ билан Шайх Али баҳодир етакчилигида Қора орт ва Шўриғлик йўлидан борди. Бу қисмга Санқур исмли бошқа бир мўғул ғажарчилик қилди.

Учинчи гуруҳ (йигирма минг аскар) амир Усмон Аббоснинг қўл остида Сағизғон, Суғунғонлик ва Кўкёр йўлидан борди. Унга юқорида тилга олганимиз, амир Хомиднинг ўғли амир Жалол ғажарчи бўлди.

Яна бир қисм (йигирма минг сипоҳий) Худойдод Хусайний ва амир Мубашшир баҳодир бошчилигида

мўғулларнинг катта ва нуфузли халқларидан булғочи қавмининг юрти Уружбуга қараб йўл олди. Бу қисмга Қумор Тоқу ғажарчи этиб тайинланди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари ғул билан Шайх Зафар деган одамнинг ғажарчилигида шу йўлдан бордилар.

Амир Темурнинг Мўғулистонга қилган бу ҳарбий юриши ҳақиқатан ўз кўлами билан ҳам, катта ва узок муддатга чўзилгани билан ҳам, катта юришлардан бири бўлди. Бу юришда бир юз эллик мингдан зиёд одам иштирок қилди. Натижада Мўғулистоннинг қарийб ярми итоатга келтирилди. Аммо урушнинг охири кўринмас эди. Ҳали ўтилмаган тоғу тош ва белузар довонлар, бепоён чўлу биёбонлар олдинда. Ҳали Кошғардай катта мамлакат ҳам турибди. У ҳам мўғулнинг тасарруфида. Унинг осмон ўпар мустаҳкам қалъалари бор. Демак, душман ҳали қучли. Амир Темур заҳираларининг чўғи бўлса тобора пасайиб борапти. Бундай ҳолда, яъни юриш чўзилиб кетиши мумкин бўлган ҳолда, ҳазрат соҳибқирон бунинг чора-тадбирини олдиндан кўриб кўярди. Тўғри, йўлда вақт-вақти билан уюштириб туриладиган юртовул ва шикор заҳирага қўшимча озиқ-овқат етказиб бериб турарди. Лекин, бир гўштнинг ўзи билан қандай қилиб тирикчилик ўтказиб бўлади? Тирикчиликка нон ҳам керак, албатта. Керак бўлганда ҳам кунда керак. Гўшти онда-сонда еб турса ҳам бўлади, лекин нонсиз тирикчилик ўтмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур юриш бошланмасдан мамлакат сарҳадларига махсус экинчилар юбориб, «ташландиқ ва бўш ерларни яхшилаб ҳайдаб, буғдой, арпа, тарик, макка, суви бор ерларда эрса сабзавот экинлар!»,— деб буюрарди. Юриш пайтида ҳам бўш, ташландиқ ерларга шу мақсад билан зироатчиларни қолдирарди. Зироатчилар одатда ўзи билан ооч-бўйинтурук, кетмон ва уруғ олиб юрардилар. Ҳўкиз билан от-улов эса ҳамма ерда топилади. Зироатчилар белгиланган ерларда, экин экиладиган майдоннинг бир четига чодир тикиб, зироатчилик билан машғул бўлардилар. Улар етиштирган дон-дун, сабзи-пиёз лашкарнинг жонига оро кирарди, албатта. Ҳатто юртига қайтиб боргунча у ейиш-ичишдан деярлик қийинчилик тортмасди...

Ҳазрат соҳибқирон Чигилга етганда амир Худойдод Ҳусайний ҳузуридан чопар келди. Чопар олиб келган маълумотга қараганда, булғачи ва олғучи

қавмларининг қароргоҳи шу яқин орада, Хизрхўжа ўғлон ҳам ўша тарафда экан. Темурбек муншийи хос билан қабутархона доруғасини чақиртириб, мазкур хабарни дарҳол қўшинларга етказишни буюрди. Орадан кўп вақт ўтмай, тумор таққан қабутарлар осмону фалакка кўтарилиб, узок-узоклардаги қўшинлар сари парвоз қилдилар.

Лашкар йўл-йўлакай булғачи ва олғучиларнинг овулларию айилларини горат қилиб борди. Мўлруддан ўтганларида Хизрхўжахоннинг лашкаргоҳидан чиқиб қолишди. У ҳам ясал тузиб, урушга шай бўлиб турган экан, шу ерда икки кеча-кундуз каттик уруш бўлди. Иккала тараф ҳам катта қурбонлар берди. Охири, амир Худайдод билан Мубашшир баҳодирларнинг кўли баланд келди. Хизрхўжа ўғлон эса жанг майдонини ташлаб кочди.

Ҳазрат соҳибқирон Кунгисга етганда, Султон Махмудхон қўшини билан келиб қўшилди. Икки кунлик йўлдан кейин эса баҳаво, чашмалари кўп, ўти мўл бир марғузордан чиқиб қолдилар. Бу ер Мўғулистон подшоҳларининг катта қароргоҳи Балиғ юлдуз экан. Балиғ юлдуз кичик, лекин шинам бир шаҳарча эди. Марғузорнинг бир четида, ям-яшил осмонўпар қарағай ва оққайинлар орасида мрамр тошдан бино қилинган мухташам қаср савлат тўкиб турарди. Бу — Мўғулистон хонининг қароргоҳи эди. Қўлга киритилган бу катта зафарни одамнинг баҳри-дилини очувчи ўша манзилгоҳда бир неча кун катта тўю томошалар билан нишонладилар. Хонсолорлар каттаю кичикнинг олдида дастурхонни шу қадар мўл қилиб ёздиларки, шу пайтгача бунақасини лашкар кўрмаган эди. Қорин балосига мутбало бўлган баъзи бир мечқайлар учун эса худо берди ўша кун. Улар хоҳлаган нарсаларини едилар, еганда ҳам бўкиб қолгунча едилар. Бошқа бировлар хонандаларнинг дилрабо қўшиқларию, гижжак, танбур, дутор, уд, най таратиб турган дилафзо куйларга бутун вужуди билан маҳлиё бўлиб, мудраб ўлтирардилар. Ешлар ва болалар чапдаст дарбозларнинг аркон устида олди ва орқасига қараб югуришлари, умбалок отишлари, чархдай айланиб, бирдан ўзини ерга отишларини завқ билан томоша қилардилар. Дор тагидаги масхарабозлар ва уларнинг ичак узди қилиқларини айтмайсизми? Майдоннинг бошқа бир четида эса бир тўда одам кўчкор уриштирарди. Шунча йўл босганига қарамай, йигитлар кураш тушардилар.

Қисқаси, Болиғ юлдуздаги тўю томошалар катта бўлди ва уч кун давом этди. Тўю томошанинг сўнгги куни ҳазрат соҳибқирон ҳаммани: амирни ҳам, оддий сипоҳийни ҳам анвойи ҳадялар билан сийлаб, кўнглини олди.

Аммо бу юришдан Амир Темурнинг барибир кўнгли тўлмади. Чунки Мўғулистоннинг катта қисми тасарруф қилингани билан мўғулларнинг сардорлари қочиб қутулиб қолишганди. Хизрхўжа ўғлон ҳам, Амир Камариддин ҳам, Анко тўра ҳам ҳали озодликда юришибди. Тўғри, юришни ҳам, кидиришни ҳам давом эттирса бўларди. Лекин, лашкар ҳориб-чарчаган, бунинг устига қиличини кўтариб киш келяпти. Бу ерларнинг совуғи эса қаттиқ бўлади. Лашкар ҳам, чорлолар ҳам чидолмаслиги турган гап. Бундан ташқари, лашкарга озиқ-овқат, чорпога е-хашак етказиб бериш муаммоси бор. Мана буларнинг ҳаммасини ҳисобга олмай бўлмасди. Шунинг учун ҳам тўю томошалар ўтгандан кейин Темурбек фурсатни ғанимат билиб Мовароуннаҳрга қайтишни афзал кўрди. Юришни давом эттириш эса келаси йилнинг баҳорига қолдирилди.

Темурбекнинг катта кўшини Мовароуннаҳрга иккига бўлиниб қайтадиган бўлди. Амирзода Умаршайх Кўхалфа, Қуран ва Уч фармон йўли билан Қошғар тарафдан, ҳазрат соҳибқирон эса кўшиннинг иккинчи қисмини олиб Ила водийси ва Туркистон орқали қайтадиган бўлишди. Умаршайхга ўша тарафларда турган амирларнинг ҳолаҳволи билан танишиш, сўнг ўз иктоъсига қайтиб, Фарғонанинг шимоли-шарқий ҳудудларини мустаҳкамлаш ва қишнинг бир қисмини ўша ерда ўтказиш топширилди.

Қайтишда Амир Темур Кичик юлдузга кўниб ўтди. Шу ерда унинг бироз тоби қочиб қолди. Бу ерга келиб тушган куни кечки пайт аъзойи баданини титроқ босди, пўстин кийдириб, кўрпага ўраб қўйсалар ҳам исимади. Лекин, у оғриб қолганини хизматкори Мамат ва хос табибларидан Номозхўжа Шошийдан бошқа ҳеч кимга билдирмади.

— Бироз шамоллаб қолгонга ўхшаймен, чамаси, — деди у чодирга чақирилган табибга. Табиб унинг томирини тутиб кўрди, сўнг кафтини пешонасига қўйиб кўриб, хотиржам бўлди:

— Йўк, аълоҳазрат. Худоға шукр, шамоллаш аломати кўринмайду. Бу ер Болиғ юлдуздин бирмунча баланд эркан. Шунинг аломати. Иншоолло, эрта-метангача ўтиб кетгай.

Табиб чопиб бориб чодирдан аллакандай, факат ўзигагина маълум бўлган уч-тўрт хил ўт олиб келди ва шу ернинг ўзида қайнатиб, ҳазрат соҳибқиронга ярим пиёла кўйиб узатди.

— Оби тобида ичинг, аълоҳазрат, илоҳим шифо бўлсин!

Темурбек табиб берган дори чойни апил-тапил ичиб олди. Баковули хос табибнинг тавсияси билан, янги сўйилган қора кўчкор гўштидан шўрва тайёрлади. Ҳазрат соҳибқирон шўрвадан ҳам бир коса ичиб олди. Сўнг уни яна кўрпага ўраб кўйдилар. Кечаси бод-бод терлаб, эрталабга бориб титроқ босилди. Лекин барибир ўзини бироз беҳол сезди. Шу сабабдан табиб у қувватга кириб олгунча, шу ерда яна бир-икки кун тўхтаб туришни маслаҳат кўрди, чунки биринчидан, тўсатдан келган титроқ ва кечаси билан тўкилган тер ҳазрат соҳибқиронни анча қувватсизлантириб кўйган эди. Иккинчидан эса, олдиндаги йўл Кичик юлдуздан баландроқ ердан ўтарди. Пастроқда обдан мослашиб олмасдан туриб, баландроқ ерга чиқиш саломатлик учун хавфли эди. Амир Темур ҳам буни тушуниб, хос табибнинг маслаҳатини қабул қилди. Шу тобда амир Жаҳоншоҳни ҳузурига чакиртириб, маслаҳат олди.

— Ушбу манзилнинг таровати Балиғ юлдузникидан ортиқ эркан. Йўл эрса, оғир ва олис. Шунинг учун лашқарга яна бир-икки кун дам берсак қандай бўларкин?

У нима ҳам дерди, масалани ҳазрат соҳибқирон ўзи ҳал қилиб кўйгандан кейин. Рози бўлди:

— Қаромат қилдингиз, аълоҳазрат. Аини муддао бу, ҳамманинг дуосига қолатурғон бўлдингиз, олампаҳо.

— Эшик оға, юртчи ва баковулларга буюринг. Эртанги тўю томоша тадориқини кўришсин.

— Бош устиға, олампаҳо.

Амир Жаҳоншоҳ чодирдан чикқач, ҳазрат соҳибқирон «гап ўртамизда қолсун» дегандай, чап кўлининг икки бармоғини лабига кўйиб, табиб билан хизматкорга ер тагидан бир қараб кўйди. Табиб билан хизматкор имо-ишорани англашди ва даст ўринларидан туриб, кўл қовуштириб унга таъзим қилдилар.

Шундай қилиб ҳазрат соҳибқироннинг бетоблиги туфайли лашқар Кичик юлдузда яна икки кун қолиб, майшат қилди. Бирок бунинг асосий сабабини Темурбек, табиб ва Маматдан бошқа ҳеч ким англамади. Хамма буни Амир Темурнинг сахийлиги ва очик кўнгиллилигига йўйди.

Учинчи куни, хижрий 791 йилнинг 15-шаъбон жумъа куни (1389 йил 11 август куни) ҳумоюн ўрду Кичик юлдуздан кўчди. Ҳазрат соҳибкирон жўнаш олдидан амир Жаҳоншоҳни чақиртириб икки минг сара йигит билан Болиғ юлдузга юборди ва каср олдидан ётган уч китъа кош тошини араваларга ортиб Самарқандга олиб боришни буюрди. Бу тошларни бир замонлар Дува Сеценхон Чин тарафдан олиб келиб бу ерга ўрнатган экан. Жаҳоншоҳ шу тошлар учун махсус аравалар ясади, лекин улардан фақат биттасини Самарқандга олиб боришга муваффақ бўлди, ҳолос.

Амир Темурнинг ҳумоюн мавкаби ва лашкари буёғига йўлни шиддат билан босди ва йигирма кун деганда, муборак рамазон ойининг еттинчисидан (1389 йил август ойининг ўттизинчи куни) Самарқанди фирдавсмонанднинг теварагига келиб тушди. Шу ерда оғолар ва шахзодалар унинг қаршисига пешвоз чиқиб, ҳумоюн мавкабни зўр тантана билан кутиб олдилар; ҳазрат соҳибкироннинг бошидан нисор сочдилар ва унга муносиб пешкашлар тортиқ қилдилар.

Амир Темур пойтахтда қарийб уч ой истикомат қилди. Куз оёқлаб, кишининг иси ҳам келиб қолди. Шу пайт у Боғу беҳиштда, ташки деворлари Табриздан келтирилган оқ мрамор билан қопланган саройда турарди. Туман оғо учун 1378 йили бунёд этилган бу ажойиб чорбоғ Самарқанднинг кунботар тарафида жойлашган эди. Ҳазрат соҳибкирон бир куни кечқурун кутубхона доруғаси мавлоно Орифни чақиртириб қолди. Китобдор соҳибкирон бекорга йўқлатмаслигини яхши биларди. Биронта китоб керак бўлиб қолгандирки, йўқлатган. Ва яна унинг кўпроқ тарих китобларга қизиқшини яхши биларди. Шунинг учун ҳам эҳтиётдан тарих китоблардан битта-иккитасини: «Тарихи Табарий таржимаси», «Табакоти Носирий», «Мажмуъ ал-ансоб» ва Рашидиддиннинг «Жомий ут-таворих»ини ўзи билан бирга олиб келди ва ҳазрат соҳибкироннинг олдига, хон устига қўйди. Темурбек китобларнинг у ер, бу еридан варақлаб кўриб, ҳаммасини четга суриб қўйди. Китобдор бир қадар ташвиш чекди, «аълоҳазратнинг кўнглидагини топиб келмадим, чамаси», деб. Бир фурсат ўтиб ҳазрат соҳибкирон «Мен бу китобларни биламен», деб қолдилар. Китобдор даст ўрнидан турди ва таъзим қилиб хонадан чиқди. Анча вақтдан кейин у катта бир китобни қўлтиклаганича ҳаллослаб яна хонага кириб келди ва таъзим қилиб китобни ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. Амир Темур

китобни бошдан варақлай кетди ва ниҳоят, тўртинчи саҳифасидан унинг номини топди.

— Ҳа, мен излагон китоб шу, мавлоно, «Тарихи жаҳонкушоӣ». Соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззамнинг тарихи. Таълиф қилгон киши Алоуддин Отамалики Жувайний эркан. Мана бу ўринда ёзилибдур,— Амир Темур китобнинг ўша варағини кўрсатди. Сўнг яна китобдорга мурожаат қилди:

— Асли эронлик бўлса керак. Аммо наслу насабидин хабарим йўқ.

Буни китобдор тафсилотлари билан айтиб берди:

— Шундай, аълоҳазрат. Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг Хуросондаги ноиби Баҳоуддин Муҳаммаднинг кенжа ўғлидур ул. Бир вақтлар Элхон Абақохоннинг Ирок ва Хузистондаги ноиби ҳам бўлгон. Шу ерга келганда «яна ортикча гаплар айтаётган бўлмай» деган мулоҳаза билан ҳазрат соҳибқиронга аста назар ташлаб кўйди. Хикоясини диққат билан тинглаб ўлтирганидан ишонч ҳосил қилиб, сўзида давом этди. Лекин Темурбекни кўпроқ подшоҳ ва ҳукмдорларнинг эл-юрт ободонлиғи йўлида қилган юмушлари кизиқтиришини билгани учун Жувайнийларнинг хайр-эхосони ҳақида кўпроқ сўзлади.

— Мана шу муаррих Жувайний, аълоҳазрат, кўп ободонлиқлар ҳам қилгон. Масалан, ўз киссасидин ўн минг динор сарфлаб, Фрот дарёсидин Нажиф ила Куфага наҳр чикориб, ўтмишда қакраб ётгон ул вилоятлардоғи кўп ерларни сероб қилгон.

Шу ерда Амир Темур оғир тин олди, сўнг китобдорга маънос бир тарзда арз-ҳол қилди:

— Қани энди, мавлоно, Жувайнийдек ҳокимлар ва ноиблар кўпроқ бўлса. Афсуски, ундоғ эрмас. Аларнинг кўпчилиги фақат ҳамёнини қаппайтириш пайида бўладурлар. Ҳокимлик курсида маҳкамроқ ўрнашиб олғунча тиришиб-тирмашиб меҳнат қиладурлар, локин кейин...— Темурбек буёғини айтмади. Фақат бош чайқади, сўнг қўшиб кўйди:

— Локин аларнинг орасида яхшилари, ҳалол-поклари ҳам кўп.

Шу ерда китобдор Жувайнийнинг фожиали ҳаётидан сўз очди:

— Афсуски, Абақохон ғанимларнинг иғвосига учиб, уни итобга олди, ажалидан беш кун илгари ўлдирди.

Амир Темур бошини ҳам қилиб, яна ўй-хаёл суриб кетди. Шу ерда унинг кўнглига Баҳром Чубин киссаси келди:

— Баҳром Чубин уч юз йигирма минг аскар бирлан бориб душманни мағлубиятга учратди. Ўлжа қилиб қўлга киритгон бутун мол-мулкни шаҳаншоҳ Хўрмуз ибн Нуширвони Одилнинг хузурига жўнатди. Шу аснода ҳасадчилар ва ғийбатчилар Хўрмузнинг мажлисида унга тухмат қилиб, «Баҳром Чубин мол-мулкнинг катта улушини ўзига қолдирди, ғаним ҳукмдорининг мурассаъ қиличи, олтин тожи ва жавоҳирлар қадалгон этигини ўзига олиб қолди», дедилар. Хўрмуз ҳам хомтама бўлиб, Баҳром Чубиннинг хизматларини унутди. Ғаразгўй ва ғийбатчи кишиларнинг гапларига эътимод қилиб, Баҳром Чубинни гуноҳкор ва хоин деб билди. Унга аёллар ёпинчиги, занжир ва кишан юборди. Улар Баҳромнинг гарданига кишан солиб, оёқларига занжир боғлаб, подшоҳнинг хузурига ҳайдаб келтирдилар...

Амир Темур бир неча дақиқа индамай ўтирди. Китобдор гапга аралашгиси келди. Тарихдан шунга ўхшаш воқеаларни кўп биларди. Аммо гапиришга ийманди. Бир-икки дақиқадан сўнг ҳазрат соҳибқирон сўзида яна давом этди:

— Узокка бормайлик, элхон Абу Саъидхон ҳам иблис чақимчиларнинг сўзига кириб, кўп йиллар Ғозонхон бирлан Ўлжойтухонга вазирлик қилиб мамлакатни фаровонликга олиб чиқишда хиссадор бўлгон Рашидиддин отлиғ бир улуғ зотни мансабидин азл этиб, жаллоднинг қўлига топширгон эркан. Бу, дейман элхонлар қандай кавм, ўзи? Нахотки дўст бирлан душманни, фойда бирлан зиёни ажратмасалар.

Темурбекнинг шу ерда биров аччиги чикди, лекин кўп ўтмай ховурдан тушди:

— Мен сизга айтсам, мавлоно, ҳокимнинг ҳам, вазирнинг ҳам қисмати оғир,— дея сўзида давом қилди у.— Подшоҳлар кўпинча зоти паст, ҳасадгўй, ғийбатчи вазирнинг сўзига кириб ёмон иш қилиб қўядилар. Оқибатда, бундин эл-юрт ва салтанатга зиён етадур, ўзи эрса бир умр, балким абад ул-абад маломатга қоладур. Шунинг учун ҳам насли ва зоти паст, ҳасадчи, кина-кек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозимини бермаслик даркор. Чунки бузуки, қоракўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез фурсат ичида инкирозга юз тутадур. Ва яна вазирлар ҳам борки, кўп ҳолларда бошқаларнинг иғвосига мубтало бўлуб, азият чекадурлар. Вазирлик ва умуман, мансабдорликка даъвогар бўлғувчилар ҳад-хисобсиз. Шунинг учун ҳам подшоҳлар ҳушёр бўлмоқлари зарур. Вазирлар ва

хокимлар хусусида кулокка етиб туратурғон гап-сўзни обдон мулоҳаза қилиб, текшириб, сўнг хулоса чиқармоғи лозим.

Ҳазрат соҳибкирон вазирлар, амирлар, хокимлар хусусида, уларнинг сифатлари ва вазифалари ҳақида яна кўп гапларни айтди. Хиёл ўтиб китобдордан узр сўради:

— Эсим курсин, мавлоно, эзмалик қилиб сизни хоритиб қўйдим, чамаси. Бу гапларни шу ерда тўхтатиб, дунёнинг ажойиботларидин ҳам сўзлашсак.

Мавлоно Ориф ҳазрат соҳибкироннинг кўнгилидагини топгандай бўлди. У китобларни варақлаганда, хиёл бош чайкаб қўйган эди. Демак, уни Кўксаройдаги кутубхонанинг умумий аҳволи қизиқтиради. Китоблар биров нам тепчиб қолган. Демак, Кўксаройда кутубхона учун ажратилган хоналар захлик қилиб қолган. Китобдор бундан анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрган, лекин фурсати бўлмаган эди. Кўнгилидагини бугун айтди:

— Хоналар захлик қилиб қолди, аълоҳазрат. Умуман, китоб учун деворлари мрамор билан қоплонғон хоналар тўғри келмас эркан, назаримда. Арча дарахтидин ясалғон сандуклар ҳам етишмайду.

Ҳазрат соҳибкирон шу тобдаёқ вазири аъзамни чақиртириб, кутубхона ва китоблар хусусида унга қатор топшириқлар берди. У чиқиб кетгач, китобдорга мурожаат этди:

— Сиз, мавлоно, кутубхона хусусида не фикр бўлса, тортинмай келиб айтинг. Китоб, тақсирим, бебаҳо хазина. Ер қимирлаб қасрлар қулаб тушиши, азим шаҳарлар бир зумда йўқ бўлиб кетиши мумкин, наҳрлар издин чиқиб қуриб қолиш ҳоллари ҳам бўлғон, хазинани қарокчи олиб кетиб, давлат бир фулуссиз қолиши ҳам мумкин. Аларни вақти билан тиклаб оلسа бўлу. Аммо китоб йўқ бўлиб кетса, уни ҳеч қачон тиклаб бўлмайду. Биз кутубхона хусусида яна бафуржа ўйлаб кўрурмиз.

Шу билан китобдор билан бўлган суҳбат охирлади. Мавлоно Ориф фотиҳа ўкиб ўрнидан турди ва ҳазрат соҳибкирон билан хайрлашиб унинг хузуридан чиқди.

Амир Темур 1389—90 йилнинг қишини Бухоро атрофида, Фарқати деган кўл атрофида ўтказди. Бу ерларда қамишзор, кўллар мўл эди. Ёввойи тўнғиз ва балиқ сероб эди. Анвойи қушлар: ўрдак, ғозлар кўп эди. Амирзода Мироншоҳ билан Хонзода бегим ҳам Хуросондан келиб қишни шу ерда, улуғ оталари билан бирга ўтказдилар. Ўшанда улар мириқиб шикор қилдилар, теварак-атрофни сайр-саёхат этдилар. Шу орада икки марта Бухоройи

шарифда ҳам бўлишиб, азиз-авлиёларнинг муқаддас турбатларини зиёрат қилдилар.

Шу қишлоқ кунлари амир Сулаймоншоҳга бахт кулиб боқди. У ҳазрат соҳибқироннинг махсус илтифот ва сийлашларига муяссар бўлди. Амир Темур бу норғул ва ботир йигитни хуш кўрарди, уни ўзига яқин тутиб, кўпинча махсус юмушларни ишониб топширарди. Ҳатто кейинги пайтларда ўғрукни унга ишониб топшириб кўйганди. Киш этаклаб, Самарқандга қайтганларида Амир Темур катта тўю томошалар қилиб, хизр маълий Султонбахт бегимни унга никоҳлаб берди.

«Шодлик кетидин ғаму андух, тўю томошадин сўнг мотам келадур», деганлари рост экан. Сулаймоншоҳ билан Султонбахт бегимнинг тўйидин бир ой ўтмай, ҳазрат соҳибқироннинг ўғай оналари Маҳд улё Қадақ хотин саройи фонидан дорилқарори жовидонга рихлат қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон кутилмаганда бошга тушган бу мусибат туфайли кўп қайғурди, азият чекди. Чунки ўша мунис аёлнинг меҳнати кўп сингган эди унга. Такина бегим казо қилгандан кейин рўзғор юмушлари, болалар ташвиши мана шу соддадил, меҳнатсевар аёлнинг зиммасига юкланди. Қадақ хотин Тарағой баҳодирнинг болаларини жон-дилидан суярди, уларни туғмаса ҳам оналик меҳрини дариг тутмади. Болалар ҳам уни яхши кўришарди.

1354 йилдан кейин Тарағой баҳодир дардга чалиниб тез-тез ётиб қоладиган бўлди. Қадақ хотин кечаю кундуз унинг ёнида бўлди, каради, боқди. Темурбек юртга Туғлук Темурхон мўру малағ лашкар билан бостириб кирган 1360 ва 1361 йилларни хўрсниқ ила эслади...

Ҳазрат соҳибқирон мархума онасининг хотирасини йўқлаб, эл-юртга катта ош берди, масжиду мазоратга, етим-есирга садақа улашди. Шундан кейин ота юрти Кешга қараб жўнади ва Кеш жилғасида, Қашка суви бўйига келиб чодир тикди.

Ҳижрий 792 (1390) йили Амир Темур Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Қамариддин масаласини бир ёқлик қилишга қарор қилди. Чунки улар тирик экан, Мўғулистон ҳам, Фарғона билан Туркистон ҳам тинчимайди. Шу масалани муҳокама қилиш учун 1390 йилнинг баҳорида Окёрда қурултой чақирди. Лекин ҳамма тўплангандан кейин ҳазрат соҳибқирон бирдан «ҳазрат хоннинг маслаҳати бирлан қурултой кечиктирилди. Ҳеч бир тарафдин хавф-хатар бўлмағондин кейин қурултойга не ҳожат? Лекин эл-юрт жам бўлиб қолғонидин фойдаланиб, кичик бир тўйчамиз бор эрди, агарчи аҳли мажлис йўқ демаса шуни

ўтказиб олсак», деб қолди. Темурбек ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чиқди. Лекин таажжуб аломатларини кўрди-ю, норозиликни сезмади. Шундан кейин эртаси куни тўю томошалар бошланиб кетди. Ўша тўйда Умаршайх мирзони Суюнч Қутлуғ оғонинг кизи Ширинбекага уйлантириб кўйдилар. Тўйдан сўнг катта меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Амир Сайфиддин барлос, Жаҳоншоҳ, Жоку барлос ва Шамсиддин Аббослар ҳазрат соҳибкирон ва ўғиллари шарафига навбатма-навбат зиёфат беришди.

Курултойнинг бирдан тўю томошага айлантириб юборилганининг сабабини Темурбек ва амири ҳаросдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Бундай бўлишига мамлакат теварагида бўлиб турган воқеалар сабабчи. Бундан Темурбек вокиф бўлган эди. Ана шу Окёрга вилоятларнинг ноиблари, амирлар ва доруғалар тўплана бошлаган куни Темурбекнинг бозор-ужур ва карвонсаройда турган узункулоклари олий ўрдуга ўта муҳим маълумот олиб келгандилар. Маълум бўлишича, Тўхтамишхон сон-саноксиз лашкар тўплаб, Мовароуннаҳрга боскин қилиш ҳозирлигини кўраётган экан. Тўхтамишхон Жўчи улусининг ягона ҳукмдори бўлиб олганидан кейин Осиё ва Шарқий Оврупода жиддий ҳарбий-сиёсий қучга айланган ва буни ҳисобга олмай бўлмасди. У билан катта уруш бўлиши муқаррар эди. Бугун Окёрда бўлиб турган тўю томошаларда иштирок этиб турган тумонат одам орасида унинг айғокчилари ҳам йўқ эмасди. Хуллас, курултойни бирдан тўю томошага айлантириб юборилишига мана шу Тўхтамишхон асосий сабабчи бўлди. «Тўйда ҳам салтанат ишларини кенгашиб олса бўлади», деди Амир Темур ўз-ўзига.

Тўю томошаларнинг иккинчи куни чошгоҳда «ҳазрат соҳибкироннинг тоби қочиб қолибдур», деган овоза тарқалди. Амирзодалар, оғолар, катта амирлар унинг чодирига чақиртирилдилар. Лекин бу шунчаки йўлига, чақир кўз, узун кулокларни чалғитиш учун қилинган бир ҳаракат эди, ҳолос. Аслида ҳумоюн ўрдуда тинчлик-хотиржамлик, ҳазрат соҳибкирон эса соппа-соғ эдилар. Айнан шу ерда, ҳазрат соҳибкироннинг чодирда қиска кенгаш ўтказилди. Кенгашда иккита муҳим қарор қабул қилинди. Биринчиси, дарҳол қўшин йиғишга киришиш ва Мўғулистонга Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва амир Қамариддинларга қарши юриш бошлаш ҳақида. Бу юришнинг жилови амирзода Умаршайх билан амирлардан Сулаймоншоҳ ва Худойдод Хусайнийнинг иктидорли қўлига топширилди. Иккинчи қарор, Тўхтамишхон та-

рафдан туғилган хавф-хатар ва унинг олдини олиш хусусида эди. Бу юриш пухта тайёргарликдан сўнг бошланадиган бўлди. Амир Темур бунга ҳар сафаргидан кўпроқ лашкар жамлаш зарурлигини айтди. «Озиқ-овқат захираси йўқ деганда уч ойга етатурғон бўлсин», деди у пировардида.

Мўғулистонга юриш 1390 йилнинг баҳорида бошланди. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тўпланган кўп минг кишилиқ лашкар Сулаймоншоҳ, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Хусайн Жондор ва бошқа амирлар етакчилигида Сайхундан кечиб ўтиб, Тошкент орқали Иссиқкўл сари юзландилар. Шу ерда унга амирзода Умаршайх Андижон лашкари билан келиб кўшилди. Орадан бир кун ўтиб, Садр пахлавон бошлиқ беш минг туркман суворийлари ҳам шу ерга келдилар. Келиши лозим бўлган лашкар жамлангач, амирзода Умаршайх ва улуг амирлар у ердан кўчиб Кўктепага келиб қўндилар ва қоровул қисм душман ҳақида маълумот олиб келгунча шу ерда турдилар. Арчиқ довондан ўтгач, Анко тўра Қоратолда турганлиги ҳақида маълумот олинди. Шундан кейин юриш суръати жадаллаштирилди. Тез фурсат ичида Олмаликдан ўтиб, Ила дарёсининг соҳилига чиқиб олдилар. Кўшинлар бу азим дарёдан сол ясаб ўтиб, унинг ўнг соҳилида чодир тикладилар. Шу аснода ўттиз чапдаст йигит билан забонгирликка кетган Ўлжа Буғо қовчин лашкаргоҳга қайтиб келди ва шу атрофда шикор қилиб юрган амир Қамариддин билан тўкнашиб қолгани, икки ўртада қиска уруш бўлиб, кўп одам ҳалок бўлганини айтди. «Лекин, биз барибир Қамариддинни енгдик»,— деди Ўлжа Буғо мағрурона. Аммо нимагадир Умаршайх унинг гапларига ишонмади. Гапларига «кўп яшанг, жаноб, хизматларингиз муносиб тақдирланур, албатта», деб қўйди. Лекин хиёл ўтмай бўлган воқеани тафтиш қилиб келиш учун Хусайн Жондор, Молиш баҳодир ва Бекаш баҳодирни бир минг отлиқ аскар билан жўнатди. Улар икки фарсах йўл юриб, уч тарафи тепалиқ, катта бир майдондан чиқиб қолдилар. Бу ерда жуда кўп ўлик ётарди. Душманнинг қораси кўринмади. Бир гуруҳ суворий жони рамақда ётган бир жангчига йўлиқишди. Улардан бири ирғиб отидан тушди ва ярим жон жангчининг ёнига чўкқайди, унинг бошини тиззасига олиб, юрагига қулоқ солди.

— Тирик экан, тирик,— деди у хурсанд бўлиб ва чопиб бориб эгарга осилган соночни олиб келди. Бўғзини бўшатиб, кафтига бир ховуч сув қуйди-да, юзига сепди.

Жангчи сал сесканиб, кучсиз ингради. Лекин кўзларини очолмади.

— Хайрият, тирик экан,— дейишди. Сўнг сипохий бир кўли билан унинг бошини хиёл кўтариб, курукшаб кетган лабига сув тутди. Лекин оғзи очилмади, тишлари бири-бирига киришиб кетган экан унинг. Бундай пайтда нима килишни одамлар яхши билади. Суворий ёнидан пичоғини олиб, унинг тишларини бири-биридан ажратди, сўнг оғзига бир-икки томчи сув куйди. Захмдор жангчи фурсат ўтиб кўзини очди, бироқ гапиролмади. У елкаси ва оёғидан захмдор бўлиб кўп қон йўқотган экан. Шу ерда дарҳол лашкар табибни топиб келдилар. Табиб унинг захм етган ерларига малҳам суриб ярасини боғлади. Шу пайт суворийлардан бири уни дарҳол таниб қолди.

— Ийе, бу ўзимизнинг Мусо-ку! Э, бечора-ей, ўлишига бир бахя қолибдур.

Хусайн Жондорнинг йигитлари уни эҳтиёт қилиб лашкаргоҳга олиб бордилар ва эртаси куни, бироз ўзига келганидан кейин, ундан баъзи нарсаларни сўраб билдилар. У аслида Мутакфу қавмидан бўлиб, ўтган йилги урушда Камариддинга асир тушиб қолган экан. Амир Камариддин бир ой чамаси ўтиб, ундаги идрок ва жасоратни сезгач, уни ўзига йигит қилиб олган экан. Камариддин Анко тўрага кўшилиш учун Қоратолга келаётиб ўша атрофга қўнган экан. Бир куни тўрт юз-беш юз йигити билан шикорга чикибди. Ўлжа Буко билан бўлган уруш Камариддин овдан қайтиб келаётганда юз берган экан. Ўша жангда Ўлжа Буко мағлубиятга учраб чекинибди. Камариддин эса уни таъкиб қилгани чўчиб, лашкаргоҳига қайтибди. Захмдор жангчи Камариддиннинг ўрдуси Иранжи бужин деган ерда эканлигини ҳам айтиб берди. Амирзода Умаршайх шу заҳотиёқ Ўлжа Букони чакиртириб келди. У ранг-қути ўчган бир аҳволда амирзоданинг чодирига кириб келди. Қўл-оёғи шунча тиришса ҳам, дир-дир титраб турарди.

— Хўш, бек, мана бу жароҳатдин азоб чекиб ётган йигитни танийсизму? — амирзода Умаршайх кўли билан чодирнинг бир четида пўстак устида ётган сипохийни кўрсатди.

— Йўк, аълоҳазрат, бу одамни ҳозир кўриб туришим. Они танимайдурмен.

Гапга Худойдод Хусайний аралашди, чунки Ўлжа Буко унинг туманида юзбоши эди.

— Елғон сўзлама, Ўлжос, мутакфуларнинг бир қисми сенинг қўшинингда хизмат қилишарди-ку!

Ўлжа Буко бўш келмади.

— Ёлгон гапирсам тил тортмай ўлой, аълоҳазрат. Худо урсин! — у бориб ўзини амирзоданинг оёғига отди.

Энди мажруҳ сипоҳий чидаб туrolмади.

— Кўйинг бу гапларни, бек. Ўша ўтган йилги мухоробада биз адашиб қолиб ёғийнинг пистирмасига дучор бўлдик. Кўпчилик шаҳид бўлди, бир қисм сипоҳийлар асир тушиб қолдик. Асирлар орасида мен ҳам бор эрдим.

— Шу тўғриму? — дея Умаршайх Ўлжа Букога шиддат билан қаради.

Ўлжа Буко индамади. Бошини ҳам қилиб тураверди. Нима ҳам дерди. Ўзини оклашга далил-исботи йўқ. Ундан ташқари, анави бадбахт кечаги урушда бўлган баъзи воқеаларни ҳам айтиб бериши мумкин. Ўлжа Буко кечаги урушда ўша пўстакда ётган сипоҳий қандай қилиб ёнида пайдо бўлиб қолганини сезмай қолди. Агар ёнида навқари бўлмаганда уни шартта чопиб юборарди. Навқари усталик қилиб, унинг елкасига қилич уриб мажруҳ қилди.

Амирзода Умаршайх бу гапларни эшитиб, дарғазаб бўлди. Нега Ўлжа Буконинг ўзи буларни айтмади. Аксинча, «Амир Камариддин енгилиб, қочиб қутулди», деб ёлгон гапирди. Нега, кўрқдими? Мағлуб бўлганини яшириш учун шундай қилдими? Шунча вақт ўтди. Агар у келиши билан воқеани ўзи айтганда, балким Камариддинга етиб олишармиди.

Ҳа, Ўлжа Буко яхши иш қилмади, аксинча хоиннинг ишини тутди. Шу ерда Умаршайх отасининг ҳамма вақт такрор айтиб юрадиган бир гапини эслади. Ҳазрат соҳибқирон доимо «Кўрқоклик билан хоинлик ораси бир қадам», «Ёлгончи дўстдан аччиқ сўзловчи душман афзал», дер эдилар. Амир Темур ёлгон сўзловчини кечирмас эди. Амирзода Умаршайх шу ернинг ўзида Ўлжа Буконинг кўл-оёғини кишанлатиб, хибсга олди.

Кейин амирзода Умаршайх лашқарни олиб Камариддиннинг ўрдусига қараб йўл олди. Лекин у Иранжи бужинни аллақачон ташлаб кетган экан, уни тополмадилар. Амирзода уни излаб Ардиш дарёси бўйига чиқиб қолди. Шу ерда Камариддиннинг уч кун аввал дарёнинг нариги тарафига ўтиб, Тулон даштининг ичкарисига яширингани маълум бўлди. Амирзоданинг ортик қувишга имкони қолмаган эди. Одамлар каттик чарчаган, чорполар ҳориган эди. Шу сабабдан мана шу ерда лашқарга дам беришга қарор қилди. Бу ерлар ўт-ўланга бой ва шикор учун қулай экан. Айниқса, қоким ва самур мўл экан, уч кун шикор қилиб ҳордик чиқардилар ўша ерда.

Сўнг кечувга хозирлик кўрдилар ва бир хафта ичида тамом лашкар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди. Амирзода ўшанда Тулон даштининг ичкари ноҳияларида ҳам бўлди, бироқ Қамариддиндан дарак топмади...

Хулласи калом, Мўғулистон устига қилинган бу юриш олти ойга чўзилди, лекин Хизрхўжа ўғлон ҳам, Қамариддин ҳам, Анко тўра ҳам яна кутулиб қолишди.

ҲАЁТ-МАМОТ ЮРИШИ

Мўғулистон ҳукмдорлари: Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва амир Қамариддин тамом ўртадан кўтарилмаган бўлсада, Мовароуннаҳр ва Фарғона худудларидан йироқлаштириб юборилдилар. Хизрхўжа ўғлон Тангри тоғнинг кунчиқиш тарафига улоктириб ташланди. Анко тўра билан Қамариддин хозир Ардишнинг нариги тарафида. Лекин Тўхтамишхон барибир тиниб-тинчимасди. У Мовароуннаҳрни, Ботухон ва Беркахон замонида бўлганидек, Жўчи улусининг таъсир доирасига киритиб олиш ниятидан кайтмади. Шу мақсадда у яна Туркистон теварагида ғимирлаб қолди. Хижрий 790 йилнинг баҳоридаги юришда у очик жанг қилишдан қочди ва Дашти қипчоқнинг ичкари ноҳиялари сари чекиниб кутулиб қолди. Уни яна Туркистон ва Мовароуннаҳр худудларида пайдо бўлмаслигига ким кафолат беради? Энди унга қаттиқ зарба бериб, Олтин Ўрданинг куч-қудратини синдирмаса бўлмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур у билан ҳал қилувчи урушга тайёрланди.

Хижрий 792 йилнинг куз охирида (1390 йилнинг октябрида) Амир Темурнинг Дашти қипчоқ устига, Тўхтамишхонга қарши катта юриши бошланди. Бу юриш унинг энг оғир ҳарбий юришларидан бири бўлди. Ўшанда унинг кўп минг кишилиқ кўшини Дашти қипчоқдай юрти азимни бошдан-оёқ босиб ўтиб, Ўрал, Чилоб ва Идил соҳилларигача борди. Бу юриш натижасида Тўхтамишхоннинг бутун Русия ва шарқий Оврупони даҳшатга солиб турган катта армияси тор-мор этилиб, Олтин Ўрдадай буюк давлатнинг ҳарбий-сиёсий қудратига қакшатгич зарба берилди.

Амир Темурнинг катта кўшини ўшанда Хўжанд сувидан ўтиб, Чинос билан Порсин ўртасида кишлади. Ҳазрат соҳибкирон нега бундай қилди? Не сабабдан ҳаммани иссик ўрнидан кўзғатиб, қахратон кишни йўл-жўлда, совук чодир ичида қарийб икки ярим ой кун

кечиришга мажбур қилди? Ахир, шу кўшинни келаси йили баҳорда ҳам тўпласа бўларди-ку? Ўзини аямагани етмай, бошқаларни ҳам қийнади. Унинг бу одатига атрофидагилардан ҳеч ким таажжубланмай кўйган. Лашкарни чиниктириш, уни ҳар қандай шароитга — иссиққа ҳам, совуққа ҳам чидайдиган қилиб тарбиялаш ғалабага гаров, деб ҳисобларди у. Чунки бу сафар шунча одамни олиб қаёққа кетаётганини яхши биларди. Ахир, бирдан иссиқдан совуққа тушиб қолган одамнинг аҳволи не кечиши ҳаммага аён-ку. У эса тумонат одамни совуқ юртларга бошлаб кетяпти. Демак, кишни йўлда кечириндан мақсад лашкарни чиниктириш ва совуқ юртларда, совуқ пайтларда бўладиган жангларга ҳозирлик кўриш эди.

Ҳазрат соҳибқироннинг ҳарбий юришлар вақтида ҳам азиз-авлиёнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш, ўша мазор қошида ёдгорлик бўлсин деб бирор олий иморат қурдириш, уларнинг жорубкашлари, ҳофизлари ва бошқа хизматкорларига садақа улашиш одати бор эди. Бу сафар у яна ўша кишлов кунларидан бирида, Хўжандга бориб шайх Маслаҳатнинг муборак турбатини зиёрат қилди, қайтишда мутавалийнинг қўлига мазорнинг харажатлари учун деб ўн минг динор ҳадя ҳам берди.

Киш ўрталаганда, ҳумоюн мавқаб Тошкентга кўчиб ўтди. Лекин орадан уч-тўрт кун ўтиб, ҳазрат соҳибқирон тўсатдан оғриб қолди ва қирк кун туз татимай, кўрпа-ёстик қилиб ётди. «Қасални яширсанг, иситмаси ошқор қилади», деганларидай, бу сафар буни яшириб бўлмади. Бу гап тез орада тарқалиб кетди. Лашкар орасида ҳам, халқ ўртасида ҳам ҳар хил миш-мишлар тарқалди. «Ҳазрат соҳибқирон оғирлашиб қолган эрмиш», «табиблар дардига даво тополмаётган эрмиш», «хотинлари оғзига сув томизишиб ўлтиришган эрмиш...» Аркони давлат ва умарони ҳам ваҳима босди. Бу одам пак этиб ўлиб бергудай бўлса нима бўлади? Эл-юртнинг аҳволи не кечади? Тожу тахтни кимга топширишади? Юриш у ёқда қолиб, Мовароуннаҳр билан Туркистон яна ўша мўғуллар босқини остида қолмасмикин? Ҳамманинг кўнглида мана шу саволлар. Бирор фалокат юз бергудай бўлса, салтанат жилови албатта Умаршайхга тегади, у тирик ўғиллардан энг каттаси. Тўғри, у жасур йигит. Аммо отасидай мулоҳазали, етти ўлчаб бир кесадиган одам эмас. Аксинча, кўрс ва тез одам. Бироз жирракилиги ҳам бор. Лекин, худога шукр, кўпчилик кутган фожиа юз бермади. Тангри таолонинг инояти билан қирк биринчи кун деганда, ҳазрат соҳибқирон кўзларини очиб қолди ва тез кун ичида

оёкка ҳам турди. Шу пайт амирзода Мироншоҳ ҳам Хуросон лашкари билан келиб қолди. Икки кундан кейин ҳазрат соҳибқирон аркони давлат ва умарони кенгашга тўплади. Шу ерда баронғор ва жавонғорга, кўшиннинг қул ва қанбул, қоровул ва хировулига, кўйинги, кўшиннинг ҳар бир қисмига бошлиқлар тайинланди.

Шу ернинг ўзида Амир Темур амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан амирзода Шохрухни мамлакат муҳофазасига тайинлаб Самарқандга жўнатди. Амир Лаълбек билан амир Малик уғрукка мутасаддий этиб тайинланиб, амирзодалар билан бирга пойтахтга жўнатилади. Темурбек хотинларини ҳам уғрук билан Самарқандга жўнатиб юборди. Ўзи билан фақат чавандозликда ман-ман деган йигитларни доғда қолдирадиган Чўлпон Маликни олиб қолди, ҳолос.

Ҳижрий 793 йил сафар ойининг 12-куни (1391 йил 19 январь куни) туман ва ҳазора амирлари, ҳар қайсиси ўз мурчилида, йўлга чиқдилар. Қорасомонга етганларида ёмғир аралаш қор ёға бошлади. Кечга бориб эса қор кучайди. Шу сабабдан лашкар бир-икки кун ўша манзилда туриб қолди. Амир Темур Қорасомонга келиб тушганининг эртаси унинг ҳузурига Тўхтамишхоннинг элчиси келди. Элчи ҳазрат соҳибқироннинг олдига хожасининг анвойи нарсалардан иборат катта тухфасини олиб келиб қўйди. Совға-салом орасида ажойиб бир шунқор, рангдор қимматбаҳо матолар, тилло тақинчоқлар ва нақдиналар бор эди. Ҳазрат соҳибқирон шунқорни шунчаки қўлга олиб кўрди, бошқа нарсаларга қараб ҳам қўймади. Элчига меҳмоннавозлик юзасидан шунчаки ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, лекин ортиқча силаб-сийпаламади. Шундай бўлса-да, элчи — у етмишларга кириб қолган кекса одам эди — ўзини йўқотиб қўймади, тиз чўкканча ҳазрат соҳибқирон олдига эмаклаб бориб чопонининг пешини кўзларига суртди, сўнг қўйнидан Тўхтамишхоннинг мактубини олиб унга узатди. Темурбекнинг назари унинг дир-дир титраб турган қўллари ва жовдираб турган кўзларига тушди-ю, раҳми келди. Еши улуғ бир одамни шу алфозга солиш тўғримикин? Унда не айб? Ҳамма гап соҳиббиди. Элчининг ҳам, бизларнинг ҳам шу кунларга қолиб турганимизга ўша Тўхтамишхон сабабчи. Сўнг Темурбек қаторда ўлтирган амир Бердибекка кўзи билан имо қилди. Бердибек даст ўрнидан турди-да, элчининг қўлтиғидан олиб турғизиб қўйди. Шундан кейин сўл қўлида биринчи бўлиб ўлтирган амирзода Умаршайхга «сурил!» деб ишора қилди. Қатордаги амирлар пастга қараб хиёл сурилишиди.

Тўхтамишхоннинг элчисини Умаршайх бўшатган жўйга, ҳазрат соҳибкироннинг ёнгинасига келтириб ўтқиздилар. Шундан кейин Темурбек Тўхтамишхоннинг мактубини муншийи хос мавлоно Шамсиддинга узатди.

— Ўқинг, таксир, ун чиқариб ўқинг! Ҳамма эшитсун.

Муншийи хос мактубнинг катини ёзиб, ҳазрат соҳибкирон айтганларидай ун чиқариб ўқиди. Мактубда ҳазрат соҳибкироннинг шаънига айтилган узундан-узок ҳамду санолардан сўнг Тўхтамишхоннинг ҳозирда қайси мамлакатлар устидан ҳукм юргизиб турганлиги қайд этилган ва яна мана булар битилган экан: «Кўпдин бери икки ўртада ота-болалик муносабатлари давом этиб келар эрди, лекин кейинги пайтларда нодонлик ва ғурур димоғимизни фатҳ этиб, бироз йўлдин адашдик, туз-намаклик ҳаққига хиёнат қилдик. Оқибати эрса хайрли бўлмади. Икки орани ишончсизлик ва ёвлашиш пардаси қоплади. Шу ужурда қилмишимиздин пушаймонлик тортиб турурмиз. Худо шохид, бундин буюғига ҳад доирасидин чиқмасмуз, итоат ва хизматкорлик мақомида турурмиз, албатта. Ҳазрат соҳибкиронга банда эрурмиз, ҳар қандай фармонлариға бўйин эгурмиз. Шу боис отифат ва иноятларини биз бандаларидин дариг тутмай, онинг густоҳлик ва жарималари устиға афв чизифини тортсалар». Ўртага жимлик чўқди. Ҳамманинг кўзи Амир Темурда. Унинг ҳукмини орзикиб кутадилар. Қани у нима дер экан? Тўхтамишнинг бунақа гапларини кўп эшитишган. Қачонгача бу мунофиқ бизни лақиллатиб келади?! Кўпчиликнинг кўнглидагини Темурбек пайкаб ўлтирган эди, хиёл ўтиб аҳли мажлисга мурожаат қилди:

— Тўхтамишхон уч-тўрт бор Урусхон ва унинг фарзандларидин мағлуб бўлиб, ҳузуримизға қочиб келди. Биз они сафар сийлаб, химоямиз остиға олдик. Охири қурол ва аскар бирлан бориб Оқ Ўрда тахтини олиб ҳам бердик. Хўш, у бу яхшилик бадалиға нима бирлан жавоб қилди? Биз Мовароуннаҳрда бўлмоғон пайтларимизда Мовароуннаҳр бирлан Туркистонни босди, хоразмлик сўфизодалар ва Мўғулистон ҳукмдорлари бирлан тил бириктириб, тожу тахтимизға қасд қилди. Ота-болалик, туз-намак ҳаққини ёвлик ва душманликка алмаштирди. Масалан, биз Эронзаминға, Форс бирлан Ирок фатҳи деб лашкар чекканимизда у исён кўтарди. Мовароуннаҳрга лашкар йўлладиким, токи мамлакат ҳудудлари ва вилоятларини хароб қилсун. Ва сўнгра биз Мўғулистонда эрканлигимиздин фойдаланиб, яна Мовароуннаҳрга бостириб кирди, қўшинининг илғор қисми эрса Дизакқача етиб борди.

Орани очик килиб олиш учун карши кўшин тортғонимизда эрса очик савалашишдан қочиб, кўшинимиз қорасини кўриши бирлан, Дашти кипчоқ ичкарасига чекинди. Ҳозир яна узрхоҳлик килиб турибдур. Хўш, унга ишониб бўлурмикан энди? Йўк, албатта. Энди унга ишониб бўлмас! Бу сафар орани очик килиб олиш даркор. Шунга аҳд қилғонмиз ва шу боис юришни давом эттирурмиз.

У ўлтирганларга яна бир бор разм солди. Ҳамма «ихтиёр ўзларида», деб унинг оғзига қараб ўлтирарди. Фақат элчининг юз-кўзида кўркув ва саросима аломатлари. Темурбек буни сизди. Машаққатли юриш, ортиқча қон тўкишга ҳожат бормикин? Балки Тўхтамишнинг узрхоҳлиги охиргисидир. Сулҳ тузган дурустдир? Амир Темур элчига хайрихоҳона қараб деди:

— Агар Тўхтамишхон ҳақиқатан ҳам сулҳга тарафдор экан, Алибекни ҳузуримизга юборсун, токи у бирлан маслаҳатлашуб нимаки лозим бўлса, шуни қилсак.

Алибек Жўчи улусининг бообрў ва нуфузли амирларидан эди. Бу ерда Амир Темур шуни назарда тутди. Амир Темурнинг гапларини ҳамма маъқуллади. Ҳатто элчи ҳам бош ирғитиб унга кўшилди.

Ўша куни кечқурун Тўхтамишхоннинг элчиси шарафига кичиккина зиёфат берилди, унга кимҳоб чопон кийдирилди, элчининг ҳамроҳлари ҳам ўзига яраша сийланди. Ҳамроҳларига қайтишга ижозат берилди-ю, лекин элчининг ўзини Темурбек олиб қолди. Бу табиий бир ҳол, албатта. Муқобил тарафнинг таклифи инобатга олинмай, ўртада уруш бўлиш эҳтимоли туғилиб турган бир пайтда одатда шундай қилинади, яъни муқобил тарафнинг элчиси тутиб қолинади.

Ҳазрат соҳибқирон амир Алибекни кутиб яна бир ҳафта Қорасомонда турди. Лекин Тўхтамишхондан дарак бўлмади...

Тўхтамишхон бор гапни элчининг ҳамроҳларидан эшитди. Бирок Амир Темур ҳузурига Алибекни ҳам, бошқасини ҳам жўнатмади. Демак, икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида уруш бўлиши муқаррар. Буни Амир Темур тушунди. Хижрий 793 йил раби ул-аввал ойининг ўн олтинчисида (1391 йил 21 феврал куни) кўшинлар Қорасомондан йўлга чиқдилар ва Ясси, Қорачиқ ва Саброндан ўтиб, икки-уч ҳафта кипкизил чўл ичида юрдилар. Совуқ ва сувсизлик ҳамманинг тинқасини қуритди. Ниҳоят, кўп азобу укубатлар чекиб йўл юрганларидан кейин раби ул-охирнинг биринчи куни (1391 йил март ойининг саккизинчи куни) Сарик узенга

етиб олдилар. Шу ерда сув бор экан, лашкар ҳам, чорполар ҳам сероб бўлишди. Лекин ўша куни кечкурун каёқдандир сел келиб одамлар ва айникса, чорполарга анча ташвиш туғдирди. Шу сабабдан Сарик узенда уч-тўрт кун туриб қолдилар. Шу ерда Идику ўзбекнинг икки навқари Тўхта-мишхон тарафга қочиб кетди.

Яна ўша чўлу биёбонлар бўйлаб йигирма кун юрдилар ва раби ул-охир оининг йигирма биринчи куни (1391 йил 29 март) Кичик тоғ деган ерга етиб бордилар, сўнг у ердан кўчиб, икки кеча-кундуз деганда, раби ул-охирнинг йигирма учинчисида (1391 йил 1 апрел куни) машхур Улуғ тоққа етиб бордилар ва тоғ этагига чодир тикиб, ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси куни эрталаб Темурбек мулозимлари ва амирларидан баъзилари ҳамроҳлигида лашкаргоҳ атрофини айланиб, нонуштадан кейин эса тоғ тепасига кўтарилдилар. У ердан теварак-атроф қафтдай кўринарди. Атроф ям-яшил, у ер, бу ерда лола-қизғалдоқ тўп-тўп бўлиб очилиб ётибди. Худди гилам ташлаб кўйгандай. Темурбек ва унинг ҳамроҳлари бирмунча вақт ўша ерда ҳордик чиқардилар. Айланиб юриб тоғнинг энг баланд ерида икки бўйра солса бўладиган текис бир жойдан чиқиб қолдилар. Темурбек ўша майдонни узунаси ва ёнига юриб кадамлаб ўлчади, сўнг ҳамроҳларига мурожаат қилди:

— Шу ерга бирон ёдгорлик ўрнатиб, ушбу сафаримиз тарихини битиб қўйсақ, дейман. Жанобларнинг бу ҳақда фикрлари қандай?

— Кўп яхши фикр, аълоҳазрат,— деди икки қўлини кўксига қўйиб амир Сулаймоншоҳ,— ниятлари муборак бўлғай.

— Яхши ниятлари ўзлариға ёр бўлғай! — деди муншийи хос мавлоно Шамсиддин.

Темурбек мана шундай катта юришларда муҳандис, сангтарош, нажжор ва бошқа касб-хунар соҳибларини ўзи билан бирга олиб юрарди. Чунки чўлда қудук ва имкони бўлса наҳр қаздириб, сув чиқарадиган, қалъа, кўприк ва сардобаларни таъмирлайдиган, ўзига маъқул тушган ерда бирон иморат қурдириб ўтадиган одати бор эди унинг. Улуғ тоғда турганда ҳам шундай бўлди. Ҳазрат соҳибкирон шу тобдаёқ саркор билан муҳандисга шу ерда минорага ўхшаш бир иморат бунёд этишни буюрди.

— Бунга пишиқ ғишт керак, аълоҳазрат. Уни қаердан олурмиз? — муҳандис икки букилиб қўл қовуштирди.

Темурбек унга таажжуб билан қараб қўйди? Наҳотки муҳандис бўлатуриб, шунга ақли етмади?

— Ахир, тоғ тепасида турибмиз-ку, тоғ эрса тошлардин иборат, мавлоно. Харсанг тошлардин тўплатиб, сангто-рошларингизни ишга солинг. Қарабсизки, пишиқ ғиштдин ҳам афзал қурилиш ашёси тап-тайёр! — Темурбек мухандисга қараб мийнғида кулиб кўйди.

Мухандис бироз хижолат чекди. Шунча тажрибага эга бўлатуриб, нега шунга ақли етмади? Икки букилиб ҳазрат соҳибқиронга таъзим килди.

Шу куниёқ ишга тайин этилган амирлар ва сипоҳийлар тош ташишга, сангтарошлар эса енг шимариб, улар олиб келган харсанг тошларни тарошлашга киришдилар. Мухандис миноранинг тарҳини ўша куниёқ чизиб ҳозирлади. Минора бир ҳафта деганда битди. Тошга ўйиб хат битгувчилар унинг деворига икки тилда — араб ва турк тилларида, мана бу хатни битдилар: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм! Марҳаматли ва мурувватли худовонди каримга шукрлар бўлсинким, Турон мамлакатининг султони ҳазрат Амир Темур кўрагон икки юз минг кишидан иборат кўшин бирлан Тўхтамишхонга қарши бораётиб, хижрий 793 йил жумоди ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни шу ердин ўтаётиб, ўзидин ёдгор бўлсин деб, ушбу минорани бунёд этдилар».

Ёдгорлик қуриб битирилган куни тамом лашкарга ош берилди. Эртаси куни у ердан кўчиб ғарбий-шимолий тарафга қараб йўлга тушдилар. Илончиқ сойидан ўтиб, яна бир ҳафтадан ортиқ йўл юрилгандан сўнг Она қарғавий деган бир жойга келиб тушдилар. Шу ерга келганда қийинчиликларнинг каттаси бошланди. Уч ойга мўлжаллаб олинган озик-овқат тамом бўлди, юришнинг бошланишига бўлса, мана шу Она қарғавийга келиб тушилган куни роппа-роса тўрт ой бўлди. Заҳирада эса жуда кам дон-дун қолган. Ўчакишгандай теварак-атрофда биронта ободон ер кўринмайди. Кўп ўтмай, қаҳатчилик бошланди. Ўрду бозорда бир бош кўйнинг баҳоси юз динорга, санги калон вазнидаги ўн олти манн буғдойнинг баҳоси ҳам юз динорга кўтарилди. Қаҳатчилик кун сайин кучайиб борди. Айниқса, кўшунот, тумонот, ҳазоражот ва садажот бошлиқларини ваҳима босди. Қарийб икки юз минг кишилиқ катта лашкарни қандай килиб боқиб бўлади, энди? Мана, кечадан бери анча-мунча кочоклар пайдо бўлиб қолди. Ахвол шу тарзда давом этгудай бўлса, юришнинг такдири не бўлади? Кечкурун ўтказилган кенгашда ҳам мана шу саволлар ўртага ташланди. Ҳамманинг кайфияти бузук, факат Амир Темур, Сулаймоншоҳ, Аббос баҳодирга ўхшаган бир неча амир

хотиржам эди, холос. Бу ташкаридан караганда шунака эди. Аслида эса уларни ҳам ташвишу изтироб ичдан кемираётган эди. Қисқаси, аҳвол ҳаммага равшан. Мунозара ва мубоҳисага ўрин йўқ. Аҳли мажлис бирмунча вақт бошини ҳам қилиб ўлтиришди. Хеч кимдан садо чикмади. Бунақа вазият Темурбекнинг хаётида кўп бўлган. Бундай пайтларда бор гапни ўзи айтиб қўяколарди. Бугунги кенгаш ҳам шундай бўлди. У вазминлик билан сўз бошлади:

— Аҳвол ниҳоятда оғир, жаноблар. Орқага ҳам қайтиб бўлмайди, олдинга юришга ҳам имкон йўқ. Мушкулликдин қутулишнинг чораси битта. Бугундан эътиборан хеч ким ўрду ва лашкарда нон, кўмоч, тумоч, умоч, бўза ва шунга ўхшаш ун, бугдой ва арпадин пиширилатурғон таом истеъмол қилмасун, буламук бирлан кифоялансунлар.

Эртасига ун ва дондан ўзбошимчалик билан овқат тайёрламаслик хақида кўшин бошлиқларидан мучилка (тилхат) олинди. Ҳазрат соҳибқирон ёшлигида, Қозонхон энди тахтга ўлтирган йили бўлган қаттиқ қаҳатчиликни эслади. Ўшанда одамлар буламук ва кўкатдан тайёрланган овқатларни еб тирикчилик ўтказганлар. Темурбек ўшанда кўшнисиникида буламук пиширганларини хотирлади. Суюк, кўкимтир, тахиррок бу таомни кўп марта ўзи ҳам тотиб кўрган. Ўша эшитган-кўргани мана энди ўзига асқотди.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Баковулларга айтингиз бугундин эътиборан, то мана шу хунхор даштдин чиқиб олгунимизча, бошқа овқатга ружуъ қилмасунлар. Бир фурсат фақат буламук еб кун кечиринишга тўғри келадур. Йўл-йўлакай шароити бор манзилларда, жирға қуриб шикор ҳам қилурмиз. У ерларда паррандаю даррандалар кўп...

Кенгашдан кейин ҳамма ўз чодирини ва олачуғига тарқалди. Амирлар туманлари, хазоралари ва садаларига етиб боришгани ҳамон баковулларини чақиртириб, хазрат соҳибқироннинг буламук хусусидаги амру фармонини эълон қилдилар. Буламукни кўрмаганлар кексаларга мурожаат қилдилар ва тез фурсатда ўрганиб олдилар. Буламук пишириш унча қийин эмас экан. Олти манн шаръий ун билан олтиш коса мутр (ўт) ни кўшиб-қориб туз кўшиб қайнатар эканлар. Аталага ўхшаш кўкимтир бу таом ўта тўйимли бўларкан. Ҳар бир сипоҳий бир кунда буламукдан бир коса ичиб, тирикчилик ўтказди. Ва яна чўлда нима кўп — ўт кўп. Онда-сонда

жониворларнинг тухуми ҳам учраб турарди. Иложсизликдан уни ҳам истеъмол қилиб кун кечирдилар.

Она қарғавийдан кўчиб, ҳижрий 793 йили жумоди ул-охир ойининг биринчи куни (1391 йил майнинг 6-куни) ўт-ўлан сероб бир ерга келиб тушдилар. Лашкар гўштдан ҳам қийналиб қолган эди. Бир буламук билан кун кечириб бўлмас, ҳадеб еяберган билан бора-бора жонга тегаркан. Хайриятки бу ерда оху, қавзан, ёввойи эчки кўп экан. Бир куни катта бир ўрамда жирға қуриб шикор ўтказдилар. Ўттиз-қирк минг сипоҳий беинтиҳо саҳрони ўраб олиб ва жар солиб у ердаги жониворларни чор аτροφдан ўртага сиқиб келабошладилар. Жирға шу қадар қалин эдики, ҳатто чумчук ҳам унинг ичидан чиқиб кетолмасди. Хулласи қалом, ўшанда ов мўл бўлди. Чунон кўп парранда ва даррандалар сайд қилиндики, овчилар уларни орик-семизга ажратадиган бўлиб қолдилар. Семизини олиб қолиб, оригини ташладилар. Сайёдлар ўша саҳрода охунинг жуссаси сигирдан катта бир турини учратдилар. Илгари бундайлари ҳеч кўрилмаган эди. Қисқаси, гўшт кўпайди ва лашкар бир неча вақт парранда, оху ва эчки гўштини еб, бир қадар қувватланди.

Халқ ўртасида «бир очдан қоч, бир яланғочдан», деган нақл бор. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон Она қарғавийдан қўзғалгандан бери ўзини лашкардан биров олиб қочиб юрди. Оқибатда, лашкарни одатдагидай суриштириш имкониятига эга бўлмади. Мана энди очлик, азоб ва ташналик орқада қолди. Лашкарнинг оз бўлса ҳам бир қадар қорни тўйди. Энди уни тафтиш қилса бўлади. Шунинг учун Амир Темур шикордан икки кун кейин лашкарни кўрикдан ўтказишга қарор қилди. Буйруққа кўра, кўшинлар худди ипга тизилган марвариддай сафга тизилдилар. Сон-саногини қиёс қилиб бўлмайдиган лашкар фавж, туман-туман бўлиб ўз мурчилларидан кўрик бўладиган майдонга қараб юрдилар. Кўшинлар ҳазрат соҳибқирон билан амирзодаларнинг олдидан кўшин-кўшин бўлиб ўтдилар. Аввал амир Бердибекнинг тумани саодат ва иқбол билан ўтди. Кўшинлари ўтаётганда амир Бердибек ҳазрат соҳибқироннинг олдига чопиб бориб тиз чўқди ва янги амр-фармонларини бажо этишга тайёр эканлигини изҳор этди. Бердибекдан кейин амир Сулаймоншоҳ, Аббос баходир, Худойдод Хусайний, Шайх Темур сулдус ва бошқалар ҳам худди шу тартибда Амир Темурнинг олдидан ўтдилар. Кўрик кечгача давом этди. Темурбек кўшинни жанговар руҳда эканлигини кўриб кўнгли тўлди. Кўрикдан сўнг амирлар ва беклар подшоҳо-

на ҳадялар билан сийландилар, сипоҳийларнинг хар бирига олти динардан укулка берилди.

Кўрикнинг эртасига, яъни хижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг еттинчи куни (1391 йил 12 майи) ҳазрат соҳибкирон кўшинни олиб йўлга чиқди. Лашкарнинг мангулой кисмини амирзода Муҳаммад Султон бошқарди, ўн нафар номдор амир кўшини билан унинг узангисида бўлдилар.

Икки кунлик йўлдан кейин қоронғу тушганда, узоқдан у ер, бу ерда, тахминан олти ерда, машъала кўринди. Бу нима ўзи? Кўчманчилар айилимикин, бу? Ё бўлмаса йўл устида тунаб қолган қарвонми? Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглига шундай гумон келди ва жавоб истаб ёнида турган Сулаймоншоҳга қаради.

— Балким овчилардур, амирзодам,— Сулаймоншоҳ бундан бошқа жавоб тополмади.

— Билмадим-билмадим. Бу ерда бирон бошқа сир борга ўхшайдур. Буни тезлик билан аниқламоқ лозим.

Амирзода Муҳаммад Султон амир Икки Темурни қирк нафар эпчил йигити билан гулханлар тарафга жўнатди. Сўнг хумоюн ўрдуга одам юбориб, ҳазрат соҳибкиронни воқеадан огоҳ қилди. Кўшинлар, амирлар, беклар ва нўёнлар «иш кўрган ғажарчилар ёллансин, йўлда қаттиқ интизом ва тўла эҳтиёткорлик сақлансин!», деган буйруқ олдилар.

Мангулой қисм фармонга биноан, кечаю кундуз тўла эҳтиёткорлик ила гулханларни кўздан қочирмай, йўл босдилар. Бир неча кундан кейин саҳарда унча қатта бўлмаган, оқишига қараганда анча чуқур бир дарёдан чиқиб қолдилар. Ғажарчи амирзода Муҳаммад Султонга мурожаат қилиб, «Бу-Тобул, аълоҳазрат», деди. Мангулой ундан кўприклар қуриб ўтди ва дарё бўйига қодир тикиб, асосий қучларнинг етиб келишини кутди. Ўша куни кечга яқин баронғор, жавонғор, гул ва бошқа қисмлар ҳам Тобул дарёси қирғоғига етиб келдилар ва шу ерга қодир тикдилар. Қечқурунлари яна гулханлар кўриниб турди. Лекин бу сафар сал яқинроқдан ва кўпроқ бўлиб кўринди. Амирзода Муҳаммад Султон тафтиш қилиш учун ўша тарафга қоровуллар жўнатди. Қоровул ўн етти ерга гулханлар ёқилгани, лекин унинг ёнида бирон тирик жон кўринмаганини айтиб келди. Амирзода бундан соҳибкиронни ҳам огоҳлантирди. Амир Темур бошда таажжубланди, кейин Тўхтамишхон қалғитиш учун шундай қилаётганини билди. Беш-олти қария ва хотин-халажни гулхан

атрофида ўтказиб кўйиб, ўзи бошқа тарафга қараб кетмадимикин? Аллақачон айланиб ўтиб, орқа тарафимизга ўтиб олгандир, балким? Агар шундай бўлганда ҳировул ёки қоровул бундан хабар топган бўларди, аммо улардан дарак йўқ. Нима бўлганда ҳам ҳушёр бўлган яхши.

Амир Темур дарҳол кўшинларга чопар юбориб, амирларни воқеадан хабардор қилди. «Яна бирон ерда олов ёкилмасун, теварак-атрофда қоровуллар кўпайтирилсун!», деган буйруқ ҳам юборилди.

Амир Темурнинг тахмини тўғри бўлиб чиқди. Буни Тобул соҳилига келиб тушганларидан кейин пайкадилар. Муҳаммад Султон шу яқин атрофдаги дов-дарахтни кестириб, иккита кўприк қурдириб дарёдан ўтган ва асосий қисмларнинг ўтиши учун керак бўлади, деб уларни бутун қолдирган эди. Аммо кўприклар бузиб юборилган эди. Бу, шубҳасиз душманнинг иши. Бундан чиқди душман яқин ўртага пистирмалар кўйган. Шу ерда Темурбекнинг кўнглига даҳшатли бир фикр келди. Тўхтамишхон кўйни чор атрофдан қўрага ҳайдаб бораётган чўпонлардай, уни чор-атрофдан ўраб, аввалдан белгилаб кўйилган бирон пайкалга ҳайдаб келмаётибдими экан? Ортиқча ўйлаб ўлтиришга вақт йўқ. Шу сабабдан яна таваккалчилигига борди. «Бўлар иш бўлди, иложини топиб дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиш зарур. Нима бўлса ҳам лашкар бир ерда бўлгани маъқул. Буёғи яратганнинг ўзига омонат». Шу пайт унинг икки кўлтиғида турган амир Мубашшир билан Икки Темур ҳам ҳазрат соҳибқироннинг кўнглидан кечаётган ташвишли ўйни сезиб турган эдилар, лекин сўрашга ботинқолмадилар. Амирларнинг кўнглига келган фикрни Амир Темур ҳам пайкаб, ўйлаганларини уларга баён қилди. Амирлар бош ирғаб унинг гапларига рози бўлдилар.

— Фикрингиз тўғри, аълоҳазрат,— деди амир Икки Темур,— «бўлингани бўри ер», деб бежиз айтишмағон.

— Ҳаммамиз бир ерда бўлғонимиз маъқул,— кўшиб кўйди амир Мубашшир.

— Ундай бўлса, жаноблар, зудлик бирлан кўприкларни тиклайлик.

Ҳазрат соҳибқироннинг бу сўзлари ҳар иккала амир учун буйруқ ўрнида бўлди. Улар эртаси куни кечгача дарахт кесиб кўприк қуриш билан банд бўлдилар. Учинчи куни лашкар эсон-омон ўша кўприкдан ўтиб олди ва манғулой қисм атрофида лашкаргоҳ қурди. Шундан кейин чор атрофга забонгирлар юборилди. Улар икки кеча-

кундуз ҳаммаёкни тинтиб, одамдан асар топмадилар. Факат у ер, бу ерда гулхан изи: тўдаланиб ётган кул, ярим-ёрти ёнган ўтин ва тўнкалар қолдиғи. Демак, ёғий аллақачон бу ерларни тарк этган. Аммо соҳибкирон бунга тўла ишонмади. Кўзи пишган амирлардан Шайх Довуд туркманни чакиртириб, бу муҳим ишни унга топширди. У бир гуруҳ баҳодир йигитлар билан бориб, кечки пайт ўрмон сал сийраклашган ерда бир тўп олачук устидан чиқиб қолди. Олачуқлардан бирини, сал четрокдагисини, кечаси билан кузатиб чиқдилар. Саҳар пайти барваста бир одам меш кўтариб олачукдан чиқиб кун чиқиш тарафга юрди ва тез орада кўздан ғойиб бўлди. Меш кўтарганига қараганда, у сувга чиқди. Шу яқин орада кўл ёки булок бўлса керак-да. Шайх Довуд унинг йўлига пистирма кўйди. Кўп фурсат ўтмай, дарахтлар орқасидан мешини орқалаб ўша одам чиқиб келди. Уни Шайх Довуднинг йигитлари тутиб олишди, бошига қол ташлаб, кўлларини орқасига боғлашди-да, бошлиқларининг олдига ҳайдаб келишди. Асир ўрта ёшлардаги, новча, кўса одам экан. Шайх Довуд уни оёғини ерга текизмай, олий ўрдуга етказди.

Амир Темур саройида жорий этилган урф-одатга кўра, асир билан иложи бориचा хуш муомалада бўлардилар: аввал олдига дастурхон ёзиб, таом беришар, сўнг сўрок қилардилар. Факат қайсарлик қилиб сўрокка жавоб беришдан бош тортса ёки ёлғон гапиргундай бўлса, итобга олинарди. Шунинг учун кўсани додхохнинг қодирига олиб киришлари билан, ўткизиб олдига дастурхон ёздилар. Лекин кўса дастурхонга кўл узатмади, дир-дир титраб ўлтираверди. Балким, тўрда, бекасам тўшак устида, лўла болишга ёнбошлаб ётган улуғ сифат одамнинг салобати босгандир, уни. Додхох суҳбатга тортмоқчи бўлди:

— Қимсиз, биродар, қайси хон ёки султонга табаа бўласиз?

Кўса илгаригидан ҳам баттар кўрқиб, титроғи янада кучайди. Тили калимага келмай қолди.

— Ме...н, шу...н...дай...

Додхох ўзини тутолмай қолди:

— Кўриб турибмен, бек эрмассиз. Оддий бир фуқаросиз. Мен фақат кимга табаалигингизни билмоқчимен, холос.

Лекин, барибир, бўлмади. Кўсани баттар кўрқув босди, титроғи кучайиб, лаби-лабига тегмай қакраб қолди. Додхох ундан кўп нарсаларни билиб олмоқчи, бу қанча тез бўлса шунча яхши эди. У дуруст жавоб беролмагач, ёнида

ўлтирган Шайх Довудга «олиб чиқинг уни», деб ишора қилди.

Шайх Довуд асирни ўзининг чодирига олиб борди ва шундай кираверишга елкасидан никтаб ўтқизди. Кўса унинг важоҳатини кўриб, кўрқуви мингчандон кучайди, жонидан умидини узди. У дир-дир титрар, кўзларидан илтижо ва ёлвориш аломатлари сезилиб турарди. Шайх Довуд бўлса унга дўқ-пўписа қилакетди:

— Нима, тил-забонингни еб кўйганмисен, баттол! Нега индамай бакрайиб турасен?

Асирнинг титроғи жадаллашди. Ўзини Шайх Довуднинг оёқларига отиб, ялиниб-ёлвора кетди:

— Ў...Ў...л...др...ма, ет...ти...бо...ла...м...

— Гапирсанг гапирганинг, бўлмаса ўша етти боланг етим қолади,— дея Шайх Довуд пўписа қилганча шитоб билан қиличини кинидан суғурди.

Асир унинг оёқларига яна ҳам маҳкамроқ чирмашиб олди. «Энди ҳаммаси тамом, ўлдим», деди у ичида ва хаётидан умидини узди. Кўз олдидан болалари ўтди, сўнг бир зумда ўзидан кетди. Лекин Шайх Довуд уни ўлдирмади. Ўлдиролмасди ҳам. Чунки Темурбекнинг амри бунақа эмас. Буни кечирмайди у. Шайх Довуд бўшаб тезда ҳовридан тушди, қиличини филофига солди ва хизматкорнинг ёрдами билан оёғини асирнинг кўлларидан бўшатиб, чодирдан чиқди.

Асир бирмунча вақтдан кейин ўзига келди. У қора терга ботиб, бўлари-бўлган эди. Ўзини тирик кўриб, яратганга шукр қилди. Шу пайт чодирга хизматкор кириб келди ва кўлтиғидаги дастурхонни асирнинг олдига ёзди. Дастурхонга иккита кўмач ва пишлоқ ўралган эди. Кейин ташқарига чиқиб бир кумғон чой олиб кирди. Сўнг, кўйнидан яна бир аёкни олди ва чой тўлатиб асирга узатди.

— Ол, биродар, тамадди қилиб ол! Нонушта ҳам қилмагандирсен, хали?

Асир апил-тапил хизматкорнинг кўлидан чойни олди, лекин ичолмади. Шайх Довуднинг хизматкори унга далда берди.

Ўзингни бос, ич, биродар, бўлмаса оч қоласен. Кўркма, ҳазрат соҳибкирон одил подшоҳ. Бехуда қон тўкмай-дурлар. Айтганини қилсанг, жонинг омон қоладур. Ва яна сийлов ҳам оласен. Қайсарлик қилма, билганингни яширмай айт.

Асир унга ялт этиб нигоҳ ташлади. Нахотки унинг

гаплари рост бўлса? Ҳақиқатан ҳам ўлдиришмасмикин? У Шайх Довуд хизматкорининг кўзларига тикилди.

— Гапим рост, биродар. Кўрган-билганингни, эшитган-уққанингни айт. Худо шоҳид, сени ҳеч ким хафа қилмайди.

Чойдан кейин Шайх Довуднинг ижозати билан хизматкори асирни ўзининг чодирига олиб кетди. Улар — асир билан мулозим, охири тил топишиб кетишди. Эртаси куни асир кўрган-билганини яширмай аввал мулозимга, кейин Шайх Довудга айтиб берди. Унинг сўзларига караганда, ўн икки олачук элу қавмидан ажралиб бир ойдан бери ўша ерда истикомат қилар, лекин Тўхтамишхондан мутлақо хабари йўқ экан. «Уч-тўрт кун бўлди,— деб сўзида давом этди асир, жубба кийган ўн чоғлик суворий бизнинг айилдан сал нарироққа келиб ўрнашдилар. Тўхтамишхоннинг аҳволи балким ўшаларга аёнду». Шайх Довуд бу гапни ўша захотиёк ҳазрат соҳибкироннинг арзига етказди. Амир Темур ўша ўн отликни тутиб келишни Қуморий баҳодирга топширди. Халиги асир унга ғажарчи бўлиб борди. Лекин бу иш осонгина ҳал бўлмади. Отлиқлар қилич яланғочлаб қаршилиқ кўрсатдилар. Улардан тўрт киши ўлди, қолганларини эса бандга олиб, олий ўрдуга олиб келдилар. Қуморий баҳодир ҳам талофат кўрди. Бир йигити ўлиб, тўрттаси захмдор бўлди.

Тўхтамишхоннинг қаерда эканини Темурбек ўша асир олинган суворийларидан билди. У аллақачон Ёйик дарёсининг нариги тарафига ўтиб кетган экан. Амир Темур вақтни ўтқизмай, қўшинни олиб унинг изидан тушди ва маҳалаларни ўтиб, ҳижрий 793 йил жумоди ул-охир ойининг 24-куни (1391 йилнинг 29 майи) Ёйикнинг сўл соҳилига бориб тушдилар. Шу ерда Темурбек манғулой ва ғулга беркитилган ғажарчиларни чакиртириб улардан кечувларни сўраб-суриштирди. Ғулга беркитилган ғажарчи шу атрофда, дарёнинг уч ерида кечув борлигини айтди. Уларнинг бири Айғир ёл, иккинчиси-Буркажот, учинчиси-Ҳиймакжот аталар экан. Хўш, уларнинг қайси биридан ўтган маъкул? Биронтасидан ҳам. Аслида хушёр Темурбек кечувларнинг биронтасини ҳам маъкул топмади. Чунки ёғий, шубҳасиз, уларнинг ҳар бири теварагига пистирма қўйган.

Тўхтамишхон, шубҳасиз Амир Темурнинг Ёйик бўйида пайдо бўлганидан хабардор эди. Шунинг учун Темурбек бошқача йўл тутди. Ўзини чекинган кўрсатиб, қўшинни орқага бурди ва тахминан бир фарсах масофани босиб ўтиб, уни шимол тарафга, дарёнинг юқори оқими тарафга

бурди ва кутилмаган ердан дарёнинг ўнг соҳилига ўтиб олди. Қўшин олти кунлик йўлдан кейин Самара дарёсига етди. Шу пайт илғорлаб кетган қоровул қисмлардан хабар олинди. Улар йўллаган хабардан маълум бўлишича, теварак-атрофда душман аскарларнинг ғала-говури эшитилган. Шунга қараганда, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам яқин-орада, деб тахмин қилинган. Шу пайт Муҳаммад Султоннинг йигитлари Тўхтамишхоннинг бир одамини тутиб олган экан, уни ҳумоюн ўрдуга олиб келиб қолдилар. У ҳазрат соҳибкиронга «Тўхтамишхоннинг эли яқиндагина шу ерда эди, шарпаларингизни сезиб, бу ердан кўчди», деди. Лекин унинг қайси тарафга кўчиб кетганини айтмади. Охири тавочининг одамлари уни каттиқ итобга олдилар. Шунда у Тўхтамишхоннинг турган жойини айтиб берди. Борди-ю, унинг гапи тўғри бўлса, Тўхтамишхон узокка кетмаган, шу атрофда. Темурбекнинг қўшинларни тез-тез огоҳлантириб турадиган одати бор эди. Яна чопар юбориб, «ҳеч ким ўз даҳаси, садаси, ҳазораси, туманидан узоклашмасун, йўлда кечалари асло ўт ёқилмасун», деб огоҳлантирди ҳаммани.

Ражаб ойининг биринчисида (1391 йил 4 июн куни) тонгла лашкар зўр тартиб ва эҳтиёткорликни сақлаган ҳолда йўлга чиқди ва икки-уч манзил йўл босиб ўтилгач, Айбак дарёсига етдилар ва кўприк қуриб ундан ўтдилар. Фармони олийга биноан, кўприкдан аввал манғулой билан гул ўтди. Баронғор билан жавонғор ва бошқа қисмлар дарёни ўз рўбарўсидан кечиб ўтдилар. Қўшинлар ўтиб бўлгач, теварак-атрофга юборилган забонгирлар душмanning уч одамини тутиб келдилар. Улар ҳазрат соҳибкиронга кўп нарсаларни, хусусан уч муҳим гапни айтиб бердилар. Биринчиси, юриш аввалида, қўшинлар Қорасомонда турган пайтда, қочиб бориб Тўхтамишхоннинг хизматига кирган Идику ўзбекнинг икки навқари Амир Темур қўшинининг умумий аҳволи ҳақида унга ҳамма гапни айтиб берибди. Иккинчиси, Тўхтамишхон айни шу дамда Қирққўлда, лашкар тўплаш билан банд эрмиш. Ва ниҳоят учинчиси, ўшанда Тўхтамишхон Ёйикнинг ҳар уччала кечуви қаршисида ҳақиқатан ҳам пистирмалар қўйган экан. Ҳа, энди ҳаммаси равшан. Энг муҳими, Тўхтамишхоннинг қаердалиги маълум бўлди.

Тўхтамишхон билан бўладиган ҳаёт-мамот уруши яқинлашиб қолган эди. Шунинг учун Темурбек яна бир бор қўшиннинг умумий аҳволини тафтишдан ўтказди, амирлар билан бекларнинг ҳам, оддий сипоҳийнинг ҳам кўнглини олди. Амирларга турли-туман ҳадялар ва суюрғоллар

берди, баъзиларининг мартабасини кўтарди. Оддий аскарларга уқулкалар улашди. Шундан кейин кўшинлар тартиб ва эҳтиёткорлик билан Тўхтамишхоннинг ўрдаси сари юзландилар. Юришнинг иккинчи куни катта боткокликни айланиб ўтдилар. Шу ерда хабаргирлар ёғий хусусида янги маълумот олиб келишди. Бунга кўра, Тўхтамишхон юз кўшин бўлиб урушга шайланиб турган эмиш. Заҳиранда ҳам катта кучларни сақлаб қўйибди. Бу ўта муҳим маълумот эди. Амир Темур душманнинг ҳарбий кудрати ҳақида етарли таассуротга эга бўлди.

Учинчи куни узокдан душманнинг қораси кўриниб қолди. Йўл-йўлакай қоровул қисмларнинг тўқнашувлари бошланди. Икки тараф ҳам қурбонлар бера бошладилар. Ана шу тўқнашувлардан бирида зафар асар лашкарнинг амирларидан Икки Темур, Ҳарий Малик, Рамазонхўжа ва Муҳаммад барлослар шаҳид бўлдилар.

Ҳар икки ўртада, Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги ҳал қилувчи жанг ҳижрий 793 йил ражаб ойининг 11-куни (1391 йил 14 июн) Идил дарёсининг ўнг соҳилида, ҳозирги Самара билан Чистопол орасида жойлашган Қундузча деган ерда бўлди. Амир Темур бу жангга пухта тайёргарлик кўрди. Лашкарни аввалларда тажрибада кўрилмаган тартиб билан сафга тизди. Маълумки, илгари кўшиннинг марказ қисми етарли даражада мустаҳкамланмаган эди. Қанотларда ҳам, чаноҳ ва қоровул қисмлардан бошқа ёрдамчи куч йўқ эди. Душман катта куч тўплаб, қўл (корпус) ёки қанотлардан бирини синдирар, лашкар орқасига ўтиб олиб, кўшинга катта ташвишлар туғдирар эди. Амир Темур бу сафар кўшиннинг марказ қисмини етти кўлдан иборат қилиб тузди, қанотлар ҳам мустаҳкамланди. Бу билан душманнинг бирон ердан ёриб ўтишининг олди олинди. Қисқаси, Қундузчада бўлган жангда Амир Темурнинг кўшини мана бундай тартибда тузилди: Марказда Амир Темурнинг шахсий қўли турди. Унга амир Сулаймоншоҳ боғичи этиб тайинланди. Ундан кейин амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган қўл, сўнг катта амирлар бошчилигида яна бешта қўл қўйилди. Буларнинг ҳаммаси шахсан ҳазрат соҳибқиронга бўйсундирилди. Кўшиннинг сўл қанотига амирзода Умаршайх, ўнг қанотига амирзода Мироншоҳ тайинландилар. Сўл қанотнинг қанбулига амир Бердибек, ўнг қанот қанбулига эса амир Ҳожи Сайфиддин қўйилди. Қўлларнинг орқасига йигирма кўшиндан иборат заҳира билан ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари жойлашдилар. Унинг орқасидан хировул ва қоровул қисмлар ўрин олдилар.

Хулласи калом, бош кўлдагилар, баронғор ва жавонғор амирлари садажот, ҳазоражот, тумонот ва кўшинотлари билан ўз мурчилларида туриб муқаммал ясал туздилар. Олдинга кўйилган пиёда қисмлар ўзларини чирлар билан тўсиб, жангга шай турдилар.

Тўхтамишхон ҳам кўшинларини ўз ўрнида ясалга тизди, калб, баронғор, жавонғор ва чаноҳларни Жўчи нажод хонзодалар билан безади: Тоштемир ўғлон, Бекёрик ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Бекпўлод ўғлон, Али ўғлон, Жунаид ўғлон; катта амирлардан: Али Ясовурий, Сулаймон кўнғирот, Наврўз кўнғирот, Урусчик киёт, Идику ўзбекнинг оғаси Исабек манғит, Ҳасанбек сарой, Кўка Буго, Ёғлик баҳрин...

Куёш хали тулуғ килмасдан карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик нағораларнинг хуруши осмону фалакни ларзага келтирди. Шундан кейин ҳар иккала тарафнинг аскарлари бир-бирлари устига шер бўлиб ташландилар. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотида турган амир Хожи Сайфиддин биринчи бўлиб қилич яланғочлади ва кўл остидаги туман билан Тўхтамишхоннинг сўл қанотига ташланди. Унинг кетидан бошқалар ҳам хужумга ўтдилар. Жанг кизғин бир паллага кирганда Тўхтамишхоннинг бир неча кўшини унинг орқа тарафига ўтиб олмокчи бўлди. Лекин, Жаҳоншоҳ баҳодир буни кузатиб турган экан, чаноҳдан унинг қаршисига отилиб чикиб йўлини тўсди. Чаноҳлардан бирида турган Кулинчок баҳодир ҳам суворийлари билан ҳамла қилиб, қаршисида турган душманнинг яна бир кўшинини дафъ қилди. Ўнг қанотда турган амирзода Мироншоҳ билан кўли бузургдан Муҳаммад Султон душманнинг марказ қисмига ташландилар ва уни чекинишга мажбур қилдилар. Сўл қанотда ҳам муваффақиятга эришилди. Амирзода Умаршайх душманнинг ўнг қанотини синдирди. Бошқа қисмларда ҳам темурийларнинг кўшини устунликка эришди. Айниқса Усмон баҳодир, Шайх Али баҳодир ва Худойод Хусайний бошлик бўлган кўшинлар обдор тифларини душман қони билан суғориб, сабот-матонат намуналарини кўрсатдилар.

Тўхтамишхон ҳазрат соҳибкирон кўшинининг жалодати, ўз лашкарининг эса қувватсизлигини мушоҳада қилиб кўриб, курашни давом эттиришга бошқа журъат этмади. Лекин Темурбекка шу ерда фириб бериб, уни доғда қолдирмокчи бўлди. Шу мақсадда унинг рўбарўсидан қайтиб, сўл қанотда турган амирзода Умаршайх кўшинларига ташланди. Лекин аксига олиб, бу ерда ҳам унинг иши юришмади. Мирзо Умаршайх унинг зўр шиддат билан

килган хужумини кайтарди. Сўнгра Тўхтамишхон у ердан ҳам кўчиб, Шайх Темур баходир сулдус хазораси устига ташланди. Бошда улар Тўхтамишхоннинг аскарларини тирборон қилиб, уларнинг шиддат билан бошлаган хужумини тўхтатишга муваффақ бўлдилар. Аммо барибир уларни дафъ қилолмадилар, чунки кучлар тенг эмас эди. Охир ул-окибат, Олтин ўрдаликларнинг қўли баланд келиб, Шайх Али баходир ва сулдуслар мурчилларини ташлаб, чекинишга мажбур бўлдилар. Бунинг окибати яхши бўлмади — душман амирзода Умаршайх кўшинларининг орқа тарафига ўтиб олди. Темурбек кўшинининг сўл қаноти куршов хавфи остида қолди. Тўхтамишхон билан Бекерик ўғлон икки тарафдан хужум бошласалар, бу кўшинларнинг ахволи не кечишини англаш мушкул эмас эди. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топиши билан захирада турган аскардан ўн кўшинни ажратиб олиб, Тўхтамишхоннинг орқа тарафига юборди. Умаршайх ҳам ўз вақтида кўшинларнинг бир қисмини Тўхтамишхоннинг муқобилига буришга улгурган эди. Охири Тўхтамишхон ўзи куршовга тушиб қолиш хавфи остида қолди. «Бахту омад кетгач, шунака бўларкан, ўзи» — деди у ичида ва бахтсизлик юз бермасдан аввал бунинг олдини олишга қарор қилди ва сабот оёғини чекиниш водийсига қўйди.

Тўхтамишхоннинг қочгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида теварак-атрофга тарқалди. Бундан унинг амирлари, беклари, нўёнлари ҳам воқиф бўлдилар, лашкар орасида саросима ва умидсизлик бошланди. Кўп ўтмай, улар ҳам чекинишни ихтиёр қилдилар. Бу ҳазрат соҳибқироннинг тўла ғалабаси эди. Лекин Амир Темур лашкарнинг бир қисмини кичик-кичик гуруҳларга бўлиб, ёғийни таъқиб қилиш учун юборди.

Бу уруш қарийб ўн бир ой давом этди.

Шу ерда бир пайтлар Тўхтамишхондан қочиб келиб, кўпдан ҳазрат соҳибқироннинг узангисида юрган Жўчи нажод хонзодалар: Қунча ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон ва улуснинг кўзга кўринган умароларидан Идику ўзбек ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, оёғига йиқилдилар. Улар орасида ёши улуғи бўлмиш Идику ўзбек ҳазрат соҳибқиронга илтижо қилди:

— Кўп яхшиликларингизни кўрдик, аълоҳазрат. Мана энди Тўхтамишни дафъ этиб, Жўчи улусига ҳам эмну омонлик бағишладингиз. Биз уччаламиз элу аймоғимиз бирлан бир умрга хизматингизда камарбаста бўлурмиз. Ҳамиша сизнинг амру фармонингизда бўлурмиз, иншоолло.

Темурбек Идикубийнинг тилёғламачилик килиб турганини пайкади. «Ха, Сулаймон ўлиб девлар қутулди. Энди сенларга улус керак. Жўчи улуснинг фармонбадорлиги керак», деди у ичида, лекин ўзини ҳеч нарсани сезмаганга олди.

— Садокатингиз хусусида иштибохимиз йўк, жаноблар. Жўчи улуснинг инон-ихтиёри бундин буёғига сизларнинг ихтиёрингизда бўлғай.

— Қуллук, аълоҳазрат! — дея аввал Идикубий, сўнг Кунча ўғлон билан Темур Қутлуғ эмаклаб бориб, ҳазрат соҳибкироннинг пешини юзларига суртдилар.

Амир Темур «яна қандай гапларинг бор?» — дегандай уларнинг кўзларига тикилди. Идику ўзбек айнан шуни кутиб турган экан, шоша-пиша гапира кетди:

— Агар ижозати олий бўлса, ҳар биримиз ўз юртимизга боруб, эл-улусни интизомга келтурсак, сўнг, зарур бўлиб қолгонда, лашкар бирлан келиб хизматингизда бўлурмиз.

Темурбек уччаласининг муддаосини бошдан билиб турган эди. «Эл-улусини тинч идора қилиб ўлтирсалару, нур устига аъло нур, ишқилиб Тўхтамишга ўхшаб иш тутмасалар, бас», — деди у ўз-ўзига ва уларнинг илтимосини инобатга олди. Қайтишларида уларнинг шарафига махсус тўй бериб, ҳар бирини зар чопон, мурассаъ камар, наслдор от ва бошқа анвойи ҳадялар билан сийлади. Улар жўнашаётиб, «Тўхтамиш ўғлон ҳали бир ёқлик бўлгани йўк, биз, албатта, тез орада лашкар йиғиб келурмиз», деб ваъда бердилар. Бирок, Идику ўзбек билан Темур Қутлуғ қайтиб келишмади. Фақат Кунча ўғлон аҳдида туриб, ҳазрат соҳибкирон Уртубада турганда хизматига етишди. Барибир, у ҳам аҳдида турмади. Зафар асар лашкар қайтишда Ёйикдан ўтганда Кунча ўғлон бир кечада ғойиб бўлди.

Тўхтамиш мағлубиятга учраб, Қундузчадан чекингандан кейин ҳазрат соҳибкироннинг қутлуғ мавкаби Идил бўйидаги Уртуба мавзеъига келиб тушди. Кўп ўтмай, Тўхтамишни қувиб кетган кўшинлар ҳам қайтишиб, шу ерда жам бўлдилар. Улар беҳисоб ўлжа билан қайтдилар. Тарихий манбаъларнинг гувоҳлик беришича, ҳумоюн ўрдуга шу қадар кўп от, туя, сигир ва кўй-эчки йиғилдики, улар тақсим этилгандан сўнг ҳамма-умаро ҳам, лашкар ҳам бирпасда ғаний бўлди. Асирлар ҳам кўп эди. Улар орасида канизаклар ва алп қомат ғуломлар ҳам бор. Шулардан 5000 таси ҳазрат соҳибкирон улушига тегди.

Уртуба хушхаво ва тароватли бир манзилгоҳ экан. Амир Темур ушбу беҳишт ойн ерда йигирма олти кун турди. Деярли ҳар куни базми жамшидлар бўлди. Сертакаллум сокийлар, хушовоз ва нағма андоз со-
зандалару хонандалар базмларга жон бағишлаб, ҳам-
манинг чанок кўнглини сел қилдилар, Ҳазрат соҳибкирон
ўша кунлари тамом лашкарни анвойи инъомлар билан
сийлади, урушда ўзини кўрсатган амир ва бекларнинг
мартабасини кўтарди. Улардан баъзилари тархонлик
мартабасига сазовор бўлдилар.

Тўхтамишхон устидан қозонилган бу ғалабанинг
тарихдаги роли бениҳоя катта бўлди. Агар бундан бир йил
муқаддам Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Камариддин
устидан қозонилган ғалаба Темур давлатининг Мўғулис-
тон устидан сиёсий таъсирини кучайтирган бўлса,
1391 йили Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учратилиши
Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдирди. Шун-
дан кейин у бирнеча йил қаддини ростлолмади. Энг муҳи-
ми, Тўхтамиш энди Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудла-
ридан ғарбга, Идилнинг нариги тарафига суриб юборилди.
Мўғулистон билан Жўчи улуси устидан қозонилган
ғалабалардан сўнг Мовароуннаҳр ва Туркистон аҳли бу
икки қудратли давлатнинг кўпдан бери давом этиб
келаётган таҳдиддан қутулди. Темур давлатининг шарқий,
шимолий ва ғарбий ҳудудлари хавф-хатардан холи бўлди.

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

БЕШ ЙИЛЛИК ЮРИШ

Зулқаъда ойнинг ўрталарида (1391 йил 15 октябрда) зафар байроқли лашкар эсон-омон Ўтрорга келиб кўнди. Шу ернинг ўзида амирзода Мироншоҳга ўз улуси Хуросонга қайтишга ижозат берилди. Чунки яқин орада Эрон билан Ирок устига қилинадиган ҳарбий юриш муносабати билан амирзоданинг у ерда қиладиган муҳим юмушлари бор эди. Ҳазрат соқибкирон ҳам, ҳали юқорида айтилган сабабларга кўра, бу ерда кўп вақт қолмади. Одамлар ва чорполарга бир-икки кун дам берилгандан кейин ўзлари ҳам Ўтрордан Самарқанд сари юзландилар. Хижрий 794 йилнинг муҳаррам ойида (1391 йилнинг декабр ойида) тамом лашкар ва уғруқ Порсин даштига келиб тушдилар. 1391—1392 йил қишида ҳазрат соқибкирон ўша манзилда бўлди. 1392 йилнинг баҳорида адирлар ва чўлу биёбонлар кўм-кўк ўтлар, боғу роғлар анвойи гуллар билан безанганда, ҳазрат соқибкирон ва ҳумоюн мавқаб Хўжанд дарёсидан ўтиб, Дизакка келдилар. Сўнг бир неча кунни сайру саёҳат ила кечириб, Самарқанднинг дилга ором бағишловчи тароватли манзилгоҳларидан Ипор кўриғига келиб тушдилар. Шу ерда бир вақтлар Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг инон-ихтиёрида бўлган Қобул, Ғазни ва Зобулистондан иборат улкан мамлакатини набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирга инъом этди. Унинг ёнига номдор амирлардан Сулаймоншоҳ, Қутбиддин, Али Ғончи, Баҳлул, Ислон барлос, Темурхўжа, Баротхўжа кўкалтош, Ҳусайн сўфи, Хуббихўжа, Иқболшоҳ ёрғучи, Шамсиддин Учқора ва бошқаларни кўшиб Ғазни тарафга жўнатди. Уларнинг кетидан ҳазрат соқибкироннинг ўзлари ҳам Ипор кўриғидан кўчдилар ва ўзининг доимий тўхтайдиган жойи — беҳишт ойинлик Кониғилга келиб кўндилар.

Эртаси куни саломдан кейин кўринишхонага эшик оға кириб мадҳ улё Сароймулк хоним ташриф буюрганини хабар қилди. Амир Темур бу қутилмаган ташрифдан ҳам таажжубланди, ҳам ташвишланди. Нима, тасодифан бир

гап бўлдим, ўзи? Ахир кечқурун бирга эдилар, эрталаб нонуштани ҳам бирга қилишгандилар-ку? Зарур гапи бўлганда ўшанда айтмасмиди. «Йўқ, бу ерда бошқа бир гап борға ўхшайдур. Шу якин орада саройда бирон корхол бўлган, чоғи», деган ҳукм чикарди у ва эшик оғага буюрди:

— Айт, кирсунлар.

Эшик оға таъзим қилиб айвонга чикди. Хиёл ўтмай, кўринишхонага Сароймулк хоним кириб келди ва остонадан ўтибок икки кўлини кўксига кўйиб чуқур таъзим бажо келтирди.

— Келинг, бегим, қадамларига ҳасанот. Ўлтиринг.

Сароймулк хоним эрининг каршисига ўлтирмокчи эди, ҳазрат соҳибкирон эътироз билдирди:

— Йўқ, йўқ, бегим, буёкка ўтинг,— Темурбек хотинига ёнидан жой кўрсатди. Дуо-фотиҳадан сўнг бегим бир маслаҳатни ўртага солди:

— Ҳазратим, кулингизни айбга буюрмасангиз, кўнгилга маслаҳатлик гап келди, шуни арз қилсам.

Ҳазрати соҳибкирон оқила ва фозила бу аёлни жондан ортик кўрарди, ҳамма вақт гапларини эшитиб, маслаҳатларини кулокка оларди. Мулойим бир кайфиятда унга мурожаат этди:

— Буюрингиз, бегим! Арзингиз бош устига.

Сароймулк хоним оҳиста бошини кўтариб, тавозеъ ва тавонолик билан кўнгилдаги ўша гапни арз қилди:

— Нури дийдаларимиз, умиду ишончимиз амирзода Пирмуҳаммад бирлан амирзода Рустамлар бўй чўзиб, йигит бўлиб қолишибдурлар. Ўз-ўзимиз бирлан бўлиб қолиб, аларнинг йигит бўлиб қолғонларини билмай қолибмиз, ҳазратим.

— Ҳа-я, дарвоқеъ шундай бўлғонға ўхшайдур, бегим,— Амир Темур Сароймулк хонимга меҳр ила нигоҳ ташлади. Қандай ажойиб инсон бу аёл. Ўзини ўйламайдур, бошқаларнинг дарду ҳасрати бирлан кун кечирадур, шу набираларини деб ўтяпти у. Шу ерда бегимнинг бефарзанд ўтаётганига ич-ичидан ачинди, хотинининг муддасини тушунди, ундан сўради:

— Амирзодалар учун каллик ҳам топиб қўйғондурсиз, бегим? Бўлажак келинларимиз тайинлик ердан-му?

— Ҳа, ҳазратим, кўз тагига олиб қўйғонларимиз бор.

— Агар сир бўлмаса, аларнинг кимлигини билсак бўлурму?

— Бўладур ҳазратим, сиздин сир тутатурғон нимарсамиз йўқ.

— Шундай килиб, бўлғувчи келинларингиз ким бўлди эркан, бегим?

— Фиёсиддин тархоннинг эгизак қизлари. Бирини Фотима, иккинчисини Зухро аташар эрканлар.

Хазрат соҳибкирон бўлажак куда ва унинг ахлу оиласини яхши биларди. Шунга карамай гапи сал кизикрок бўлди.

— Шундай денг, бегим? Фиёсиддин тархоннинг бир этак боласи бор деб эшитганмиз. Янглишмасак, ўн иккита алар. Тангри таоло уни бола зотидин камситмағон. Хотини ҳам полвон хотин. Туғиб чарчамаган, азамат. Қизлари ҳам оналарига ўхшаган бўлғондур?

Сароймулк хоним алланечук бўлиб кетди. Эрининг Фиёсиддин тархоннинг азамат хотини хақидаги гапи унга таъсир қилди, чамаси. Чунки у бекфарзанд эди. Амир Темур шу ерда ўйламай гапириб қўйганидан бироз пушаймон бўлди. Шунга гапириб кима қиларди. Ахир, ўзиники бўлмаса-да, Улуғбек билан Ижил мирзони зўр меҳр билан тарбия қилиб турибди-ку. Хотинига узр-маъзур айтган бўлди:

— Бандани афв этинг, бегим, густохлик қилдик.

Энди Сароймулк хоним ноқулай ахволда қолди. Буришиб-тиришиб нима қиларди? Ўзини тутса бўлмасми-ди? Хориб-чарчаган шу кекса одамни икки оғиз ноўрин гапи учун оғир ахволга солиб нима қиларди? Бегим ўзини ич-ичидан қойиди, меҳр билан эрига каради ва ўз навбатида хазрат соҳибкирондан узр сўради. Сўнг гапини яна тўйга бурди:

— Қалай, хазратим, қудалар маъқулму?

Хазрат соҳибкирон ортиқча бир нима демади. Деёлмасди, ҳам. Сабаби яна ўринсиз гапириб қўйишдан кўркди. Фақат «розиман» дегандай бошини хиёл ликилла-тиб қўйди.

Буёғига гаплари қовушмади. Сароймулк хоним эридан рухсат олиб охишта ўрнидан турди ва хазрат соҳибкиронга чуқур таъзим қилиб, кўринишхонадан чиқди.

Уша кунданок тўйга тайёргарлик ишлари кизиби кетди. Орадан бир ҳафта ўтиб, Қонигилга тилларанг, пистаранг, ҳаворанг ва окранг ипак матолардан шунча кўп чодир тикилдики, Чўпон отадан караган одам осмон барча юлдузлари; Аторуд, Зухал, Миррих ва Зухролари бирлан учиби тушиб шу ерга қўнибдур, деб фараз қиларди. Тўй бошланиши олдидан эр-хотин яна кенгашиб, амирзода Мироншоҳнинг фарзанди Абубакр мирзони ҳам Пирмухаммад ва мирзо Рустам билан бир кунда уйлантириб

кўйишадиган бўлишди. Амирзода Абубакр Хожи Сайфиддининг битта-ю битта кизи Робия бекага унаштирилди...

Тўю томошалардан кейин Амир Темур Самаркандда тахминан уч ой, баҳор этаклагунча турди. Лекин бор вақтини юриш ташвишлари билан кечирди.

Бу галги юриш яна Эрон ва Ироки араб тарафга қилинадиган бўлди. Нега яна ўша Эрон ва Ирок тарафларга? Ахир, бу ерлар кечагина, уч йиллик юриш вақтида (1388—1390) забт этилган эди-ку? Қайтадин юришга уни нима мажбур қилди? Лекин билган одамга буни сабаби яққол кўзга ташланарди. Биринчидан, ўшанда Мўғулистон ва Дашти кипчок кўчманчиларининг Мовароуннахр устига қилган хуружлари, мамлакат ичида юз берган нотинчлик орқасида юриш охирига етказилмай қолган ва Амир Темурнинг кўзлаган режалари тўла амалга ошмаган эди. Ўшанда у юришни тўхтатиб, қўшинни орқага буришга мажбур бўлганди. Иккинчидан, ўша уч йиллик юриш вақтида фатҳ этилган ўлкалар, Мозандарон, Форс, Кичик Луристон, ал-Жазиранинг ҳокимлари исён кўтариб, Амир Темурнинг доруға ва шихналарини, катта шаҳарларда қолдирган аскарларини ўлдирдилар ва унга бошқа итоат қилишдан бош тўртдилар. Ҳозирда режалаштирилаётган беш йиллик юришдан мақсад бу бебошликлар, исёнларнинг ҳаммасига барҳам бериш ва Мисргача бўлган ерларни тўлиғича тасарруф қабзасига киритиш эди.

Амир Темур бир вақтлар дўсти ва иттифокдоши амир Хусайн билан оралари бузулиб, низолашиб қолгандан бери бир нарса устида кўп бош қотириб келарди. Қизик, рубъи маскун ўзи аслида бўрёдай бир нарса бўлса-ю, унинг ҳар бурчагида, балки бир қаричида савлат тўкиб бир подшоҳ ўлтирадур. Ўша бир парча мамлакатга кириш ҳам, чиқиш ҳам унинг ижозатисиз бўлмайдур. Ҳамма ерда қоровулхона, божхона, катта-кичик ҳокимлар ва тўралар... Миршаблар билан сипохийлар раиятдан кўп. Арик чопмай, экин экмай, хирмон кўтармай, ўша бечора раиятнинг қонини зулук бўлиб сўриб ётишибди. Шунга яраша эл-юрт муҳофазасининг уддасидан чиқаётган бўлсалар ҳам майли эди! ... Қарвонлар ва зиёратчиларни қон қақшатиб юрган ўғри, қаззоб ва йўлтўсарларни айтмайсизми?! Одамлар тирикчилик ва жихдин бир юртдин бошқа бир юртга хотиржам бориб қелолмаса, муслмонлар ўз бурчини адо этиб, муқаддас шаҳарлар Маккаю муқаррама бирлан Маданайи мунаввара зиёра-

тига боролмай қолган бўлса инсофданму, ўзи?! Булар ҳам етмагандай, эл-юртлар орасида тинч-тотувлик ўрнига ҳамма ерда уруш-таллошлар давом этаётибди. Хукмдорлар бир отанинг боласи ва бир маслакдаги кишилар бўлатуриб, «мен сендин зўрмен!» қабилда иш тутиб, ўзаро низолашиб, ёвлашиб, уришиб юрсалар. Бундай шароитда дунё обод, халқ қандай қилиб тўқ ва фаровон бўлсин! «Бир кун жанжал бўлган ердан қирк йил хайру барақа кўтарилади», деб айтган эканлар ота-боболар. Подшоҳларнинг бир-бирига ҳамиятсиз бўлиб қолганлигига улар орасида дини ислом ва шариат қонунларининг бўшашиб кетганлиги, имон заифлашиб қолгани сабабдир, албатта. Имони йўқ одамда инсоф ҳам бўлмайди.

Амир Темур шу ерда жаҳон уламосининг унга берган бир фатвосини эслади. «Саккизинчи юз йилликда чиққан дин янгиловчиси соҳибқирон Амир Темурдирки, оламнинг турли мамлакатлари ва шаҳарларида дину шариатни ривожлантириб, саййидлар ва уламони иззату иқром қилади. Пайғамбар мулкини тасарруф қилади». Буни унга ўша жаҳон уламоларидан бири Мир Саид Шариф Журжоний ёзиб юборган эди. Ўшанда ҳазрат соҳибқирон Мир Саид Шариф Журжонийнинг мактубини пири Зайниддин Абубакр Тоябодийга бериб юборди. У мактуб хошиясига мана бу сўзларни ёзиб қайтариб юборган эди: «Дину шариатга ривож берувчи соҳибқирон Амир Темурга, Аллоҳ уни ҳамиша қўллаб-қўлтиқласин, маълум бўлсинки, бу иш ул қутби салтанатга Алло таоло тарафидин берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдур. Дин янгилаш, шариатга ривож беришдек катта ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдур». Темурбекнинг хотирига Қуръони каримнинг «Намл» сурасидаги ночор одам дуо-илтижо қилса вақтида дуосини ким қабул қилиб, хожатини (ким) чиқаради? Тангри таолога ёлворганда ким ундан балони даф қилади?» деган оят ҳам келди. Бундан чиқди, майда-чуйда подшоҳлар, сон-саноксиз бек ва ҳокимлар, бешафкат ўғри ва йўлтўсар зулмидин мўмин мусулмонларни у химоя қилмаса, ким химоя қилади? Дунё обод, мўмин-мусулмонлар тинч-омон ва фаровонликда яшашларини таъминлаш шу саккизинчи юз йилликда Амир Темур кўрагоннинг зиммасига тушган-ку! Амир Темур ўзидан аввал ўтган жуда кўп ҳукмдорларни ҳам эслади. Доро, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон унинг хотиридан кечди. Бирок ўша фотиҳлар ўзга халқларни асоратга солиш

максадида жахонгирлик кўйига кирдилар. У эса мўмин-мусулмонни химоя қилиш, унинг бошини қовуштирмоқ ниятида шу кўйга қиряпти. Ҳеч бўлмаганда, Миср билан Чин оралиғида истикомат қилиб турган элларни ўз туғи остига бирлаштирмоқчи. Бунинг нимаси ёмон? Ахир, «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар!» деган гап ҳам бор-ку! Амир Темур беш йиллик юришни мана шу режани амалга оширишда бир босқич бўлади, деб ҳисобляпти...

Хижрий 794 йил ражаб ойининг 15-куни (1392 йил 9 юни) ҳазрат соҳибкирон тамом Мовароуннаҳрдан тўпланган лашкар билан Бухоройи шариф сари юзланди. Бир неча вақт ўша ерда турди. 1392 йил 23 июн куни энди йўлга чиқмоқчи бўлиб турганларида, у бирдан ўсалланиб қолди. Бошда дардга сўз бермади, чунки биринчидан, шунчаки ўткинчи дард, деб ҳисоблади уни. Иккинчидан эса, энг муҳими, кўшинларга кўчиш ҳақида буйруқ бериб бўлинган эди. Шунинг учун лашкар ҳам, ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари ҳам отланиб йўлга чиқдилар. Аммо кўп йўл босмай, Бухоройи шарифнинг ёнгинасидаги Жуйи зар наҳрига етганларида касал зўрайиб кетиб, шу ерда тўхташга буйруқ берилди. Амир Темурнинг бетоблиги, агар ҳақиқат ошқор қилинадиган бўлса, ҳаммани таажжублантириши, айниқса лашкар билан умарони саросима ва тушқунлик исканжасига тушириб кўйиши мумкин эди. Шунинг ҳисобга олиб, ҳазрат соҳибкиронга яқин одамлар дарҳол бунинг чора-тадбирини кўрдилар. Амирзода Муҳаммад Султон катта амирларни дарҳол чодирга — кенгашга тўплади.

— Ҳазрат соҳибкирон, — деди у амирларга мурожаат қилиб, — Ҳисор, Хутталон ва Хоразмнинг лашкари қелгунча шу ерда тўхтаб туришни буюрдилар. Унга қадар кўшинларнинг умумий аҳволини, захирага тўпланган озик-овқат, ем-хашак ва қурол-аслаҳани яна бир марта диққат билан тафтиш қилишни ҳам талаб қилдилар.

Амирзода Муҳаммад Султон кенгашда ўзини ҳар қандай ташвишдан холи тутишга ҳаракат қилса-да, амирлар кўшинларни юриш аввалидаёқ бирдан тўхтатиб кўйилишига бирон жиддий масала, қутилмаган ҳодиса сабаб бўлганлигини пайкаб ўлтиришарди. Лекин сабаб ёки ҳодисанинг нималигини билолмадилар. Туманларига қайтиб борганларида эса улар ҳам ҳеч нарса билмагандай ўзларини оғир-босиқ тутдилар. Чунки оғир-босиқлик, интизом ва етти ўлчаб бир кесиб иш тутишни уларга Темурбекнинг ўзи ўрнатган. Енгилтак, интизомсиз, ўйламай-нетмай иш тутувчиларни у ўлгудай ёмон кўрарди.

Буни у беклар ва амирлардангина эмас, фарзандларидан ҳам талаб қиларди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг чодирда кенгаш бошланган айни бир пайтда Самарқандга чопар юборилиб, ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари ва Самарқандда қолган катта-кичик фарзандлари Жуйи зарга чақирилди. Шу пайт зафар асар лашкарнинг манғулойи Жайхундан ўтиб бўлган эди, у ҳам келган ерида тўхтатилди.

Ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Туман оғо, хизр маълий Султонбахт бегим ва фарзандлари Жуйи зарга етиб келганларида, касаллик зўрайиб, ҳазрат соҳибқироннинг саломатлиги мўътадиллик даражасидан ўтиб кетган эди. Турку тожикдан чиққан бор табиблар беморнинг муолажасида туришиб саъй-ҳаракат кўрсатдилар. Саройда табиб ул-атаббо рутбасига мушарраф бўлган хожи Муҳаммад Табризий табиблар тепасида туриб, ҳазрат соҳибқироннинг нима ичиши ва нима ейишини белгилаш билан машғул бўлди. Ўша пайтда шарофатли мазорлар, табаррук букъаларга ҳадя ва садақалар юбордилар, фақир ва солиҳларга ҳам хайру садақалар улашдилар, ҳазрат соҳибқироннинг хос от, мол ва қўйларидан сўйдириб худойилар қилдилар, гўштнинг бир қисмини мустаҳакларга тақсимлаб бердилар. Хайрият, шаъбон ойининг ўрталарига (1392 й. 8—10 июл) бориб бир кун кечаси ҳазрат соҳибқироннинг аъзоларида соғайиш аломатлари пайдо бўлди. Тез кун ичида у оёкка туриб кетди.

Муборак рамазон ойининг олтинчисида (1392 йил 27 июл куни) лашкар Жуйи зардан қўзғалиб йўлга чиқди. Ўша ойнинг ўн иккинчи куни (1392 йил 3 августи) ҳумоюн мавқаб Амуя деган манзилгоҳга етиб келиб тушди. Шу ерда бир-икки кун турилгандан кейин Амир Темур маҳд ул-Сароймулк хоним, Туман оғо ва барча оғолар билан шахзодаларни амир Хожи Сайфиддинга қўшиб жўнатдилар. Орадан икки кун ўтиб, амирзода Шохрух ҳам пойтахтга жўнатилди. Шундан сўнг жаҳонга зеб берувчи мавқаб ва зафар асар лашкар Жайхундан ўтиб, унинг сўл соҳилида чодир тикди. Қиска ҳордик чиқариб, сафар анжомларини тартибга келтириб олганларидан кейин йўлга тушдилар ва Марви шоҳижаҳондан Мохонга, ундан кейин шаввол ойининг биринчи куни (1392 йил 21 август куни) Елғиз ёғочга келиб тушдилар. Ҳабушоннинг ҳам Елғиз ёғоч отлик машхур бир манзилгоҳи бор эди. Лашкар шу ерда амирзода Муҳаммад Султон бош бўлган манғулой қисм билан учрашди. Шу ерда Бағлондан

Пирмухаммад Жаҳонгир билан амир Жаҳоншоҳ ҳам ўша тарафларнинг кўшини билан олий мавкабга келиб кўшилди. Эртаси куни Хиротдан хизр маолий Хонзода бегим ҳам шу ерга етиб келди ва одатдагидек кайнотаси шарафига катта тўй бериб, унга муносиб пешкашлар тортик килди. Амир Темур зукко ва меҳрибон келинини подшоҳона совғалар билан сийлади.

Шаввол ойининг 20-сида (1392 йил 11 сентябрда) кечга яқин Темур ва унинг кўшинлари Астробод худудига кириб бордилар ва Журжон дарёсининг бўйига чодир тикдилар. Вилоят ҳокими Пир Подшоҳ уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан шу ерга келиб кутиб олди ва никубандалик изҳор килди. «Хайрият, нон-тузимни унутмабдур, Омил ва Сори ҳокимларига ўхшаб кўрнамаклик килмабдур», деди Темурбек ўз-ўзига. Тўгриси, Пир Подшоҳдан мамнун бўлди. Уч йиллик уруш пайти у вилоятга кириб борганда, унинг отаси саййид Лукмон Подшоҳ бундан уч кун аввал оламдан ўтган ва тамом эл-юрт аза тутиб ўлтирган экан. Шунга карамай, Пир Подшоҳ шу сафар ҳам уни пешвоз чиқиб кутиб олди. Ҳазрат соҳибкирон уни мотам либосида кўриб бошига оғир мусибат тушганлигини пайкади ва унга чуқур таъзия изҳор килди, эртаси куни саййид Лукмон Подшоҳниқига бориб фотиҳа ўқиб кайтди. Ҳазрат соҳибкирон Пир Подшоҳнинг никубандалигини тақдирлади. Журжондан жўнаб кетишда Астробод вилоятини унинг ўзига қайтариб берди.

Нусрат шиор мавкаб Журжондан чиқиб, тахминан уч марҳала йўл босгандан кейин калин ва поёнсиз қамишзорлардан чиқиб қолди. Уни айланиб ўтишнинг иложи йўқ эди. Вақт мусоиди килмасди бунга. Қамишларни ўриб ундан йўл ясаб ўтишдан бошқа чора қолмади. Пиёда аскарлар ва теварак-атрофдан хайдаб келинган минглаб ҳашарчилар кўлига ўрок олиб, енг шимариб ишга тушдилар. Қамиш ўриб, уни ботқоқ устига тўшаб йўл солдилар. Шундай қилинмаганда, бу борса-келмас тўқайзордан эсон-омон ўтиш амри маҳол эди.

Шавволнинг 23-сида (1392 йил 14 сентябрда) Омулга тўрт фарсах қолганда, тепалик устига қурилган бир қалъа устидан чиқиб қолдилар. Унинг бир тарафи денгиз, бир тарафи сувга лиммо-лим тўлатилган хандақ эди. Текис бир тарафини эса, тахминан бир мил масофада сув босиб ётарди. Бунинг устига, унинг чор тарафини шохлари бири-бирига киришиб, чакалак бўлиб кетган қулоч етмас азим дарахтлар қуршаб турарди. Қалъага яқин ғариб бир қишлоқнинг одамлари Омул ҳокими аҳлу оиласи, хизмат-

корлари ва хазинаси билан шу калъа ичида истикомат қилиб турганини айтиб бердилар. Лекин уни қамал қилиш ва куч билан олиш амри маҳол эди. Кўп қурбонлар талаб қиларди бу иш. Шунини ҳисобга олиб, Амир Темур саййид Камолиддин билан музокара очиб ва тортишувни хайр-хўшлик билан ечишга қарор қилди. Шу мақсадда икки йилдан бери хизматида юрган унинг ўғли саййид Ғиёсиддинни чакиртириб, ундан илтимос қилди:

— Қалъага бориб улуғ отангизга айтингиз. Беҳуда қон тўкишдин не фойда? Яхшилик бирлан ҳузуримизга келсинлар, ёки қалъа дарвозасини очсинлар. Биз у зоти олийларига ёмонликни раво кўрмайдурмиз.

Аммо саййидзоданинг элчилигининг фойда чиқмади. Саййид Камолиддин ҳазрат соҳибкироннинг сўзларига эътибор қилмади. Аксинча, элчисини тутиб қолди, ўзига эса ҳақоратомуз бир мактуб билан жавоб қайтарди. Яна кўп бор икки ўртада борди-келди бўлди, лекин бундан ҳам наф бўлмади. Иложи қанча? Куч ишлатишга тўғри келди. Амир Темур лашкар ва ҳашарчиларга теварак-атрофнинг қамиш ва чўпларини чопиб олиб келиб ботқоқлик устига чортоқлар қуришни буюрди. Чортоқлар манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар билан қалъа ичкарасини бўмбордимон қилиш учун керак эди. Хулласи қалом, бир ой ичида кўтарилган тўртта чортоқ тепасига манжаник, раъд андоз ва нафт андозлар ўрнатилди. Шу тариқа зулқаъда ойнинг 28-куни (1392 йил 16 октябрда) қамал жанглари бошланиб кетди.

Темурбекнинг олдинги қаторда турган бир неча пиёда аскарлардан иборат қўшинлари ҳужумга ўтиб, урушни бошлаб бердилар. Пиёдалар саййид Камолиддиннинг хандак ёнида турган пистирмадаги саккиз юз нафар мергон йигитининг ўқиға дучор бўлдилар. Уларга ҳазрат соҳибкироннинг қўшинини чунон тирборон қилдиларки, замин тўкилган қондан дарёи азимга, хомун ўликлардан тоғу тошга айланди. Темурбек пиёдаларига кўмак учун саккиз қўшин аскар юборди. Қаттиқ жанглардан кейин омуллик тирандозлар мағлуб бўлиб, қолган-қутгани қалъа ичкарасига чекинди. Зафар асар қўшинлар уларни таъкиб қилиб бориб, хандакнинг нариги бетига, илгари ўкчилар турган зовур ва иншоотларни эгалладилар. Шу тариқа яна икки кун қаттиқ уруш бўлди. Саййид Камолиддин кўрдик, урушни ортиқ давом эттиришдан фойда чиқмас экан. Ҳали чортоқлар устига ўрнатилган манжаник, раъд андозлар ва нафт андозлар ишга туширилганича йўқ. Худо кўрсатмасин, агар улар ҳам ишга туширилади-

ган бўлса, Омул ва омулликларнинг шўри қуриydi. Ҳоким вазирилари, саййидларнинг катталари ва уламо билан кенгашиб, қалъа аҳли бошига бундан ортик мушкулликлар тушмай туриб, яхшиси сулх сўрашга қарор қилди ва урушнинг учинчи куни (1392 йил 19 октябрда) муҳибби хос мавлоно Имомиддинни ўзи билан бирга олиб, тавба-тазарруъ қилиб олий остонага бош уриб келди.

— Густохлик қилдик, аълоҳазрат, биз нотавон бандаларингизни афв этинг,— дея саййид Қамолиддин ҳазрат соҳибқироннинг оёқларига йиқилди.

Амир Темур унинг безътимодлиги ва қайсарлиги оқибатида лашқар ва амирларнинг бир ойдан ортик шу зах қамишзорда ётиб азият чеккани ва берилган катта қурбонларни унинг юзига солиб ўлтирмади. Еши ва наслу насабини ҳурмат қилди. Лекин илик муомала қилмади.

— Майли, ҳазрат, жарималарингизни ўтун қилдик. Молу омонни ҳам ўтун қилурмиз. Лекин битта шартимиз бор,— Темурбек сўл қўлини хиёл кўтариб, кўрсаткич бармоғини ёзди.

— Бош устига, аълоҳазрат, хали битта эркан шартингиз, мингта бўлғонда ҳам бажаришга тайёрдурмиз. Фақат аҳлу аёлимиз ва молу жонимиз омон қолса, бас.

Амир Темур бу қўрқок ва иккиюзламачи одамнинг сўзларига эътимод қилмади. Аксинча, тиз чўкиб, зорланиб, хоксор бўлиб ўлтирган бу одамга ижирғаниб ер тагидан қараб қўйди,

— Турингиз, таксир, бу сизга ярашмайду.

Саййид Қамолиддин зўрға ўрнидан турди ва икки қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди. Амир Темурнинг ўша шартини интиқиб кутди.

Темурбек сўзида давом этди:

— Шартимиз у қадар оғир эмас, саййидзода.

Локин буёғини айтмай бироз сукут сақлади. Темурбек уни имтиҳон қилиб, юз-кўзига тикилди. Саййид Қамолиддин қийналиб кетди. Темурбекнинг шартини эшитолмай юраги тарс ёрилай деди. Қора терга ботиб, оёқлари дир-дир титрай бошлади. «Қийналгани етар энди», деди Темурбек ичида ва шартини айтди:

— Шартимиз шулки, таксир, байн ул-аном орасида эътиборга молик бўлмиш қалъадағи барча саййидзодаларни кўч-кўрони бирлан бизнинг ихтиёримизга жўнатсинлар, токи алар Туронзамин шаҳарларининг шухратини орттирсунлар.

Кўп ҳам оғир эмасди бу шарт, лекин яхшилаб ўйлаб қараганда оғир эди. Амир Темур Мозандарон халқи,

тўғриси унинг хокими ва аслзодалари бундан кейин бошини итоат ва инқиёд халқасидан чиқармасин, деб шундай қилаётибди. Бу қадимдан қолган одат. Бунинг отини омонат, деб атардилар. Бордию оталари бош кўтаргудай бўлсалар болаларининг, яъни мана шу омонатларнинг боши кетарди. Илож қанча? Саййид Камолиддин Амир Темурнинг шартини қабул қилишга мажбур эди. Саййид Камолиддин шундай келишув билан қалъага қайтди, бироқ уч кун деганда ҳам ундан дарак бўлмади. Тўртинчи куни намози бомдоддан кейин, қалъа ичидан қарнай-сурнай, нағора овози келди. Бу муҳолифатнинг янгиланганлигидан дарак берарди. Саййид Камолиддин қалъага қайтиб боргандан кейин яна хиёнат кўйига кирди ва қалъанинг буржу бораларини аскар билан тўлатиб, душманлик тариқини тутди.

«Бу уруш,— деди Темурбек ичида,— кўпчиликнинг қонини тўкадиган уруш. Лекин илож қанча? Буни саййид Камолиддиннинг ўзи хоҳлаб турибдур.»

Ҳазрат соҳибқирон шу заҳотиёқ туман бошлиқларини тўплаб юз берган воқеа хусусида қисқа кенгаш ўтказди. Амирлар ўз мурчилларини мустаҳкамлаш ва қўшинларни ҳужумга ўтишга ҳозирлаш ҳақида топшириқ олишди, қалъанинг текислик тарафига нақбчилар тайинланди. Амирлардан Пир Подишоҳ, Арғуншоҳ Бурдалиқий, Нодиршоҳ Қорақўлий ва шайх Али баҳодирларни, Жайхун кемачилари ҳамда манжаникчилар, раъд андоз ва нафт андозларни уларга қўшиб қалъанинг Дарёи кулзум тарафига юборди. «Денгиз ёқалаб боринглар, душман кемалари қаерда бўлса қўлга киритинглар, уларга манжаник, раъд андоз ва нафт андозларни ўрнатиб, қалъага денгиз тарафдин ҳужум қилинглар», деб буюрди уларга. Темурбек тузиб берган режага кўра нақбчилар тепалик тарафдаги сувни қочириб, шиддат билан тўрт тарафдан нақб қазилар, хандак атрофидагилар уни хору хас билан тўлдиришга киришдилар, кемачилар эса мазандаронликларнинг олти кемасини қўлга киритиб олдилар ва уларга тош, нафт ва отувчи маҳсул мосламаларни ортиб, ҳужумга шай турдилар.

Ҳужумга умумий ҳозирлик қарийб бир ой вақтни олди. Ниҳоят, зулҳижжа ойининг охириги куни (1392 йил ноябр ойининг 16-куни) Мазандароннинг ана шу мустаҳкам қалъасига чор атрофдан ҳужум бошланди. Уч кечаю уч кундуз оғир жанг бўлди ва ниҳоят, зафар асар лашқар хисори бирунни ишғол қилишга муваффақ бўлди. Қўшинлар хисори дарунга ҳужум бошладилар. Охири, қалъа

аҳли Амир Темур кўшинининг хайбатидан кўриб, мудофаа жангларини бас қилдилар ва жонини ховучлаганча, гуруҳ-гуруҳ бўлиб калъадан чиқиб таслим бўла бошладилар. Ҳазрат соҳибкироннинг амри билан Омулнинг барча саййидлари, уламо ва солиҳлари Сорига кўчирилди. Саййид Қамолиддиннинг ўзи эса аҳлу аёли билан кемага ўтказилиб, Хоразмга жўнатилди. Хуббихўжа ва Афросиёббек сингари шахид этилган ўнлаб баҳодирлар ва юзлаб йигитларнинг интикоми учун қўлига қурол олиб урушган омулликларнинг барчаси катли омм қилинди, калъа ва унинг истехкомлари бузиб ташланди.

Орадан кўп ўтмай, Сори ва Астрободнинг бошка шаҳарлари ҳам бўйсундирилди. Мовароуннахр, Хуросон каби мамлакатларга фатхномалар жўнатилди. Бу катта зафар шарафига ўша мамлакатларнинг ҳокимлари сукунчи тўйлар ўтказдилар.

Амир Темур хижрий 795 йилнинг сафар ойигача (1398 йилнинг январ ойигача) Мозандаронда турди. Ўшанда хотинлари ва набираларини ўша ерга чакиртирди. Фармони олий олиниси билан Сароймулк хоним, Туман оғо, Дар Султон оғо ва Нигор оғолар (Дар Султон оғо билан Нигор оғолар канизаклардан бўлиши керак) комкор шахзодалар: Шоҳрух, Халил Султон, амирзода Рустам ва Султон Ҳусайнларни олиб хижрий 794 йил зулҳижжа ойининг 24- куни (1392 йил 13 ноябрда) Самарқанддан йўлга чиқдилар. Эртаси куни чошгоҳга борганда, ёмғир аралаш кучли қор ёға бошлади. Бундай шароитда йўл юриш осон эмасди. Шу сабабдан Самарқанддан кўп йироқ бўлмаган Шодмон деган кичик бир кишлоқда ўннга кираверишдаги бир ҳовлида жон сакладилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Қор эртасига аввалгидан ҳам кучайди. Шунга қарамай, 15 ноябр куни ўша ердан кўчиб, ҳазрат соҳибкирон бино қилдирган обод касабалардан Димишкка келиб, Темурбек доимо тўхтаб ўтадиган хонадонга меҳмон бўлдилар. Икки кундан кейин осмон ёришиб кетди. Шундан кейин Сароймулк хонимнинг қарвони яна йўлга чиқди. Эртасига Қаршига келиб тушдилар. Орадан бир кун ўтиб, кечки пайт, бу ерга Амир Темурнинг чопари келди ва Сароймулк хонимга ҳазрат соҳибкироннинг «оғолар ва фарзандлар уғрукни келган жойларида қолдириб, жадаллик билан йўлга тушсинлар», деган фармонини топширди.

Кутилмаганда бахтсизлик юз берди. Оғолар ва шахзодалар энди йўлга чиқамиз, деб турганларида тасодифан салтанатнинг курратулайни амирзода Шоҳ-

рухнинг кўзи оғриб қолди. Шу сабабдан шитоб билан йўл босиш мумкин бўлмай қолди. Карвонни бирмунча секинлаштиришга тўғри келди. Карвон хижрий 795 йил муҳаррам ойининг 16-куни (1392 йил 2 декабри) эсон-омон Жайхундан ўтди, сўнг Марви шоҳижаҳонни босиб ўтиб, ўша йилнинг 21-муҳаррамида (1392 йил 7 декабрда) Мохонга келиб тушди. Шу ерда Сароймулк хоним юриш секинлаштирилганини тушунтириб, ҳазрат соҳибкиронга хат ёзиб жўнатди. Хатда хусусан, бундай дейилган эди: «Хумоюн фармонни қўлга олишимиз билан они кўзимизга суртиб, йўлга чиққан эрдик. Ва яна фармонга биноан, уғрукни Қаршида қолдириб, энди сафарга отланиб турғонимизда амирзода Шохрух кўз оғриғи хасталиғига дучор бўлиб қолдилар. Шу сабаб бўлиб юришни бирмунча секинлаштиришга тўғри келди. Алҳамдулиллоҳ, Мохонга келиб тушганимиздин кейин бахтиёр шаҳзоданинг дарди бироз енгиллашди. Кичик уғрукни шу ерда қолдириб ҳаракатни имкон қадар шитоблатишга ҳаракат қилурмиз ва яқин кунлар ичида дийдор кўришиб қолурмиз, иншоолло. Унгача яратган эгам Сизни ўз паноҳида асрасун. Завжангиз Биби. Вассалом».

Чопар мактубни олиб кетган куннинг эртасига оғолар ва шаҳзодалар карвони яна йўлга чиқди. Ун уч кун деганда, Хайлот отлик бир жойга келиб кўндилар. Ҳазрат соҳибкирон меҳрибонлик юзасидан уларни шу ерга келиб кутиб олдилар ва уларнинг бошидан нисор сочдилар. Сўнг биргаликда у ердан кўчиб, Шосуманга, хумоюн ўрду тўхтаган ерга бориб тушдилар. Ҳазрат соҳибкирон оғолар ва шаҳзодалар шарафига катта тўю томошалар берди. Сароймулк хоним ўша тўй кечаси улуғ амирга оғолар ва амирзодалар номидан анвойи пешкашлар топширди.

Тўй тарқалгандан кейин улар — Темурбек билан Сароймулк хоним бир вақтларгача у ёк-бу ёқдан гаплашиб ўлтирдилар. Хоним охири эрига Қаршида, карвонсарой билан бозор оралиғида бир жойни ёктириб қолгани ва ўша ерга олий масжид бино қилдиришга қарор берганини айтганда ҳазрат соҳибкироннинг чеҳрасида қувонч ва ғурур аломатлари ёнди, хотинига миннатдорчилик билдириб, беихтиёр қўлини унинг елкасига ташлади.

— Кўп улуғ иш бўлибдур, бегим. Инсондин иморат, ё боғ ёки фарзанд қоладур. Шундайлар ҳам борки, халқдин оладур, олғонда ҳам мўмай қилиб оладур, локин ўзларидин ҳеч нарса қолдирмайдур, алар. Бундайлар самарасиз дарахт ёнғилиқдур. Сиз бирлан биз эрсак, бегим, қобил фарзандлар ҳам, боғ-роғлар ҳам, баланд

иморатлар ҳам ўзимиздин ёдгор қолдириб турибмиз. Мана, биз шу Эронзаминда ҳам, Шасмон деган ерда бир олий қаср қуриш ишини бошлатиб юбордик. Иншоолло, якин орада битиб қолғай.

Сароймулк хоним қилган ишидан эри мамнун бўлганлигини кўриб ич-ичидан суюнди...

Амир Темур юриш пайтларида бирон ерда узок тўхтаб қолмасди, айшу ишрат ва вақтихушликка берилмасди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ҳали қуёш Жади буржидин оғмаган, чилла чиқиб, совук бироз бўлса ҳам синмаганига қарамай, 1392-93 йил қиш ўртасида форс билан Ирок устига юриш бошлади. Фармони олийга кўра, садажот, ҳазоражот ва туманот ҳар ўн кишидан учтасини манғулояга ажратди.

— Йўл олис, сафар хатарли,— деди ҳазрат соҳибкирон амирларга,— шунинг учун манғулоя икки баробар кучли бўлмоғи зарур.

Манғулоя қисм тепасига амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир кўйилди. Иш кўрган амирлардан Шайх Али баҳодир, Суюнчик баҳодир, Темурхўжа Окбуғо ва бошқалар амирзодаларнинг узангисида бўлдилар. Жўнаш пайтида уларга амирзода Шоҳрух ҳам келиб кўшилди.

Шундай қилиб, гардун мартабали лашкар Мозандарондан чиқиб, Форс мамлақати сари юзланди. Амир Едгор барлоқ, Жаҳоншоҳ баҳодир, амир Шамсиддин Аббос, Ҳожи Маҳмудшоҳ ва амир Учқора баҳодир уғруқ забти учун қолдирилди. Уларга лашкар интизомини кузатиб бориш, яъни ўз даҳаси ёки садасидан ажраб орқада қолувчилар, қочоқлар ва душман хуфялари билан кураш олиб бориш вазифаси ҳам юклатилди.

Зафар асар лашкар Яйлоки валийдан ўтгандан кейин муҳассиллар Домғон, Симнон, Рай ва Эронзаминнинг бошқа шаҳарларига лашкар учун тоғор йиғиб келишга юборилдилар. Йўлда ҳазрат соҳибкирон туманбошиларга: «Қайси бир ҳоким қалъасини қаршилиқ кўрсатмай топшурса, унга теғулмасун, муфсидлар ва йўлтўсарларга шафқат қилинмасун», деб қайта-қайта уқтирди. Бу гап фақат лашкар орасидагина эмас, балки Эронзаминнинг кишлоқ ва шаҳарларига ҳам тарқалди, ундан катта-кичик оғоҳ бўлди. Шунинг учун ҳам жуда кўп ерларнинг ҳокимлари зафар язақ лашкарга қаршилиқ кўрсатмадилар. У Озарбайжон, Луристон ва Ҳузистонда деярли қаршилиққа учрамади. Қазвин билан Султония ҳокимлари Шайх Шаҳсувор билан амир Окчаги ҳам бу

мустаҳкам қалъаларини ўқ овозини чиқармай, амирзода Султон Муҳаммадга топширишди. Луристон ва Хузистоннинг Ова, Найварогиз, Пилгард, Вуружирд, Нахованд, Хуррамобод каби қалъалари Амир Темур, амирзода Умаршайх ва амирзода Мироншоҳ кўшинларига ўз ихтиёрлари билан таслим бўлдилар. Лекин, барибир, уларнинг ҳаммасидан жони омон олинди. Ундан жуда катта маблағ тўпланди. Амир Темур Зол сойига қурилган катта тош кўприк ёнида тўхтаб турганда Шуштар ҳокими амир Шамсиддин шахар улуғлари билан унинг хузурига бош уриб келиб, 20 харвор кумуш топширди.

Шунга қарамай, икки-уч ерда Темурбекнинг лашкарига қаршилиқ кўрсатдилар, озми-кўпми қурбонлар берилди. Шулардан бири Курдистон тарафда, Дарбанди тош хотун деган тор бир дарага кираверишда содир бўлди. Шу ерда дурустгина кийинган, сочу соқолига оқ оралаб қолган, котмадан келган, буғдойранг, баланд бўйли бир одам келиб амирзодалар — Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммад Жаҳонгир олдида тиз чўкди ва: «Бу тарафларнинг катта-кичик йўлини мендин яхши билатурғон киши йўқ. Илтифотларингизни дариг тутмай, мени ғажарчи қилуб олсангизлар. Итоат ва инкиёд мақомида туришга сўз берурмен», — деди.

Унинг юзу кўзларидан тўғрилиқ ва вафодорлик аломатлари кўриниб турарди. Кўринишидан ҳокимидан дилтанг бўлган ва энди, фурсат келиб, ундан ўч олиш ниятида турган одамга ўхшарди у. Амирзода Муҳаммад Султоннинг кўнглидан шунақа фикр кечди. «Нима қилдик энди?», деган маънода инисига қаради. Сўнг ўша йўловчидан жиддий тусда сўради:

— Исминг нима, ким бўласен? Қаерликсен?

— Исмин Жавдод, қурдмен. Шу ерлик одаммен. Чўпонмен.

— Не ният бирлан бизга ғажарчи бўлуб, эл-юртинг устига бошлаб бормоқчисен?

Иншоолло, яхши ният бирлан келганмен, аълоҳазрат.

Жавдод ўз навбатида сўради:

— Амир Темур ҳазратлари бу ерларда ҳам адолат барқарор қилмоқ мақсади бирлан келгонлар, деб эшитдик. Ҳокимлар, беклар ва закотчиларнинг дастидин бўларимиз бўлди. Темурбек аларнинг таъзирини бериб, мўмин-мусулмонни ҳимоя қилармиш, деб эшитдик. Шу ростму?

— Рост, — деб жавоб қилди Пирмуҳаммад Жаҳонгир, — ҳазрат соҳибқирон бебош ҳокимлар, беклар ва

уруғи кўпайиб кетган йўлтўсарлардан жумлайи мўминни химоя қилиш ниятидалар. Шу йўлга жонни тикканлар.

Амирзодалар бир-бирлари билан сезилар-сезилмас кўз уриштириб олишди, сўнг Муҳаммад Султон чўпон курдга деди:

— Хўп, майли. Сенга ишондик. Локин билиб кўй, ҳазрат соҳибкирон хоинни душмандин ёмон олурулар.

Курд унинг оёғига йикилди:

— Йўк, олий ҳазратлари, вафодор итингиз бўлиб, кечаю кундуз остонангизни қўриқлашга аҳд қилғонмен. Биз курдлар бир сўзлик халқ эруرمىз.

Амирзодалар курдга ишондилар. Муҳаммад Султон уни хизматига қабул қилди. Бошини силаб чопон, камар ва от берди. Сўнг Шайх Али баҳодирни тумани билан унинг вилоятига юборди. Жавдодни эса унга ғажарчи қилди. Лекин Жавдод аҳдида турмади. Кўп ўтмай, амирзода Муҳаммад Султонга хиёнат қилди. Шайх Али баҳодир Тош хотунга етганда унинг ҳокими Иброҳимшоҳ қаршилик кўрсатмади, итоат камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, ўғли Султоншоҳни тулпор отлар, тўккиз-тўккиз анвойи матолар, нақдина ва бошқа муносиб пешкашлар билан унинг ҳузурига жўнатди. Шайх Али баҳодир Тош хотун ҳокимининг ўғли ва совға-саломларини амирзодаларнинг ҳузурига жўнатиб, ҳар эҳтимолга қарши, Иброҳимшоҳнинг қалъасини қуршаб олди. Бироқ орадан икки кун ўтиб, амирзодалар чопар юбориб, Шайх Али баҳодирни чақиртириб олдилар. Шайх Али баҳодир қайтишда йўлда сой бўйида бироз ҳордик чиқариб олиш учун тўхтади. Шу ерда овқатланиб ўлтирганларида, Жавдод пайт пойлаб Шайх Али баҳодирни пичоклаб ўлдирди. Йигитлар шу топдаёқ, унинг ўзини ҳам ит изобига солиб ўлдирдилар. Амир Темур жангларда кўзи пишган, ботир амирларининг биридан айрилди. Иккинчи хунук воқеа Хуррамобод билан Шуштар оралиғида ҳазрат соҳибкироннинг ўзи билан юз берди. Ушанда лурлик йўлтўсарлар кўшинга кўп азият етказдилар. Улар қутилмаганда, айниқса кечалари, хужум қилиб, озми-кўпми талофат етказдилар. Қувлаб орқасидан тоққа чиққанларида эса улардан ном-нишон топмадилар. Лекин кўлга тушганларида зафар асар лашкар ҳам уларни аяб ўлтирмади...

Оли Музаффария Элхонийлар давлати завол топгандан кейин ҳокимият тепасига келган маҳаллий сулодалардан эди. Улар Эронзаминнинг жанубий қисмини, аниқроғи қадимий Форсни қарийб саксон йил мобайнида, 1314—1393 йиллар орасида, идора қилишган эди. Уч

йиллик ҳарбий юриш пайтида Форс вилояти Амир Темур кўшинлари тарафидан ишғол этилганда ҳам ҳазрат соҳибқирон уни ўз давлати таркибига кўшмади, Музаффарийлар хонадонига мансуб шоҳларнинг ўзларига берди. Шерозни Шох Исога, Исфажонни Султон Муҳаммадга, Кирмонни Султон Аҳмадга, Сиржонни Абу Исҳоққа инъом этди. Ҳаммаларини ол тамға босилган маҳсус ёрлик билан сарфароз қилди. Бошқа сўз билан айтганда, Форс деб аталмиш бу қадимий мамлакатни Музаффарийларнинг ўзларига қайтариб берди. Шунга қарамай, Музаффарийлар ҳазрат соҳибқиронга йилига бир марта арзимас хирож тўлаб туришдан бош тортдилар ва унга қарши исён кўтардилар. Бу — қайтадан ҳарбий юриш бошлашга, ҳар иккала тарафдан кўпларнинг ёстиғини қуритган урушга олиб келди.

Форс вилояти устига қилинган бу юриш хижрий 795 йил раби ул-охир ойининг 25-куни (1393 йил март ойининг 9-куни) бошланди. Лашкар Ламкар Дамдона наҳридан ўтгандан сўнг жумоди ул-аввалнинг биринчи куни (1393 йил 15 март) Ромхўрмузга келиб қўнди. Шу ерда катта Лурнинг ҳокими Отабек Пир Аҳмад муносиб пешкаш ва ҳадялар билан олий останага келди ва улуг амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибқироннинг этакларини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амир Темур раиятнинг рифоҳияти ва эл-юртнинг эмну омонлигини кўзлаб, қилган бу ишдан қаноат ҳосил қилди ва Отабек Пир Аҳмад ҳумоюн мавқабнинг мулозимлиги билан сарафроз этилди.

Шундан кейин зафар шиор лашкар яна йўлга чикди ва Саҳройи зумра, Оби арғувон, Ҳуббихон, Шуштар Қажҳавас, Амир шул мавзеъларни босиб ўтиб, жумоди ул-аввалнинг 9-куни (1393 йил 23 март куни) Сафед қурук қалъаси ёнига келиб тушди. Қалъа баланд бир тоғ тепасига жойлашган ва тош, ганч ва оҳакдан бунёд қилинган экан. Саодат исмли бир шахс Шох Мансур тарафидан унга қутвол қилиб қўйилган эди. Ҳазрат соҳибқирон тортишувни тинч йўл билан ҳал қилиш мақсадида унинг ҳузурига элчи юбориб, яхшиликка даъват қилди. Лекин қутвол ўлғудай димоғдор одам экан, Амир Темурнинг исмини эшитганда ҳам пинагини бузмади, элчисини эса қалъа буржидан хокрезга қараб улоқтирди. Бу энди, мисли кўрилмаган ёвузлик эди. Халқ орасида «элчига ўлим йўк!» деган нақл бор. Элчи одатда даҳлсиз ҳисобланади. Унга қўл кўтаришга ҳеч кимнинг, ҳатто тожу тахт соҳибининг ҳам ҳаққи йўк. Бу ёвузлик Амир Темурга каттик ботди. У қалъани қамал қилиш ва жиноятчиларни

жазога тортиб, кутвол Саодатни тириклайин тутиб келтиришни буюрди. Саф шикан, шер шикор, фил афкан баходирлар сурон солиб чор атрофдан қалъага ташландилар, аммо ўша куни фалак устунлик ўша қалъани ололмадилар ва кечкурун ўз мурчилларига қайтдилар. Иккинчи куни шиддатли жанглардан кейин зафар ялов лашкар Сафед курукни ишғол этди. Урушда иштирок этмаганлар ва ўз ихтиёри билан унинг тарафига (Амир Темур тарафига) ўтганлар жони ва молини асраб қолди, аксинча қўлига қурол олиб кутволнинг тарафида туриб жанг қилганларнинг ҳаммаси ясоққа етказилди. Шу билан бирга, хибсада ётган маҳбусларнинг ҳаммаси банддан озод этилди. Бандилар орасида бир пайтлар кўзига мил тортилиб, зиндонбанд килинган саййид Зайнобиддин ҳам бор эди.

Ўшанда, зафар ойинлик лашкар катта ўлжалик бўлди. Асирлар ҳам кўп бўлди. Шулар орасида Муҳаммад Озод меҳтар билан Саодат кутвол ҳам бор эдилар. Уларни ҳазрат соҳибкироннинг олдига олиб келдилар. Шу пайт Темурбек катта чодир олдида Султон Маҳмудхон билан тик турганича нималар ҳақидадир сўзлашиб турган эди. Тўрт-беш кадам қолганда, ясовулбоши ҳалиги икки асирни елкасидан босиб хон билан Амир Темур олдига тиз чўктирмоқчи бўлди, Муҳаммад Озод меҳтар бўйсунди-ю, Саодат кутвол кўрслик қилганча, ясовулбошини силтаб ташлади. Ясовулбоши уни яна тиз чўктирмоқчи бўлиб оёғига тепди. Саодат кутвол ҳам бўш келмади — занжирланган икки қўлини даст кўтариб, бор кучи билан ясовулбошининг башарасига туширди. Зарба дурустгина берилган экан, ясовулбошининг бурнидан тиркираб қон келди. Темурбек билан Султон Маҳмудхон машмашани диққат билан кузатиб туришган эканлар, роса кулишди.

— Бопладингиз, жаноби кутвол! Бопладингиз! Қани энди менинг ихтиёримда сизга ўхшаш, ҳеч бўлмаганда юзта йигитим бўлса эрди,— Темурбекнинг бу сўзлари кутволга ҳам сийлов, ҳам тузлов бўлиб туюлди.

Кутвол Саодат жавоб қилмади. Қош-қовоғини остилтирганча бир неча вақт индамай ҳазрат соҳибкиронга тикилиб турди. Темурбек кутволни мазах қилишда давом этди:

— Қойил, бир қарич бўйи билан девдай ясовулбошининг таъзирини берди. Яша, азамат!

Темурбек яна хо-ҳолаб кулди. Унга хон ҳам қўшилди.

— Бу дейман, хон ҳазратлари,— Темурбек Султон Маҳмудхонга мурожаат қилди,— паканалар, каллар,

букрилар ва сўкирлар ўлгунча қув бўлади, дейишади. Фикримча, бу тўғрига ўхшайдур.

Саодат кутвол таб тортмай:

— Чўлоклар ҳам. Уларга чўлокларни ҳам қўшиб қўйинг, Темурбек!

Амир Темурга бу гап каттиқ ботди, лекин ўзини босди.

— Балким. Келинг, сазонгиз ўлмасин, жаноби кутвол. Аларнинг қаторига чўлокни ҳам қўшиб қўяйлик. Бу билан бўйингиз бир қаричга чўзилиб қолса ажаб эрмас.

Аммо кутволнинг жаҳли чикди, қўллари титраб мурт-мўйлаби уча бошлади. Ясовулбоши хон билан Темурбекнинг кўзларига тикилиб турган экан, уларнинг кайфиятини пайкаб, қиличини филофидан суғурди. Лекин Темурбек уни имо-ишора билан тўхтатиб қолди-да, кутволни яна мазах қила кетди:

— Бизда,— у яна хонга мурожаат қилди,— шунақа еркиндиклардин биттаси бор. Қўзингиз тушгандур, балким? Ҳалиги пакана-чи? Вотвот мунажжим. Занғар ўлгунча қув одам.

— Қўрганмиз, қўрганмиз они,— хонни яна кулги босди.

Саодат кутвол индамади, лекин хон билан Темурбекни еб-ичиб қўйгудай даражада юзларига тик қараб тураверди. Темурбек энди жиддий бир тусда унга мурожаат қилди:

— Хўш, тақсирим, элчига не сабабдин бундай муомала қилдингиз? «Элчига ўлим йўқ», деган гапни эшитмағон эрдингизму?

— Қўлимга тушгонингда, сени ҳам худди шундай қилар эрдим, чўлок! — деди тап тортмасдан Саодат кутвол.

Шундан кейин Султон Маҳмудхон ўзини туюлмади ва ясовулбошига амр қилди:

— Уни тоғ чўкқисига олиб чиқиб, пастга улоқтиринглар!

Кутволни тоққа олиб чиқиб кетдилар. Ҳазрат соҳибкироннинг амри билан эса асирларнинг барчаси озод қилиндилар. Ўша кунги урушда шижоат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган Малик Муҳаммад Убахий Сафед қуруқ қалъасига кутвол этиб тайинланди...

Хумоюн мавқаб жумоди ул-аввал ойининг 11-куни (1393 йил 25 мартда) Навижонга келиб тушди. Сўнг Тавонкар довони орқали Шери мардон ва Харжинни босиб ўтиб, жумоди ул-аввалининг 14-куни (1393 йил 28 мартда) Жуям мавзеъига келиб қўндилар. Шу ерда Шох Мансурнинг қаердалиги, ҳол-аҳволи суриштирилди. Буни аниқ-

лаш кийин бўлмади. Кўпчилик биларкан. Маълум бўлишича, айнан ўша пайтда у Шерозда экан. Ҳазрат соҳибкирон фируз асар лашкарни олиб ўша кунгек йўлга чиқдилар. Йўлда илгари олдинга юборилган хабаргирлар Шероздан янги маълумот олиб келиб қолишди. Шох Мансур Шероз ёнида катта кўшин тўплаб урушга шай бўлиб турганлиги маълум бўлди. Унинг туғи остига жамланган лашкар уч-тўрт минг отликдан ортик эмас, лекин уларнинг барчаси зирх ва жавшонга ўралиб олган ва мукамал қуролланган экан.

Шу ерда, Шероз ёнида, икки ўртада каттик уруш бўлди. Ҳар икки тараф бир-бирининг ёкасида олиб савалашаётган бир вақтда Шох Мансур хийла ишлатмоқчи бўлди. У кичик бир тепаликнинг устида жангнинг боришини кузатиб турган Темурбекни бир ёқлик қилмоқчи бўлди. Шу пайт унинг ёнида бор-йўғи ўн-ўн бир йигити бўлиб, атрофида захира кўшини кўринмасди. Қоровули ҳам кўринмайди. «Айни кулай пайт,— деди ичида Шох Мансур,— уни бирёқлик қилсам, марра бизники. Бошсиз қолган лашкар чўпонсиз подага ўхшайдур. Пода эса қалтак кўтарганники бўлади. Шундай мақсад билан Шох Мансур икки юз сара йигитини Темурбек турган тепаликка жўнатди. Албатта, кучлар тенг эмасди. Шох Мансурнинг йигитлари у ер-бу ерда турган қоровулларни даф қилиб, ҳазрат соҳибкирон турган ерга ёриб кирдилар ва Амир Темурга ташландилар. Шох Мансурнинг йигитларидан бири ҳатто унга икки марта қилич урди. Биринчи чопганда, қилич ҳазрат соҳибкироннинг бошига тушиши мумкин эди, Одил ахтачи қалқони билан уни тўсиб қолди. Иккинчисида ўша йигит унинг чап елкасини мўлжалга олди, лекин Қори ясовул олдидан чиқиб тўсиб қолди. Қилич унинг кифтига тегиб, захмдор қилди. Маҳмудшоҳ, Таваккал бовурчи, Одил ахтачи ва Омоншоҳ чолиб келиб, ҳазрат соҳибкиронни чор атрофдан ўраб олишди ва то уч-тўрт марта захмдор бўлиб, отдан йиқилгунча жанг қилдилар. Ўн бир сипоҳийдан фақат уч киши тирик қолди. Ўшанда Темурбекнинг ўзи ҳам ёв билан шердай олишди. Лекин кўпчилик-кўпчилик-да. Душманнинг устунлиги тобора сезилиб борди. Амир Темур ва тирик қолган шериклари оғир аҳволга тушиб қолдилар. «Ҳаъмаси тамом?» — деди Темурбек ўз-ўзига,— тақдири азал шул эканда! Илож қанча?» У энди ҳеч нарсани ўйламас, фақат жон-жаҳди билан қилич чопишарди. Бошқа одам бўлганда тирик қолишни афзал кўриб, аллақачон таслим бўларди ёки жанг майдонини ташлаб қочиб қоларди. Аммо Темурбек

ундайлардан эмасди. «Жанг майдонидан ё ғолиб бўлиб, ёки шахид бўлиб чиққан афзал», — дер эди у ҳамма вақт амирларга. У шу пайт асир тушиб тирик қолишдан шахидликни афзал кўрди ва уни чор атрофдан сиқиб келаётган ёғий билан олишишда давом этди. Охири ёнида бир навқари қолди. Шу пайт унинг ўнг тарафидан «тирик ушлансин!» — деган хитоб эшитилди. Шох Мансурнинг йигитлари Темурбекни чор атрофдан сиқиб келабошладилар. Кимдир уни мўлжалга олиб сиртмоқ отди, лекин Темурбек сиртмоқни қилич билан узиб ташлади. Аҳвол шу тарзда кетадиган бўлса, яна қанча вақт чидаш мумкин? Ҳар нарсанинг ҳадди ва имконият ҳофизаси бор. Шер бўлганда ҳам бундан ортиғига чидаши кийин. Темурбек энди ҳаётдан умидини узди. Эссиз, катта тажриба ва шунча куч бўлатуриб, тасодиф қурбони бўлиб турибди. Шу пайт унга ҳеч ким ёрдам қилолмайди. Қўшиннинг асосий қисми бироз оқисда — жанг майдонида. Ўзи билан ўзи бўлиб ётибди. Захирадаги ўн икки қўшин тепаликнинг шундайгина ёнгинасида, пастроқда турибди-ю, тепаликда нима-лар бўлаётганидан бехабар. Теварак-атрофда қоровул қисмлар бор. Уларга нима бўлди — номаълум. Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг кўзига хотинлари ва болалари кўринди. Шосуманда турганида уларни Самарқанддан олдириб келиб кўришиб олганидан хурсанд бўлди. Худди билгандай шу ишни қилган экан, ўшанда. Энди уларни бошқа кўрмайди. Эссиз. Э, аттанг... Шу пайт Тангри тасолонинг илҳояти билан шу атрофда сурон овози эшитилди: «Олға! Тезроқ! Ушла! Ур!» Бу — захирадаги қўшинлардан бирининг йигитлари эди. Олишув пайтида имкон топиб, Темурбекнинг навқарларидан бири чопиб бориб аҳволни заҳира қўшинлари тепасида турган амир Сулаймоншоҳга хабар қилган экан. Уларнинг қораси кўриниши ҳамон Шох Мансурнинг одамлари тум-тарақай бўлиб қочдилар.

Қатта жангоҳда ҳам ғалаба насими Темурбекнинг туғи сари эса бошлади. Амирзода Муҳаммад Султон муҳолиф лашқарининг ўнг қаноти устидан зафар қозонди. Амир Мубашшир ва у билан бирга турган амирлар душман орқасига ўтиб олиб жангга тутиндилар. Амирзода Муҳаммад Жаҳонгир ёғийнинг сўл қанотини синдирди. Бош қўлда турган амир Оллоҳдод билан Шайх Нуриддиннинг қўшинлари ҳам шиддат билан ҳужум бошлаб, душманнинг марказ қисми устидан ғалаба қозондилар. Шу пайт қўллардан бирида турган амирзода Шохрух Шох Мансур турган душман илғорига ташланди ва уни барбод қилди.

Шох Мансурнинг отига ўк тегди ва йнқилатуриб эгасини босиб тушди. Шу пайт амирзоданинг баходирларидан Лоим қавчин чоғиб унинг тепасига борди-ю, бошини шартта кесиб олди ва олиб бориб соҳибқироннинг оти туёғи остига ташлади.

Ўша дам Олий ўрдунинг орқа тарафида душманнинг муқаммал кўшини пайдо бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бу сафар ёлғиз эмасди. Енида захирадан келган бешта кўшин ва яна кўшини билан амирзода Шохрух шу ерда эди. Улар шиддат билан ёғий устига ташландилар. Душман уларнинг салобат ва ҳайбатидан кўрқиб, қочишни ихтиёр қилди. Амир Темур бир-икки кўшинни унинг кетидан таъқиб қилиш учун юборди.

Хулласи калом, Шох Мансур устидан катта ғалаба қозонилди. Ҳазрат соҳибқирон музаффар ва қомронлик билан Диниконга келиб тушди. Эртаси куни жумоди ул-аввалнинг 15- куни (1393 йил 30 мартда), қуёш ҳали тулуғ қилмай туриб, ҳумоюн мавқаб ва музаффар кўшинлар дорулмулк Шероз сари юзландилар ва шаҳарнинг тўққиз дарвозасидан бири бўлмиш Дарвозайи саломга келиб тушдилар. Лашқар бу улкан, бой ва мустаҳкам шаҳарни чор атрофдан қуршаб олди. Арқони давлатдан баъзиларига шаҳар ичига кириш ва унинг тамом қалонтарларини тўплаб, улар иштирокида ҳокимнинг хазинасидаги бойликларни жамлаб ҳумоюн ўрдуга олиб келиш буюрилди. Буларнинг ҳаммаси шу ернинг ўзида амирлар билан лашқарга тақсимлаб берилди. Шундан кейин шаҳар халқидан моли омон йиғишга тутиндилар. Эришилган катта ғалаба хусусида ёзилган фатҳномаларни шамолдан тез учувчи шатурпарилар барча мамлакат ва вилоятларга олиб кетишди. Буюк ғалаба шаънига Мовароуннаҳрнинг барча шаҳарларида катта тўю томошалар бўлди...

Музаффарийлар хонадонининг тирик қолган бошқа вақиллари итоат ва тобеълик қамарини белга боғлаб, Амир Темурнинг олий остонасига бош уриб келишга мажбур бўлдилар. Шох Яхё фарзандлари билан Язддан, Султон Аҳмад Қирмондан малоик ошёнлик ўрдуга келиб, ҳар бирлари ўз ҳолича ҳазрат соҳибқиронга пешқаш ва ҳадялар тортик қилдилар.

Тўю томошалар ўтиб бўлгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Форснинг аён ва арқони давлати, дин арбобларини тўплаб кенгаш ўтказди. Амир Темур кенгаш иштирокчилари муҳокамасига Форс вилоятининг тахтига қимни ўтказиш масаласини қўйди.

— Форс вилояти Элхонийлар ҳокимияти барбод бўлгандин кейин маҳаллий нуфузли аслзодалардин Абу Исхок Инжунинг илгига ўтғон эрди. Оли Музаффариянинг асосчиси Шарафиддин ал-Музаффар бир пайтлар Элхон Ғозонхон кўшинида мингбоши бўлиб хизмат килур эркан. Элхон Абу Саъид ўлгандан кейин ўғли Муборизиддин Мухаммад Форсни тортиб олиб, ўзини подшоҳ, деб эълон килди. Кейинча Ирокни ҳам кўшиб олди. Хуллас, алар подшоҳлар хонадонига мансуб эрмаслар. Шунга карамай, биз уч йиллик юриш охирида Форс бирлан Ироқи ажамни аларнинг ўзлариға топшуриб кетғон эрдик. Алар эрса, мана ўзингиз кўрдингиз, хилоф иш тутиб, кўп қурбонлар берилишиға сабабчи бўлдилар. Хўш, эмди бу мамлакатнинг инон-ихтиёрини кимнинг илгига топшириш тўғри бўлур. Яна ўшал Музаффарийларгами? Алардин тирик қолғонлари ҳали бирканча. Баъзилари айни шу пайтда мажлисоро бўлиб ўлтиришибдурлар. Аҳли мажлис нени раво кўрса, шунга амал килурмиз.

Темурийзодаларнинг бу хусусдаги фикри маълум эди. Улар Форс билан Ироқи ажамни энди Музаффарийларга топширишга тарафдор эмасдилар. Буни Амир Темур яхши билар эрди. Шунинг учун у мажлисда ўлтирган шайхулислом ва Шероз билан Язднинг боёнларига назар ташлади. Ҳазрат соҳибкирон уларнинг ҳам фикрини билмокчи эди.

Шайхулислом бир томок кириб олгач, сўз бошлади:

— Сўзингиз ҳақ, аълоҳазрат. Тарихдин маълумки, фотиҳлар одатда тасарруфига кирғон мамлакатлар тақдирини ҳамиша ўз майлларича ҳал килғонлар, бошқа бирлан кенгашиб ўлтирмағонлар. Ҳа, шундай бўлғон. Иштибокка ўрин йўк, жаноблар.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Шундайку-я, локин не бўлғонда ҳам мулк муқаддас. Бировнинг мол-мулкига дахлдор бўлмок дини ислом ва шариат конун-қоидалариға зиддир.

Кирмон ҳокими Султон Аҳмад унга ер остидан бир караб кўйди. «Бировнинг мулкиға қурол кўтариб келиш шариатда борму, ўзи?», деган фикр кечди унинг кўнглидан.

— Шундайку-я, аълоҳазрат,— деди яна шайхулислом,— локин раиятнинг тарбияти ва эл-юртнинг эмнияти деган гаплар ҳам бор, аслида. Қолаверса, мулк-Алло таолоники, уни истаган кишисига берадур, деб айтилган Аллоҳнинг муқаддас китобида.

Шайхулисом Оли Музаффария бундан кейин Аллох берган юртга бошка эгалик килолмаслигини айтди. Бу хусусда кўпдан-кўп далил-исботлар келтирди.

— Муҳаммад Ибн Музаффарнинг авлоди,— деди у сўзида давом этиб, сўнгги йилларда бир-бирининг мол-мулки ва жониға касд килиб турубдур. Бири хароб бўлса, иккинчиси бокмайдур. Рааёнинг ҳол-аҳволи эрса, тобора мушкуллашмоқда. Қисқаси, аҳолининг барча табакаси кийналғон. Сизни бу тарафларға яратган эгамнинг ўзи юборди. Бизни зулм ва таъдидин халос этғувчи халоскор сифатида юборди. Биз Оли Музаффариятнинг бундин буёғиға Форс ва Ироки ажам теласида туришлиғиға рози эрмасмуз, асло! Хадиси шарифда мана бундай уктириш бор: «Золимнинг золимлигини билатуриб, унга ёрдам бераман деб ёнида юргувчи одам диндин чикадур». Биз энди бу золимларни деб имондин ажралуб колишни истамайдурмуз. Биз эмди аларнинг пичоғини кайраб берувчи бўлиб колмайдурмиз, асло!

Шоҳ Мансурнинг ўғли Султон Ғазанфар шайхулисомга бир ўкрайиб кўйди. Унинг ҳозир килиб турган ишиға ғазоби келди, албатта. Шунча йил отаси билан тузнамак бўлиб келиб, ҳозир келгиндиларнинг оёғини ялаб турганини кара-я! Локин, ўқинишдин не фойда? Мажлис иштирокчилари орасида Шоҳ Мансур ва авлодини ёклаб чиқувчилар бўлмади. Ҳатто, деярли хар куни дастурхонида ўлтирган аълам домла Мужтаҳиддин Муртазо Яздий ҳам шайхулисомнинг ёниға кирди:

— Бундин буёғи мўмин-мусулмонлар зулму таъди исканжасида колмасун. Худо кўрсатмасун, унда мамлакат вайрон ва рааё парижонликка юз тутадур.

Бошкалар бош ирғаб, шайхулисом билан аъламнинг айтганларини маъқулладилар. Бундан рухланиб аълам домла Амир Темурга мурожаат килди:

— Эмди биз бечораларнинг Сиздин бошка мураббийимиз йўқдур, аълоҳазрат! Сизни Тангри тасло хамиша ўз паноҳида сакласун, салтанатингиз пойдор ва абадий бўлсун, омин!

Ўлтирганларнинг барчаси аъламга эрғашиб, кўллари-ни дуога очдилар.

— Аллоху акбар!

Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон Форс мамлакатининг инон-ихтиёрини яна ўша Шоҳ Мансур авлодига топшириш фикридан кайтди. Жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1393 йил 7 апрелда) Оли Музаффариянинг тирик колган барча аъзоларини хибсга олиб, мол-мулкни мусодара

килиш ҳақида фармони олий эълон қилинди. Ушанда Форс мамлақати забтини Темурбек фарзанди аржуманди амирзода Умаршайхнинг иктидорли қўлига топшириб, амирлардан бир нечтасини, хусусан, Бердибек, Умар, Муайяд ва Суюнчик баходирни қўшини билан унинг ёнида тусқол қилиб қолдирди. Хос амирлардан Баён Темур, Таваккал барлос, Муллаш Аперди, Давлатхўжа ва бошқаларни амирзодага мулозим этди.

Ушанда Амир Темур ўз вақтида Шох Мансурдан жабр кўрганларнинг ҳам бошини силади. Шох Шужоҳнинг ўғиллари Султон Шиблий билан Зайнобиддин кўзига нил тортилиб зиндонда ётган эди, уларни озод қилиб Самарқандга жўнатди ва ўша вилоятдан уларга иктоъ таъйин этди. Султон Шиблий билан Зайнобиддин умрининг охиригача ана шу иктоъдан баҳраманд бўлиб кун кечирдилар. Лури бузургнинг хокими отабек Пир Аҳмад ҳам ўша Шох Мансурдан кўп жабр-ситам тортган эди. Ҳазрат соҳибкирон унинг ҳам бошини силади, мамлақатини ўзига қайтариб берди ва Шох Мансур замонида Лурдан Форсга хонакўч қилинган икки минг хонадон табааларини ҳам қайтариб, юртига жўнатди.

Амир Темур Форснинг кўзга кўринган аҳли синоати ва катта олимларидан бир гуруҳини, аҳлу оиласи билан Самарқандга кўчиртириб, хижрий 795 йил жумоди ул-охир ойининг 27-куни (1393 йилнинг 11 майи) лашкарни Исфаҳонга қараб етаклади. Йўл-йўлакай сайду саёҳат билан ўн икки манзилни босиб ўтиб, ражаб ойининг 8-куни (1393 йил 20 майда) Кумша деган ерда тўхтадилар. Шу ерда бадавлат кишилардан бир гуруҳи ҳазрат соҳибкироннинг истикболига чиқиб, унга катта совға-саломлар топширдилар, лекин Оли Музаффария ҳақида ҳар турли гапларни айтиб, кўнглига ғашлик солдилар. Улар чиқиб кетгач, ҳазрат соҳибкирон аркони давлатни йиғиб, ўртага маслаҳат солди. Лекин улар ҳам «айтилгон гапларда жон бор», дедилар. Хусусан, амир Бердибекнинг мулоҳазаси Темурбекка каттиқ таъсир қилди.

— Шероздағи мажлисда, — деди у эгилиб таъзим қиларкан, — мен зўр эътибор ила Султон Ҳазанфар бирлан Шох Яҳёни кузатиб ўлтиргон эрдим. Шайхулислом ҳазратлари аларга энди мулкни ишониб топшириб бўлмаслиғи хусусида далил-исбот билан сўзлаб тургонларида унга ер остидан хўмрайиб қараб қўйдилар. Сиз гапираётганингизда ҳам шундай қилдилар, аълоҳазрат.

Амир Темур унга эътироз билдирди:

— Нима бўпти? Шундай бўлиши табиий, албатта.

Молу мулкидин ажралиб турғон бир пайтда, жони кўзга кўринадиму? Қовок солмай тиржайиб бизга таъзим қилсунларму?!

Амир Бердибек бўш келмади:

— Шундайку-я, аълоҳазрат, лекин алар тарафидин хавф-хатар йўқ деб ҳам айтиб бўлмайду. Юртларидин кетишимиз бирлан яна исён кўтармасалар, деб кўрқамен. Ахир, бундин аввал ҳам шундай бўлғон-ку? Тўхтамишхон бунга жонли мисол бўлмайдуруму?

Ҳазрат соҳибқирон ўйланиб қолди. Ҳақиқатан ҳам Бердибекнинг гапида жон борга ўхшайду. Темурбек бундан икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушни эслади. Дашту биёбон ва зах ўрмонларда чеккан азоб-укубатлар, берилган қурбонлар эсига тушди. Эронзаминга қилинган уч йиллик уруш азоби ҳам хотиридан кечди. Шунга қарамай, ўшанда Шох Мансурнинг бошини силаб, мамлакатини ўзига қайтариб берган эди. У бўлса, берган сўзи ва аҳд-паймонидан қайтиб, гарданкашлик қилди, унга қарши исён кўтарди. Мана бунинг оқибати ҳам яхши бўлмади. Одамлар қийналди, қурбонлар берилди. Ҳамма тарқалиб ёлғиз қолгандан кейин Амир Темур бу ҳақда кўп ўйлади, ўз-ўзи билан кенгашди. Охири, эрта билан нонуштадан кейин Султон Маҳмудхоннинг хузурига борди. У вазири аъзам билан нималарнидир сўзлашиб ўлтирган экан. Темурбекка кўзлари тушиши билан вазири аъзам сапчиб ўрнидан турди ва четга ўтиб қўл қовуштирди.

— Ассалому алайкум, аълоҳазратлари!

Темурбек хонга хиёл эгилиб таъзим қилди. Сўнг бош ирғаб вазири аъзам билан сўрашди.

— Ва алайкум ассалом, амири кабир ҳазратлари! Ўлтирсунлар, марҳамат! — хон ҳазрат соҳибқиронга ёнидан жой кўрсатди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Темурбек Оли Музаффариянинг тирик қолғон авлоди хусусида кечаги кенгашда бўлган фикрларни қисқа тарзда уларга сўзлаб берди. Хон аввалда ўзи бир фикрга келолмай, индамай ерга қараб ўтирди, сўнг «Фикрларинг бўлса айтақолинглар», деган маънода дам Темурбекка, дам вазири аъзамга қараб қўйди. Лекин иккалаларидан ҳам садо чикмади. Шундан кейин хон Амир Темурга деди:

— Нима қилсак эркан, эмди аларни? Сиз нима дейсиз, жаноби амир?

— Ихтиёр Сизда, аълоҳазрат, мен бор гапни айтдим-қўйдим.

Хон бош тебратиб унинг гапини маъкуллади. Бир неча дакика индамай ўлтиргач, ҳамсухбатларига бир-бир назар ташлаб олиб, гапни узоқдан олди:

— Тўхтамиш ўғлон ҳали тирик. Хизрхўжа ўғлон ва анинг гумашталари ҳам бирёқлик қилингунча йўқ. Шунини билиб туриб, яна бир хавфли душман зинда қолдирилса, қандок бўлур эркан, жаноблар?

Хон яна Темурбекка тикилди. У эса индамай ерга караб олди. Вазири аъзамдан ҳам садо чикмади. Ихтиёрни улар хонга бердилар. Хон буни англади ва мушыйи хосни чакиртириб бу хусусда ўз амру фармонини эълон қилди:

— Ҳоконлар ҳокони, тамом Чигатой улусининг хукмфармоси Муборизиддин Султон Маҳмудхон сўзумиз!

Рааё ва бараёга, эл-юрт ва мамлакатга қилган таъди ва зулми учун, бизнинг хумоюн салтанатимизга бўйин товлаб исён кўйиға кирғонлари учун Оли Музаффариянинг тирик қолғон барча эрлари ясоқга етказалсун!

Эртаси куни эрталаб чопар хоннинг фармонини Шероъга олиб кетди...

Орадан икки кун ўтиб, 1393 йилнинг 13-май куни хумоюн ўрду Исфахонга келиб тўхтади ва хон, ҳазрат соҳибкирон ҳамда аркони давлат беш кун мобайнида (1393 йил 17-майгача) Нақши жаҳоноро боғида истикомат қилдилар. Сўнг яна йўлга чиқиб, Жарбадақон, Саҳройи фарроҳин, Хардара орқали ражаб ойининг 28-куни (1393 йилнинг 10 июн куни) Ҳамадонга етиб келдилар. Уша куни амирзода Мироншоҳ билан амирзода Шохрух ҳам уғруқни олиб Деҳи Алавиядан келдилар. Сароймулк хоним, Тумон оғо ва шахзодалар Ҳамадоннинг боғи эрамга ўхшаш бир чорбоғига тушиб, эртаси куни ҳазрат соҳибкироннинг шарафига шу ерда катта тўй бердилар. Тўйнинг эртасига Амир Темур Озарбайжон, Рай, Дарбанд, Боку, Ширвонот, Гилонот ва ундан то Румгача бўлган ерларни амирзода Мироншоҳга инъом этиб, унинг муборак бошини фарқадонга етқизди.

Ҳижрий 795 йил шаъбон ойининг 13-куни (1393 йил июн ойининг 24-куни) олий мавқаб ва лашкар Ҳамадондан кўчди. Йўл-йўлакай Илма қирқ марғузори, Туман ва Бешбармоқ саҳроларида, Гунбазак ва Барқундук мавзеъларида шикор ва сайру саёҳат билан машғул бўлдилар. Барқундукдан тахминан тўрт фарсах йўл босиб ўтгач, йўл устида амирзода Мироншоҳнинг чопари келиб қолди. Амирзоданинг мактубидан маълум бўлишича, Сарик Усмон туркман тоғ орасида катта кўшин жамлаб, зафар асар лашкарнинг йўлини тўсиб ўлтирган эмиш.

Туркманлар тор даралар ва сўқмоқларни ҳам эгаллаб, хабаший ва яна бир неча номлари маълум бўлмаган қалъаларда мустаҳкамланиб олишган эмиш. Ҳазрат соҳибқирон лашкарни кичик-кичик фавжларга бўлиб, тажрибали амирлар ва беклар етакчилигида ўша дара ва қалъалар сари юборди. «Эҳтиёткорликни кўлдин бой бермангиз, кечалари асло гулхан ёкмангиз, душман қораси кўринганда, уни айланиб ўтиб, оркадин зарба берингиз», деб тайинлади. Ўзи эса Окбулоқда қолди. Ҳар иккала тарафга озми-кўпми талофат етказган бу уруш 1393 йилнинг июл ойи ичида қарийб ўттиз кун давом этди. Охири-оқибат Сарик Усмон шикаст топиб, тирик қолган одамлари билан тоғу тош орасида гойиб бўлди. Туркманларнинг ҳад-ҳисобсиз мол-қўйи ва отлари ўлжа олинди, хотин-халажи ва болалари эса асир тушди.

Ҳазрат соҳибқирон Окбулоқда турганда, ўша хижрий 795 йил шаввол ойининг 3-да (1393 йил 12 августда) Бағдоддан Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси келди. Муҳтарам зот шайхулислом Нуриддин Абдурахмон ал-Исфароиний элчиларга бошчи экан. Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром ила кутиб олди. Чунки Тожддин Ҳасан бузург асос солган бу сулола Ирок, Курдистон ва Озарбайжондайн катта мамлакатлар устидан ҳукм юргизишидан ташқари, жалойирийлар Чингизхон даврида ҳам, ундан аввал ҳам нуфуз ва эътибор жиҳатдан барлослар билан бир қаторда турган, улар билан борди-келди қилган халқ эди. Қабул маросими ҳар қачонгидан ортиқ бўлди ва зўр тантана билан ўтди. Унга арқони давлат ва амирлардан бўлак ҳазрат соҳибқироннинг хотинлари, барча катта-кичик шахзодалар, шунингдек, машойихи киром ва уламаойи боэҳтиром ҳам таклиф этилган эди. Таажжубки, элчидан талаб қилинадиган одатдаги расмиятчилик — тобуғ расми, — ҳеч ким қутмаган бир ҳолда, бугун бузилди. Элчини эшик оға билан ўнларни қоралаб қолган Халил Султон олиб кирдилар ва тахт поясига етаклаб олиб бориб қўйдилар. Элчи хон билан Амир Темурга икки букилиб салом берди, қўйнидан соҳибининг мактубини олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб ёнида турган шахзодага берди. Амирзода Халил Султон мактубни олиб тахт поясига кўтарилди ва бир оёғи билан тиз чўкиб, уни икки қўллаб хонга узатди. Хон тавозеъ ва такаллуф билан уни ўнг тарафида ўлтирган Амир Темурга берди. У мактубнинг уёқ-буёғини айлантирган бўлиб, сал нарироқда ўлтирган вазири аъзамни имо билан чакириб, мактубни унинг қўлига тутқизди. Салом-

алик ва ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин ҳазрат соҳибқирон элчига ёнидан жой кўрсатди. Элчининг одамлари Султон Аҳмаднинг катта ҳашамдор сандукқа солинган совға-саломини олиб кириб, тахт поясига кўйдилар ва қўл қовуштирганча орқалари билан юриб кўринишхонадан чикдилар. Темурбек бутун маросим мобайнида Султон Аҳмаднинг элчисига алоҳида мулозамат кўрсатиб ўлтирди. Аркони давлат ва аъёни мамлакатнинг кўпчилиги ортикча бу такаллуфлардан таажжубланиб ўлтирдилар. Бунақаси илгари кўрилмаган эди-да. Аҳли мажлис бунинг сабабини билолмади. Баъзилар буни Султон Аҳмад жалойирнинг халифалик тахтида ўлтирганидан қидирсалар, бошқалар ҳазрат соҳибқироннинг динпарварлигидан топдилар, чунки элчи доруссалом Бағдоднинг шайхулисломи эди.

Маросим тарқалгач, хон, Амир Темур ва вазири аъзам қолишиб Султон Аҳмад жалойирнинг мактуби мазмуни билан танишдилар, жавоби хусусида ҳам кенгашиб олдилар. Мактуб умуман дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик руҳида битилган экан. Унда хусусан мана булар ёзилган эди: «Тобеълик ва хизматкорлик камарини жон белимизга боғлаб, амру фармонлариға мунтазир бўлиб турадурмиз. Локин ҳазрат соҳибқироннинг шон-шухрати ва шукуҳидин чўчуб, малоик ошён остоналариға бош уриб боролмаётибмиз. Агар аълоҳазратлари доруссалтанатға келишни ихтиёр қилғудай бўлсалар, бошимизни Сидрат ул-минтаҳоға етқизғон бўлур эрдилар. Ўшанда шаҳар дарвозаларининг калидларини он ҳазратнинг мулозимлари илгиға топширишдек шарафға мушарраф бўлғон бўлур эрдик».

Икки кундан кейин хон билан ҳазрат соҳибқирон элчини алоҳида қабул қилдилар. Хон элчига жавоб мактубини берди ва «хамма гап шу ерда битилғон», деди.

— Локин яна бир бор таъкид этмоқчимизким, — деди Амир Темур хондан кейин, — биз Султон Аҳмад аълоҳазратларидин дилтанг эрмасмиз. Буни аввалги мактубларимизда ҳам изҳор қилғон эрдик, — шу ерда Амир Темур хонга қараб кўйди. Султон Маҳмудхон бош ирғиб унинг гапини тасдиқлади.

— Ори, аълоҳазратлари, бундин бизнинг ҳам хабаримиз бор, — деди элчи қуллук қилиб.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз фақат он ҳазратнинг Қора Юсуфни, ўша йўлтўсар қарокчини қўллаб-қўлтиқлаб турғонлари ва хатто ул бадқирдор бирлан қўшулиб, Озарбайжонни хавф-

хатар гирдобига тортаётганларидин бир қадар таажжубда эрурмиз.

Хон бош ирғаб ҳазрат соҳибкироннинг бу гапига ҳам хайрихоҳлик билдирди.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Бу ишга Қора Юсуф, он ҳазратдин бошка Рум султони ҳазрат Боязидхонни ҳам тортиш ниятида юрибдур.

Амир Темур гапи қандай таъсир кўрсатганини билмоқчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Элчи ҳазрат соҳибкирон жавоб кутаётибди деб ўйлаб шоша-пиша деди:

— Бу гаплардин бизнинг хабаримиз йўқ, аълоҳазрат, локин доруссаломда шунга ўхшаш миш-мишлар юрибдур.

— Миш-мишлар денг? — амир Темур таажжубланди ва элчига оҳиста ер тагидан қараб қўйди. Хон ҳам элчига бир қараб қўйди.

Элчи ўзини бир қадар ноқулай сездди. Ҳар қанча билмасликка олса ҳам бўлмади. Хон билан Темурбек унинг гапларига ишонишмаётибдилар. Бунга ишониб бўлармиди? Шайхулисломдай олий мартабали бир зотнинг давлат ишларидан беҳабар бўлишига қим ишонарди? Яна тожу тахт соҳибининг муҳибби бўлатуриб, шайхулисломнинг ҳақиқатан ҳам Султон Аҳмад билан Қора Юсуф ўртасидаги муносабат — Бағдод билан Истамбул ўртасида сўнгги пайтларда бирмунча жонланиб кетган борди-келдидан тўла хабари бор эди. Лекин бунга айтолмасди. Бундай қилгундай бўлса элчи эмас, балки жосус бўлиб қоларди. Бу ёғига бўлмади. Шайхулислом сукут саклаб ўлтираверди. Лекин Амир Темур ҳам анойилардан эмасди. Бир ишга аҳд қилдимиз, қилмасдан қўймасди. «Ҳа, қари тулки, ҳамма гапдин хабаринг бор, локин айтгинг қелмайдур. Хотиржам бўл, айтмаганингга қўймайдур-мен», — деди у ичида ва элчини яна гапга тортди:

— Қора Юсуфни Сиз ҳам яхши билурсиз, ҳазратим. У дину диёнатсиз бир шахс. У ҳатто ғайридин гуржийлар билан ҳам оғиз-бурун ўпишган. Султон Аҳмад билан Боязидхонга нима бўлди ўзи? Иккалалари ҳам аслзода, шавкатли подшоҳлар. Яна Қора Юсуфнинг қимлигини билатуриб-а?!

Элчи яна ўзини гапдан олиб қочди. Тўғриси, иккиюзла-мачилик қилди.

— Балким аълоҳазрат (у Султон Аҳмад жалойирни назарда тутди) Қора Юсуфнинг қимлигини хабарлари бўлмаса керак.

— Ха, билмайди-я. Жуда биледи-да,— хон зарда билан элчига назар ташлади.

Хазрат соҳибқирон сўзида давом этди:

— Хазрати олийларни кўп бор огохлантирғон, кўп нарсани уктирғон эрдик. Афсуски, сўзимизни ел учириб кетди. Фойдаси бўлмади, хазратим. Аксига олиб, Султон Аҳмад бирлан Қора Юсуф ўрталаридаги дўстлик риштаси тобора мустаҳкамланиб борапти.

Элчи яна сукут саклади. Амир Темур эса гапида давом этди:

— Султон Аҳмад, Боязидхон ва биз аслида бир халқ фарзанди эрурмиз. Афсуски ҳасад, ўзгаларнинг ифвоси, айникса, тангназарлик бизни борғон сари ўзлигимиздин оздириб қўяётир.

Хазрат соҳибқирон шу ерга келганда яна шайхул-исломни имтихон қилди — унинг кўзларига тикилди. Элчи ҳам бир каради-ю, сўнг кўзини хазрат соҳибқирондан олиб кочди. Ҳамма бало шунда эдики, фитнес-фасод кўзгаб юрган одамларнинг ҳаммасини ҳам билмасди у. Буни унинг кўзи айтиб турибди. Темурбек бунга ишонч ҳосил қилди. Шу боис ўша фитнес-фасод кўзгаганларни ўзи айтиб берди.

— Булар, хазратим, аслида фарангийлар бирлан чинмочинликлардур. Тарихдин маълумки, чинмочинликлар бир замонлар турли йўллар ила туркларни бир-бири бирлан уруштириб Улуғ турк ҳоконлигига барҳам бердилар. Шарқ мамлакатларининг беҳисоб бойлиги эрса, фарангийларни уйқусидан бедор этиб турибдур. Қудратли Рум ва Боязидхондай шавкатли подшоҳ бўлмаганда, фарангийлар аллақачон мўру малағ бўлуб шарқ мамлакатларига бостириб кирган бўлур эрдилар. Фарангийларнинг Боязидхонни дафъ этишга кучлари келмай турибдур. Аксинча, уччаламиз — Боязидхон, Султон Аҳмад ва биз бир бўлсак, аларнинг шарққа кучи етмайдур. Агарда бир-биримиз бирлан ёвлашиб, тепалашишсак, аларга омад келадур, ёвуз ниятлари тезроқ амалга ошадур. Наҳотки, Султон Аҳмад бирлан Боязидхон буни тушунмасалар?!

— Тушунмайдулар алар, кўзларини ғурур пардаси қоплағон аларнинг, Темурбек,— хон қисик кўзларини каттарок очишга тиришиб, тиззасига мушт урди.

Амир Темурнинг бу гапларига эътироз билдириб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси Темурбекнинг фикрига қўшилишдан бошқа чора топмади. Хоннинг вазоҳатидан ҳам кўрқди.

— Гапларингиз тўғри, аълоҳазрат, буни албатта султонимизга еткурурмиз.

— Еткузинг, таксир. Султонингизга бор гапни айтингиз. Ижобатга олсалар, ҳаммамиз учун яхши. Авлодларнинг дуосига қолурмиз. Акс ҳолда...

Элчи уни шу ерда бўлди:

— Йўк, йўк, аълоҳазрат, бунга йўл кўйиб бўлмайдур.

Амир Темур элчига миннатдорчилик билдирди. Уни ва ҳамроҳларини кимматбаҳо сарупо ва совға-саломлар билан сийлади. Сўнг Султон Аҳмад жалойир учун ажратилган совға-саломлар ва дўстлик, ҳамжиҳатликка чорловчи мактуб билан қайтишларига ижозат берди.

Элчидан кейин хон ҳам фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Амир Темур уни ташқаригача кузатиб кўйди ва шундайгина чодир ёнида турган мулозимлари ва курчиларига топшириб, яна чодирга қайтди. У анча вақтгача танҳо ўлтирди. Султон Аҳмаднинг мактубини қайта-қайта ўқиб чиқди. Ҳаммаси яхши. Дўстона руҳда ёзилган мактуб. Локин унинг бир ери ёкмади Амир Темурга. «Биз Эронзамин, Диёри араб ҳамда Туркистон замин устидин кўп асрлар ҳукм юргизиб келган улуғ халифаларнинг меросхўри бўлиб, аларнинг тахти устида барқарор бўлиб ўлтирурмиз», деб айтилган эди, унинг бир ерида. Бу гапларнинг маъносини англаш унча қийин эмасди. Бу билан Султон Аҳмад жалойир халифаликни даъво қилаётган эди. Шундай бўлгач, унинг бол томиб турган сўзларига қандай қилиб ҳам ишониш мумкин? Султон Аҳмад жалойир бу ерда тилёғламачилик қилмаётибдурми? «Ҳа, майли,— деди ҳазрат соҳибкирон пировардида,— ўша Бағдодга борғоч уёғини кўрурмиз. Ахир, ўзи бизни доруссалтанатга таклиф этиб турибдур-ку!».

Амир Темур Султон Аҳмад жалойирнинг элчиси жўнаб кетиши ҳамано Ироқи араб ва Бағдод устига юриш бошлашга қарор берди. Биринчи навбатда амирзода Шохрухни уғрук билан Султонияга жўнатди. Амирлар ва беклар лашкарни таҳқиқ қилиш, одамларни ҳам, чорполарни ҳам емиш-ичиш билан бир-икки ойга етадиган қилиб таъминлаш ҳақида махсус фармойиш олдилар. Йўл оғир, олдинда сувсиз ерлар кўп эди. Шу сабабдан жарчилар жар солиб, «ҳар бир сипохий сув учун иккитадан меш олсун», деб эълон қилдилар.

Юриш тадорик охирига етгач, хижрий 795 йил шаввол ойининг 13-куни (1393 йил 22 августда) ҳазрат соҳибкирон кўшинини Бағдодга қараб етаклади. Чексиз биёбонлар ва доvonларни ошиб, Акабайи Иброҳимлакка етдилар.

Ҳазрат соҳибкирон шайхи раббоний Иброҳим Яҳёнинг нурга чўмган мазорини бориб зиёрат қилди, ўша азиз инсоннинг муқаддас руҳидан мадад тилаб, мазорнинг машойхлари, қорилари ва жорубкашларига садакалар улашди.

Ҳазрат соҳибкирон Ақабайи Иброҳимлақда турганларида Вотвот мунажжим ўрдубозордан бир гап топиб келди. Айғокчининг сўзларига қараганда, шу атрофда истикомат қилиб турган туркманлар алоқачи қаптарлар воситаси билан Султон Аҳмад жалойирни зафар асар лашкар хусусида хабардор қилишган эмишлар. Бошда Амир Темурнинг жаҳли чиқди ва Усмон баҳодирни чакиртириб, ўша бадкирдорларнинг таъзирини бериб қўйишни буюрди. Усмон қўнғирот таъзим қилиб, ташқарига йўналди. Лекин Амир Темур уни остонадан қайтарди ва «локин аввал обдон тафтиш қилинсин, сўнг чорасига киришулсин. Фақат гуноҳи исбот қилинганларгина ясоққа етказилсин», деб алоҳида таъкидлади.

Усмон баҳодир ҳазрат соҳибкироннинг ҳодиридан чиқиши билан Вотвот мунажжим унинг йўлини тўсди:

— Жаноби амир, йўқ демасалар, камина Сиз бирлан бирга борсам. Сардорларини таниймен. Аларни Сизга ўзим кўрсатиб берурмен.

Усмон баҳодир айғокчини яхши биларди. Уни деб яна қанчадан-қанча бегуноҳнинг ёстуғи қурийдиган бўлди. Шунинг учун ҳам уни жеркиб берди:

— Қилар ишни қилиб қўйдингиз, тақсир! Яна бирга боришингизга бало борму?

Усмон баҳодир уни четга суриб ташлади ва қўл силтаб йўлида давом этди. Вотвот мунажжимнинг мана бу сўзлари эшитилди унга:

— Жаҳл устида ҳакни ноҳақдин ажратолмай қолишингиз мумкин, жаноби Усмонбек. Шаштингиздин қайтинг!

Усмон баҳодир унга қайрилиб ҳам бокмай йўлида давом этди...

Ҳижрий 795 йилнинг 21- шавволида (1393 йил 1 сентябрда) зафар асар қўшиннинг қоровул қисми доруссалом Бағдод остоналарида пайдо бўлди. Лекин шаҳар атрофида ҳеч қандай лашкарнинг қораси кўринмади. Қалъа буржларида ҳам одам йўққа ўхшайди. Наҳотки? Наҳотки, Султон Аҳмад жалойир қочиб қолган бўлса? Шунча кучқудрат билан-а? Яқиндагина дабдабаси еру осмонни тутиб турган эди-ку?! Йўқ, бу ерда бир сир борга ўхшайди. Қоровул қисм бошлиғи шайх Али баҳодир ўйланиб қолди.

Нима килиш керак? Одамларини олиб хандаккача борсинму, ё? «Йўк, — деди у ўз-ўзига, яхшиси қоровулни шу ерда тўхтатиб, мангулойга хабар бериш керак». У шундай қилди. Амирзода Муҳаммад Султон мангулой кўшинлар билан қоровулдан бир фарсах нарида келаётган эди, Шайх Али баҳодирнинг ахборотини эшитиб, мангулойни келган ерида тўхтатди. Шайх Али баҳодирнинг чопарига эса «қоровул ҳам борган ерида тўхтасин ва ўша ерда мустаҳкамланиб, ёғийга қорасини кўрсатмасун» деб буюрди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг бундан аввал доруссаломга юборган хабаргирлари Бағдодда лашкар йўқлиги, Султон Аҳмад жалойир аллақачон бор-йўғидан кечиб, пойтахтни тарк этгани ва Дажланинг нариги тарафига ўтиб кетганлиги ҳақида муҳим маълумот олиб келдилар. Муҳаммад Султон бу қувончли хабарни зудлик билан ҳазрат соҳибқиронга етказди. Шундан кейин кўшинлар ҳаракатга келдилар. Улар шиддат билан йўл босиб, тез орада пойтахтга яқин ерга келиб тўхтадилар. Темурбек амирзода Мироншоҳга ўнг қанот кўшинлари билан доруссаломни ўнг тарафдан қуршаб олишни буюрди. Сўл қанотдаги лашкар амирзода Шохрух, катта амирлардан Шохмалик ва Шайх Нуриддин етакчилигида Бағдодни сўл тарафдан ўраб олди. Ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари эса амирзода Муҳаммад Султон билан биргаликда, ғулда турган қисмлар билан шаҳарга кун чиқиш тарафдан кириб бордилар...

Ҳа, дарҳақиқат шаҳарнинг Дажланинг сўл қирғоғида жойлашган бу катта қисми айни ўша пайтда лашкардан холи экан. Султон Аҳмад кемаларга тушиб аллақачон Дажланинг нариги тарафига ўтиб олган, кемаларни бўлса ёндириб юборган эди. Шунинг учун ҳам дарёнинг нариги ёғига ўтиш амри маҳол, бу азим дарёга бўлса кўприк солиб бўлмасди. Яна, аксига олиб, ўша кун эрталабдан хавони қалин булут қоплаб, қаттиқ шамол кўтарилди. Дарё соҳилига келиб ҳайкириб оқаётган дарёни томоша қилиб турган ҳазрат соҳибқирон кўли билан дарёга ишора қилиб, ёнида турган воқеанавис Тўхтамурод Шошийга деди:

— Қаранг, тақсир, Дажланинг бугун рафтори бузук-рок кўринадурми?

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат, — воқеанавис бундан қирқми ё эллик йил муқаддам машҳур икки шоир — Солмон Соважий билан Носир Бухорий шу дарё соҳилида туриб айтишган мушоирани эслади. «Ўшанда, — деди воқеана-

вис,— хожа Солмон Соважий Носир Бухорийни имтиҳон килиб деган эрканлар:

«Дажланинг рафтори букун вожаб мастонадур».

Носир Бухорий дарё кирғоғига ўрнатилган хашамли мрамар устунлар ва улар орасига тортилган занжирларга ишора килиб, жавоб қилғон эрканлар:

«Пойи магар занжир аро, лабда каф мастонадур».

Амир Темурга шеър маъқул бўлди ва вокеанависга миннатдорчилик билдирди:

— Кўп нафис шеър айтибдурлар шоирлар,— сўнг мийигида кулиб давом этди: — бу ахволда Дажласи курмағур занжирни ҳам узиб кетмаса, деб кўркамен.

Вокеанавис хазрат соҳибкиронга эгилиб таъзим қилди:

— Ҳақ гапни айтдингиз, аълоҳазрат.

Шу ерда Амир Темурни биркадар ташвиш босди. Энди нима қилиш керак? Султон Аҳмадни кўздан қочирмаслик зарур эди. У қочиб кутулиб кетгудай бўлса, кунмас-куни куч йиғиб халифалик тахти учун кураш бошлайди. Ундан ташқари, Ироки арабнинг катта қисми ҳали унинг қўлида. Демак, Султон Аҳмад жалойир хусусида кўзланган максад ҳали амалга оширилганича йўқ. Энди бирдан-бир чора нима килиб бўлса ҳам лашкарни дарёнинг нариги соҳилига ўтказиб олиш зарур. Лашкар бунақа азим дарёни энди кўриб тургани йўқ-ку. Бунда бирнеча йил муқаддам Илёсхўжа, Қамариддин ва Анқо тўрани қувиб борганларида Ардиш деган дарёдин ўтган эдилар! Икки йил муқаддам Тўхтамишхон билан бўлган урушда Адил отлик азим дарёдин ҳам ўтишган. Кўп ҳолларда кўприк ёрдами билан эмас, солу гупсарлар миниб ўтишган. Шуларни ўйлаб Темурбек бир қадар хотиржам бўлди. Уларнинг олдида Дажла нима бўлти? Худо хоҳласа, ундан ҳам ўтадилар. Хазрат соҳибкирон амирзода Муҳаммад Султон, амирзода Мироншоҳ ва катта амирларни шу ерга, Дажла бўйига кенгашга тўплади ва уларга қўшинлари турган ерда солу гупсарларни ишга солиб, дарёнинг нариги соҳилига ўтишларини буюрди. Муҳаммад Озодга эса ҳумоюн мавкаб учун бирон кема топиб келишни топширди. «Интилганга — Тангри ёр!», деб бекор айтишмаган эканлар. Хуллас, зафар асар лашкар Дажладан бир ҳафта деганда ўтиб олди, лекин қурбонлар ҳам берилди. Сузишни билмаган анча-мунча одам фарқ бўлди. Лашкар отларнинг бир қисмидан ҳам ажралди. Кечув бошланганининг учинчи куни Муҳаммад Озод дарёнинг нариги соҳилидан Султон Аҳмад жалойирнинг «аш-Шамс» отлиғ кемасини топиб келди. Ҳумоюн мавкаб ана ўша кемага

тушиб дарёдан ўтиб олди. Дарёдан эсон-омон ўтиб олиш хазрат соҳибкирон учун бир ғалаба бўлди, албатта. Лекин Ироки арабнинг калиди Султон Аҳмад жалойирнинг киссасида эди. Хал килувчи жанглар ҳали олдинда...

Қўшинлар кўрик қилингандан сўнг, хазрат соҳибкирон уларни шиддат билан олдинга бошлади. Сарсар ва ундан Кунботуга етганларида Ибож ўғлон, нўёнлар ва аркони давлат унинг олдида тиз чўкиб, хазрат соҳибкирондан «қайтиб Бағдодда турсангиз», деб илтимос қилдилар.

— Буёғи кип-қизил ҳаётсиз чўлу биёбон, аҳён-аҳёнда асов дарёлар ҳам учрайди, — деди Ибож ўғлон амирлар номидан, — азиз жонингиз хавф-хатар остида қолишини истамайдурмиз, аълоҳазрат. Буёғини ўзимиз охиригача етказурмиз, иншоолло. Хавотир олманг.

Амир Темур ўша пайт бир қадар тоби қочиб юрган эди. Буни амирлар, хусусан Ибож ўғлон ҳам сезиб юришарди. Шунинг учун бўлса керак, Ибож ўғлон амирлар номидан хазрат соҳибкиронга шу гапларни айтишга жазм қилди. Амир Темур амирларнинг ғамхўрлигидан мамнун бўлди, бироқ унинг хал килувчи дамларда лашкарни ташлаб кетадиган одати йўқ эди. Шунинг учун ҳам аъзойи бадани уюшиб турганига карамай, Ибож ўғлоннинг ҳеч бўлмаса, шу ерда қолиб бироз ҳордик чиқариш тўғрисидаги таклифини ҳам қабул қилмади.

— Бизнинг хусусимизда кўргузиб турғон ғамхўрликларингиз учун ҳаммаларингизга мингдин-минг ташаккур, дўстларим. Локин маъзур тутадилар, қўшин қаерда бўлса, биз ҳам ўша ерда бўлмоғимиз даркор. Буни ўзларингиз яхши биласизлар.

Амирлар уни кўндириш учун кўп уринишди, лекин бўлмади. Амир Темур бир сўзлик одам эди. Буни уларнинг ўзлари ҳам билишарди. Шунинг учун бундан ортик зўрлаб ўлтиришмади. Фойдаси йўқ. Амирлар-ку бу ҳасусда бошқа бир нарса дейишмади, аммо Ибож ўғлон шаштидан қайтмади. Кечкурун амирзода Мироншоҳ билан хазрат соҳибкироннинг хос табиби мавлоно Шамсиддин Табризий билан гапни бир ерга қўйиб, уларни ўзига шерик қилди. Эрталаб нонуштадан кейин ҳар уччалари хазрат соҳибкироннинг чодирига кириб тиз чўкдилар. Амирзода билан Ибож ўғлон қанча уринишмасин, барибир, бўлмади. Хазрат соҳибкирон «йўқ» деб туриб олди. Факат табиб унинг қаттиқ чарчагани ва бу аҳволда саломатлигини бой бериб қўйиши мумкинлигини айтганда, у бироз ўйланиб қолди. Лекин «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Фотиҳа ўқиб

Ўринларидан туришаётганларида, табибни олиб қолди ва ундан секин сўради:

— Чиндан ҳам саломатлигимиз дуруст эрмасму?

— У қадар эрмас-ку, қаттиқ чарчагансиз, олампадох.

Ўзим ҳам шундай ўйлагандим, локин Сиз ўйлагандай даражада эрмасмиз, мавлоно.

— Балким шундайдир, аълоҳазрат, қани томирларингизни бир кўриб қўяй,— табиб ҳазрат соҳибқироннинг чап қўлини олиб, томир уришини текширди ва сезилар-сезилмас бош чайқаб қўйди. Амир Темур табибнинг бу ҳаракатидан аҳволи кўп ҳам яхши эмаслигини пайқади.

— Нима, томир уришида бирон ўзгариш борму?

— Йўқ, аълоҳазрат, фақат бирқадар сустлик сезилиб турибдур. Чарчагансиз. Бироз дам олишингиз зарур.

Табиб яқиндагина йўлда кечаси уни миҳоффага солиб юришганини эсига солди. Фақат шундан кейин ўйлаб кўриб, бирмунча юмшади. Чунки у табиби хосга ишонарди. У яна, худо кўрсатмасун, дард кучайиб ётиб қолгудай бўлса, аҳвол нима бўлишини ҳам мулоҳаза қилиб кўрди. Ахир, чор атрофдан душман ўраб турган бўлса, Султон Аҳмад жалойир Миср подшоҳи билан иттифок тузиб, юриш бошласа-чи? Буёқда эса Қора Юсуф, Тўхтамиш ва яна қанчадан қанча ёғий. Шундай бир шароитда ётиб қолса нима бўлади? Худо кўрсатмасин, лашкарда бузилиш бошланса-чи? Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди. Яхшиси, арқони давлат ва табибнинг маслаҳатига кириб, уч-тўрт кун ётгани яхши. Темурбек шунга қарор қилди. Сўнг табибга деди:

— Демак, «уч-тўрт кун ётиб тур», демокчимсиз, таксир?

— Густоҳлик қилғоним учун айбга буюрмайдилар, аълоҳазрат. Сизнинг саломатлигингиз биринчи навбатда, элу улус учун, сўнг ўзингиз учун керак.

Амир Темур охири «таслим» бўлди:

— Маъқул...

Ўша куниёқ ҳазрат соҳибқирон яна ўша «аш-Шамс»га тушиб Дажланинг бериги соҳилига ўтди ва ал-Мансурия қасрига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда қарийб икки ой турди. Ўшанда Бағдоднинг диққатга сазовор ерларини: азиз авлиёларнинг турбалари, масжиду мадрасаларини бориб зиёрат қилди, уламо билан шуарони тўплаб мубоҳаса ва мушоиралар уюштирди. Бир куни у пойтахт атрофидаги аш-Шаммосияга борди ва халифа Маъмун замонида бино этилган Яҳё ибн Абу Мансур расадхонасининг қолдиқларини кўрди. «Вакт мусоида

этса, биз ҳам Самарқанди фирдавсмонандда шундайин бир расадхона курурмиз. Бордию, бизга насиб этмаса, қобил фарзандлардин биронтаси бунинг уддасидин чиқур, албатта», — деди ўшанда сайру саёхатларда унга кўпинча ҳамроҳ бўлиб юрган вазири аъзамга.

Амир Темур мадинат ус-саломда ўша узок туриб қолган пайтлари ҳам лашкар билан алоқасини узмади. Султон Аҳмад Фротдан ўтиб, Қарбало тарафларга қараб йўл олганини эшитиб, амирзода Султон Мухаммадга кўшинларнинг бир қисмини дарҳол унинг кетидан юбориш хақида фармойиш юборди. Амирзода Мироншоҳни эса, лашкарнинг яна бир қисми билан, Басрага жўнатди. Мадинат ус-саломда ҳам каттик тартиб ўрнатди ўшанда. Ислом ва шарият қоидаларининг фуқаро тарафидан адо этилиши устидан назорат ўрнатди. Ўша вақтларда Бағдодда шароб кўп бўлиб, эркаклар майхўрликка муккасидан кетган эдилар. Бағдодликларнинг бу номуносиб турмуш тарзи мулозим ва навкарларга юкишидан чўчиди. Шунинг учун ҳам унинг амри билан ясовуллар мухтасиб ва Черкас сувчи бошчилигида хонадонларни бирма-бир тафтиш қилиб, қаердан бир хумча май топгудай бўлсалар, олиб чиқиб Дажлага тўқдилар.

Ўша кунлари, буйрукка биноан, Султон Аҳмад жалойир ва Алоуддавланинг хотинлари ҳамда Бағдоднинг кўли гул хунармандлари хона кўч қилиниб, ҳаммалари Самарқандга жўнатилди. Улар орасида тарифу тавсифга мухтожлиги бўлмаган ва мусика илмида замонасининг саромади бўлган хожа Абдулқодир ҳам бор эди...

Нихоят, зафар асар лашкар дашти Қарбалода Султон Аҳмад жалойирга етиб олди. У икки минг отлик сара йигити билан ўша ерда турган экан. Ўша кунлари иссиқнинг шиддати шу даражада эдики, ҳатто идишга сув қуйиб очиққа қўйилса бир зумда қайнарди, тухум эса кум устида пишарди. Шу ерда зафар асар лашкар билан Султон Аҳмад жалойирнинг кўшини ўртасида қиска жанг бўлди. Ғалаба бу сафар ҳам Амир Темур лашкарига қулиб боқди. Султон Аҳмад катта талофат кўриб, жанг майдонини ташлаб қочди...

Куз ҳам кирди. Ҳадемай, қиличини яланғочлаб киш ҳам келиб қолади. Лашкар узок йўлни босиб ўтди. Нихоятда чарчаган. Озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захира-сининг чўғи ҳам пасайиб қолган. Ундан ташқари, Миср билан Шомнинг катта ва яхши қуролланган кўшинлари уруш ҳаракатларини бошлаб юборишга шай бўлиб турибди. Шундай бир шароитда урушни катта бир кўламда

давом эттириш тўғримикин? Бу билан қутилган мақсадга етиб бўлармикин? Балки Миср подшоси Сайфиддин Барқук билан сулҳ тузиб, бошқа ишларни келаси баҳорга қолдирган маъқулмикин? Амир Темур шу хусусда кўп ўйлади. Бош қотирди. Охири Миср подшоси билан сулҳ борасида музокара очишга қарор қилди. Шу муносабат билан чақирилган кенгашда амирлар ва нўёнлар ҳазрат соҳибқироннинг бу фикрига кўшилдилар. Ҳеч ким эътироз билдирмади. Чунки вазиятни ҳамма яхши тушуниб турган эди. Кенгаш тугаб, ҳамма тарқалгандан кейин Амир Темур муншийи хосни чақиртирди. У одатдагидай, тахтакач, қоғоз, қалам ва давог кўтариб кирди ва ҳазрат соҳибқироннинг рўбарўсига чўнкайди. Кўлига қаламини олиб, унинг орзига тикилди. Амир Темур шошилмасдан дона-дона қилиб сўз бошлади: «Кўп замонлар соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззам авлоди бўлмиш Олтин Ўрда ва Элхонийлар давлати ҳукмдорлари бирлан Мисру Шом подшоҳлари ўртасида дўстона алоқалар давом этган. Шу бирлан бирга, ёвлашиш ва келишмовчилик ҳоллари ҳам бўлгон. Шу боис Шом ва ўша томонларнинг халқига кўп ташвиш ва заҳматлар етишган. Бахтиёр подшоҳ Абу Саид баҳодирхон, Тангри таоло онинг турбатини нурлантисун, ҳаққи раҳматга етишгонларидин сўнг соҳиб шавкат, нофаз фаржом подшоҳ Эронзаминда боқий қолмади. Мулуки тавоиф бош кўтарди. Бунинг оқибатида олам аҳли ва жумлайи мўмин ур-йиқитлар гирдобидида қолди.

Шу кунларда, Тангри таолонинг чексиз инояти бирлар, Эронзамин бизнинг фатҳу зафар асарлик илғимизга кирди. Шу қаторда Ироқи аҷам бирлан Ироқи арабнинг бир қисми ҳам бизнинг зафар туғлик кўшинларимизнинг тасҳир қабзасига киритилди.

Бундин буёғига олам ва жаҳон халқлари, балки жумлайи мўминнинг эмну омонлиғини муҳофаза қилиш, қарвон йўлларини йўлтўсар ва талончилардин тозалаш ва аларни қўриқлаш, мўмин-мусулмонлар ҳаж зиёратини хавф-хатарсиз ва ташвиш чекмай адо этишларини таъмин этиш айни шу кунларда Сиз бирлан бизнинг муқаддас бурчимиз бўлмоғи лозим. Вассалом».

Шу аснода мадинат ус-салом тожирларидан бир гуруҳи ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига келиб, теварак-атрофда изғиб юрган муфсиду қайсарлар ва йўлтўсар карокчилар устидан арз қилдилар. Улардан ёш жиҳатдан улуғроғи, ўрта бўйли, қориндор бир савдогар тиз чўкиб ҳаммалари номидан арз қилди:

— Шу атрофда Такрит отлиғ мустаҳкам бир қалъа

бор. Тамоч муфсида ва кайсарларнинг мустахкам деворлари орқасидин паноҳ топгунлар. Алар исёну тугёнга оёк қўйиб, Маккаю мукаррама бирлан Мадинаю мунаввара зиёратига боргучи мўмин-мусулмонни бешафкат тарож қилмоқдалар. Миср ила Ирок ўртасида қатнаб турган тужжорларни ҳам талаб, ўзларини ўлдирмоқдалар. Шу кунларда ҳеч бир тирик жон аларнинг таъди ва зулмидин қутулолмас, ҳеч бир сохиби давлат аларни дафъ этишга қодир эрмас, балки бу иш бирлан машғул...

Амир Темур шу ерда уни бўлди:

— Қайси сохиби давлатни назарда тутаётибсиз, таксир?

— Собик шохимиз Султон Аҳмад жалойирни, аълоҳазрат.

— Шундай денг? — Амир Темур унга маънодор қараб қўйди.

Тужжорлардан яна бири, котмадан келган новчароғининг фикрига аниқлик киритди:

— Алҳамдулиллоҳ, ҳазрат сохибқироннинг олий ҳиммати нафақат Ирок мамлакатининг, балки жумлаи жаҳоннинг аҳволини тузатиш, фасод ва кўрат аҳлини дафъ этишга қаратилганким, биз динпарвар подшоҳ ҳазратларининг бу саъй-ҳаракатларини кадрлаб, ул жанобни беш вақт намоз устида ҳамма вақт дуо қилиб турадурмиз, — дея тожир ирғиб ўрнидан турди ва ҳазрат сохибқиронга чуқур таъзим қилди.

Савдогар халқи аслида шунақа бўлади. Мамлакатда ким тожу тахтга етишса, ўшанга ҳамду сано ўқийдур. Ишкилиб, уларнинг ишига халакит бермасалар, тижоратга ривож берса, бас. Султон Аҳмад жалойир аҳли савдога халакит бермасди, лекин йўлтўсарлар билан иши йўқ эди. Мадинат ус-саломлик тожирлар мамлакатнинг тўқ савдогарларидан эдилар. Уларнинг қарвонлари Мисру Шомга, Румга, баъзи йиллари Хуросон билан Моваруннаҳрга ҳам қатнаб турарди. Энди, фалакнинг гардиши билан, бу мамлакатларга олиб борадиган қарвон йўллари Султон Аҳмад жалойирдай шавкатли подшоҳни ўз мамлакатидан азл этган мана шу одамнинг қўлида. У қандай одам, ўзи? Савдо-сотикка ривож берадими? Савдо йўлларини йўлтўсар ва қарокчилардан тозалаб, савдо қарвонларини муҳофаза қиладими, ёки фақат божу хирож йиғиб олиш билан қифояланадими — шуни билишмоқчи. Қўринишидан иродали, қаттиққўл ва шижоатли, серғайрат одамга ўхшайди. Аслида-чи? Шундайми-

йўқми? Тожирлар айна пайтда фақат шу хусусда ўйлардилар. Темурбек уларнинг кўнглидагини уқди ва бу хусусда бор гапни лўнда килиб айтди-кўйди:

— Элу юрт аҳли савдо туфайли ободдур. Халқлар ва мамлакатлар орасида элчидурлар алар!

Бағдодлик савдогарлар бир-бирлари билан кўз уриштириб олишди. Тожирлар ҳазрат соҳибкироннинг гапидан каноат ҳосил килишди, чамаси. «Бу одам ҳар жиҳатдин савдо-сотикқа ривож берса керак», деган фикр кечди уларнинг кўнглидан. Ҳа, улар янглишмагандилар. Ҳақиқатан ҳам, ҳазрат соҳибкирон савдо аҳлини дўст тутар, уларни мамлакатлар ва халқларни бир-бири билан боғловчи узилмас ришта, деб атарди. Фарангистон подшоси Шарл VI га йўлланган бир мактубида «мамлакатлар ва халқлар фақат савдогарлар туфайли ободдур», деб ёзган эди ҳазрат соҳибкирон. Амир Темур олди-сотди ва савдогарларга ҳаммавақт ғамхўрлик киларди, уларни кўллаб-қувватларди. Шунинг учун ҳам у бағдодлик савдогарларни сийлаб, ўзидан кўнглини тўқ килиб чиқарди.

Савдогарлар келиб кетган куни кечкурун ҳазрат соҳибкирон аркони давлат ва амирларни кенгашга тўплади. Кўшин ва мамлакатдаги аҳвол ҳақида улар билан фикрлашди. Кенгашга сабаб бўлган яна бир воқеа шу бўлдики, Миср подшоси унинг мактубига жавоб қайтариш у ёқда турсин, элчисини тутиб қолибди. Демак, у сулҳга рози эмас. Шундай бўлгач, ўртада катта уруш чиқиши муқаррар. Кенгашда бу масала кенг ва атрофлича муҳокама килинди ва Қарбалода турган кўшинларни жойидан кўзгатиш ва Мисру Шомга юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди.

Юриш олдидан Амир Темур Мадинат ус-саломдан йиғилган моли омонни ҳар сафаргидай умаро ва лашкар ўртасида тақсимлаб берди. Қарбалодаги урушда захмдор бўлиб қайтган Амир Усмон Аббосни эса уғруққа тайинлади. Уғруқнинг харажати учун кунига бир минг динор кепакий ажратди. Сўнг Бурҳон ўғлон, амирлардан: Етоқ сўфи, амир Жалоол Ҳомид, Шоҳмалик, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир бошчилигида бир тўда кўшинни Такрит қалъаси камалига жўнатди.

Нусрат шнор мавкаб хижрий 795 йил зулҳижжа ойининг 24-сида (1395 йил 2 ноябрда) саодат ва иқбол билан йўлга чикди. Амирзода Шоҳрух манғулойга тайинланди. Лашкар дарёнинг юқори оқими сари йўлланди ва Ғона, Лажарма, Банд обор ва Ғизистонни босиб

ўтиб, хижрий 796 йил муҳаррам ойида (1393 йил ноябр ойида) йўлтўсар қароқчилар макони бўлмиш ўша Такрит қалъаси ёнига келиб тушди. Ҳазрат соҳибқиронни чодир қалъага яқин бир тепалик устига тикилди. Қалъанинг ҳар бир дарвозаси ва буржи қаршисига бир номдор амир тайин этилди, хандакнинг нариги тарафига хабаргир ва забонгирлар жўнатилди; лашкарнинг бир қисми нақб казиш ва чортоқлар қуриш билан банд бўлди.

Шу аснода Мўсул ҳокими амир Ерали, Ардабил ҳокими Шайх Али уйротлар тўққиз-тўққиз муносиб совғалар ва шоҳона пешкашлар олиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига бош уриб келдилар ва катта амирлар воситачилигида унинг билан кўришиш шарафига муяссар бўлдилар.

Мўсул билан Ардабил ҳокимлари келиб-кетган куни ҳазрат соҳибқирон тунни миҳжа қокмай ўтказди. Тун бўйи Такрит муҳорабаси хусусида бош қотириб чиқди. Уни тинч йўл билан, қурбонларсиз қўлга киритиб бўлармикин? Еки... мағлубият хавфини ўйлаб эти жунжикиб, юраги орқасига тортди. Такрит, у шу пайтгача кўрган қалъалари ичида энг мустаҳкам ва маҳобатлиси эди. У ганч, оҳак ва харсанг тошлардан мустаҳкам қилиб қурилган. Бир тарафи Дажла, яна бир тарафи сув лиммо-лим қилиб тўлатилган кенг ва чуқур хандаклардан иборат эди. Ортиқча қон тўқилмасин деб, ҳазрат соҳибқирон бирнеча марта қалъа кутволи амир Ҳусайннинг олдига элчилар юборди. Лекин у ҳар сафар Амир Темурнинг таклифини рад қилди. Яхшилик билан қалъани таслим этишга кўнмади. Амирлари билан кенгашда у ҳатто мана бундай депти: «Кўп замонлар кечди, ота-бободин тортиб, шу ерда мақом тутиб ўлтирибмиз. Ниманики хоҳлаган бўлсак, шуни қилдик. Шу пайтгача ҳеч ким қўлимиздин тутгани йўқ. Шундай бўлатуриб, таслим бўлсак, бор-йўғимиздан ажраб қоламизми, деб кўрқиб турибмиз. Яхшиси, бундай қилмайлик. Тиз чўкиб яшагандин кўра тик туриб ўлган афзал. Шунинг учун бир қошиқ қонимиз қолгунча душман билан олишурмиз».

Амир Ҳусайннинг азму қарорини эшитгандан кейин Амир Темурнинг урушдан бошқа иложи қолмади. Қўшинларга қалъага умумий ҳужум бошлашга ҳозирлик кўриш ҳақида буйруқ берди. Қалъага қирқ ердан нақб казиб, девор ва дарвозалар тагига етказиб қўйилган нақбларга ҳору хашак тўлатиб устига қоп-қоп милтик дори тўкиб, ўт қўйиб юбордилар. Чортоқларга ўрнатилган манжаниқ, раъд андоз ва нафт андозлар ҳам ишга туширилди. Натижада қалъа деворлари у ер-бу еридан

кулаб тушди, дарвозаларга ўт кетди, калъа ичидаги олий биноларнинг кўплари чилпарчин бўлди. Шундан кейин кўшинлар чор тарафдан сурон солиб хужумга ўтдилар. Хижрий 796 йил мухаррам ойининг 28-куни (1393 йил 3 декабрда), йигирма тўрт кун давом этган қамал жангларида сўнг, Такрит калъаси ишғол қилинди. Калъа ҳокимини, бўйнига арқон солиб, Амир Темурнинг олдига келтирдилар. Асирлар ҳам олий ўрдуга ҳайдаб келинди. Амир Хусайн ўзини ҳазрат соҳибқироннинг оёқлари остига отди ва ялиниб-ёлворишга тушди:

— Гуноҳкор бандани афв этинг, ахълоҳазрат! Бир умрга қулингиз бўлиб қолай, ўлдирманг!

Асирлар орасидаги бир туркман бундай тубанликка юз тутган ҳокимни нафрат билан кузатиб турган экан, отилиб тўдадан чиқди-ю ясовулнинг қиличини юлиб олиб, Амир Темурнинг оёқлари остида хоксор бўлиб ётган ҳокимнинг устига қараб чопди. Икки ясовул найза билан унинг йўлини тўсмоқчи бўлди, лекин туркман бўш келмади, биттасини тепиб йикитди, иккинчисининг найзасини қайириб ташлади ва бир зумда ҳазрат соҳибқироннинг олдига бориб қолди. Ҳамма саросимага тушиб қолганди. Шу ерда турган ясовул қурчи ва мулозимлар нима қиларини билмай, қакқайганларича турган ерида қотиб қолдилар. Узок-яқинда турган одамлар кўзини икки кўли билан беркитиб тесқари қараб олдилар. Теварак-атрофда «Ё, Аллоҳ! Ё Аллоҳ!» деган хитоблар эшитилди. Темурбек бўлса пинагини бузмай, турган ерида тураверди. У қиличини суғуриб ўзини ҳимоя қилиши мумкин эди, лекин ундай қилмади, «Нима бўлса ҳам худодин» деб тураверди. Шу пайт туркман йигит амир Хусайннинг бошини шартга чопиб ташлади ва қонга беланган қиличини улоқтириб ташлаб, ўзини соҳибқироннинг оёғи остига отди. Теварак-атрофда турган ясовул ва қурчилар ўзларига келишди ва чопиб келиб туркман йигитга ёпишишди.

— Тегманглар унга!

Туркман йигитнинг кўл-оёғини боғламоқчи бўлиб турган ясовуллар ҳазрат соҳибқироннинг овозини эшитиб, тўхтадилар. Темурбек унга астойдил назар ташлади. Кўзларидан ғазаб ўтлари чакнаб турарди, ўнг қулоғининг эса ярми йўқ, ўрнидан шириллаб қон оқиб турарди. Қулоғининг ярмини ўша тўс-тўполон пайтида ясовул юлиб олган экан.

Темурбекнинг бу ботир йигитга ҳаваси келди...

Такрит ишғол этилгандан кейин ҳазрат соҳибқирон кўшин билан йўлга чиқиб ал-Ҳарбий манзилига келиб

кўнди. Шу ерлар шикор ва сайду саёҳат учун қулай экан, 796 йил сафар ойининг иккинчисида (1393 йил 8 декабр куни) жирға қуриб шикор билан машғул бўлдилар. Шу ерда бўйинтовловчилар, йўлтўсар ва қароқчиларнинг дафъи учун Ироки арабнинг теварак-атрофига таркалиб кетган амирлару беклар бирин-кетин олий ўрдуга йиғилдилар. Ушанда лашкарнинг бир қисми амирзода Султон Муҳаммад бошчилигида Шатт ул-Арабни, амирзода Мироншоҳнинг кўшинлари Хулла, Басра ва Воситни бўйсундириб қайтдилар.

Шу ерда хурсандчиликка боис бўлган бир воқеа содир бўлди. Оқ кўюнли ва Қора кўюнли туркманлар ҳам инсофга келиб қолишибдурлар. Амир Темур Бағдодда турган пайтда уларни итоат ва тобеъликка чақириб, элчилар юборган эди, ал-Ҳарбийда турганида катта совға-саломлар билан элчилари келиб қолди. Ҳазрат соҳибкирон улар «Рус султони ёки Диёрбакр ҳукмдорларига кўшилиб кетмаса», деб ташвиш тортиб турган эди. Элчиларнинг бу ташрифидан мамнун бўлди ва ҳар бирининг кадр-кийматини ўрнига қўйиб сийлади.

Оқ кўюнли ва Қора кўюнли туркманларнинг иттифокка келиши Амир Темур ва лашкарига Диёрбакр мамлакатига йўл очиб берди.

Юриш олдидан ҳазрат соҳибкирон Хожа Али Сабзаворийни чақиртириб, уни мадинат ус-Саломнинг забтига тайинлади. Жўнаб кетиши олдидан эса яна ҳузурига чақиртириб, алоҳида уқтирди:

— Рааё ва аҳолининг бошқа табақаларига бир хил кўз бирлан қаранг, аларни доимо химоят ва риоят қабзасида тутиб, ожизу бечораларнинг ҳол-ахволидин гофил қолманг. Айникса, саййидлар, машойих ва уламони ҳурмат-эҳтиромда тутинг. Шаҳарнинг бузилган ерларини обод қилинг, савдо-сотикка ривож беринг.

— Бош устига, аълоҳазрат,— хожа Али Сабзаворий икки букилиб, чуқур таъзим қилди, сўнг хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузуридан чиқди.

Оқ кўюнли ва Қора кўюнлиларнинг элчилари жўнаб кетгандан сўнг кўшинлар яна ҳаракатга келдилар. Буйруққа биноан, амирзода Мироншоҳ кўшинларнинг бир қисмини олиб Дажланинг юқори қисмида жойлашган вилоятларни забт этиш учун жўнаб кетди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари бўлса, ҳар ўн кишидан иккитасини танлаб олиб алоҳида бир кўшин тузди ва дарёни ёкалаб юқорига йўл олди. Қўшиннинг қолган қисми уғрукда қолдирилди. Усмон баҳодир уларга бошлик этиб тайинланди.

Амир Темурнинг шахсан ўзлари бош бўлган кўшин Тукдан ўтиб, Киркук калъаси ёнига келиб тушдилар. Лекин уруш бўлмади. Қалъа ҳокими Амир Али Мўсулий итоатга бош эгиб, дарвозаларнинг калидларини олиб чиқиб, ҳазрат соҳибкироннинг мулозимларига топширди. Шунинг учун у Киркук халқининг мол-жонидан кечди ва уни амир Мўсулийга суюрғол қилиб берди. Теварак-атрофдаги қалъаларнинг ҳокимлари Қизил Мир Али уйрот, Пир Али ва амир Жаҳонгирлар ҳам итоатга бўйин эгиб, Амир Темурнинг сийлаш ва навозишларига сазовор бўлдилар. Сўнг ҳазрат соҳибкирон Чиноробдан ўтиб, Мўсулга бориб тўхтадилар. Шаҳарга келиб тушган кунни Амир Темур Мўсул ҳокими амир Ералини ёнига олиб, шаҳарнинг табаррук ерларини бориб зиёрат қилди. Жиржис пайғамбар ва Юнус алайҳиссаломларнинг марқадлари устига қурилган гумбазлар қаровсиз қолиб бузилишга юз тутган экан, бунга кўп ачиндилар. «Аларнинг тепасига янги гумбаз қурсинлар» деб буюрди. Бунга ҳазинайи омирадан ўн минг динор маблағ ажратилди.

Ҳазрат соҳибкирон Мўсулда бир кеча-кундуздан ортик турмади. Эртаси кунни кечкурун амир Ералининг ўзини ғажарчи қилиб олиб юришни давом эттирдилар. Хижрий 796 йил сафар ойининг охириги кунни (1394 йил 3 январда) Диёрбакр вилоятининг мустаҳкам қалъаларидан Мордин теварагига келиб тушдилар. Лекин Амир Темур уни бирдан камал қилишга тутинмади. Кутвол амир Исога элчи орқали мактуб йўллади. «Биз Мординни бўйин сунгон ҳисоблайдурмиз ва сиз жаноби кутвол, ушбу мактубни олишингиз ҳамоно кўшинингизни олиб зафар асар лашкар орқасидан борурсиз деган умиддамиз», деб хат ёзиб юборди. Ҳазрат соҳибкирон кўшинни Рос ал-Айн устига етаклади. Шу ерга етиб келганларидан кейин кўшиннинг бир қисмини теварак-атрофга чопғунчи қилиб юборди. Уларга озиқ-овқат ва ем-хашак йиғиб келиш топширилди. Шундан кейин у ердан кўчиб, ал-Жазира вилоятининг шимолий тарафида жойлашган кучли қалъалардан Рухо ёнига келиб тушдилар. Лекин иш кутилгандай тинч кўчмади. Қалъага мактуб билан борган элчи қурук қайтиб келди. Унинг ҳокими тобеъликдан бош тортди ва одамларини олиб ўша атрофдаги тоққа чиқиб кетди. Ушанда Рос ал-Айини ҳам, Рухони ҳам сипоҳийлар ғорат қилдилар.

Амир Темур Рухода ўн тўққиз кун турди. Теварак-атрофнинг ҳокимлари ўзлари келиб таслим бўлишларини кутди. Тўғри, улардан баъзилари, масалан, Жунаид туркман билан Ҳасан кайфийлар келиб, ўз ихтиёрлари

билан ҳазрат соҳибкиронга итоат бажо келтирдилар, лекин кўпчилик келмади. Келмаганлар орасида Мордин ҳокими амир Исо ҳам бор эди. Буни Амир Темур кўнглининг бир чеккасига чигиб қўйди, чунки уни ўтган йилдан бери кутарди, аскарлари билан келиб хизмат қилишига озми-кўпми ишонган эди. Ўз ихтиёри билан келиб итоатга келганларга у одатда мулкани қайтариб берарди. Наҳотки, амир Исо буни тушулмаган бўлса? Ахир, шундай катта кучга бас келолмаслигига ақли етиб турган бўлса керак? Темурбекнинг кўнглидан шу гаплар кечди. У қон тўкилиши, ортикча қурбонлар берилишини истамади. Лекин илож қанча? Шундан кейин Амир Темур жамий лашкарга укулка таркатиб, хижрий 796 йил раби ул-аввал ойининг 26-куни (1394 йил январ ойининг 29-куни) саодат ва иқбол билан отланиб, Мордин устига қараб юрди. Қўшинлар Мординга етти фарсах масофада жойлашган Чимлик мавзёсига келиб тушганларида ал-Жазира вилоятининг ҳокими Малик Иззиддин, унинг кетидан эса ўша Мордин волийси амир Исо муносиб ҳадя ва пешкашлар билан олий останага келиб, итоат ва хизматкорлик изҳорини қилдилар. Шу билан бирга, вилоят ва шаҳарларнинг бир йиллик хирожини ва қўшин эҳтиёжи учун тўпланган озукани олиб келиб ҳумоюн ўрдунинг мулозимларига топширдилар. Ҳазрат соҳибкирон ўша куни кечкурун ал-Жазиралик ҳар иккала волий шарафига катта зиёфат берди. Уларни халъати хос ва бошқа совға-саломлар билан сийлади. Малик Иззиддинга оғир ботиши мумкин бўлган бирон сўз айтмади-ку, лекин амир Исони бироз изза қилди. Илгари қалбининг бир четида чигиб қўйган гапини шу ерда айтди.

— Биз сизни йўқлатиб олдингизга киши юборган эрдик, жаноби Исо. Локин сиздин дарак бўлмади. Малик Баркёрук ёки Султон Аҳмад жалойир йўқлатибму эрдилар сизни ёки тобингиз қочиб қолмағонму сизнинг ўшанда, деб қўл хавотир олдик. Тинчликму, ўзи?

Бу гаплар амир Исонинг жон-жонидан ўтиб кетди. Лекин илож қанча? Узр сўрашдан бошқа иложи йўқ эди унинг.

— Афв этинг, ҳазрат соҳибкирон, айб бизда, — амир Исо шу гапни зўрға айтди. Айтди-ю, шу захотиёк ерга қараб олди.

Амир Темур оғир бўлса-да, рост сўзлаган одамни хуш кўрарди. Шу топда амир Исо ростини айтди — айбиға ик-роп бўлди. Шунинг учун ҳам уни бошқа сўроққа тутиб

ўлтирмади. Малик Иззиддин билан бирга кетишларига ижозат берилди.

Эртаси куни Темурбек Олий ўрдуни Мординнинг рўбарўсидаги қояга кўчириб олиб ўтди ва қалъага мухассилларни юборди. Лекин амир Исо қалъа дарвозаларини маҳкам қилиб беркитиб олган экан, улар киролмай қайтдилар. Ҳазрат соҳибқирон амир Исо хузурига яна бир неча бор одам юборди, аммо улар рад жавоби билан қайтдилар. Қисқаси, амир Исо Рухода берган аҳдидан бўйин товлади. Шундан кейин Амир Темур Мординни камал қилиш ҳақида буйрук берди. Қўшинлар тинимсиз қор ёғиб туриши ва совуқнинг шиддатига карамай, Мордин учун оғир жангларга киришдилар. Бу жанглар 1394 йил январ ойининг охиридан то ўша йил апрел ойининг 17-сигача давом этди. Камал жанглари авжига чиққан бир пайтда чопар Олий ўрдуга даҳшатли хабар олиб келди. Бу — ҳазрат соҳибқироннинг иккинчи ўғли амирзода Умаршайхнинг ҳалок бўлгани ҳақидаги совуқ хабар эди.

Амирзода Умаршайх Ироқи араб устига юриш бошланганда Форсда ҳоким эди. Вилоят нотинч бўлганлигидан отаси уни юришга бирга олиб кетмаган эди ўшанда. Амир Темур уни олиб кетмай тўғри қилган экан. Зафар асар лашкар ҳали Курдистондан ўтмасдан Сиржон ҳокими исён кўтарди. Амир Темур ал-Жазира юришида бўлган кунлари амирзода Умаршайх ўша Сиржонни қаттиқ қуршовга олиб турган эди. Айни шу пайтда отаси уни ал-Жазирага чақиртириб қолди. Умаршайх камални давом эттиришни амир Идику барлос билан Пир Али сулдусларга топширди ва лашкарнинг бир қисмини олиб, шитоб билан йўлга чиқди. У ал-Жазирага машаққатли бўлсада, яқинлигини ҳисобга олиб, Шавлистон йўли билан борди. Курдистон тоғларидан ўтай деб қолганда, тор бир дара ичида бораётиб, тошдан бино қилинган кичик бир мустаҳкам қалъа рўбарўсидан чиқиб қолишди. Қалъани Хурмату деб аташар эканлар. Амирзода ўша қалъани кўлга киритмоқчи бўлди. Шу мақсадда аввал отасига ўхшаб, бориб унинг теварак-атрофини ўзи тафтиш қилмоқчи бўлди ва навкарлардан бир нечасини олиб қалъа сари юзланди. Улар тошларни пана қилиб бордилар. Бирон тарафдан одам шарпаси ёки ўқ овози эшитилмади. Наҳотки, қалъада одам йўқ, деб таажжубланди амирзода. Бунга шубҳаси бўлса-да, йигитлари билан яширинмай, бамайлихотир бораверди. Қалъага эллик-олтмиш қадам қолганда тўхтаб, у ёқ-бу ёққа кулоқ солди. Лекин шарпа сезмади.

— Бу ерда тирик жон бўлмаса керак, аълоҳазрат,— деди навкарлардан бири.

— Йўк бундай бўлиши мумкин эрмас. Калъада шубҳасиз одам бор. Яна ҳам яқинроқ боришимизни кутиб ётишибдурлар, балким. Тирборон килишади бизни, ўшанда. Эҳтиёткорлик даркор.— Умаршайх ўнг қўлининг бош бармоғини ёзиб, мулозимга маънодор қараб кўйди.

Амирзода йигитларига шу ерда турган қоятош оркасига яширинишларини буюрди, ўзи бўлса калъага нигоҳ солмоқчи бўлиб ўша қоятош устига кўтарилди. Шу пайт яқин орада пайт пойлаб яшириниб ётган курд мерган йигит амирзодани аниқ нишонга олди. Қазо етган экан, ўк унинг қок кўкрагига кадалди ва уни шу захотиёқ шахид қилди. Бу даҳшатли ҳодиса киш ўрталарида, хижрий 796 йил раби ул-аввал ойида (1394 йил январда) содир бўлди. Ўша пайтда амирзода қирк ёшда эди.

Дилни ўртовчи бу мусибатли хабар Мординга етгач, амирлар маълум бир вақт уни сир тутдилар. Бутун вужуди билан камал ишлари билан банд бўлган ҳазрат соҳибкиронга буни қандай айтишни билмадилар. «Дардни яширсанг, иситмаси ошкор қилади», деган гап бор. Охири бўлмади. Ҳамма амирлар бир бўлиб, ҳазрат соҳибкирон ёлғиз қолганда, ҳузурига кириб тиз чўкдилар. Амир Темур хайрон бўлди. Нима бўлди? Нима гап, ўзи? Мурчиллардан бирортаси ўпирилиб тушиб одамларни босиб қолдими? Еки уғрукда бирон ҳодиса юз бердими? Ё бўлмаса бирон кўшинда ғалаён кўтарилдими? Чунки совук шиддатидан ҳамма кийналиб кетганди. Энг ёмони мана икки йил бўлдики, йигитлар ахлу оиласидан айрилиб ўзга юртларда юришибдилар. Бу, шубҳасиз, норозилик ва ғалаёнларга сабаб бўлади. Ҳазрат соҳибкирон шундан кўрқади. Лекин юрганларига анча вақт кечса-да, бирортаси оғиз очолмай ўлтирибди. Амир Аргуншоҳ чидаб туролмади. Бирдан бирикки хўрсинди-ю, йиғлаб юборди. Кўзларидан дувиллаб оққан ёш икки юзини ювди. Бошига муштлаб, дод солди:

— Вой, жигарим! Жигарим! Сенинг ўрнингга мен ўлсам бўлмасмиди?! Вой, жигарим! Жигарим!..— дея ўкириб йиғлади. Унга бошқалар ҳам кўшилишди. Бир зумда дод-фарёд чодирни тутди. Амир Темур катта фалокат юз берганини пайқаган бўлса-да, бир неча вақт нима қилишини билмай, ханг-манг бўлиб ўлтирди. Охири тоқати-тоқ бўлди ва тушкун бир кайфиятда оҳиста амирларга мурожаат қилди:

Тинчликму, ўзи? Не ҳодиса юз берди?

Бирок ҳеч ким ўзини йиғидан тийиб жавоб беролмади.

Йиғи-зор борган сари кучайди. Бир пайт Ҳожи Сайфиддин ўзини қўлга олди ва тушқин бир оҳангда:

— Шўримиз қуриб қолди, аълоҳазрат. Бошимизга оғир мусибат тушди, — деди.

Қандай мусибат бўлди, бу? Ўзи нима гап? Ҳазрат соҳибкиронни қандайдир шубҳа ва гумонлар чулғаб олди. Наҳотки? Унинг кўнглидан уғруклагилар: набиралари ва хотинлари кечди. Биронтаси нобуд бўлмадимикан? Ёки уни ёғий босиб хароб қилдимۇ? У катта амирининг кўзларига маънос бир кайфиятда «ҳеч бўлмаса, сен айт!», деган маънода узок тикилиб турди. Лекин буни Ҳожи Сайфиддин ҳам айтолмади. Аксинча, кўзини соҳибкирондан олиб қочди. Амир Темур ортик чидолмади.

— Амирзода Мироншоҳму?

У ўғлининг кизиккон ва баъзида ўйламай-петмай, ўзини ўққа-чўққа отишини яхши биларди. Кўпинча жонини хавф-хатарга солиб жангнинг оловдай ёниб турган ерига отилиб киришини яхши биларди. Шунинг учун ҳам ундан гумон қилди.

— Йўк, аълоҳазрат, амирзода Мироншоҳ омон, соғу саломатлар.

— Унда ким бўлди? — ҳазрат соҳибкирон бошқа чидолмади. — Ўзи нима гап, айтоқолсаларинг-чи?!

Амирлар англашди. Буёғига индамай ўлтириш бефойда. Бу оғир вазифани улардан кимдир ўз зиммасига олиши керак, ахир. Лекин ким? Биронтаси бунга жазм қилмай турибди. Ҳожи Сайфиддин Аргуншоҳга, у эса Ҳожи Сайфиддинга қаради. Охири бўлмади. Чунки Аргуншоҳ ерга қараб олди ва яна пикиллаб йиғлашга тушди. Оғирлик барибир Ҳожи Сайфиддиннинг ўзига тушди.

— Амирзода Умаршайх...

Ҳожи Сайфиддин буёғини айтолмади. Йиғи яна бўғзидан олди.

Амир Темур аслида дийдаси қаттиқ одам бўлишига қарамай, бу сафар чидолмади. «Вой болам»лаб қодирни бошига кўтарди. Амирлар у билан қўшилишиб йиғлашди. Шум хабар тез орада хумоюн ўрду ва лашкар орасида тарқалди. Қиёмат-қойим бўлди ўша куни.

Амир Темур даст ўрнидан турди. Амирлар ҳам туришди. У аввал бориб ўзини Ҳожи Сайфиддиннинг кучоғига отди. Улар бир-бирларини бағрига босган ҳолда бир лайтларгача йиғлаб туришди. Шу тариқа Темурбек бошқа амирлар билан ҳам кучоклашиб йиғлаб олди. Сўнг кўз ёшини артиб, азми қарорини амирларга айтди:

— Шу фалокат қалъа деб фарзандларимнинг яна биттасидан айрилдим. Лекин амир Исо ҳам, одамлари ҳам кўргилигини кўради. «Ал-қасос мин ал-ҳаққ!» деганлар.

Сўнг эшик оғани чакиртириб буюрди:

— Қўшунот ва тумонотга чопар юборинг. Нима бўлса ҳам бу фалокат қалъа букундин кечиктирилмай ишғол этилсун, халқи қатли омм этилсун, истехкомлари эрса ер бирлан яқсон этилсун!

Лекин амирлар ўз қисмларига жўнамай ва чопарлар Темурбекнинг фармойишини кўшинларга етказишга улгурмасдан аввал ҳумоюн ўрдуга яна бир чопар келди. У Султониядан, Сароймулк хонимнинг элчиси эди. Чопар кўйнидаги мактубни чиқариб, ҳазрат соҳибкироннинг чодирини ёнида турган эшик оғага берди. «Махд улё Сароймулк хоним жаноби олияларидин», деди у. Эшик оға аввалда нима қиларини билмай бир фурсат мактубнинг уёқ-буёғини айлантириб турди, бош бармоғи билан муҳрини эзиб кўрди, кейин пешонасига суртиб, ўпди. Сўнг «нима қилай?» — дегандай ёнида турган амир Шоҳмаликка каради. Чунки ўзи ҳазрат соҳибкироннинг чодирига киришга ботинолмади. Шоҳмаликнинг кўнглидан кўркинчли фикр кечди. Шунинг учун у бошда бирон нарса дейишни билмади. Кейин ўзига келди. «Йўқ-йўқ, бундай бўлиши мумкин эрмас. Яратғоннинг ўзи асрасун»,— деди ичида ва эшик оғага деди:

— Мактубни ҳазрати олийлариға олиб кириб топшинг, яна бир муҳимрок гап бўлмасун, унда.

Сўнг Шоҳмалик қоровулбегига чопарни кўрсатиб, «бу йигитни бирон жойга олиб боринг, даммини олсун. Узок йўл босиб келган, совук ҳам еган», деб уқдирди унга. Қоровулбеги Султониядан келган чопарни ўзининг чодирига етаклаб кетди.

Эшик оға бўлса ҳазрат соҳибкироннинг чодирига киролмай ҳамон жойидан жиллолмай турарди. Бунга амир Шоҳмаликнинг жаҳли чиқди.

— Ахир, қиринг-да, таксир, қоккан қозикдай тураверасизму?

Эшик оға унга бир ўқрайиб қўйди. «Ма ол! Ўзинг киритиб беравер», деб ўша мактубни унинг қўлига тутқазмоқчи бўлди-ю, бироқ шаштидан қайтди. Шу пайт жонига Ҳожи Сайфиддин оро кирди. Мактубни унинг қўлидан тортиб олди-ю, шиддат билан ҳазрат соҳибкироннинг чодирига кириб кетди. Чодир олдида

турганлар: эшик оға ҳам, амир Шохмалик ҳам, бошқалар ҳам хавф-хатардан қутулганларига хурсанд бўлишди. Чунки соҳиби тож олдиға шум хабар олиб келган одамнинг қисмати ҳаммага маълум эди. Энди нима бўлса ҳам Ҳожи Сайфиддинга бўлади.

Ҳожи Сайфиддин чодирға кирганда ҳазрат соҳибкирон кўрпа-ёстик йиғиб қўйилган сандукка йўланганича бошини ҳам қилиб ўлтирарди. Шу қадар ўз-ўзи билан бўлиб қолган эдики, хатто чодирға одам кирганига ҳам эътибор қилмади. Ҳожи Сайфиддин фақат оғзини қўли билан тўсиб, бир-икки марта қиска йўталгандан кейин бошини хиёл кўтарди ва Ҳожи Сайфиддинга қўли билан ишора қилиб қаршисидан жой кўрсатди. Куролдош дўстини кўриб Амир Темурнинг яна кўнгли бузилди. Кўзлари жикка-жикка ёшга тўлди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидолмади, хўнграб йиғлаб юборди. Хулласи қалом, кадрдон дўстлар яна бироз йиғлаб олишди, сўнг бир неча дақиқа сукут саклаб ўтиришди. Бир пайт Темурбек бошини кўтарганда, кўзи Ҳожи Сайфиддиннинг кўлидаги мактубга тушди, лекин «бу нима?», деб сўрагани кўрқди. Ҳожи Сайфиддин эса мактубни унинг кўлига бергани ботинмади. У яна бир шум хабар бўлса-чи? Бир зарбанинг газани кетмай турганда, иккинчиси — янгиси ортикчалик қилмасмикин? Унга юрак бардош берармикин? Ҳазрат соҳибкирон йиғидан тинди ва ёнида тўшак устида ётган оқ рўмолни олиб кўзларини артди. Ана энди таъзия билдириш пайти келди. Амир Сайфиддин оҳиста, бўғик овоз билан, ҳазрат соҳибкиронга таъзия изҳор қилди:

— Бандалик, аълоҳазрат. Ҳамма нарсанинг иложи бўлур эркан, локин ўлимдин қутулиб бўлмас эркан. Бир туғилишу, бир ўлиш...

— Ҳа, иложимиз қанча? Аллоҳ таолонинг иродаси шу бўлғоч, бандасининг қучи нимага етарди.

Амир Темур шундай деди-ю, яна кўзига ёш олди. Бошини қуйи солиб, бирмунча вақт индамай ўтирди. Унинг бутун вужудини ўй-хаёл чулғаб олди. Хаёл уни қаёқларгадир учириб кетди. Кейинги йилларда қилиб турган ишидан бироз пушаймон ҳам еди. Шон-шавкат орқасидан қувиб, катта қўшинни, тумонат одамни иссиқ ўрнидан кўзгатиб, шу узок юртларга олиб келиб нима қиларди? Улар кишининг мана шу аччиқ қунларида жон олиб, жон бериб, душман билан олишиб ётибдилар. Мана, ўн тўрт йилдан бери ўтқинчи шон-

шавкат оркасидан кувиб, юрт кезади. Ўз ихтиёри билан бўйин эгган эл-юртни омон қолдириб, бўйин товлаганларни зеру замин қилиб юрибди. Фақат жонини таваккалга тиккан бўлса-ю, майлия, лекин ҳали ҳаётнинг мингдан бир лаззатини тоғиб кўрмаган тумонат йигитларнинг ҳам умрига зомин бўлгани-чи? Нима, унга Туркистонзамин билан Хуросон етмасмиди? Тўкин-сочин бой юрти, ўзига яраша шон-шуҳрати бор эди-ку?! Шулар етмасмиди унга? Йўқ, етишмади, чамаси. Хеч бўлмаса, дунёнинг ярмига ҳукмрон бўлмоқни орзу қилди. Шон-шуҳрати бундан ҳам ортишини истади. Мана, оқибати. Эҳ, Темур! Темур! Овора бўлиб нима қилардинг? Минг марта тиз чўктирган билан ўзга халқ эл бўлармиди? Йўқ-йўқ, нималар деб валдираётибди у. Буларнинг ҳаммасини Туркистонзамин деб қилди. Рааё ва бараёнинг, аҳли синоат, уламоий фузалонинг рифоҳияти, мамлакатларнинг эмну омонлиғи, деб қилди. Жумлаи жаҳонни ҳар тоифадаги адолатсиз подшоҳлар ва муфсидлардин химоя қиламан, деб қилди. Бозоргонлар ва зиёратчиларни йўлтўсар боскинчиларнинг таъди ва зулмидан қутқараман деб шундай қилди. Шу ерда у яна ўзини айблаб кетди. «Бу, қанака одам бўлдим, ўзи? Нега одамларга ўхшаб болаларимни химоя қилолмадим?! Жаҳонгирим ҳам шу уруш туфайли ўлиб кетди. Мана энди, Умаршайх! Эҳ, Умаршайх, Умаршайх! Мироншоҳ қаерда экан? Шоҳрух-чи? Улар омонму эрканлар?» Энди у шу тирик қолган икки фарзандини ўйлаб қолди. Яна бироз йиғлаб ҳам олди. «Бўлар иш бўлди, Жаҳонгир билан Умаршайх минг бор ўзимни уриб дод-фарёд солганим бирлан қайтиб келармиди?» Амир Темур ўзига-ўзи тасалли берди, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Кейин амир Ҳожи Сайфиддинга қараб деди:

— Ҳамдардлик изҳор қилғонингиз учун раҳмат Сизга, дўстим! Садокатингизга ҳеч қачон шубҳа қилмағон эрдим. Шоду хуррамлик кунларимизда ҳам, ғам-ғусса оғушида қолғон дамларимизда ҳам ёнимизда бўлиб турибсиз. Раҳмат сизга!

Амир Темур яна кўзига ёш олди. Ҳожи Сайфиддин ҳам чидамади. Йиғи босилгандан кейин Ҳожи Сайфиддин унга таскин бериб, овунтиришга ҳаракат қилди.

— Буёғига тирикларни ўйлайлик, ҳазрат соҳибкирон, бардам бўлинг. Етиб қолсангиз нима бўладур? Бизларнинг ҳолимиз не кечадур?

Темурбек шуларни ўйлаб, эс-ҳушига келди, ўзини кўлга олди, фикрлари ойдинлаша бошлади. «Ҳа, дарвоқе, тумонат одам шу узоқ юртларда унинг оғзига қараб турибди, жонини жабборга бериб жанг қияпти. Энди уларни ўйлаш керак», деди у ўз-ўзига. Шу он Ҳожи Сайфиддиннинг кўлидаги мактубга назари тушди. Амир Ҳожи Сайфиддин ҳам буни пайқади, лекин бошда нима қиларини билмади. Сўнг ўзини кўлга олиб, мактубни ҳазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. Темурбек кўли билан ишора қилди:

— Кимдин?

Ҳожи Сайфиддин зўрға жавоб қилди:

— Султониядин чопар бор, аълоҳазрат.

— Чопар бор? — Темурбек таажжубланди.

— Ҳа, шундай, аълоҳазрат.

Амир Темурни яна ваҳима босди. Нима, у ерда ҳам бир қорхон бўлдимиз? Амир Ҳожи Сайфиддин ҳазрат соҳибкиронни яна ваҳима босиб келаётганини кўриб кўрқди. Тўғриси, ўша эшик оғанинг ўзини мактубни олиб киритиб беришга мажбур қилмаганига пушаймон еди. Ахир, бу унинг иши эмас эди-ку! Лекин, хайрият Темурбек яна ўзига келиб қолди. У яна Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди:

— Мактуб ҳам Султонияданму?

— Ҳа, аълоҳазрат, ўша ердин.

Амир Темур бироз ўйланди, сўнг Ҳожи Сафиддинга амр қилди:

— Очинг! Марҳамат қилиб бизга ўқиб беринг!

Амир Ҳожи Сайфиддин қалтираб-титраб мактубни очди ва аввал шунчаки кўз югуртириб олди. Юзига қон югургандай бўлди. Демак, тинчлик экан. Темурбек унга тикилиб ўлтирган эди, мактубда ёмон хабар йўқлигини пайқади, лекин барибир Ҳожи Сайфиддинни қистовга олди,

— Ўқинг, таксир, ун чикориб ўқинг! Бўлинг тезроқ!

Ҳожи Сайфиддин кўлини кўксига қўйиб ризолик билдирди ва Султониядан келган ўша мактубни қалтираб-титраб ўқишга тутинди:

«Дуойи саломдин сўнгра маълум бўлсинким, биз жигар гўшаларингиз узоқ юртларда иссиқни-иссиқ, совукни-совук демай жангу жадал гирдобиде кун ўткуруб юрмиш Сиз валинеъматимизнинг сиҳат-саломат, тинч-омонлигингизни яратган эгамдин тилаб, эртаю кеч дуойингизда ўлтирадурмиз...»

Амир Темур мактубнинг эгасини дарров таниди. Мактуб мастура ва маслаҳатгўй умр йўлдоши маҳд улё Сароймулк хонимдан эди. Энди унинг кўнгли бир қадар таскин топди. Бироқ мактубнинг буёғида не гаплар борлигини билишга интиқди. Амир Ҳожи Сайфиддин Амир Темурни шу тобда яна қандайдир ўй-фикр чулғаб олганини сезиб, мактубнинг буёғини ўқимай, унинг кўзига қараб ўлтирган эди, ҳазрат соҳибкирондаги интиқишни сезиб, шоша-пиша мактубнинг давомини ўқишга тутинди.

«... Мазкур 796 йил моҳи жумоди ул-аввал ойининг 19-куни, якшанба куни тангри тасоло қутлуғ хонадонимизга яна битта шамчирок олиб келиб ёқдилар. Яратғонга шукр, Сиз набиралик, амирзода Шохрух бирлан Гавҳаршод ўғиллик бўлишди. Сизни ҳазратим, салтанат чорбоғида яна бир ниҳол униб чиккани бирлан қутлаш шарафига муяссар бўлғонимиздин бахтиёрмиз. Суюнчисига шошилманг, бафуржа ўзимиз бориб олурмиз. Биби. Вассалом».

Амир Темур хушхабарни эшитиб, «тушимму, ўнгимму», деб хайрон бўлиб қолди. Бир фурсат ўтиб, юзлари ёришиб, унга қон югурди.

— Хайрият, яратганга шукр!

Ҳазрат соҳибкирон амир Ҳожи Сайфиддинга миннатдорчилик билан қараб қўйди. Мактубни ундан олиб аввал кўзларига суртди, сўнг ўпиб тахлади ва тўшак тагига кистириб қўйди. Амир Темурнинг кўнгли ёришганини кўриб Ҳожи Сайфиддин ҳам суюнди, хотиржам бўлди. Пайтдан фойдаланиб хожасини табриклади:

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Қуллук, дўстим, ишқилиб умри, ризк-рўзи бирлан берган бўлсун они яратган эгам!

— Иншооллох! Иншооллох!

Шу пайт бутун вужуди билан кўз-қулоқ бўлиб ўлтирган амирлар ичкаридаги гаплардан воқиф бўлиб, ёпирилиб чодир ичига кирдилар ва ҳазрат соҳибкиронни табриклай кетдилар.

— Набира муборак, аълоҳазрат!

— Фарзанд муборак!

— Ўғил қутлуғ бўлсун!

Ҳаммалари ҳазрат соҳибкироннинг ишораси билан ўлтиришиб, дуога қўл очдилар.

— Омин, парвардигори олам салтанат боғининг бу

нов-нихolini ризк-рўзи бирлан берган бўлсун, умри узун бўлсун, улуг бобоси каби қобил инсон бўлиб ўссун!

— Омин! — ҳамма «гурр» этиб кўлини дуога очди. Амир Темур чопарни суриштирди. Эшик оға унинг шу ерда эканлигини айтди.

— Чакиринг, кирсун!

— Бош устига, олампадох!

Хиёл фурсат ўтиб, чодирга Султониядан келган чопар кириб келди ва чуқур таъзим қилиб, шундайгина остонадан ўтиб чўнкайди. Эшик оға Амир Темурнинг кўрсатмаси билан унга бош-оёқ сарупо олиб келиб кийдирди. Хазиначи бир сипар олтин келтириб, унинг этагига тўкди. Сароймулк хонимга ва Султониядаги барча оғолар ва шахзодаларга ҳам муносиб пешкашлар ажратилди. Сўнг чопарга қайтишга ижозат берилди. Чопар чиқиб кетгач, хазрат соҳибкирон Хожи Сайфиддин ва амирлардан сўради:

— Қалъа теварагида нималар бўляпти?

— Хужум жанглари амр фармонингизга биноан шиддат билан бораётир, аълохазрат.

— Хужум дарҳол тўхтатилсун, ҳамма ўз мулжориға қайтсун!

Эшик оға одатдагидек остонада ўлтирғон эди, сапчиб ўрнидан турди ва куллуқ қилиб ташқарига отилди...

Ўша куни Мордин теварагида барча уруш-таллошлар тўхтатилди. Қутлуғ отиянинг шукронаси учун Мордин халқининг жаримаси саҳафасига афв умумий рақам қилинди. Хазрат соҳибкирон уларнинг моли ва жонидан кечди. Ҳатто йиллик хирождан ҳам кечиб юборди.

Мординликлар зўр шиддат билан бошланган хужумнинг бирдан тўхтатилиб, чор атрофдан мўру малағ бўлиб босиб келаётган лашкарнинг бирдан мулжорларига қайтарилганини кўриб хайрон бўлдилар. Хиёл ўтмай Амир Темурнинг олий ўрдусида бошланган шодиёнани эшитиб, таажжублари яна ҳам ортди. Нима гап? Ўзи нима бўляпти? Тушга якин қалъага ок байроқ кўтариб, Амир Темурнинг элчилари келганда ҳам урушнинг бирдан тўхталишига нима сабаб бўлганини аниқ билолмадилар. Салом-алик ва дуо фотиҳадан кейин элчилик бошлиғи амир Шохмалик хазрат соҳибкироннинг азм-қарорини эълон қилгандан сўнггина буни билдилар.

— Хазрат соҳибкиронға Аллоҳ таоло набира ато қилди. Шул муборак отиянинг шукронаси деб Мордин

халқининг молу жониди кечдилар,— деди Шохмалик хайрон ва паршон бир ахволда турган амир Исога.

Кутволнинг кайфияти бир қадар кўтарилди, гап кўнглига ёруғлик шуъласи тушди. «Хайрият, худога шукр,— деди у ичида,— калъа бугун бўлмаса, эртага барибир фатх этилар эрди. Ундан кейин ҳолимиз не кечарди?» Ўша куниёқ анвойи совға-салом ва муносиб суюнчи олиб, олий ўрдуга амир Исонинг ўзи келди. Амир Темур уни илик кутиб олди, лекин барибир жаримасидан кечмади. Кечиб бўлармиди? У икки бор аҳд-паймонни бузди ва яна унга қарши кўлига қурол олди. Ҳазрат соҳибкирон уни вилоятдан азл этиб, Мординни унинг биродари Султон Солиҳга инъом қилди. Султон Солиҳнинг номига Ол-тамға босилган ёрлиғ ҳам берилди...

Умаршайх хусусида ноҳуш хабар олинган куниёқ ҳазрат соҳибкирон Курдистонга кўшин билан амир Учқорани жўнатди. Унга ўша Ҳурмату калъасидаги муфсид ва йўлтўсарларни ясога тортиш, сўнг шу кундан эътиборан Форсга шаҳид бўлган отаси ўрнига, ўғли амирзода Пирмуҳаммад волий этиб тайинланганлигини хабар қилиш ва марҳумнинг жасадини Шерозга олиб бориб вақтинча ўша ерга дафн этишни топширди.

Эртаси куни Амир Темур ва унинг кўшинлари Мордин калъаси теварагидан кўчиб, Шатт ул-Араб тарафга қараб равона бўлдилар. Амирзода Шохрух ҳумоюн ўрдуга мулозим бўлди. Амирзода Мироншоҳ ҳам Жавзақ йўли билан ўша тарафга қараб йўл олди.

Шатт ул-Арабда турганларида Хоммад вилоятининг халқи ҳокимнинг иғвосига учиб, душманлик кўйига тушиб исён кўтаргани ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибкирон бир қисм лашқарга амир Жаҳоншоҳни бош қилиб, ўша тарафга, исённи бостириш учун юборди. Хижрий 796 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1394 йил 25 апрели) қолган аскарни олиб ўзи ҳам Хоммадга қараб жўнади.

Хоммад Дажла дарёсининг соҳилида қурилган бағоят мустаҳкам калъалардан бири эди. У тош, ганч ва оҳакдан бино қилинганди. Баланд ва кенг девори устида икки отлик ёнма-ён бемалол юраоларди. Кўнги-раси икки табақали бўлиб, жазирама иссиқ ва ёгин-чочин пайтларда одамлар уларнинг остида жон саклардилар. Деворнинг ҳар ўн-ўн беш газида олий буржлари бор эди. Ривоятларга қараганда, калъанинг бино қилинганга 4500 йил бўлган ва шу вақт ичида

сохиби кудрат подшоҳлардан Халид ибн Валиддан бошқа бирон подшоҳ уни ишғол қилолмаган экан.

Алқисса, зафар асар лашкар Дажлани кечиб ўтиб, Хоммадни чор атрофдан қуршаб олди. Пиёда аскарлар ҳар куни эртадан то қош қорайгунча олдиларига чир ва тураларни тўсиб олиб, қалъага ҳужум қилиб турдилар. Шу пайт нақбчилар амирлардан Усмон баходир, Саидхўжа, Арғуншоҳ ва Муҳаммад Дарвеш барлос бошчилигида қалъа девори ва дарвозаларга қараб шиддат билан нақб қазидилар. Нақбчилар жумоди ул-охир ойининг сўнги куни (1394 йил 1 майда) деворни бир неча еридан портлатиб қулатишга муваффақ бўлдилар. Натижада кўшиннинг илғор қисмлари сурон солиб қалъа ичига қараб отилдилар... Ўша куни кечки пайтга бориб, Хоммад тўлиғича фатҳ этилди.

Шу билан ал-Жазира деярлик бўйсундирилди. Олдинда биринчи навбатда Арзирум. Бусиз Ироки ажамни ҳам, Ироки арабни ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Туркман чайир ва қайсар халқ. Уни итоатга келтириш ҳам осон эмас. Темурбек нима бўлса ҳам Арзирум ва туркманлар масаласини бирёқлик қилишга қарор қилди. Шу муносабат билан Хоммадда турган ўша кезларда бир куни махсус кенгаш чақирди. Темурбек одатдагидай, биринчи бўлиб, ўзи сўз бошлади:

— Ироки арабни Арзирумсиз тасаввур қилиб бўлмайду, жаноблар. Лекин, маълумингизким, у ҳали тўла ихтиёримизга ўтган эмас. Шу хусусда фикрларингизни билмоқчи эрдик.

Амирлар ҳар қачонгидай дабдурустдан бир нима демадилар. Бир-бирлари билан ўғринча кўз уриштирган бўлдилар-у, аммо бир нима демай ерга қараб ўлтираверишди. Амирзодалар: Муҳаммад Султон билан Мироншоҳлар ҳам сукут сақладилар. Лекин билибми-билмайми Амир Темур саройида ҳукм сурган тартибни амирзода Шохрух бузиб қўйди.

— Йил давомида, — деди у отасига мурожаат этиб, — от устида юрубмиз. Қаҳратон кишда ҳам бирон ерда бир ҳафта бўлса ҳам ором олганимиз йўқ. Ҳамма вақт уруш-талош билан бандмиз. Лашкарга биров дам берилса бўлармиди?

Амир Темурнинг каттик жаҳли чиқди, лаблари кўкариб, аъзойи баданини титроқ босди. Бу гапни бошқалар гапирса балким кўнглига олмасди. Туккан фарзанди шундай деб тургандан кейин бошқалар хақида нима деб бўлади?

— Хориб қолғонга ўхшайсиз, амирзодам,— деди Амир Темур Шохрухга мийиғида кулиб,— майли Сизга дам берсак-берайлик,— сўнг амир Ҳожи Сайфиддинга мурожаат қилди:— амирзодани, ёнлариға ишончли йигитларни қўшиб, келаётган шанба куни Султонияга жўнатиб. Яқин орада хотинларидин яна бирини кўзи ёриб қолса ажаб эрмас. У керак бўлиб қолиши мумкин ўша ерда.

Амирзода Мироншоҳ қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Лекин бошқалар одоб сақлаб ўзларини тутдилар.

Отасининг бу гапи амирзода Шохрухнинг жон-жонидан ўтиб кетди. Аммо миқ этолмади. Нима ҳам дерди. Илож қанча? Ўзи айбдор ҳаммасига. Жим ўлтирганда-ку бу кўргулик йўқ эди. У отасига бир ўқрайиб қараб қўйди-ю, сўнг даст ўрнидан турди ва икки букилиб отасига таъзим қилди.

— Густоҳлик қилдим, афв этинг, отажон.

— Баракалло, амирзодам, марҳамат қилиб ўлтиринг,— деди Темурбек ўғлига. «Чарчагансиз», деб қўшиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин шаштидан қайтди. «Ўлганнинг устига тепган» кабилида иш тутгиси келмади. Кейин аҳли мажлисга деди:

— Хўш, жаноблар, буёғини нима қилдик? Е ичимизда бошка чарчаганлар ҳам борму?

Ҳеч кимдан садо чикмади. Нимагадир амирларнинг юзида ҳайкиш аломатлари пайдо бўлди. Темурбек чарчаганларга ишора қилиб, ҳаммани бироз чўчитиб қўйди, чамаси. Мана, суюкли фарзандини бир пул қилиб ўлтирибди. Дояга айлантириб қўйди, уни. Амир Темур яна бир фурсат кутди. Ҳаммага бир-бир кўз ташлаб чикди. Садо чикмагандан кейин масалани ўзи ҳал қилди-қўйди.

— «Сукут аломати ризо», деган эканлар донолар. Демак, қаршилар йўқ. Бўлмаса юриш давом этадиган бўлди. Энди навбат Арзирумга, жаноблар. Худо ёр бўлсин!

Шундан кейин ҳамма ўрнидан турди ва хайр-хўшлашиб, ҳазрат соҳибқироннинг чодиридан чиқишди.

Амирзода Шохрух ўша куниёқ Султонияга жўнатиб юборилди.

Уч кунлик каттик тайёргарликдан сўнг қўшинлар Олатокка қараб йўлга тушдилар. Жавонғор амирзода Султон Муҳаммад бошчилигида Чиячур йўли билан, амирзода Мироншоҳ эса баронғор билан Бидлис орқали

бордилар. Марказ қисм ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари етакчилигида Сивос сари юзланди.

Амир Темур бош бўлган қисм ражаб ойининг 15-сида (1394 йил май ойининг 17-куни) Мушк саҳросига келиб тушди. Бир-икки кундан кейин жавонғор билан баронғор ҳам Саҳройи мушкка етиб келдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибкирон шахзодалар, амирлар ва нўёнлар билан кенгаш қуриб, келгуси режалар ҳақида улар билан келишиб олди. Ва яна Арзирумнинг барча ҳукмдорларига мактуб юборилиб, олий ўрдуга чакиртирилдилар. Келмаганлари тақдирда, Арзирум қалъалари устига, улар кутмаган тарафдан ҳужум қилиб, уларни доғда қолдириш режаси тузилди. Шунинг учун ўша ўлкага олиб борадиган йўлларни яна бир марта тафтиш қилиш учун хабарчилар юборилди.

Ўшанда бир қанча қалъаларнинг ҳокимлари бош эгиб, катта совға-саломлар билан, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига келишди. Уларнинг орасида мардлиги ва ростгўйлиги билан машҳур бўлган Билдис ҳокими Хожи Шарафиддин ҳам бор эди. Амир Темур итоат камарини белга боғлаб, ўз оёғи билан келганларга қалъаси ва вилоятини қайтариб берди. Улар келиб-кетганларидан кейин Арзирумда ким дўсту, ким душман эканлиги маълум бўлди. Мўтеъ ва мунқод бўлишдан бўйин товлаган Илончик, Ойдин ва Авник қалъалари устига юриш бошланди.

Илончикка аввал Муҳаммад Дарвеш барлос тумани билан, кетидан Жўчи нажод хонзодалардан Бурҳон ўғлон, Ибож ўғлон ва Жаҳоншоҳ баҳодирлар жўнатилди. Илончик ўша мамлакатдаги энг мустаҳкам қалъалардан бўлиб, лашқари ҳам қалин эди. Ҳазрат соҳибкирон унинг камалига Муҳаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун амирзода Мироншоҳни ҳам юборди.

Ҳазрат соҳибкироннинг ўзи яна бир неча кун ўша Мушк саҳросида туриб, қўшимча лашқар тўплаш ва озик-овқат ҳамда қурол-аслаҳа захирасини тўлатиш билан машғул бўлдилар. Шу мақсадда Озарбайжон, Арзирум ва уларга тобеъ ерларга товачилар юборилди.

Ражаб ойининг 20-сида (1394 йил 21-май) эрталаб нусрат шиор байроқ кўтарилиб, қўшинлар йўлга тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн мавқаб ҳали йўлда пайтида, маҳд улё Сароймулк хонимнинг чопари унга етишди. Чопар оғолар ва шахзодаларнинг уғруки Табриздан ўтиб, ҳазрат соҳибкироннинг истикболига

келаётганини хабар килди. Хабар ҳазрат соҳибкироннинг кўнглига хушнудлик ато этди. «Хайрият, аларни кўратурғон кун ҳам бор эркан, худога шукр»,— деди Амир Темур ичида. Ахир, улар ўн бир ойдан бери кўришмаган эдилар-да...

Сароймулк хоним, Туман оғо ва бошқа оғолар ҳамда бахтиёр шахзодалар билан учрашув Моранд билан Хой оралиғида юз берди. Хотинлар, шахзодалар, кўйинги, уғрукдагиларнинг бариси мотам либосида — қора либосда эдилар. Амирзода Умаршайхнинг ногахон ўлими туфайли бошга тушган мусибат сабабли бироз йиғи-зор бўлди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон уғрукдагиларга лутфу қарам кўрсатди, ҳол-аҳвол сўраб, дилжўйлик қилди.

Эртаси куни (1394 йил 29 майда) Илончик қалъасининг қамали бироз чўзилиб кетган экан, ҳазрат соҳибкирон Муҳаммад Дарвеш барлосга ёрдам учун Темурхўжа Окбугони тумани билан жўнатди. Шундан кейин Темурбек, муборак толеъ билан, у ердан кўчиб, Ойдин қалъаси сари юзландилар. Лекин ўртада уруш-талаш бўлмади. Қалъа кутволи ва халқи итоатга келиб, хазинада нимаики бўлса — нақдинами, зару жавохирми, қимматбаҳо матоларми, барисини олиб, тавбатазуруъ ва зорланиш билан омонлик тилаб олий ўрдуга келдилар. Темурбек уларнинг ҳар бирини муносиб совға-салом билан сийлаб ва қалъа билан вилоятни кутволнинг ўзига инъом қилиб, қайтишларига ижозат берди. Шундан кейин ҳумоюн мавқаб Уч қалисия деган ерга келиб кўнди. Шу ерда Рум мамлакатининг сарҳади ҳисобланмиш Арзирумдан унинг ҳокими Таҳамтан муносиб пешкашлар ва лойиқ ҳадялар билан келиб, ҳазрат соҳибкироннинг марҳамат ва хос илтифотларига сазовор бўлди.

Авникни олиш ҳам осон кечмади. У қирк тўрт кун давом этган қамал жангларидан кейин ишғол қилинди. Ҳазрат соҳибкирон ортикча қон тўқилмасин, беҳуда қурбонлар бўлмасин деб, қалъага бир неча бор элчи юборди. Амир Масир (у Қора Юсуф туркманнинг ўғли эди) аввал таслим бўлишга сўз берди ва олти яшар ўғли ва қари онасини ҳумоюн ўрдуга жўнатди. Лекин ўзи келмади. Амир Масир маълум мақсад билан вақтдан ютиш учун шундай қилган экан. У отаси Қора Юсуф ва унинг иттифокчилари бўлмиш гуржийлардан ёрдам кутаётган экан. Ҳазрат соҳибкирон буни тушунди ва қалъа теварагига тош билан гилдан баланд мулжорлар

курдириб, раъд андоз, тош аррода манжаник ва тирчархлар ўрнаттирди. Ўша мулжорлардан туриб шаҳар ичкарисини ўққа тутдилар. Окибатда кўп одам ўлди, мажруҳ бўлди. Биноларнинг кўпчилиги вайрон этилди, ёниб битди. Сўнг амир Арғуншоҳ билан Омоншоҳнинг йигитлари бир неча ердан қалъа деворини тешиб, уни портлатдилар. Шу билан қалъа ичкарисига йўл очилди. Шаъбоннинг 14-куни (1394 йил 14 июнда) амирзода Муҳаммад Султоннинг кўшинлари Авник қалъасини ишғол қилдилар. Амир Масир ички қалъага яширинди. Ички қалъа тепалик устида бўлиб, у ҳам тош, ганч ва оҳакдан мустаҳкам қилиб қурилган эди. Унинг баландлиги ер сатҳидан то деворининг пойигача ўттиз газдан ортиқ эди. Зафар асар лашкарнинг амирлари, баҳодирлари ва сипоҳийлари пиёда чир ҳамда туралар орқасига яшириниб, Пойи камардаги дарвозага етиб олдилар ва душман билан жанг бошладилар. Туркман йигитлар ҳам бўш келишмади. Қаттиқ туриб жанг қилдилар. Лекин барибир қалъаларини асраб қололмадилар. Охир-окибат, у Амир Темур кўшинлари тарафидан ишғол қилинди. Бу воқеа хижрий 796 йил ийди рамазоннинг иккинчисида (1394 йил июл ойининг иккинчисида) содир бўлди.

Амир Масир, асирликда ётган собиқ Мордин ҳокими амир Исога кўшиб, Султонияга жўнатилди.

Ўша кунлари ал-Жазирадаги яна бир мустаҳкам қалъа — Ойдин қалъаси ҳам фатҳ этилди. Ҳазрат соҳибкирон унинг фатҳига иш кўрган амирлардан Жоку барлосни тумани билан жўнатган эди. Лекин бунга ҳожат қолмади. Қалъа кутволи амир Боязид уни жангсиз ўз ихтиёри билан амир Жоку барлосга топширди ва ўзи муносиб совға-саломлар билан ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига бош эгиб келди. Амир Темур ундан мамнун бўлди. Бош-оёқ фахрли сарупо билан сийлаб, Ойдин қалъасини ўзига қайтариб берди.

Ҳазрат Амир Темур хижрий 796 йил шаввол ойининг 8-куни (1394 йил 7 августда) Авник қалъасини бошқариш ишини амир Сотилмишга топшириб, бир неча кўшинни унга тушқол этиб тайинлади-да, Ойдиндан кўчди ва ўша шавволнинг 19-сида (1394 йил 18 августда) боғи беҳишт сифат бир жилғага, ундан Форс аталмиш сердарахт бир манзилга келиб қўндилар. Шу ерда Сароймулк хонимнинг чопари яна бир хушхабар олиб келди. Шаввол ойининг 29-куни (1394 йил 28-августда) тангри тасло амирзода Шохруҳга яна бир

Ўғил ато этибди. Ҳазрат соҳибкироннинг бундан боши осмонга етди. Бу атоёнинг шукронаси учун яқинларига беҳисоб зарру сим ва қимматбаҳо саруполар улашди. Катта тўй ҳам берди. Фармони олийга кўра, тобе мамлакатлардан олинадиган бир йиллик хирождан ҳам кечилди. Ўша куниёқ мавлоно Абдулла мунажжим устурлоб ёрдамида янги меҳмоннинг толеъини аниқлаб, «у катта бахту саодат соҳиби эркан, иншоолло улғайғач, юртга сардор бўлғай!», деди. Болага Иброҳим Султон деб ном кўйдилар.

Шундан сўнг ҳумоюн мавкаб Форс марғузорида кўчиб, Мингкўл отлиғ хушхаво бир манзилга етиб келди. Ўша нузхат ойин жойда чодирни Ой ва Зухал манзилига етказиб тикдилар. Худудини кўз илғамас ушбу жилга турли рангдаги чодирлар билан шу қадар зич қопландики, худди осмон беҳисоб юлдузлари билан шу ерга тушиб кўнгандай эди. Ҳазрат соҳибкироннинг хотинлари қирк устунлик заррин ва мурассаъ чодир остидан жой олдилар. Қомқор шахзодалар билан рафъи макон умаро, иқтидорли нўёнлар, барча аркони давлат, кўйинги, Эрону Туроннинг барча вилоятларидан келган азиз меҳмонларнинг ҳамма-ҳаммаси шу ерга жамланган эдилар. Кўлнинг шундайгина бўйида уч тарафга шохлаб ўсган азамат мажнунтол ёнига тикилган катта заррин чодир атрофи одам билан гавжум. Теварак-атрофга йиғма сўрилар ўрнатилган, сўриларга гиламлар, бекасам ва кимхоб кўрпачалар тўшалган, хитойи хонларга дастурхонлар ёзилиб, устига мева-чева ва турли-туман таомлар кўйилган. Чодир эшигидан то йўлгача гиламлар, унинг устига қизил кимхоб поёндозлар тўшалган. Йўлқанинг икки четида аҳли сарой, амирлар, мулозимлар кўл қовуштирганча тик турардилар. Чап тарафда, саф бошида, амирзода Шохрух. Ҳамма мунтазир бўлиб Ҳазрат соҳибкиронни кутмоқда.

Бир пайт узоқдан бир тўда пиёда одам кўринди. Мулозимлардан бири «Ҳазрат соҳибкирон келяптилар! Ҳазрат соҳибкирон!»,— дея катта чодирга қараб чопди. Хиёл ўтмай, ичкаридан бирин-кетин шошиб-пишиб хотинлар чиқиб келишди. Олдинда Сароймулк хоним. Эғнида ёқаси ва пешига зар жияк тутилган кенг, узун хаворанг шойи кўйлак, бошида зар билан тикилган, ёқут ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган қизил баҳмал тоқия. Устидан нафис оқ кашмирий рўмол ташлаб олган. Оёғига, устига қимматбаҳо тошлар қадалган амирқон кафш. Туман оғо ва бошқа

хотинлар ҳам худди хайитдагидай кийинишган. Ҳазрат соҳибқирон эса одмигина кийинган: эғнида йўл-йўл шойидан тикилган чопон, белида мурассаъ камар, бошида кўк салла, оёғида кийик терисидан тикилган онтарма этик. Улар, Темурбек ва хотинлар бир-бирларига тўрт-беш кадам қолганда тўхтадилар. Хотинлар кўлларини кўксига қўйган ҳолда икки букилиб таъзим этдилар, сўнг бирин-кетин бориб ҳазрат соҳибқиронни зиёрат қилдилар. Кейин амирзода Шохрух отаси билан кучоклашиб кўришди ва уни чодирнинг ёнгинасидаги катта сўрига таклиф қилди. Сўрига келаётганларида хотинлар ва шахзодалар уларнинг бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон, амирзода Шохрух, вазири аъзам, амир Ҳожи Сайфиддин, Шохмалик, Шайх Нуриддин ва олий ҳукмдорнинг бошқа яқинлари унга чуқур таъзим қилиб, йўлак четига қўйилган курсиларга бориб ўлтиришди. Ҳазрат соҳибқироннинг хос имоми хожа Нуриддин Коший Куръон тиловат қилди, сўнг кўлини дуога очди.

— Омин, Парвардигори олам барча мўмин-мусулмонга сиҳат-саломатлик, тинчлик-хотиржамлик, кенг феълу кетмас давлат ато этсун, жумлаи мўминнинг пушти паноҳи соҳибқирони аъзамни ўз паноҳида асрасун, салтанатини пойдор қилсун!

Йигилганлар кўлларини дуога очдилар:

— Аллоҳу акбар!

Дуо-фотиҳадан кейин хотинлар ўринларидан турдилар ва ҳазрат соҳибқиронга чуқур таъзим бажо келтириб чодирга кириб кетдилар. Шунда Амир Темур амирзода Шохрухга мурожаат қилди:

— Қани, амирзода, салтанат боғининг нав-нихолларини олиб чиқинг, бир зиёрат қилайлик.

Амирзода Шохрух ирғиб ўрnidан турди, таъзим қилиб сўридан тушди ва шоша-пиша катта чодир сари юзланди ва кўп вақт ўтмай, оқ матога йўргакланиб, кизил бахмал тўшакларга ўралган икки чакалокни икки кўлида кўтариб чикди. Темурбек аввал Шохрухнинг ўнг кўлидаги чакалокни олди.

— Янглишмаётгон бўлсак, бу киши мирзо Муҳаммад Тарағой бўлсалар керак?

Шохрух бош ирғаб буни тасдиқлади. Темурбек боланинг юзини очди ва пешонасидан ўпиб, отасига қайтариб берди. Сўнг иккинчисини олди. Бу энди маълум — Иброҳим Султон. Уни сўраб ўлтирмаса ҳам бўлади. Ҳазрат соҳибқирон уни ҳам пешонасидан

ўлиб, отасига кайтариб берди. Сўнг ҳаммалари кўл очиб мирзо Муҳаммад Тарағой билан Иброҳим Султонни узундан-узок дуо қилдилар.

Ўша куни эртадан-кечга қадар шу ерда катта тўю томоша бўлди. Тўйдан олдин хатм ўқилди ва ҳазрат соҳибқирон, ўғиллари, набиралари ва хотинлари азадан чиқарилди. Тўй охирида Амир Темур мирзо Иброҳим Султоннинг тарбиясини Билқиси замон Туман оғонинг инон-ихтиёрига топширди, амир Усмон баҳодирни эса шаҳзодага оталиқ этиб тайинлади.

Тўйнинг эртаси куни — 1394 йил 15 сентябр куни Мингқўлдан кўчиб, саодат ва иқбол билан йўлга тушдилар ва бир баландлик устига бориб тўхтадилар. Ўша ерда амирзода Шохрухни Самарқандга жўнатди. Унга жўнаб кетиши олдидан, ҳазрат соҳибқирон пойтахт ва Мовароуннахрни кўз қорачиғидай сақлаш, рааё ва бароёга ғамхўрлик қилиш хусусида фойдали насихатлар қилди. Шаҳзодага амир Шохмаликни кўшиб юборди. Уғруқ эса Султонияга жўнатилди.

Шундан кейин Гуржистон, Шеки ва Буртоснинг айрим ноҳиялари ғорат қилинди. Лекин, Гуржистон ва Қоққозни тўла бўйсундириш ҳақидаги режа амалга ошмай қолди. Бунга Тўхтамишхоннинг Ширвонотга бостириб қиргани сабаб бўлди.

ЯНА ЎША ТЎХТАМИШХОН

Тўхтамишхон ва Олтин Ўрдага ҳал қилувчи зарба бериш билан боғлиқ катта ҳарбий юриш мана шу беш йиллик уруш тарихида алоҳида ўрин тутди. У узок ва жуда оғир кечди. Амир Темур бу сафар Тўхтамишхонни ҳам, Олтин Ўрдани ҳам бир ёқлик қилишга азм қилди ва зафар асар лашқарни Ширвонот сари етаклади. Тўхтамишхон унинг Кура дарёси бўйлаб келаётганини эшитиб, орқага чекинди. Лекин Темурбек ўша пайтда Дашти қипчоққа дабдурустан юриш бошлаш имконига эга эмасди. Лашқар Ироқи араб юришида чарчаган. Тўхтамишхондай хавfli душман билан қурашмоқ учун эса зўр ва махсус тайёргарлик талаб қилинарди. Бунинг устига, қиш ҳам яқинлашиб қолганди. Ҳазрат соҳибқирон шуларни ҳисобга олиб, яқин орада қишлаш, Тўхтамишхонга қарши юришни бўлса келаси йили баҳорда бошлашга қарор қилди. Шундан кейин юртчилар теварак-атрофни тафтиш

килиб кўриб, ҳар жиҳатдан қулай ва ўтлов жойлари бор бир манзилни, Маҳмудобод билан Фаҳробод оралиғини олий ўрду учун маъқул топиб қайтдилар. Олий ўрду Фаҳрободда ўринлашди, амирлар ва шахзодалар эса туманлари билан олдиндан белгилаб қўйилган жойларга бориб қўндилар.

Қишлоғга ўринлашиш асносида амирзода Мироншоҳ тумани билан Илончикдан келди.

— Илончикни олиб бўлмади,—деди Мироншоҳ отасига маънос бир қайфиятда. Тафсилотига энди оғиз очмокчи эди, Амир Темур сўзини бўлди:

— Бас, етар, мирзо! Бунинг энди кимга кераги бор?!

Илончик хусусидаги гап Темурбекка оғир ботди. Чунки у бунақасини ҳали кўрмаган. Бири — мингга татийдиган йигитлари ҳозирга қадар борган еридан қурук қайтишмаган. Нима бўляпти, ўзи? Кечагина Шохрух лашкар хориб-чарчаганини писанда қилиб, ҳамманинг олдида юришини тўхтатишни очикдан-очик таклиф қилди. Бугун эса яна бир ишонган тоғи кичик бир қалъанинг ҳам уддасидан чиқолмай ер чизиб ўлтирибди. Нима деса бўлади, буни? Қўрокликдан нишона эмасму бу? Ўғиллар шундай қилиб турганда, бошқалардан нимани кутса бўлади? Шу ерда ўша Илончикқа ҳаммадан аввал туманлари билан юборилган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурхўжа Окбуғо эсига тушди. Буни яна Мироншоҳдан сурштирди.

— Бошқа амирлар қани? Алар ҳам қайтишгон бўлсалар керак? — ҳазрат соҳибқирон ўғлига еб қўйғудай бўлиб тикилди.

— Келишгон. Алар ҳам шу ерда,— деди Мироншоҳ бошини кўтармай.

Амир Темур эшик оғани чакиртирди.

— Муҳаммад Дарвеш барлос бирлан Темурхўжа Окбуғо шу ердаму?

— Шу ердалар. Қабулингизга мунтазир бўлиб турибдурлар,— деди эшик оға ҳазрат соҳибқироннинг кўзларига тикилиб.

— Чакиринг, аларни!

Эшик оға чодир ташқарисида минг бир изтиробда турган Муҳаммад Дарвеш барлос билан Темурхўжа Окбуғони етаклаб кирди. Амирлар остонадан хатлашлари билан ўзларини ерга отдилар ва эмаклаб бориб, ҳазрат соҳибқироннинг оёқларини ўпмокчи бўлди-

лар, лекин у бунга йўл қўймади. Нафрат билан оёқларини тортиб олди.

— Туринглар, жаноблар, бундай тубанлик эр кишига муносиб эрмас. Туринглар! — амирлар апил-тапил ўринларидан турдилар ва буёғи нима бўлишини билолмай, жавдираб ҳазрат соҳибкироннинг кўзларига тикилдилар. Амир Темур бир лаҳза уларнинг бошидан оёғигача кузатиб турди, сўнг остонада унинг амр-фармойишини кутиб турган эшик оғага ишора қилди. У ташқарига чикиб бир зумда Қобулбек ярғучини бошлаб келди.

— Жанобларни девони ярғуга олиб боринг, — деди Темурбек унга, — яхшилаб тафтиш қилишсун!

— Хўп бўлади, аълоҳазрат, — ярғучи ўзини сал четга олиб, амирларга кўли билан эшикка ишора қилди. Амирзода Мироншоҳ ва ҳар иккала амир ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилиб, ярғучининг олдига тушиб ташқарига чиқдилар.

Амир Темур уларнинг тақдирини шу ерда ўзи ҳам ҳал қилиб қўйиши мумкин эди. Лекин ундай қилмайди. Чунки бу олий насаб зотларнинг тожу тахт олдида қилган хизматлари катта эди. Шунинг учун уларни девони ярғуга жўнатиб, кўпчилик олдида шунчаки сазойи қилмоқчи эди, ҳолос.

Чодирдан ҳамма чикиб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибкирон сўнгги кунларда содир бўлган воқеаларни эслаб ўй-саного ботди. Вактики, ишонган амирлари ва амирзодалар, жони ширинлик қилиб, иссиқ-совукдан, ўку найза зарбидан ўзини панага олишаётган эканлар, бу яхшиликка олиб бормайди. Аҳвол буёғига ҳам шундай кечгудай бўлса, лашкарнинг якин орада бузилишга юз тутиши муқаррар. Агар, худо кўрсатмасун, лашкарга шундай кайфият юкгудай бўлса, албатта салтанат паришонликка юз тутати. Унда Тўхтамиш, Қора Юсуф ва Малик Барқуққа ўхшаганларнинг куни туғади. Мўғулистон ва Олтин Ўрдадагилар шунақа кун келармикин, деб пайт пойлаб ўлтиришибдилар. Йўк-йўк, бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Бунинг оқибати охири ҳалокатга олиб келади. Шу ерда у яқиндагина ярғучининг қўлига топширилган уч нафар мухтарам зотни эслади. «Уларга шунчаки сиёсатнинг ўзи етади, яна уларни билмай ясоққа етказиб қўйишмасун», деб чўчиди. Умаро ва беклар орасида ҳар турли фикрлар пайдо бўлишига, ҳатто норозиликларга ҳам сабаб бўлиши мумкин эди. Айниқса кийинчилик бўлиб турган ўша пайтда бунга йўл қўйиб бўлмайди.

Аксинча, умарони ҳам, лашкарни ҳам рағбатлантормок зарур. Амир Темур ўзини кўлга олди ва бугундан қолдирмай лашкарни кўрик қилиш, оддий аскарнинг барчасига муносиб уқулқа улашиш, амирларга эса мартабалари ва хоҳиш-истакларини ҳисобга олган ҳолда, суюрғолот инъом этишга қарор берди. Ҳа, буни қанча тез қилса, шунча яхши. Шу пайт чодирга шошиб-пишиб эшик оға кириб келди.

— Султониядан чопар бор, аълоҳазрат.

Амир Темур хайрон бўлди. Яна нима гап? Не ходиса? Улар бу ердан яқинда кетиб эрдилар-ку? Ишкилиб, хайриятлик бўлсун. Эшик оғага «майли кирсун» деб ишора қилди.

Эшик оға чиқиб, чопарни етаклаб кирди. У тиз чўкиб ҳазрат соҳибкиронга таъзим қилди. Сўнг ўрнидан туриб кўйнидан мактубни олди, кўзи ва пешонасига суртди, сўнг ўпиб, олиб бориб Амир Темурнинг кўлига тутқизди. У эса уни шоша-пиша очиб ўқиди, кейин оҳиста ўраб ёнига кўйди. Хотиржам бўлди, чамаси. Мактуб Сароймулк хонимдан экан.

— Хайрият, яратганга шукр,— деди Амир Темур хурсанд бўлиб, ўғилларим яна биттага кўпайибдур. Худойим яна ўғил берди бизга.

Мактубда шу ҳақда хабар қилинган экан. Қелинларидан бири, амирзода Мироншоҳнинг хотини ўғил туғибди. Ҳазрат соҳибкирон одатдагидай янги меҳмоннинг исмини ҳам ўзи кўйиб берди:

— Жавонбахт шаҳзоданинг муборак исми Ижил мирзо бўлғай,— Амир Темур набирасига бобокалони, яъни тўртинчи жадди паҳлавон лашкарбоши Ижил нўённинг отини кўйди...

Ўша кишлоқ пайтида Амир Темур талафотлар ўрнини тиклаш ва кўшинларни ҳар жиҳатдан тартиб ва интизомга келтириш устида ҳам иш олиб борди. Шу мақсадда бошқа мамлакат ва вилоятларда турган лашкарнинг бир қисмини шу ерга, Фахрбодга чакиртирди. Булар орасида яқиндагина Форсга жўнатилган амирзода Пирмуҳаммад (Умаршайх мирзонинг ўғли) ҳам бор эди.

Киш қунлари Амир Темурнинг фикру хаёли Тўхтамишхон билан бўладиган навбатдаги ҳал қилувчи жанглар устида бўлди. Узок сафарга етарли озик-овқат, қурол-аслаҳа жамғарилди. Ҳазоражот, тумонот ва бошқа қисмлар одам билан тўлатилди, -кўшинлар мунтазам машқларга жалб этилди. Волгабўйи, Булғор

ва Буртос, хусусан Сарой Берка, Хожи тархон ва Кримдаги хуфялар билан алоқа мустаҳкамланди. Қисқаси, Темурбек киш мобайнида Олтин Ўрда ва Тўхтамишхон билан бўладиган сўнгги ва ҳал қилувчи урушга пухта ҳозирлик кўрди. Лекин баҳор бошида унинг шу урушдан нимагадир кўли совиб, тез-тез тинчлик, ҳузур-ҳаловат ва иложи бўлса тезроқ ота юртга қайтиш тўғрисида гапирадиган бўлиб қолди. Бир куни кечкурун имом Абдулжаббор ибн Нўъмонни чакиртириб, унга маслаҳат солди:

— Мамлакат ва вилоятлардан катта лашкар тўпланди, юриш учун зарур бўлгон ҳамма нарса муҳайё этилди. Локин биз сафар қилмоқ ниятида бўлиб тургон юртларга бепоён дашту биёбон, ботқоқлик, ўрмонзор ва чангалзорлар орқали борилади. Биз тахминан, шунга ўхшаш ерларда бундан тўрт йил аввал ҳам бўлгон эрдик. Йўлимиз оқис, сермашаккат ва хатарли. Кўп қурбонлар талаб қилади бу юриш. Ўша Идил ва Ёйикка қилинган юриш ҳозир ҳам эсимда. Бўлажак юриш балким ундан ҳам сермашаккат бўлиши турган гап. Локин бунинг кераги борму ўзи, мавлоно? Балким шу ишни қилмасакму? Шунга бошимиз қотиб турибдур.

Борди-ю, у шу гапларни амирлар иштирокида айтганда, уни балким кўрқоққа чиқаришиб қўйишармидилар? Имом Абдулжаббор эса ўз одами. Ақлли ва чуқур мулоҳазалик одам. Жанжал ва келишмовчиликлар бўлмаса, беҳуда қон тўқилмаса, одамлар бир отанинг фарзандидай аҳил ва тинч-тотув яшаса — у шунга тарафдор. Шунинг учун у ҳазрат соҳибқиронни тўғри тушунди. Уруш аълоҳазратнинг ҳам меъдасига текканлигини билди. Ахир, ўттиз беш йилдан бери юртма-юрт қилич чопиб юрибди. Буёғига, ҳаётининг қолган қисмини тинчлик, ҳузур-ҳаловат ва тоат-ибодат билан ўтказмоқчи. Умрнинг қолган қисмини чин дунё тадорикига бағишламоқчи. Тўғри қилади. Мана шуларни ўйлаб унинг бироз ҳаёли қочган экан, ўзига келди ва ҳазрат соҳибқирондан узр сўради:

— Афв этадилар, аълоҳазрат, қарилик курсин, бироз ҳаёл фаромуш бўлибдур.

Амир Темур мийиғида қулиб қўйди:

— Майли, таксир, азият чекмасунлар. Бу ҳамма-мизнинг қисматимиз.

Имом Абдулжаббор икки кўлини кўксига қўйиб, ҳазрат соҳибқиронга қуллук қилди, сўнг гапни узокдан бошлади. Бутун дунёни забт этаман деб,

Искандар Зулкарнайнинг охир-окибат Хиндистон чангалзорларида қолганлиги, арабларнинг мохир саркардаси Қутайба ибн Муслимнинг Чинмочинни ҳам оламан, деб Фарғонанинг бир четида, камишзор ичида ҳалок бўлганлигини эҳтиёткорлик билан айтди:

«Одамзот фақат меҳнат ва укубат учунгина эмас, балки дунёнинг лаззатларидин керагича баҳраманд бўлмоқ учун ҳам яратилғони ва яна ёш бир ерга бориб қолган, сиҳат-салоҳатлик заифлашган бир вақтда ҳар бир мўмин-мусулмон қолган умрини охират тадорикига сарфлаши зарурлигини ҳам ётигида айтди.

— Тўхтамишхон сизга фарзанд ўрнида,— деди хожа Абдулжаббор гапининг охирида,— фарзандлар билиб-билмай густоҳлик қилиб турганларида атолар кечиримли бўлмоғи ва аларни ваъз-насихатлар бирлан йўлга солишлари лозим.

— Билиб-билмай эмиш. Нима у гўдакмидики, билиб-билмасдан иш қилиб қўйса! Ахир кап-катта одам-ку! Яна бир эрмас, балки уч бор қилди бу густоҳликни. Йўқ Тўхтамишнинг мақсади бошқа. Уни афв этиб бўлмайди, энди.

— Ҳар ҳолда...

— Нима ҳар ҳолда? Йўқ-йўқ, у бирлан орани очик қилиб олишимиз зарур.

Орага сукунат чўқди. Икковлари ҳам нима дейишни билмай бир неча дақиқа бир-бирларига тикилиб жим ўлтиришди. Шу фурсат ичида Темурбек имом Абдулжабборнинг гаплари хусусида фикр-мулоҳаза юритди ва охир-окибат унинг таклифини маъқул топди.

— Тўхтамиш ўғлонни афв этиш хусусида гап бўлиши мумкин эрмас, таксир. Локин, майли биздин ўтмасун, элчи юбориб сулҳ таклиф этиб кўрайлик,— деди у охири хожа Абдулжабборга.

— Балли, ҳазрат соҳибқирон, қулингизнинг гапини ерда қўймадингиз. «Сулҳ-яхши» деб ёзилғон Қуръони каримда. Шундай қилғонингиз савоб эрур, олампадох.

Тўхтамишхон хусусида бошқа гап бўлмади.

Имом дуо-фотиҳа қилиб ўридан турмоқчи бўлди, лекин ҳазрат соҳибқирон қўли билан ишора қилиб уни тутиб қолди. Сўнг эшик офани чакиртириб, амирзодалар, нўёнлар, амирлар, беклар ва арқони давлатни йиғиб келишни буюрди.

Олтин Ўрда ва Тўхтамишхонга қарши юриш хусусида чакирилган бу кенгаш қисқа бўлди. Фақат Жоку барлос, Хожи Сайфиддин ва Шайх Нуриддин Амир Темурнинг бирдан сулҳга мойил бўлиб қолганига таажжуб билдириб, ўз фикрларида катъий туриб олдилар:

— Шунча меҳр-мурувват кўргиздингиз унга, локин барибир кўрнамаклик қилди-ку! — деди амир Жоку барлос.

— Бир бўлмади, икки бўлмади. Кўп марта алдади у бизни. Ундан яхшилик кутиб бўлмайди энди, — унга кўшимча қилди Шайх Нуриддин.

— «Хайвон боласини боксанг, оғиз-бурнинг мой бўлур, одам боласини боксанг, оғзи-бурнинг кон бўлур», деган нақл бор. Тўхтамиш эл бўлмайди, — деди Хожи Сайфиддин.

Бошқалар индашмади.

Амир Темурнинг боши қотди. Нима қилиш керак? Кўриниб турибдики, амирлар сулҳга эмас, урушга кўпроқ мойиллик кўрсатиб турибдилар. Ҳазрат соҳибкирон бир-икки дақиқа сукут сақлади. Балки фикр билдирувчилар чиқиб қолар яна? Балки унга тарафдорлар бордир? Мажлисида ўлтирганларга диққат-эътибор билан яна бир қарра разм солди. Лекин бошка ҳеч кимдан садо чикмади. Аксинча, уларнинг юзида катъийлик ва сабот аломатлари намоён эди. Шундан кейин Ҳазрат соҳибкирон «энди нима қилдик?», дегандай имоми хатибга қаради. У аввал, иккалари яккама-якка ўлтирганларида, айтган гапини такрорлади. Фақат кўшиб кўйди:

— Куръони мажидда «агар мўминлардин икки тоифа бир-бири билан урушиб қолсалар, аларни дарҳол келиштириб қўйинглр», деган таъкид бор. Биз шунга амал қилиб Ҳазрат соҳибкирон билан Тўхтамишхон ярашганлари маъқулмикин, деб турган эрдик.

Жоку барлос имоми хатибга зарда қилди:

— Шундайку-я, локин кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Биз эрсак, уч марта йўқотиб турибмиз. Нима, шундайлигимизча қолаверамизму? Ахир, Ҳазрат соҳибкирон у дажжолнинг гунохларидин ўтиб, кўп марта бошини силаганини ҳамма билади-ку — «Сен ҳам билардинг-ку!» деган маънода у имом Абдулжабборга ўқрайиб қараб қўйди.

Амир Хожи Сайфиддин қўшиб қўйди:

— Соинхоннинг тожу тахтини унга олиб берган ҳам мана шу хазрат соҳибкирон бўладилар. Аммо...

Шу ерда Амир Темур унинг гапини бўлди:

— Бас, етар, жаноблар, бу барчага аён бўлгон ҳақиқат. Бизга қолса Тўхтамишхонни яна бир марта ўтинч қилсак, деб турғон эрдик. Афтидан, кўпчиликка бу маъқул келмайдур, чамаси. Демак, уруш бўлади, энди. Биз кўпчиликнинг раъйига қарши бормайдурмиз, — шу ерда Амир Темур рўбарўсида ўлтирган Шамсиддин Олмаликийга маънодор қараб қўйди. Ақлли ва ўқимишли бу одам ҳамма вақт у муҳтож бўлиб турганда ёрдамга келарди. Амирлар, беклар ва нўёнлар ҳам бу одамни ҳурмат қилардилар, гапини икки қилмасдилар. Шамсиддин Олмаликий Амир Темурнинг дилидагини уқди ва амирларни сулҳга кўндиришга ҳаракат қилди.

— Яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўрайлик, жаноблар! Мўмин-муслмоннинг конини беҳуда тўкмакдин не муддао?

Лекин барибир бўлмади. Амирлар фикрида каттик туриб олишди. Шунинг учун ташаббусни Амир Темур яна ўз қўлига олди:

— Яхшилаб ўйлаб кўрайлик, азизлар. Аҳвол бу сафар сиз бирлан биз ўйлағондай эрмас. Ҳозир Тўхтамишхон ёлғиз эрмас. У Миср султони Малик аз-Зоҳир Барқуқ бирлан якин алоқа ўрнатгон. Онинг элчилари Литванинг улуғ кенази Витальд ва Польша кироли Ягалло бирлан ҳам иттифок тузгон деган маълумот бор. Бундин ташқори, Тўхтамишхон қудратли подшоҳ. Онинг яхши қуроллангон кўп сонли лашкари бор. Икки-уч ўт орасида қолмайлик, яна.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий хазрат соҳибкиронни қувватлаб яна бир бор амирларни кўндиришга ҳаракат қилди:

— Қуръони каримда «сулҳ — хайрли иш!», деган муҳим уқтириш бор. Келинлар, ақл-ҳушимизни йиғиб иш тутайлик. Айтилгонларни обдон ўйлаб-фикрлаб кўрайлик.

Шу гапдан кейин аҳли мажлис индамай қолди. «Ҳа»ям демадилар, «йўқ» ҳам. Уларнинг юзларидан шижоат ва қатъият аломатлари кетмаган эди. Уруш ва саваш тарафдорлари мажлисда ҳамон кўпчиликни ташкил этарди. Олий насаб бу руҳонийнинг гаплари ҳам ерда қолатурғонга ўхшайди. Амир Темур оғир бир аҳволда қолди. Шамсиддин Олмаликийнинг фикри

билан ҳам келишмасдан бўлмасди, амирларни ҳам рад қилолмасди. Лекин у нима қиларини билмай, ўзини йўқотиб қўймади. Темурбек ақлли ва тадбиркор одам эмасми, аслида. У ҳаётида бунақа аҳволни кўп кўрган. Бунақа мушкул аҳволдан чиқиш йўлларини ҳам биларди. Бу сафар оғир вазиятдан чиқиш чорасини яна ўзи топди. Яхшиси, Тўхтамишхоннинг фикри ва муддаосини билиб олиш керак. Биринчи галда унинг сулҳга мойилми-йўқлигини аниқлаш керак. Тўхтамишхоннинг хузурига Шамсиддин Олмаликийнинг ўзини элчи қилиб юборади. Мавлоно уни сулҳга кўндирса нур устига аъло нур, йўқса амирларнинг айтгани бўлади. Унда сиз ҳам қўймайди, кабоб ҳам.

Ҳазрат соҳибкирон шундай қарорга келди ва амирларга мурожаат қилди:

— Мавлононинг гапларида жон бор, жаноблар. Қелинлар Тўхтамишхон хузурига яна бир марта элчи юбориб кўрайлик. Кейин шунга қараб иш тутайлик.

Амирлар, беклар ва пўёнларнинг юзида иккаланиш аломати пайдо бўлди. Шунинг учун ҳазрат соҳибкирон шубҳа ва иккиланиш қайфиятларини ўртадан кўтариб ташлаш учун қўшиб қўйди:

— Масала муҳим. Шунинг учун элчиликка суҳандон ва бообрў киши юборилса. Бизнинг фикримизча, элчиликка мавлоно жанобларининг ўзлари бош бўлиб борсалар, дейман.

Амирлар ҳазрат соҳибкироннинг бу таклифига рози бўлдилар. Чунки Тўхтамиш билан ярашиш фикрини бериб турган одам ўша мавлоно эди. Мавлоно Шамсиддин Олмаликий бунинг уддасидан чикса-чиқар, акс ҳолда уруш бўлиши муқаррар. Шунда Амир Темур мавлоно Шамсиддинга ўхшаган одамларнинг сўзига кириб, уларнинг раъйига қарши туролмайди. Ҳазрат соҳибкирон энди амирларнинг юзида ризолик аломатларини кўриб хотиржамланди.

— Демак, шу маслаҳатга розисизлар, шундайму? — деди у аҳли мажлисга қараб.

— Розимиз, аълоҳазрат.

— Сизлардин миннатдормен, жаноблар. Тўхтамишхон сулҳга кўнса яхши, кўнмаса, ўзининг кўрсун!

Аҳли мажлис бош ирғаб, Амир Темурни маъқуллашди.

Эртаси кун эрталаб, дўстлик ва яхши кўшничилик руҳида ёзилган мактуб, подшоҳларга муносиб совға-саломлар мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Олмаликий-

нинг кўлига топширилди ва у мулозимлар, хизматкорлар ҳамда кўрчилар ҳамроҳлигида Тўхтамишхон хузурига жўнаб кетди.

Тўхтамишхон ўша пайтда Оби турк номи билан машхур бўлган Самур дарёси бўйида кўш ташлаб ўлтирганди. Бу жой Элбурз тоғи этагида жойлашган серсув ва сердарахт бир манзилгоҳ эди. Амир Темурнинг элчиси бу ерга етиб келганда кун ботиб, коронғу туша бошлаганди. Тўхтамишхоннинг одамлари элчи ва унинг ҳамроҳларини шундайгина дарё бўйига ўрнатилган, унча катта бўлмаган, тепасига оқ кигиз ташланган шинам бир чодирга жойлаштирдилар. Хоннинг буйруғи шундай бўлди. Тўхтамишхон элчи келгани ҳақида хабар қилишлари билан уни мулозимлари билан Али ўғлоннинг ихтиёрига топшириб, элчи ва унинг ҳамроҳларига керагича хурмат-эътибор кўрсатишни буюрди. Кабул маросими эса эртаси куни кечқурунга белгиланди.

Тўхтамишхон Амир Темурнинг элчисини белгиланган вақтда ўз чодирда қабул қилди. Мавлоно Шимсиддин Муҳаммад Олмаликий Тўхтамишни бир пайтлар Самарқандда, ҳазрат соҳибқироннинг саройида кўрган. Ўрта бўйли, қотмадан келган, камсуқум, хушмуомала бу йигит ўшанда унга ёқиб қолганди. Тўхтамиш ўғлон мавлонодан ҳадис ва фикх илмидан дарс ҳам олган эди, ўшанда. Хозир бўлса уни мутлақо таниб бўлмади. Кеккайган, «осмонда худо-ю, ерда менман», деб ўлтирарди. У хатто мавлоно Шамсиддин Муҳаммад унинг чодирга кириб келганда уни таниб, билиб туриб, хурмат юзасидан ўрнидан туриб ҳам қўймади. Шунчаки бош силкитиб табриклар, қўли билан жой кўрсатди, холос. «Ҳа, ҳазрат соҳибқирон ва амирлар айтганча бор эркан. Бу одамнинг димоғини гурур ва такаббурлик ғубори тамом чулғаб олибдур», — деди элчи ичида ва ўшанда, бу ерга келишдан аввал, ўтказилган кенгашда унинг борасида нотўғри фикрда бўлганини энди англади. Тўхтамишхоннинг тамом ўзгариб кетганини чодирда ўша пайтда ҳукм сурган умумий вазиятдан ҳам билса бўларди. Элчи кириб келганда чодирда бор-йўғи ўн-ўн иккита одам ўлтирган эди. Лекин ҳаммаси чурқ этмай хоннинг кўзларига тикилиб ўлтирардилар. Унинг салобати босганми, ёки даҳшатидан чўчибми, шу аҳволга тушиб қолган эдилар, улар. Чодирда шу қадар сукунат ҳукм сурардики, хатто пашшанинг учгани бемалол эшитиларди. Мавлоно Шам-

сиддин Мухаммад хонга икки букилиб таъзим қилди. «Шу ҳам етар, ахир бир вақтлар яхши таниш-билиш эрдик-ку», деб ўйлади элчи ва ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ясовулбоши елкасидан босиб тиз чўктирди. Ҳа, турк ва мўғул ҳоконларининг урф-одати шунақа эди. Ўзининг амир ёки бегими, элчиси ё бўлмаса савдогарми, бари-бир хоннинг ҳузурига кирганда, тиз чўкиб тахт пойгача эмаклаб бориши ва хоннинг оёқларини ўлиши шарт эди. Буни улар тобуғ деб аташардилар. Амир Темурнинг элчиси ўзи учун, бир бообрў рухоний учун ҳақоратли бўлган бу одатни ҳам бажаришга мажбур бўлди. Илож қанча? Мавлоно Шамсиддин тобуғ расмини бажаргандан кейин ўрнидан турди ва Амир Темурнинг совға-саломлари билан мактубини хоннинг мулозимига топширди. Мулозим буларни хоннинг олдига олиб бориб қўйди. Лекин Тўхтамиш совғаларга қайрилиб ҳам қарамади, мактубни эса ўнг қўлида, сал қуйроқда ўлтирган ва етмишни қоралаб қолган, кўринишидан муллага ўхшаган бир қарияга «ол!» деб ишора қилди. Қария Тўхтамишхоннинг битикчиси экан. Шундан кейин элчига, одат бўйича, хоннинг ўнг ёнидан жой кўрсатдилар. Ўзаро суҳбат бирдан бошланиб кетмади. Ўртага сукунат чўкди. Тўхтамишхон бирмунча вақт туйнукдан кўриниб турган бир парча булутли осмонни томоша қилиб ўлтирди. Элчи эса дабдурустан сўз очишга ботинмади. Шу пайт хизматкор кириб ўртага дастурхон ёзди ва унга нон, сармой, қаймоқ, асал ва бирнеча ликобчада тармева қўйди. Сўнг сопол лаганларда пиширилган гўшт олиб келиб, дастурхоннинг ҳар ер, ҳар ерига қўйди. Хон билан элчининг олдига таом алоҳида, ўртасига аждаҳо сурати солинган, гардишига эса тилло суви югуртирилган чиний табоқларда олиб келинди. Кейин мешларда қимиз келтирилди. Хон ёғлик бир қобирғани олди ва уни зўр иштаҳа билан еб, суяқларини кирсиллатиб кемирди. Сўнг шапалоқдай-шапалоқдай қилиб кесилган икки бўлак жигар устига икки бўлак думба ёғни қўйиб уни ҳам еб олди. Сўнг икки коса қимизни сипқорди, кейин қўлларини артиб, яна туйнукка тикилди. Бу нима қилиқ, ўзи? Ахир, одатда аввал меҳмонга мулозамат қилинади, ҳолаҳвол сўралади, кейин дастурхонга таклиф этилади ва суҳбат дастурхон устида давом эттирилади. Тўхтамишхон бўлса борса-қелмас ерларда истиқомат қилувчи ярим ёввойи одамларнинг ишини қилиб ўлтирибди. Туйнукка тикилгани нимаси? Осмондан нимани қиди-

ради, у? Нима, мунажжимлик илмини эгалламокчими? Еки самовий малойиклар сеҳрлаб кўйганми, уни? Мавлоно Шамсиддин Мухаммад лагандан кичик бир қобирғани олиб тановул қилган бўлди. Сўнг кўлини артди. Дастурхонга бошқа қўл чўзмади. Хизматкор чоночдан бир коса кимиз кўйиб узатган эди, олмади. Қўл ковуштириб миннатдорчилик билдирди. Хайрият хон бир пайт кўзини туйнукдан олди ва хиёл ўғрилиб элчига гап котди:

— Не важҳдин бу ерларга келғонингиз бизга аён, мавлоно. Буни гапириб ўлтирмасангиз ҳам бўладур. Темурбекнинг мактубини ўқимағон бўлсак-да, унинг нияти бизга аён. У биздин сулҳ сўраб ёзғон бўлса керак,— хон қаддини тиклаб гердайди ва сўзлари тўғрилигини тасдиқлатиб олмоқчи бўлиб элчининг кўзларига тикилди. Мавлоно Шамсиддин Мухаммад мутақаббур ва шуҳратпараст бу одамни яхши билиб тургани учун унинг гапларини шунчаки тасдиқлаган бўлди.

— Сиз ҳақсиз, аълоҳазрат. Локин соҳибқирони муаззам Амир Темур кўрагон жаноблари ҳар икки мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб сулҳ таклиф этмоқдалар. Шу ерда «ҳар иккала мамлакат халқининг рифоҳияти ва юртларимизнинг эмну омонлигини ўйлаб» деган сўзларга алоҳида урғу берди. «Таклиф этмоқдалар» сўзларини ҳам хиёл баландроқ овоз чиқариб талаффуз қилди.

Тўхтамишхон элчининг кинояли гапларини англади, юзлари буришди ва ковоқлари осилиб, кўзлари ундан ҳам киртайиб кетди.

— Сўрайдурми, таклиф қиладурми ўша сулҳни, биз учун буни аҳамияти йўқ. Ахир, менинг хузуримда Темурнинг элчиси ўлтирибдур-ку? Темурбекдин мен сулҳ сўраётғоним йўқ-ку! — Тўхтамишхон элчига маънодор қараб қўйди. Сўнг бўйнини ғоз қилиб яна сўзида давом этди: — Биз шу ужурда Ок ва Олтин Ўрданинг соҳиблари ихтиёри бўлиб ўлтирибмиз. Тамом Дашти қишчок, Идил ва Ёйик бўйларига йўлқалар, Булғор ила Буртос ва яна Ўрус ва Қрим мамлакатлари, Ибир-Сибирнинг инон-ихтиёри бизнинг илгимизда. Хон «гапим тўғрими?», дегандай элчига яна бир қараб қўйди.

— Буни ҳеч ким инкор қилаётғони йўқ. аълоҳазрат.— деди мавлоно Шамсиддин Мухаммад.— Сиз жаҳондаги икки буюк подшоҳдин бири эурсиз. Буни ҳазрат соҳибқирон ҳам билиб турибдурлар.

Тўхтамишхон элчига ғозкараш килди ва ундан сўради:

— Хўш, ўша икки буюк подшоҳнинг яна биттаси ким бўлди?

— Ҳазрат соҳибкирон Амир Темур кўрагон жаноблари эрурлар,— деб жавоб килди элчи.

Тўхтамишхон сурбетликка ўтди:

— Бизнинг фикримизча, ўша ҳазрат соҳибкирон деганингизнинг подшоҳ эрканлиғи маълум эрмас, локин кўрагонлиғини эшитгон эрдик. Янглишмасам, ўзи ҳам ўзини Амир Темур деб атайди шекилли? Чиғатой улусида хон Султон Маҳмудхон бўлсалар керак?

Энди элчининг ғашлиги келди, лекин жаҳлга ҳай берди. Сурбет Тўхтамишни хўб тузламокчи бўлди-ю, лекин мезбоннинг ҳақ-хукукига риоя килди. Нима бўлганда ҳам хон деган номи бор. Тождорлар ноҳақ бўлганларида ҳам уларга эътироз билдириб бўлмайди. Бу — одобдан эмас. Шунга карамай, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад юракдаги гапни айтиб олди:

— Ҳазрати Чингизхон бирлан ҳазрат соҳибкироннинг жадди бузурглари Қобулхон ила Қочули баҳодир аслида оға-ини бўлишгон эрканлар. Иккалалари ҳам комкор ҳокон Туминахоннинг авлоди ҳисобланадурлар. Мен буни «Муъизз ул-ансоб» ва бошқа китобларда ўқиғоним бор...

Тўхтамиш элчига ўкрайиб, тўнгиллади:

— Мен бундай китобларни ўқиғон эрмасмен.

— Балким насиб этса ўқиб ҳам қолурсиз, аъло-ҳазрат,— элчи «насиб этса» деган сўзларга алоҳида урғу берди ва қўл қовуштириб унга таъзим килди.

Шундан кейин гап-сўзга бошқа ўрин қолмади. Тўхтамишхон элчига жавоб берди. У чиқиб кетаётганда эса эшитилар-эшитилмас «жавоб мактубини эртаминен олурсиз», деди. Ҳа, бошқа нима ҳам дерди. Элчи уни хўб тузлади. Тўхтамишнинг эса дарди ичида қолди. Уни ҳар нима қилмокчи бўлди-ю, лекин... Ахир, «элчига ўлим йўк!» деган гап бор. Яна элчи бўлганда ҳам кимсан Амир Темурнинг элчиси.

Тўхтамишхоннинг икки навқари элчини қодиригача кузатиб қўйди. Эртаси куни нонуштадан кейин Илос ўғлон унга, ўзи ва соҳибкирон учун аталган хоннинг совға-саломларини олиб келиб топширди. Амир Темурга аталган совғалар ичида битта шунқор ва бир тўққиз мўйна ҳам бор эди. Хон шарқона одатга кўра, элчини жўнаб кетиши олдидан яна бир бор қабул қилиши ва

совға-саломларини шу ерда, тантанали вазиятда ўзи топшириши лозим эди. Аммо бундай қилмади. Унинг кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетганини, мизожида ғурур ва такаббурлик устувор бўлиб қолганлигини, бир сўз билан айтганда, ўзидан бошқани тан олмай кўйганлигини шундан ҳам билса бўлади...

Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад қайтиб келиши ҳамано ҳазрат соҳибкироннинг хузурига кирди ва Тўхтамишхон ҳақида бор гапни, кўрган-билган ва эшитганларини бирма-бир ҳикоя қилиб берди. Амир Темур Тўхтамишнинг таъна ва эътирозлар билан тўлиб-тошган мактубини ўкиб чиқиб, диққати ошди, тўғриси қаттиқ хафа бўлди. Айниқса, ушбу гаплар жон-жонидан ўтди: «Мовароуннаҳр амири Темурбекка. Бизким Дашти қипчок, Булғор, Буртос, Рус, Черкас, Қрим ва Ибир-Сибирь ерларининг олий ҳукмдори ҳокон ибн ҳокон Тўхтамишхондурмиким, Сизнинг сулҳ сўраб юборғон мактубингиз ва элчингиз қутлуғ соатда олий остонамизга етишди. Раият ва эл-юрт тинчлигини ўйлаб қилғон тақлифингизга розимиз. Гапнинг индаллосини айтатурғон бўлсак, биз ҳам шу фикрни кўнгилдан ўтказиб ўлтирғон эрдик. Худога шукр, ниятимиз бир ердин чиқди. Локин сулҳ шартларини муҳокама қилмоқ ва онга имзо чекмоқ учун ўзумиз бирон ерда, яхшиси Самурнинг баҳаво, сўлим соҳилида учрашсак айни муддао бўлур эрди. Шу ерда дийдор кўришуб бор гапни бафуржа сўзлашиб олур эрдик»...

— Ҳа, тулки! Бизни чалғитиб тузоққа илинтириш ниятида бўлиб турғонингни укиб турибмиз,— деди Темурбек ўз-ўзига,— аммо кўрамиз, ўша тузоққа ким илинур эркан,— дея мактубнинг давомини ўқиди: «ота-боболаримиз бир-бирлари бирлан итоат ва инқиёд мақомида турур эрдилар. Сиз бирлан биз эрсак улуғ Чингизхоннинг тура ва ёсоти йўлидин ихрож бўлуб, бир-биримиздин борғон сари йироқлашиб кетмоқдамиз. Маълумки, ота-боболаримиз орасида амалда бўлғон битишувга биноан, хонлик маснади менинг ота-боболарим изнида, амир ул-умаролик мансаби сизнинг жаддингиз ихтиёрида бўлғон. Шу ҳақда қасам бирлан мустаҳкамланиб тузилган шартнома мавжуд. У биринчи марта менинг бобокалоним Қобулхон бирлан сизнинг бобокалонингиз Қочули баҳодир тарафларидин имзоланғон. Шартнома кейинча менинг улуғ бобом Чингизхон бирлан сизнинг улуғ бобонгиз Қорачор нўён тарафларидин қайтадин янгиланғон. Сиз эрсангиз буни билатуриб,

ахднома доирасидин чикмокчи бўлиб, сохибкирони муаззам Чингизхоннинг тож-тахтига даъвогарлик қилаётирсиз. Келинг, яхшиси аҳли фасод ва фитнесчилар туфайли пок қалбларга ўлтирғон гина-кудуратни унут килуб, аввалги хизматкорлик ва дўстлик риштасини мустаҳкамлайлик. Вассалом».

Амир Темур Тўхтамишхоннинг мактубини ўкиб, кайфияти тамом бузилди. Қандай беҳаёлик, бу! У қачон Чингизхоннинг тож-тахтига давогарлик қилғон? Мана чорак аср ўтибдирки, Чигатой улуси унинг инонихтиёрида. Лекин ўзини хон деб эълон қилғони йўқ-ку! Тахтда эса Чигатой ва Ўгадай коонларнинг авлоди ўлтиришибдурлар. Ана шундай хонлардан бири Султон Маҳмудхон ибн Суюрғотмишхон ибн Донишмандчохон ибн Ўгадай коон ибн Чингизхон улусда ўн йилдин бери хонлик маснадида ўлтирибдур. У эса ўша шартномага амал қилиб, амир ул-умаролик мансабида. Ўша хонларнинг хохиш-иродаси бирлан улусни бирлаштирди. Унинг хавф-хатарсизлигини таъмин этаман деб шу ерларда юрибди.

Темурбек мактубни ўраб олдиға ташлади-да, «хўш, энди нима дейсиз, ким хаку, ким янглишаётғон эркан?», деган маънода Шамсиддин Муҳаммадга қараб қўйди. Мавлоно эса буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўриб, кулоғи билан эшитиб келди. Темурбек ва амирлар ҳақ эканлигини англаб турибди. Нима ҳам дерди? Тўхтамишхон ҳақида янглиш фикрда экан у ўшанда. Ҳақиқатан ҳам Тўхтамишнинг сулҳга мутлако мойиллиги йўқ. Аксинча, у уруш ва талошиш ниятида қилич яланғочлаб ўлтирғон эркан. Урушмоқдин бошқа чора йўқ. Бечора халқ. Минг-минглаб одамларнинг қони тўкилади, эл-юрт хонавайрон бўлади. Мавлоно Шамсиддин шулар устида ўйлаб кўнгли ғаш бўлди. Сиёсатчи ва ҳарбий одамларнинг ишиға араллашиб нима қиларди? Тўхтамишхоннинг қимлигини аслида улар яхши билишар эканлар. Мана, энди оқибати яхши бўлмади. Уларнинг олдида юзи шувит бўлиб қолди. Сўнг бошини хиёл кўтариб деди:

— Сиз минг бор ҳақ эркансиз, аълоҳазрат.

— Ҳа, таксир, илож йўқлиғи сабаб, ўшанда шу фикрға келғон эрдик, — деди ҳазрат сохибкирон унга маънодор қараб. — Тўхтамишхон, умуман, ахдида турмай-дурғон одам, ҳамиша ўзини ҳам, бошқани ҳам хавф-хатарға қўйиб, қилич ламида юрадур. Майли, илож қанча? У инонихтиёри ўзида одам. Урушни ихтиёр

килиб турғон эркан, биз нима дердик, мавлоно. Локин бошқани ҳам шу қирғинбарот уруш гирдобига тортаётғони яхши бўлмаётир.

— Ҳа, шуниси ачинарли,— деди Шамсиддин Мухаммад.

Бир-икки дакика иккалалари ҳам бир нима демай жим ўлтиришди. Сўнг ҳазрат соҳибкирон ўйчан бир оҳангда деди:

— Локин, қилич яланғочлашдин аввал яна бир бор сулҳга уриниб кўрурмиз. Ахир, Тўхтамишхон Самур қирғоғида учрашишни таклиф қилибдур-ку?

Мавлоно Шамсиддин Мухаммад Олмаликий аввал бир-икки сония ўйлаб ўлтирди, сўнг бош ирғаб ҳазрат соҳибкироннинг бу таклифини маъқуллади.

Буёғига иккалаларининг гапи ковушмади. Икковларининг ҳам кайфияти бузилган эди...

Ўша куниёк кўшинларнинг юришига ҳозирлик кўриш ҳақида буйруқ берилди. Хотинлар билан амирзодалар эса уғрук билан Султонияга жўнатилди ва улар амир Мусонинг мутасаддийлигида ўша куниёк йўлга чиқдилар.

Уғрукдагилар тахминан бир фарсах йўл босганларидан кейин ораларида Чўлпон Маликнинг йўклиги аён бўлди.

— Ҳа, шайтон киз,— деди Сароймулк хоним соябон аравада ёнида ўлтирган Туман оғога,— нонуштадин аввал саманига минаётганига кўзим тушиб эрди.

— Менинг ҳам кўзим тушгандай бўлгон эрди, Бибижон,— жавоб қилди Туман оғо ва кўшиб қўйди: Йигитларга ўхшаб кийиниб олгон эрди, шайтоннинг урғочиси.

Сароймулк хоним кулиб қўйди. Туман оғо «хим» деб лабини бурди.

— Нима килардик бегимпошша, ҳазрат соҳибкироннинг эркаси-да,— деди Сароймулк хоним ва яна кулиб қўйди. У ёши улғайиб қолса-да, рашк қилаётган Туман оғонинг устидан кулди, чамаси.

Ҳа, дарҳақиқат, ўша Чўлпон Малик қаёқда қолди? Нотаниш юртда адашиб-нетиб қолмадимикин? Ё бирор фалокат юз бердимиз? Худо кўрсатмасин. Сароймулк хонимни ўй босди. Туман оғо буни сезди ва кундошига маънодор қараб қўйди ва лабини бурди.

— Ҳимм... Ташвиш чекманг, бегим. Уни жин ҳам урмайдур. Балким уғрук Султонияга жўнатилишини

фахмлаб қолиб, сайр бахонасида бирон гўрға яшири-
ниб олғондир.

— Хай-хай, асло ундай деманг, бегимпошша. Емон
кулокка етса...— Сароймулк хоним пастки лабини
тишлаб, бош чайқади.

Хотинлар Чўлпон Малик хусусида бошқа бир нима
демадилар. Лекин Сароймулк хоним уғрукни шу ерда
тўхтатди ва амир Мусони чакиртириб, уни Олий ўрдуга
жўнатди. Амир Мусо тез орада кайтиб келди ва оғоларни
ташвишдан чикарди.

— Хазрат соҳибкирон «кетаверинглар, бу шай-
тоннинг боласи шу атрофда юрғондур», деб буюрдилар,—
деди.

Туман оғонинг лаблари бурилиб, қошлари чими-
рилди.

— Ана, айтмовдим-му у хазрат соҳибкироннинг
эркатойи деб.

Шу ерда Сароймулк хонимнинг ҳам рашки келди.
Кейинги дамларда хазрат соҳибкироннинг бу гўзал ва
ёш аёлга маҳлиё бўлиб қолганини ўйлаб юраги
оркасига тортди. Наҳотки, эри унинг гўзаллиги ва
ёшлигига учиб, энди уни унутса. Йўк-йўк, бундай
бўлиши мумкин эмас. Хусн — тўйда, ақл — кунда керак.
Хазрат соҳибкирон буни яхши биладурлар. Бугун
бўлмаса, эртага яна ўзи истаб қолади. Сабр қилғон
яхши. «Сабрнинг таги — олтин», дейдилар-ку! Сарой-
мулк хоним мана шуларни ўйлаб кўнгли бироз таскин
топди...

Тўхтамишхонга қарши юриш хижрий 797 йил
жумоди ул-аявал ойининг 7-куни (1395 йил 28 феврал
куни) бошланди. Юриш одатдагича, тартиб билан,
баронғор, жавонғор ва бошқа сафларни ўрни-ўрнига
қўйилган ҳолда, бошланди. Лашкарнинг сўл қаноти
Элбурз тоғининг доманасида, ўнг қаноти эса Дарёйи
қулзум соҳилигача чўзилган эди. Бошқа сўз билан
айтганда, сафнинг узунлиги беш фарсахга чўзилди.
Чингизхон замонидан то шу кунгача бунақа катта
лашкарни ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Сипохий-
ларнинг барчаси зирх ва совут кийиб олган, отларга
ҳам ўк ўтмас ва қилич чопмас ёпиқлар ташланган
эди. Буни кўриб лашкар гўёки пўлод билан темир
дарёсига фарқ бўлибди, деб ўйлайсан, киши. Ҳаммалари
шердил ва фил афкон эдилар.

Дарбанднинг нариги тарафидаги айрим овулларда
Тўхтамишхонга тарафдор бўлган одамлар бор эди. Улар

Амир Темурнинг лашкари ва салобати тўғрисида дархол бориб Тўхтамишхонга хабар бердилар. Тўхтамишхон Амир Темур лашкарининг сон-саноқсизлиги ва шавкати-дан мутлако хабарсиз экан. Уни мана шу кейинги беш йил ичида оғир ва бетиним урушларда юриб адоий тамом бўлган, деб ҳисоблаб юрган экан. Энди бу ҳақда батафсил хабар топиб ўйланиб қолди. Аввалги шаштидан қайтди ва энди унинг ўзи сулҳ тараддудига тушиб қолди. Жўчи нажод ўғлонлар ва пуршавкат амирлар билан кенгашиб, ҳазрат соҳибкирон ҳузурига сулҳ таклиф этиш учун элчи юборишга қарор қилди. Кўп ўйлаб ва фикрлаб олганларидан кейин бу вазифа Ўртоқ исмли сўзамол ва синчков одамнинг зиммасига юкланди. Элчи жўнаб кетиши олдидан Тўхтамишхон унга қайта-қайта уқдирди:

— Тинчлик ва сулҳ хусусида кўпроқ гапир, бизни сулҳга майлимиз бор эканлигига ишонтир, они. Сулҳ тузиш ва уни қасам бирлан устувор этишга ҳозир эрканлигимизни ҳам айт. Шу билан бирга Темурбекнинг ўрдуси ва лашкаридаги умумий аҳволни суриштириб, билиб кел!..

Ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишхоннинг элчисини зўр ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди, унинг сирти болу ичи заҳар-зақум сўзларига диққат билан қулок солди. Лекин гарчи ракибининг фирибини англаб турган бўлса-да, ўзини укмаганга солди. Аксинча, Тўхтамишхоннинг шону шавкати ва ақлу заковатини кўкларга кўтариб мактади, ўзини эса бир қадар нотавон, ундан чўчиб турганга солди. Унинг топшириғи билан амирлари элчига жанговар қисмлар ўрнига болта, бел, панжшаха ва тўкмок кўтарган ҳашарчиларни кўпроқ кўрсатишди...

Ўртоқ қайтиб келиб Тўхтамишхонга бор гапни айтди:

— Темурбек тилёгламалик қилиб, сизни роса мактади, аълоҳазрат! Аслида бўлса сизни жуда ёмон кўрар эркан. Биз буни унинг кўзаларидин пайкадик. Ва яна асосий кўшинни эрмас, аксинча ҳашарчиларни кўрсатиб, бизни лакиллатмоқчи бўлди. Локин, биласиз, биз ҳам анойилардин эрмасмуз, олампадох! Бир куни кечқурун ўзимизни бетобликка солуб, амирларнинг ўлтиришларига бормадик ва барвақт ётиб олдик. Саҳарда, ҳатто сергак қоровуллар ҳам ухлаб қолгон пайтда, ҳеч кимга сездирмай ташқарига чикдик ва кўшинининг аҳволидин озми-кўпми хабар топдик. Локин энг муҳим маълумотни Темурбекнинг Вотвот

мунажжим исмли айғокчисидин олдик. Бадалига иккита мўйна бериб мухим маълумотларни қўлга киритдик, аълоҳазрат. Ўша айғокчининг айтишича, айни пайтда Амир Темурнинг лашкари икки юз минг атрофида эрмиш. Манжаниклари ва нафт андозлари ҳам бор эрмиш.

Тўхтамишхон суюниб кетди ва Ўртоқнинг елкасига коқди:

— Яша, Ўртоқ! Боплабсен! — деб ўнг бармоғидаги ёқут кўзлик олтин узукни ечиб унга берди...

Демак, Темурбек у ўйлагандай кучсиз эмас эркан. Бу сафарги уруш каттиқрок бўларкан. Буни Тўхтамишхон англади. Қўшинларини кўриқдан ўтказиб, ўша катта ва ҳал қилувчи урушлар тадорикига киришди. Душман қўшинларини шу ерда, Самур дарёси бўйида қарши олишга қарор қилди. Унинг фармониغا биноан ҳар бир қисм ўзининг теварак-атрофини чуқур зовурлар казиб, ўраб, пиёда аскарлар олдини тура ва чирлар билан тўсди. Уларнинг олдидан араваларни бир-бири билан занжирлаб яна бир мустаҳкам тўсиқ ҳосил қилдилар. Тўхтамишхон мудофаа жангларига ҳозирлик кўрди ва шу йўлни тутди. Лекин, барибир, Тўхтамишхоннинг ташвиши катта эди. Чунки Тобол ва Тура тарафларнинг лашкари ҳали етиб келмаган. Шунинг учун у Темурбекнинг қоровул ва манғулой қисмларини чалғитиб туриш учун унга қарши Қозончи баходирни катта лашкар билан олдинга жўнатди.

Лекин Амир Темур хужум жангларини шу қадар катта куч ва шиддат билан бошлаган эдики, унга Қозончи баходир у ёқда турсин, Тўхтамишхоннинг ўзи ҳам дош беролмади. Темурбек бу юришга йигирмата манжаник олган эди, шулар унга қўл келди. Теварак-атрофда тош бўлмагани сабабли минг одам дарахт кесиб, юз арава ғўла ғамладилар. Манжаниклар ўша ғўлаларни Тўхтамишхон лашкарларининг тепасига ёндириб отди. Бир-бирига занжирлаб қўйилган аравалар ҳам, тура билан чирлар ҳам, чодирлар ҳам хиёл ўтмай ёниб кул бўлди. Одамлар кўп жабр тортдилар. Хулласи калом, қиска фурсат ичида Тўхтамишхоннинг катта лашкаргоҳи ўт-олов ичида қолди. Ўтнинг тоби шу даражада эдики, ҳатто хандақдаги сув ҳам хуружга келиб қайнай бошлади. Ўт пасайгандан кейин қарнай-сурнай, нағора ва бурғулар хурушга келдилар. Амир Темурнинг қўшинлари баронғорда ҳам, жавонғорда ҳам, ғулда ҳам бир пайтнинг ўзида, сурон солиб, хужумга ўтдилар. Ўша қуни жанг одатдагидай қош қорайгунча давом этди ва қош

корайгач, тарафлар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Эртасига жанглар эрга тонгдан кечагидан ҳам зўр шиддат билан бошланди ва чошгоҳга борганда тугади. Тўхтамишхон ва унинг лашкари ҳазрат соҳибкироннинг зафар язак қўшинларининг шиддат ва сикувига бардош беролмай, чекинишга юз тутди. Бирок унинг кучи ҳали тўла синдирилмаган эди. Тўхтамиш Самурдан Кура дарёси бўйига, олдиндан ҳозирлаб қўйилган лашкаргоҳи сари чекинди. Унинг асосий кучлари ҳам ўша ерга йиғилганди.

Кура дарёси бўйидаги жанг ҳали бошланмасдан туриб, Тўхтамиш Амир Темурни чалғитиб, қўшинларининг катта қисми билан унинг орқа тарафига ўтиб олди. Яхшиямки, соҳибкирон бундан барвақт хабар топиб қолган экан, қўшинларни орқага буриб улгурди. Қисқаси, асосий ва ҳал қилувчи жанглар хижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 22-куни (1395 йил 16 апрел) саҳарда бошланди. Тўхтамишхон ўша куни ғира-шира пайтда бир зарба билан уруш тақдирини ҳал қилиб қўймоқчи бўлди ва икки минг сара йигити билан суроо солиб Амир Темур турган ерга шабихун урди. Лекин бундан бир оз аввал ҳазрат соҳибкирон қароргоҳини бошқа ерга жилдирган экан. Тўхтамиш дов-дарахт ва совиб қолган ўчоқлардан бошқа нарса топмай қурук қайтди. Ўша куни кун бўйи зўр шиддат билан олиб борилган жанглар тарафларнинг биронтасига ҳам устунлик бермади.

Эртаси куни, яъни хижрий 797 йил жумоди ул-охир ойининг 23-куни (1395 йил 17 апрелда) куёш энди тиф урган дамда, ҳар иккала тарафнинг лашкари ясал тузиб, жўшу хурушга келди. Амир Темур худди 1391 йили Кундузчада бўлгани каби бу ерда ҳам лашкарни етти кўл (корпус)га тақсим қилди. Қўли бузургга амирзода Муҳаммад Султон турди. Бошқаларига амирзода Мироншоҳ билан катта амирлар тайин қилиндилар. Тўхтамишхон ҳам мукамал ясал тузиб, оғир жангларга ҳозирлик кўрди. У ташаббусни кўлда сақлаб қолиш мақсадида яна биринчи бўлиб ҳужумга ўтди. Қўшинининг майсара қаноти Қунча ўғлон, Бекёрик ўғлон, хоннинг куёви Довуд Сўфи бошчилигида зафар асар лашкарнинг майманаси қаршисида пайдо бўлди ва уни сиқиб орқага сура бошлади. Амир Темур бунинг диққат билан кузатиб турган экан, кўл остидаги йигирма етти қўшин билан ўзи майманага ёрдамга ташланди. Тўхтамишхонга бу йўл ҳам асқотмади. Ўғлонлар

куршовга тушиб қолишдан кўриб, мурчилларига чекидилар. Шу пайт кутилмаганда Амир Темурнинг ёнбош тарафидан Тўхтамишхоннинг суворийлари чикиб қолди. Агар Шайх Нуриддин вақтида унинг йўлини тўсмаганда, ҳазрат соҳибкирон ҳам, маймана ҳам оғир аҳволга тушиб қоларди. Ва яна айни шу пайтда амир Худайод Хусайний, Малик кавчин ва амир Жоку барлослар ёрдамга етиб келишди. Урушнинг тақдири ҳақиқатан ҳам шу ерда ҳал бўлиши мумкин эди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам, Тўхтамиш ҳам буни яхши билишарди. Тўхтамишхон яна ташаббусни ўз қўлига олмоқчи бўлди ва бор кучини йиғиб Амир Темурга чор атрофдан ташланди. Унинг асосий мақсади Темурбек ва унинг қўл остидаги қўшинларни янчиб ташлашдан иборат эди. Аммо суворийлар пистирмадаги ўқчиларнинг тирборонига учраб, нияти пучга чиқди. Ўқчилар икки қатор бўлиб олиб, уни тинимсиз ўққа тутдилар. Шу пайт амирзода Муҳаммад Султон қўл остидаги олти қўшин билан ташланиб, Тўхтамиш лашкарининг ўнг қанотини синдирди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қаноти қанбулида турган Ҳожи Сайфиддин Тўхтамишхон лашкари сўл қанотининг қанбулида турган Исабий билан Яхшихўжаларни тор-мор келтирди. Душман жавонғори қанбулини Жаҳоншоҳ баҳодир синдирди. Шу тарика Темурхўжа Окбуғо, Умаршайх мирзонинг ўғли амирзода Рустам ҳам қаршисида турган муҳолиф қўшин устидан зафар кучдилар. Қанотларда эришилган ғалаба ғулда Тўхтамиш билан Темурбек ўртасида зўр шиддат билан бораётган жангларнинг тақдирини ҳал қилди.

Оқибатуламр Тўхтамишхон ёнидаги Жўчи нажод хонзодалар, амирлар ва нўёнлар билан бирга, чекинишни ихтиёр этди. Кура бўйидаги жанг майдонида ҳар иккала тарафдан жуда кўп одамнинг ўлиги қолди. Ҳазрат соҳибкироннинг амри билан уларнинг орасида амирлар ва беклар бўлса топиб мумиёлаб Мовароуннаҳрга жўнатилди, оддий сипоҳийлар эса йиғиб олиниб шу атрофдаги мусулмонлар қабристонига олиб бориб дафн этилдилар. Урушда мардлик намуналарини кўрсатган амирлар ва беклар бош-оёқ сарупо, наслдор отлар билан сийландилар, баъзиларининг мартабаси кўтарилди, ҳар бир жангчи ўлжадан баҳраманд этилди. Мана шу урушда қўлга киритилган ўлжа бешга бўлиниб, тўрт қисми амирлар, баҳодирлар ва лашкарга улашилди, бир қисми одатдагидай Султон Маҳмудхон билан

ҳазрат соҳибқиронга тегди ва ясовуллар уни уғрукка олиб кетдилар. Амирзода Мироншоҳ ўша урушда отдан йиқилиб қўли синган эди, уни ҳам Султонияга жўнатдилар...

Амир Темур Самур ва Кура дарёлари бўйида қозонилган бу ғалаба билан қаноатланиб қолмади. Шубҳасиз, бу — Тўхтамишхон устидан қозонилган жуда катта ғалаба эди. Лекин Олтин Ҳрданинг қучқудрати ҳали тўла-тўқис синдирилмаган, Тўхтамишхон эса ҳали катта қучга эга эди. Шу ерда Темурбек 1391 йили Қундузча бўйида бўлган урушни эслаб, ўшанда бу ишни охирига етказмаганига афсусланди. Икки улус орасида яхши қўшничилик муносабатларининг боғланишига умид қилган эди у ўшанда. Бирок умиди рўёбга чиқмади. Аксинча, Тўхтамиш нафасини ростлаб олиб, яна қўшин тўплади ва истилочилик сиёсатини тутди. Бу сафар у билан орани очик қилиб олмайтурғон бўлсалар, яъни Олтин Ҳрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини синдириб, Тўхтамиш балосидан қутулолмайди. У қуч тўплаб, яна истилочилик сиёсатини давом эттираверади. Ҳазрат соҳибқирон шуни эътиборга олиб, Тўхтамиш ва Олтин Ҳрдага қарши юришни давом эттириш борасида қаттиқ туриб олди. Уни кечаю қундуз тинмай таъқиб қилиб, Идилнинг ўнг соҳили бўйлаб юқорилаб борди. Йўлда одамлар уни «ха, кўрдик», «фалон қуни шу ердан ўтиб кетди», «фалон тарафга қараб кетди» дейишди-ю, лекин ҳеч қим уни қаёққа кетганлигини аниқ айтиб бераолмади.

Охири, Тўхтамишнинг изини йўқотиб қўйишди. Бир ҳафтадан кейин Амир Темур Идилнинг Турату отлик кечуви ёнига келиб тушди. Шу орада ҳазрат соҳибқирон кўпдан ҳумоюн мавқабнинг узангисида бўлиб, унинг қиличини чопиб келган Урусхоннинг ўғли Қўйричок ўғлонни чақиртириб келиб, фахрий халъат, мурассаъ камар ва қумуш эгар-жабдуқ урилган от билан сийлаб, унга Жўчи улусининг тож-тахтини инъом қилди. Сўнг унга барча ўзбек баҳодирларини қўшиб, Идилнинг сўл тарафига ўтказиб юборди. Жўнаб кетиши олдидан хонзодага алоҳида уқдирди:

— Бир замонлар шу Тўхтамишни деб отанг билан муносабатимни буздим. Ҳатто қўшин бирлан ўзим бориб, унга Оқ Ҳрданинг тахтини олиб бердим. У бўлса мана ўзинг кўрдинг, кўрнамаклик қилди. Мана энди тангри таолонинг инояти бирлан, ота юртингни қайтариб бераётибмен. Умид қиламенки, энди сен бирлан биз ота-

боладай бўлиб қолурмиз. Бундин буёғига халқларимиз ва мамлакатларимиз ўртасида яхши қўшничилик, дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари барқарор бўлмай, иншоолло.

Қўйричок ўғлоннинг қувончи чексиз эди. Ниҳоят, маврусий юрти қўлига тегди. Мана шу саховатли одам туфайли тожу тахтга эга бўлиб турибди. Бундан ортиқча бахт борми, ўзи? Қўйричок ўғлон кўзига ёш олди:

— Мингдан-минг раҳмат, сизга, ҳазрати соҳибкирон. Оталарча кўргузғон меҳру мурувватингизни асло унутмайдумен. Бир умрга ҳумоюн узангизда хизмат қилурмен, аълоҳазрат.

Ҳумоюн узангисида хизмат қилармиш? Аслида шу улуғ одам орқасидан меҳман деган подшоҳларнинг тожу тахтига эга бўлиб турибди. У бунинг эвазига Амир Темурга кул бўлиб хизмат қилса арзийди. Темурбекнинг кўнглидан шу фикр кечди. Қўйричок ўғлон ҳазрат соҳибкиронга бурни ерга текгудай бўлиб таъзим қилди...

Гардун асар лашкар ўшанда Тўхтамишхонни Булғор ўрмонларидан кидирди, Масков ва Укаккача борди. Тўхтамишнинг яқин гумашталари Бекёрук ўғлон, Октов ўғлон ва Темур ўғлонларга қарашли Днепр дарёси бўйларидаги ерларни ҳам босди. Ўшанда у Русиянинг кўп ерларини ишғол этди. Амир Темур қўшинлари ўтиб кетган ерларга анча-мунча зиён ҳам етди. Илож қанча? Уруш бор ерда қон ҳам тўкиларкан, бебошлиқлар ҳам бўларкан. Ашаддий душман деб, эл-юртидан узоклашиб ва аҳлу аёлидан узок вақтга жудо бўлган сипоҳийлар иложсизликдан таъди ва зулмга қўл ураркан. Урушнинг қатъий бир қонуни йўқ, лекин қондаси шунақа экан. Қонун — зўравонликдан иборат бўлиб қоларкан. Подшоҳ ва саркарда қанча адолатпеша ва қаттиққўл бўлмасин, бундай шароитда кўп минг кишилик лашкарни зулму бебошлиқдан ҳаммавақт ҳам тутиб қолалмас экан...

Хуллас, Амир Темур Тўхтамишни ердан ҳам, кўкдан ҳам кидириб тополмади. У бу сафар ҳам гуноҳкор бошини интиқом тигидан асраб қолди. Лекин энди у қайтадан бош кўтара олармикин? Нима бўлганда ҳам энди у аввалги Тўхтамиш бўлалмаса керак. Қўйричок ўғлон, туманбоши Мамай ва ундан озор чеккан бошқа Чингизий хонзодалару беклар бунга йўл қўйишармикин? Олтин Ўрда ва Русияда бўлиб ўтган кейинги воқеаларга

караганда, хакикатан ҳам Тўхтамиш ўзини бошқа тиклолмади...

Амир Темур Тўхтамиш хусусида хотиржам бўлиб, Озарбайжонга қайтди. Лекин Ардабилга келиб тушгандан кўп ҳам ўтмай, кўнгли яна ғаш бўлди. Яна ўша Тўхтамиш. Унинг 1391 йил урушидан кейин тез фурсат ичида ўзини ўнглаб олганлиги, ҳозир бўлса Литванинг улуғ кенази Ягелло билан битим тузганини эслаб юраги уюшди. Бунинг устига, бу ерларда ортикча қолиб кетиб ҳам бўлмайди. Мана кўп вақтдан бери Луристон, Хузистон ва Форсни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Ахир, Музаффарийлар ҳали тириклигини биларди-ку. Қолаверса, ўша Музаффарийларнинг тарафдорлари ҳам кўп. Туркистон замин-чи? У ҳам тўрт-беш йилдан бери ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Масаланинг бу тарафини ҳал қилса бўлади. Шероъ билан Самарқандга ишончли амирлардан баъзиларини бир қисм лашкар билан юборса олам гулистон: Аммо Тўхтамиш масаласи қийин. Ким билади, у эртага балким Миср подшоҳи Султон Бекёрук билан битишиб олар. Қора Юсуфни ўз тарафига тортса-чи? Унда Эрон ҳам, Озарбайжон ҳам хавф остида қолади. Ундан кейин Тўхтамишга бас келиш қийин. Эрон билан Озарбайжонда ҳукмронлигини ўрнатгандан сўнг Хуросонга ўтади ва Туркистонзаминга кун юришдан хавф туғдиради. «Шундай экан, гап битта: Тўхтамиш билан курашни давом эттириш, тезроқ Қора Юсуф ва унинг иттифокчиларини бир ёқлик қилиш керак бўлади»,— деди Амир Темур ўз-ўзига. Қисқаси, ҳазрат соҳибқирон Тўхтамиш ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиради.

Ўша кунгек Пирмуҳаммад Умаршайхни беш минг отлик аскар билан дорулмулк Шерозга жўнатиш хақида буйруқ берилди. Амир Шамсиддин Аббос билан Ғиёсиддин тархон уч минг сипоҳий билан пойтахт шаҳар Самарқандга жўнатилди.

Амир Темур Тўхтамишхон ва Қора Юсуф туркман билан курашни давом эттиришга қарор қилиб яхши қилган экан. Шероъ билан Самарқандга қўшимча аскар юборилган кун Табрздан чопар келиб, Қора Юсуф туркман Олатоғ навоҳисидан чиқиб Хойга юриш бошлагани хақида хабар қилди. Шу боис ҳазрат соҳибқироннинг қарори ўзгарди. Ҳамма Тўхтамишга қарши эмас, аввал Табризга, Қора Юсуф туркман дафъига юришлари зарур, деб топилди. Амирзода Мироншоҳнинг Табриз теварагида турган амирлари

Саъид Аҳмад билан Жолик баҳодир ҳам шу ҳакла кўрсатма олдилар.

Амирлар Хойга етганларида, Қора Юсуф лашкарининг қоровул қисми Қора дарада турганлиги маълум бўлди. Аммо унинг зафар асар лашкар билан жанг қилишга тоби келмади. Амирзода Пирмуҳаммад кўшинларининг қораси кўриниши билан Қора дарани ташлаб кочди. Шу ерда курд сардорларидан Малик Иззиддин лашкари билан келиб амирзодага кўшилди. Темурийзодалар Қора Юсуф туркманни уч кечаю-уч кундуз таъқиб қилиб, Авниккача бордилар. Бирок уш ўша ердан топмадилар ва орқаларига қайтиб, Дарбанди моҳийга келиб тушдилар. Қора Юсуф ҳам Тўхтамишга ўхшаб тоғу тош орасида ғойиб бўлди.

Амирзода Пирмуҳаммад Олий ўрдуга чопар юбориб, ҳазрат соҳибқиронга аҳволни маълум қилди ва чопар қайтиб келгунча ўша ерда — Дарбанди моҳийда турди. Ва, ниҳоят, бобосидан «Қора Юсуфни таъқиб қилиш тўхтатилиб, аввалги буйруқ асосида иш тутилсин», деб кўрсатма олинди. Шундан кейин у кўшинлари билан Дарбанди моҳийдан Табризга, ундан Султонияга келди. Шу ерда Хонзода бегим амирзода Пирмуҳаммад ва унинг амирлари шарафига катта тўй берди. Тўй охирида эса уларнинг ҳар бирини муносиб совғалар билан сийлади. Сўнгра амирзода Пирмуҳаммад Шерозга, амир Шамсиддин Аббос билан Ғиёсиддин тархон Самарқандга жўнаб кетдилар.

Энди Амир Темур Жўчи улусининг ўнг қапоти, яъни Идилнинг ўнг тарафидаги вилоят ва улусларни бўйсундиришга тутинди. Ўшанда у Сарой, Ўрис, Ўрисчик ва Манкерманни ишғол қилди. Мана шу юришда Амир Темур Манкерманни фатҳ этди ва ўша ерда истиқомат қилиб турган ўзбекларнинг катта қисмини оқ уйлик қилиб, Манкермандан Мовароуннаҳрга кўчиртирди. Уларнинг бошқа бир қисми Тоштемир ўғлон бошчилигида, Сармандийлар улусига қочиб кетди. Лекин, барибир, улар мушкуллиқдан чиқолмадилар. Тоштемир ўғлон оғир кунларга қолди. Унинг аҳволи қиска қилиб айтадиган бўлсак, тамом ғорат қилинган ва асир тушиб қолган одамнинг аҳолидан ҳам баттар эди. Тоштемир ўғлон у ердан Румга қочиб борди ва бир умрга Асранка саҳросида қолди.

Манкермандан кейин ҳазрат соҳибқирон Тўхтамишни қидириб Дўн даштлари орқали Болорга борди. Бекёрук ўғлон бор-йўғини ташлаб ўрмонга қочди ва ўша

ерда кўздан ғойиб бўлди. Хотинлари, болалари ва табааларини тутиб Амир Темурнинг олдига олиб келдилар. Ҳазрат соҳибқирон Бекёрук ўғлонни яхши биларди ва бу жасур, хожасига вафодор йигитни хурмат қиларди. Шу сабабли унинг аҳду оиласи ва табааларига хурмат-иззат кўрсатди, уларга чодирлар тиктириб берди, тижиллат сифатида кимматбаҳо матолар ва чорполар ҳадя қилди. Сўнг уларни Бекёрук ўғлоннинг кетидан кўйиб юборди.

Ҳазрат соҳибқирон ўшанда Тўхтамишхонни яна бир марта кидириб кўрди. Бирок уни Елецдан ҳам, Ока соҳилларидан ҳам тополмади. Сўнг Болчимқин орқали Азакқача борди.

Кўшиннинг бошқа қисми эса амирзода Муҳаммад Султон ва амирзода Мироншоҳ бошчилигида черкасларнинг овулларини босдилар.

Шундан кейин Кубан ва черкасларнинг ерларида турган кўшинлар, Элбурзнинг доманасига, аввал, Тўхтамишхонга қарши юриш бошланган пайтда кўниб ўтган ерига, қайтарилди. Темурийзодалар шу ерда бир неча кун тўхтаб ҳордиқ чикардилар. Ушанда катта-кичик йиғинлар ўтказилиб, урушда шижоат ва ташаббус кўрсатган амирлар анвойи совғалар билан тақдирландилар. Ана шундай мажлислардан бирида ҳазрат соҳибқирон садоқатли амирлардан Усмон Аббоснинг номи ни уч марта тилга олди. Лекин, бунинг оқибати яхши бўлмади. Амир Усмон Аббос икки кун ўтиб бошидан ажралди. Бунга маълум даражада ҳаммага маълум ва машҳур Вотвот мунажжим сабабчи бўлди. Усмон Аббос тилга олинган мажлислардан бирида у ҳам бор экан. Вотвот мунажжим одат бўйича, ҳаммага диққат билан разм солиб ўлтирди, қулоқларини дик қилиб, биронта гапни ўтказиб юбормасликка ҳаракат қилди. Чунки касби шунақа эди, унинг. Мажлисда ҳазрат соҳибқирон Усмон Аббос билан амирзода Муҳаммад Султонни кўл марта тилга олди, амирзода Мироншоҳга эса сал бошқачарок муносабатда бўлди.

— Жанглардин бирида,— деди ҳазрат соҳибқирон кулимсираб,— Тўхтамишхоннинг бир йигити амирзода Мироншоҳни найза билан уриб отдин кулатибдур. Ушанда агар Усмон Аббос бўлмағонда, амирзоданинг ҳоли не кечишини айтиб ўлтурмаса ҳам бўладур. Шундай эмасму, амирзода? — ҳазрат соҳибқирон ўғлига тик қаради.

Мироншоҳнинг кайфияти бузилди. Ичида отасидан

бироз хафа ҳам бўлди. Шу гапни кўпчиликнинг олдида айтмаса ҳам бўларди. Амирзода мийиғида кулиб отасига жавоб қилди:

— Шундай, аълохазрат.

— Ана кўрдингизму! Аллох таоло мазкур баходирнинг кўли бирлан нури дийдамизни фалокатдин асраб қолибдур,— Амир Темур миннатдорчилик билан Усмон баходирга қаради.

Амирзода Мироншоҳ бўларича бўлди...

Буларнинг ҳаммаси: амирлар орасида ерга урилиши, анави Усмон Аббоснинг эса кўкларга кўтариб макталиши амирзода Мироншоҳнинг нафсониятига тегди. Фалокат оёқ остида деганларидек, умрида бир марта шундай ходисага учрабди-ю, отаси буни ҳамманинг олдида юзига солиб ўлтирибдур. Ахир, ҳамма вақт у жонини жабборга бериб, қахрамонлик намуналарини кўрсатиб келган эди-ку. Шу ерда у отасидан бироз ранжиди. Кайфияти тамом бузилди. Ўша кеча у роса май ичди ва охири кайфи ошиб қолиб, ўзини тутолмай қолди. Ҳазрат соҳибкироннинг ишорати билан бир пайтлар унинг оталиғи бўлган амир Ҳусайнбек бориб унинг кўлтиғидан олди, иккинчи кўлтиғига эса Вотвот мунажжим кирди ва икковлашиб, зўр кийинчилик билан, амирзодани чодирига олиб бориб қўйдилар. Амирзода Мироншоҳнинг маст бўлиб қолганда, дарров ётиб ухлаб қоладиган одати йўқ эди. Аксинча, девсифат бўлиб кетарди. Чодирига олиб бориб қўйди-ю, лекин бу аҳволни кўриб оталиқ ўша захотиёқ орқасига қайтди. Вотвот мунажжимни эса нимагадир амирзоданинг ўзи олиб қолди.

— Қани, еркиндик, ўлтир, бир отамлашайлик,— деди Мироншоҳ кўлини бигиз қилиб остонада турган Вотвот мунажжимга.

Вотвот мунажжим тиззасигача тушиб турган бесўнакай кўлларини кўксига қўйиб амирзодага кулук қилди ва бедана юриш қилганча, бориб амирзода кўрсатган жойга чўк тушди. Шу пайт хизматкор кириб олдиларига дастурхон ёзди, нон ва иккита ёғоч товоқда пиширилган гўшт келтириб қўйди. Сўнг ташқарига чиқиб икки чаноч кимиз келтирган эди, Мироншоҳ ўшқириб берди:

— Йўқот бунингни, кучлироғидин олиб кел!

Хизматкор чиқиб, бир хум май олиб келди. Амирзода чораки кумуш қадахларни лиммо-лим тўлдириб, бирини Вотвот мунажжимнинг олдига суриб қўйди.

— Ич, еркиндик! Бўйинг ўсади.

Вотвот мунажжим бошини сарак-сарак қилиб, кўл қовуштирди:

— Қўйинг, аълоҳазрат, ичкиликни оғизга олмоғон-миз. Гуноҳ бўладур.

Мироншоҳ ўшқирди:

— Қимга гуноҳ бўлади? Менгами? Сени деб гуноҳга ботсам-ботибман-да! Ич дедимми, ичавер, еркиндик! Сени жин ҳам урмайди.

Илож қанча? Вотвот мунажжим бўйсунди. «Гуноҳ ичгувчиға эрмас, балки онго мажбур қилгоннинг зиммасига тушадур»,— деди у ичида ва қадахни олиб, шунчаки оғиз тегизган бўлди ва амирзода кўзларини юмиб олиб кўлидаги қадахни ҳузур қилиб сипқариб турганидан фойдаланиб, қадахни хон тагига яширмоқчи бўлди. Лекин иложини қилолмади. Амирзода пайкаб қолди:

— Э-э-э, бунакаси кетмайди, еркиндик! Тагигача ичасан! Йўкса...

Мироншоҳ қарсак урди ва шу заҳотиёқ чодир пардаси кўтарилиб, остонада қумуш камчи кўтарган икки нафар норғул ясовул пайдо бўлди.

Вотвот мунажжим уларни кўриб кўркиб кетди.

— Йўк-йўк, аълоҳазратлари! Тавба қилдим.

Вотвот мунажжим шошиб-пишиб хон остидан қадахни олди ва тагигача сипқарди. Сўнг зўр-базўр нафасини ростлаб, амирзодага қараб кўл қовуштирди. Мироншоҳнинг ишораси билан бир четда елкасига сочик ташлаб турган шарбатдор чопиб келиб қадахларни яна тўлатди.

— Қани олдик, еркиндик!— амирзода қадахни кўлга олиб Вотвот мунажжимни ундади.

Бу сафар у кайсарлик қилмади, қадахини қалтираб-титраб кўлига олди ва бир илож қилиб охиригача ичди. Шу зайлда улар яна иккитадан қадах кўтардилар. Вотвот мунажжимнинг кайфи ошди, амирзода бўлса тамом маст бўлиб қолди. Мироншоҳ ёнига қўйилган лўла болишга ёнбошлади. Сал фурсатдан кейин кўзларини очиб. Вотвот мунажжимга мурожаат қилди:

— Қулоққа етишича рамалдин ҳам хабаринг бор эрмиш. Шу ростму?

— Рост, аълоҳазрат. Кўп бўлмаса-да, бироз хабаримиз бор.

— Бўлмаса, пешонамиздағилардин бир фол очиб кўйчи.

— Бош устига, аълоҳазрат.

Вотвот мунажжим кўллари кўксига кўйиб амирзодага куллуқ қилди. Сўнг кўйнидан кум солинган халтачасини олиб, химариб очди ва хон устига кўйди. Сўнг камзулининг киссасидан бўйи бир қарич келадиган қаламга ўхшаш чўбни олиб уни халтача устига кўйди. Енглари шимариб, қулайроқ ўлтириб олиб ишга киришди.

— Бисмиллоҳир раҳманир роҳийм! — Вотвот мунажжим Сураи фотиҳани апил-тапил ўкиб, кўлига ҳалиги чўбни олди ва халтадаги кумни хон устига тўкиб, устидан қандайдир, фақат унинг бир ўзига маълум бўлган чизиқлар тортди, сўнг бидирлаб кетди.

— Толеъ юлдузингиз, амирзодам, чараклаб турадур, локин,— у чўб билан доира ичидаги юлдузчани кўрсатди, яқин орада катта мамлакатга подшоҳ бўлурсиз, иншоолло. Локин...

Амирзода шу ерда унинг гапини кесди:

— Нима, локин?

Вотвот мунажжим дудукланиб қолди.

— Локин, ғанимлар...— Фолбин доира ичидаги одам шаклидаги белгини кўрсатди.

— Ғанимлар? — Мироншоҳнинг бирдан жаҳли чиқди.

Вотвот мунажжим анча дадилланиб қолди:

— Ха, ғанимлар, аълоҳазрат. Алар падари бузрукворингиз бирлан ораларингизни бузиб кўйиш ниятинда юрибдурлар.

— Нима?! — амирзода сапчиб туриб, ёстикқа йўланди ва кўзларини катта очганича фолбинга тикилди.

— Ха, амирзодам, ғанимларингиз ғимирлашиб қолишғон. Алар, ростини айтсам, кўпчилик,— дея Вотвот мунажжим доира бурчагидаги яна бир неча одамга ўхшаш шаклчаларга ишора қилди.

— Қимлар, алар? Исмлари маълум эрмасму?

Мироншоҳ ярим илтимос, ярим сиёсат билан фолбинга мурожаат қилди. Вотвот мунажжим бош чайқади. Бир-икки дақиқа сукутдан кейин кўшиб кўйди.

— Сиз алардин бирини куни кеча кўргансиз.

Амирзода Мироншоҳ ўйланиб қолди. Бу гаплардан кейин кайфи бироз таркагандай бўлди. Хўш, яқин орада у ким билан учрашган? Қимни кўрган? Ўша кечаги отасининг мажлисида бўлган одамларни бир-бир эслади, лекин ўша ғаним уларнинг қайси бири эканлигини билолмади. У Вотвот мунажжимдан қайта сўради:

— Ким бўлди экан ўша кеча кўрғонимиз?

Вотвот мунажжим елкасини қисди.

Амирзода ўйлаб-ўйлаб Усмон Аббосни тахмин қилди.

— Яна ўша мактанчок Усмон Аббос бўлмасун?

Вотвот мунажжим сал иккиланган бўлди:

— Балким. Ўша бўлиши ҳам мумкин.

Мироншоҳ фолбинга ишонди ва Усмон Аббосдан гумон қилди.

Ҳазрат соҳибкирон унинг отдан кулатилганини ўз кўзи билан кўрмаган, бировдан эшитган. Ўша биров Усмон Аббоснинг ўзгинаси бўлса-чи? Мактанчок! Амирзода ҳамёнидан беш диноҳ чиқариб Вотвот мунажжимнинг олдига ташлади, сўнг қарсак чалиб хизматкорни чақирди. Эшикдан ҳалиги девсифат ясовуллардан бири кириб келди. Мироншоҳ унга буюрди:

— Ҳалиги мактанчок амир Усмон Аббосни топиб кел!

— Бош устига, аълоҳазрат. Шу ерга олиб келайликму?

— Йўқ, ўша ёқда, гумдон килинглар! — Мироншоҳ кўли билан ташқарини кўрсатди...

Усмон Аббосга нисбатан кўрилган чорадан Мироншоҳ ўзича, Вотвот мунажжим ўзича ҳузур олишди. Амирзода бу билан ўша ўлтиришда бўлган таҳқир ва камситишлар туфайли ундан ўчини олгани, Вотвот мунажжим бўлса, ниҳоят, ота-бола ўртасига нифок ва адоват уруғини кадашга муяссар бўлгани учун ҳузурланишди. Айниқса, айғоқчи буни кўпдан бери орзу қилиб юрган эди. Бугун, ниҳоят, мақсадига етди. Темурбек билан Мироншоҳ орасига Элбурзкўҳда сепилган нифок уруғи кўп вақт ўтмай самарасини берди. Ҳазрат соҳибкирон билан амирзода Мироншоҳ орасига совуқлик тушди...

Совуқ тушиб қолишига карамай, Амир Темурнинг кўшинлари Элбурзкўҳнинг катта-кичик кўз илғамас қалъаларида мустаҳкамланиб олиб, бўйсунушдан бош тортган оқсарга қарши юриш бошладилар. Тарихий манбаларда ёзилишича, улар баланд тоғ ёнбағирларида худди бургут уясига ўхшаб жойлашган мустаҳкам қалъалар бўлиб, уларни олиш инсон боласининг имкониятидан ташқари эди. Энг кучлилари Товус ва Қуло деган қалъалар. Амир Темурнинг лашқари қоядан қояга нарвонлар қўйиб ва тошдан-тошга арқонлар боғлаб, унга осилиб чиқдилар. Бунда, айниқса, тоғ

урушларида мохир бўлган макрит кабиласининг жангчилари зўр иш бердилар. Ўша урушда зафар асар лашкар Элбурзқўх ва Авхар тоғларида тахминан ўттиздан ортик қалъани ишғол қилди.

Айнан ўша вақтнинг ўзида лашкарнинг амир Умар Тобон бош бўлган бир қисми Ҳожи тархон забти учун жўнатилган эди. Шаҳар куруклик тарафлардан баланд ва мустаҳкам девор билан ўралганди. Фақат унинг дарёга қараган тарафигина очик, лекин у ерда ўкчилар ўткизилган кемалар кирғоққа яқин ерда кўрикчилик қилиб турардилар. Киш пайтида эса, Шарафиддин Али Яздийнинг сўзлари билан айтганда, яхдан баланд ва яхлит девор ясаб, уни курукликдаги деворлар билан туташтириб олар эдилар.

Ҳожи тархон ҳокими амир Муҳаммад Умар Тобоннинг яхшилик билан бўйсуннишни талаб қилиб юборган мактубига рад жавобини берди ва Амир Темурнинг қўшинларига жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиб, қалъанинг девори, буржларидан туриб тирборон ва сангборон қилди. Камал муҳлати чўзилиб, лашкар бир тарафдан кишининг изғирин совуғидан, иккинчи тарафдан қалъа химоячиларининг ёмғирдай ёғдириб турган ўки зарбидан аҳволи оғирлашди. Амир Умар Тобон вазиятни хатга тушириб, ҳазрат соҳибкирон хузурига чопар юборди.

Ўша пайтда Амир Темур лашкари билан Мамакту ва Қори кумук атрофида қишлаб турган эди. Амир Умар Тобоннинг мактубини олиши ҳамано, совукнинг шиддатига қарамай, лашкарни Ҳожи тархонга қараб етаклади. Лекин Қора Юсуфнинг дастидан Озарбайжонга хавф бўлиб тургани сабабли амирзода Муҳаммад Султон билан амирзода Мироншоҳни тумани билан Султонияга жўнатди. Кўпни кўрган, тадбиркор Ҳожи Сайфиддинни уларга қўшди.

Ҳазрат соҳибкирон шу юришда бир йўла Сарой Беркани ҳам бир ёқлик қилишга қарор қилди ва Ҳожи тархонга яқинлашганда, лашкарнинг бир қисмини амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳамда катта амирлардан Шайх Нуриддин ва Темурхўжа Окбуғолар бошчилигида ўша тарафга йўллади...

Ўшанда Амир Темур Олтин ўрданинг ҳар иккала шаҳарини ҳам ишғол этди. Ҳожи тархон вайрон этилмади, лекин қўшинлар уни талон-тароҷ қилдилар. Шаҳар ҳокими амир Муҳаммад бошда итоат этишдан бўйин товлаб, қон тўкилишига сабабчи бўлгани учун

бандга олиниб, Идилга, муз остига чўктирилди. Лекин бир вақтлар ҳазрат соҳибқирон Форс ва Ирок фатҳи билан банд бўлган кезларда, Тўхтамишхон Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Қозонхоннинг катта қароргоҳларидан Занжирсаройни ёндириб юборгани учун у ҳам Сарой Беркани ёкиб юборишни буюрди.

Мана шундан кейин Олтин Ўрда бошқа қаддини тиклолмади. Муҳими шулки, ўша юришда унинг кучли ўнг қаноти янчиб ташланди, пойтахти ер билан баробар қилинди. Унинг сўл қаноти, яъни Ок Ўрда тарафи бўлса «бир умр ҳазрат соҳибқироннинг хизматида бўламан», деб қасам ичган Қўйричок ўғлонга инъом қилинди. Шундай қилиб, Амир Темур энди Олтин Ўрдадан бирқадар хотиржам бўлди. У бошқа Мовароуннаҳрга ҳам, Эрон билан Озарбайжонга ҳам таҳдид қилолмади. Энди Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир қолди. Улар ҳам бартараф этилса, Амир Темур давлати ғарб тарафдан ҳам хавф-хатардан холи бўлади.

Катта зафардан кейин ҳазрат соҳибқирон Қора кумукка қайтиб, қишнинг қолган қисмини ўша ерда ўтказди. 1395—96 йилнинг қиши жуда каттиқ келди, одамлар кўп қийналишди, чорпонинг катта қисми нобуд бўлди. Энг ёмони каттиқ қаҳатчилик бошланди. Ўша қишда бир манн тариқнинг баҳоси етмиш динорга кўтарилди, бир сигирни юз динорга, бир бош қўйни икки юз динорга сотишди. Ҳазрат соҳибқирон лашкарнинг оғир аҳволини бир қадар енгиллаштириш мақсадида Ҳожи тархон ва Сарой Беркада қўлга киритилган ўлжанинг ҳаммасини сипоҳийлар билан амирларга тақсимлаб берди.

* * *

Ҳижрий 798 йил баҳор бошида (1396 йилнинг 22 мартда) Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтишга қарор қилди. Бокунинг Дарбандидин ўтганларидан кейин у, одатга кўра, ўзидан ёдгор бўлсин деб, бир ой муҳлат ичида мустаҳкам бир қалъа бино қилдирди. Ўзи иш бошида турди. Қалъанинг теварак-атрофидаги ерларни ҳам обод эттириб, уруш вақтида теварак-атрофга тарқалиб кетган халқни йиғдириб келиб ўша қишлоқларга ўринлаштирди.

Зафар язақ мавқаб Қура дарёсидан ўтиб Октом деган ерга келиб қўнди. Лекин шу ерда ҳазрат-

сохибкирон яна оғриб қолди. Қуни билан дардга сўз бермай юрди, кечкурунга бориб эса ётиб олди. Аъзойи бадани ёниб кечаси билан мижжа қокмай чикди. Балким чарчаганлик асоратидир, деб ўйлади, лекин барибир табибни чакиртирмади. Эрталабга бориб аҳволи аввалгидан ҳам ёмонлашди. Нонуштадан кейин табибни чакиртиришга тўғри келди. Табиб уни синчиклаб текшириб кўриб, зотилжам бўлиб қолганини аниқлади. Табибнинг кўрсатмаси билан ўрда бакавули кўй сўйдиртириб, қозонга шўрва солди. Шўрва пишгунча табиб икки хил дори тайёрлади. Бирини овқатдан аввал, иккинчисини овқатдан кейин беморга ичириб, уни икки кават кўрлага ўраб қўйди...

Ҳазрат сохибкирон бир ҳафтадан сўнг яна ўзига келди. Лекин табиб барибир чодирдан ташқарига чиқишларига ижозат бермади. «Яна бироз фурсат бор, ҳазрат сохибкирон, кўпроқ ётиб ухлашингиз керак», деди у қатъийлик билан.

Ўша қасал қунлари Амир Темур жуда кўп нарсалар устида ўйлади. Айниқса, Ироқи араб, Озарбайжон ва Рум уни кўпроқ ташвишга солди. Бир тарафда Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир, иккинчи тарафда аз-Зоҳир Сайфиддин Барқук Мисру Шомда қатта қўшин тўплаб ўлтирибди. Бунинг устига, Гуржистон билан Курдистон ҳам тиниб — тинчимаётибди. Бундай шароитда Халокухоннинг мулкани қўлда тутиб туриш кийин, албатта. Ҳазрат сохибкирон эса бу ерларда узок қололмайди. Туркистон заминда ҳам қиладиган ишлар бошдан ортиб ётибди. Болалардан биронтасини шу ерда — Озарбайжонда қолдириб, қайтмаса бўлмайди. Лекин улардан қайси бирини қолдиргани маъқул? Султон Муҳаммадними ёки Мироншоҳними? Тўғри, Султон Муҳаммад оғир-босиқ, ақлли ва ишнинг кўзини биладиган йигит. Бу улкан мамлакатни қўлда тутиб тураолади. Қора Юсуф ва Султон Аҳмад жалойирларга ўхшаганларга бўш келмайди. Чунки, нима бўлганда ҳам тожу тахтни унга ишониб турибди. Мироншоҳ-чи? У ҳам ишбилармон ва ўзига ўхшаган довурак йигит. Аммо бироз қизикконлиги ва қайсарлиги бор-да. Ҳечкиси йўқ, Мироншоҳни қолдирса ҳам бўлади. Енига ишончли амирларини қўшади. Улар амирзодани таъсир доирасида тутиб турадилар. Шундай қилиб, ҳазрат сохибкирон, ўйлаб-ўйлаб Озарбайжонда амирзода Мироншоҳни қолдирадиган бўлди. Эплаб кетса, нур устига аъло нур, қизикконлик қилиб, Қора Юсуфми, Султон Аҳмад жалойирми, бошқаси биланми ёкалашиб

бир балога гирифтор бўлса, ўзидан кўрсин. Шу ерда Амир Темур унинг яқинда, Элбурзтоғ доманасида турганларида қилиб қўйган ишини эслади. Ўшанда арзимаган гапга унинг суйган амирларидан бирини ўлдириб қўйди. Шу боис у ўғлидан бироз хафа бўлиб юрган эди. Темурбек ўша кунидек Султонияга одам юбориб, Мироншоҳни олдиртириб келди. Унга навозишлар кўрсатди ва амирлар, беклар, нўёнлар ва аркони давлат иштирокида унга Халокухон тахтини, яъни Дарбанди Бокудан то Бағдодгача, Ҳамадондан то Рум ҳудудигача бўлган ерларнинг ҳукмронлигини топширди. Унга тумани билан амирзода Рустам билан амир Жаҳоншоҳни кўшди. Шу билан бирга, яқинда қўлдан кетган Илончиқ қалъасини қайтариб олишни Озарбайжоннинг янги ҳукмдорига топширди.

Ўша 1396 йилнинг баҳорида ҳазрат соҳибкирон Туркистонзаминга қайтишни мўлжаллаб қўйган эди. Лекин Форс, Сеистон ва бир катор вилоятларда бошланган исён бунга имкон бермади. Натижада ўзи ҳам, лашкар ҳам хижрий 798 йилнинг шаввол ойигача (1396 йилнинг июли) Эронзаминда қолишга мажбур бўлди.

Ўшанда, айниқса, Язддаги исён қаттиқ бўлди. Абу Саид Табасийнинг ўғли Султон Муҳаммад амирзода Пирмуҳаммад Умаршайхнинг Форсда йўқлигидан фойдаланиб, Музаффарийларга қўшилиб исён кўтарди. Исёнчилар шаҳар доруғаси Тамука баҳодир ва унинг одамларини битта қўймай тигдан ўтказдилар. Ўша бадкирдорлар саййидлар ва бошқа аслзодаларни ўлдириб, уларнинг мол-мулкни ҳам талон-тарож этдилар ва ҳатто ҳазрат соҳибкироннинг аҳлу оиласига тегишли мол-мулкни ҳам мусодара қилдилар. Маҳд улё Сароймулк хоним Яздда бўлганларида бир неча харвор харир моллар сотиб олиб, лекин ханузгача олиб кетмаган эдилар. Ҳоратгарлар уни ҳам талаб кетдилар, бу ҳам етмагандай, Султон Муҳаммад Табасий шаҳар халқини чинқиртириб, икки йиллик хирожни барвақт ундириб олди. Аммо Язддаги исён ҳам, бошқалари ҳам қандай шиддат билан бошланган бўлса, шу тарзда бостирилди...

Исёнларни бостириш чоғида Амир Темур Ҳамадонда турди ва бу ишга шу ердан туриб раҳбарлик қилди. Қисқаси, ҳазрат соҳибкирон бутун рамазон ойини (1396 йил июни) Ҳамадонда кечирди. Лашкар ва давлат ишларидан фориғ бўлган пайтларда шаҳарнинг осору атиқаларини бориб кўрди. Ўшанда у буюк ватандоши Абу Али ибн Синонинг муборак мазорини ҳам бориб зиёрат қилди, ўша ернинг жорубкаш ва хизматкорлари-

га садакалар улашди. Зиёратдан кайтган захоти табиби хосни чакиртирди. Кўп ўтмай, табиб қандайдир бир тугунни қўлтиклаб соҳибкироннинг хузурига кириб келди ва кўл ковуштириб саломлашгандан кейин хазратнинг каршисига чўнкайди. Дуойи фотиҳадан сўнг Амир Темур дабдурустдан ундан сўраб қолди:

— Шайхурраиснинг жуда кўп таснифотлари бор, деб эшитган эрдик. Шулардин бўлмағонда, бир-иккитасини топиб бўлмасму эркан, мавлоно? Кутубхонамизга безак бўлур эрди.

Табиб хазрат соҳибкироннинг муддаосини билиб иш қилган экан, ич-ичидан суюнди. У индамасдан олдидаги тугунни ечди ва ичидан иккита китобни олиб хазрат соҳибкироннинг олдига қўйди. У аввал пистаранг муковадаги кичикроғини олиб, у ер-бу ерини варақлаб кўрди, сўнг каттароғини — тўк пуштиранг муковадагисини олиб бошидан уч-тўрт вароғини ўқиб кўрди.

— Мана бу ерда,— деди хазрат соҳибкирон қўлидаги китобнинг вароғидан бир ерини кўрсатиб,— «Ал-қонун фи-т-тибб» деб ёзилибдур. Шунга қарағонда, табобат илмига тегишли бўлса керак?

— Ҳа, аълоҳазрат, улуғ олимнинг шоҳ асари бу,— табиб икки қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

Хазрат соҳибкирон қўлидаги китобни авайлаб хон устига қўйди, сўнг аввал кўрган пистаранг муковали асарни қўлига олди, уни ҳам варақлаб кўрди, лекин аввалидан ҳам, охиридан ҳам унинг номини тополмади. Сўнг «буниси ҳам ўша олимникиму?» деган маънода табибга қаради.

— Ҳа, у ҳам шайхурраиснинг қаламига мансуб,— деди табиб,— «Китоб аш-шифо» отлиғ асар. Фалсафа масалаларига доир.

Амир Темур китобларни яна бир-бир қўлига олди, сўнг авайлаб хон устига қўйиб бош чайқаркан:

— Қандай улуғ аждодларимиз бор, мавлоно,— деди, сўнг «бошқалари йўқмикин», деган маънода табибга оҳиста қаради. Табиб буни пайқади ва жавоб қилди:

— Шайхурраиснинг асарлари кўп бўлғон дейишади, аълоҳазрат. Аларнинг бир қисми Хоразмда, сараларини султони замон Султон Маҳмуд Ғазнага олдиртириб кетғон эркан.

Хазрат соҳибкирон бош чайқаб таажжубланди. Лекин Абу Али ибн Сино ҳақида бошқа бирон нарса сўрамади...

Амир Темур Ҳамадонга келиб тушган куниёк амирзода Мухаммад Султон, амир Ҳожи Сайфиддин, амир Ҳамид,

Аргуншоҳларни туманлари билан Форснинг бошқа ерлари ва Хўрмуз тарафга жўнатди. Ушанда амирзода Пирмухаммад Жаҳонгирни ҳам ўз улусига — Қундуз билан Бағлонга қайтариб юборди.

Хижрий 798 йил шаввол ойининг 11-куни (1396 йил 18 июли) ҳазрат соҳибкироннинг хумоюн мавкаби Ҳамадондан кўчди. Қунда йўқ деганда уч марҳала йўл босиб, Вароминга келиб тушди. Шу ерда амирзода Рустам кўшинлари билан Олий ўрдуга келиб қўшилди. Эртаси куни йўлга чиқиш олдидан Амир Темур уни Форсга, амирзода Муҳаммад Султоннинг ихтиёрига жўнатди. Ҳазрат соҳибкирон Бистомга келиб қўнганда, амирзода Абубакр Самарканд тарафдан келиб олий ўрду билан қўшилди. Амир Темур уни юз минг динор келакий акча билан сўйлади, сўнг Табризга, отаси Мироншоҳ хузурига жўнатиб юборди.

Амир Темур эл-юртини шу қадар соғинган эдики, йўлда, Хуросоннинг бирон ерда бир кечадан ортик тўхтамади. Жайхундан ўтганда Термизда Худовандзода Алоулмулкнинг хонадонига тўхтади. Уларнинг айримлари бир пайтлар ҳазрат соҳибкиронга қарши уюштирилган фитнада иштирок этганларига қарамай, бу хонадонни доимо ҳурмат қиларди. Эрталаб, нонуштадан кейин, соҳибкирон жаҳонга машҳур муҳаддислар Ҳаким Термизий билан Исо Термизийларнинг муқаддас турбаларини зиёрат қилди.

Улуғ амир Термизда икки кеча тунаб, яна йўлга чиқди. Хузурда уни ҳазрати олиялари Сароймулк хоним, Султонбахт бегим, Туман оғолар амирзода Шохрух бошчилигида келиб кутиб олишди. Улар, одат бўйича, ҳазрат соҳибкироннинг бошидан нисор сочдилар, унга муносиб пешкашлар тортик қилдилар.

Хузурда бир кеча тунадилар. Эртаси куни кечкурун Амир Темур ота юрти Кешга келиб қўнди. Хумоюн мавкаб бир кеча Кеш жилғасида туриб, эртаси куни шаҳар ичкарасига — Оксаройга кўчиб ўтди. Шаҳрисабзга келиб тушган куниёқ у биринчи навбатда улуғ пир Шамсиддин Кулол ва юртнинг бошқа машойиху ақобирлари мазорларини зиёрат қилди, у ернинг мужовир ва жорубкашларига хайру эҳсонлар улашди. Шундан кейин улуғ отаси Тарағой баҳодир, муниса онаси Некина бегим, қобил фарзанди амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат қилди.

Ўша куни кечкурун қўлга киритилган улкан ғалабалар шарафига катта зиёфат берилди. Саййидлар, уламоий

киром, машойиҳи пур эҳтиром, умаройи бо иқтидор беклар ва бошқалар насаб ва даражаларига қараб, анвойи совға-саломлар, суюрғолот билан сийландилар. Ҳар иккала Ироқ, Дашти қипчоқ ва бошқа мамлакат ва вилоятлардан олиб келинган ўлжанинг бир қисмини ҳам уларга тақсимлаб бердилар. Ҳазрат соҳибкироннинг раёе ва бараёега кўргузган яна бир катта илтифоти шу бўлдики, ўша куннинг ўзидаёқ фармони олий чиқариб, тамом мамлакатнинг уч йиллик хирождан кечди.

Эзнинг қолган қисмини ва кузни улуғ амир дилкаш шаҳар Кешда ўтказди ва киш бошида Самарқанди фирдавсмонандга кўчиб ўтиб, Кўксаройда тўхтади. Чунки сипоҳ ва давлат юмушлари юзасидан қиладиган ишлари кўп эди. Лекин шунга қарамай, биринчи навбатда, эл-юртда, шу ўтган беш йиллик юриш вақтида, ўзи юртда бўлмаган кезларда, содир бўлган воқеалар ва ҳодисаларни тафтиш қилди. Ҳаммадан аввал амири ҳаросни чақиртириб ундан ҳамма нарсани сўраб-суриштирди, сўнг вазири аъзам билан раёе ва бараёдан келган арз-додлар хусусида сўзлашди. Ҳар иккалари раият ва сипоҳ аҳволидан, аҳли синоат ва тожирларнинг кам-кўстидан ҳазрат соҳибкиронни батафсил хабардор этдилар. Умуман, эл-юрт тинч экан, лекин айрим нохушликлар ҳам содир бўлибди. Юрт катта, халқ кўп, бусиз мумкин эмас, албатта. Амир Темур буни биларди. Лекин мансабини суистеъмол қилиб раиятга азият еткизган мансабдорни, ким бўлишидан қатъий назар, кечирмасди. Амири ҳарос берган маълумотларга қараганда, мамлакат ва раият ишлари вазири хожа Муҳаммад довуд билан сипоҳу лашкар ишларига мутасадди бўлган вазир хожа Муҳаммад Желда раиятга бирмунча зулм ва таъди қилибдилар. Хусусан, ҳазина ва сипоҳийларнинг улуфаларига қўл чўзибдирлар. Бу гапларни эшитиб ҳазрат соҳибкироннинг қайфияти бузилди. «Ахир, раият бирлан сипоҳ салтанат осмонининг буржларидин бири ва давлат идорасининг ойинларидин ҳисобланадурлар-ку! Улар ёмон ойинлик қандайдир мансабдор туфайли озурда бўлиб, биздин кўнгли оғриғудай бўлса, давлат асосларида силкиниш пайдо бўлмайдиму?! Охир-окибат алар биздин юз ўғирсалар-чи? Йўқ-йўқ, худо кўрсатмасун», — деди у ўз-ўзига ва шуларни ўйлаб юраги орқасига тортиб кетди. Шу заҳотиёқ эшик оғани чақиртириб амр қилди:

— Зудлик бирлан хожа Муҳаммад Довуд бирлан хожа Муҳаммад Желдани чақиртириб келинг!

— Бош устига, аълоҳазрат!

Эшик оға икки букилиб таъзим қилганча эшикдан чикди.

Кўп ўтмай, қабулхонага юкорида номлари зикр этилган вазирлар кириб келиб, ҳазрат соҳибкироннинг каршисида тиз чўкдилар. Амири харос билан арзбеги ўринларидан туриб чикиб кетмокчи бўлдилар. Амир Темурнинг вазирлар билан бўладиган суҳбатида иштирок этишга иймандилар, чамаси. Тўғри, улар бор гапни айтишди. Лекин вазирлар айбини бўйинларига олишармикин? Олишмаса-чи? Кейин нима бўлади? Ҳазрат соҳибкирон обдон текширмай ва ақл тарозисида тортиб кўрмай туриб ҳукм чиқармасдилар. «Вазирлар, умуман, юкори мансабдаги кишиларга ҳасад қилиб юрғувчилар кўп, алар ҳақида бўхтон гапларни ҳам айтишдин тоймайдурлар. Шунинг учун вазирлар ва мансабдорлар устидан арз-дод бўлғонда синчиклаб текширмоқ зарур. Шошиб-пишиб ҳукм чиқармаслик керак. Умуман, аларни эҳтиёт қилмоқ зарур», — деб кўп айтардилар ҳазрат соҳибкирон. Амири харос билан арзбеги мана шундан кўрқдилар. Шу сабабдан чикиб кетишга ҳаракат қилдилар. Аммо бўлмади. Амир Темур уларни тўхтатиб қолди.

— Ўлтирингиз, жаноблар, комкор вазирларнинг арзини биргаликда тинглайлик.

Арзбеги билан амири хароснинг ранги-қути ўчиб кетди. Ортиқча, худо кўрсатмасин, тухмат гапларни ҳам айтишмадими экан вазирлар хусусида? Чунки Амир Темур бўхтонни ҳар қандай жиноятдан ёмон оларди. «Кимки бошқа биров ҳақида ғийбат гаплар айтса ёки уйдирма гапларига кулок солса, ундайларнинг бахридан ўтғон яхши», деб уқтирарди у ҳамма вақт. Амири харос билан арзбеги шундан чўчишди.

Дуо-фотиҳадан сўнг Амир Темур аввал вазирлардан ҳол-аҳвол сўради, кейин эл-юртни суриштирди. Вазирлар «эл-юрт тинч» деб Амир Темурни хотиржам қилишга ҳаракат қилдилар.

— Алҳамдулиллоҳ, аълоҳазрат, мамлакат эмну омонда, — деди хожа Муҳаммад Довуд.

— Рааё бирлан бараё ҳам сизнинг химоянгиз соясинда тинч, эртаю кеч сизнинг дуойингизда, — кўшиб қўйди хожа Муҳаммад Желда.

Ҳазрат соҳибкирон хиёл бош ирғаб вазирларнинг сўзларини тасдиқлаб қўйди, сўнг бир неча дақиқа уларни бошдан-оёқ синчиклаб кузатди. Ўртага қабристондагидан бешбаттар сукунат чўкди. Вазирлар эса бўлганича бўлишди. Сукунат уларнинг наздида ниҳоятда чўзилган-

дай туюлди. Бундай пайтда гап тополмай азият чекадиганлардан бўлмасликларига қарамай, улар лом-мим деёлмай, ҳазрат соҳибкироннинг кўзларига тикилиб ўлтиришди. Чунки бундай шароитда гапиргандан гапирмаган афзал. Хайрият, сукунатни Амир Темурнинг ўзи бузди.

— Эл-юрт фаровон денг? Хўш, ҳазина ҳам мўлкўлму? — Ҳазрат соҳибкирон Муҳаммад Довудга тикилди. Унинг ўткир кўзлари вазирнинг наздида кўксини ўқдай тешиб ўтгандай бўлди. Вазирнинг тили калимага келмади, бошини қуйи солиб олди. Ҳазрат соҳибкиронга ҳаммаси равшан. Ҳазинанинг чўғи кетиб қолгани, хирождан тушган маблағларнинг катта қисми бошқа ишларга сарф бўлиб кетганини ҳам яхши билади. Шундай бўлгандан кейин нима ҳам дерди?

Амир Темур энди хожа Муҳаммад Желдага мурожаат этди:

— Сипоҳийларнинг улүфаси ҳам ўз вақтида берилиб турилгандур?

Изириб чекиш навбати энди хожа Муҳаммад Желдага келди. Аъзойи баданини титроқ босиб, совуқ терга ботди. У ҳам жавоб қилолмай, ер чизиб ўлтириб қолди. Ҳаммаси равшан. Демак, улар сипоҳийларни озуқасиз қолдиргон. Бунга чидаб бўладими? Давлатнинг қудрати ва устиворлиги кўп жиҳатдан сипоҳийларга боғлиқ. Уларнинг тирикчилиги асосан ҳазинадан ҳар олти ойда берилиб туриладиган улүфа ва урушларда олинадиган ўлжаю уқулқалар билан ўтади. Ҳаттоки уларнинг биронтаси бўлмай ёки қамайиб қолгудай бўлса, сипоҳийларнинг руҳияти ва кайфиятига таъсир қилиши турган гап. Худо кўрсатмасин, сипоҳ тарқалиб кетгундай бўлса, салтанат ҳам инкирозга юз тутари. Буни ҳазрат соҳибкирон жуда яхши билади. Шу боис тутатиб кетди.

— Ахир уч йиллик хирож бирваракайига йиғиб олинсун деган буйруқни қачон бериб эрдик? Сипоҳийларнинг улүфасини тўхтатиб қўйилсун, деб сизларга ким айтди? Бу қандай ўзбошимчалик?

Вазирлар ер чизиб, индамай ўлтиришдан бошқа чора топмадилар. Нима ҳам дердилар? Бўлар иш бўлган. Нима бўлса — бўлар. Буёғи ҳазрат соҳибкироннинг адлу инсофига боғлиқ. Унинг қаҳрига ҳам чек йўқ, меҳрига ҳам. Вазирлар жиноятларининг қанчалик оғирлигини билардилар, лекин тирик қолишга умидлари ҳам йўқ эмасди. Шу ерда амири ҳарос билан арзбеги ҳам кўрқиб кетишди. Ичида «Вазирлар шунчалик жиноятга қўл урган эрканлар, нега ўз вақтида хабар қилмадинглар?», деб сўраб-

суриштириб қолишларидан кўрқдилар. Вотвот мунажжим аввалги йили ёзда Самарқандга келганда, амири ҳарос буларнинг ҳаммасини ёзиб ундан бериб юборган эди. Демак, олиб бориб бермаган. Ҳазрат соҳибкирон бу гаплардан хабар топмаган экан. Амири ҳарос билан арзбеги уни ичида қарғаб-шилғадилар. Ҳа, лаънати еркиндик! Шу ерда ҳам ўзингни кўрсатдинг, эшшак! Лекин, хайрият ҳазрат соҳибкирон ундан буни суриштириб ўлтирмади. Тавочиларни чакиртириб вазирларни унинг кўлига топширди. Тавочилар уларга душоҳа солиб олиб чиқиб кетдилар...

Ҳижрий 799 (1397) йили ҳазрат соҳибкирон Самарқанд теварагида бир эмас, иккита катта сўлим чорбоғ барпо қилди. Булардан бири пойтахтнинг шимол тарафида, иккинчиси тароватда ягона Кониғил марғузорида бунёд этилди. Биринчисини Боғи шимол, иккинчисини эса Боғи дилқушо деб атадилар.

Боғи шимолнинг қурилишига ўша йил раби ул-охир ойининг охирида (1397 йил март ойида) киришилди. Улуғ амирнинг фармойиши билан ишбилармон муҳандислар ва кўли гул меъморлар ўша улкан чорбоғ ўртасида олий бир қаср қуришга киришиб, бу катта ишни бир ярим ой ичида охирига етказдилар. Қурилиш бошида ҳазрат соҳибкироннинг ўзи турди. Қасрнинг устунлари мармар тошдан тарошланди. Мармар тошни узок Табриздан олиб келдилар. Қаср деворларининг сатҳи ички тарафдан ложувард ва зарҳал билан қопланди, ташқи тарафи эса қошин ва кўхинур билан безатилди. Девор ичкарасининг изораси ҳам ҳар хил рангдаги қошинлар билан қопланди. Маэкур боғни ҳазрат соҳибкирон амирзода Мироншоҳнинг қизи, суюкли набираси Билқиси замон Бикаса Султонга инъом қилди.

Ўша жаннатмакон боғ қуриб битказилган куни эл-қуртга катта тўю томошалар қилиб берилди. Тўю томошалар охирида ҳазрат соҳибкирон Эрон билан Туронни бири-бири билан боғлаб турган, бошқа сўз билан айтганда, икки мамлакатга кўприк бўлиб турган Хуросон мамлакатини шахзодаёи жавонбахт амирзода Шохрухга улус қилиб берди. Бу улус Хуросондан ташқари Сеистонни, то Фирузкўҳ ва Райгача бўлган ерлар билан қўшиб, ўз ичига олди. Номдор ва ишбилармон амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Саъидхўжа, Шайх Али баҳодир, Абдусамад, Ҳожи Сайфиддин, Ҳасан Жондор, Пирмуҳаммад тархон, Фиёсиддин тархон ва яна бир неча амирларни, туманлари билан, унга мулозим қилиб берди.

Буйрукка биноан, шахзодага етти минг отлик аскар берилди. Хуросонликлар мамлакатга дағал ва жирраки Мироншоҳ тайинланиб қолмасмикин, деб чўчиб ўлтирган эдилар. Шунинг учун Амир Темурнинг бу азму қарорини мамнуният билан қабул қилдилар. Шу боис шахзода қаердан ўтмасин, аҳоли ва маволи уни муносиб пешкашлар ва тансуқотлар билан қарши олдилар. Амирзода Чечактуга яқинлашганда шахар ҳокими амир Окбуғо вилоятнинг машҳур саййидлари ва уламолари билан унинг олдига пешвоз чиқиб, бандалик ва хизматкорлик одобини адо этдилар. Амирзоданинг ҳумоюн мавкаби 799 йил шаъбон ойининг охирида (1397 йил 28 майда) пойтахт шахар Хирот ёнида жойлашган Ўланг шахристонига келиб тушди. Бир кун дам олингандан кейин амирзода ва унинг мавкаби саодат ва иқбол билан пойтахт Хиротга кириб бордилар ва Боғи зоғонда ўринлашдилар. Бу ерга йиғилган теварак-атрофнинг барча катта-кичик ҳукмдорлари Хуросоннинг янги ноибини муносиб ҳадялар ва пешкашлар билан табрикладилар, итоат ва хизматкорли камарини белга маҳкам қилиб боғлаб, унинг узангисида бўлишга қасамёд қилдилар.

Ўша ҳижрий 799 йил зулҳижжа ойининг 21-куни (1397 йил 16 сентябр куни) Тангри таоло амирзода Шохрухга толеъи пешонасидан яркираб турган яна бир ўғил ато қилди. Болага Бойсункур деб ном қўйдилар.

Ҳазрат соҳибқирон Боғи шимолда ҳижрий 800 йилнинг шаъбон (май) ойига қадар турди. Сўнг у ердан кўчиб Работи ём орқали ота юрти дилкаш Кеш сари юзланди ва унинг дилга ором бағишловчи жилғасига келиб тушди. Шу ерда бир неча кеча-кундуз ором олди. Сўнг у ердан кўчиб, саодат ва иқбол билан шахарга ташриф буюрди ва ўзи бунёд этган Оксаройга келди. Муборак рамазон ойини шу мухташам қасрда ўтказди. Сўнг отланиб Кешнинг яна бир нузхатгоҳи Султон артужда келиб қўнди.

Улуғ амир Султон артужда турган пайтида илгари, беш йиллик юриш вақтида, Форс ва Ҳузистон тарафларга, маҳаллий ҳукмдорларнинг исёнини дафъ этиш учун юборилган амирзода Муҳаммад Султон Эрондан келди. Ҳазрат соҳибқирон яратган эгамнинг бу улуғ иноятдан беҳад мамнун бўлди ва суюкли набирасини иссиқ оғушига олди. Ота-боланинг дийдор кўришмаганларига кўп вақт бўлгани йўқ. Лекин улуғ амирга набираси бирқадар бошқачарок кўринди. Амирзода бирмунча озган, ниҳоятда хориган ва ранги ўчгандай туюлди. Улуғ амир дуофотиҳадан кейин унга астойдил разм сўлди. Амирзода

кандайдир оғир бир дардга чалинган кўринди. Унга шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг назаридан унинг отаси кечди. Бир пайтлар Мўғулистон уруши вақтида, амирзода Жаҳонгир ҳам унга шунақа кўринган эди. Ўша заҳотиёк уни Самарқандга жўнатиб юборди, лекин афсусу надоматлар бўлсинким, ота-болага бошқа кўришиш насиб бўлмади. Амирзода Жаҳонгир Самарқандга келиб кўп ўтмай вафот этганди. Улуғ амир шуларни ўйлаб юраги оркасига тортди. Нахотки, Муҳаммад Султоннинг тақдири ҳам отасига ўхшаган бўлса? Йўқ-йўқ, худо сакласин. Ҳазрат соҳибкирон амирзоданинг дардини тезроқ билгиси келди, аммо бунини кўпчилик олдида сўраб-суриштиргиси келмади. Кечкурун амирзоданинг шарафига берилган катта зиёфат тарқалгач, Идику барлосни чақиртириб, буниндан суриштирди. Идику барлос ўша Форс ва Хузистон устига қилинган юриш вақтида амирзода билан бирга эди. У ҳаммасини биларди. Бундан ташқари, Темурбек унга ишонарди. Идику барлос бўлган воқеалар ҳақида гапириб берди.

— Биз,— деб ҳикоясини бошлади у,— уч гуруҳ бўлиб ҳаракат қилдик. Зафар асар лашкарнинг бир гуруҳи амирзоданинг ўзлари бошчилигида денгиз ёқалаб, иккинчи гуруҳ амирзода Рустам етакчилигида Қорзин ва Мол орқали ва ниҳоят, учинчи гуруҳ амир Жалол Ҳомид, Аргуншоҳ ахтачи, амир Баён Темур, амир Бекчик ва амир Баҳром раҳбарлигида Лур орқали ҳаракат қилдилар. Ана шу уч гуруҳ зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини ташкил этди. Онинг сўл қаноти эрса камтарин қулингиз қўл остида Қирмон орқали борди ва Қож бирлан Макронни босди. Зафар туғли кўшин ўшанда Хўрмуз навоҳисида етти нафар мустаҳкам қалъани, яъни Танг зиндон, Қўшқак, Ҳисори шомил, Қалъайи мино, Манужон, Тозрак ва Тоziён қалъаларини фатҳ этдилар. Хўрмузнинг ўзи эрса яхшиликча таслим бўлди. Онинг ҳокими Муҳаммадшоҳ тансукотлардин иборат тухфа ва ҳадялар бирлан келиб, бизларга эл бўлди. У ҳатто уч юз минг динордан иборат уч йиллик хирожни ҳам олиб келиб, амирзоданинг мулозимларига топширди. Бундин буёғига ҳам йиллик хирожни ўз фурсатида олиб келиб топширишга сўз берди. Шундан сўнг амирзода кўшинлари бирлан Хўрмуздин кўчиб, давлату икбол бирлан Форсга қайтдилар. Шу ерда кўшин ва чорпоға қисқа дам берилди, сўнг амирзода лашкарни Хузистон устига етакладилар. Йўл устида Ҳожи Сайфиддин Язд тарафдин келиб зафар асар лашкар бирлан кўшилди. Қисқаси, ўша йили биз тамом Хузистон,

Дуристон ва аларга тобеъ бўлгон ерларни фатҳ этдик.

Идику барлос ўша юриш асносида содир бўлган бир фалокат ҳақида ҳам улуғ амирга батафсил сўзлаб берди.

— Фалокат, — деб давом этди у, — йўлда бир манзилга келиб кўнғонимизда юз берди. Амирзода хануз совара эрдилар. Жалолиддин Фирузкўхий отлиғ бир кимса пиёда шахзоданинг узангисида борур эрди. Ўша бадкирдор, бадбахт пайт пойлаб шахзодага пичок урди. Сўнг тоғ тарафга қараб қочди ва кичик бир дара ичида яширинди. Қувиб борғонлар они ўлик ҳолда топдилар. У ўзини чаваклаб ташлаган эркан. Онинг бошини кесиб олиб келдилар ва амирзода отининг туёғи остига ташладилар. Бўлган гап шу, ҳазрат соҳибкирон.

Ҳазрат соҳибкирон каттик ачинди.

— Бечора йигит, бу унга иккинчи марта қилингон суиқасд. Каттик азоб чекибди-ю, лекин сездирмай юрибди. Сабот ва матонатли йигит. Ишқилиб, худойим умрини узун қилсун! — деди у амир Жоку барлосга маъюс бир кайфиятда.

— Айтганингиз келсун, аълоҳазрат! Ҳақиқатан ҳам амирзода Муҳаммад Султон тенги йўқ жасур йигит. Заҳмдор бўлишларига қарамай, миҳоффага ўлтиришга кўнмадилар. То шу ерга келгунча отдин тушмадилар, — деди Жоку барлос тавозеъ билан.

Иккалалари — ҳазрат соҳибкирон билан Жоку барлос бир пайтларгача яна у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирдилар...

Ҳумоюн мавкаб амирзода Муҳаммад Султон келгандан кейин яна бир неча кун Султон артужда турди, сўнг ҳаммалари биргаликда Самарқандга қайтдилар ва Боғи баландга келиб тушдилар. У ерда бир-икки кун туриб, сўнг Қонигилга кўчиб ўтдилар ва уч ой давомида ўша нузхатгоҳда истироҳат қилдилар.

Ўша хижрий 799 йилнинг куз бошида (1397 йилнинг 5 сентябрида) ҳазрат соҳибкирон ўша Қонигил канорасида яна бир улкан боғ яратишни ихтиёр этдилар. Шу максатда мамлакатнинг барча ҳудудларидан ва тасхир қабзасида бўлган мамлакатлардан таникли муҳандис ва меъморлар чақиртирилди. Янги боғнинг шакли, ҳажми ва унинг саҳнига экиладиган дарахтлар ва гуллар, қўйингики, мазкур боғда бўлиши лозим бўлган барча нарсалар, икир-чикиригача муҳокамадан ўтказилди. Бу янги боғнинг ҳар тарафи бир минг беш юз гази шаръий, чор тарафида тўртта дарвозайи олий қурилиши режалаштирилди. Боғнинг қок ўртасига пештоқлари муқарнас, деворлари қошинлар билан безатилган бир олий бино-қаср

хам қуриладиган бўлди. Унинг ҳар буржида зўр санъат билан безакли ва мустаҳкам кабутархоналар қурилиши режалаштирилди. Қаср уч пештоқли ва равоқли қилиб қуриладиган бўлди. Хулласи калом, боғ ва қаср қурилиши тез суръатлар билан бошланиб кетди. Чопакдаст мухандислар боғ саҳнини хандаса тарикида боғу гулзорларга тақсимладилар. Уларга мевали ва соя берувчи дарахтлар ҳамда анвойи гуллар экилди.

Янги боғ ҳазрат соҳибкироннинг кичик хотинларидан, хижрий 800 (1398) йили никоҳига олган Тўқал хонимнинг отига қурилди.

Кониғилдаги боғ қурилиши охирига етгандан кейин Амир Темур яқинлари, мулозим ва хизматкорларини олиб, Тошкент тарафга қараб йўлга тушди. Сайхундан ўтиб Чинос кишлоғи рўбарўсига келиб қўнди. У киш фаслини шу ерда ўтказишга қарор қилди.

Ўша кишлоқ пайтида, бир кеча улуг отаси тушига кирди. Ҳазрат соҳибкирон Боғи шимолда теваарак-атрофига анвойи гуллар экилган тошховуз бўйидаги шинам сўрида ўлтирган эмиш. Бирдан боғнинг шимол тарафдаги дарвозаси очилиб, асо тутган барваста, серсоқол нуроний бир қария бокка кириб келаверди ва тўғри йўлқадан у ўлтирган сўрига яқинлашди. Қараса, падари бузруквори Тарағой баҳодир экан. Сапчиб сўридан тушди, чопиб бориб отасининг қўлларидан тутди ва сўрига етаклаб келди. Хизматкор ота-бола олдида дастурхон ёзди. Лекин Тарағой баҳодир дастурхондаги нарсаларга қараб ҳам қўймади, ўғлидан ҳол-аҳвол ҳам сўрамади. Ўғлининг сўроқларига жавоб ҳам қилмади. У ғамгин ва нимадандир хафа эди. Лекин дуо қилиб дастурхондан тураётиб ўғлига деди:

— Бир йил ичида бир эмас, уч чорбоғ қурдирубсиз, ўғлим. Офарин! Локин азиз-авлиёларнинг муқаддас мазорлари хароблигича ётибдур. Бу қандоғ бўлди, бек!

Тарағой баҳодир бошқа бир нима демади. Ўғли билан хайрлашмади ҳам. Даст ўрнидан туриб, боғнинг жануб тарафдаги дарвозасига қараб юрди.

— Ота, тўхтаг! Кечиринг мени! Ота... а ... а!..

Темурбек отасига етиб оламан деб ҳарчанд ҳаракат қилмасин, йўли авримади. Оёқлари итоат қилмади, дир-дир титраб, бухилиб кетаверди. Қанча уринмасин отасини қувиб етолмади. Ота эса унинг чакириқларига қулоқ ҳам солмади, ҳатто орқасига қайрилиб ҳам қарамай, ўша дарвозадан чиқиб тез орада кўздан ғойиб бўлди. Темурбек чўчиб кўзини очди. Туйнукка қаради. Ундан гира-шира

ёруғ тушиб турарди. «Ха, тонг ёришибдур», — деди у ичида ва пўстинни елкасига ташлаб чодирдан чикди. Ташкарида эса шитоб билан кор ёғаётган эди...

Хазрат сохибкирон чодирга кайтиб киргач, аста-секин тахорат олди ва намози бомдодни адо қилгандан кейин бир вақтгача ўй суриб ўлтирди. Кўрган тушини эслаб, таъбирини ечишга уринди. Нега отаси бундай қилди? Ва яна кириб келган эшикдан эмас, бошқасидан, жануб тарафдагисидан чикиб кетди. Нега? Темурбек туш хусусида ўйларкан, бир нарсага: отасининг бир эшикдан кириб, бошқасидан чикиб кетганига эътибор берди. Жануб тарафдаги эшикдан чикиб кетиши маълум. Самарканд билан Қеш ўша тарафда. У ўша тарафларга қараб йўл олган. Лекин шимол тараф масаласини қандай тушунса бўлади? Отаси қаёқлардан келаётган экан, ўзи? Темурбек бунни кўп ўйлади ва бир пайт икки тиззасига шапатилаб, «топдим, тушунарли, — деди ўз-ўзига, — отам Ясси тарафдин, Султон ул-орифин зиёратидин кайтмоқда эркан. Топдим!» Шу ерда у Яссини ва ўша муқаддас мазорни эслади. Бу ерда у бундан етти йил муқаддам, Тўхтамиш билан урушга кетаётиб бўлган. Ха, бу муқаддас мазор ғариб бир аҳволда эди. Демак, ҳозир у мазор ўша вақтдагидан ҳам ғариблашган. Лекин тамом турк олами учун муқаддас ҳисобланган бу мазорни тузатишга биронта сохиби давлат кўл урмаган. Эрон, Ирок ва яна ўша Тўхтамиш билан овора бўлиб кетиб, унинг ҳам бу ишга кўли тегмади. Шу ерда Туркистон вилоятининг ҳокими Сорбуғо кипчоқдан бироз хафа бўлди. Ахир, унинг бунга имконияти бор эди-ку?! Балким буйрук кутгандир? Ўзбошимчалик қилгиси келмагандур?

Улуғ амир ўша куниёқ, нонуштадан кейин хазрат хожа Ахмад Яссавийнинг муқаддас мазорини зиёрат қилиш мақсадида Яссига қараб йўлга тушди. Туркистоннинг бу табарруқ шаҳрига бешинчи куни чошгоҳда кириб борди. Ўша куни кечкурун Сорбуғо кипчоқ унинг шарафига катта тўй бериш тараддудига тушди, лекин хазрат сохибкирон кўнмади. Тўй тараддуди бошидаёқ тўхтатилди.

— Қуллук, бек, тўйга фурсат мусоида қилмайдур, азият чекмангиз.

Сорбуғо кипчоқ алланечук бўлиб кетди. Хафа бўлди. Темурбек уни овунтирди.

— Хафа бўлманг, бек, зиёфатнинг каттасини кейинрок, бафуржа ермиз.

Сорбуғо кипчоқ икки кўлини кўксига кўйиб қуллук қилди.

Ҳазрат соҳибкирон одатда кўнглига ўлтирмаган одамлар билан ёки биров қойиб қолган пайтида, улар билан шунақа муомала қиларди. Яқинлари бунини яхши билишарди. Амир Темурнинг феълани Сорбуғо қипчоқ ҳам яхши биларди. Лекин Темурбек бу сафар, бошқа сабабларга кўра, зиёфатдан воз кечди. Аслида у бу ерга зиёфат учун эмас, балки зиёратни ният қилиб келганди. Шунга карамай, кичик бўлса ҳам зиёфат бўлди. Сорбуғо қипчоқнинг уйида гўшт, мой, ун, гурунч мўл бўлишига карамай, барибир сўйиш қилди. Улуғ амирнинг пойига бир кўй сўйди. Бу — азиз меҳмоннинг ҳурмати эди, албатта. Темурбек бунга йўқ дея олмади. Зиёфатдан кейин ҳазрат соҳибкирон мулозимлари билан ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг нурга чўмган мазорига кўчиб ўтди ва Султон ул-орифининг ғарибгина хонақосида тунаб қолди. Эртаси куни намози бомдоддан кейин, мазор устига бордилар ва тиловатдан кейин унинг теварак-атрофини назардан кечирдилар. Мазор, қабр устига тош қўйилган, атрофи доимо супуриб-сидирилиб турилишига карамай, ғариб бир аҳволда эди. Шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг кўнглидан бу муқаддас мазорни обод қилиш нияти кечди. Хусусан, қабр устига олий бир иморат қуришга қарор берди. Шу ернинг ўзида бу ишга мутасадди одамлар, муҳандис ва меъморларни, сангтарош ва нажжорларни, гишт терувчи ва гилкорларни, наққош ва хуснихат соҳибларини чақиртириб, бу хусусда махсус кенгаш ўтказди. Султони орифининг нурга балкиб турган мазори устига қурила-жак олий иморатнинг қандай бўлиши, унинг шакли ва зарур қурилиш ашёларини ҳам ҳазрат соҳибкироннинг ўзи белгилаб берди. Бу олий иморатни бунёд этиш хусусида ўша куни эълон қилинган ёрлиқда бундай дейилганди: «... бир улуғ гумбаз бино қилсинларким, баландлиги бир юз ўттиз газ, айланаси тахминан қирк бир газ бўлсун. Девор ва куббаси қошинлар билан безатилсун, эшиклари ҳафтжўшдин ясалсун. Ховлисида ўша ҳафтжўшдин бир ховуз ҳам бино қилинсун. Қабр бадиъа қилиб тарашилангон мармар билан қоплансун. Биноға кетатургон мармарни Табриздин олиб келтирилсун. Мазкур олий иморатни бино қилишга бошчилик қилиш мавлоно Убайдулла садрнинг зиммасига юклатилсун». Шундай қилиб, ушбу олий бино бир йил фурсат ичида битказилди, муқаддас мазорга мутасадди одамлар тайин этилиб, унга подшоҳона садақалар берилди.

Ҳазрат соҳибкирон Султон ул-орифининг мазорига катта вақф ҳам бағишлади. Шу ҳақда унинг Ол тамға

билан мухрланган махсус вакфномаси сақланиб қолган. Унда хусусан бундай дейилган: «Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммад ар-Расулиллоҳ... Ушбу муқаддас ва (тангри таоло тарафидин) иноят қилинган Олий иморатга амирларнинг улуғи, олам аҳлининг ҳукмфармоси Амир Темур кўрагон, тангри таолонинг мулкини (ёмон кўздин ва балою қазодин) асрасун, онинг умматлариға бўлгон мурувватларини доимий қилсун, яратгон эгамнинг чексиз муруввати бирлан қуйидагиларни (мазкур мазорға) абадий вакф қилдилар:

— Янгича деб номланган ва Хўжа тумоси отлиғ ердин оқиб келатургон ариқни, онга тутош бўлгон барча ерлар бирлан бирга, ушбу ерларнинг бир учи Оқжор йўлиға туташ бўлуб, ҳазрат Қулулхайр Отаға бориб такаладур.

Хўжа тумоси атрофидағи бир чорбоғ.

Ҳазрат Саъд Ваккос мазорига тегишли Мир Қорасув ариғи ва Чорпоқ ариғидин икки қўшиқ ер.

Мазкур вакф ҳеч бир шароитда сотилмайду, мерос тариқасида бирон шахс ихтиёрига ўтмайду, баҳонайи сабаб бирлан бирон кимсаға тортиқ қилинмайду. Ушбу вакф тўлиғича, қандай жорий этилган бўлса шундайлиғича сақланиши, Тангри таолони дилга жо қилуб, ушбу муқаддас инсонни зиёрат қилиш учун келганлар фойдалансун учун жорий қилинди.

Ушбу мазорға мутаваллий тайинлаш ёки они мансабидан аزل этиш ҳуқуқи вакфни жорий қилгон кишининг хоҳиш-истағи бирлан бўлғай. Уни бузиш ёхуд ўзгартиришга ҳеч бир кимсанинг ҳақ-ҳуқуқи йўқду.

Покиза хулқлик Мир Алихўжа шайх ибн Ҳасанхўжа шайх улуғ Садр шайхнинг авлодидур. Садр шайх эрса Хилват шайх номи бирлан машхур бўлиб, буюқ ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг биродаридур. Мир Алихўжа шайхнинг пешонаси ва юзидин валийлик нишоналари кўриниб турибду. Шу важҳдин онинг (мазкур) атру анбар таратувчи мазорига мутаваллиликка ҳақли эрканлиги маълум бўлди. Ул жаноб вазифасини охиратда жавоб беришни англағони ҳолда адо этгай... Мир Али шайхдин ушбу мансаб онинг ўғиллариға қолгай ва шу тартибда замону қарнлар охиригача ушбу тартибда давом этгай.

Вакфдин келатургон даромад мутаваллийнинг ихтиёрида бўладур. Мазкур мазорға мутаваллий этиб таъин этилгон Мир Алихўжа ибн Ҳасан шайх мазорға зарар-зиён етказмоқчи бўлгонлардин уни ҳимоя этиши, вакф ерлардин келгон даромадни маҳкам тутиши ва кўрсатилгон заруратларға тўғри тақсим қилиши лозим...

Ушбу қутлуғ мазорда маҳаллий халқдин икки нафар киши сув ташувчи ва фаррош бўлиб хизмат қилсун. Алар хизматни сидқидилдин ва нуксонсиз адо этгайлар...

Хўжа тумоси теварагида жойлашган ва ул мазорга вақф этилган чорбоғда иккита боғбон тутилсун. Алар ўша боғда муқим туриб боғбонлик қилсунлар ва уни обод этсунлар...

Юқорида кўрсатилгон ерлардин келатургон даромад куйидаги мақсадлар учун сарф этилсун:

Ушбу муқаддас мазорда дафн этилгон ислом аламдори, валийлар зубдаси улуғ ҳазрат Султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳини шод этиш учун ҳар душанба ва пайшанба кунлари Қуръон тиловат қилиб ўлтиргон қориларга;

Ҳафтада икки марта, душанба ва жумаъ кунлари, валийлар султони, ҳазрат султон ул-орифин мазорида қорилар, зикру само тушувчилар, шунингдек, камбағаллар, фақирлар, етимлар ва мусофирларга икки ярим ботмон буғдой ва икки ботмон гўшт солиб ҳалим оба пишириб тарқатсунлар. Бундин ташқари юз ботмон буғдойни ун қилиб нон пиширсунлар ва юқорида қайд этилгонлар ўртасида тарқатсунлар. Шу мақсад учун белгиланган миқдорда туз ва нахўд ҳам сарф қилсунлар. Ҳалим ва нон тайёрлаш учун йилига тахминан юз харвор ўтин сарф қилсунлар.

Вақф даромадидин, шулардан ортиб қолгон қисми, муборак мазорни таъмирлаб туришга сарфлансун.

Қориларга маоши учун йилига бир юз эллик ботмондин буғдой берилсун. Сув ташувчилар ва фаррошларга Туркистон ботмони бирлан ғалла берилсун.

Мутаваллийнинг маоши учун тушган даромаднинг ўндин бирининг ярми берилсун.

Ҳазрат Дарвеш Али Сигнокийни буюк ҳазрат хожа Аҳмад Яссавийнинг ўзлари масжидларига хатиб этиб тайинлагон эрканлар, ондин кейин хатиблик лавозими авлодига насиб бўлиб келди. Шу важдин масжид хатиблиғига пок авлодидин биронтаси тайинлансун.

Мазкур масжидга Қия чок баҳорак, Шатт, Дарвоза, Ташанок, Чаға, Қўшқўрғон ариқларидин икки қўшдин ер вақф этиб берилсун.

Хатиб бу ерларни олиб буғдой эксун ёки ижарага берсун.

Олингон даромад хатиб, фаррош ва бошқа хизматчиларнинг маошига сарф этилсун.

Қайд этилгон вақфлар ўзгартирилмасун ёки бирон бошқа мулкка айрибош қилинмасун.

Туркистон ва онинг теварак-атрофидағи аҳолиға, мусофир ва катта-кичикка, машойих ва мансабдорларға маълум бўлсинким, мазкур вақфға ҳеч қим таъди ва таарруз қилмасунким, магар қиёмат куни маломатға қолмасун...»

Шу тарика, Амир Темур хожа Аҳмад Яссавийнинг муқаддас мазорини анча обод қилди.

Хижрий 800 йил бошидан (1397 йил 24 сентябрдан) то мазкур йилнинг муборак рамазон ойигача (1398 йил 19 апрелгача) улуғ амир Самарқанд билан Қешда турди. 1397 йил қиш бошидан то 1398 йилнинг апрел ойигача, яъни ўтган саккиз ой ичида кечган давр ҳазрат соҳибқироннинг сермашаққат ҳаётида балким биринчи марта одамларға ўхшаб яшаган бирдан бир даври бўлди. Қатъий бўлмаса-да, шартли равишда шундай дейиш мумкинدير, балким. Ўша қишни у давлат ва лашқар ташвишларидан бир қадар фориғ бўлиб, Чирчиқ ва Оҳангарон бўйларида шикор ва сайду саёҳат билан ўтказди. Баҳор аввалини эса Самарқанд тоғларининг тароватли домана ва жилғаларида кечирди...

Амир Темур давлатининг шуқуҳи ва шон-шуҳрати ана шу йиллари — XIV асрнинг 90-йиллари бениҳоя ортди. Қўшни мамлакатларнинг элчилари Самарқандга узлуксиз келиб турдилар, савдо қарвонлари Мовароуннаҳр ва Туркистон бозорларини мол билан тўлдирдилар. Ҳазрат соҳибқирон 1397—98 йили Тошкент ноҳиясида қишлаб турган кунларда ана шундай элчилардан бири Оҳангаронга келди. Бу — Хитой императори Фағфурнинг элчиси эди. Элчи катта совға-салом ва императорининг мактуби билан келди ва катта амирлар воситачилигида ҳазрат соҳибқирон билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. Улуғ амир Хитой императорининг бу элчисига подшоҳона навозишлар кўрсатди ва бир неча кундан кейин ҳаё ва тухфалар бериб, қайтишига ижозат берди.

Қиш охирлагач, ҳумоюн мавқаб қишловдан кўчиб, Самарқандга қараб йўл олди. Лекин, Хўжанд сувидан ўтиш олдидан бирдан ҳазрат соҳибқироннинг хотиридан Мўғулистон кечди. Жете хукмдорлари аввалги урушлар ва тепалашишларда мағлубиятга учрашган бўлсалар-да, у томонлардан хавф-хатар шарпаси ҳамон келиб турарди. Шу сабабдан Мўғулистон тарафлардаги сарҳадларни мустаҳкамлаш лозим эди. Бу иш бугун қилинмаса, эртага кеч бўлиши муқаррар эди. Шунини эътиборга олиб

у амирзода Муҳаммад Султонни Мўғулистон сарҳадлари забтига тайинлади. Амирлардан Бердибек, Ҳожи Сайфиддин, Худойод Ҳусайний ва Шамсиддин Аббосни кирк минг отлик аскар билан амирзодага мулозим килди. Амирзода ва амирлар Қулонбошидан ўтиб, Ашпара ва унинг атрофига чодир тикдилар. Ўшанда амирзода Муҳаммад Султон Ашпарада мустаҳкам бир қалъа қурди...

Улуғ амирнинг нусрат шиор байроғи Хўжанд сувидан ўтгач, бошка бирон жойда узок тўхтамай, йўл босди ва тўрт кундан кейин пойтахт Самарканд теварагига ўз соясини туширди. Ҳазрат соҳибқирон бир неча кун Самаркандда туриб давлат юмушлари билан машғул бўлди. Сўнг дилкаш Кешга қараб равона бўлди. Улуғ амирнинг раъйи ва олий ҳиммати ҳамиша эл-юртга оро бериш бўлгани сабабли, кўнглига ўлтирган ерларда бирон иморат қуриб ёки ариқ қаздириб ўзидан ёдгор қолдирарди. Ўшанда, йўл устида, Самарканддан етти фарсах масофада ўринлашган Тахти қорача давони устида яна бир кўркем боғ бунёд этишга жазм килди ва шу ҳақда мутасадди одамларга кўрсатма берди. Бу боғнинг ўртасида ҳам, расм-одат бўлганидай, бир олий бино — қаср қуриш режалаштирилди. Ҳазрат соҳибқироннинг бу боғи тарихда Боғи Тахти қорача номи билан шухрат топди.

Ҳумоюн мавқаб икки кундан кейин Тахти қорачадан кўчиб, Работи ёмга келиб тушди.

Работи ём билан Кеш оралиғида, йўл устида, амирзода Шохрух Хуросон тарафдан келиб қолди. Суюкли фарзандининг муборак ташрифидан ҳазрат соҳибқироннинг боши осмонга етди ва кенжатоийни иссиқ оғушига олиб сийлади. Амирзода расм-русумга кўра, отасига муносиб пешкашлар тортиқ килди.

Амир Темури ўшанда Кешга тушмади. Тўғри Элчи болиғ мавзеига бориб қўнди. Ўша нузхатгоҳда боргоҳ қуббасини ой манзилига етказиб тикдилар.

Шу ерда илгари Қаж ва Макрон забтига юборилган амир Сулаймоншоҳ келиб, ҳазрат соҳибқироннинг олий оstonасини ўпиш шарафига муяссар бўлди.

ҲИНДИСТОН МУХОРАБАСИ

Ҳа, етар энди шунча жангу жадаллар. Тўхтамишхон махв этилиб, Мовароуннахрни Ботухон замонидан бери кўрқув ва таҳлика остида тутиб келаётган Жўчи улусининг каноти синдирилди. Иншоолло, ул тарафлардан хавф-хатар энди бўлмас. Мўғулистон ҳам тинчиди. Тўғри, жангарилар, бирон жойни боскин қилмаса, уйқуси келмайдиганлар бор бу ерларда. Лекин, амирзода Муҳаммад Султон Жете амирларининг яна Фарғона ёки Туркистон ноҳияларига боскин қилишига йўл қўймас. Амир Темур Работи ёмдан кўчаётиб шулар хусусида ўйлади. Ота юртга қайтгач эса, уни обод қилишга қасд қилди. Сўнг Чину Хўтанни озод қилиш ниятини кўнглидан кечирди. Лекин афсуски, ҳаммавақт ҳам бандасининг айтгани бўлавермас экан.

Ҳазрат соҳибқирон ўша Элчи болиғда турган кезлари бир куни пешин намозидан кейин ота-бола — Амир Темур билан амирзода Шоҳрух у ёк-бу ёқдан сўзлашиб ўлтирганларида, Ғазнидан чопар борлигини хабар қилишди. «Нима, Пирмуҳаммад Жаҳонгирга бир нима бўлдимۇ? Е улусини ёв босдимۇ? Нима бўлганда ҳам набирасига бир қор-қол бўлмасин. Ҳаммасига чидайди, қисмати шунака унинг. Аммо ҳижрон дардига юраги ортиқча дош бермайди энди. Жаҳонгирдан қолган ёдгор, нури дийдаси, умид нишонаси у. Яна бир тарафи Пирмуҳаммад Жаҳонгир амирзода Шоҳрухдан бир ёш катта. Демак, валиаҳдлик ҳаққи ҳам унинг қўлида!» Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг хаёлини Жаҳонгир мирзо олиб кетди. Ўша машъум Мўғулистон юришини эслади. Кўз ўнгида отанинг ижозати билан Самарқандга кетаётган амирзода Жаҳонгир намоен бўлди. Ҳали минг гулидан бир гули очилмаган навқирон йигит. Лекин дард бирмунча чакиб қўйиб, ранг-рўйи бирқадар ўчган эди унинг. Амирзода Пирмуҳаммад ҳозир тахминан отасининг ёшида. Айнан шундай. Иш қилиб яратганининг ўзи ўз паноҳида асрасун уни...

Шоҳрух гарчанд отаси алланималарни ўйлаб, фикр-ўйга чўмиб кетганини англаса-да, лекин сўрашга ботинмади. Ҳазрат соҳибқирон хиёл ўтиб чопарни эслади ва чодир остонасида ҳукмдорнинг амр-фармонини кутиб серрайиб турган эшик оғага буюрди:

— Чопарни чакиринг.

— Бош устиға, аълоҳазрат.

Эшик оға қўл ковуштириб, ҳукмдорга таъзим қилди ва орқаси билан юриб чодирдан чиқди. Хиёл ўтмай,

Пирмухаммад Жаҳонгирнинг чопарини етаклаб кирди. Чопар қамчи тутган қўлини кўксига қўйиб чуқур таъзим қилгач, бориб ҳазрат амирнинг қаршисида тиз чўкди, сўнг қўйнидан соҳибининг мактубини олиб, олий ҳукмдорга узатди. Амир Темур мактубнинг муҳрини синдириб, ипини кесди ва очиб, уни ўқишга тутинди. Мактубда одатдаги дуойи саломдан сўнг, мана булар ёзилган эди: «Сониян, марҳум султон Фирузшоҳ ушбу омонат дунёдин чин дунёга кўчиб ўтганларидин сўнг, Маллухон ва онинг хозирда Мултонда ҳукмфармонлиқ қилиб ўлтирғон оғаси Сорток ва аларнинг гумашталари марҳум Фирузшоҳнинг набираси Султон Маҳмудхонни тахтга миндирдилар. Локин ихтиёр онинг илгида эрмас. Тамом хокимият ўшал ғайридин кофир Маллухон бирлан Сортокнинг ихтиёрида эрур. Шундин бери дини ислом асослариға путур етуб, кофирларнинг иши ривож топмиш. Аҳли мўмин ва мусулмон таҳкир ва таъди остида қолмиш. Аларнинг арздоди бетиним келиб турибдур. Мусулмон аҳли мусулмонни химоя қилиши ҳам фарз, ҳам суннатдур. Шу вайхдин биз Кобулу Зобул ва Ғазниннинг бор лашқарини тўплаб кофирлар устиға ғазот урушини очиб, Ҳиндистондай улуг мамлакатда дини исломни қайтадин тиклашға касд қилдик...»

— Ха, гап буёқда эркан. Локин бир ўзи бундай масъул ишға қўл ургани яхши бўлмабдур. Удалалмайбдур.

Шоҳрух ортикча чидамади.

— Густоҳлик қилғонимиз учун афв этинг, нима гап, ота?

— Тинчлик-тинчлик. Локин оғоингиз, Ҳиндистонға уруш очғонга ўхшайбдур. Биздин бир оғиз сўрамасдин...

Шу ерда ҳазрат соҳибқироннинг юз-кўзларида норозилик аломатлари пайдо бўлди. «Дарҳол уни оғоҳлантирмоқ зарур. Йўкса...» Амир Темур муншийи хосни чакиртириб, Пирмухаммад Жаҳонгирга мактуб ёздирди ва шатурпарини Ғазнингга жўнатди. Амир Темур набирасига юришни бошламай, унинг кўрсатмаларини кутишни буюрди.

Лекин бўлар иш бўлиб-бўлган эди. Пирмухаммад Жаҳонгир аллақачон Синд дарёсини кечиб ўтиб, Уча шаҳари учун жанг олиб бораётганди. Шатурпарни бир ой деганда шунақа хабар топиб келди. Илож қанча? Шаҳзодани улкан бир мамлакат ва ўта хавfli душман бирлан яккама-якка қолдириб бўлмайди. Амир Темур шу заҳотиёқ товачини чакиртириб ҳарбий сафарбарлик эълон қилди. Термизга эса мутасадди амирларни юбориб

Жайхун устига кемаларни бир-бирига занжирлаб кўприк қуришни буюрди.

Ҳиндистонга юриш хижрий 800 йил ражаб ойнинг ўрталарида (1398 йил апрел ойнинг 5- куни) бошланди.

Йўлга чиқишдан бир кун аввал, одатдаги қиска кенгашда ҳазрат соҳибкирон амирзода Мироншоҳнинг ўғли мирзо Умарни Самарқанд ва Мовароуннаҳр забтига таъйин қилди. Лекин ёнига ишончли одамларини қўйди.

— Туронзаминни эҳтиёт қил, ўғлим! Рааё ва бараё аҳволидин ҳаммавақт бохабар бўлиб тур!

— Амр-фармонингиз бош устига, бобожон. Хотиржам бўлингиз, айтғонингиздин зиёда бўлур.

Шахзода бобоси қаршисида тиз чўкди ва чопоннинг пешини юз-кўзига суртди.

Амир Темур ўшанда Мироншоҳни ҳам, Шохрухни ҳам, Муҳаммад Султонни ҳам Ҳиндистон юришига олиб кетмади. Муҳаммад Султон Ашпара ва Исиккўл атрофларини мустаҳкамлаш ва муҳофаза этиш билан банд эди. Мироншоҳни эса шароит Озарбайжонда бўлишини такозо қиларди. Чунки яна қим биледи, ўша Тўхтамишми, ёки унга ўхшаш бирон бошқа одамми Табриз бирлан Султонияга таъди ва зулм қўлини чўзиб қолиши мумкин.

Энг муҳими Тўхтамиш ҳали тирик. Бировлар уни Қримда десалар, бошқалар Литвада деб айтадилар. У яна куч йиғаётган эмиш. Мулки ҳинд ва Эронзамин билан Турон ўртасида кўприк бўлиб турган Хуросонни ҳам холи қолдириб бўлмайди. Шу боис Шохрухнинг Хиротда тургани маъқул. Лекин ҳозирча уни ўзи билан бирга олиб кетади ва Андароб ёки Кобулдан қайтариб юборади.

Ҳазрат соҳибкирон беҳисоб лашкар ила ўша ой охирида Жайхунни кечиб ўтди ва Балх билан Самангон сари юзланди. Балхнинг кун чиқиш тарафида жойлашган Хулм манзилгоҳи аввалда лашкаргоҳ деб эълон қилинган эди, қўшин ўша ерга қўнди. Аскар ва чорполарга уч кунлик дам берилгач, зафар туғли аскар яна йўлга чикди. Юриш Андаробгача тинч кечди, бироқ уёғи тоғу тошларда истикомат қиладиган афғонларнинг пистирмаларию тўсатдан ҳужумларини бартараф қилиш ва Қатур сиёхпўшларига қарши кураш билан кечди. Курашнинг оғири сиёхпўшлар билан бўлди. Ҳазрат соҳибкирон Андаробга келиб тушган куни зиёратдан кейин, ҳоким ва имом хатиб ўша сиёхпўшларнинг устидан арз қилишди.

— Кофирлар,— деди имом хатиб қўл қовуштириб,— биздин ҳар йили божу хирож талаб этмоқдалар. Бўйин товлайтурғон бўлсак, тамом эркак зотини ўлдириб,

болаларимиз ва аёлларимизни асир қилиб олиб кетиш ила дўқ-пўписа қилмоқдалар.

Хоким ҳам гап қўшди:

— Ўтган йили кузда шундай бўлди, аълоҳазрат. Кофирлар кўп мўмин-мусулмонларни хонавайрон қилдилар. Ушанда бир қисм одам тоғу тошларга бош олиб чикиб кетди, локин кўпчилик совуқдан нобуд бўлди.

Андаробликларнинг арз-доди ҳазрат соҳибкироннинг калбига ботди. У бу ерда бир ой чамаси туриб қолди. Мухими, у бу ишни пайсалга солиб ўлтирмади ва ўша куниек инокни чақиртириб ҳар ўн аскардан учтасини, бақувват ва эпчилини сиёхпўшларга қарши юришга ажратишни буюрди.

Сиёхпўшларга қарши юриш бир ҳафтадан кейин бошланди. Қўшиннинг асосий қисмини амирзода Шохрух бошчилигида Андаробда қолдириб, беш минг йигити билан сиёхпўшларга қарши ҳазрат соҳибкироннинг ўзи отланди. Сиёхпўшлар осмонўпар тоғлар орасида жойлашган катта-кичик жилғаларда истикомат қилишаркан. Бу ерда тоғ чўкқилари йил ўн икки ой қордан аримас эди. Кўпчилик куёш юзини кўрмайди. Катвар ёки Кофиристон деб аталгувчи бу мамлакатга кириш-чикиш йўллари деярли йўқдай.

Бароён деган ерга етганларида қўшин икки қисмга бўлинди. Бир қисми икки минг чоғлик аскар, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлон бошчилигида чап тарафдан йўлга тушди. Унинг иккинчи қисми ҳазрат соҳибкироннинг ўзи бошчилигида ўнг тарафдан борди. Ҳавакқа етганларида аскарлар от-уловини ўша ерда қолдириб, ўзлари пиёда бўлиб Катвар тоғлари сари кўтарилдилар. Бу ерларда қор кўплигидан ҳаво совуқ эди. Хуллас, бир неча кун мобайнида бир-биридан баланд тоғлардан ўтдилар. Баъзи ерларда қор шу қадар қалин эдики, уни тешиб туйнук қилиб ўтишга тўғри келди. Учинчи тоғдан ўтганларида, ниҳоят пастликда каттагина бир дара кўринди. Унинг бир тарафида тоғдан катта бир сув оқиб тушарди.

— Сиёхпўшларнинг манзилгоҳи бўлса керак,— деди ҳазрат соҳибкирон ёнида турган амир Шохмаликка.

— Шунга ўхшайдур, аълоҳазрат!

— Бошланг!

Аскарлар амир Шохмаликнинг ишорати билан пастга туша бошлашди. Ҳаммаёқ яхмалак эди. Шунинг учун баъзилар аркон нарвон воситасида, аркони йўқлар сирпаниб дарага тушдилар. Ҳазрат соҳибкирон махсус ўзи учун ясалган бир юз эллик газлик чўб нарвон ёрдамида

дарага тушди. Шу ерда тахминан бир фарсах нарида мўъжаз, лекин мустаҳкам бир қалъанинг қораси кўринди. Ҳазрат соҳибқирон умумий вазиятни аниқлаб келиш учун Али Султон тавочини аскарлари билан ўша қалъа тарафга жўнатди. Ўзлари эса келиб тушган ерида ясал тузиб, Али Султоннинг келишини кутди. Хиёл ўтмай, Али Султон тавочининг чопари келиб, қалъадаги вазиятни баён қилди. Қалъа атрофида бир сиёҳпўшни тутиб олган эканлар, Али Султон тавочининг навқари уни ҳам ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига хайдаб келибди. Сиёҳпўшни сўрок қилмоқчи бўлдилар, лекин у ҳеч нарсани укмади. Уларнинг тили туркийчага ҳам, форсийчага ҳам, хиндчага ҳам ўхшамас экан. Хумоюн ўрдуда сиёҳпўшларнинг тилини биладиган одам топилмади. Ўрдудагилардан бири Шайх Арслон Кепакхоннинг туманида бир афғон ғажарчи борлигини айтиб қолишди. Ҳазрат соҳибқирон дарҳол одам жўнатиб ўша афғонни олдириб келди. Афғон ўша дара четидаги қалъа катта ва мустаҳкам эканлигини, лекин унда айнан шу пайтда бирон тирик жон йўқлигини айтди. Тоғ чўккисиде ёт одамларнинг қораси кўриниши билан қалъа аҳли адушовлари (ҳокимлари) бошчилигида тоғнинг нариги тарафига ўтиб кетишибди. Аскарлар теварак-атрофга ёйилиб каттик тинтув ўтказдилар ва ўн-ўн беш сиёҳпўшдан бошқа одам топмадилар. Ҳазрат соҳибқирон одамлари билан ўша қалъада тунаб қолдилар ва эртаси куни куёш тиг урмасдан, яна бир тоғ чўккисига кўтарилдилар. Яна икки кун шу тариқа кечди. Охири, тўртинчи куни, сиёҳпўшларнинг адушовлари тавба-тазарруъ билан ҳазрат соҳибқирон ҳузурига ўзлари келдилар ва жарималари устига афв хаттини чизишни ундан зорланиб сўрадилар. Бу урушда ҳазрат соҳибқироннинг йигитларидан ўн тўрт киши ва сиёҳпўшлардан бир юз элик киши нобуд бўлди.

Буёғи хайриятли бўлди-ю, лекин бир неча кун амирзода Рустам ва Бурҳон ўғлондан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибқирон катурлардан бир кишини ғажарчи қилиб Муҳаммад Озод, Давлатшоҳ, Шайх Али баҳодир, Идику Чақар уйғур ва Шайх Муҳаммад Алини тўрт юз турк ва уч юз тожик билан уларнинг кетидан жўнатди. Улар кўп машаққатлар чекиб, баланд-баланд тоғлардан ошдилар ва ниҳоят, сиёҳпўшларнинг бир қалъасига етиб бордилар. Лекин у ерда инсон жинсидан бирон зотни учратмадилар. Яна бир дарага ўтишда одам изига дучор бўлдилар. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, бу қўшни дарага қочган сиёҳпўшларнинг изи экан. Кўп

юрмасдан дара оғзида от-уловсиз ва озиқ-овқатсиз қолиб, совукдан дилдираб ўлтирган одамлар тўдасига дуч келдилар. Улар амирзода Рустамнинг одамлари экан. Уларни сўраб-суриштирганларида маълум бўлдики, амирзода Рустам билан Бурҳон ўғлоннинг йигитлари сиёхпўшларни таъкиб қила-қила келиб шу ерда тунаб қолибдилар. Отларини эса ўтловга бўшатиб юборган эканлар. Қок ярим кечада сиёхпўшлар уларнинг устига шабихун уриб, кўпларини ўлдирибдилар, от-уловини эса олиб кетибдилар. Эртаси куни икки ўртада яна уруш бўлди. Бурҳон ўғлон кўрқоклик қилиб жанг майдонини ташлаб қочди. Оқибатда ислом лашкарига мағлубият етди. Мусулмонларнинг кўпчилиги сиёхпўшларнинг тиги, ўки ва метини зарбидан шаҳид бўлдилар. Шаҳидлар орасида катта-кичик амирлардан Шайх Хусайн сувчи, Давлатшоҳ жибачи ва Одиналар ҳам бор эдилар. Эртаси куни амирзода Рустам ва амир Муҳаммад Озод тирик қолганларни сафлаб яна жангга киришдилар. Бу сафар зафар насими ислом лашкарининг туғига қараб эсди. Кўп ҳам ўтмай, Бурҳон ўғлоннинг ўзи пайдо бўлди. Шу атрофда писиб ётган экан, Муҳаммад Озоднинг одамлари топиб келишди.

— Хорманг, ўғлон,— деди унга ҳазрат соҳибқирон.

Бурҳон ўғлон ун чиқармай ерга қараб турарди. Нима ҳам дерди?

— Бу дейман қизик бўлибди-ку?! — Амир Темур уни итоб қилишда давом этди,— соҳибқирони аъзам, Чингизхони муаззам замонидин бери қиёт бирлан ўзбек орасида бунақаси бўлмағон эрди-ку!

Бурҳон ўғлон яна сукутда. Ўзини-ўзи еб, зўрба-зўр оёқда турибди. Бунақа шармандалиқдан кўра, ер ёрилиб ютиб юборса дуруст бўлар эди. Яна Темурбекнинг атрофида турган амирларнинг итоб устида бўлиб турганлари яхши бўлмади. Айниқса, анави Оллоҳдод билан Суюнч Темур. Улар уни азалдан кўролмасдилар, энди эса унинг ахволидан ич-ичидан суюниб турибдилар.

Ҳазрат соҳибқирон охири бироз юмшади.

— Майли, хафа бўлмангиз, бек, шунақаси ҳам бўлиб туради, гуноҳингиздин ўтдик,— деди пировардида.

Бурҳон ўғлон афв этилди-ю, лекин бошқаларнинг иши девони яруга оширилди. Тартиб ўзи шунақа.

Катварга юриш зое кетмади. Сиёхпўшларнинг бир қисми парвардигори олам ва унинг муқаддас китобига имон келтирдилар. Исломни қабул қилганлар омон

қолдирилди, бундан бўйин товлаб, қочиб кетганларнинг уй-жойлари ёндирилди, қалъалари бузиб ташланди.

Андаробга қайтиб борилгандан кейин ҳазрат соҳибкирон амирзода Шохрухга Хуросонга қайтишига ижозат берди. Кузатаётиб ҳазрат соҳибкирон ўшал салтанат чироғининг қулоқларига ваъзу насиҳат жавоҳирларидан сирға тақдилар, ҳар бир ишда хушёр ва сергак бўлишликни, ўйлаб ва тадбир билан иш тутишни, кечаю кундуз эл-юртнинг эмну омонлиги хусусида қайғуришни буюрдилар. Шундан кейин ҳумоюн мавкаб у ердан кўчиб, Кобул сари юзланди. Панжширдан ўтиб, Кобулдан тахминан беш фарсах масофада жойлашган Боромак марғузориға келиб тушдилар.

Ҳазрат соҳибкирон бир неча муҳлат шу Боромак марғузорида туриб қолди. Шу ерда Дашти кипчок, Мўғулистон ва бошқа мамлакатлардан келган элчиларни қабул қилди ва бир фурсатга олиб қолиб, яккама-якка суҳбат қурди, уларнинг шарафига шохона зиёфатлар берди. Муҳими, улардан ўзини кизиктирган кўп нарсаларни билиб олди. Темур Қутлуғхоннинг элчиси билан бўлган суҳбатда ҳазрат соҳибкирон Тўхтамишни обдон суриштирди. Тўғри, у Олтин Ўрда тахтини қайтариб олиш учун бирмунча вақт кураш олиб борди. Лекин ниятига етолмади. Темур Қутлуғ уни 1399 йилда Ворскле дарёси бўйида тор-мор келтирди. Амир Темур буни эшитган эди, лекин шундай бўлса ҳам, воқеани элчининг оғзидан эшитган бошқа. Нима бўлганда ҳам у ўша воқеа тепасида бўлмаса-да, ҳар ҳолда хоннинг яқин одами, олтин ўрдалик. Воқеанинг тафсилотини билади. Элчи ҳам ундан ҳеч нарсани яширмади. Борини айтиб берди. Тўхтамиш ҳақиқатан ҳам Литва кенази Витовтдан моддий ёрдам олган ва шунга кўшимча теварак-атрофдан аскар ёллаб яна Олтин Ўрда тахтини эгаллашга ҳаракат қилган. Бирок Темур Қутлуғдан мағлубиятга учраб яна гум бўлган. Қаерга? Қимнинг қаноти остига? Буни ҳеч ким билмасди. Ривоятларга қараганда, уни Сибир хони Шодибек ўлдирган эмиш.

— Оббо тулки-ей, яна қочиб қутулиб қолди, денг? — Амир Темур элчининг кўзларига маънодор қараб қўйди. — Хон уни қидиртирмадиму?

— Йўк, аълоҳазратлари!

Ҳазрат соҳибкирон бу сафар элчининг юзига қаттиқроқ қаради. У тўғри гапираётган экан, бунга ишонч ҳосил қилди. Шундан кейин Идику ўзбекни суриштирди.

— Идикубийнинг аҳволи қандай? Хон бирлан дўстлашиб кетдимۇ, ёки ҳали ҳам муомалалари мурсою мадорада кечяптиму?

— Идикубийнинг олий ўрдуга келмағониға анча бўлиб кетди, аълоҳазрат.

— У ҳозир қаерда?

— Манғитда, аълоҳазрат. Манғитлар орасида.

— Хмм... — ҳазрат соҳибкирон шунчаки таажжуб билдирган бўлди.

Элчидан бу ҳақда бирон бошқа нарса сўрамади. Ҳаммаси равшан. Демак, Идикубийнинг хон билан оралари бузилган. Бир умр давлат жиловини кўлда тутиб ўрганган одамга қийин, албатта. Қутлуғ Темурхон бошда унинг ихтиёри билан иш тутган, сўзидан чиқмаган. Энди мамлакатдорликни ўз қўлига олиб кучайиб олгач, соҳиб ихтиёрни давлат ишларидин бир қадар суриб қўйган бўлса керак. Амир Темур уни яхши билади — бир пайтлар Кўйричок ўғлон ва бошқа Жўчи нажод шахзодалар билан хизматида бўлган, абжир, лекин мансабпараст йигит. Бўш келадиганлардан эмас. Олтин Ўрдада ҳокимиятни кўлга киритмай қўймайди, у.

Ҳазрат соҳибкирон Идикубийнинг элчисини алоҳида чақириб ўлтирмади. Ҳамма катори мулозамат кўрсатди-қўйди. Хижрий 800 йил зулҳижжа ойининг 9-куни (милодий 1398 йил 23 августда) бўлиб ўтган катта қабул маросимида уни Темур Қутлуғ ва Хизрхўжахоннинг элчилари билан ёнма-ён ўтқизди ва ҳаммаларига баробар подшоҳона илтифот кўргизди.

Орадан бир-икки кун ўтиб, Амир Темур Қутлуғ Темурхон, Идикубий ва Хизрхўжахоннинг элчиларига қайтишларига ижозат берди. Ушанда Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбекни уларга қўшди. Ҳазрат соҳибкирон улуғ Ҳиндистоннинг ажойиботу ғаройиботини томоша қилдиришни ваъда қилган эди, уларга. Лекин Ҳиндистоннинг иссиқ хавоси хотин-халаж ва болаларнинг муборак мижозига ёмон таъсир қилиши мумкинлигини ўйлаб, вақтинча айрилиққа рози бўлди.

Элчилар ҳам, Сароймулк хоним билан амирзода Улуғбек ҳам жўнаб кетишди. Лекин юришни давом эттириш ҳақида Олий ўрдуда ҳали бирон гап-сўз йўқ эди. Ўзи нима бўлаётганини эса Амир Темур ва унинг атрофидаги бир-икки яқин одамидан бошқа ҳеч ким билмасди. Бунинг устига, Амир Темур қурилиш ишларини бошлаб юборди. Орадан икки-уч кун ўтмаёк ҳазрат соҳибкирон амир Шохмалик ва ўз яқинларини чақирти-

риб, шу марғузорда Ғурбон сойидан наҳр қаздириб, теварак-атрофдаги кишлоқларни обод қилиш ниятида эканлигини айтди. Ўша ҳафта охирида мутасадди амирлар ишга тушиб кетгач, (узунлиги беш фарсахдан иборат бўлган бу наҳр қиска фурсатда битказилди ва ҳазрат соҳибкирон унга Моҳигир деб от қўйди) одамлар орасида «балким уруш шу ерда тўхтатилса керак», деган фикр тугилди. Унда нур устига аъло нур бўлур эрди, лашкар учун ҳам, халқ учун ҳам. Лекин бундай бўлмади. Уруш аллақачон авж олиб, амирзода Пирмуҳаммаднинг кўшинлари Синд дарёсининг нариги тарафида жанг қилаётган эди. Баъзи кўшинлар эса Мултон бўсағаларига етиб қолган эди. Уни энди тўхтатиш қийин.

Бунинг устига, ислом оламининг тазйиқи ҳам кучайди. Ўша кунлари Маккайн муқаррама ва Мадинайн мунавваранинг кўзга кўринган саййидларидан — саййид Муҳаммад Мадоний келиб қолиб: «Менинг ҳукуматим ва икки муқаддас шаҳарнинг жорубқашлари сизни пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг саккизинчи юз йилликдаги вакили деб биладурлар, сизнинг тез муддатда Ҳиндистон мамлакатида ҳам ислом асосларини мустаҳкамлайдурлар, деб ишонадурлар ва шуни сиздин кутадурлар», деди. Қашмир подшоси Искандаршоҳнинг элчиси ҳам Маллуҳон ва кофирлар зулмидан арз-дод қила кетди: «Қашмир ва Ҳиндистон мусулмонларини ҳумоюн қанотларингиз остига олиб, кофирларнинг таъди ва зулмидин ҳимоя қилишингизни зорланиб сўрайдурлар...»

Айни шу пайт амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг чопари етиб келиб, жанглар оғир кечаётганини хабар қилди. Амир Темур шошилич равишда амирларни кенгашга тўплаб, бўлаётган воқеалар хусусида ўртага маслаҳат солди. Кенгаш узокка чўзилмади, тинчгина ўтди. Ортиқча мунозаралар, тортишувлар бўлмади. Ҳамма бир оғиздан Ҳиндистон муҳорабасини давом эттиришга қарор берди. Афғонларнинг Ирёб ва Шоновазон қалъаларида турган амирларга ҳам чопар юборилди.

Юриш ҳижрий 801 йил муҳаррам ойининг 12-си, сешанба куни (милодий 1398 йил 24 сентябрда) бошланди. Лашкар Синд дарёсидан ўтиб Жору чўлига келиб тушди. Чўл эски китобларда Чўли Жалолий номи билан аталар экан. Сабаби Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхондан қочганда шу чўлдан паноҳ топган экан. Лекин бу ерларда обу ободонликдан дарак йўқ эди. Демак, қийинчиликлар бўлади. У ҳали олдинда. Зафар асар лашкар қиска дам олгандан кейин яна йўлга чиқди ва

муҳаррам ойининг 14-куни (1398 йил 26 сентябрда) Жамна бўйига келиб кўнди. Шу ерда Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мултон бўсағасида турганда бехисоб пешкаш ва ҳадялар билан ҳузурига тизза уриб келган жазира ҳокими Шаҳобиддин Фирузшоҳ кочиби кетгани маълум бўлди. Шаҳобиддин мусулмон бўлатуриб кофирнинг ишини тутди. Бошида ўзи итоат ва бўйсуниб камарини белга боғлаб келиб... Ҳазрат соҳибкирон бундайларни ёқтирмас эди. Шу боис «нима бўлса-да, уни тириклайин тутиб келинглар», деб оркасидан амир Шайх Нуриддинни юборди. Шайх Нуриддин уни катта бир дарё соҳилидан топди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ уч тарафига зовур қаздириб ва теварак-атрофини арава-ю четанлар билан ўратиб, шу ерда лашкаргоҳ қуриб ўлтирган экан. Амир Шайх Нуриддин уни дабдурустдан босмади, ҳазрат соҳибкироннинг таъқидига амал қилиб, у билан музокара очди. Тарафлар ўртасида бир-икки кун борди-келди бўлди, лекин бунинг фойдаси бўлмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ гапга қирадиганлардан эмас экан. Шундан кейин икки ўртада каттик жанг бошланди. Бир куни тунда Шаҳобиддин зафар асар лашкар устига шабихун уриб, анча кишининг оби ҳаётини қаҳр оташида ёндирди. Амир Шайх Нуриддин ҳам бўш келмади. Чўли жалолӣликларнинг кўпини нариги дунёга жўнатди. Шабихун урилган куни у мишжа қокмай тонг отдирди. Алам қилди-да, унга. «Бош омон бўлса кўрурмиз, эртага ҳолинг не кечар экан!», деди у ўз-ўзига. Саҳарда Шайх Нуриддин лашкарни ҳужумга бошлади. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳнинг лашкаргоҳида ярадорлару кексалардан бошқа одам топмади. Шаҳобиддин Фирузшоҳ барвақт ҳозирлаб қўйилган икки юз кемага бор-йўғини ортиб кочиби қолибди. Кўрганлар унинг хинд вилоятларидан Уча тарафига қараб кетганини айтдилар. Шайх Нуриддин, амирзода Пирмуҳаммад ва амир Сулаймоншоҳ унинг кетидан дарё ёқалаб қувиб бордилар, амир Сулаймоншоҳ эса бошқа тарафдан унинг олдида тўсиб чиқди. Тунда бўлган жангда кўп одам ҳалок бўлди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ болалари ва хотин-халажини сувга фарқ этиб, ўзи қочишга улгурди. Бирок бу сафар қутулиб кетолмади. Шайх Нуриддиннинг одамлари уни шу яқин орада чангалзор ичида тутиб олдилар. Уни қўлларини боғлаб амир Шайх Нуриддиннинг чодирига олиб келганда кун бирвақт бўлиб қолган эди. Амир намози хуфтондан кейин лашкарнавис мулла Аҳмадхон маҳдум билан ёнбошлашиб шахмат суришаётган эди. Улар ўйинга шу қадар берилиб кетган

эдиларки, хатто коровулбеги икки-уч марта йўталганида-ҳам парво қилмадилар. Хуллас, асир билан коровулбеги то ўйин бирёқлик бўлгунча теракдай серрайиб остонада турдилар.

— Ҳа, шоввоз, кўлга тушибсан-ку! — деди амир Шайх Нуриддин бир вақт ўйиндан бош кўтариб.

Коровулбеги эгилиб амирга салом берди. Лекин Шаҳобиддин Фирузшоҳ хўмрайганича индамай тураверди.

— Унга ўргатиб кўйинг, ўзидин улукқа салом беришни билмас экан, — деди Шайх Нуриддин коровулбегига.

Коровулбеги ғоз юриш қилиб бориб, унинг теварагидан икки марта айланиб ўтди, сўнг зарб билан унинг қорнига мушт туширди. Зарбнинг қаттиқлигидан асир энқайиб қолди. Сўнг коровулбеги унинг юмшоқ жойига зарб билан тепди. Шаҳобиддин Фирузшоҳ тентираб бориб йнқилиб тушди. Қоровулбеги уни ўрнидан турғизиб кўйди.

— Хўш, нега индамайсен? Амирзодага не сабабдин хиёнат қилдинг?

Шаҳобиддин барибир индамади.

— Майли, индамаса-индамас. Эрталаб Олий ўрдуга жўнатамиз. У ерда бу маҳлукни тилга киритишади.

Коровулбеги бандини чодирдан олиб чиқиб кетди...

Ҳазрат соҳибқирон ҳам лашкарнинг асосий қисми билан ана шу Шайх Нуриддин билан амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг изидан дарё ёқалаб ҳаракат қилди ва беш-олти кунлик йўлдан кейин ҳижрий 801 йил муҳаррам ойининг 24-сида (милодий 1398 йил 7 октябри) катта ва мустаҳкам бир қалъа рўбарўсидан чиқиб қолдилар. Чанов дарёсининг Жамнага қуйилиш жойида ўринлашган бу қалъани маҳаллий аҳоли Иттифок деб аташаркан.

Кўшинлар деярлик қаршилиққа учрамай, 1398 йил октябр ойи ичида Тиламчи, Шаҳнавоз, Жонжон, Ожудан каби муҳим қалъаларни ишғол этдилар. Олий ўрду Ҳолисгири қалъасига келиб тушганда (801 йил сафар ойининг 24-куни (1398 йил 7 ноябри), илгари Тиламчи, Шаҳнавоз, Жонжон ва бошқа қалъалардан қочган муфсидлар шу атрофда жойлашган Битнир қалъасига бориб яширинибдилар, деган хабар олинди. Сўраб-суриштириб, Битнир қалъаси шу атрофда, Ҳолисгиридин бор-йўғи эллик қуруқ масофада эканлиги маълум бўлди. Ҳазрат соҳибқирон яхшилик билан таслим бўлиш ва Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуд Шихоба сингари тесқаричиларни тутиб беришни талаб қилиб қалъага элчи

юборди. Лекин вилоят ҳокими рожа Дулчин элчини ҳақоратомуз гаплар билан кайтариб юборди. Демак, уруш бўлади, кон тўкилади...

Эртаси куни (1398 йил 8 ноябрда) ҳазрат соҳибқирон ўзи билан икки минг сара суворийни олиб Битнир устига отланди. Қалъанинг хандаки биринчи ҳужумдаёқ ишғол этилди. Қамал ҳам узоққа чўзилмади. Кўшинлар бир газ ҳам лаҳм қазиб ўлтирмасдан рожа Дулчиннинг одамлари девор устига чиқиб ҳокимининг тавба-тазарруъ ва таслим бўлганлиги ҳақидаги қарорини зафар асар лашкарга жар солдилар. Кўп ўтмай, шаҳарнинг бообрў зотлари рожанинг совға-салом, бандалик ва хизматкорлик ҳақидаги мактубини олий ўрдуга олиб келиб топширдилар. Элчиларга бош бўлиб келган қалъа кутволи ва рожанинг ўғли ҳазрат соҳибқироннинг илтифот ва муносиб тухфаларига сазовор бўлдилар. Тухфалар орасида олтин дасталик киличлар ҳам бор эди. Эртаси, жумаъ куни (1398 йил 9 ноябр куни) Ҳумоюн ўрдуга рожанинг ўзи ҳам келди. У ҳазрат соҳибқиронга ов қушлари, олтин эгар-жабдук урилган уч тўқиз зотдор от совға қилди. Рожа ва унинг ҳамроҳларига (Шайх Саъдиддин Ажузоний ва б. к.) ҳам ҳазрат соҳибқироннинг шоҳона ҳадялари топширилди. Хандақ ва хокрез ёқасида бўлган тўқнашувларда ҳалок бўлганлардан бўлак қалъа аҳлидан биронтасининг бурни қонамади, ўша куни.

Битнир қалъасида содир бўлган яраш-яраш теварак-атрофга яшин тезлигида тарқалди. «Ҳеч қандай кон тўқилмабдур», «туркистонликлар бирлан ҳиндистонликлар ярашиб оға-инидай бўлиб кетишибдурлар», деган гаплар ҳамманинг оғзида юрарди. Қаерда учта-тўртта одам тўплангудай бўлса, фақат шу гап. Лекин, барибир, фалокат юз берди. Рожа Дулчин ҳумоюн ўрдуда эканлигида, унинг иниси Қамолиддин ҳалиги тесқаричилар — Шайх Мунаввар, Шайх Саъд ва хожа Маҳмуднинг гапига учиб, қалъа дарвозаларини ёлиб олди ва ҳазрат соҳибқиронга қарши исён кўтарди. Беҳисоб ваъз-насихатлар ва хатто рожанинг уринишлари ҳам беҳуда кетди. Исёнчилар кўзларини кўр, қулоқларини қар қилиб олишди. Шундан кейин қамал жанглари бошланиб кетди, манжаник, раъд андоз ва нафт андозларнинг хайкириғи осмону фалакни тутди. Битнир тамом ёниб кунпая-кун бўлди, ўша куни. Қамолиддин ва фитначи руҳонийлар қарийб ўн минг кишининг умрига зомин бўлишди.

Хулласи калом, хижрий 801 йил сафар ва раби ул-аввал (1398 й. октябр-ноябри) оий ичида зафар асар лашкар

Фатхобод, Сомон, Мунк, Қитил каби кўп жойларни ишғол этиб, раби ул-аввалнинг 24-куни (1398 йил 4 декабрда) Дехли бўсағасидаги Панипат манзилгоҳига келиб тушди. Унинг халки соҳибкирон кўшинининг қораси кўриниши ҳамона теварак-атрофга тиркираб кетди.

Кечкурун амирлар ҳазрат соҳибкироннинг чодирига тўпланишди. «Асосий ва ҳал қилувчи жанглар шу ерда бўлади. Урушнинг тақдири ҳам айни шу ерда ҳал этилади»,— деди Амир Темир амирларининг ҳол-аҳволини суриштириб олгандан кейин.

— Барибир, зафар биз тарафда, аълоҳазрат,— деди Шайх Нуриддин мағрурона кайфиятда.

Амир Жаҳоншоҳ ундан ҳам ўтказди:

— Урушнинг тақдири аллақачон ҳал бўлган!

Шайх Муҳаммад Икки Темур кўшиб кўйди:

— Хиндлар зарбамизга бошқа дош бера олмайдулар. Бошқалар ҳам шунга ўхшаш гапларни айтишди.

Ҳазрат соҳибкирон улуғ амирларнинг сўзларини бўлмади, аксинча, зўр диққат-эътибор билан тинглади. Лекин кўп юрту, қаттиқ жангу жадалларни кўрган амирларнинг масалага бу қадар енгил қарашларига ҳайрон бўлди. Наҳотки, Хиндистон улкан ва имкониётларга бой мамлакат, халки эса жасур ва мард халқ эканлигини билишмаса? Балким енгил-елпи ғалабалар бошларини айлантириб, кўзларини кўрмас қилиб кўйгандир? Темурбек амирларининг дабдабали гапларини тинглаб ўлтирганда мана шу фикр кўнглидан кечди. Ҳамма гапириб бўлгандан кейин ҳақиқий вазиятни ётиғида тушунтирди.

— Йўқ, жаноблар, ҳаммаси ҳам сиз ўйлагандай эрмас. Биринчидан, алар ўз юртида, бизлар эрсак, келгиндимиз. Бизга маълум бўлишича, Дехли қалъасининг заҳиралари ҳам қатта. Фақат буғдойнинг ўзидин ўн минг манн жамланган эрмиш. Қурол-яроғ ва кийим-кечак заҳирасини шунга қиёс қилса бўладур. Демак, камал узоққа чўзилиши мумкин. Бу иккиламчидан. Учламчидан, хиндлар ҳам мард, урушқок халқ. Ва яна хабаргирларнинг ахборотиға қарағонда, аларнинг урушқок, жанговор филлари ҳам бор эрмиш. Ундин ташқари, Маллухон моҳир саркарда, айниқса кутмаган жойдин зарба беришда устаси фаранг одам.

Сўнг, ҳазрат соҳибкирон бироз жим ўлтирди. Бундай пайтларда одат бўйича ҳеч ким чурқ этолмайди, чунки у ўйлайди, фикрлайди шунақа пайтларда.

— Буларнинг ҳаммасини чуқур ўйлаб кўрайлик, ҳисоб-китоб қилайлик, жаноблар. Агар янглишмаётган бўлсам, ёғий бизни шу Панипатда бир имтиҳон қилиб кўрмоқчи. Кейин шунга қараб иш тутадур. Нима бўлганда ҳам у асосий куч ва маҳоратини бир-икки кундин сўнг ишга солади. Келинглар, ҳар биримиз ўз мурчилимизга қайтғач, яна бир бор ўйлаб кўрайлик.

Шу билан кенгаш тарқалди. Эртаси куни кўшинлар ясалга тизилиб кўриқдан ўтказилди, қурол-аслаҳа ҳам синчковлик билан текшириб кўрилди. Уша 6 декабр кунги кенгашда Дехли йўлидаги бир неча мустаҳкам қалъалар ва яйловларни қўлга олишга қарор қилинди.

— Шундай қилайликки,— деди пировардида ҳазрат соҳибкирон,— душман теварак-атрофдин тамом ажралиб қолсун, Дехлида кучлари ва захираси бирлан узокка боролмайдурлар.

Зафар асар лашкар бу вазифани раби ул-аввалнинг 26- сидан (1398 йил 6 декабрдан) то раби ул-охир ойининг бошигача (1398 йил 11 декабргача) тўла-тўқис адоқлади. Қарйайи пилладан то Луни ва Дехлидан ҳаммаси бўлиб икки фарсах масофада жойлашган Фирузшоҳнинг Жаҳоннумойи аталмиш қасригача бўлган ерлар батамом ишғол этилди. Ҳазрат соҳибкирон шу ерда бўлажак жанг майдонини ҳам диққат билан кўздан кечирди. Уни бир неча бор айланиб чикди.

Шу пайт узокдан душманнинг қораси кўринди. Маллухон ҳам узок Туронзаминдан келган машҳур саркардани бир синаб кўрмоқчи бўлди, чамаси. Аскарни тўрт минг суворий, беш минг пиёда ва йигирма етти жанговар филдан иборат эди унинг. Шу пайт Жовун дарёси бўйида зафар асар лашкардан фақат уч юз атрофида аскар Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашшир бошчилигида турган эди. Бошқа қисмлар сал нарироқда эди. Маллухоннинг аскарни Суюнчик баҳодир билан Саидхўжа мубашширнинг аскарни устига ўқ ёмғири ёғдириб, суриб келабошлади.

— Ҳа, қўлга тушдинг, энди, тулки,— деди соҳибкирон аҳволни кўриб.

Ва шу захотиёк амир Шохмаликни тумани билан ўнгдан, Шайх Нуриддинни чапдан жўнатди. Улар, одатдагидек, хужум қилиб келаётган лашкарни қанотлари тарафдан айланиб ўтиб, чекиниш йўллариини тўсиб қўйиши керак эди. Қисқа, лекин шиддатли жанг бўлди. Окибат ул-амр ҳиндлар мағлубиятга учрадилар. Маллухон жонини

омон саклаб колди. Колган-кутган аскарини олиб, Дехли калъасига чекинди.

Зафар асар лашкар 11 декабр куни Ҳиндистон пойтахти Дехли остонасида саф тортиди.

Ҳазрат соҳибкироннинг ҳар қандай катта тадбир олдидан Қуръони каримдан фол очадиган одати бор эди. Ёнида мунажжимлари бўлатуриб, уларга кўп ҳам ишона-вермас эди. Ўша Панипат жангидан аввал ҳам кечкурун, ҳамма чодир ва олачуқларига тарқалганидан кейин, Қуръони мажидни олиб фол очишга тутинди. Кўзларини юмиб Муқаддас китобнинг бир varaғини очиб кўлини varaқнинг ўртасига қўйди, сўнг кўзларини очиб караган эди, нигоҳи «Юнус» сурасидаги мана бу оятга тушди: «Дарҳақиқат, бу ҳаёт — мисоли худди бир сувга ўхшайдирки, Биз уни осмондин ёғдирдик. Бас, одамизот ва ҳайвонот истеъмол қиладиган нарсалардин иборат бўлган наботот, у (сув) бирлан аралашиб кетиб, ер чирой очиб, ясан-тусан қилганида ва ер аҳли унинг устидан кучликудратлимиз деб ўйлаб турганда, ерга кечаси ёки кундузи бизнинг фармонимиз келиб, биз уни худди куни-кеча обод бўлмагандек, вайронага айлантириб кўюрмиз». Сўнг, бироз ўйлаб кўриб хулоса чикарди: «Ҳаёт — дарҳақиқат, дарёга ўхшайдур, онинг баракотидин одамлар ва чорполарга озука бўлувчи ўтлар кўкарадур. Локин одамлар ўйлайдурларким, галла ва анвойи меваларни алар яратгон. Ваҳоланки, бу Аллоҳнинг амри бирлан кўз юмиб очғунча йўқ бўлиб кетгай». Ҳазрат соҳибкирон кўзларини юмиб яна бир неча varак очган эди, «Наҳл» сурасидан мана бу оят чиқди: «Аллоҳ ҳеч нарсага кучи етмайдиган кул бирлан тўғри йўлда бўлган озод кишини баробар қилиб яратмагон». Бунинг маъносини билиш қийин эмасди. Амир Темур буни дарҳол ечди: «Тангри таоло бировни кул қилиб, бошқа бировни озод қилиб яратгон. Кул бирлан озод асло баробар эмасдур».

«Ҳар иккала оят ҳам катта кўшинга орқа қилиб ҳукуматни қўлга киритиб олгон Маллуҳоннинг ҳолаҳволига тўғри келур эркан» деди соҳибкирон ичида. У тожу тахт вориси, мўмин мусулмонлар ҳомийси Султон Маҳмудҳонни ҳукуматдан четлатиб қўйиб, мамлакатда куфрга йўл очди, зулму бедодликни ўзига шиор қилиб олиб, мамлакатни фалокат ёқасига олиб келиб қўйди...

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 5-куни (1398 йил 15 декабри) зафар асар лашкар Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, унинг нариги соҳилида лашкаргоҳ курди. Ҳар эҳтимолга қарши ҳазрат соҳибкирон теvarак-атрофни ўзи кўздан кечириб чиқди. Пуштайи Бахалий

аталмиш тепаликни ва унга туташ хандакни ҳам айланиб кўрди. Жангни шу тепаликдан туриб бошқарса бўлар экан. Атрофида хандак ҳам бор. Сув тўлатилса, бас. «Еғий ўтолмайдур», деди у ичида.

Икки кун ўтиб, ўша раби ул-охирнинг 7- куни (1398 йил 17 декабрда) саҳардан бошлаб ёвлашувчи томонлар ясол тузишга киришдилар. Ҳазрат соҳибқирон уни, Тўхтамишхон билан 1391 ва 1395 йиллари бўлган катта уруш сабоқларини ҳисобга олган ҳолда, зўр диққат-эътибор ила тузди. Лашкарнинг ўнг қанотига амирзода Пирмуҳаммад билан Сулаймоншоҳ баҳодирни қўйди, сўл қанот амирзода Султон Ҳусайн баҳодир, амирзода Ҳалил Султон ва Жаҳоншоҳ баҳодирларнинг туманлари билан мустаҳкамланди. Лашкарнинг ғул (марказ) қисмига амирзода Рустам баҳодир, амир Шайх Нуриддин, амир Шохмалик ва амир Оллоҳдод қўйилди. Ҳазрат соҳибқирон эса ўзининг сонсиз аталмиш махсус бўлинмаси билан катта қўшиннинг марказида турди. Бу қисм аслида сотиб олинган ва ҳарб ишларига пухта ўргатилган куллардан иборат бўлиб, ўлимни писанд қилмайдиган, ҳазрат соҳибқиронга жон-дилдан содик одамлар эди. Сонсизлар унинг ўрдасини кўриқлар, уруш вақтида эса унинг атрофида метин бўлиб турардилар.

Султон Маҳмудхоннинг бу ердаги аскарлари ўн минг отлиғ, ўқни беҳато отувчи ва найза урувчи йигирма минг пиёда аскар ҳамда урушга ўргатилган бир юз йигирмата жанговар филдан иборат эди. Ҳар бир филнинг устига учта-тўрттадан ўқчилар миниб олишганди. Хулласи калом, икки ўртада уруш бошланиб кетди. Аввал қоровул қисмлар, уларнинг кетидан бошқа қўшинлар ҳам жангга ташландилар. Лекин душманнинг филлари иш бериб, зафар асар лашкарнинг марказ қисмини оғир аҳволга солиб қўйди. Хиёл ўтмай, ўнг тарафда ҳам вазият бирқадар оғирлашди. Илгари бунақасини кўрмаган аскарларни кўрқув ва ваҳима босди. Отлар бўкириб келаётган филлардан кўркиб орқасига тисарилиб кетдилар. Баъзи жойларда чекиниш содир бўлди. Ҳазрат соҳибқирон ёрдам учун Али Султон товачининг туманини ўнг қанотга юборди, марказ яқинида захирада турган Ёиёсиддин тархон ҳам тумани билан ўша тарафга жўнатилди. Бу билан бирқадар чекинишнинг олди олинди, бироқ ғалабадан умид йўқ эди. Шу пайт Ҳалил Султон елиб-пишиб Пуштайи Бахалийда пайдо бўлди. Уни кўриб ҳазрат соҳибқиронни ваҳима босди. «Нима бало, сўл қанот синдимۇ? Ҳалил Султон-ку қочиб кутулғонга ўхшайдур,

локин Султон Хусайнға не бўлди? Тирикму эркан, ўзи?» Шу ерда Амир Темур марҳума кизи Ўғай бегимни эслади. Султон Хусайн марҳумадан қолган яккаю-ёлғиз ёдгорлик эди. Ҳазрат соҳибкирон уни доимо ёнида асраб-авайлаб олиб юрарди. Норғул ва жасур бўлиб ўсаётган жиянидан умиди катта эди. Шунинг учун ҳам ундан ташвишланди.

— Хўш, амирзода, не воқеа юз берди? — Амир Темур шунча ҳаракат қилса ҳам ички ҳаяжонини ундан яширолмади. Лекин амирзода индамади, фақат ёнига бориб, бобосининг қулоғига нималарнидир шивирлади. Соҳибкироннинг юзлари ёришди, бироз хотиржам бўлди.

— Ақлу заковатингга балли, ўғлим, бошла! — ҳазрат соҳибкирон амирзода Халил Султонни пешонасидан ўпди ва кетишига ижозат берди. Сўнг ёнида турган Шайх Али баҳодир билан Икки Темурга буюрди:

— Зудлик бирлан угрукка борингиз ва бор чорполарни олиб келиб ишга солингиз. Туялар ва ҳўкиздин кўпрок бўлсун.

Амирлар ва мутасадди одамлар шошиб-пишиб угрукка бориб бор чорпони олдинги сафга ҳайдаб келдилар ва устига хасу хашак, поҳол боғлаб, ёкиб юбордилар. Чорполар ўт азобидан бўкириб олдинга ташландилар. Ҳинд аскарлари, ҳатто филлари ҳам ёниб келаётган бундай маҳлуқларни илгари кўрмаган эканлар, турган ўринларини ташлаб, қоча кетдилар. Ўт оғушида қолган туялар ва ҳўкизлар бўлса, душман сафларини ёриб кириб, улар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар. Шу пайт Пуштайи Бахалийда карнай-сурнай, бурғу ва катта-кичик ноғоралар жўшу хурушга келдилар. Қўшинлар бутун майдон бўйлаб хужумга ташландилар. Шу ерда қаттиқ тепалашшиш юз берди. У кечга қадар давом этди. Охиروкибат ғалаба ҳазрат соҳибкирон ва унинг зафар язақ лашкарига насиб бўлди. Султон Маҳмудхон ва Маллухон тирик қолган одами билан чекинишга юз тутдилар ва Дехли қалъасининг мустаҳкам деворлари орқасига ўтиб яшириндилар.

Намози пешин пайтида қўшинлар бирин-кетин қалъа дарвозаларига етиб бордилар ва унга олов қалашга тутиндилар. Агар улар шу алфозда шаҳарга бостириб киргундай бўлсалар, нима бўлишини билиш унча ҳам қийин эмас эди. Шубҳасиз зўравонлик, таъди ва талон-тарожлар бошланарди. Евузликлар содир этиларди. Шу пайт Олий ўрду Лаби ховузи хос деган мавзеда турарди. Ҳазрат соҳибкирон шаҳар дарвозалари олдида содир бўлган аҳволдан хабар топиши билан мингбошилар ва

туманбошиларга чопар юбориб, «зафар асар лашкар шаҳарга киритилмасун ва аҳолига зиён-захмат етказилмасун», деган буйруқ берди. Буйрукка асосан, қўшинлар шаҳар дарвозаларидан бир фарсах нарига олиб кетилди ва тумонот, ҳазоражот ва садажотлар белгиланган мурчилларида ўринлаштирилди. Султон Маҳмудхоннинг таслим бўлганлик ҳақидаги мактуби ҳамда вакилларини шу ерда кутдилар, лекин улар келишмади. Улардан ўша душанба куни (1398 йил 17 декабр) кечқурун ҳам, эртаси чоршанба куни эрталаб ҳам дарак бўлмади. Чошгоҳга борганда, Султон Маҳмудхон, Маллухон ва Тўғонхонлар сулҳ ва тинчликни раво кўрмай, ўша 17 дан 18 декабрга ўтар кечаси шаҳарнинг жанубий дарвозасидан чиқиб қочганлиги маълум бўлди. Қўшинларнинг бир қисми уларнинг таъкибига юборилди.

Хижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 8-сида (1398 йил 18 декабрда) чоршанба куни ҳумоюн ўрду Майдон дарвозаси қаршисида жойлашган Ийдгоҳ деган мавзегга келиб қўнди. Ўша куни кечга яқин Дехлининг кўзга кўринган саййидлари, шайхлари ва уламолари Маллухоннинг вазири мавлоно Фазлуллоҳ Балхий бошчилигида Олий ўрдуга келдилар ва улуғ амирлар ва шахзодалар воситачилигида ҳазрат соҳибкироннинг этагини ўпиш саодатига етишдилар. Амир Темур Дехли халкининг гуноҳидан ўтди ва афв умумий эълон қилди. Мазкур ойнинг 10-сидан, жумаъ куни (1398 йил 20 декабрда) кози аскар мавлоно Носириддин Умар шаҳарнинг Жомеъ масжидида ҳазрат соҳибкирон номига хутба ўқиди.

Бирок орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас кўнгилсиз воқеалар юз берди. Ўша раби ул-охир ойининг 16-сида, пайшанба куни (1398 йил 26 декабрда) аскарлар тўда-тўда бўлиб шаҳар дарвозаларининг бири олдида йиғила бошладилар. «Улар дарҳол ўз мурчилларига қайтарилсун ва улуғ амирлар шаҳар халкини ўз химояси остига олсун!» — деган катъий фармон бўлди. Ўша куни хуружга келган аскарларни тўхтатиб қолишди, лекин ярим кечада (26 дан 27 га ўтар кечаси) улар энди илгаригига қараганда икки баробар кўпайдилар, дарвоза олдида уни химоя қилиб турган қуролдошларини улоқтириб ташлаб, дарвозани бузиб шаҳарга бостириб кирдилар. Талон-тарож ва зўравонлик бошланди. Аёллар ва болаларнинг оҳу фарёди осмону фалакни тутди. Ҳазрат соҳибкирон амир Шохмалик, Шайх Нуриддин ва бошқа улуғ амирлар бундан беҳабар эдилар. Улар мавлоно Фазлуллоҳ Балхий Султон Маҳмудхоннинг шаҳар четидаги чорбоғида уюштирган

катта зиёфат устида эдилар. Зиёфат олий даражада ташкил этилганди. Симин бадан раққосалар ва хушовоз хонандалар, донғи кетган кизиқчи ва масхарабозлар ҳаммани, хатто бунақа базму сафоларга илтифот қилмайдиган ҳазрат соҳибкиронни ҳам ўзига ром этди. Мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг ўта сертакаллуф хизматкорлари ҳазрат соҳибкирон ва унинг амирлари атрофида гирдика-палак бўлиб хизмат қилишарди. Чарчоқ оқибатими, ё бўлмаса Дехли остонасида эришилган улкан ғалабанинг нашидасими, ҳазрат соҳибкирон бугун одатдагидан кўпроқ хотиржамликка берилди. Чорбоғдаги соқинлик, осойишталик ҳам уни бир кеча давлат ва лашкар ташвишларидан фориғ бўлиб, одамларга ўхшаб кайф-сафо қилишга майл этди... Шунинг учун ҳам шу кеча шаҳарда бошланган талон-тарож ва хунрезликлардан тамом беҳабар қолди у. Шаҳарни муҳофаза қилишга тайинланган амир Муҳаммад Озод бир неча бор чорбоққа чопар юборди, лекин мавлоно Фазлуллоҳ Балхийнинг одамлари уларни боққа киритмадилар. Чунки соҳиби «бу ерга ҳеч ким киритилмасун ва чорбоғ устидин хатто пашша ҳам учиб ўтмасун» деб буюрган эди. Буни у бирон мақсад билан қилдими ёки ҳазрат соҳибкирон билан улуғ амирларнинг роҳату фароғатини ўйлабми — бу бизга қоронғу. Лекин таажжубки, мавлоно Фазлуллоҳ меҳмонларни иккинчи куни ҳам кечгача чорбоғда тутиб қолди. Шаҳарда эса талон-тарож ва хунрезлик давом этди. Чопарлардан иш чиқмагач, чорбоққа амир Муҳаммад Озоднинг ўзи борди, чунки шаҳарда вазият жиддий тус олганди. Маҳаллий халқ қўлига кирган нарсани — панжшаҳами, белми, шунчаики калтакми, нима бўлса кўтариб кўчага чиқди. Бундай шароитда бунинг чоратдбирини тезроқ кўрмаса бўлмасди. Аммо дарвозабон ва кўриқчилар Муҳаммад Озодни боққа киритмадилар. «Подшойи олам айшу ишрат ва фароғат сурмоқдалар. «Мени ҳеч бир зот ҳар қандай зарур юмуши бўлғонда ҳам безовта қилмасун!», деб ўзлари буюрғонлар», деб туриб олдилар. Лекин Муҳаммад Озод бўш келмади. Чорбоғ дарвозаси олдида йўлини тўсган икки навкар яхшилик билан гапга кирмади, дўк-пўписани ҳам писанд қилмади. Ахийри, Муҳаммад Озод қилич яланғочлаб уларга ташланди. Вазирнинг навкарлари ҳам бўш келишмади. Қилич чопишиб кетди. Тўс-тўполон бошланди. Муҳаммад Озод чапдаст ва қилич чопишда моҳир йигит эди, хинд навкарларини қаср айвонигача қисиб борди. Шу ерда хиндларга яна учта-тўртта навкар келиб қўшилди.

Қиличларнинг чақир-чуқури ва одамларнинг ҳайкириқлари тез орада ичкарига ҳам эшитилди.

— Нима гап, ўзи? — дея ҳазрат соҳибқирон ўрнидан салчиб турди. Орқасидан амирлари ҳам кўзғалдилар. Амир Темур айвонга чиққанда коп-қора конга ботиб, бир неча еридан захмдор бўлса-да, бир тўда хиндлар билан арслондай олишаётган Муҳаммад Озодга кўзи тушди.

— Тўхта! Тўхта, дедим!

Олишаётганлар ҳазрат соҳибқироннинг кучли овозини эшитиб, турган ерида тўхтаб қолдилар, сўнг чуқур таъзим қилиб, орқага чекиндилар. Муҳаммад Озод эса оёғида зўрға турарди. У кўп кон йўқотган, тенгсиз жангда ҳолдан тойган эди.

— Хўш, Муҳаммад Озод, не гап, ўзи?

Лекин у жавоб қайтаролмади, ҳазрат соҳибқиронга бироз термилиб турдию сўнг гурсиллаб ерга йиқилди. Амирлар унинг ёнига чолиб бориб, елкасидан йўлаб турғизмоқчи бўлдилар, лекин бўлмади. Амир Муҳаммад Озод ҳаётдан кўз юмган эди.

Ҳазрат соҳибқирон ва амирлар бирон нохуш ходиса юз берганини англаб, зудлик билан шаҳарга отландилар.

— Фалокат юз берди, чамаси,— деди ҳазрат соҳибқирон ёнида бораётган Шоҳмалик билан Шайх Нуриддинга.

Улар бир нима дейишолмадилар. Амир Темур Ғиёсиддин тархон билан Жаҳоншоҳ баҳодирларни олдиндан шаҳарга жўнатди ва «бирон кор-ҳол бўлса чорасини кўринглар!», деб буюрди. Туманот, садажот ва ҳазора-жотларнинг аҳволини тафтиш қилиб келиш учун мурчилларга чопарлар юборди. Ўзи эса амирзода Пирмуҳаммад, Халил Султон ва Султон Ҳусайнлар билан бир фурсат Ийдгоҳда туришди. Ҳар эҳтимолга қарши, теварак-атрофда турган кўшинлар жанговар ҳолатга келтирилди. Кўп ўтмай, амир Шоҳмаликнинг навқари келиб, шаҳарда ғозийлар билан хиндлар ўртасида катта уруш бўлаётганини хабар қилди. Ҳазрат соҳибқирон сонсизларини тартиб ўрнатиш учун дарҳол шаҳарга жўнатди. Тиш-тирноғигача қуролланган ўн минг кишилик бу кўшин шаҳарни бир кеча-кундуз деганда зўрға тартибга келтирди. Сонсизлар қуролини ташлашга кўнмаган ёғийни ҳам чопди, ўзиникини ҳам аямади.

Амир Темур бу хунхўрликдан ранжиди, албатта. Лекин илож қанча? Нима бўлганда ҳам исён — исёнда. Шу ерда бир нарсадан мамнун бўлди. Яхшиям, козилар, саййидлар, уламо ва шайхлар, шунингдек, хунармандларни барвақт

Жомеъ масжидига тўплатиб қўйишган экан, акс холда уларнинг ҳам заволига қоларди.

Дехлида тартиб ўрнатилгач, ҳазрат соҳибқирон юз берган ўша мудҳиш аҳволни каттиқ тафтиш қилдирди. Маълум бўлишича, шаҳарга тахминан ўн беш минг аскар бостириб кирган. Буларнинг кўпчилиги қораунаслар ва никудорийлар эканлар. Уларнинг бошлиқлари ясоққа етказилди, аскарлари эса ўша куниёқ Мовароуннаҳр ва Туркистонга қайтариб юборилди.

Амир Темур Дехлида ҳаммаси бўлиб икки ҳафта турди. Хижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 22-сида, чоршанба куни ўтказилган кенгашда эса Самарқандга қайтиш ниятида эканлигини ҳаммага маълум қилди:

— Бўлди, энди. Етар! Биз улкан зафар қучдик. Хиндистондай катта бир мамлакатда дини исломни қайтадин барқарор этдик. Юртимизда ҳам қилатургон юмушларимиз кўп. Қайтамыз, бўлди!

Амирлар унга астойдил разм солдилар. Ҳазрат соҳибқирон ҳориган кўринарди уларнинг кўзига. Юзлари бирқадар саргайиб, кўзлари киртайиб кетган. Уни қандайдир оғир дард чулғаб келаётганди. Буни Шоҳмалик ҳам, Шайх Нуриддин ҳам, Фиёсиддин тархон ҳам сезишди. «Балким у ҳақдур, қайтғонимиз маъқулдир»,— дейишди улар бир-бирларига тикилиб. Лекин бахтга қарши, кўпчилик амирларнинг бошида бошқача хаёл. «Нима, шунча йўл босиб, машаққатлар чекиб ва ўлимга тик бокиб, урушни охирига етказмай қайтиб кетамизму? Шунча ўлжани ташлаб-а?» Ҳа, уларга ўлжа керак. Фақат мўмай ўлжа бўлса бас, уларга. Ўлжа деганда отасини ҳам танимай-дурлар...

Ҳумоюн ўрду ўша 801 йил раби ул-охир ойининг 22-куни (1399 йил 4 январда) Ийдгоҳ ёнидаги Хожа жаҳон ховузи атрофидан кўчиб, Фирузободга, ундан Дехлидан саккиз курух масофада жойлашган Вазирободга бориб қўнди. Шу ерда Лиховар рожаси Баҳодир Бихорнинг элчиси келди. Элчи соҳибқиронга хожасининг бой совға-саломию итоаткорлик ва хизматкорлик изҳори битилган номасини топширди. Эртаси куни — раби ул-охирнинг 23-куни (1399 йил 5 январда) ҳумоюн мавқаб Вазирободдан кўчди ва Жовун дарёсидан кечиб ўтиб, Мирдавлат деган ерга келиб тушди. Шу ерда бир кун ҳордик чиқариб, эртаси, 6 январ куни Қатаа деган мавзёга келиб тўхтадилар. Эртасига у ердан Боғи навга, ундан Асарга бордилар. Шу ерда икки кун тўхтаб, буёғига қандай йўл тутиш хусусида кенгаш қурдилар. Ҳазрат

сохибкирон бу сафар ҳам Самарканд ва Мовароуннахрга кайтиш мақсадга мувофиқ эканлигини айтди. Лекин Рустам барлос, амир Оллоҳдод ва Жаҳоншоҳга ўхшаганлар «урушни охирига етказиш керак», деб туриб олишди. Кўп талашиб-тортишдилар, бўлмади. Охири сулҳ ва тинчликни восита қилиб иш тутиш, фақат бўйин товлаганлари тақдирдагина қурол ишлатишга келишиб олишди. «Беҳуда қон тўкилмасун!», деб қайта-қайта таъкидлади ҳазрат сохибкирон.

Шундай қилиб, Ҳиндистонда уруш давом этди.

Агар Рустам барлос, амир Оллоҳдод ва Жаҳоншоҳдек бообрў ва мўътабар амирлар оёқ тираб туриб олмаганларида балким иш бошқача бўлармиди? Амир Темурнинг кўнглидан айнан шу фикр кечди. Амирлардан бироз ранжиди ҳам. Айниқса, амир Оллоҳдоддан. У ҳеч тап тортмасдан «Аввал отга минма, мингандин кейин «фалон ерим оғрияпти» дема, — деди-я! Қандай беҳаёлик. Оғасига ўхшамаган экан. Ҳожи Сайфиддин, аксинча, босиқ, катта-кичикни фарқ қиладиган, сўзига эътибор берадиган одам. Иниси эса тескариси — бетга чопар одам бўлиб чикди. «Майли, шунча йўл босиб фалон ери чақа бўлмаган бўлса, яна от чопсин. Ишқилиб, охири бахайр бўлсин!», — деди сохибкирон ичида. Таъзирини есин, деб урушнинг энг кизиб турган ерига юборади уни. Эртаси куни нонуштадан кейин Рустам барлос билан амир Оллоҳдодни чакиртириб, урушнинг жilовини уларга топширди. Кейин бироз ўйлаб кўриб, Шохмаликни уларга кўшди. Эс-хушлик, мулоҳазалик одам. Ҳар ҳолда уларни бирқадар жilовлаб туради. Ҳаддидан оширмайди.

Ҳижрий 801 йил раби ул-охир ойининг 26-куни (1399 йил 8 январда) Рустам барлос, амир Оллоҳдод, Шохмалик туманлари билан Асардан чиқдилар ва Ҳиндистоннинг машҳур шаҳарларидан Мирт устига қараб юрдилар. Ўша Миртнинг метиндай мустаҳкам қалъаси бор экан, уни камал қилишга тўғри келди. Кўшинлар ўз мурчилларидан туриб, қалъанинг буржлари ва дарвозаларига қараб ўра қавлашга тутиндилар. Амир Шохмаликнинг таклифига кўра, қалъага тинчлик ва сулҳ таклиф қилиб элчилар юборилди. «Балким инсофга келиб қолишар», деб ўйлашди. Лекин қалъа кутволи Илёс афғон сулҳга кўнмади ва ҳатто элчига дағаллик қилди: «Бир пайтлар ўша Туркистон тарафдин катта кўшин бирлан Тормоширин деганларинг жаҳонгирлик таврин тутиб бу ерларга келган эркан. Локин шармандайн шармисор бўлиб қайтиб кетғон эркан. Айтиб қўй, ўша оксоқ Темурла-

ринга. Агар бошқа оёғидин ҳам ажралиб қолишни истамаса, яхшилик бирлан юртига қайтсун. Акс ҳолда...» Илès афғон буёғини айтмади. «Унинг бошига ҳам Тормоширинни куни тушади», демокчи бўлди, албатта.

Икки кундан кейин 1399 йил 10 январ куни Мирт қалъаси теварагида оғир жанглр бошланиб кетди. Лекин Илès афғон туркистонликларни даф қилолмади. Эртаси куни амир Оллоҳдоднинг йигитлари қалъа деворига етиб, дарвозалардан бирини портлатишга муваффақ бўлишди. Кўпчилик шу дарвозадан қалъага бостириб кирди. Шаҳар ичкарисидаги жанглр ўша куни кечгача давом этиб, охири зафар туғли лашкарнинг ғалабаси билан тугади. Илès афғон асир олинди, Олий ўрдуга жўнатилади.

Раби ул-охирнинг сўнги куни (1399 йил 8 январи) Ганганинг юқори оқимида жойлашган Фирузпур ва Туғлукпур қалъалари забтига жўнатилаган амир Жаҳоншоҳ, Сулаймоншоҳлар ҳам зафар кучдилар.

Шу тариқа қўшинларнинг катта қисми теварақатрофга тарқалиб кетгани сабабли Олий ўрду ҳам Дехлида қололмай, Ганга бўйига кўчиб келди. «Фалокат қаердан пайдо бўлишини ким билади?» Шаҳар аҳлининг яқинда юз берган хунрезликдан кейин кўтарилган ғазаби ҳали босилганича йўқ. Қўшинларга яқинрок турган маъкул. Ҳазрат соҳибқирон шундай қилди. Лекин, Ганга бўйига кўчиб келганларини эртаси куни кечга бориб ҳазрат соҳибқироннинг жароҳатланган ўнг қўлида каттик оғрик пайдо бўлди. Табиблар кўриб хасмол чиқаётганини аниқлашди. Шу етмай турган эди, ўзи! Бусиз ҳам уч-тўрт кундан бери уни ўқтин-ўқтин безгак тутиб турган эди.

Шу пайт хабаргирлар хиндларнинг қўшини қирқ саккиз кемага тушиб шу тарафга, Олий ўрду турган тарафга сузиб келишаётганлиги ҳақида хабар топиб келишди. Уларнинг дафъига ҳазрат соҳибқирон сонсизлар бўлинмасини юборди...

Кўп ўтмай, хумоюн ўрду Туғлукпурга кўчиб ўтди. Ўша ерда жумоди ул-аввалнинг учинчи куни (1399 йил 11 январи) амир Оллоҳдоднинг навқари Боязид қавчин Олий ўрдуга келди ва дарёнинг нариги тарафига беҳисоб хинд сипоҳийлари тўплангани ҳақида хикоя қилиб берди. Бошчилари Муборакхон деган кимса экан.

— Шу яқин орада кечув борму? — ҳазрат соҳибқирон Боязид қавчиндан сўради.

— Бор экан, олампаҳо! Биз буни ҳам аниқладик ва кечув бошига кўриқчилар қўйдик.

— Дуруст. Тезда кайтиб бориб кечув бошида турган кўриқчилар сонини кўпайтиринглар. Оллоҳдодга айтинг, нариги сохилга кўчиб ўтишга ҳозирлик кўришсун.

— Хўп бўлади, аълоҳазрат! — дея чопар таъзим бажо келтириб, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузуридан чикди.

Эртаси кун и сахарда зафар асар кўшинлар Гангадан кечиб ўтдилар. Ўтганда ҳам сал куйирокдан, хиндлар кутмаган ердан ўтдилар. Ва икки-уч курух йўл босиб, душман лашкаргоҳининг ёнгинасидан чикдилар. Жанг оғир кечди. Муборакхоннинг ўн минг кишидан иборат сипоҳийлари зафар асар лашкарнинг йигитлари билан девдек олишдилар. Ўзлари ҳам анча талофат кўрдилар. Оллоҳдод билан амир Шохмаликнинг туманларидан кўп киши йўқлик водийсига равона бўлди.

Хиндлар билан яна бир тўкнашув Куйла деган тоғли водийда юз берди. Ҳазрат соҳибкирон хиндларга қарши амир Шохмалик билан Али Султон товачини юборди. Лекин улар бу нотаниш ва чангалзор ерда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Улар бошда пистирмага дучор бўлиб, сўнгра куршовга тушдилар. Агар Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Сулаймоншоҳ тумани билан ёрдамга келиб қолмаганларида, уларнинг аҳволи не кечишини худонинг ўзи биларди. Хуллас, улар ҳам ғалабага эришдилар. Хиндлар бошлиқлари Малик Шиха билан чангалзор ичида ғойиб бўлдилар. Шунга карамай, эртаси кун сонсаноксиз хинд лашкари мана шу Куйлага теварак-атрофдан оқиб келабошлади. Ҳазрат соҳибкирон ҳам кўшинларнинг катта қисмини шу ерга йигди. Жумоди ул-аввал ойининг 4- кун и (1399 йил 12 январи) шу ерда катта уруш бўлди. Зафар асар лашкар душманга каттиқ зарба берди ва уни тор-мор келтирди. Чангалзорлар ичида бўлган бу оғир урушда кўшинларга амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир ва улуғ амирлардан Сулаймоншоҳ билан Шохмалик бошчилик қилдилар. Хиндларнинг тирик қолганлари гўр азобини тортиб тоққа қочиб қутулишди.

Шундай қилиб Куйла водийси ҳам душмандан тозаланди. Шундан кейин кўшинлар, фармони олийга биноан, яна дарёнинг нариги тарафига кўчиб ўтиб, ўз мурчилларида қарор топдилар. Лекин бироз нафасни ростлаб ҳордиқ чиқаришга имкон бўлмади. Жумоди ул-аввалнинг 6- сиду (1399 йил 14 январи) Суволиқ тоғи ёнбағрида кўп сонли хинд сипоҳийлари тўпланиб, урушга шай бўлиб тургани ҳақида Олий ўрдуга хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон ихтиёридаги бор лашкарни йиғиб йўлга чикди. Халил Султон билан Шайх Нуриддинга одам юбориб, ўзи

Суволикдан беш курух нарирокда лашкаргох курди. Халил Султон билан Шайх Нуриддин туманлари билан эртаси куни чошгоҳда етиб келишди. Лекин ҳазрат соҳибкироннинг саломатлиги борган сари занфлаша борди. Буни шундай караганда ҳам сезса бўларди. Тушлик пайтида Шайх Нуриддин ҳазрат соҳибкиронга астойдил разм солди. У ҳақиқатан ҳам ҳориган, юзлари бир қадар сўлиган эди. Лекин одатдагидек дардини сездирмасликка ҳаракат қиларди. Унинг одати шунака ўзи. Дардга чидамли одам. «Дардни яширсанг, иситмаси ошкор қилиб кўяди», дейишади одамлар. Лекин у иситмасини ҳам яшира биларди. Шундай бўлса-да, амирлар унинг ичидан кечиб турганларини пайқаб, ваҳимага тушардилар. Лекин ундан буни сўраш ёки бирон таклиф айтишга ботинолмадилар. Ҳамма бирмунча вақт сукутга чўмди. Ўртадаги сукутни амирзода Халил бузди:

— Бобожон, сиҳат-саломатлигингиз яхшиму?

— Яхши, ўғлим, мана кўриб турибсан-ку! Отдаймен,— ҳазрат соҳибкирон набирасига қараб, мийиғида қулиб кўйди.

Амирлар бир-бирига маънодор қараб қўйишди. Сўнг «нима қилдик», деган маънода Халил Султонга назар ташладилар. Амирзода бошини оҳиста икки-уч марта ликиллашиб қўйди. Бу «айтайлик, бор гапни айтайлик», дегани эди. Шундан кейин ёш жиҳатдан улуғ бўлган Шайх Нуриддин сўз бошлади:

— Аълоҳазрат, мана ўзингиз кўриб турибсиз, уруш оёқлаб қолди. Еғийнинг эрса жиддий қаршилиқ кўрсатишга мажоли қолмағон. Аларнинг дафъини энди ўзимиз ҳам эплайдурмиз. Энди муборак ҳаётингизни хавфхатарга қўйишингизга мутлақо эҳтиёж йўқдур. Ногаҳон ўқдин...

Ҳазрат соҳибкирон унинг гапини бўлди: «Ғазот урушининг икки нафъи бордур, бири — ушбу дунёнинг шон-шухрати, иккинчиси — чин дунёнинг муқофоти. Сизлар эрса мени ҳар иккала дунёнинг илтифотидин маҳрум этмоқчисиз. Йўқ, жаноблар, йўлимни тўсмангиз».

Қисқаси, амирлар уни кўндиролмадилар. Ҳазрат соҳибкирон урушнинг охиригача қўшин билан бўлди.

Суволиқ тоғи ёнбағридаги ғайридинларга қарши уруш 801 йил жумоди ул-аввал ойининг 10-сида шанба куни (1399 йил 18 январда) бошланди. Зафар асар лашкарнинг ўнг қанотини амирзода Пирмуҳаммад билан Жаҳоншоҳ баҳодир бошқардилар, сўл қанот билан ғулда Шайх Нуриддин билан Шохмалик турдилар. Ҳазрат соҳибки-

ронни эса захира олдиди туришга кўндирдилар. Бу уруш икки кун давом этди ва окибатда Миёнпур вилоятига қарашли Бикри, Шаққи сарсона ва Қундур деган ерлар ғайридинлардан тозаланди.

21 январ куни аскарлар тоғнинг нариги ёнбағрига ўтиб олдилар ва Кука деган ерда хиндларнинг Рожа Рин бошчилигида турган катта кучларига зарба бердилар. Лекин Суволик тоғларидаги уруш енгил кўчмади. У 801 йил жумоди ул-охир ойининг 16- сигача (1399 йил 23 февралгача) давом этди ва ҳар икки тарафдан кўп одамнинг ёстиғини қуритди. Айниқса, қалин чангалзорларда юриб уришиш бениҳоят оғир бўлди. Хиндлар эса ҳали ёнбошдан, ҳали орқадан келиб, зафар асар лашқарга кўп зарар-зиён етказардилар. Бундай шароитда қутилган ғалабага эришиш амримаҳол. Ҳазрат соҳибқирон шу ерда улўғ амирларни йиғиб, от устида чонғи ўтказди. Баъзилар пиёда гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳужум қилиш керак десалар, баъзи амирлар чангалзорни теварак-атрофдан ўраб олиб уруш олиб боришни маслаҳат бердилар.

— Йўқ, — деди ҳазрат соҳибқирон бир дақиқа ўйлаб кўриб, — гуруҳ-гуруҳ бўлиб ҳаракат қилатурғон бўлсак, унда кучларимиз парчаланиб кетиши мумкин. Парчаланган кўшинни енгил осон бўлади. Поёнсиз чангалзорни эса қандай қилиб ўраб олиш мумкин? Бу ерда бир хийла ишлатиш даркор. Яхшиси, келган йўлимизнинг теварак-атрофида пистирмалар қўйиб, қолганлар бирлан Хуму дарёсининг нариги соҳилига чекинайлик ва Жинова дарёсига туташ далаларга бориб ўрнашайлик. Душман бизни чекинди деб, ўзи ҳужумга ўтади. Ана ўшанда... — ҳазрат соҳибқирон буёғини айтмади. Фақат кафтини остин-устин қўйиб ишқалади. Буни ҳамма тушунди. Бу — «уни мажақлаб ташлаймиз», дегани эди.

Хуму билан Жинова дарёларининг оралиғи кўм-кўк дала ва экинзор экан. Даласида юмуш қилиб турган деҳқонлар узоқдан нотаниш лашқарни кўриб тўғри келган тарафга қараб тумтарақай бўлиб қоча бошладилар.

— Уларга тегманглар. Қимда-ким бирон одамга зарар-заҳмат етказгудай бўлса, ясоққа тортилсун! — деб буюрди Амир Темур.

Хулласи калом, тоғ бағрида ва чангалзорда ўрнашиб олган хиндлар зафар туғлик лашқарни чекинган ҳисоблаб, ортидан тушдилар ва таъқиб қилиб, Хумудан ўтдилар. Шу ерда пистирмадагилар уларнинг чекиниш йўлларини тўсиб қўйдилар. Асосий уруш икки дарё оралиғидаги кенг далада бўлди. Бу ерда урушиш бирқадар енгил эди.

Муҳими, тарафлар бир-бирини кўриб туриш имкониятига эга эдилар. Чор атрофдан қуршаб олинганига қарамай, хиндлар жон-жаҳди билан урушдилар. Лекин кучлар тенг эмасди. Охири улар мағлуб бўлдилар. Хуму рожаси асир олинди. Шу билан Суволик тоғи теварагидаги катта бир мамлакат ишғол этилди.

Жумоди ул-охир ойининг 23-сида, душанба куни (1399 йил 2-мартда) Лиховар вилоятига юборилган кўшинлар ҳам зафар кучиб қайтдилар.

Уша кунлари ҳазрат соҳибқироннинг Қашмирга, шоҳ Искандар ҳузурига жўнатган элчилари: Ўлжой Темур Тўхта билан мавлоно Нуриддин Олий ўрдуга қайтиб келишди. Маълум бўлишича, улар элчилик вазифасини тескари бажариб келишибдилар. Уларга «Шоҳ Искандар йигирма саккиз кундан кейин фалон куни бизни Синд дарёсининг бўйида кутсун!», деган буйрукни етказиш топширилган эди. Элчилар бўлса дўпписини олиб кел, деганларида бошини кесиб келибдурлар қабилида иш тутибдилар. Яъни, Шоҳ Искандардан бор-йўғи уч минг бош наслдор от талаб қилибдилар, холос. Ҳазрат соҳибқирон элчиларга танбеҳ бериб, қайтадан Қашмирга жўнатди.

Шундай қилиб, Хиндистон муҳобараси Жинова дарёси бўйида тўхтатилди. Олти ойдан сал ортиқроқ (1398 йил 15 август — 1399 йил 3 март) давом этган бу урушда Синд дарёсидан то Дехли ва унинг атрофларигача бўлган ерлар забт этилди. Лекин Амир Темур бу мамлакатни ўзининг улкан империяси таркибига қўшмади. Мамлакатни унинг ўз ҳукмдорлари кўлига топшириб, бехисоб ўлжалар билан отини Самарқанд ва Мовароуннаҳрга қараб бурди. Жўнаш олдидан эса, одат бўйича, Мовароуннаҳр, Бағдод, Шом, Миср, Рум, Дашти кипчок ва бошқа мамлакатларга махсус чопарлар билан фатҳномалар юборди.

Хумоюн ўрду Самарқанд сари 801 йил жумоди ул-охир ойининг 21-куни (1399 йил 29 февралда) отланди. Лекин, бахтга қарши, Дандона сойидан ўтганларидан кейин, ҳазрат соҳибқироннинг саломатлиги оғирлашиб қолди ва уни миҳоффага ўтказиб олишга мажбур бўлдилар. Олти курух йўл босгач, калин бир чакалакзордан чиқиб қолдилар. Шу ерда кичик шикор уюштиришди. Шу аснода амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Рустам баҳодир ва амир Сулаймоншоҳ Лиховардан келиб, улуғ лашкарга кўшилдилар. Шикордан сўнг ҳазрат соҳибқироннинг амр-фармони билан туманот, ҳазоражот ва садажотларнинг

кайси йўлдан ва қай тартибда ҳаракат қилиши белги-ланди.

Жумоди ул-охирнинг 28-куни (1399 йил 7 мартда) саккиз курух масофани босганларидан кейин, ҳамма тарафи экинзор ва боғу роғлардан иборат бир обод ердан чиқиб қолдилар. Бу нузхатгоҳ Қашмир билан туташ бўлиб, Жаҳон деб аташар экан уни. У ердан кечкурун Дандона дарёсининг соҳилига чиқдилар ва шу ерлик дехқонларнинг кўмаги билан қурилган кўприкдан эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олдилар. Эртаси куни ражаб ойининг биринчи куни (1399 йил 9 мартда) йигирма курух йўл босиб, Шанобод деган ерга, эртасига эса қалъаи Буружога келиб тушдилар. Шу ердан юқорида тилга олиб ўтганимиз Чўли жалолоий бошланди. Ундан ҳам эсон-омон, бирон талофот кўрмай, ўтиб олдилар ва ражаб ойининг 3-си, сешанба куни (1399 йил 11 март) Синд дарёсига чиқдилар. Бу ерга бир ҳафта олдин юборилган амир Пир Али бошлик дурадгорлар дарёга пишик бир кўприк қуриб қўйишган экан, қўшинлар ва чорполар бу асов дарёдан қийинчилик тортмай ўтиб олдилар.

Йўлнинг буёғи хавф-хатарли эди. Яна ўша тутқич бермас афғон қабилалари...Шуни ҳисобга олиб, йўл атрофида борувчи қоровуллар сони кўпайтирилди. Мазкур ойнинг олтинчи куни (1399 йил 14 мартда) қўшинлар Нанграхарга келиб кўндилар. Қалъанинг деворлари бирмунча қулаб қолган экан, ҳазрат соҳибқирон шу ерда уч кун қолиб уни тузаттирди. Ражаб ойининг 10-куни (1399 йил 18 март) Қарбош довоидан ўтиб, шайх Аҳмадхўжа афғоннинг лангарига келиб тушдилар ва уни зиёрат қилдилар. Ундан Асикан деган жойга бориб яна бир авлиё — Шайх Абдални зиёрат қилдилар. Ниҳоят, ражабнинг 12-сида (1399 йил 20 мартда) Кобулга келиб тушдилар. Ҳазрат соҳибқирон одатдагидек қўшинни шаҳарга киритмади. Лашкарни бундан аввал ўзи қурдирган Жуйи нав наҳри бўйидаги Бодом отлиқ бир манзилда тўхтатди. Кобул ғорат қилинмасун, деб шундай қилди.

Шу кеча ҳазрат соҳибқирон Жўйи нав бўйида тунаб қолди. Аммо ҳориган ва чарчаган бўлишига карамай алламаҳалгача ухломди. Бибиҳонимни эслади. Бундан олти ой муқаддам улар шу ерда хайрлашгандилар. Ўшанда ҳазрат соҳибқирон ундан «бегим сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?» деб сўраганда, у «азиз бошингиз омон бўлса, бизга шунинг ўзи кифоя, ҳазратим», деб жавоб қилганди. «Қани энди ҳозир ёнимда бўлганда

эди, дардимга малхам бўлармиди?» деб ўйлади хазрат соҳибкирон.

Эртаси куни (1399 йил 21 мартда) ҳумоюн мавкаб Бодомдан чикди ва Хармис довонига қараб йўл олди. Довонга кўтарилганларида Новхашак деган ерда совуқ таъсирида хазрат соҳибкироннинг кўлида катта шиш пайдо бўлди. Оғриқ шу қадар кучайдики, унга одам боласининг чидаши амримаҳол эди. Лекин хазрат соҳибкирон тишни-тишга кўйиб бўлса ҳам чидади. Бир пайт бир кадам ҳам орқада қолмай миҳоффа ёнида келяётган табиби хос мавлоно Шамсиддин Табризийга «якинрок келинг» деб ишора қилди. Табиб ирғиб отдан тушди ва унинг олдига чолиб борди.

— Лаббай, олампаҳо! — деди табиб. Ҳозир у мендан «оғриққа чидаб бўлмаётибди, даъвосини топ!», дейди деб ўйлабди. Тахмини тўғри чиқмади. Амир Темур ундан бошқа нарсани суриштирди.

— Амирзода Мироншоҳ бирлан Шохруҳдин хотиржам-миз. Навқарлари келиб кетишди. Аҳлу аёли бирлан эсон-омон эрканлар, худога шукр. Локин Самарқанддин дарак йўқ,— хазрат соҳибкирон бир оз безовталанди,— шахзодалар мирзо Умар, Улуғбек, Иброҳим Султон, Ижил мирзо ва бошқалар тинчму эрканлар? Амирзода Муҳаммад Султондин ҳам дарак йўқ. Бирон қори ҳол бўлғону, буни биздин яшираётгонмикинлар? Сиз нима дейсиз, мавлоно?

Табиб кўрқиб кетди ва ёқасини ушлаганча бошда бир нима деяолмай турди. «Во ажабо, ўзи не аҳволда-ю, болаларининг ташвишини тортиб ўлтирибди», деди у ичида. Сўнг ўзини қўлга олди:

— Йўғе, таксир, худо сакласун!

Амир Темур табибга ишонмади. Чунки табиб зотини яхши билади. Улар «дардга дард кўшилмасун», деб ҳеч вақт беморга тўғриси айтишмайди. Аксинча, ёлғон-яшиқ билан уни овунтиришга ҳаракат қиладилар. Хазрат соҳибкирон табибдан бир гап чиқмагач, «бир қор-ҳол бўлган, у ҳам мендин яшираётир», деган фикрга келди. Ташвиши ортди. У Жете ҳудудида лашқар билан турган амирзода Муҳаммад Султондан ҳам ташвишланди. «Тинчму эркан у? Мўғуллар зарар-зиён етказмадиму эркан, унга?» Охири бўлмади. Кўнгилга бир-биридан даҳшатли фикрлар келаверди. Шохмаликни чақиртирди. Нима бўлганда ҳам содиқ одами. Балким у айтар бор гапни. Қурчибоши бориб амир Шохмаликни чақириб келди. Лекин у ҳам табибга ўхшаб аввал таажжубланди, кейин, «тинчлик, аълоҳазрат, тинчлик, ташвишланмангиз», деб

уни юпатмоқчи бўлди. Барибир, ҳазрат соҳибкирон тинчимади. Қандайдир шубҳа-гумонлар ичини мушук бўлиб таталайверди.

Хайрият, ўша кечаси Нохушакдан уч курух ўтганларида Хиротдан амирзода Шоҳрухнинг навкари келиб қолди. Амирзода аҳлу аёли билан тинч, соғ-саломат эканлиги маълум бўлди. Ражаб ойининг ўн олтинчисида, душанба куни (1399 йил 24 март) Самарқанддан ҳам чопар келиб, маҳд улё Сароймулк хоним ва шаҳзодаларнинг тинч-омон эканлигини маълум килди. Шундан кейин ҳазрат соҳибкироннинг кўнгли биркадар таскин топди. Ва ҳатто оғригини ҳам унутди...

Ражаб ойининг ўртасида, чоршанба куни, улар Саробдан чиқиб, Боғлонга қараб йўл олдилар. Сўнг Қорабулоқдан ўтиб, ўша ойининг 20- куни (1399 йил 28 март) Самангонга келиб тушдилар. Эртаси куни ҳумоюн ўрду Хулмга келиб кўнди, 30 март куни эса Термиз кечувининг қаршисида тўхтади. Аввалдан кўприклар қуриб қўйилган экан, лашкар ва чорполар бирон қийинчиликка учрамай, бу азим дарёдан эсон-омон ўтиб олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон гап-сўз бўлмасин деб, соғлиги заиф бўлишига қарамасдан, кўприк бошида отига миниб олди. Кўприкнинг нариги бошида уни Сароймулк хоним, Мирзо Улуғбек ва Термизнинг саййидлари, шунингдек, шаҳарнинг машхур кишилари зўр тантана билан кутиб олдилар. Ҳазрат соҳибкирон Термизда бир-икки кун тўхтаб ўтди. Ўша келиб тушган куни Султон Саодатга борди ва Ҳиндистон сафарида бирга бўлган Алоулмулк Ховандзоданинг уйига тушди. Алоулмулк ва унинг қариндошлари ўша кеча ҳазрат соҳибкирон ва улуғ амирлар шарафига катта зиёфат беришди. Ойининг 24- куни (1399 йил 1 апрел) у Жаҳоншоҳ қишлоғига борди. Эртасига йўлга чиқиб, Турки гармоба қишлоғидан ўтиб, ўша ойининг 26- куни (1399 йил 3 апрел) Дўсрахин деган ерга келиб кўнди. Шу ерда уни амирзода Шоҳрух билан Мирзо Умар кутиб олдилар ва ҳазрат соҳибкиронга муносиб пешкашлар тортиқ килдилар.

Шаъбон ойининг биринчи куни (1399 йил 8 апрел) ҳумоюн ўрду ажойиб боғ-роғлар ва зилол сувлари билан жаннатни эслатувчи Кешга келиб тўхтади. Ҳазрат соҳибкирон ота юртида икки ҳафта қолиб кетди. Гумбази Саййидон ва Дор ат-тиловатга бориб ота-онаси ва тўнғич ўғли амирзода Жаҳонгирнинг турбаларини зиёрат килди, пири Шамсиддин Кулолнинг хонақосига бориб бир кеча

тунади, юртга катта ош бериб, ота-онаси ва шу муборак масканда ўтган улуғларнинг руҳини шод қилди. Мозорлар, масжиду мадрасалар ва етим-есирларга ўзига муносиб садақалар улашди. Қолган вақтини Оксаройда кечирди ва ярасини муолажа қилдириш билан машғул бўлди. Давлат ва лашкарнинг кундалик юмушлари билан ҳам шуғулланди.

Кешга келиб тушганларининг учинчи куни кечкурун ҳазрат соҳибкирон Ҳиндистон мухобарасида иштирок этган амирлар ва аркони давлат шарафига катта зиёфат бериб, уларнинг ҳар бирини муносиб тухфалар ва суюрғалот билан сийлади. Хотинлар ва шахзодаларга ҳам кимматбаҳо совғалар улашди. Совға-саломдан сипоҳийлар ҳам баҳраманд бўлишди. Эртаси куни нонуштадан кейин ўтказилган кўрик пайтида уларнинг ҳар биттасига ўттиз динордан пул берилди.

Ўша катта зиёфат берилган куни кечкурун табиб ярага янги малҳам қўйиб, қўлини боғлаб кетгандан кейин, ҳазрат соҳибкирон Сароймулк хонимнинг хонасига ўтди. Ўша кеча ҳазрат соҳибкирон кўпдан бери азоб бериб турган қўл оғриғини ҳам тамом унутди...

Ўн бешинчи куни нонуштадан кейин, хумоюн ўрду Кешдан кўчиб Самаркандга йўл олди. Рудакда бир кун дам олингач, эртасига шаъбоннинг 16-куни (1399 йил 23 апрел) Чоҳар работга, сўнг довондан ўтиб, жумаъ куни (1399 йил 25 апрел) Тахти қорачага, ундан эртаси куни Самарканддан тахминан уч фарсах масофада жойлашган Қоратепага етиб келдилар ва ўзи илгари шу ерда қурдирган Жаҳоннумой боғига тушдилар. Сўнг якшанба куни (1399 йил 27 апрел) Давлатобод номи билан шуҳрат топган чорбокка келиб бир кун истироҳат қилдилар.

Тантаналарнинг каттаси Кониғилдаги Боғи дилкушода, ўша ойнинг 21-сида, душанба куни (1399 йил 28 апрелда) бўлди. Самарканднинг кун чиқиш тарафида, ундан тахминан бир фарсах масофада ўринлашган бу нузхатгоҳ турли-туман, катта-кичик чодирлар билан тўлди. Улар турли мамлакатлардан келган элчилар, уламо ва фузало, шахзодалар, аркони давлат ва ҳазрат соҳибкироннинг хотинлари учун тикилганди. Тўю томошалар уч кеча-кундуз давом этди. Биринчи куни тумонат одам олдидан Ҳиндистондан олиб келинган ўлжалар намойиш этилди. Филбонлар ўша узок мамлакатдан олиб келинган бир юз йигирма нафар филни ҳам ҳаммининг назаридан ўтказишди. Ўлжалар орасида Султон Маҳмудхон хазинасидан олинган беҳисоб кимматбаҳо дуру жавоҳирлар ҳаммининг

кўзини куйдирди. Ҳазрат соҳибкирон шу ерда Ҳиндистонга жўнаб кетаётганда бегимга айтган бир гапи эсига тушди. У ўшанда суюкли хотинига «Сизга Ҳиндистондин нима олиб келай?»,— деб сўраган эди. Сароймулк хоним бўлса, ҳаммага кўз-кўз қилинаётган ўлжаларга безътибор ўлтирарди. Бошқа хотинлар бўлса улардан кўз узолмасдилар. Айниқса, Чўлпон Малик.

Ҳазрат соҳибкирон намоёиш тепасида турган хазинадорни чакиртирди ва унинг қулоғига бир нималарни шивирлади. Хазинадор бош ирғаб унга «хўп» деди ва ўлжалар жам қилинган ерга қараб чопиб кетди. Хиёл ўтмай, дуру жавоҳирлар билан лиммо-лим сандуклардан тўққизтасини хизматкорларга кўтартириб подшоҳ ва хотинлари ўлтирган тўтрбурчаклик ўн иккита сирланган устунларга ўрнатилган куббалик айвонга олиб келиб, хотинларнинг олдига қатор қилиб қўйди. Бу уларга аталган тухфа эди. Ҳамма ўз улушини олди, лекин Сароймулк хоним ҳеч нима олмади ва ҳатто сандукка киё ҳам бокмади. Шундан кейин хазинадор ҳазрат соҳибкироннинг ишорати билан, фил суюғидан нақшдор қилиб ишланган олтин қутичани олиб келиб унинг олдига қўйдида, қутининг қопқоғини кўтариб Сароймулк хонимга таъзим қилди. Қутичанинг қопқоғи кўтарилиши билан офтоб нуридан ҳам кучлироқ бир нур таралди. Қутичанинг ичидаги нарса мамлакатнинг бир йиллик хирожи қимматида бўлган ўн икки мисқол вазндаги руммоний лаъл тоши экан. Афсуски, бегим қутичага ҳам эътибор қилмадилар. Ҳазрат соҳибкирон ҳайрон бўлди: «Кизик? Нима, совға ёқмадиму? Ё бўлмаса бунинг бошқа сабаби борму!» Охири чидамади ва ундан охиста сўради:

— Бегим, нима, совғамиз Сизга маъқул бўлмадиму?

— Йўқ, аксинча, ҳазратим. Совғангиз бебаҳо. Қуллук.

— Унда нега аларнинг биронтасини қабул қилмадингиз?

— Нега ундай дейсиз, ҳазратим. Совғангизни аллақачонлар қабул қилганмиз.

— Қани?

— Мана!— Сароймулк хоним кўлини ҳазрат соҳибкироннинг елкасига ташлади.

Сароймулк хонимнинг зукқолиги ҳаммани лол қолдирди. Шу ерда ўтирган хотинлар, чухралар, хизматкорларни ҳам, ҳазрат соҳибкироннинг ўзини ҳам.

Ўша ойнинг 22-сида, сешанба куни (1399 йил 29 апрел) Амир Темур шаҳарга кўчиб ўтдилар. Тўғри бориб Қусам ибн Аббоснинг муборак қабрини зиёрат қилдилар, ундан

Ўтиб Туман оғонинг хонақосига бориб тушдилар ва ўша муборак манзилда тунаб қолдилар. Эртаси куни шундайгина қалъа девори ёнида, Сиёб ариғи бўйида жойлашган Боғи чинорга бориб, ўзининг Накши жаҳон аталувчи қасриги тушди. Шу ерда хазрат соҳибқирон Хиндистон фатҳи шарафига Самарқанди фирдавсмонанднинг қоқ ўртасида шу оқила хотинига атаб, бир олий масжид бино қилишга қарор берди. Шу мақсадда муборак рамазон ойининг 4-куни (1399 йил 10 май) мохир муҳандислар, чапақтаст меъморлар ва кўли гул усталарни чиқариб, уларга олий иморатнинг тарҳини чизишни топширди. Қурилишга маъсул саркорлар тайинлади. Саркорларга бир-икки кун ичида сангтарошлар, нажжорлар, фишт терувчилар, ганчкор ва гилкор усталарни жамлаш вазифаси юкланди. Қурилишга беш юз сангтарош тўпланди, яна беш юз киши тоққа тош кўчириш юмушига жўнатилди. Тоғдан тош ташиш учун тўксон беш нафар тоғ шукуҳли филлар ажратилди. Масжид ҳар бирининг баландлиги етти газдан бўлган 480 тош устун асосида қуриладиган, пешток ва деворлари ташқарисидан ҳам, ичкарисидан ҳам, мармар тош билан қопланадиган бўлди. Саҳнига мармар супа ва бўстон қурилиши режалаштирилди.

Бир ҳафтадан кейин қурилиш ишлари бошланиб кетди. Шарафиддин Али Яздий ва Фиёсиддин Алиларнинг маълумотларига қараганда, ушбу масжид қурилишига шахсан соҳибқироннинг ўзлари бош бўлган. То қурилиш поёнига етгунча ўша қурилиш қаршисида жойлашган Туман оғонинг хонақосида турган.

Масжид қурилиши бошланган кунлари яна бир хурсандчилик бўлди. Кўп вақтдан бери Жете билан Туркистон ҳудудини муҳофаза қилиб турган амирзода Муҳаммад Султон Самарқандга эсон-омон қайтиб келди. Хазрат соҳибқирон нури дийдаси, салтанат боғининг умидли ниҳолини соғу саломат кўриб, чанқок кўнгли таскин топди.

ИРОҚИ АРАБ ВА ШОМНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Айни ўша кунлари, пойтахт Самаркандда жомеъ мас-жидининг қурилиши жадал олиб борилаётган бир пайт-да, Озарбайжон тарафдан бир-биридан нохуш хабарлар кела бошлади. Бағдодни идора қилиб ўлтирган Султон Аҳмад жалойир билан Илончикда ҳукмфармо бўлиб турган иниси Султон Тохирлар Гуржистон подшоси Гургенхон Жонибек билан тил бириктириб исён кўтарибдилар. Исёнчиларга Авникда турган Саид Али Шакий ҳам кўшилиб кетибди. Султон Аҳмад жалойир, Султон Тохир, Саид Али Шакий ва гуржийлар Озарбайжон кишлокларини ўхтин-ўхтин босиб талай бошлаганлар. Кўп ўтмай, улар Табриз остоналарида пайдо бўлибдилар ва унга қарашли кишлоғу овулларни беармон ғорат қилиб, мусулмонларнинг уйларига ўт қўйибдилар. Амирзода Абубакр, амирлардан Султон Санжар, Хожи Абдулла, Мухаммад Кирговун ва Шоҳ Мухаммад тавочи бошчилигида уларнинг дафи учун Султониядан жўнатилган кўшин бу ишнинг уддасидан чиқолмади. Аксинча, мағлуб бўлиб қайтди.

Хўш, Мироншоҳ-чи? У нима қилиб ўлтирибди? Ахир, унга Ироқ ва Озарбайжонни муҳофаза қилиш топширилмадиму?! Нечун бунга йўл қўйди? Ҳазрат соҳибкирон Ҳиндистон сафаридан қайтишда амирзода Мироншоҳ Хой теваарагида шикор қилаётиб, отдан йиқилгани ва мияси каттик чайқалиб, уч кеча-кундуз эс-хушига келолмай ва туз татимай ўсалланиб ётганини эшитган эди. Умуман, амирзода Мироншоҳ кейинги пайтларда тамом ўзгариб кетди: каттик ичадиган, теваарак-атрофига лаганбардор ва бузуки одамларни тўплаб олиб, айшу ишратга муккасидан кетди, давлат ва салтанат ишларига кам эътимодли бўлиб қолди. Бундан уч-тўрт йил муқаддам эса у тамоман бошқача одам эди. Давлат, раият ва лашқар ишлари билан мунтазам машгул бўларди ва ҳатто узок Фарангистон билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиб, хайрли ишга кўл урганди. Ҳазрат соҳибкирон Султонияга фарангларнинг архиепископ Иоанн, Пайо де Сато Майор, Эрнан Санчес де Паласуэлос каби элчилари келиб-кетиб турганларини эшитиб ўғлидан кўп хурсанд бўлганди. «Хайрият, Мироншоҳ мирзо салтанатимизнинг шавкатиши орттиришда саяъ-ҳаракат кўрсататурғонга ўхшайдур», деб ич-ичидан суюлганди, у ўшанда. Энди-чи? Афсусу надоматлар бўлсинким, амирзода Мироншоҳни энди ҳеч таниб бўлмайдиган бўлиб кетибди. Табриз ва Султониядан келиб турган хабарларга қараганда, у хазинанинг

эшикларини катта очиб қўйиб, уни лашкар ва амирларга талатганмиш. Баъзида бозор-ўчарга чиқиб, дўкандордан ўзига ёккан молни акчасини тўламай олиб кетар экан. Баъзи пайтларда мутасадди одамларни чакиртириб, бирон иморат куришни буюрар, эртасига эса бус-бутун иморатни буздириб ташлатар экан.

Ха, у Султонияга келгач, отасининг хазинасини яқин кишиларига таксимлаб берди. Бу ишлари ўзидан сахий сифатида ном-нишон қолдириш учун килди. Амирзода бошқа бир қанча ишларга ҳам қўл урди. Бир пайт тамом лашкарни жамлаб бесабаб Бағдод устига от сурди, Табризда исёндан дарак топиб кози калон ва ўзининг гумашталарини тигдан ўтказди. Ўша йилнинг (1399 йилнинг) ёзида Саид Али Шакийдан гумон қилиб, унга қарши қўшин тортди ва вилоятини ғорат килди. Ва хатто, кунлардан бир куни ҳарами мухтарамаси Хонзода бегимга тухмат килди ва уни беҳуда ҳақоратлади. Бегим койиб, далил-исбот талаб этганда, уни каттиқ калтаклади. Бу бир-икки бўлмади, балки тез-тез такрор бўлиб турди. Амирзода хатто ҳеч қандай далил-исботсиз хотинини вазири Давлатхўжа иноққа ўйнаш килди. Хонзода бегим ҳаммасига: беҳуда ҳақоратларга ҳам, сабабсиз калтакла-нишларга ҳам чидади-ю, аммо тухматни кўтаролмади. Охири, бошини олиб Султониядан кетиб қолди ва Самарқандга келиб, ҳамма гапни хазрат соҳибкиронга бирма-бир айтиб берди.

Амир Темур ўғлининг қилмишларидан дарғазаб бўлди ва шахсан ўзи бориб, Ирок ва Озарбайжонда тартиб ўрнатишга аҳд-паймон килди.

Ва яна айнан ўша кунлари Шомдан ҳам нохуш хабар олинди. Миср султони Сайфиддин Баркук катта қўшин билан Шомга отланибди. Ваҳолангки, Шомнинг ўзида ҳам вазият яхши эмас эди. Бу ерда Амир Темурга қарши кучлар ғимирлаб қолишганди. Балким Сайфиддин Баркукнинг юриши билан мана шу тескаричи кучлар ўртасида бирон алоқа бордир? Бу худо хоҳласа яқин орада маълум бўлиб қолади, албатта. Лекин содир бўлган вазиятни эътибордан четда қолдириб бўлмасди. Буёқда Рум қайсари ҳам қилич қайраб турибди. У ҳам алланималарни режалаб ўлтирибди.

Демак, яна уруш-таллошлар бўлади, қон тўкилади. Ахир катта ва хавф-хатарларга тўла Ҳиндистон юришидан қайтганига тўрт ой ҳам бўлганича йўқ-ку. Самарқандда бошлаб қўйган курилишларни охирига етказиш, Шаҳрисабзни қайта куриш хусусида режалаб қўйган

ишлар нима бўлади? Унга умр етармикин, бу аҳволда? Бу факат яратган эгамнинг ўзига аён. Шулар баҳонайи сабаб бўлиб Озарбайжон юришига ҳозирлик кўришга мажбур бўлди у. Теварак-атрофга, барча вилоят ва ўлкаларга лашкар йиғиб келиш учун тавочи ва жарчилар юборди, амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Жаҳонмалик ва Пирмуҳаммад Пўлодларни туманлари билан Хиротга, амирзода Шоҳрухнинг ихтиёрига жўнатди. «Шаҳзода бирлан кўшилиб Озарбайжон сафарига ҳозирлик кўрингиз!» — деб буюрди уларга. Тилга олинган амирларнинг кетидан тумани билан амир Сулаймоншоҳ ҳам Хуросонга жўнаб кетди.

Амирзода Шоҳрух юкорида номлари зикр этилган амирлар етиб келишлари ҳамоно, Хуросоннинг тамом лашкарини йиғди ва Бастом — Домғон йўли билан Озарбайжон сари йўл олиб, Жожирмда лашкаргоҳ курди. Шу ерда ҳазрат соҳибкироннинг чопари Таваккал карқара етиб келиб, Мовароуннаҳр билан Туркистон кўшинлари Жайхунни кечиб ўтганликларини хабар килди. Шу билан бирга ҳазрат соҳибкироннинг «Шоҳрух кўшини билан Шайхун орқали Астробод ва Сорига караб йўл олсун!» — деган буйруғини ҳам етказди. Хумоюн ўрду эса Мовароуннаҳр ва Туркистон лашкари билан Бастом ва Домғон йўли билан ҳаракат қиладиган бўлди. Амирзода Шоҳрух буйруқка биноан, кўшинларни Шайхун йўлига бурди. Лекин бу йўл беҳад машаққатли ва ноқулай экан. Муҳими, унинг теварак-атрофида ўтлов ва яйловлар йўқ эди. Шунингдек, сув ҳам. Окибатда одамлар қийналди. Чорпонинг бир қисми эса ўтсизлик ва сувсизликдан нобуд бўлди. Шу тарика амирзода Шоҳрух, амир Сулаймоншоҳ, Шайх Али баҳодир ва бошқалар не-не азоб билан Фирузкўхга етиб олдилар.

Ҳазрат соҳибкирон юриш олдидан амирзода Муҳаммад Султонни Самарканд ва Туронзамин забтига, Умаршайх мирзонинг ўғли — амирзода Искандарни Андижон билан Фарғонага тайинлади. Улуғ амирлардан Бердибек, Сорбуғо, Ҳожи Сайфиддин, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Сиддик баҳодир, Тобон баҳодир, Аргуншоҳ ахтачи, Илёсхўжа, Шайх Али баҳодирлар Мовароуннаҳр, Туркистон ва Фарғона сарҳадлари муҳофазасига тайинландилар.

Шундай қилиб, тарихга Ирок, Озарбайжон ва Шом устига қилинган етти йиллик уруш номи билан қирган бу катта ҳарбий тадбир хижрий 802 йилнинг 8-муҳаррамида (1399 йилнинг 10 сентябрда) бошланди. 1404 йилгача

давом этган урушда Ироқи араб билан Шом узил-кесил бўйсундирилди. Туркия султони Боязид Йилдирим Анкара остонасида тор-мор келтирилди.

* * *

Зафар туғли лашкар Жайхундан ўтгандан кейин Балхнинг Хиндувон марғузориغا келиб кўнди. Ҳазрат соҳибкирон, хорик одатига кўра, ўша куни ва эртаси нонуштага қадар Балхда ўтган азиз-авлиёлардан хожа Уккоша, Султон Аҳмад Ҳазравия, Фазл Аёз, Сўфён Сурийларнинг хайр асарлик мазорларини зиёрат қилди, у ернинг шайхлари, хофизлари ва жорубкашларига садакалар улашди. Шу ерда Балх доруғаси Ёдгор барлос Ҳазрат соҳибкирон ва улуғ амирлар шарафига катта зиёфат ўтказди, уларнинг ҳар бирига муносиб пешкашлар тортди. Сарик қамишга етганларида Хиротдан Милкат оғо, Гавҳаршод бегим ва Шоҳрух мирзонинг фарзандлари келиб Ҳазрат соҳибкиронни зиёрат қилдилар. У шу ерда Милкат оғонинг бир яшар фарзанди амирзода Суюрғотмишни келинининг кўлидан олиб, ўзининг қутли назаридан кечирди ва шахзодани дуо қилди.

Хумоюн мавкаб Сарик қамишда бир кун ҳордик чиқаргач, у ердан кўчиб яна йўлга тушди. Бир неча марҳала йўл босганларидан кейин Ҳазрат Аҳмад Жомнинг табаррук манзилгоҳига бориб тўхтади. Шу ерда чапдаст суворийлардан бир кўшинни амирзода Рустам бошчилигида Форс тарафга жўнатди ва «оғонинг амирзода Пирмуҳаммад бирлан иттифок бўлиб Бағдод устига от суринглар!», деб буюрди. Амир Суюнчак баҳодирни ҳам, икки минг сара отлик аскар билан, унга кўшди.

Олий ўрду билан Шоҳрух баҳодирнинг кўшинлари Мозандоронда бир-бирига кўшилдилар.

Амирзода Мироншоҳ Ҳазрат соҳибкироннинг Мозандоронга келиб тушгани хабарини олиб келганларида Табриз ёнидаги Қумтепа марғузорида гумашталари билан айшишрат суриб ётган эди. У қарийб икки ҳафтадан бери шу ерда эди. У ҳатто отасининг дарагини Табризга келиб тушган амир Сулаймоншоҳдан эшитди. Эшитган ҳамона кўркканидан бир зумда кайфи таркаб, ҳушёр тортда ва шу захотиёқ яқинларини олиб, совға-салом билан отасининг истиқболига отланди. Мироншоҳ келганда, хумоюн ўрду Рай ва Шаҳриёрдан ўтиб қолганди. Ҳазрат соҳибкирон ўша куни уни қабул қилмади. Иккинчи куни кўп уринишлардан кейин иниси амирзода Шоҳрух ва улуғ

амирлардан Шохмаликнинг воситачилигида зўрға қабул шарафига эришди. Ҳазрат соҳибкирон у билан совуккина сўрашди, лекин ўзининг аҳволини ҳам, аҳли оиласини ҳам суриштирмади. Бу — унга маълум эди. Келтирган пешкашларини ҳам олмади. Ўзини эса шу заҳотиёк бандга олдириб, тўксабонинг ихтиёрига топширди. Бир-икки кун шу алфозда кун кечиргандан кейин Мироншоҳнинг кўзи ялт этиб очилди, қилиб қўйган ишларидан пушаймон бўлди. Аммо бунинг энди фойдаси йўқ. Нафс қўйига тушиб шу кунларга қолди у. Бир тўда ўзига ўхшаганларга эргашиб, мана энди отанинг назаридан қолиб турибди...

Қўп одам ўртага тушди, лекин ҳазрат соҳибкирон барибир Мироншоҳ мирзонинг гунохидан ўтмади. Аксинча, унинг девонини тафтиш қилдирди. Ҳар бир кадамини текширтди. Бу ўта муҳим юмуш Темурхўжа Окбуго билан Жалол ул-исломга топширилди. Улар Табризга келганлари ҳамано Мироншоҳнинг барча яқинларини бандга олдирилди ва девонхонадаги дафтарларни талаб қилиб олиб, синчковлик билан текширувдан ўтказиб, қўп камоматлар борлигини аниқладилар. Шаҳзодани айшу ишратга майл этиб, мамлакатни жар ёқасига олиб келган мансабдорлар ҳам каттик текширувдан ўтказилдилар. Уларнинг барчаси ҳазрат соҳибкироннинг амри билан дорга осилди. Ва ҳатто шаҳзода мажлисларига оро киргизган назму наср ва жидда ҳазл илмида ягонаий замон ҳисобланган мавлоно Қўхистоний, моҳир созанда-лардан устод Қутбиддин Нойий. Ҳабиб Удий ва гўянда-лардан Абдулмўминлар ҳам дорга тортилдилар. Шаҳзода Мироншоҳ эса пойтахт халқи олдида сазойи қилинди. Сўнг ҳокимият ва қўшиндан маҳрум этилди. Улус унинг ўғли Абубакр мирзонинг ишон-ихтиёрига топширилди.

Амир Темур Султонияда қўп тўхтамади. Қелиб тушганининг эртасигаёқ у ердан кўчди ва Қора дара, Ардабил йўли билан Қорабоққа қараб юзланди. Эртаси куни кечга бориб Аракс дарёси бўйига қелиб тушди. Индинига эрта билан барвақт кемаларни бир-бирига боғлаб қўприк ясаб, эсон-омон дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олди ва Қорабоғи Арронга қелиб қўнди. Қуз охирлаб қолгани учун шу ерда кишлашга қарор қилинди ва олий ўрду Умар Тобоннинг асл юрти Кўтуркентда чодир тикди. Бундан сал юқорироқда Шаки ҳокими Саид Али орлотнинг гуржийлар билан бирикиб Илончик қалъасида қилган номуносиб ишлари ҳақида гапирилган эди. Ўша Саид Алининг ўғли Маҳмуд Али отасининг қилмишидан юзи шувит бўлиб, Ширвон ҳокими Шайх Иброҳимнинг хузурига қочиб

борди. Шайх Иброҳим унинг узрини қабул қилди, сўнг юпатиб, овунтириб, ҳазрат соҳибкироннинг ҳузурига етаклаб борди. Амир Темур Саид Али Шакийнинг ўғлини отаси деб қоймади, аксинча бошини силади ва отасининг макомини унга инъом этди. Ҳа, ҳазрат соҳибкироннинг хорик одати шунақа эди. У кўпинча, узр сўраб келганнинг гуноҳидан ўтарди, ҳеч вақт ота учун болани жазога тортмасди.

Хумоюн ўрду Қорабоғда кишлаб турган пайтда хабаргирлар улкан давлатнинг барча вилоятларидан ва теvarак-атроф юртлардан ҳар турли хабарлар олиб келишди. Уларнинг мулойими ва хурсанд бўладиганлари ҳам бор эди, ташвишга сабаб бўладиганлари ҳам йўқ эмас эди. Изтироб ва ташвишли хабар Андижондан олинди. Унда амирзода Искандар ва Андижон бекларининг ўша йили Мўғулистон устига қилган ҳарбий юриши тафсилоти келтирилган эди. Бунга Хизрхўжахоннинг вафоти ва ўшандан кейин Мўғулистонда бошланиб кетган ўзаро феодал курашлар баҳонайи сабаб бўлган эди. Шахзода Искандар юз берган бу аҳволни ғанимат билиб, Андижон лашкарини жамлаган ва амирлардан Пирмуҳаммад, Тогой Буго барлос, Нурак барлос, Баён Темур Бекчик, Пир Хожи, Баҳмон Жониқурбонийнинг ўғли Шерматлар билан бирга Мўғулистон устига юриш бошлаган. Ўша пайтда Мўғулистон ҳудудида Амир Темурнинг улуғ амирларидан Бердибек, Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос, Додмалик барлос, Сиддик тобонлар ўтиришган эди. Шунинг учун ҳам Жете тарафдан Фарғона ва Туркистон учун айтарли хавф-хатар йўқдай эди. Ҳазрат соҳибкирон амирзода Искандарнинг қилмишидан мамнун бўлмади. Аксинча...

Ўшанда Андижон лашкари Мўғулистонга Ўш — Олой — Эргаштом орқали бостириб кирди. Жетеликлар зулмидан тоқати-тоқ бўлган Қошғар халқи қон-қариндош андижонликларни шоду хуррамлик билан кутиб олдилар. Ва ҳатто ўша сарҳаднинг кўпчилик амирлари андижонликларнинг тарафига ўтиб кетдилар. Натижада амирзода Искандар ва Андижон амирлари жиддий қаршиликка дуч келмай, Қошғар шаҳрини эгалладилар, сўнг бориб Еркентни босдилар, ундан ўтиб Сарик камиш, Қолпин, Олакўл, Екўрғон, Чаҳортоқ, Қиюк боғни ҳам қўлга киритдилар. Уч ноҳиясига етганларида унинг айрим одамлари андижонликларга эл бўлдилар, бошқалари буни истамай қочиб кетдилар. Уч шаҳрининг бир-бири билан ер ости йўллари орқали туташган учта мустаҳкам қалъаси

бор эди. Бу қалъалар қирк кун давом этган оғир қамал жангларида кейин олинди. Бу галаба арзонга тушмади, албатта. Катта қурбонлар эвазига бўлди. Шаҳар иш-ғол қилингандан кейин амирзода Искандар ва унинг беқлари лашқарни Оксуга қараб етакладилар. У ердан Бой ва Қавсан тарафларга чопғун уюштириб, катта ўлжалик бўлдилар. Ўлжалар орасида Хизрхўжахоннинг ҳарамни мухтарамаси Ҳожи Мулк оғо билан ифғат пардасида ўлтирган кизи Синан Мулк ҳам бор эдилар. Ўшанда Торим ҳам чопғун қилинди.

Лекин Амирзода Искандар юришни давом эттиролмади. Ҳазрат соҳибқироннинг норозилик ва итоб руҳида ёзган мактуби уни бу йўлдан қайтарди. Амирзода кишни Хўтанда ўтказиб, баҳорда Андижонга қайтди. Бирок, ўзбошимча шахзода жазосиз қолмади. Кўп вақт ўтмай, у Андижон теварагида жойлашган Умаршайх мирзонинг Гулистон отлиғ боғида истироҳат қилиб ётганда, амирзода Муҳаммад Султоннинг одамлари тарафидан хибсга олиниб, Самарқандга келтирилди. Тафтиш ва текширувлардан кейин шахзода Искандарнинг оталиғи амир Баён Темур Бекчик ва бошқа йигирма олти амир гуноҳкор деб топилиб қатл этилдилар. Амирзода эса афв этилиб, ҳазрат соҳибқироннинг ҳузурига жўнатилди. Бу хунрезликда амирзода Искандар асосий айбдор эмасди. Чунки у энди ўн бешга етганди. Бу ишни оталиғи ва амирларнинг гапи билан қилган.

Ўша кишлов (802) 1399-1400 й.) пайтида Амир Темур Илончик воқеасига алоқадор бўлган, яъни у йўқлигида Шаки ҳокими Саид Али орлот билан бирикиб, Озарбайжонни хонавайрон этган гуржийларни жазолашга қарор қилди. Улар ўша вақт Хумшо дарасини қароргоҳ қилиб ётган эдилар. Совуқ ва тинимсиз қор ёғиб туришига қарамай, уларнинг устига юриш уюштирилди. Ҳар ўн сипоҳийдан учта чапдасти ажратиб олиниб, ўн кунлик озик-овқат билан таъмин этилдилар. Лекин юриш бир ойга чўзилди. Юришни ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошқарди...

Қорабоққа қайтиб келингандан кейин Илончикда бўлиб ўтган воқеалар тафтиш қилинди, чунки Хумшо дарасига қилинган юриш пайтида яна кўп нарсалар ойдинлашган эди. Хусусан амирзода Мироншоҳнинг амирларидан Ҳожи Абдулла Аббос, Муҳаммад Қазаған чўби ясоққа ҳукм этилдилар, Ямин Ҳамза бўлса шармандаларча жанг майдонини ташлаб қочгани учун ясоққа етказилди. Бошқаларига, содир этган жиноятига қараб, 50 дан 300 бошгача от жарима солинди. Бурхон ўғлон

билан ўгли ўша Илончикда ҳам уруш майдонини ташлаб кочган эканлар, бу сафар жарималари афв этилмади ва улар ҳам ясоққа етказилдилар.

Шу пайт Шероздан ҳам нохуш хабар олинди. Ҳазрат соҳибқироннинг амри билан Ироқи арабга қараб йўлга чиққан амирзода Пирмуҳаммад бир гуруҳ фитначиларнинг ифвосига учиб, Зарқўлдан ўтганда бетоблигини баҳона қилган ва йўлдан Шерозга қайтиб кетган экан. Ҳазрат соҳибқирон бундан хабар топгач, ундан норози бўлди ва тафтиш қилиш, айбдор кишиларни жазога тортиш учун амир Оллоҳодни Шерозга жўнатди. Амирзода Пирмуҳаммад хибсга олинди, Қорабоққа жўнатилди. Муфсидлардан бир гуруҳи: мавлоно Муҳаммад Халифа, Саид жарроҳ, Рустам Хуросоний шу ернинг ўзида ясоққа етказилдилар. Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар қўл-оёғи кишанланиб Қорабоққа жўнатилди. Амирзода Пирмуҳаммад девони яргуда сўроқ қилиниб, чўби ясоққа ҳукм этилди, Муборақхўжа, Муҳиб шарбатдор ва шайхзода Мазидлар ҳам ясоққа тортилдилар.

Киш охирлаб қолгач, 803 йил аввали (1400 йил 22 август)да Қорабоғда қурултой чакирилди. Унда битта масала — Султон Аҳмад жалойир ва Саид Али Шакий билан иттифок тузиб, ўтган йили Озарбайжонни қон қақшатган гуржийларга қарши юриш масаласи кўрилди. Бунга ҳеч ким эътироз билдирмади, аксинча... Эртаси куни кўшинлар катта кўриқдан ўтказилдилар, ҳар бир сипоҳийга уқулқа ва олти ойлик маоши олдиндан берилди. Орадан уч кун ўтгач, кўшинлар белгиланган режа бўйича ҳаракатга келдилар. Ун кунлик йўлдан кейин зафар асар лашкар Бардаа саҳросига келиб қўнди. Шу ерда Арзинжон ноиби Таҳамтан лашкар ва муносиб пешкашлар билан келиб ҳазрат соҳибқиронга қўшилди. Таҳамтанга ҳам муносиб иззат-ҳурмат кўрсатилди ва қайтишига ижозат берилди. Амир Темур у билан хайр-хўшлашиб, унга «Арзинжон сарҳадини Рум тарафдин муҳофаза қилишда бир дақиқа ҳам хушёрлик қўлдан берилмасун», — деб қайта-қайта уқтирди.

Шундан сўнг нусрат шиор лашкар у ердан кўчиб, Гуржистонга қараб йўл олди, лекин мақсад уни босиш ёки ғорат қилиш эмас, балки Гургенхон Жонибекни сулҳга мажбур этиш ва қочиб бориб унинг ҳузурда паноҳ топган эски ғанимлар, хусусан, Султон Аҳмад жалойирнинг ўгли амирзода Тоҳирни қўлга олиб жазолаш эди. Бироқ Гургенхон сулҳга кўнмади. Аксинча, ҳазрат соҳибқи-

роннинг элчисини ҳақорат қилиб қувиб юборди. Иккинчи марта юборилган элчини ҳам шу куйга солди. «Э, аттанг, беҳуда қон тўкилатурғон бўлди. Энг даҳшатлиси халқ талонга қолди», — деди ҳазрат соҳибқирон элчининг ахборотини эшитгандан кейин. Беҳисоб лашкар бировнинг юртига бостириб кирса ва яна унинг халқи ғайридин бўлса, қутурган дарёдай мавжланган лашкарни қандай қилиб ҳам жиловлаб бўлади? Ҳазрат соҳибқирон шундан чўчиди. Ва ҳатто Тифлисга ҳужум қилишдан аввал «қора халққа, агар у бизга қарши қурол кўтармаган бўлса, зиён-заҳмат етказилмасун! Мусулмонликни қабул қилғонларга жони омон бахшида этилсун!» — деган вожиб ул-изён буйруқ берилди. Лекин, афсуски, қутурган лашкарни тийиб бўлмади. Бу ерда ҳам худди Ҳиндистондагидай аҳвол содир бўлди. Амир Темур бундайларга нисбатан аёвсиз чора кўришдан ўзга чораси қолмади. Лекин барибир халққа жабр етди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух бошлиқ Хуросон лашкарини Тифлисте қолдириб, ўзи осмонлар тоғларга қочиб қутулган Гургенхоннинг орқасидан тушди ва Макрон даштидан ўтиб, у яширинган дара сари йўл олди. Аммо уруш бўлмади. Гургенхон Жонибек ҳумоюн ўрдуга ўзи келиб таслим бўлди. Ҳазрат соҳибқирон бошда уни қабул қилмади. Эртаси ўтиб-индинига Гургенхон Ширвоншоҳ Шайх Иброҳимнинг воситачилигида унинг қабулига мушарраф бўлди. Ҳазрат соҳибқирон унинг гуноҳларидан бу сафар ҳам ўтди. Лекин гуржийларнинг бир қисми бўйин товлаб Зарият қалъасига яшириндилар. Бу қалъа баланд бир тоғ тепасида жойдашган бўлиб, унга арқонли нарвон воситасида чиқдилар. Шу ерда амирлардан баъзилари тоққа чиқишнинг яна бир воситасини ўйлаб топдилар. Улар аскарини сандукларга ўтқизиб, арқон билан тортиб чиқариб олдилар. Қалъа етти кун давом этган жангдан кейин ишғол этилди.

Шу пайт гуржийларнинг яна бир бошлиғи Сванетия (Сванетти)да турганлиги маълум бўлди. Лекин у очик жанг қилиш ниятидан қайтди ва тадбир ишлатиб, киргин ва талонлардан қутулиб қолди. Султон Аҳмад жалойирнинг ўғли шахзода Тоҳирни эса отаси ҳузурига Румга қочириб юборди. Унинг яна бир боласи Исмоилни эса тутиб Олий ўрдуга жўнатди. Шу билан бирга бундан буён қанда қилмай божу хирож тўлаб туришга ваъда берди. Ҳазрат соҳибқирон Сванетия ҳокимининг ҳам, Исмоилнинг ҳам гуноҳидан ўтди.

Сўнгра Амир Темур қоракалконлик диёри устига юриш қилди ва калъаларини вайрон этиб, угрук турган Манкўлга қайтди. Шу ерда Фарасгерд деган ерда гуржийларнинг бир гурухи куч йиғаётгани ҳақида хабар олинди. Амир Темур уларга қарши Шайх Нуриддин бошчилигида кўшин юборди. Хуллас, беш кун ичида гуржийларнинг яна етти калъаси фатх этилди.

Шундан кейин барча кўшинлар Манкўлга тўпландилар ва эришилган ғалаба шарафига катта тўю томошалар қилинди. Мана шу тўю томошалар асносида фарангларнинг элчиси авлиё Никола келди. Хиёл ўтмай, Рум қайсари Султон Боязидхоннинг ҳам элчиси келганидан хабар бердилар. Ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмаси билан элчилар алоҳида-алоҳида чодирларга жойлаштирилиб, уларга керагича ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Эртаси кун, нонуштадан кейин, элчилар бирин-кетин қабул қилинди-лар. Амир Темур олдин Рум қайсарининг элчиси Муродбекни қабул қилди. Элчи султоннинг совға-саломи ва мактубини ҳазрат соҳибкиронга топширди. Элчига ўз қароргоҳига қайтишига жавоб берилгандан кейин вазири аъзам билан қолиб, Боязидхон мактубининг мазмуни ила танишдилар. Унда қайсари Рум катта ва енгилмас кўшини, бепоён мамлакати ва битмас-туганмас бойлиги борлиги билан мақтанибди. Хусусан, «биз қисқа бир фурсат ичида Ойдин, Мунташир, Гармиён, Қарамон вилоятларини ўзимизга тобеъ этиб олдик, Сивос билан Халабга қарашли Малатияни ҳам олдик ва у вилоятларни фарзанди аржумандимиз Мустафога инъом этдик. Ҳозирда жаҳонга довруғ солгон зафар шиор лашкаримиз Фарангистондин тўрт ойлик йўл берида турибдурлар. Иншооллох, ул юртлар ҳам тез орада бизнинг тасхир илгимизга киргай»,— деган гаплар бор эди мактубда. Қайсар яна кўп мамлакатларни унинг хазинасига божу хирож юбориб турганларига ишорат этиб, таъмағирлик ҳам қилибди.

— Ҳа, иштаҳаси чакки эрмас бу Боязидхоннинг,— деб гап бошлади ҳазрат соҳибкирон.

— Сиз ҳар қачонгидай ҳақсиз, аълоҳазрат,— деди кўл қовуштириб вазири аъзам.

Амир Темур сўзида давом этди:

— Биз жанобдин ер-сув ҳам сўрағон эрмасмиз, божу хирож ҳам талаб қилғонимиз йўқ. Фақат бир нарсани илтимос қилдик, Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманга ўхшаш фитначи ва йўлтўсарларни қўллаб-қувватламаслигини сўрадик, ҳолос. Бир отанинг фарзандимиз, бирга бўлайлик, деб айтдик. Ул жаноб

сўзимизга кулоқ осмади. Мана, окибати нима бўлди? Фитначилар гайридин гуржийлар бирлан иттифок тузиб, Озарбайжонни таладилар. Биз аларни жазолаш учун юртларига боскин қилишга мажбур бўлдик. Кўп кон тўкилди. Эл ғорату тарожга қолди.

— Шундай, таксир,— вазири аъзам кўл қовуштириб унинг гапларини маъқуллади.

Амир Темур ўртага тушган киска сукутдан кейин яна давом этди:

— Ва яна қандайдур божу хирожга шаъма килаётир у. Кўл мамлакатлар уни ўз ихтиёри бирлан тўлаб турғон эрмиш. «Сен ҳам шундай қил!» демокчи чамаси. Иштаҳаси чакки эрмасга ўхшайдур ўша Боязидхоннинг.

— Шундай, олампадох,— вазири аъзам бошқа гап кўшгиси келмади, чунки бундай пайтда гапини бўлгани ёмон кўрарди, ҳазрат соҳибкирон.

— Шон-шавкат ва беҳисоб бойлик Боязидхоннинг димоғини шу қадар ишғол этибдурки, кўзи кўр, кулоғи қар бўлиб қолибдур. У энди ҳеч кимни менсимайдур, ўзидин бошқа шон-шавкат эгаларини назар-писанд қилмайдур. Уни бунга бир ҳисобда ҳақ-ҳуқуқи бор, чунки олти нафар фаранг давлати кучларини кўшиб келганларида ҳам аларни бир эрмас, икки бор дафъ этғон. Кўпдин бери Костилиё, Фарангистон, Инглистон, Сербие, Олмоние ва Византиё Боязидхондин кўрқуб, унга бас келатурғон иттифоқчилар кидирмоқдалар, вазири аъзам. Қуни кеча ҳузуримизга келғон фаранг элчиси ҳам шу мақсад бирлан келғон бўлса ажаб эрмас.

Шу ерда Амир Темур фаранглар элчиси авлие Николаони эслади ва вазири аъзамга қайсари Румга жавоб номасини ҳозирлашни буюриб, кетишига ижозат берди. Вазири аъзам чодирдан чикиб кетгандан кейин ҳазрат соҳибкирон бир неча вақт ўй-санога кетди, содир бўлган вазият хусусида бош қотирди. Қайсари Рум дўстлик ва ҳамкорлик эшикларини ёпган кўринади. Энди уни сулҳга кўндириб бўлармикин? Лекин, барибир, ҳаракат қилиб кўриш керак. Урушдан не фойда? Унинг олдини олиш даркор. Ҳа, унга йўл қўйиб бўлмайдур. Яна икки улуғ турк давлати ўртасида-я? Аксинча, улар дўстлашиши ва ҳамкорлик қилишлари зарур. Уруш бу икки давлат: тили бир, дину эътиқоди бир икки халққа яхшилик келтирмайди. Уруш ислом манфаатларига зиддир.

Амир Темурнинг ҳақлиги ўша куниек Фарангистон элчиси авлие Никола билан суҳбатлашгандаёқ маълум

бўлди. Подшоҳ Шарлнинг унга йўллаган мактуби мазмуни ҳам шундай эди. Фарангистон подшоси Боязидхонни бутун дунёга ҳукмдор бўлиш ниятида юрганликда айблаб, унинг фарангларнинг ҳам, мўмин-мусулмонларнинг ҳам душмани деб атабди ва ҳазрат соҳибқиронни унга қарши биргалашиб курашишга чақирибди. У мўмин-мусулмонга дўст бўлганда Онадўлидаги қон-қариндошларини қандай қилиб қўриқиб қолди?

Уша қуни кечкурун элчилар шарафига катта зиёфат берилиб, уларга ва подшоҳларига ҳазрат соҳибқироннинг муносиб совға-саломлари топширилди. Қўлларига жавоб мактублари тутқизилди. Қайтаётганларида эса Амир Темур уларга ўз элчиларини қўшди.

Ҳа, қайсари Рум билан ёвлашиб қолишнинг иккала тараф учун ҳам нафи йўқ эди. Буни ҳазрат соҳибқирон тушуниб турганди. Шунинг учун ҳам ёзиладиган мактуб мазмунига алоҳида эътибор берди. Уни муншийи хос мавлоно Шамсиддин оққа кўчирди. Мактуб умуман насихатомуз руҳда ёзилган бўлиб, айрим танбеҳ ва уқтиришларни ҳам ўз ичига олганди. Хусусан, унда мана бу гаплар бор эди: «Тангри таолонинг инояти бирлан рубъи маскун мамлакатларининг катта қисми бизнинг тасарруфимизга ўтмиш. Рўйи замин кенглиги зафар қарин лашкарларимизнинг жавлонгоҳига айланмиш. Олам султонлари, теваарак-атрофнинг олий қадар подшоҳлари бизга мутеъ ва мунъақид бўлдилар, жаҳон гарданкашлари олий остонамизга итоат бошини қўймишлар. Тоғу тошлар зафар туғли лашкаримизнинг бир ҳамласига ҳам тоб беролмадилар. Фарзи шулқим, бир-биримизга таарруз, зулму таъдини орттирмайлик, чунки ислом мамлақати эрурмиз. Жиход камарини белга боғлаб, ғайридинлар ва фаранглар устига биргалашиб лашкар тортайлик, мусулмон юртларининг қангли чикиб мўмин-мусулмонларга ҳалал етмасун, деб шу ерларда мақом тутиб ўлтурурмиз».

Амир Темурнинг ишнинг кўзини биладиган суҳандон элчилари ушбу номани олиб яшин тезлигида Румга равона бўлдилар. Қайсарга ҳазрат соҳибқироннинг ушбу мактубини топшириб, элчилик маросимини адо этдилар. Афсуски, қайсари Румнинг гурур ила тўла димоғига мутақабурлик моддаси маҳкам ўрнашиб олган экан, аввалги ғалабалари билан масту аласт бўлиб ғафлат уйқусида қолган экан, элчига ҳурмат-эҳтиром кўрсатмади. Аксинча, дағаллик ва доғулик қилди. У хусусан кўпчиликнинг олдида тап тортмай унга бундай деди: «Кўп вақтлардин бери у бирлан беллашим ва жанг қилиш орзусидамиз.

Унга қарши от суриб, катта лашкар бирлан юриш қилмоқчимиз. Агар у тургон еридин силжишга журъат этмаса, Табриз бирлан Султонияга ўзимиз боражакмиз. Ўшанда кўрурмиз, сипехр гардуни бизга, ё унга нени кўргузур эркан?»

Ха, ахвол мана шунақа. Лекин ёлғиз ўзи Султон Аҳмад жалойир, Қора Юсуф туркман, уларнинг иттифокчилари бўлмиш гуржийлару қайсари Румга қарши бир вақтда кураша олармикин? Яна бошқа бир тарафда Миср султони ҳам қилич қайраб турибди. Бундай шароитда Боязидхоннинг қизиққонлигига учмаслик керак. Аксинча, унинг билан иттифок риштасини мустаҳкамлаш жоиз. Асосий зарбани эса Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф туркманларга ўхшаш муфсид ва бузукиларга қарши бериш зарур. Ўз навбатида қайсар яқинда ўзига қаратиб олган Сивосни эгаллаш ва унинг мустаҳкам иншоотларини бузиб ташлашга қарор қилди. Чунки Султония ва Табриздан Қўнияга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган Византия шаҳарининг Румни ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий таянчига айланиб қолишига йўл қўймаслик керак эди.

Сивос метиндай мустаҳкам қалъа бўлиб, қалинлиги қарийб ўн газдан зиёд, баландлиги — то кунгурасигача йигирма газ келадиган икки қатор девор билан ўралган эди. Унинг еттита темир дарвозаси бор эди. Тарихий битикларда уни Алоуддин Қайқубод қурган дейилган. Қалъа деворига қараб нақб кавлашнинг ҳам иложи бўлмади, чунки бир газ кавлаш билан сув чиқиб кетаркан бу ерларда. Фақат унинг ғарб тарафидан кавлаш мумкин бўлди, ҳалос. Ичкарида қалъа кутволи Мустафо тиш-тирноғигача қуроқланган икки минг суворий билан урушга шай бўлиб турарди.

Ҳазрат соҳибкирон қалъа атрофига тош аррода ва манжаниқлар ўрнатишни буюрди. Чунки бусиз қалъани олиб бўлмасди. Шунингдек, ҳар бир дарвоза қаршисига мулжор қурдилар. Шундан кейин шаҳар ичкарисини бўмбордимон қилиш бошланди. Ўн саккиз кунлик камалдан сўнг нақбчилар дарвозалар рўбарўсидан чиқиб уларга ўт қўйдилар. Манжаниқ, тош аррода ва нафт андозлардан тинимсиз бериб турилган зарба шаҳар ичкарисини вайронага айлантирди. Саййидлар, ашроф, шайхлар ва қозилар шаҳар аҳлининг оғир қисматини ўйлаб, доруғани таслим бўлишга кўндирдилар. Доруға Мустафо ўша улуғлар билан бирга катта совға-саломлар олиб, Олий ўрдуга келди; тиз чўкиб жони омонлик сўради. Хуллас,

қалъадаги барча мўмин-мусулмонга омонлик бағишланди, кўлига қурол олиб қурашган арманилар эса асир олиниб, амирлар ўртасида тақсимлаб берилди. Ҳазрат соҳибкироннинг амр-фармони билан Сивос қалъаси ва шаҳарнинг бошқа мудофаа истехкомлари бузиб ташланди.

Шу пайт теварак-атрофдаги катта йўллар устига қўйилган қоровулларнинг биридан Бағдод-Истамбул йўлида дабдабали катта бир қарвон Рум тарафга қараб кетаётгани ҳақида хабар олинди. «Бу, шак-шубҳасиз бирон олий зотнинг қарвони. Шунчаки савдо қарвони бўлганда, у бу қадар дабдабали бўлмас эрди»,— деди ҳазрат соҳибкирон қоровулбегининг ахборотини эшитиб бўлиб. Орқасидан зудлик билан чопғунчи қисм юборилди. Чопғунчилар қарвонга қош қорайганда етиб олишди. Ўртада бўлиб ўтган қиска жангдан кейин қарвон таслим бўлди, лекин барибир одамларининг бир қисми қочиб улгурибди. Чопғунчилар буни қоронғуда пайкамай қолишибди. Лекин улар катта ўлжа билан қайтдилар. Асирлар орасида яхши кийинган хотинлар ҳам бор эди. Улардан бири Султон Аҳмад жалойирнинг синглиси Дилшодбегим бўлиб чиқди. Тафтиш ва текширувлардан кейин маълум бўлдики, қарвондагилар орасида Султон Аҳмад жалойирнинг ўзи ҳам бор экан, лекин пайт пойлаб қочиб қолибди. Ва яна маълум бўлдики, Султон Аҳмад жалойир билан Қора Юсуф туркманнинг оралари бузилиб, ўртада уруш чиқибди ва туркманларнинг қўли баланд келиб, Султон Аҳмад жалойирни Бағдоддан суриб чиқарибдилар. Султон Аҳмад жалойир бу сафар бошпана излаб Боязидхоннинг ҳузурига — Румга бораётган экан.

Яна бир ташвишли хабар шу бўлдики, ҳазрат соҳибкирон Сивос фатҳи билан банд бўлиб турган пайтда Убулистондаги баъзи тескаричилар қалбларидан жаҳолатга жой бериб, зафар асар лашқарнинг яйловда ўтлаб юрган отларини битта ҳам қўймай ўғирлаб кетибдилар. Қўнғилсиз воқеа Амир Темурнинг ўша ўлкага қўшин тортишига баҳонайи сабаб бўлди. Фармонга биноан, амирзода Шохрух манғулой расми билан олдинда юборилди. Амир Сулаймоншоҳ ва яна бир неча улуг амирлар ўзига қарашли фавжлар билан амирзоданинг саодатли узангисида бордилар. Иш уруш-талашга бориб етмай осонгина битди. Зафар асар лашқар қоровулнинг соясига кўзлари тушиши билан туркманлар талашув палосини йиғиштириб, шаҳар ва вилоятни ташлаб қочдилар.

Шу пайт Сивосдан яна бир нохуш хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон у фатҳ этилгандан кейин шунчаки, олик-солик

ишлари билан шуғуллансин, деб доруға қолдирди-ю, шаҳар ва вилоятнинг инон-ихтиёрини аввалги ҳокими Мустафонинг ўзига қайтариб берган эди. Лекин у яхшиликка доғулик билан жавоб берди. Амир Темур Убулстонга юриш бошлаганини эшитиши ҳамоно Амир Темур қолдирган одамларни ўлдириб, доруғасини ярим яланғоч қилиб ҳайдаб юборди. Ҳазрат соҳибқирон бундан дарғазаб бўлди ва Сивосга қўшин жўнатди. Мустафо ва унинг ҳамфикрлари курашишга қурби етмай, кечаси шаҳарни ташлаб қочдилар. Ўшанда зафар асар лашкар Малатия ва Кохтагача бўлган барча қалъаларни армани ва туркман бузғунчилардан тозаладилар ва Малатияни тобеъ ерлари билан қўшиб, Қора Усмон туркманнинг ўзига қайтариб бердилар.

Лекин Амир Темур ўшанда Румнинг ичкари туманларига хужум қилмади. Миср подшосининг йўлини тўсиш ва унинг Шомга келишига йўл қўймаслик бундан муҳимроқ кўринди, унга. Агар у катта қўшини билан Шомга кириб олгундай бўлса, у албатта Боязид билан тил бириктиради. Унда икки душман билан баравар курашишга тўғри келади. «Бу оғир бўлади, албатта,— деди соҳибқирон ичида,— аввал Боязидхонни чалғитиб, Миср подшоси билан орани очик қилиб олмоқ зарур». Аммо бунга амирларни кўндириш анча мушкул бўлди. Улар: «Зафар асар лашкар Хиндистон фатҳидин ҳали чарчоғи чикмай туриб Озарбайжонга юриш бошланди, кейин гуржийлар мамлакатига қўшин тортдик, ундан сўнг Сивос ва Малатия устига юриш бўлди. Қўшинлар ниҳоятда хориб-чарчаган. Бундай шароитда Мисру Шомдай улуғ мамлакатлар устига юриш қилиш имкондия ҳолидур. Ул диёрларнинг мустаҳкам қалъалари кўп, озука ва бошқа захиралари битмас-туганмас, лашкари сон-санокка сифмайдур. Яхшиси, лашкарни бир неча муддатга уй-уйига қўйиб юборайлик, ором олсун ва ҳордик чиқарсун. Сўнг қурол-яроқни янгилаб, бошқа юришларга отланса бўлур», дедилар.

Ҳазрат соҳибқирон бунга кўнмади:

— «Фурсат ганиматдур!» — деган гап ҳам бордурки, онинг ўрнини ҳеч бир нимарса босмайдур. Биз лашкарга дам бериб, кейин отлашишимизни Малик Барқук ёки Султон Боязидхон кутиб ўлтирарму эрканлар? Йўк, албатта. Алар дарҳол хужумга ўтадилар. Яхшиси, ҳозирок йўлга отланганимиз маъқул. Йўлда, иншооллоҳ, лашкарга киска-киска дам бериб борурмиз.

Амирлар яна баъзи важҳу далилларни ўртага солган

эдилар, хазрат сохибқирон мунозара ва муҳокамаларга йўл бермади. Гапнинг индаллосини айтди-қўйди:

— Ҳамма нарса худодин. Ғалаба-ю зафар ҳам, мағлубияту бахтсизлик ҳам. Худо ўшандайин шармандалиқдин ўзи асрасун. Ҳамма нарса Тангри таолонинг иноятига боғлиқдур. Яратғонга таваккал қилайлик, жаноблар.

Шу ерда у «гап тамом!» дегандай ерга қараб олди.

Шу тарика хижрий 803 йил сафар ойининг биринчи куни (1400 йилнинг 21 сентябри) Шом билан Миср устига юриш бошланди. Қўшинлар дарё мавжларидай фавж-фавж бўлиб, узоқ ва мушкул сафарга равона бўлдилар. Фармони олийга биноан, амирзода Шохрух манғуллойда борди. Ўшанда улар Баҳасти ва Энтоб қалъаларини куч билан олиб, қутилмаганда, Ҳалаб остоналарида пайдо бўлдилар.

Маълумки, зафар маоб ўрду Баҳасти ва Энтоб теварагида пайдо бўлиши ҳамоно, Ҳалаб ҳокими амир Темиртош аҳлу аёли билан Димишкка бориб юз берган ахволдан унинг ҳокимини хабардор қилди ва унга маслаҳат солди: «Амир Темур, — деди у, — хусусан ҳозирда Хоразм, Туркистон, Хуросон, Зобулистон ва Ҳиндистондин тортиб, то Табаристон, ҳар иккала Ирок, Форс, Хузистон, Озарбайжон, Диёрбакргача бўлган жамийки мамлакатлар устидин ҳукм юритиб турибдур. Шу кунларда Эрону Туронда унга бас келатурғон куч йўқдур. Маслаҳат шулким, оёғимизни итоат ва хизматкорлик ҳалқасига қўяйлик, унинг номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттирайлик. Сўнг саййидлар, уламо ва бошқа маш-хур кишиларимизни васила қилиб, беназир пешкаш ва тансуқотлар тортик этиб, унинг кўнглини овлайлик. Шу билан ажаб эрмас у уруш-талаш палосини йиғиштириб орқасига қайтиб кетса. Шунда мамлакат ҳам, рааё бирлан бараё ҳам омон қолғай».

Лекин кўпларни, шу ҳисобда Султон Носириддин Фаражни ҳам, бошқаларни ҳам шайтон тўғри йўлдан адаштириб қўйган экан. Амир Темиртошнинг тўғри маслаҳатини қулоққа олмадилар. Улар лашқар ва захираларининг кўплиги, қалъаларининг мустаҳкамлигига орқа қилиб уруш-талашни ихтиёр қилдилар. Хусусан, Димишк ҳокими димоғини ғурур ғубори тўла эгаллаган экан, ҳеч тап тортмай амир Темиртошга қараб деди: «Сен тилга олғон мамлакатлар қалъаларининг деворлари ва буржу боралари лой бирлан хом ғиштдин қурилғон. Бизнинг ҳисорларимиз эрса тамом тош бирлан ганчдин

бино этилгандур. Уруш-талаш асбобларимиз ва захираларимиз эрса бекиёсдур». Шу кенгашда амир Темиртошга кўшилган баъзи бир зийрак одамлар ҳам бўлди. Лекин улар ўртадаги масалани тинч йўл билан ечишга ҳарчанд уринмасинлар, бунинг фойдаси бўлмади. Кўп мунозара ва тортишувлардан сўнг бор куч билан Димишк мудофаасига тутунишга қарор берилди. Амир Темиртош яна Халабга, янги куч билан қайтиб келди.

Элчи шу хабар билан қайтиб келгач, ҳазрат соҳибқирон хижрий 803 йил раби ул-аввал ойининг бошида (1400 йил 20 октябрда) лашкарни Халаб устига бошлади. Қўшинлар махсус режага кўра, фавж-фавж бўлиб, жанговар тартибда йўлга тушдилар. Эҳтиёткорликнинг барча чоралари кўрилди, йўлни саккиз кунда босиб, Халаб теварагига келдилар ва уни ой кўрғонлагандек чор атрофдан қуршаб олдилар. Шу ерда ҳар бир қўшин аввалдан белгилаб кўйилган мурчилга ўринлашиб, ҳар эҳтимолга қарши, атрофини зовур, туралар билан ўраб олдилар ва аста-секин дарвозалар ҳамда буржлар рўбарўсидан нақб казишга тутиндилар. Қалъа ичкарасидагилар зафар туғлик қўшиннинг бу латиф тадбирини англамасдан, уни кўрқув ва қудратсизликка йўйдилар ва ҳатто бир-икки кундан кейин қалъадан чиқиб, Амир Темур қўшинларига шабихун урдилар. Лекин кўп талофотлар кўриб чекинишга мажбур бўлдилар. Ўша тўкнашув пайтида зафар асар қўшиннинг қоровулида турган амирзода Хусайннинг йигитлари улардан икки кишини асирга тушириб, олий ўрдуга олиб келдилар. Халабликлар эртаси куни бор аскарини олиб қалъадан чиқдилар ва амирзода Абубакрнинг тумани қаршисида ясал туздилар. Шу ерда икки кун каттиқ уруш бўлди. Учинчи куни ҳазрат соҳибқирон бор аскарини ҳаракатга келтирди. Унинг баронғорида амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ, унинг қанбулига эса амир Сулаймоншоҳ билан амирзода Абубакр тайин этилдилар. Жавонғорда турган қўшинлар тепасига Султон Маҳмудхон билан амир Жаҳоншоҳ кўйилди. Қўшиннинг марказ қисмига ҳазрат соҳибқироннинг ўзи турди. Сара ва чапдаст йигитлардан тузилган бир туман суворий қалъанинг ўнг тарафидаги тепаликка жойлаштирилди ва уларга душманни чалғитиш вазифаси топширилди. Улар ҳужумга ўтган душманнинг асосий қисмини озиктириб, яъни орқага чекиниб, уларни эргаштириб кетиши керак эди. Амир Темур урушнинг бу усулини жангда кучлар тенг келиб турган пайтларда кўпроқ ишлатар эди. Бу усул кўпинча яхши самара

берарди. Кичик бир кисм оркасидан кувиб кетган душман охир-окибат асосий кучлардан ажралиб қолиб ёвлашувчи тарафнинг қуршовига тушиб қолар ва охири тор-мор этилар эди. Хулласи калом, Халаб остонасида бўлган бу урушда Амир Темур кўшинлари ютиб чикдилар. Дастрлаб баронғорда турган амирзода Абубакр душманнинг майсарасини исканжага олиб синдирди. Жавонғорда амирзода Султон Хусайн бошчилигида турган кўшинлар ҳам ғалаба кучдилар. Улар бир хамладаёк душманнинг майманасини хароб қилиб, қалб эса ёғий тарафнинг марказ қисми устидан устун келди. Душман лашкари ваҳимага тушиб, тум-тарақай бўлиб қоча бошлади. Буни кўриб амир Темиртошнинг ўзи ҳам қолган-қутган одами билан чекинишни ихтиёр қилди ва қалъа ичига кириб яширинди. Халабликлар катта талафот кўришди. Зафар асар лашкар чекинганларнинг кетидан қадам бақадам бориб, раби ул-аввалнинг 11-куни (1400 йил 1 ноябри) Халабнинг шаҳристони ишғол этди.

Ҳа, Халаб тошдан бино қилинган ўта мустаҳкам қалъа экан. У тамом тошу ганчдан қурилган, деворлари баланд эди. Атрофига, девордан тахминан юз газ нарида, хандак казилиб, сув тўлатиб қўйилган эди. Хандакнинг кенглиги ўттиз газдан иборат бўлиб, унда бемалол кемалар юрса бўларди. Пиёданнинг ҳам, суворийнинг ҳам ундан ўтиши амри маҳол. Шунинг учун ҳам асосий кучлар шу хандак бўйида тўхтаб қолди. Шаҳристони эгаллаган қисмларга кўмак юбориш шу пайт ўта зарур эди. Хандак устига кўприк қуриш, ёки унинг у ер-бу ерини хору хашак билан тўлдиришнинг иложи йўқ эди. Мешу гупсарларга миниб ўтмоқчи бўлганлар эса хандак лабида пистирма қуриб ётган аскарларнинг ўқ ёмғирига учраб сувга ғарк бўлардилар. Ҳазрат соҳибқирон тез орада бунга ҳам чора топди. Қоронғу тунда ҳам чигиртканинг кўзини бехато нишонга олабиладиган ўқчиларни тўплаб, душманнинг икки ердаги пистирмасига қарши қўйди, манжаник ва нафт андозларни эса чортоқларга ўрнаштириб, шаҳар ичкарасини ўққа туттирди. Нақбчилар ҳам ишни жадаллатдилар. Ҳазрат соҳибқирон ёнида турган амир Шохмаликка муружаат қилди:

— Агар аскарлар хандақ ва хокрездин ўтиб олсалар, нақбчилар девор остига етиб олиб, дарвоза ва буржларни портлатишга муваффақ бўлсалар, катта кўшин бамисоли чигирткадек шаҳар ичига бостириб қиради. Унда мисли кўрилмаган тарождлар ва хунрезликлар бошланади. Бунга

йўл кўйиб бўлмайди. Мўмин-мусулмонларнинг заволига қоламиз.

— Унда нима қиламиз, олампаҳо? Хужумни тўхта-тайликму?

— Йўк, бек, уни жадаллатмаслик ва қалъа ичига элчи юбормок лозим. Амир Темиртош ва унинг мушовирлари зора инсофга келиб қолишса.

— Маъкул, олампаҳо! — амир Шоҳмалик икки кўлини кўксига кўйиб, таъзим қилганча чиқиб кетди.

Амир Темиртошнинг отига битилган ва элчи қалъага олиб борган мактуб қисқа бўлиб, унда хусусан, мана бундай гап бор эди: «Агар мамлакатнинг эмну омонлиги ва рааёнинг рифоҳиятини ўйлаб, қалъа зафар асар лашкарнинг мулозимларига топширилса, барчага моли омонлиг бахшида этулиб, мамлакат отининг жилови ул жанобнинг ўз илкида қолдирилғай. Акс ҳолда унинг аҳлу аёли ва жони тарожга қолғай». Амир Темиртош ва мамлакатнинг бошқа етакчилари кўп ўйлаб таслим бўлишдан ўзга чора тополмадилар. Саййидлар, козию куззот, имомлар ва Шом мамлакатининг шарафли кишилари анвойи ҳадялар билан олий ўрдуга келдилар ва улуғ амирларнинг воситачилигида шаҳар дарвозаларининг калидини ҳазрат соҳибкироннинг илгига топширдилар. Шундан кейин Амир Темур Эҳсон доводдорни махсус мактуб билан Носириддин Фараж хузурига элчи қилиб юборди. Мактубда Халаб шаҳри ишғол этилиб, Шадун, Темиртош ва Шомнинг бошқа боёнлари асир олинганлиги, уларнинг озод этилиши эса амир Итилмишнинг олий даргоҳга қайтариб берилишига боғлиқ эканлиги маълум этилган эди.

Ҳазрат соҳибкирон Саид Иззиддин, Малик Ҳазорагири, Мусо Тўйбуғо, Боён Темур, Окбуғонинг ўғли Султон Маҳмудни ва яна бир неча амирни Халаб муҳофазасига тайинлаб, ўзлари жами кўшинни олиб Шомнинг бошқа шаҳарлари фатҳига жўнаб кетдилар. Ўлжа ва уғрук Халабда қолди. Кўшиннинг манғулой қисмига амирзода Абубакр ва амирлардан Сулаймоншоҳ билан Суюнчик баҳодир тайинландилар.

Ўшанда зафар язақ лашкар Хоми, Кумис ва яна икки мустаҳкам қалъани қўлга киритди. Лашкар ва чорполар чарчаб қолганлигини ҳисобга олиб, уларга Кумисда йигирма кун дам берилди. Шу фурсат ичида соҳибкирон ҳазратларининг амри билан Кумис обод этилади. Хусусан, арк ичида муҳташам бир девонхона ва шаҳар четида бир неча кўшк бино қилинди.

Олдинда Шомнинг хали ишғол этилмаган Баалбек, Сайда ва Димишк сингари яна бир неча мустаҳкам қалъалари бор эди. Қисқаси, Шом учун бўладиган курашнинг ҳал қилувчи дамлари хали олдинда эди. Кумисда турганларининг охири кунлари амирлар ва лашкар орасида яна гала-ғовур бошланди. Кўпчилик уруш ҳаракатларини шу ерда тўхтатиш, куз ва кишни Тароблус дарёси соҳилида ўтказиб, юришни келаси йилнинг баҳорида давом эттиришни талаб қила бошладилар. Ҳазрат соҳибкирон амирлардан Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва Ғиёсиддин тархонни чакиртириб, уларга маслаҳат солди:

— Вазият жиддий, жаноблар. Энди нима қилдик?

— Лашкарнинг талаби, аслида тўғрику-я, лекин бошқаларнинг фикрини ҳам олғон яхши,— шайх Нуриддин, «фикримга қўшиласизму?» дегандай амир Шоҳмаликка бир караб қўйди. Шоҳмалик уни қувватлади:

— Яхшиси, олампадох, кенгаш чакирмоқ даркор. Масалани ўша кенгаш бирёқлик қилсун.

Амир Темур индамади.

Ўша куни кечкурун кенгаш чакирилди. У кўпга чўзилмади. Бир кумгон чой қайнагунча масала хал бўлди-қолди. Кўпчиликнинг фикрини ифода қилиб, биргина амир Худойдоднинг ўзи гапирди.

— Зафар асар лашкар қарийб икки йилдин бери тиним билмайдур. Ё оғир йўл сафарида, ёки душман муқобилида. Хуллас, ҳамманинг — одамларнинг ҳам, чорполарнинг ҳам тинкаси қуриди. Агар аълоҳазрат,— у аввал Султон Маҳмудхонга, сўнг Амир Темурга кўз ташлади — рози-ризолик билдирсалар, қўшинимизни олиб Тароблус дарёси соҳилига борсак ва шу кишни ўша ерда ўтказсак. Одамлар бирлан чорполар осудалиғ бирлан ҳордик чиқарсалар ва эрта баҳорда куч-қувват йиғиб душман қалъалари забтини давом эттирсак.

Ҳазрат соҳибкирон бирон нарса дер, деб хонга қаради. Лекин у индамади. «Ихтиёр ўзингда, билғонингни қил!» — дегандай ерга караб олди. Амир Темур нима дейишини аллақачон ўйлаб қўйган экан, фикрини лўнда қилиб айтди-қўйди. У илгари Шом юриши олдидан, баъзи амирлар «лашкарга дам бериш керак», деганларида айтган ваҳжни айтди:

— Келинглар, яна бироз чидайлик, фурсат ганиматлигида ҳеч бўлмаса Димишккача бориб олайлик. У ёғига худо подшоҳ,— деди у пировардида.

Амирлар ва жангчиларни рағбатлантириш мақсадида кенгаш охирида катта зиёфат уюштирилиб, амирларга

совға ва суюрғолот улашилди. Эртаси куни эса кўшинлар ясолга тизилиб, ҳар бир сипоҳийга етти тангадан укулка берилди. Икки кундан кейин амирлар лашкарни Кумис ва Баалбек сари етакладилар.

Кумис жангсиз таслим бўлди, лекин Баалбекни камал қилишга тўғри келди. Кумисдан бир манзил ўтиб, Номакзорга етганларида, фармони олийга биноан лашкарнинг бир қисми соҳил тарафга — Сайда билан Бирувватга жўнатилди, қолганлар эса ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошчилигида Баалбекка қараб йўл олди. Лекин, Баалбекка борганда, унинг қалъасини кўриб, ҳамма ҳангманг бўлиб қолди. Қалъа, унинг деворлари ва буржлари билан тамом тошдан қурилган, деворининг баландлиги ўн саккиз-йигирма газ, эни етти газ экан. Кўшинлар уни бир-икки кун камал қилдилар, аммо уруш бўлмади. Баалбек халқи ҳазрат соҳибқироннинг элчисига таслим бўлганликларини айтиб вакилларини юбордилар.

Қиш келиб, қаттиқ совук бошланиб кетганига қарамай, Баалбек, теварагида уч кун дам олингандан кейин, кўшинлар ҳижрий 803 йил жумади ул-аввал ойининг учинчисида, якшанба куни (1400 йил 20 декабри) Димишққа қараб йўлга тушдилар. Нух пайғамбарнинг мазорига етганларида Сайда ва Бирувватга жўнатилган кўшинлар ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар.

Миср султони Туркистон лашкарини мамлакатига киритмаслик мақсадида Димишқ атрофида тўхтатиб, унга қакшатқич зарба бериш учун ўғли Абдулазизни қатта лашкар билан Шомга жўнатган эди. Миср лашкари Амир Темур Халабни қамал қилиб турган кунлари Димишққа кириб келди. Абдулазиз лашкар ва шаҳар халқини қалъанинг буржу бораларини мустаҳкамлашга сафарбар қилди, Амир Темур билан бўладиган кураш режаларини тузди. Шу ерда у бир мудхиш ишга қўл урди — ҳазрат соҳибқироннинг жонига суиқасд уюштирди. Абдулазиз тили бурро бир шахсга икки жоҳил фидойини кўшиб, Амир Темур ҳузурига элчи қилиб юборди ва нома, совға-саломларни топшириш пайтида уни ўлдиришни буюрди. Фидойиларга минг динордан акча ва сирти захар билан сугорилган пичок топширди. Абдулазизнинг «элчилари» ҳазрат соҳибқироннинг олий ўрдусига аср намозидан кейин етиб келишди. Шу пайт ўрду Димишққа яқин Кайхон Пу деган кишлоқда турган эди. Ҳазрат соҳибқирон «элчи»ни қабул қилиш ишини пайсалга солиб ўлтирмади. Келган захотиёқ қабул қилди. Миср султонининг асл ниятини дарров билмоқчи эди-да. Балким элчини сулҳ

сўраб юборгандир. Шундай бўлса, нур устига аъло нур. Чунки киш пайтида йўлда ёки урушда кун кечирिश ниҳоятда оғир. Эшик оға элчи ва унинг ҳамроҳларини кўринишхонага олиб кирганда чодирда муншийи хос хожа Масъуд Симноний ва тахт орқасида турган икки кўрчидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Элчи ва унинг ҳамроҳлари чодирга киришлари билан тиз чўкиб ҳазрат соҳибкироннинг олдига эмаклаб бордилар ва чопонининг пешини юзларига суртдилар, ўринларидан туриб икки газ орқага тисарилиб бордилар ва эгилиб таъзим бажо келтирдилар. Сўнг элчи кўйнидан номани чиқариб муншийи хосга узатди, ҳамроҳлари эса совға-салом солинган, остонада қолдирилган сандукни тахт пойига олиб бориб кўйдилар ва яна бир бор эгилиб, чуқур таъзим қилдилар. Шу пайт улардан бири этигининг кўнжидан пичок чиқариб ҳазрат соҳибкиронга ташланди. Ҳазрат элчининг мулозимлари саросимага тушиб турганлигини аввалдан пайкаб, ҳушёр тортиб ўлтирган экан, унинг кўкрагига зарб билан тепди. У чўккалаб қолди. Шу пайт элчиларга эшик оға, муншийи хос ва чухралар жон-жаҳд билан ташландилар ва уларни бандга олдилар. Ҳазрат соҳибкироннинг кўрсатмасига биноан, эртаси куни уларнинг қўл-оёғини кишанлаб, эшакка тесқари миндириб, шаҳарга хайдаб юбордилар. «Элчи»нинг кўйнига эса бўлиб ўтган вокса тафсилоти битилган номани солиб кўйдилар...

Ҳазрат соҳибкирон кўшинни олиб «элчилар»нинг кетидан Димишққа қараб юзландилар ва уни хандақ ёқасида тўхтатдилар. Кўшинлар ўз ўрни ва мурчилларини эгалладилар. Амир Темурнинг ўзи эса махсус чопарлари, мулозимлари ва сонсизлари ҳамда тугчилари билан ўша хандақ ёнидаги тепалик устида ўринлашди. Бу ердан туриб уруш ҳаракатини, кўшинларнинг умумий аҳволини кузатиш қулай эди. Ёғий тараф эса хокрез билан хандақ оралиғидаги текисликда саф тортиб турарди. Ясал кўриқдан ўтказилгач, «кўшинлар тўхтовсиз жангга киришсунлар!» — деб буйруқ берилди. Қоровул қисмини амир Суюнчиқ баҳодир, илғорни Соин Темур, Донахўжа, Тавакқал бовурчи, Олтин бахши, Тавакқал қавчин бошқардилар. Ўнг қанотда номдор амирлардан Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, сўл қанотда эса амирзода Рустам турдилар. Кўшинлар ўша уруш-таловида мардлик-мардоналик кўрсатдилар. Уруш қиска, лекин шиддатли бўлди. Иккала тараф ҳам талофот кўрди, асирга тушганлар ҳам бўлди. Охир-оқибат Димишқдан чиққан кўшинлар мағлубиятга учрадилар.

Уруш бўлган куни кечкурун кутилмаган бир ходиса юз берди. Амирзода Султон Хусайн баъзи бир муфсидларнинг ифвосига учиб, отолиги амир Жаҳоншоҳ билан ади-бади дейишиб қолган экан, араз қилиб ўз мурчилини ташлаб душман тарафга ўтиб кетибди. Уни Султон Абдулазизнинг хузурига олиб бордилар. Султон амирзодани подшоҳларга хос ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб кутиб олди ва зиёфатдан кейин унга ажратилган хос манзилга кузатиб борувчиларга: «амирзодага ҳеч ким таарруз қўлини чўзмасун ва унга ҳамма иззат-икром кўрсатсун», — деб алоҳида таъкид қилди.

Амирзода Султон Хусайннинг хиёнатга қўл уриб, душман қароргоҳига ўтиб кетганлиги воқеасини ҳазрат соҳибкирон унинг навқари Баротхўжанинг оғзидан эшитди. Бу гап унинг қалбига наштар бўлиб санчилди. Наҳотки?! Суюкли ва ишонган набираси бугун уни жумлайи жаҳон олдиди, айникса, душманлари Темиртош билан Султон Абдулазиз олдиди шармандан шармисор қилиб ўлтирса. Не гуноҳи учун?! Ҳазрат соҳибкироннинг қалбидаги бу бебош набирасига бўлган меҳр-муҳаббат ўрнини ғазаб туйғулари эгаллади. Лекин буни кўзларига тикилиб, амр-фармонини кутиб турган амир Шохмалик билан эшик оғасидан яширди. Аччикка ҳай бериб ўзини босди. Аммо улар оғир-вазмин ва раъй-андишалик бу одамнинг кўнглидан кечган гапларни уқиб ўлтиришган эдилар. «Ҳа, майли, — деди у бир фурсат сукутдан кейин, — бандасининг қилмишига яраша жазони ҳам, мукофотини ҳам яратган эгамнинг ўзи берадур. Аллоҳ ҳамма нарсани эшитгувчи ва билгувчидир». Ҳамма вақт у билан тортинмай дадил сўзлашиб юрган Шохмалик бу сафар бирон сўз айтгани ботинмади. Амирзода Султон Хусайннинг бу қилмиши уни ҳам қаттиқ изтиробга солди. Ҳазрат соҳибкиронни овунтиришни ҳам, билмади, кўнглидаги ғазаб туйғуларини изҳор қилишга ҳам ботинолмади.

Амир Темур ўша кечани мижжа кокмай ўтказди. Турли-туман ўй-хаёл уни узок-узокларга етаклаб кетди. Кечирган бутун ҳаёти кўз ўнгида намоён бўлди. Айникса, бевақт ҳаётдан кўз юмган қизи Уга бегимни кўп ўйлади. Ҳар сафар ўша бебош ва ўзбошимча набирасига кўзи тушганда қизини кўргандай бўларди. Энди бўлса худойим уни ҳам кўп кўриб турибди. Энди нима қилади?..

Тонг ёришиб бомдод намозини ўқиб бўлганидан кейин ҳазрат соҳибкирон Қайхон Пудан кўчиб, шаҳарнинг Канъон ва Миср тарафга қараб турган қибла тарафдаги дарвозаси рўбарўсига, ундан қарийб бир фарсах нарида

жойлашган пушта тепасига келиб кўндилар. Хиёл ўтмай шу пушта билан девор ва дарвоза оралиғидаги катта майдон ҳар иккала тарафнинг лашкари билан лиммо-лим тўлди. Миср ва Шом кўшинларидан ташқари, кўлига нима кирса олиб чиққан оддий халқ ҳам бисёр эди. Султон Абдулазиз билан Темиртош қурол кўтаришга кодир бўлган барча эр кишини мана шу ҳаёт-мамот урушига ҳайдаб келган эдилар.

Амир Темур бу ҳал қилувчи урушнинг режасини пухта ўйлаб, аввалдан тузиб қўйган эди. Бу ерда ҳам 1391 йили Тўхтамишхон билан бўлган урушда иш берган усулни қўллади. Баронгор, жавонгор ва ғулда турган аскарлар етти кўшин бўлиб ясал туздилар. Қанбул, чанок ва хировул қисмлар ҳам мустаҳкамланди. Отлик кўшинларнинг бир қисми ҳазрат соҳибкирон турган тепалик орқасига ўринлаштирилди. Қуёш тиф уриши билан тарафлар жон-жаҳд билан бир-бирига ташландилар. Жанг ўша куни кош қорайгунча давом этди, лекин ҳал бўлмади. Жуда кўп одамнинг ҳаёт ниҳоли кесилди, асирлар ҳам кўп бўлди. Асирга тушганлар орасида амирзода Султон Ҳусайн ҳам бор эди. У ўша куни Шом лашкари туғи остида жангга кирган экан, уни амирзода Шохрухнинг мулозимларидан Тўпалок кавчин тутиб олибди. Бу воқеа ҳижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 19- куни (1401 йил 6 январи) содир бўлган эди.

Амирзода Султон Ҳусайн қодир остонасидан ўтиши билан ўзини ерга отди ва эмаклаб бориб улуғ бобосининг пешига осилди.

— Осий бандани афв этинг, бобожон! Шайтон йўлдин сздирди мени.

Ҳазрат соҳибкирон набирасига қараб ҳам қўймади. Чунки насихатларига ҳамма вақт ҳам риоя қилмади у. Аксинча, тили бошқачаю, дили ўзгачалар билан дўст тутинди. Уни ана шунакалар йўлдан урган, чамаси. Шунинг учун айни шу пайтда уни итобга олиб ўлтирмади, фақат: «Мунофиқларни сирдошу дўст тутманглар! Алар сизларга зарар етказишда кучларини аямайдурлар ва ёмон аҳволга тушишингизни орзу қиладурлар. Сизларга йўлиққанларида «иймон келтирдик», дейишади. Ўзлари холи қолганларида эса, сизларни каттик ёмон кўрганлари сабабли, бармоқларини тишлайдурлар», дейилган Қуръони каримда, мирзо! Сиз буни унутгансиз, чамаси! — деди.

— Мени кечиринг, бобо! Айбимни қон бирлан ювурмен.

— Сизни ҳам, бизни ҳам яратган эгамнинг ўзи

кечирсун, мирзо! — ҳазрат соҳибкирон бошқа бир нима демади ва қоровулбегини чақиртириб, «Олиб кетинг, они!» деб қўл силтади.

Шаҳзодани ўша кунийёк девону ярғуда сўрок қилдилар ва ҳазрат соҳибкирон билан кенгашиб чўби ясоққа етказдилар. Шаҳзодага ўша кундан бошлаб подшоҳнинг олий мажлисларига кириш ман этиб қўйилди...

Димишқ остонасидаги жанглр яна икки кун давом этди.

Урушнинг иккинчи кунн ҳазрат соҳибкирон аввалги жойидан кўчиб, бошқа бир пушта домонасига бориб ўрнашдилар. Сўнг зафар асар лашкар жанговар сафга тизилиб (ясоқ уч-тўрт фарсах масофани эгаллади), жангу жадалга тутиндилар. Душманнинг қоровули ва илғор қисмларини сиқиб бориб, хандаккача етиб бордилар, лекин ундан ўтиб олишнинг иложи бўлмади. Чунки ўша хунхор хандакнинг кенглиги йигирма газ, чуқурлиги етти-саккиз газ келарди. Шу боис қўшинлар унинг лабида тўхтаб қолдилар ва буйрукқа биноан шу ерда лашкаргоҳ қуриб, теварагини туралар, чирлар ва сепоялар билан тўсдилар. Ва яна буйрук бўлдики, «зафар асар лашкар эртаси кунн саҳарда, душман гафлат уйкусига чўмган бир пайтда, хандакни кечиб ўтсун ва онинг нариги соҳилида ясоқ тузсун». Қўшинлар бир илож қилиб хандакдан ўтиб олдилару, лекин хужумни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Қалъанинг асосидан то кунгирасигача тошдан қурилган девори ўта баланд эди. Тинмай ёғиб турган ўқ ёмғиридан унинг ёнига яқинлашиб бўлмасди. Шунинг учун манжаник, тош аррода ва нафт андозлар ишга туширилди. Оқибатда қалъанинг баланд буржларидан бири вайрон этилди, деворлар илма-тешик бўлиб кетди, шаҳар ичидаги олий биноларнинг бир қисми вайрон бўлди. Ҳазрат соҳибкирон ортикча қурбонлар бўлмаслигини истаб, кечга яқин уруш ҳаракатларини тўхтатишни буюрдилар. Шунда ҳам нақбчилар дарвоза ва буржларга қаратиб зовур казишда давом этдилар. Амир Темур Султон Абдулазиз билан Темиртошни сулҳга чақириб, қалъага Подшоҳхўжа деган табаррук бир зотни элчи қилиб юборди. Султон Абдулазиз номига битилган мактубда хибсда ётган Итилмишни озод қилиб, олий остонага жўнатиб юбориш, сулҳ тузиб қалъани яхшилик билан итоат эттириш таклиф этилди. «Акс ҳолда, — дейилган эди ўша мактубда, — эл-юртнинг хароб бўлишига сабабчи бўлурмиз ва Аллоҳнинг ғазабига қолурмиз». Султон Абдулазиз шунчаки сулҳга рози бўлган бўлди, Итилмишни эса беш кундан кейин

хибсдан озод этиб, жўната жагини маълум килди. Лекин бу навбатдаги найранг бўлиб, Султон Абдулазиз вақтдан ютиш учун шундай килган эди. У Мисрдан ёрдам кутаётган эди. Буни ҳазрат соҳибкирон билиб турганди. Шунинг учун ўша куни қалъани яна бўмбордимон килдирди. Сўнг урушни тўхтатиб, Султон Абдулазизнинг элчисини кутди. «Агар у кечга қадар келмаса, унда эрта тонгда уруш ҳаракатларини бошлаб юборурмиз», — деди ҳазрат соҳибкирон қисқа кенгашга йиғилган улуғ амирларга. Шу пайт қалъа тарафдан қуролланган одамлар мўру малахдай зафар асар лашкар устига ёпирилиб келаётгани маълум бўлди. Ҳазрат соҳибкирон уларга қарши амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳ бошлиқ туманларни юборди. Икки ўртада қаттиқ уруш бўлди, лекин зафар яна ҳазрат соҳибкирон кўшинларининг тарафида қолди. Шомликлар билан мисрликлар жангоҳда кўп одамнинг ўлигини қолдириб, чекинишга юз тутдилар.

Шом билан хуфтон орасида Миср ҳокимининг элчиси олий остонада кўриниб, ҳазрат соҳибкиронга Султон Абдулазизнинг мактубини топширди. Мактубда ҳамду сано ва дуойи саломлардан сўнг ушбу гаплар ёзилган эди: «Бугун кундузи нимаки содир бўлгон бўлса авом унноснинг игвоси бирлан бўлди. Жоҳил ва авбошлар жасорат кўрсатиш орзусида шу ишни содир этмишлар. Локин аълоҳазратларига маълумким, нодонликларининг жазосини тортдилар. Шу аснода биз шундай фикрда-мизким, агар кўшинларни уруш-таллош палосини йиғиб, асл ўринларига қайтарсалар, сулҳ ва эмну омонликга йўл очгон бўлур эрдилар. Локин ҳазрат соҳибкирон нимани ихтиёр этсалар шу бўлади. Биз эрсак итоат ва инкиёд камарини белга боғлаб, олий ҳазратларининг хизматида бўлурмиз, иншоолло». Ҳазрат соҳибкирон султоннинг таклифини қабул килди ва кўшинларга «уруш ҳаракатларини тўхтатиб, лашкаргоҳга қайтилсун», — деган буйрук йўллади. Энди ҳамма сулҳ тузиш учун Мисру Шомнинг элчи ва вакилларини кутди. Бирок ўша куни элчидан дарак бўлмади. Тун яримлаб қолганда эса Султон Абдулазиз Димишқни ташлаб кетгани, кўшин ва мулозимлари билан Мисрга йўл олгани ҳақида хабар келди. Амирзода Шохрухнинг қароргоҳига кочиб ўтган катта амирлардан амир Чақмоқ ҳам ушбу хабарни тасдиқлади. Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон Димишқни қаттиқ қуршов остига олиш ҳақида буйрук берди ва бу муҳим ишнинг тепасига амирзода Абубакр билан амир Жаҳоншоҳни қўйди. Чунки шомликлар ҳали таслим бўлганларича йўқ эди. «Ша-

хардин бирон зот чикиб кетмасун», деди у амир Жаҳоншоҳга. Номдор нўёнлар ва баланд мартабали амирлардан бир гуруҳига: Суюнчик баҳодир, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик ва Оллоҳдодга Султон Абдулазизни таъкиб этишни буюрдилар. Улар чекиниб бораётганларни Миср худудигача таъкиб қилиб бордилар ва катта ўлжа, асирлар олиб қайтдилар.

Хижрий 803 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-куни (1401 йил 10 январи) Димишк атрофида уни чор атрофдан камал қилиб турган қўшинлар тонг отиши билан хужумга ўтдилар. Хумоюн ўрду Миср султони Малик аз-Зоҳир Барқуқнинг шаҳар ташқарисидаги қасрига келиб ўрнашди. Димишк қалъасининг теварагида бунақа муҳташам қошоналар кўп эди. Уларга нўёнлар ва улуғ амирлар ўринлашдилар. Эртаси куни (1401 йил 11 январи) саййидлар, уламо, кози ул-куззот, имомлар, машойихи киром ва солиҳлар ҳазрат соҳибкирон ҳузурига тазарруъ ва илтижо билан келиб, Димишк дарвозаларининг калидини топширдилар. 1401 йил 17 январ, жумаъ куни Умавийлар масжидида ҳазрат соҳибкирон номига хутба ўқилди. Унинг номидан юз эллик ва ўн мисқол вазнда, хаммаси бўлиб олти юз минг динор кепакий кумуш ва олтин пул зарб қилиниб муомалага киритилди. (Кизик, Амир Темурнинг номи билан Димишқда зарб этилган бу пулни Шарафиддин Али Яздий бутаги, яъни мажусийлар пули деб атайди. Бунинг боиси нимада? Ахир Шом мусулмон мамлакати, Амир Темур эса мусулмон киши, мусулмонлар подшоси-ку. Не сабабдан у зарб эттирган пул шундай аталди? Ўйлаб, ўйингга етмайсан, киши. Мен ҳам бу хусусда кўп ўйладим, китоб титдим, сўраб-суриштирдим. Ниҳоят масаланинг ечимини Маҳмуд ибн Вали каламига мансуб бўлган «Баҳр ул-асрор фи манокиб ул-аҳёр» («Олийҳиммат кишиларнинг яхши сифатлари ҳақида (ҳикоя қилувчи) сирлар денгизи») деган асарнинг биринчи жилдидан топдим. Асарнинг «Жавоҳирнома» қисмида, унинг олтин, кумуш ва бошқа маъданларнинг тавсифига бағишланган бобида, мана бундай уқдириш бор: «Ислом мамлакатларида олтин ва кумуш тангаларнинг бир тарафида диний иборалар (калимаи таййиба), бошқа тарафида эса олий ҳукмдорнинг исми шарифи зарб этилади. Фаранг мамлакатлари тангаларининг эса бир тарафида подшоҳларининг қиёфаси зарб этилади. Бунақа пул бутаги деб аталади». Бундан чиқди, 1401 йили Димишқда зарб этилган тангаларнинг бир тарафига калимаи таййиба, иккинчи тарафига эса Амир

Темурнинг киёфаси зарб қилинган экан-да. Ўта кизик ва диққатга молик маълумот. Лекин бу тангалар, афсуски, бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Топилганда биз ҳазрат соҳибқироннинг ўз замонида чизилган суратини кўришга муяссар бўлардик...)

Таслим этилган шаҳарга одатдагидай доруға, унинг мулозимлари, навкарлари, мухассиллар ва кўрикчи кўшиндан бошқа ҳеч ким киритилмади. Ҳазина ва ғалла омборларига махсус кўрикчилар юборилди. Умуман, ҳар қандай талон-тарожнинг кўли кесилди. Йил боши бўлганидан ғалла танқислиги ва қимматчилик сабабли шаҳардаги ғалла омборлари ва бозор каттик назорат остига олинди. «Ғалла омборларига ҳеч ким кўл текизмасун!» — деган қаттик буйруқ берилишига қарамай, очкўзлик қилувчилар ҳам топилди. Ҳарий Малик тавочи омборлардан бирининг қулфини бузиб, бир юз манн ғалла олган экан, қаттик итобга олинди. У чўби ясоққа етказилди. Шунингдек, ғалла бозорларида бўлган нарх-наво устидан назорат кучайтирилди. Бир манн ғалланинг нархи уч динор кепакӣ деб белгиланди. Шунга қарамай, бир куни кечкурун қораунаслардан тузилган кўшин шаҳар ичкарасига бостириб кириб мўмин-мусулмонларга катта зарар етказди. Баъзи маҳаллалар ўтда ёниб қол бўлди. Шаҳар ишғол қилинганининг тўртинчи куни ҳазрат соҳибқироннинг кўрсатмаси билан мохир хунармандлар ва атоқли олимларни бир ерга тўплаб, Самарқандга жўнатишди. Ўша олимлар орасида Димишқнинг манмаи деган табиби мавлоно Сулаймон, тарихчи Ибн Арабшоҳ, файласуф Ибн Холдунлар ҳам бор эди.

Димишқ ва Шомдан қайтишга ҳозирлик кўриш асносида ҳазрат соҳибқирон тўсатдан яна ўсалланиб қолди. Қасаллик бир неча кун давом этди. Лекин табибларнинг саъй-ҳаракати ва дорилар қор қилиб, бемор тез фурсатда шифо топиб кетди.

Ҳижрий 803 йил шаъбон ойининг 4-си, шанба куни (1401 йил 20 март) ҳумоюн ўрду саодат ва иқбол билан Димишқдан кўчиб, Ғута деган манзилгоҳга бориб тушди. Шу ерда соҳибқирон муншийи ҳосни чакиртириб, унга иккита мактуб, биттасини Самарқандда турган амирзода Муҳаммад Султонга, иккинчисини Султонияга, Сароймулк хонимнинг отига ҳозирлашини буюрди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам олий ўрдуга чакиртирилдилар.

Кумисга етганларида Тадмор, Онадўли ва Фрот бўйларида туркманлар бирмунча ғимирлаб қолганлиги ҳақида хабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон уларнинг дафъи

учун амирзодалардан Абубакр, Султон Хусайн ва Халил Султон бошчилигида йигирма беш минг кишилик отлик кўшин юборди. Улар кўпчилиги зулкадар кавмига мансуб туркманларга Фрот соҳилида етиб олдилар ва уларни тормор келтирдилар. Зафар асар лашкар катта ўлжалик бўлди. Тез орада бу ерга хумоюн ўрду ҳам стиб келди. Кўшинлар дарёдан катта-кичик кемаларга тушиб ўтдилар. Шу ерда туркман сардорларидан Қора Усмонбей пешкаш ва тансуқотлар билан келиб, ҳазрат соҳибкиронга камарбасталик кўргизди, қабул маросимини топиб, ул ҳазратнинг подшоҳона сийлаш ва навозишларига сазовар бўлди. Амир ҳазратлари вилоятини унинг ўзига инъом этдилар. Ўша кунлари Рос ул-айн теварагида катта шикор уюштирилди. Сўнг у ердан кўчиб, Рухо шахрининг теваригига келиб тушдилар. Шаҳарнинг барча акобир ва аъёнлари муносиб туҳфалар билан келиб, ҳазрат соҳибкироннинг марҳаматига мушарраф бўлдилар.

Руходан Мординга боришда, йўл устида, Самарқанддан хазиначи Хиндушоҳ келиб, ҳазрат соҳибкиронга хазонайи омира хусусида батафсил ҳисобот берди. Туман оғо билан Тўкал хоним ўша Хиндушоҳ хазиначи билан бирга келишди. Ўша куни Сароймулк хоним ҳам амирзода Улуғбекни ўзи билан олиб Султониядан келдилар. Хонимлар ва шахзодаларнинг бу ташрифи ҳамда шахзодаларни соғ-саломат кўрганидан ҳазрат соҳибкирон беҳад хурсанд бўлдилар.

Шом юриши олдидан ҳазрат соҳибкирон Султонияда хибсда ётган Мордин ҳокимини, тавба-тазарруъ қилгандан кейин, озод қилиб, вилоятини ўзига қайтариб берган эди. Бирок у кўрнамаклик қилди ва кўп ўтмай исён ва тугёнга кўл урди. Зафар асар лашкар уни камал остига олди ва Қора Усмоннинг йигитлари қалъа ишғол этилган куни унинг уйини ёкиб юбордилар.

Шу аснода Гуржистон ҳукмдори Гургенхон яна қора кўюнлу туркманлар билан бирикиб, ҳазрат соҳибкиронга қарши исён кўтаргани маълум бўлди. Илончик қалъаси камалда тутилишига қарамай, зафар асар лашкарнинг хужумларини қайтариб турган эди. Бунинг устига, гуржийлар билан қора кўюнлулар исёни дард устига чипқон бўлди. «Исён тезда бартараф этилмаса, бошқа ерларга ҳам таркалиши мумкин. Илончикни ҳам шу сафар бирёқлик қилмаса бўлмайду», — деди ҳазрат соҳибкирон амир Жаҳоншоҳ билан Темурхўжа Окбуғога. Ўша куниёк амирзода Султон Хусайн, амирзода Пирмуҳаммад ибн Умаршайх ва амирзода Абубакр бошчилигида ўша

тарафларга музаффар лашкарнинг бир қисми жўнатилди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Темирхўжа Окбуғо, Саидхўжа ва Шайх Али баҳодир ўз туманлари билан шахзодаларнинг узангисида бордилар.

Ана ўша кунлари Илончикни амирзода Мироншоҳнинг амирларидан Шайх Муҳаммад доруға билан амирзода Шохрух лашкардан амир Фирузшоҳнинг кўшинлари камалда тутиб турган эдилар. Албатта, кўп йиллик камал ўз кучини кўрсатди. Захиралар битиб, теварак-атрофдан бир қадах ҳам дон олиб келишнинг иложи бўлмай қолди. Замондош тарихчининг гувоҳлик беришича, халқ эски оёқ кийимлари чармини қайнатиб истеъмол қила бошлади. Ҳимоячилар сафи ҳам сийраклашиб қолди. Камал қилиб турганларга бўлса янги кучлар келиб қўшилди. Демак, бугун-эрта шаҳарга чор атрофдан катта хужум бошланади. Хужумни қайтариш эса энди амри маҳол. Душман бу сафар шаҳарни олмай қўймайди. Унда нима бўлади? Қариялар, аёллар ва болаларнинг ҳоли не кечади? Саросима ва таҳлика бошланди. Нима қилади энди? Қаршилиқни давом эттиришнинг энди имкони йўқ. Таслим бўлгани билан Амир Темур уни омон қолдирармикин? Ахир, ўн йил унга қарши қурол кўтариб турди. Кўп йигитларининг умрига зомин бўлди. Қалъа кутволи Сиди Аҳмад Ўғилшонинг шуларни ўйлаб боши қотди. Охири, одамларга маслаҳат солишга қарор қилиб шаҳарнинг ақобиру аъёнларини тўплади:

— Аҳвол жиддий, энди ёғийға бас келолмайдурмиз, чоғи. Қайсарлиқни давом эттираверсак, охир-оқибат шаҳарда биронта тирик жон қолмайдур. Барчамиз кирилуб битурмиз. Шаҳарнинг эрса кули кўкка совуриладур.

«Хўш, энди нима қилдик?» — дегандай у ҳаммага бир-бир назар ташлади. Бошда ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма бошини қуйи солганича ерга қараб ўлтираверди. Сўнг шаҳар ва вилоятда ҳамманинг иззат-эътиборини қозонган Шайх Ҳамза гапнинг бўладиганини айтди.

— Таслим бўлишдин ўзга чора йўқ, жаноб кутвол. Бу ишни қанча тез қилсак, шунча яхши.

Кутвол Сиди Аҳмад Ўғилшо ўлтирганларга яна бир бор назар ташлаб чиқди. Лекин бошқа ҳеч кимдан садо чикмади.

— «Сукут — аломати ризо», деган эканлар бошидин иссиқ-совуқ кўп ўтганлар. Демак, қалъа дарвозаларининг калидини ўша чўлокнинг одамларига олиб чиқиб беришдин ўзга чорамиз йўқ, шундайму? — кутвол аҳли

мажлисга яна бир марта караб чиқди. Хеч ким лом-мим демади. Яна ўша Шайх Ҳамза ҳамманинг номидан гапирди:

— Йўк, жаноби кутвол, бошқа чорамиз йўқдур.

— Локин ҳаммамизни омон колдиришарму эрканлар? Ахир ўн йил аларнинг жонига текканмиз,— дея кутвол Шайх Ҳамзага тикилди.

— Сизни билмадиму, локин фукарога енгил бўладур, деб ўйлайман,— Шайх Ҳамза мажлисдагиларга «сизларга ҳам» дегандай маънодор караб кўйди.

Кутвол буни тушунди.

— Демак, жазога бир ўзим гирифторм бўламану, сизлар...

Шайх Ҳамза унга гапини тугатишига йўл бермади.

— Шундай, жаноби кутвол. Кайсарликни йиғиштиринг, деб биз сизга кўп марта айтганмиз, хатто камал бошида ҳам.

Кутвол буёғига чидалмади:

— Ҳаммангиз хиёнаткорсиз! Ҳаммангизни дорга осиш керак!

Шу пайт Шайх Ҳамзанинг имо-ишорати билан кутволнинг ёнида ўлтирганлар унга ташландилар ва кўз очиб-юмгунча уни ағдариб, кўл-оёғини боғладилар...

Илончикнинг ҳурматли зотлари кайсар кутволни олий остонага ўзлари олиб бориб топширдилар. Қалъа дарвозаларининг калидини ҳам.

Кўп ўтмай, зафар асар лашкар Авникни ҳам қайта бўйсундирди.

Туркманлар билан иттифок бўлиб, Илончик ва Авникнинг бўйин товлагучиларини кўллаб-қўлтиқлаб турган Гургенхон ҳам бу сафар каршилиқ кўрсатмасдан тиз чўкди. Амир Темурнинг кўшини Гуржистон сарҳадида пайдо бўлиши ҳамано, олий остонага муносиб тухфаю хадялар билан ўз элчисини юбориб, таслим бўлганлигини маълум қилди.

Сўнг ҳазрат соҳибкирон Бағдодга, Султон Аҳмад жалойирга қарши Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам, катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғой Буғо, Суюнчик баҳодирлар етакчилигида катта кўшин юборди. Маълумки, Султон Аҳмад жалойир 1393 йили Амир Темур Бағдодни олгандан кейин Мисрга қочиб борган эди. Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқук ўшанда уни ўз химоясига олди ва ҳар жиҳатдан кўллаб-қувватлади. Султон Аҳмад жалойир орадан бир йил ўтгач, 1394 йили ўша Малик

Барқукнинг ёрдами билан яна Бағдодни эгаллади. Шундан бери у шу ерда Амир Темурга қарши катта куч йиғиб ётибди. Бу ишда уни Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқукдан бошқа Қора қўюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф, Рум подшоси Йилдирим Боязид ҳам қўллаб-қувватлаб турган эдилар. Бундай шароитда Султон Аҳмад жалойир ва Қора қўюнлиларни бир ёқлик қилмай туриб, Озарбайжоннинг ҳам, Форснинг ҳам, ҳатто Хуросоннинг ҳам тинчлик ва осойишталигини сақлаб туриш мумкин эмас эди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқирон Султон Аҳмад жалойирга қарши юриш бошлашга қарор берди. Бағдод устига юборилган қўшиннинг илғор қисмига Султон Маҳмудхон, амирзода Рустам ва улуғ амирлардан Сулаймоншоҳ, Музроб, Жоку барлос, Рустам Тоғой Буғо, Суюнчик баҳодир ва Таваккал барбослар бошлик этиб тайинландилар. Лашкарнинг қолган қисми илғор қисмининг кетидан ҳаракатга келди ва уни ҳазрат соҳибқироннинг ўзи бошқарди. Султон Аҳмад жалойир зафар туғли лашкарнинг илғорига қарши Али Қаландар, Жон Аҳмад ва Фаррухшоҳ бошчилигида уч минг кишилик сунорий қисмини ташлади. Дажла бўйида, Амир Аҳмаднинг қасри ёнида икки ўртада катта уруш бўлди. Амир Темурнинг илғори бу урушда ғолиб чикди. Жон Аҳмад ўттиз нафар баҳодир билан ўша урушда ҳалок бўлди. Кўплари чекиниш пайтида ўзларини Дажлага отиб ғарк бўлдилар. Асир олинганлар ҳам кам эмасди. Ҳазрат соҳибқирон қўшинлари эса Бағдоднинг Куббат ул-аъқоб дарвозаси қаршисидан Дажлани кечиб ўтдилар ва бу азим шаҳарни қуршаб олдилар. Фармони олийга биноан, дарвозалар ва буржлар улуғ амирларга тақсимлаб берилди. Накбчилар енг шимариб ишга тушдилар. Бир-икки бор элчиларнинг борди-келдиси бўлди, лекин Султон Аҳмад жалойир қўшини ва захирасининг кўплиги, қалъанинг мустаҳкамлигига эътибор қилиб, иттифокчиларига ишониб, ҳазрат соҳибқироннинг насиҳатларига қулоқ осмади. Бу билан кўп қон тўкилиши, рааёнинг талонга қолиши ва шаҳарнинг вайрон бўлишига сабабчи бўлди. Зафар асар лашкарга ҳам катта талофот етди. Чунки шаҳарни олиш осон эмас эди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Бағдод мустаҳкам кўрғон эди. Деворининг узунлиги қарийб икки фарсах бўлиб, унинг бир тарафи сув эди. Девори ва кўнгуралирига, ҳатто дарё устида турган сол ва кемалар устига шу қадар кўп тирандозлар ўтқизилган эдики, уларнинг ўқ ёмғиридан ҳеч кимнинг бош кўтариб туришга мажоли йўқ эди. Шу пайт олий ўрду мулжорига

мутасаддийлик қилиб турган хожа Масъуд Симноний билан Минглихўжага ўк тегиб шаҳид бўлдилар.

Хулласи калом, Дор ус-салом учун бўлган жанглар қирк кунга чўзилди. Ёз фасли ва хавонинг қаттиқ ҳароратидан лашкар кўп азият чекди. Ва, ниҳоят, қамалнинг қиркинчи кунин хижрий 803 йил зулкаъда ойининг еттинчисида (1401 йил 19 июнда) чошгоҳда нақбчилар қалъа деворига етишиб, дарвозаларга ўт қўйдилар. Манжаник, тош аррода ва нафт андозлар шаҳарни қаттиқ бўмбордимон остига олдилар. Амирзода Халил Султон, Шайх Нуриддин ва Рустам Тогой Буғолар бошлик кўшинлар биринчи бўлиб шаҳри бирунга бостириб киришди. Бошқа тарафларда ҳам кўшинлар ҳужумга ўтиб дастлабки муваффақиятни қўлга киритдилар. Кўпчилик нарвон қўйиб девор тепасига тирмашиб чиқа бошлади. Шаҳарнинг кунботар тарафида амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амир Сулаймоншоҳнинг кўшинлари, шимол тарафдан эса амирзода Рустам, амирлардан Шохмалик, Бурундук барлос ва Али Султон ўз қисмлари билан ҳужумга ўтдилар. Аввал шаҳри бирун, шомга бориб эса шаҳри дарун ишғол қилинди. Кўп одам ўлди, баъзи бировлар сув йўли билан қочмоқчи бўлдилар, лекин қамончиларнинг жон овловчи ўқиға учраб, дорулбақоға равона бўлдилар. Дор ус-салом қатлиомға мубтало бўлди. Саййидлар, машойих, уламо ва аҳли синоатдан ҳамда ўз ихтиёри билан таслим бўлганлардан бошқа барча фуқаро тифдан ўтказилди. Шаҳардаги масжид, мадраса, хонақоҳ ва бозорлардан бошқа барча бинолар бузилди.

Ўшанда Хулла билан Восит шаҳарлари ҳам ишғол қилинди. Шундан кейин ҳазрат соҳибқирон Табриз ва Султонияга қараб йўл олдилар. Чағду сойи бўйига етганларида маҳд улё Сароймўлк хоним билан Хонзода бегим, Мирзо Улуғбек, Суюргатмиш мирзо ва бошқа шахзодалар билан уни кутиб олиб, бошидан нисор сочдилар. Ҳазрат соҳибқирон оғолар билан салом-алиқдан кейин Мирзо Улуғбекни бағрига босди. Кечкурун оғолар ва шахзодалар шарафига берилган зиёфат чоғида унга яқинда Шомда бўлганида Димишқнинг моҳир қиличсозлари ясаб берган олтин дастали шамширни тортиқ қилди. Қилични набирасининг белига ўзи осиб қўйди. Узунлик қилган эди, камарни болаинг қўлтиғидан боғлади. Шунда ҳам барибир узунлик қилди. Унинг бир учи ерда судралиб турарди. Шахзода бироз ўзини ноқулай сизди, лекин ғурур ва сурур аломатлари унинг юз-кўзидан порлаб турарди.

— Чопғун учун эрмас, Улуғжон, сиёсат учун,— деди ҳазрат соҳибқирон набирасининг белидаги шамширга ишора қилиб...

Табризда бир неча кун турганларидан сўнг ҳазрат соҳибқирон яна Гуржистон устига юришга қарор берди. Бунга ўша Гургенхоннинг димоғига бўйсунмаслик ва исён ғуборининг қайтадан ўлтириб қолганлиги сабаб бўлди. Теварак-атрофнинг лашкари жам бўлгач, у Табриздан Қумтепа мавзеъига келиб тушди. Ундан Нахичеванга борди ва Илончиқ қалъасида тўхтади. Эртаси куни Гуржистонга божу хирож талаб қилиб элчи юборди. Кўкча тенгиз бўйида шикор ва сайру саёҳат билан банд бўлиб турган пайтда унинг Гуржистонга юборган элчи ва мухассиллари қайтиб келишди. Гургенхон элчиларга катта совға-салом билан инисини ҳам кўшиб юборган экан. У ҳам ҳазрат соҳибқироннинг қабулига сазовор бўлди. Гургенхон Амир Темурнинг номига йўллаган мактубида Қора Юсуф туркман ва бошқа муфсидларнинг иғвосига учиб, гуноҳи азимга қўл уриб қўйганидан пушаймон бўлиб узрхоҳлик қилган экан, ҳазрат соҳибқирон унинг гуноҳлари устига афв чизигини тортди; инисига юртига қайтаётганида, «оғойингга айтиб қўй, бундин буёғига ўз хаддида турсун, мўъмин-мусулмонларга таъди ва озор етқузмасун»,— деб тайинлади. Сўнг Кўкча тенгиз соҳилидан кўчиб, Қоровултепа деган хушманзара бир жойга келиб тушдилар. Хумоюн ўрду шу нузхатгоҳда қарийб бир ой турди. Сўнг у ердан кўчиб Ганжа ва Бардаа орқали хижрий 804 йил раби ул-охир ойининг 20- куни (1401 йил 27 ноябри) Қорабоққа келиб қўндилар. Шу ерда қишлаш, лашкарга дам бериш ва келаси йили баҳорда Дашти қипчоқ устига юриш бошлаш ҳақида бир қарорга келинди. Чунки мамлакатнинг сиёсий аҳволи бирмунча ночор бўлиб қолган эди. Унинг Олтин Ўрдадаги ишонган одами Темур Қутлуғ ўша 1401 йили тўсатдан вафот этди. Тожу тахт талашишлар, туғён ва исёнлар бошланди. Тожу тахт давогарлари ҳам қўп эди. Шодибек, Пўлодхон, Темурхон, Жалолиддин... Буларнинг учтаси ҳазрат соҳибқиронга нотаниш. Жалолиддин унинг ашаддий душмани Тўхтамишнинг ўғли эди. Шундай бир пайтда қўл қовуштириб туриб бўлмасди. Ким билади, бўлғувчи хон қандай сиёсат тутишини. Амир Темур Дашти қипчоқдай қўшни мамлакатда Тўхтамишга ўхшаган яна бир ҳукмдор пайдо бўлиб қолишини истамас эди. Лекин тез орада у ердаги аҳвол ойдинлашди. Ўша қишда Олтин Ўрданинг янги олий ҳукмдори Шодибекнинг элчиси Қорабоққа келди. Шоди-

бек ҳазрат соҳибқиронга йўллаган мактубида унга итоат ва хизматкорлик мақомида туришини маълум қилганди.

Ўша кишлоқ кунларининг бирида Самарқанддан бу ерга келаётган амирзода Муҳаммад Султоннинг Ардабилдан ўтиб, Октомга келиб тўхтаганлиги ҳақида хушхабар олинди. Ҳазрат соҳибқирон амирзода Шохрух билан амирзода Мироншоҳни, катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Шохмаликларни кўшиб, унинг истикболига жўнатди. Орадан бир-икки кун ўтиб амирзоданинг ўзи Олий ўрдуга етиб келди. Ҳазрат соҳибқирон суюкли набирасини иссиқ бағрига босди. Унинг сихат-саломатлигини, ахлу аёлининг ҳол-аҳволини суриштирди. Ўша куни кечкурун ва эртасига унинг шарафига катта зиёфат берди. Учинчи куни эса амирлар ва аркони давлатни қурултойга чакириб, ҳамманинг олдида, амирзода Муҳаммад Султонни расмий равишда валиаҳд деб эълон қилди. Бошига олтин тож кийдириб, белига заррин камар боғлади.

— Хайрият,— деди у ичида,— шу дамларни ҳам кўратурғон кун ҳам бор эркан. Худога минг катра шукр!

Ҳа, бугун унинг қувончи чексиз, димоғи чоғ эди. Чунки кейинги пайтларда, аниғи Ҳиндистон юришидан кейин тез-тез оғриб қоладиган бўлганди у. Ўшандай пайтларда тожтахт тақдирини ўйлаб кўп изтироб чекарди.

АНҚАРА ЁНИДАГИ ЖАНГ

XIII асрнинг 20-йилларида, мўғуллар хуружи оқибатида, турк-ўғулларнинг қой отлиғ қабиласи Хуросондан кичик Осиё ерларига кўчиб борадилар. Уларнинг тепасида Эртўғрил деган довурак ва тадбиркор ўғлон турарди. Қўния подшоси Султон Алоиддин Кайкубод уларнинг кўкрагидан итармади, аксинча, Византия билан туташ Сегут ноҳиясини уларга берди. Эртўғрилни эса ужбеги, яъни улусбеги лавозимига тайинлади. XIII асрнинг 80-йилларида, тўғрироғи, Эртўғрилнинг ўғли Усмон беклик маснадига ўлтирган йиллари, Сегут беклиги мустақилликни даъво қилди. Усмонбек эса ўзини Султон деб эълон қилди. Бунга мўғуллар хуружи тобора кучайиб кетганлиги, исён ва халқ ҳаракатлари оқибатида Қўния султонлигининг инкирозга юз тутиб, майда-майда бекликларга парчаланиб кетиши сабаб бўлди. Усмон бошда кўшнилари салжуқий беклар ва Билижикда турган греклар билан урушиб-талашиб юрди. Кейинча пойтахтни

Никеяга якин Ени-шехир (янги шаҳар)га кўчирди. Сўнг Бурса хокимини енгиб, Вифиния, Никея ва Эгай денгизи бўйидаги ерларни ўзига қаратиб олди. 1301 йили Никомидия ёнида Музолинани тор-мор келтирди. Кирмиён амиридан Эски-шехир (эски шаҳар)ни тортиб олди, Пиги ёнида шахзода Михаилни енгиб, Константинополнинг шарқий остоналарида пайдо бўлди. Сўнг Каталония подшоси Рожернинг ўлиmidан кейин, Галлиополига бостириб кирди. 1326 йили эса Бурсани эгаллади.

Усмоннинг ўғли Ўрхун отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттирди: Никеяни эгаллади, сўнг флот куриб, Оврупо соҳилига ўтди. Ўрхуннинг ўғли Сулаймон пошшо Дарданелга борди ва Галлиополи ёнида ўринлашди. Икки йилдан кейин — 1354 йили уни ва Византиянинг бошқа мустаҳкам қалъаларини босиб олди. Сулаймон пошшо вафотидан (1357) кейин Болкон ярим оролидаги бошқа ерларни Түркия тасарруфига киритиш ҳаракати авж олди. Бу ишни Ўрхуннинг ўғли ва тахт вориси Султон Мурод I давом эттирди. У 1361 йили Эдирне (Адрианполь) ва Фракиянинг кўшни ноҳияларини, сўнгра 1363 йили Булғорияга қаршли Филиппополь (Пловдив), Сўфия, Шумен, Ниш ва бошқа булғор, серб шаҳарларини ўз тасарруфига киритиб олди.

XIV асрнинг 80-йилларига келиб Онадўли турклари Сербия ва Албаниягача етиб бордилар. Султон Мурод I булғорлар ва сербларнинг катта қисмини итоатга келтиргач, 1387 йили Кичик Осиёга қайтиб кетди. Серблар ва боснияликлар бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга қарор қилдилар. Уларнинг кеназлари Лазарь билан Твардко ўттиз минг кишилик кўшин тўплаб, Македония шаҳарларида турган кичик сонли турк ҳарбий қисмларини кириб ташладилар. Серблар ва македонияликларнинг кетидан булғорлар ҳам кўтарилди. Оқибатда Султон Мурод I Адрианополда катта кўшин тўплаб, Булғория ва Сербия устига юриш бошлади. 1388 йили турк армиясининг ўттиз минг кишидан иборат илғор қисми Тирновани эгаллади. Султон Мурод I Сўфия домини ва Филиппополдан ўтиб, Сербияга бостириб кирди ва Приштини шаҳри ёнидаги Косово майдонига келиб тушди. Серблар, хорватлар ва боснияликларнинг бирлашган кучлари ҳам шу ерга тўпланган эди. Уларнинг тепасида тажрибали саркарлар Лазарь ва Вук Бранкович турар эди. Булғорлар, валахияликлар ва албанлар юборган мадад кучлари ҳам шу ерда эди. Мана шу Косово майдонида 1389 йил 15 июн кун икки ўртада шиддатли уруш бўлди. Жанг айни кизиб

турган бир пайтда саркарда Лазарнинг куёви Милош Обилич турк мулозими кийимида Султон Муроднинг чодирига кирди ва уни чаваклар бўлди. Юз берган бу машъум ходиса маълум бўлгач, туркларнинг қароргоҳида тушқунлик ва саросима бошланди. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифокчиларининг саркардалари бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлдилар ва қўшинларни рағбатлантириб, турк қўшинини бир қадар сиқиб қўйишди, лекин марҳум Султон Муроднинг йигирма тўққизга чиққан эпчил ва ботир ўғли Боязидхон шу заҳотиёқ салтанат тизгинини қўлга олиб, қўшинни орқасидан эргаштира билди. Каттик жангдан кейин турклар ғалаба қозондилар. Лазарь, Вук Бранкович ва иттифокчиларининг саркардалари асир олиндилар ва қатл этилдилар. Шу ернинг ўзида икки ўртада шартнома имзоланди. Шартномага кўра Сербия Туркияга тобеъ бўлиб қолди. Султон Боязид зафар ва ғалаба билан Эдирнега қайтди.

Косово майдонида юз берган ходиса Византияни изтироб ва таҳлика исканжасига солди. Император Иоанн Палеолог Султон Боязиднинг олдида тиз чўкишга мажбур бўлди ва унинг Византия устидан олий ҳукмронлигини тан олди.

Султон Боязид бобоси ва отасининг босқинчилик сиёсатини давом эттирди. Давом эттирдигина эмас, балки улардан орттириб юборди. 1393—1396 йиллар орасида у Булғория, Македония ва Фессалияни бўйсундирди, қўшини билан Морея ва Венгриягача бориб (1394—95 й.) унинг шаҳару қишлоқларини талон-тарош қилди.

Туркларнинг бу катта муваффақияти Оврупо давлатлари, хусусан Франция, Германия, Венгрия каби қудратли давлатларни ларзага солди. Улар маслахатлашиб, Туркияга қарши салб юриши уюштирдилар. Бу ишнинг тепасида Рим папаси, Франция қироли Шарл VI ва Венгрия қироли Сигизмунд турдилар. Оврупо ҳукмдорлари Султон Боязид ва туркларнинг таъзирини бериб қўйишга аҳд-паймон қилдилар. Боязидхон шарқдан, Амир Темур тарафдан, катта хавф мавжудлигига қарамай, Эдирнеда қолди ва ғарбда содир бўлаётган воқеаларни синчковлик билан кузатди. Шу ерда у усталик қилди. Амир Темурни тинчлик ва осойишталик, дўстлик ва ҳамкорлик хусусидаги гаплар билан чалғитди. Шу мақсадда унинг ҳузурига муносиб совға-саломлар ва мактуб билан суҳандон қози қалон Шамсиддин Фридунбекни юборди. Ўшанда Рум элчиси Қорабоққа келиб, амирзода Шохрух ва улуғ нўён Шохмаликнинг васийлигида ҳазрат соҳибқироннинг қабул

шарафига муяссар бўлди. У келтирган мактубда шундай гаплар ҳам бор эди: «Рубъи маскунга подшоҳлик қилиш ва бахту иқбол халъати ҳазрат соҳибкироннинг муборак коматига ярашгандур. Шу боис биз ҳам он ҳазратга итоат ва хизматкорлик мақомида турурмиз. Бундин буён оёғимизни итоат ва хизматкорлик халқасидин зинҳор чикормагоймиз». Бу гаплар аслида курук ва сохта бўлиб чикди. Нахотки бутун дунёга ҳокими мутлак бўлишга аҳд қилган ва дунёнинг ярмини титратиб турган шавкатли бир подшоҳдан шунақа гап чикса?! Ҳазрат соҳибкирон бунга ишонмади. У Оврупода бўлиб турган воқеалардан бохабар эди. Буни унга тез-тез Қорабоққа келиб-кетиб турган фаранг элчилари етқизиб туришган эди. Боязидхон вақтдан ютмоқчи, чунки бир пайтнинг ўзида икки душман билан курашолмасди. Аввал салибчилар билан орани очиб қилиб олсин, Амир Темур билан кейин гаплашади. Амир Темур буларнинг ҳаммасига ақли етиб турса-да, ўзини гўлликка солди. Боязидхоннинг элчисига зўр ҳурмат-эҳтиром кўрсатди ва ҳамманинг олдида деди: «Боязидхоннинг овруполиклар устига ғазо қилиш билан бандлигини кўриб турибмиз. Ул жанобнинг бизга, бизнинг эрса ул зоти олийлариға душманчилик ниятимиз йўқдур. Бизнинг муддаомиз Қора Юсуф бирлан Султон Аҳмад жалойир. Мамлақати ва табаалари ислом мамлакатлари ўртасига ўринлашгон. Ўзлари ҳам, табаалари ҳам муфсид ва бадқирдор эрурлар. Бепоклик ва гўрг раббонийлик тариқига кириб Батхоға борғувчи зиёратчиларни ҳамда Мисру Шомға катнаб тургон карвонларни бешафқат таламоқдалар. Яқинда ул бадқирдорлар интикомимиздин кўркиб Рум тарафларға қочиб қутулди. Султоннинг ноиблари эрса аларға бошпана берди ва аларни жамоат қилиб олди. Бу бағоят нописандлик аломатидур. Олий ҳазратлари бадқирдорларни ўзи дафъ этсун, ёки тутиб бизнинг илғимизға топширсун, ё бўлмаса, мамлақатидин ихрож этсун, токи низо ва ёмонлик асослари битирилиб, мувофиқлик ва дўстлик асослари мустаҳкамлансун. Шундин сўнг, агар ҳазрати олийлари мувофиқ кўрсалар, кофирлар устига биргалашиб ғазо қилурмиз». Боязидхон элчиси Эдирнега қайтиб келгандан кейин, ундан бор гапни эшитиб, анча хотиржам бўлди, бутун диққат-эътиборини фаранг давлатлари унга қарши йўллаган катта ҳарбий кучга қарши курашга қаратди.

Ҳа, салибчилар туғдирган хавф-хатар ҳақиқатан ҳам катта эди. Граф Невер бошлиқ тиш-тирноғигача қуролланган француз салибчилари саккиз минг киши, Венгрия

кироли Сигизмунд етаклаб келган жангчилар ҳам ундан кам эмасди. Улар ҳарб ишларига яхши ўргатилган ва, энг муҳими, яхши қуроолланган жангчилар эдилар. Салибчиларга қирол Сигизмунд умумий бошлик этиб тайинланди. Салибчилар фурсатни бой бермай, Дунай дарёсидан кечиб ўтдилар ва Булгорияга карашли Никопол шахрини қуршов остига олдилар. Шу ерда 1396 йилнинг 25 сентябр кунини салибчилар билан турклар ўртасида катта уруш бўлди. Лекин кучлар тенг эмасди. Французлар, италияликлар, инглизлар, испанлар, чехлар, немислар ва валахияликлардан иборат салибчиларнинг бор аскарлари етмиш минг киши бўлиб, Боязидхон байроғи остига жамланган кучлар эса қарийб уч баробар ортик эди — у куч икки юз минг одамдан иборат эди. Салибчилар аввал французларнинг тиш-тирноғигача қуроолланган, бошдан-оёқ зирхга бурканган ва яхши ўргатилган отлик аскарларини жангга ташладилар. Суворийларнинг ўзлари ҳам, отлари ҳам зирхга бурканган эдилар. Уларга ҳеч қанақа ўк ўтмас ва гурзи зарби таъсир қилмасди. Бироқ улар барибир Боязидхоннинг яничарларига бас келолмадилар. Салибчиларнинг бошқа қўшинлари ҳам шу зайлда тор-мор этилдилар. Қирол Сигизмунд қолган-қутган одамлари билан қайиқларга ўтириб қочиб қутулди, граф Невер эса тирик қолган аскарлари билан асир олинди. Бу — Султон Боязидхон эришган ғалабаларнинг энг катталаридан эди. Никополда эришилган ғалаба натижасида Болкон ярим оролидаги халқлар ва давлатлар усмонли туркларга тобеъ бўлиб қолдилар.

Бунинг натижасида, айниқса, Константинополнинг аҳволи оғирлашди. Турклар тарафидан тез-тез уюштириб турилган камаллар оқибатида қаҳатчилик бошланди. Мануэл Палеолог Венеция, Франция ва бошқа мамлакатларга элчилар юбориб, ёрдам кутди. Тўғри, Франция Византияни шу аҳволда ташлаб қўймади. 1399 йили маршал Бусико бошчилигида ўн етти кемада озик-овқат ва икки минг яхши қуроолланган рицарларни ёрдамга юборди. Аммо бунинг фойдаси бўлмади. Мануэл Палеолог ҳокимиятни Туркияга содиқ одам Иоаннга топшириб, ўзи Оврупога кетишга мажбур бўлди.

Никопол остоналарида юз берган фожиа ҳақиқатан ҳам Оврупо давлатларини ларзага солди. Боязид Йилдиримнинг шон-шуҳрати эса менман деган қироолларни ҳам таҳликага солди. Йилдирим шу билан қаноатланиб, Эдирнега қайтиб кетармикин ёки қасос олиш учун Оврупонинг марказий ноҳияларига бостириб кирармикин?

Унинг бунга имконияти бор, катта кўшини мавжуд. Нафакат курукликда, балки денгизда ҳам уруш олиб бориш имконига эга у. Унинг кўп кемалари бор. Афинада ҳам, Кастилияда ҳам, Парижда ҳам шундан кўрқадилар. Бунинг устига, турк кўшини Валахияни аёвсиз талон-тарож қилгандан кейин Еқубпошшо ва Эвренусбей бошчилигида Мореяга бостириб киргани, туркларнинг илғор қисмлари Штирингача келиб етгани ҳақида ташвишли хабарлар тарқалди. Хўш, энди нима қиламиз? Боязид Йилдиримга бас келадиган одам топилармикин бу оламда? Ҳаммининг бошини шу саволлар котирган эди.

Айни шу пайтда Парижда архиепископ Иоанн пайдо бўлди. Амир Темур ва Озарбайжон ҳукмдори амирзода Мироншоҳ билан Франция қироли ўртасида кўпдан бери элчилик вазифасини ўтаб келаётган бу зотни қирол Шарл VI яхши танийди. Аслида у папанинг одами. Византиянинг обрў-эътиборини ҳимоя қилиш, Кичик Осиё ва унга кўшни мамлакатларда насронийлик таълимотини тарғиб қилиш учун у ўша узок, нотаниш ўлкаларга юборилган. Кенг маълумотли ва зийрак одам. Ҳар қандай одамнинг кўнглига йўл топа билади, дўстлашиб кеталади. Мана, уч-тўрт йил ичида Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироқи аjami идора қилиб турган катта ўғли Мироншоҳ билан дўстлашиб кетди. Архиепископ Иоанн нафакат Мироншоҳнинг, балки улуг отасининг ҳам шахсий ҳаётини иқричкиригача яхши билади. У шубҳасиз янги хабарлар келтирган.

Қирол унинг Парижга келганини эшитиб хурсанд бўлиб кетди ва камергерни чақириб: «Авлиё отани дарҳол олиб киринг», деб буюрди. Лекин авлиё ота бу сафар ёлғиз эмас экан. Қиролнинг Луврдаги шинамгина ишхонасига архиепископ Иоанн яна бир ўзига ўхшаш олий зотни эргаштириб кирди. У архимандрит Франциск эди. Қирол Боязид Йилдирим нима қилмоқчи, ҳозир нималар билан машғул, ўша узок юртларда қандай гаплар борлигини билишга шу қадар интизор эдики, одатдаги такаллуфни бир четга йиғиштириб қўйиб, авлиё отани дабдурустан сўроқка тутди:

— Боязид Йилдирим Штириндан буёғига ўтмаса керак, аълоҳазрат, — деди архиепископ қайсар ҳақида.

— Нега? — қирол таажжубланиб авлиё отага тикилди.

— Нега десангиз, аълоҳазратлари, у асл юртидан узоклашиб кетишни истамайдур. Жуда катта кўшин билан Озарбайжонда яна бир улуг фотиҳ фурсат пойлаб турибдур.

— Тамерлан эрмасму ўшал сиз айтган улуг фотих?

Архиепископ бош ирғаб кироқнинг сўзларини тасдиқлади. Шарл олтинчи уни суриштириб кетди.

— Кўпдин бери Парижда ҳам онинг хусусида ҳар хил шов-шувлар юрадур. Айтинг-чи, ҳазратим, ўшал Тамерлан қанақа одам, ўзи? Қўшини каттами? У қандай қуролланган?

— Тамерлан, аълоҳазрат, зийрак, тадбиркор ва ҳеч нарсадин кўркмайтурғон жасур одам. Қўшинни жангга ўзи бошлаб кирадур.

Архимандрит Франциск унинг гапларини кувватлаб кўшиб кўйди:

— Мен бунн ўз кўзим бирлан кўрганмен, аълоҳазрат. Бундин тўрт йил муқаддам Тамерлан бирлаи Олтин Ўрда подшоши Тўхтамиш ораларида Қофқозда бўлғон уруш пайтида кўрганмен. Тамерлан ўлимни писанд қилмайтурғон одам. Ва яна ҳарб ишининг сирру асрорини ўта яхши биладур.

— Шундай денг? Қизик? — қирол чап кўлидан момикдай оппоқ кўлқопни ечиб, нозик бармоқларини безаб турган қимматбаҳо узукларни кўз-кўз қилди. Сўнг яна архиепископ Иоаннга мурожаат этди:

— Марҳамат, давом этинг, авлиё ота.

Архиепископ Иоанн кўлларини кўксига кўйиб, аълоҳазратга таъзим қилди:

— Шундай, аълоҳазрат. Тамерлан бақувват ва кўркмас одам, ҳақиқий рицар. Ҳарбий бўлиб туғилган деб ўйлайсан, киши. Ва яна ақлли, мулоҳазали ва адолатпеша одам. Муғомбирлиги ҳам ўзига яраша. Қахри келганда ҳеч кимни аямайдур. Ҳақиқат ва тўғрилиқ унинг учун асосий қонун!

Шу ерда авлиё ота яқинда тукқан боласи Мироншоҳни ҳам аямай жазолаганини қиролга хикоя қилиб берди. Шарл VI Амир Темурнинг фарзандлари билан қизикди. Архиепископ Иоанн унинг тўрт ўғли, икки қизи бўлганлиги, шу бугунга келиб улардан фақат икки ўғил тирик қолганини айтди. Қирол Мироншоҳни суриштирди.

— Миаха мирасса қанақа одам? Уни Озарбайжон бирлан Ироқда ҳоким дедингизму?

— Шундай, аълоҳазрат. Миаха мирасса Тамерланнинг катта ўғли. У ҳозир қирқдин сал ошди. Олижаноб, саховатли, раҳмдил одам. Қилиқлари христианларникига ўхшайдур. Христианлар бирлан яхши муомалада.

— Дуруст эркан Тамерланнинг боласи,— деди қирол

хушвакт бўлиб, — у бирлан дўстлашса бўларкан, — дегач, кирол қайтадан Амир Темурни суриштирди.

— Тамерланнинг кўшини каттами? Куроллари-чи? Буни айтмадингиз-ку, авлиё ота.

Архиепископ икки кўли билан бошини тутди:

— Эсим курсин, хаёлдин кўтарилибдур. Темурбекнинг кўшини сон-саноксиз. Кўшинининг катта қисмини драгунлар ташкил этадур. Истаса, икки юз минг кишилик кўшинни бир ҳафта ичида тўплайдур. Хаммаси совут ва зирхларга бурканган. Куроллари: қилч, найза, ўк-ёй, гурзи, болта. Артиллерияси ҳам бор. Жанговар филлари мавжуд. Олтмишта фили бор.

— Ўҳ-ҳў! Зўр эркан ўша сизнинг Тамерланингиз, — кирол таажжубланиб бош чайқади.

Авлиё ота киролнинг илтимоси билан кўшиндаги интизом ва Амир Темурнинг ҳарбий маҳоратидан сўзлаб берди.

— Браво, зўр одам эркан, ўша сизнинг Тамерланингиз, авлиё ота. У бирлан иттифок тузсак бўларкан, — деди кирол суҳбатдан қониқиш ҳосил қилиб. Кейин яна Боязид Йилдирымга қайтди: — Боязид ҳозир Оврупонинг қок ўртасида турибдур. Византиянинг тақдири ҳам ҳал бўлган ҳисоб. Қим билади, дейсиз, балким эрта-индин Венецияга, сўнг Францияга ҳам бостириб кириши мумкин, у дажжол. Унга бир ўзимиз бас келмайдурғонга ўхшаймиз, авлиё ота.

— Тўғри айтасиз, аълоҳазрат! Боязид Овруро учун хавfli душман, — деб жавоб қилди авлиё ота. Архимандрит Франциск кўшиб қўйди:

— Унга факат Тамерлан бас келиши мумкин.

Кирол бироз ўйланиб қолди. Сўнг авлиё отага қараб деди:

— Тамерлан ҳам, кесар (қайсар) ҳам мусулмон подшоҳлар. Бирикиб ғайридинлар устига, Овруро мамлакатлари устига ғазот қилишмасмикинлар? Чунки мусулмонларнинг муқаддас китобида ҳар бир мусулмон подшоҳ дин йўлида ғазот қилсун, деб айтилган.

— Йўк, аълоҳазрат, — деди унга эътироз билдириб авлиё ота. Тўғри, Темурбек шунга тарафдор, лекин кесар кўнмаётир. Ва яна Ироқи араб ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир бирлан ғарбий Озарбайжон ва жанубий Арманистонга ўрнашиб олган Қора Юсуф туркман хусусида уларнинг орасида келишмовчилик, нифок бор. Фикримча, алар келишиб кетмайдурлар. Аксинча...

Шу ерда кирол унинг сўзини бўлди:

— Ораларида уруш чиқади, демокчимисиз, авлиё ота?

— Шундай. Сизга яна бир янгиликни айтиб қўймоқчиман, аълоҳазрат.

Кирол шошиб қолди:

— Сўзлангиз, марҳамат!

— Муқаддас Ватиканнинг фикрича,— деб сўз бошлади у шошмасдан,— ҳозир аини пайти, жаноби олийлари. Тамерлан бирлан иттифок тузиб, кесарни яккалаб қўймоқ зарур. Иккалалари уришиб, бир-бирини маҳв этса, ундин ҳам яхши.

— Яхши фикр, браво,— кирол суюнганидан авлиё отанинг елкасига уриб қўйди,— балким кесарни Тамерланнинг ўзи уддалар? Биз эрсак курол ва кемалар бирлан ёрдам бергаймиз.

Гапга архимандрит аралашди:

— Эплайди, ҳазрати олийлари, эплайди. Тамерлан улуг ва шавкатли подшоҳ. Шарқда унга тенг келатурғон ҳукмдор йўқдур. Аини шу пайтда Хитойдан то Константинополгача бўлган мамлакатлар онинг қўлида.

— Шундай килиб қўйиш керакки,— деб сўзга қўшилди архиепископ Иоанн,— охир-окибат алар бир-бирларини маҳв этсунлар. Шундан кейин биз овруполиклар тинч бўлурмиз, келажакда бутун Осиё бизники бўлур!

Кирол муқаддас Ватикан ва авлиё оталарнинг фикрига қўшилди:

— Маъқул, ҳазратларим, маъқул. Биз ушбу фикрга тўлиғича қўшилурмиз, албатта. У бироз ўйланиб олгач, яна сўзида давом этди:

— Бизнинг жанобларидин махфий тутатурғон сиримиз йўқдур. Биз бу хусусда баъзи ишларни ҳам килиб қўйғонмиз. Византия императори, Венеция дожи ва Кастилия кироли бирлан сўзлашиб, бир тўхтама келиб қўйғонмиз. Алар Тамерланга кемалар бирлан ёрдам килиши мумкин. Биз эрсак, Оттоман империясининг соҳилларига маршал Бюсини, икки минг рицар ва ўкчиларни ўн етти кемага ортиб, юборгаймиз. Англия бирлан Грецияга ҳам элчилар юбордик. Тамерлан кесарни куруклик тарафдан ҳам, денгиздин ҳам қуршаб олиб маҳв этгай. Буёғи Парвардигори оламнинг иноятига ҳавола.

Ўша куни кечкурун Шарл VI Ватиканнинг вакилларини зиёфат қилди.

Авлиё оталар Луврдан тун яримлаб қолганда чиқиб, ўз қароргоҳига йўл олдилар. Бўлиб ўтган суҳбатдан муқаддас Ватиканнинг вакиллари ҳам, Франция кироли ҳам хурсанд бўлдилар...

Шундай килиб, Осиёда икки катта куч, икки қудратли тўлкин бир-бирига қарши ҳаракатга келди. Энди уларни тўхтатиб бўлмасди. Чунки ҳар иккаларининг — Боязид Йилдиримнинг ҳам, Амир Темурнинг ҳам мизожида, балким бу битталарида кўпроқ, иккинчиларида нисбатан озроқдир, жаҳонгирликка иштиёқ бор эди. Бунақа пайтда икки кўчқорнинг боши бир қозонга сиғмагандай, яланғочланган икки қилич ҳам бир қинга жой бўлмайду. Шунга қарамай, Амир Темур оғир-вазминлик қилди, фожианинг олдини олиш учун Боязидхоннинг олдига кўп бор ўз элчиларини юбориб, қайсарни адлу инсофга чақирди.

Аммо соҳибкироннинг уринишлари беҳуда кетди. Йилдирим Боязид ҳар сафар сулҳ ва яқдилликдан юз ўгирди, ҳатто рақибини куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди. (Улуғ ҳокон Боязидхонга бўлган эътирозимиз курук бўлиб қолмасин учун қуйироқда Амир Темурнинг унга ёзган мактублари ва қайсарнинг жавобларидан баъзи сатрларни келтирамиз. Икки улуғ подшоҳнинг ёзишмалари ҳозирда Туркияда, Истанбулдаги Фотиҳ Сулаймон кутубхонасида сақланмоқда — Б. А.).

Боязидхон муаррих Ибн Арабшоҳ айтгандай, шижоатли ва одил подшоҳлардан бўлишига қарамай, шошқалоқ, сабр-тоқатсиз киши эрди. Такдир тақозоси билан Қарамон ерларини ўзиники қилиб олди, Алоуддинни эса қатл қилди, икки ўғлини асир олди. Манташо ва Сарухон ерларини ҳам эгаллади. Болқон тоғлари худудидаги насронийлар вилоятларидан то Арзинжонгача бўлган жойларни ўзиники қилиб олди. У эришилган галабалардан шу қадар мағрурланиб кетган эдики, ҳеч кимни менсимай қўйди. Амир Темур Қора Юсуф ва Султон Аҳмадга бошпана бермаслигини талаб қилиб мактуб юборганда, у ўрнидан сапчиб туриб, мактубни элчининг юзига отди, қаҳр-ғазаби шундай ёндики, у худди нашавандларга ўхшаб қолди. Даст ўрнидан туриб, Амир Темур элчисининг олдига бориб дағаллик қилди. У бундай деди: «Бу уйдирмалар бирлан у мени кўрқитмоқчими? Ёки бу ёлғон-яшиқлар бирлан менга қарши фитна уйғотмоқчими? Мени Ажам подшоҳларига, гапини тушуниб бўлмайдиган Дашти қипчоқ тоғорларига киёс қилдимми? Қўшин йиғишда хиндларнинг лашқари катори кўрдими, ё аскарларимни тарқокликда Ироқ тўдаларидек ҳисобладими? Ёки ғозийларимни Шом аскарига киёс этиб, ўзининг қуриган тўдасини менинг аскарларимдай деб билдимми?.. Ваҳоланки у хароми, қон тўқувчи, зиногир бузуки, аҳду

паймонларни бузувчи, савобдин хатога тойгон бир кишидур...»

Аҳвол мана шунгача бориб етди. Боязидхон Амир Темурни бошда тушунмади, унинг тўғри талаб ва уқтиришларини қабул қилмади. Ва ҳатто подшоҳларга муносиб бўлмаган сўзларни айтиб, унинг дилини огритди.

Амир Темур мактубидан: «... Мактубда ортикча лоф уриш ва бежо гурурланиш дуруст эмасдур. Мамлакатларимизнинг эмну омонлиғи ва фуқаронинг рифоҳиятини ўйлаб султон ҳазратлари бирлан сулҳ тузиш, дўстлик ва қардошлиқ риштасини мустаҳкамлашга тайёремиз. Чунки мусулмон подшоҳлари ўз ораларида муҳолифатчилик қилсалар, бу фарангйлар фойдасига бўлур. Биз буни истамайдурмиз... Бизнинг музаффар ва мансур аскарларимизни бедин ва бадмазҳаб душман деб айтишингизни Аллохнинг ҳукмига топширгаймиз. Аксинча, султон ҳозирги аскарларининг кўпчилиги бож тўловчи душманлардин иборатдир. Бизнинг аскарларимиз эрса ҳаммалари мусулмон ва мусулмонзодалардурлар... Агар бизнинг бу насиҳатларимизга муқайяд бўлмасангиз, унда эътиқодимиз шундаки, фатҳу нусрат биз томонда бўлур...»

Султон Боязид Йилдиримининг жавоби: «Юборган номангиз шахду шўрангиз ва лутфу эътоб эрур... Маълумингиз, турклар шахомат, довжураклик ва қаҳрамонликда ягонаи замон эрурлар. Улуғ бобом Эртўғрил уч юз отлик аскар бирлан ўн минг кишидин иборат бутпараст мўғулни енгган. Отамиз ва ўзимиз ҳам ислом йўлида ғазот қилиб, кўп мамлакат ва қалъаларни қофирлар қўлидин озод этганмиз... Ҳеч бир киши Усманийлар хонадонидан душманга тамаллик ва фирибгарлик қилгон эрмасдур ва найранг салоҳи бирлан қуроқланмагандур... Ҳар қачон ул жаноб курашмоқ учун қадам қўйсалар, биз ҳам худога таваккал қилгон ҳолда тайёрдурмиз».

Амир Темур мактубидан: «Улуғ султоннинг муборак номаси қози Фридулдин ва Бахши исмлиқ бир ақобирнинг василаси ила бахтли соатда ҳумоюн остонамизга етишди... Мисру Шом султонларининг ўзларини Султон ул-харамайин ва-л-шарифайн деб аташларига ва сиз жанобнинг аларни фарзанд деб аташлигингизга эътирозимиз бордур. Аларнинг ўзлари қул ва қулзода бўлиб, сиздек аслзода хонадоннинг алар бирлан бирикишингиз тўғри эрмасдур. Алар Султон Аҳмад жалойирнинг яна Бағдодга қайтишига кўмаклашмишлар. Қора Юсуф эрса сизга орқа қилиб, катой ат-тариқ ва ўғирлик бирлан машғулдир. Ҳозирда

жиход бирлан машғул бўлиб турғон султонға бундайин одамларга риоят қилиб, аларни тафриқа қилишлари асло муносиб эрмасдур...»

Султон Боязиднинг жавоби: «Бунақа иш (Султон Аҳмад жалойир бирлан Қора Юсуф туркманни тутиб бериш — Б. А.) Оли Усмоннинг меҳмоннавозлик ахлоқиға зиддур... Эмди сиз бу икки қаноти синган пашша ва ошёнаси вайрон бўлғон қушлар учун хотири муборагингизни малул қилманг ва ташвиш чекмангки, биз сизнинг хотиригиз мулоҳазаси учун бу бахтсизларға мадад бермағаймиз. Сиз жаноб ҳам шундай арзимас нарсалардин воз кечинг. Агарда муродингиз мўмин-мусулмонларнинг тинчлиги ва ўртада тотувлик бирлан сулҳ тузиш бўлса, Сивосдин қўл тортиб, они бўшатиб берингиз...»

Амир Темур юборган мактубдан: «Қора Юсуф туркман бирлан Султон Аҳмад жалойир бир қанча вақтдин бери мўмин-мусулмонлар орасида фиску фасодға йўл очиб, бизға исён тариқида турибдурлар. Биз аларни итоат ва инқиёдға келтирмок мақсадида борғонимизда алар қиличимиз дамидин кўрқуб, сизнинг химоянгиз остига қочиб борғонликлари эшитилди. Аларни қай ердин топилса тутиб ўлдингиз. Агар хилоф иш тутсангиз, орода кўп қийлу қоллар кўпаюр...

Боязид Йилдиримнинг жавобидан: «Яхши билгилким, бизни тезлашға сўзлағувчининг ўзи тезланиб келсун. Агар келмасанг, хотинларинг уч талок бўлсун! Агар сен келсангу, мен сен бирлан кўришмай қайтсам, менинг хотинларим уч талок бўлсун!»

Боязид Йилдиримнинг қайсарлиги, доғулиги ва қўполлиги, — буларнинг ҳаммаси ҳам бир бўлди-ю, мана шу сўнгги гапи бир бўлди. Бу гапларға чидаш асло мумкин эмасди. Ҳазрат сохибқироннинг жаҳли чиқди. Бир ғазабн ўн чандон бўлди.

— Бизнинг талок қилатурғон хотинимиз йўқдур. Майли, ўзи қилич яланғочлаб бизни майдонға чорлаган эркан, борамиз! — деди у қатъият билан кенгашға тўпланган амир ва аркони давлатига, минг-минг мўмин-мусулмоннинг қони ва жонининг жаримаси Боязид Йилдиримнинг зиммасида бўлғай!

Рум устига юришни 804 йилнинг хут ойида (1402 йилнинг февралда) бошлашға қарор берилди. Лекин катта амирлар ва нўёнларнинг бир гуруҳи кенгашдан чиққанларидан кейин иккиланиб қолишди.

— Рум улкан ва кудратли мамлакат. Лашкари ва захиралари катта,— деди амир Сайфиддин Аббос.

— Лашкаримиз уч йилдин бери тиним билмай сафарда. Унга яхши дам бермок даркор,— кўшиб кўйди амир Худойдод Хусайний.

Яна бошка важхлар ҳам келтирилди ва охири амир Бурундук барлоснинг таклифи билан мавлоно Шамсиддин Олмаликийнинг чодирига боришга қарор бердилар. «Ул олий зотдин ёрдам сўрайлик, ҳазрат соҳибкирон онинг сўзини икки қилмайдур»,— дедилар, улар. «Ҳазрат соҳибкиронга айтинг, Румга юришни бироз кечиктирсунлар. Нафасимизни ростлаб олайлик»,— деб илтимос қилдилар ундан. Ҳақиқатан ҳам ҳазрат Шамсиддин Олмаликий Амир Темур саройида зўр обрў-эътиборга эга эди. У истаган пайтида олий ҳукмдорнинг ҳузурига кира оларди. Ҳазрат соҳибкирон ҳам кўп пайтларда унинг сўзини икки қилмасди. Ҳазрат Шамсиддин Олмаликий ўша куни кечкурун ҳазрат соҳибкироннинг олдига кириб амирлар ва нўёнларнинг гапини унга етказдилар. «Аларнинг гапларида жон бор, олампадох, яхшилаб ўйлаб кўриш керакка ўхшайдур,— деди у пировардида. Лекин амирлар кутганича бўлмади бу гал. Амир Темур ҳазратнинг гапини олмади:

— Биз бу масалани узил-кесил ҳал қилиб кўйғонмиз, ҳазратим. Энди орқага қайтиш йўқ. Чунки Боязид Йилдирим бизнинг бу юришимиздин аллақачон огоҳ бўлғон. Ишни пайсалга солиш мағлубият бирлан баробардир.

Мавлоно Шамсиддин Олмаликий бўш келмади.

— Аълоҳазрат, келинг яна бир марта ўйлаб, мулоҳаза этиб кўрайлик. «Қелишилган ишнинг кети хайрли», дейишади кўпни кўрганлар.

— Биз бу масалани аллақачон умаро ва аркони давлат бирлан келишиб олғонмиз. Янглишмасам, ўша кенгашда жаноблари ҳам бор эрдилар, шекилли? — Амир Темур ҳазратга қараб изтехзо билан кулиб кўйди.

— Сиз ҳақ эурсиз, аълоҳазрат. Ўша йиғинда камина ҳам бўлғон. Локин кенгашдин чикқач, амирларингиз орасида иккиланиш аломати пайдо бўлибдур. Бундай ахволда...

Амир Темур шу ерда унинг гапини бўлди:

— Бундай ахволда уруш сафарига отланиб бўлмайдур, демокчисиз назаримда.

— Йўқ, ундай демокчи эрмасмуз, локин бу етти ўлчаб

бир кесилатургон иш, оламшанох,— деди ҳазрат бироз жиддийлашиб.

Ҳазрат соҳибкирон кенг маълумотли, эс-хушлик ва чуқур мулоҳазалик бу одамни хуш кўрарди. Шунинг учун охири унинг маслаҳатига кўнгандай бўлди. Тўғриси, энди юришни тўхтатиб бўлмаслик фикрига ҳазратнинг ўзини ҳам ишонтирмоқчи бўлди. Шунинг учун мунажжими хос мавлоно Абдуллани чақиртирди.

Мунажжимни дарров топиб келишди.

— Қани, таксир, Рум юриши хусусида юлдузлар не маслаҳат берур эрканлар,— деди ҳазрат соҳибкирон дуою фотиҳадан сўнг.

Абдулла мунажжим шошилмай, «кун охирлаб куёш ботиш пайтида шафак мағрибдин намоён бўладур, орадин бир неча кун ўтиб эрса, тонгда машрикдин намоён бўладур», деди. Сўнг мавлоно Муҳиддин Мағрибийнинг китобини очиб бир жойидан ўкиди: «Даввоба юлдузларининг ҳамал буржида пайдо бўлишлиги мансур лашкарнинг машрикдин мағрибга қараб юришига ва Рум мамлакатини забт этишига ишоратдур».

— Мана, кўрдингизму,— деди ҳазрат соҳибкирон мавлоно Шамсиддин Олмаликийга қараб,— юлдузлар ҳам зафар асар лашкарнинг бир неча кун ичида Румга отланиши хайрли бўлишлиғига ишорат қилиб турибдилар.

Нима дейиш мумкин, бунақа пайтда? Ҳазрат бошқа бир нима демади ва соҳибкиронга зафар ва узок умр тилаб, унинг ҳодиридан чиқди.

Кишлоқдан кўчиш хижрий 804 йил ражаб ойининг ўн учинчиси, пайшанба кунига (1402 йил 16 февралга) белгиланганди. Чунки бу кун «зикру тоат, таҳсили муродот ва ҳалли мушкулот кунидур». Хумоюн ўрду ўша кун кишлаган жойидан кўчиб, Қорабоғнинг Сабззорига келиб кўнди. Ўша нузхатгоҳда озгина турдилар ва кишнинг охирги кун, яъни шаъбон ойининг еттинчисида (1402 йил 21 мартда) саодат ва иқбол билан у ердан кўчиб, Шамқур даштига йўл олдилар. Амирзода Муҳаммад Султон, фармонга биноан, Қурадан ўтиб, дарё бўйлаб йўлга тушди. Шу ерда девон ишларини тасарруф қилиш учун мавлоно Убайдулла садр Исфаҳонга ва мавлоно Кутбиддин садр Шерозга жўнатилдилар. Хумоюн ўрду эса Бардаа ва Ганжани босиб ўтиб, Шамқур даштига келиб тушди. Бир неча кун шу ерда ҳордик чиқарилгач, Олатокка бориб тушдилар. У ердан кўчиш чоғида «Сароймулк хоним ва бошқа хотинларга шахзодалар:

Мирзо Улуғбек. Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо, Бойсункур, Суюрғатмишлар, шунингдек, тамом ҳарамни олиб Табризга борсунлар ва ёзни ўша ерда ўтказиб, куз бошида Султонияга кўчиб ўтсунлар», деган фармони олий содир бўлди. Манкўлга етганда ҳазрат соҳибкирон беҳуда кон тўкилмасин, деб яна Румга, Боязид Йилдирим ҳузурига элчи юборди. Мактубда «агар қайсар илгари Румга қарашли бўлмаган қалъа ва юртларни эгаларига қайтариб берса, Рум унга мусаллом бўлиб қолади», — дейилган эди. Бу унинг Сивос хусусида айтган гапига жавоб эди. Чунки Сивос аслида Византияга тегишли ер эди. Ҳазрат соҳибкирон йўл-йўлакай гуржийларнинг Таркум қалъасини бўйсундириб, Авникка келиб кўндилар. Бир неча кун шу ерда Румга жўнатилган элчиларни кутдилар. Лекин кетганларига икки ой бўлганига карамай, улардан дарак бўлмади. Ҳазрат соҳибкирон хайрон бўлди: «Қизик, биз бу кондош мамлакатга нажот кўлимизни чўзиб, Боязид Йилдирим бирлан мурсою мадорага борамиз, катта лашкар ўтиши оқибатида Румдек ислом мамлакати вайронагарчиликка юз тутмасун, деймиз. Элчиларига қанчалик мулойимлик ва ҳурмат-эътибор кўргузишимизга карамай, тесқаричилик тариқини шу қадар ҳаддидан ошириб юбордиларки, эндиликда унинг зиддида лашкар тортишдин ўзга илож қолмади. Аммо мулку молига асло таъма қилмайдурмиз» — деди соҳибкирон ўз-ўзига.

Лекин уруш-талов эшик қоқиб турган бир пайтда улуғ амир нимагадир маҳд улё Туман оғони, амирзода Муҳаммад Султонни ўғли шаҳзода Саъд Ваккос билан бирга Султониядан чақиртириб олди. Фикримизча, амирзода Муҳаммад Султоннинг тез-тез оғриб қолаётгани бунга сабаб бўлди, шекилли. Балки, ҳазрат соҳибкирон ота-бола бир-бирларининг дийдорига тўйсин, деб шу ишни қилгандир? Маҳд улё Туман оғо билан шаҳзода Саъд Ваккос келганининг эртаси куни зафар байроқли лашкар Авникдан кўчиб, Рум сари юзланди ва Арзирум марғузори-га бориб тушди. Илгари Курдистон ва Ироқи араб тарафларга жўнатилган шаҳзода ва амирлар ҳам қўшини билан келиб, шу ерда ҳумоюн ўрдуга қўшилдилар. Йўлда, Фрот дарёси бўйида тамом тошдан бино қилинган Қимок қалъасини зўр қийинчилик билан ишғол қилдилар. Шунини айтиш кифояки, мазкур қалъани фатҳ этишда ҳазрат соҳибкирон лашқарининг катта қисми, барча амирзодалар (Муҳаммад Султон, Абубакр мирзо, Халил Султон, Султон Хусайн, Искандар) ва Жаҳоншоҳ, Шайх Нуриддин ва

Бурундук барлосдай улуғ амирлар ўз кўшинлари билан иштирок этдилар.

Нусрат шиор лашкар Авникда турган кунлари биринкетин Византия императорининг элчилари келди.

Византия элчиси Франческони хазрат соҳибкирон дарров қабул қилди. Чунки, нима бўлганда ҳам у Боязидга душман тарафнинг вакили. У олиб келган мактуб мазмунидан эса у бир қадар мамнун бўлди. Кечагина Боязид Йилдиримга садоқат ва хизматкорлик мақомида бўлган император Иоанн бугун ундан юз ўгириб, унинг олдида хушомадгўйлик қилиб ўлтирибди. Унинг элчидан бериб юборган мактубида «шу пайтгача Истамбул Боязидга ҳар йили тўлаб келаётган ўлпон шу бугундин бошлаб улуғ Темурнинг хазинасига жўнатилажак», деган гаплар бор эди. Ва яна Боязидга денгиз орқали зарба берсин учун унга йигирмата кема ваъда қилибди Иоанн. Мактубда яна бошқа муҳим гаплар ҳам бор эди. Тарабзун ҳокимининг ҳам унинг тарафига ўтиш нияти борлиги айтилган эди. Бу муҳим хабар эди, албатта. Чунки Боязид Арзинжон билан Малатия ораллиғидаги ерларни эгаллаб ва Шому Мисрга борадиган йўлни тўсиб, Амир Темурга бир қадар хавф солиб қўйган эди. Ва яна Арзинжон атрофида жойлашган Қамах қалъасини мустаҳкамлаб, Боязид Йилдирим Темур кўшинлари йўлига жиддий ғов солиб қўйганди. Византия ва Тарабзун билан тузилажак иттифок хазрат соҳибкироннинг Боязид Йилдирим билан бундан буёғига бўладиган курашида далда бўларди. Унинг бу элчиликдан мамнунлиги ҳам шунда эди.

Ўша йиллари, машҳур Анқара жанги арафасида, Амир Темурнинг Византия билан Тарабзун подшоҳлари билан алоқаси бирмунча мустаҳкамланди. Бу хусусда италиялик тарихчи Марино Санудо (XV — XVI аср боши)нинг «Венеция дождларининг ҳаёти» номли китобида ўта қимматли маълумотлар бор. Шу китобда Амир Темур ва Мироншоҳ мактубларининг нусхалари сақланган. Мактубларда Боязид Йилдиримга қарши ҳарбий-сиёсий иттифок тузиш хусусида гап боради...

Зафар язақ лашкар Сивос жилғасига келиб тушган куни Боязид Йилдиримнинг элчилари ҳам келди. Қайсарнинг элчилари шаҳзодалар ва улуғ амирларнинг воситачилиги билан қабул шарафига муяссар бўлдилар. Лекин Амир Темур қайсарнинг жавобидан коникиш ҳосил қилмади. Совға сифатида юборган лочин ва ўнта отини ҳам қабул этмади. Чунки Қора Юсуф масаласи ҳамда ўзаро дўстлик ришталарини мустаҳкамлаш хусусидаги

ҳазрат соҳибкироннинг таклиф ва талабларини бу сафар ҳам у жавобсиз қолдирган эди.

Эртаси куни ҳамма қўшинлар Сивос жилғасида сафга тизилиб, кўриқдан ўтказилди. Қўшинлар фавж-фавж ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб улуғ амир ва унинг аркони давлати олдидан ўтдилар. Боязид Йилдиримнинг элчиси ҳам уни ўз кўзи билан кўрди. Ҳазрат соҳибкирон балким шу нарса таъсир кўрсатиб қайсар инсофга келиб қолар деб шу ишни қилди. Чикмаган жондан умид. Эртасига элчиларни зўр хурмат ва эҳтиром билан кузатиб қўйдилар. Жўнаб кетишларида ҳазрат соҳибкирон уларга қайта-қайта уқтирди: «Боязидхонга айтинглар, шундай катта лашкар мамлакатидин ўтатургон бўлса, юртга ва халққа катта зарар-зиён етишини ўйлаб изтироб чекаётирмен. Яхшиси, ёвлашишни бас қилиб, Қора Юсуф чорасини қилсун. Ва яна ўгилларидин бирини ҳузуримизга юборсун, токи биз оталарча ғамхўрлик кўрсатиб, ўз ўғлимиздек тарбият қилайлик. Рум мамлакатини эрса Боязидхоннинг ўзига иноят қилурмиз. Ўзи ҳам тинч ва саломат бўлади, злу юрти ҳам».

Рум элчиси қайтиб кетгандан сўнг, нусрат шиор қўшинлар ҳаракатга келдилар. Амир Темур тўғри Қайсария ва Анқурияга қараб йўл олди. Йўл-йўлакай Хорук ва яна бир неча қалъалар бўйсундирилди. Қайсарияликлар қаршилик кўрсатмадилар, шу боис «жон омонлик чопони билан сарфароз этилдилар».

Анқурияга яқин қолганда қоровуллар Кизил ирмок сойи соҳилида, дарахтзор бир ерда Боязид Йилдиримнинг аскарларини кўрганликларини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибкирон амир Шохмаликни минг нафар сара йигити билан, тил тутиб келиш учун ўша тарафга жўнатди. У тахминан бир фарсах йўл босгандан кейин Боязид Йилдиримнинг ўрдаси қаршисидан чиқиб қолди. Бахтга қарши, унинг қоровули тўсатдан ҳужум қилди. Шу ерда икки ўртада қаттиқ жанг бўлди. Боязид аскарининг қўли устун эди. Лекин турклар бундан фойдаланолмадилар. Боязидхон Темурнинг жон олиб-жон бераётган йигитларини асосий кучлардан узоклашиб қолган забонгир қўшинлигини пайқашмади. У душман тарафнинг қоровул қисми, Амир Темурнинг асосий кучлари эса яқин атрофда бўлса керак, деб ўйлади. «Балким қўшинларимизнинг орқа томонига ҳам ўтиб олгандир у»,— деб гумон ҳам қилди. Агар шундай бўлганда, албатта хатарли бўларди. Қамалга тушиб қолиш яхши эмасди. У Амир Темурга ўхшаб кўп уруш кўрган, суяги жангларда пишган мохир саркарда

эди. Шунга карамай, Амир Темурнинг бу фирибини англамади. Бу ҳам етмагандай, ихтиёридаги кўшинларни олиб лашкаргохни ташлаб чикди ва Анкурия тарафга равона бўлди.

Эртаси куни кечки пайт олий ўрдуга амир Шоҳмалик шоша-пиша кайтиб келиб хазрат соҳибкирондан суюнчи сўради:

— Қайсар хайбатимиздин чўчуб, лашкаргохни ташлаб кочди.

— Кўпам ундай эмасдур, бек,— деди Амир Темур вазминлик билан.— Боязидхон сиз ўйлагандай кўрқоклардин эрмас.

Амир Шоҳмалик эътироз билдирмокчи бўлди. Нима бўлганда ҳам воқеа тепасида бўлган-да. Хазрат соҳибкирон узокдан туриб бўлиб ўтган воқеани каёқдан ҳам билсин.

— Йўқ, олампадох, Йилдирим катта черик бирлан эрди. Бизни эса коровули кўрган. Орқамизда кўшинлар йўқлигини ҳам, шубҳасиз яхши билган. Бизни бир ҳамла бирлан янчиб ташлаши мумкин эрди. Локин, бундай қилмади. Хўш, нега? Сабаб? Фикри ожизимча, у кўрқди.

Амир Темур ишнинг кўзини билган, шундай тажрибали одамдан шунақа бемаъни фикр чикканига таажжубланди. Нахотки, қайсар фириб берганини англамаган бўлса?

— Йўқ, бек, Боязид хийла ишлатиб бизни чалғитмокчи. У йўл-йўлакай пистирмалар кўйиб боради, кучни бир ерга тўплаб, ҳал қилувчи зарбани бошқа ерда бермокчи,— деди хазрат соҳибкирон жиддий бир тусда.— У бизни, шубҳасиз, дарахтзор ва бутазорликларга бошлайди. Бу унга кулай. Пиёда аскар ҳар қандай ердан ўтаолади. Суворийларга кийин. У бундай шароитда жанг қилолмайди,— Амир Темур Боязидхоннинг кўшинлари пиёдалари билан устунлиги, зафар асар лашкарнинг катта қисмини эса отлик аскар ташкил этишини айтди.

Балким, вазият бир Шоҳмаликка эмас, бошқаларга ҳам шундай туюлгандир? Дарҳол бунинг олдини олмаса бўлмасди. Шу мақсадда хазрат соҳибкирон шу заҳотиёк шахзодалар ва амирларни кенгашга тўплади. Кенгаш бошланмасдан ёнида ўлтирган Мухаммад Султоннинг кулоғига «Боязидни кўздин кочирмаслик керак», деди. Амирзода даст ўрнидан туриб ташқарига чикди ва амирлардан Илёсхўжа, Шайх Али баҳодир, Соин Темур, амир Хусайн қавчин ва яна бир неча амирни Боязид Йилдиримнинг орқасидан юборди. «Изма-из боринглар, ҳар бир кадамини кузатинглар»,— деб буюрди уларга.

Кенгаш анча вақтгача чўзилди. Ҳазрат соҳибкирон содир бўлган аҳволни эринмасдан батафсил тушунтирди. «Биз айнан шу пайтда уч ишни қиламиз,— деди ҳазрат соҳибкирон кенгашга яқун ясаб,— бири шулким, кўшиннинг бир қисмини бор чорпо ва уғрук бирлан шу ерда қолдирамиз, токи душман бизни чўчиб ҳаракатдин тўхтаб қолди, деб ўйласун. Биз эрсак, шу ердин хабаргирлардин янги хабар кутурмиз. Баҳонада чорполарни ҳам бокиб олурмиз. Ўт-ўлани кўп эркан бу ернинг. Қилатурғон ишимизнинг иккинчиси шу бўлгойким, теварак-атрофдаги кишлокларни чопғун қилиб, камалға олинатурғон Анкурияни заҳирасиз қолдирурмиз. Ва яна мамлакатнинг ичкари туманларига айғокчилар юбориб, халқ орасида саросима ва фитна кўзғатурмиз. Қилатурғон учинчи ишимиз шулким, душман бизларни сердарахт ва чангалзор ерларда уришишға мажбур қилиш ниятидадур. Биз бунга юрмайдурмиз. Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб юриб, онинг орқа тарафиға ўтиб олурмиз. Ул тараф куруклик ва текисликдур. Ёғийға асосий зарбани ўша ердин берурмиз».

Кенгашдан кейин икки миңг аскарни ва чорполарни амирзода Султон Ҳусайн билан Анкурия йўлида қолдириб ва теварак-атрофга чопғунчилар юбориб, ҳазрат соҳибкирон кўшиннинг катта қисмини олиб, тонг ёришмасдан йўлга чиқдилар. Ва Қизил ирмоқнинг сўл соҳили бўйлаб, уч мархала йўл юриб, Анкурияни узоқдан айланиб ўтдилар-да, Боязид Йилдирим кўшинларининг орқа тарафиға ўтиб олдилар.

Анкурия қалъаси забтини Боязидхон Ёкуббей исмлик амирига топширган экан, у қалъанинг буржу бораларини имкони борича мустаҳкамлаб, дарвозаларини кулфлаб, нусрат асар лашкарга каттиқ қаршилиқ кўрсатди.

Ҳазрат соҳибкироннинг асосий мақсади қалъа учун жанг олиб бориш эмасди, чунки бу улкан ва икки буюк давлатнинг тақдирини ҳал қиладиган уруш бошқа ерда, қалъанинг кунчиқиш тарафиға жойлашган катта майдонда бўлиши керак эди. Шунинг учун Амир Темур бир неча кўшинни унинг камалига қолдириб, асосий кучларни ўша Чибикобод текислигидаги майдоннинг шарқи-шимолий тарафиға сафлади, ўзи эса мулозим ва хизматкорлари, байроқдорлар ва ўзининг махсус кўрикчи кўшинини олиб, ёнидаги баланд бир тепалик устига чиқиб ўринлашди. У ердан теварак-атроф, шунингдек, қалъа ичи худди кафтдай кўриниб турарди. Бўлажак урушни Амир Темур шу ердан туриб бошқарди.

Йилдирим бўлган воқеани куннинг охирига бориб

билди. Бир газаби минг чандон бўлди. Амирлар ва бекларини битта ҳам қолдирмай тўплаб, ҳаммасини итобга олди, хабаргирлар сардори Усмон човушни эса ҳамманинг олдида итдай дўппослади. Лекин илож қанча? Фурсат бой берилган эди. Қўшинларни ўша майдонга олиб ўтиш ва сафлаш учун кўп вақт талаб қилинарди. Турклар кечаси билан шу иш билан овора бўлдилар.

Амир Темур эса жангнинг тақдирини ҳал қилишда муҳим омиллардан ҳисобланган бу муҳим ишни аллақачон бажариб қўйган эди. Жангчилар кечаси билан яхши хордик чиқариб олишди. Урушда бунинг аҳамияти ҳам каттадир...

Нусрат шиор лашкарнинг жавонғорига амирзода Шохрух, амирзода Халил Султон ва катта амирлардан Сулаймоншоҳ, Ёдгор Андхудий, Рустам Тоғой Буко, Суюнчик баҳодир ва Давлат Темурнинг туманлари қўйилди. Жавонғорнинг қанбулига амирзода Султон Хусайн, амирлардан Мусо Тўйбуғо туришди. Баронғорга амирзода Мироншоҳ, улуғ амирлардан Шайх Нуриддин, Бурундук барлос, Али қавчин, Мубашшир, хожи Абдулла Аббос, Султон Санжар, Хожи Сайфиддин, Умар Тобон, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Арзинжон ҳокими Таҳамтан тайинландилар. Баронғорнинг қанбулига амирзода Абу-бакр, амирлардан Жаҳоншоҳ, Қора Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али сулдус қўйилдилар. Лашкарнинг марказ қисмида, унинг ўнг қанотида Бош Темур ўғлон, амирзода Аҳмад Умаршайх, амир ва баҳодирлардан Жалол бовурчи, Юсуф мўғул, Искандар Ҳинду Буко, Хожа Али Аперди, Давлат Темур ва бошқалар туришди. Марказ қисмининг сўл қанотида Жалол ул-ислом, Таваккал қарқара, хожа Муҳаммад Халил, Лукмон тавочи, Хожа Сайфиддин, Сеистон подшоси Иброҳим Қумий турдилар. Марказнинг қулини амирзода Муҳаммад Султон бошқарадиган бўлди. Яна бир қулда амирзодалардан Пирмуҳаммад Умаршайх, унинг биродари Искандар, номдор нўёнлардан Шохмалик, Хожа Али баҳодирлар туришдилар. Қирқта қўшин захирага қўйилди. Сафларнинг олдига жанговар филлар қўйилиб, ҳар бирининг тепасига ўқчилар ва нафт андозлар ўрнатилди.

Боязид Йилдирим ҳам ясал тузди. Лашкари сафида турклардан ташқари, гуржийлар, туркманлар, серблар ва фанглар кўп эди. Майманасининг қанбулида қайин оғаси Лос Ифранжий ифранжийлардан тузилган катта лашкар билан турарди. Амирлардан Жаҳоншоҳ, Ширвоншоҳ Шайх Иброҳим, Қора Усмон туркман, Пир Алилар туришди.

Кутилмаганда майсарадан амирзода Шохрух, амирзода Халил Султон, Рустам Тоғой Буко, Сукюнчик баходир, Али Султон ва бошка нўёнлар бирваракайига хужумга ўтдилар. Шундай уруш бўлдики, бир замонлар эронликлар ва туронликлар ўртасида бўлган уруш бунинг олдида бир ўйинчоқ бўлиб қолди. Рустаму Исфандиёр урушлари унинг олдида безътибор бўлди. Лекин шу пайт ажиб бир ҳодиса рўй берди. Амирзода Муҳаммад Султон баронғорда турган олти қўшин билан бир тепалик устида турарди. Йилдирим Боязид ғулда турган қўшинларни олиб, унга хужум қилди ва амирзодани ўша тепалик устидан суриб ташлаб, ўрнини эгаллаб олди. Бу билан нусрат шиор лашкарнинг баронғорини катта хавф-хатар остига қўйди. Энг муҳими чекинишга юз тутай деб турган қўшинларининг умумий аҳволини бир қадар ўнглаб олишга муваффақ бўлди. Лекин, барибир, бўлмади. Маймана ва майсараси шикаст топди. Йилдиримнинг лашкарида умумий чекиниш бошланди. Нусрат карин лашкарнинг интиком тифидан кутулиб қолган пиёда ва отлик аскарлари аста-секин ўша тепаликка тўплана бошладилар. Ҳазрат соҳибкирон амирзода Шохрух баходирни Йилдирим Боязидга қарши ўша тепалик устига юборди. Амирзода Мироншоҳ, баронғор амирлари билан, амирзода Султон Муҳаммад билан амир Сулаймоншоҳ жавонғордан қайсар турган ўша тепаликка хужум қилдилар ва лашкарини худди шикорда қуш овлагандай овладилар. Лекин қайсар кош қорайиб, қоронғу тушиб қолганидан фойдаланиб қочиб қолди. Уни изма-из қувлаб ҳам етолмадилар.

Боязид Йилдирим билан Амир Темур қўшинлари ўртасида бўлган бу катта уруш «Зафарнома» муаллифининг маълумотига кўра, хижрий 804 йил зулҳижжа ойининг 19-си, жумаъ куни (1402 йил 20 июлда) содир бўлди.

Боязид Йилдирим кетидан Султон Маҳмудхон бошлиқ махсус отлик қисм юборилди. Султон Маҳмудхоннинг йигитлари Боязид Йилдиримни кичик бир қишлоқ бўсағасида тутиб олдилар ва кўлларини боғлаб, олий ўрдуга олиб келдилар. Уни Ҳазрат соҳибкироннинг чодирига олиб кирганларида, у мавлоно Шамсиддин Олмаликий, мунажжими хос мавлоно Абдулла, сармунший Зайниддин Қеший, амир Шохмалик ва яна бир неча амир билан бир неча муддат аввал бўлиб ўтган урушни муҳокама қилиб ўлтиришган эди. Ҳазрат соҳибкирон

оксарик ва котмадан келган барваста бу одам хақида кўп эшитган, лекин ўзини биринчи марта кўриб туриши. У харбий либосда, лекин боши яланғоч, кўллари орқасига килиб боғланганди. У чодирдагиларга, айникса, Амир Темурга еб-ичиб юборадигандай ўкрайиб турарди. Ҳазрат соҳибқирон эса бир фурсат худди мазах қилгандай, мийиғида кулиб унга тикилиб турди. Унинг юз-кўзидан «ҳалинг шу экан-ку, уришиб нима қилардинг?!» деган маъно сезилиб турарди. Хусусан, Боязид Йилдирим шундай тушунди. «Нима бўлганда ҳам подшоҳ-ку, у. Адаб қондасини унутмаслик керак», — деди Амир Темур ўз-ўзига ва рақиби билан сўрашди.

— Ассалому алайкум, ҳазрати олийлари. Хуш келибдилар.

Боязид Йилдирим саломга алик олмади. Ўкрайганича тураверди.

Амир Темур шу тобда унинг боғланган кўлларига эътибор берди. Эшик оғани чақиртириб уни қойиб кетди:

— Улуғ бир подшоҳнинг кўлини боғлашга ким журъат этди? Инсоф борму ўзи, сизларда!

Ва қатъий суръатда буюрди:

— Дарҳол ҳазрати олийларининг кўлини ечиб қўйинг!

— Хўп бўлади, олампадох, — эшик оға бориб қайсарнинг кўлларини бўшатди ва арқонни турмаклаб қўйнига солиб, аввал соҳибқирон билан унинг ҳамсуҳбатларига, кейин асирга эгилиб чуқур таъзим қилиб чодирдан ташқарига чиқди.

— Марҳамат, ўтирсинлар, — деб Амир Темур ёнидан жой кўрсатди.

Қайсар яна индамади. Ҳатто турган жойидан бир қарич силжимади ҳам. Соғ қолган бир кўзида эса бир олам ғазаб ва нафрат. Ҳазрат соҳибқирон ўрнидан турди-да, мавлоно Шамсиддин Олмаликий билан бориб унинг икки кўлтиғидан олдилар ва етаклаб олиб келиб тўрига ўтказдилар. Қайсари Рум такдирга тан бердими, ёки дағаллик подшоҳларга муносиб эмаслиги эсига тушдими, бошқа қайсарлик қилмади. Аввалгидай атрофидагиларга тик ҳам бокмади. Аксинча ерга қараб олди. Шамсиддин Олмаликий шаҳидлар ҳаққига Қуръон тиловат қилиб, кўлларини дуога очганда, у кўлларини зўрға очиб қўйди. Кўллари ҳатто иягига ҳам тегмади. Орага узок вақт сукут чўқди. Ҳазрат соҳибқирон «асосий гапни ўзингиз айтарсиз», деган маънода Шамсиддин Олмаликийга бир қараб қўйди. Лекин у «борини ўзингиз айтганингиз дуруст», дегандай кўзлари билан ишора этди. Шу ерда Амир Темур

юрагида кўп йилдан бери йиғилиб қолган дардни тўкиб солди. У бошқаларга ўхшаб ракибига танбеҳ бермади, шунчаки, ўпка-гина қилди, холос. «Зафарнома» муаллифининг ёзишича, Амир Темур Султон Боязидга бундай деган:

— Оламнинг аҳволи Парвардигоримнинг қудрат ва иродасига боғлиқ. Бунга бошқа ҳеч ким аралашолмайди. Лекин инсоф ва ростлик юзасидан шуни айтиш керакки, Сиз ўзингизга-ўзингиз қилдингиз, кўп бор ҳаддингиздан ошдингиз ва бизни кина-қудурат тутиш ва ҳатто интиком куйига киришимизга мажбур этдингиз. Бу дийрда қофирларнинг фитна-фасоди ортиб кетди, локин бунга сабр-тоқат қилдик ва Сиз бирлан мусулмонлик ва хушандишалиқ мақомида туриб, муросайи мадораға бордик. Ўйладикки, насиҳатларимизни қабул қилиб, тобеълик ва бўйсунуш эшиқларини очарсиз. Шунда мол-дунёгами ёки лашқаргами эҳтиёж сезсангиз ёрдам бермоқчи бўлдик, токи жиҳод тўғи бирдан ислом мамлакатлари ичида ва теварагингиздаги ширк ва бединларни тугатгайсиз. Ва яна илтимос қилдикки, Қимоҳ ва Таҳартанга тегишли ерларни қайтариб берсангиз ва Қора Юсуф туркманни мамлакатдин чиқариб юборсангиз, деб. Ишончли одамларингизни юборсангиз, токи орамизни аҳду паймон бирлан келиштирсалар, деб. Локин бунга йўл бермадингиз ва итоат ҳамда бўйсунушдин бўйин товладингиз. Натижада икки ўртада келишмовчилик пайдо бўлди. Агар бунинг акси бўлғонда, яратган эгам бизга берган шавкат ва қудрат Сизнинг илгингизда бўлур эрди. Лашқаримиз айни шу пайтда мамлакатингизда турибдур, локин хотирингиз жам бўлсинким, алар фуқароларингизга яхшиликдин бошқа нимарсани қилмайдурлар.

Боязид Йилдирим қилиб қўйгон ишидин пушаймон бўлди ва хижолат чекиб деди:

— Бу йўлда хато қилдим, ҳазрат соҳибкироннинг сўзларига кирмаганимнинг жазосини тортиб турибмен. Агар афв этсалар, гуноҳимдин ўтсалар, ўзимиз ва фарзандларимиз то тирик эрканмиз тобелик ва хизматкорлик чизигидин ташқарига чиқмагаймиз.

Қайсарнинг бу жавобидан ҳазрат соҳибкирон хурсанд бўлдилар ва уни шоҳлик либоси билан сийладилар ва унга подшоҳона навозишлар кўрсатдилар. Қайсар унинг яхши хулқи ва хорик одатини мушоҳада этиб, таажжуб бармоғини тишлади. Сўнг дуойи-фотиҳадан кейин ундан илтимос қилди:

— Фарзандларимиз Мусо бирлан Мустафо уруш пайтида биз бирлан бирга эрдилар. Алардин хавотирла-

миз. Буюрсангиз аларни суриштиришсалар, агар тирик бўлсалар, банданинг хузурига олиб келишса...

Хазрат соҳибкирон амр килдилар ва тавочилар ўша заҳотиёк кидиришга тутиндилар ва бир-икки кундан сўнг Мусони топиб хазрат соҳибкироннинг хузурига келтирдилар. Амир Темур унга подшоҳона марҳамат кўрсатиб, хос чопон бирлан сийладилар ва отасининг олдига жўнатиб юбордилар. Ва яна унинг ўзига хумоюн ўрду қаршисида алоҳида подшоҳона чодир тикиб беришларини буюрдилар ва Ҳасан барлос бирлан Боязид Чимёнийга «анинг ҳолаҳволидин хабар олиб туришлар!» — дедилар...

Боязид Йилдирим ўғли бирлан бир неча кун хумоюн ўрдуда меҳмон бўлиб турди. Сўнг хазрат соҳибкирон Рум мамлакатини Боязидхоннинг инон-ихтиёрига топшириб, жўнатиб юборди. Лекин у, Шарафиддин Али Яздий айтгандай, дилдан килмишларига пушаймон еб, тавба-тазарруъ килмади. Бир умр бировга бош эгмаган, аксинча, ман-ман деган подшоҳларни тиз чўктириб, оёқларини ўптирган бу мутакаббир одамдан буни кутиш амри-маҳол, албатта. У фақат қисматига ачинди ва алами ичида қолди. Амир Темур эса олижаноблик қилиб уни қўйиб юборди. У бўлса: «Омон бўлсак кўрурмиз сенинг ҳам ҳолингни», — деди ичида. Хулласи калом, Боязидхон ўшанда пойтахт шаҳар Бурсага бормади. Оқ шаҳарда турғун бўлди ва марҳум Шайх Маҳмуд Хайрон хошақосида кун кечирди. Лекин у бу ерда ҳаммаси бўлиб тўққиз ойга яқин яшади. Тожу тахт дарди ва мағлубият алами уни ич-ичидан кемириб адо қилди. Боязид Йилдирим ўша ерда хижрий 805 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси, пайшанба куни (1403 йил 8 март) вафот этди. Ўзининг васиятига кўра, уни пири Шайх Маҳмуд Хайрон мазорига дафн этдилар.

Хазрат соҳибкирон Боязид Йилдиримнинг вафотини эшитиб ич-ичидан ачинди ва ҳатто оби дийда ҳам қилиб олдилар. Сўнг гавҳар сочувчи тилларини Қуръон тиловат қилишга очдилар. Лекин бу билан кифояланиб қолмадилар. Изхори таъзия учун эртаси куни Оқ шаҳарга қараб жўнадилар. Лекин шаҳарга яқинлашганда амирзода Муҳаммад Султон хузуридан мудҳиш бир хабар билан амир Доноҳўжа келди. У амирзода каттик оғриб қолгани, мавлоно Фаррух табиб канча саъй-ҳаракат кўрсатмасин, фойдаси бўлмаётганини хабар қилди. Хазрат соҳибкирон бағоят ташвишда қолди. Лекин шу заҳотиёк чопар билан бемор хузурига жўнамади, чунки таъзияни орқага сургиси келмади. Доноҳўжани икки отлик билан орқасига қайтарди ва амирзоданинг аҳволи ҳақида уни тез-тез хабардор

килиб туришни буюрди. Сўнг шаҳарга кириб, Боязид Йилдиримнинг болалари, қариндош ва яқинларига чуқур таъзия билдирди. Уларга подшоҳона сийлаш ва навозишлар кўргизди, уларнинг ҳар бирига зардўзий чопон кийгизди, ўғли Мусога эса хос халъат, мурассаъ камар, шамшир ва юз бош наслдор от инъом этиб, Бурса ва Рум мамлакатини унга топширди. Бу ҳақда ол-тамға босилган махсус ёрлиғ ҳам берилди унга. Сўнг Мусога «Отангизнинг муқаддас хоқини султонларга хос иззат-икром билан Бурсага олиб бориб, тириклигида ўзи қурдириб қўйган олий иморатга дафн эттиринг», деб айтди.

Бутун Оврупони ўн уч йил мобайнида титратиб келган, ғолибона юришлари ва ҳар қандай душмани чакмоқ бўлиб ёндириб келган ва шу боис Йилдирим Боязид (шиддатли Боязид, чакмоқдай Боязид) номи билан шуҳрат қозонган буюк бир подшоҳ бирдан ўчди-кетди. У энди қирк уч ёшга етган эди...

Анқурияда зришилган ғалаба ҳақида Эрону Турондаги барча мамлакат ва вилоятларга фатхномалар жўнатилгандан кейин, ҳазрат соҳибқирон илғари, жанг пайтида турган қароргоҳидан кўчиб Анқурия марғузориға келиб кўнди. Ёқуб кутвол ҳам тақдирга тан берди ва қалъадан чиқиб, унинг қалидларини улуғ амирнинг мулозимлариға топширди. Анқурия қалъасининг кутволлиги шу заҳотиёқ олий даргоҳнинг яқин кишиларидан Али Султон тавочига инъом этилди.

Ҳазрат соҳибқирон Анқурия ишларидан фориғ бўлгач, Румнинг бошқа вилоятлариға қўшин юбориш нияти йўқ эди. Лекин Боязидхон ўғилларининг гарданкашлиги бунга сабаб бўлди. Шундан кейин Амир Темур уларга қарши Жаҳоншоҳ, Шамсиддин Аббос, Шайх Нуриддин, Суюнчик баҳодир ва бошқаларни амирзода Муҳаммад Султон бошчилигида Румнинг пойтахти Бурсага жўнатди. Амир Шайх Нуриддинга у ернинг моли ва қайсарнинг хазинасини тасарруф этиш топширилди. Амирзода Султон Хусайн, амирзода Искандар, амирлар Сулаймоншоҳ, Рустам Тоғой Буғо, Саидхўжа, Шайх Али баҳодир, Пир Али сулдус ва бошқалар Кўния, Оқ шаҳар ва Қора хисор тарафлариға жўнатилдилар.

Амирзода Халил Султон тумани билан Мовароуннаҳрға қайтарилди ва унга Туркистон сарҳадини муҳофаза этиш топширилди. Улуғ амирлардан амир Мубашшир билан Давлат Темур тавочи шахзодаға мулозим бўлиб тайинландилар.

Хиротда ҳоким бўлиб турган амир Ок Буғо ўша пайт вафот этган эди. Ўрнига амир Музроб тайин этилди.

Шундан сўнг ҳазрат соҳибкирон Анқуриядан кўчдилар ва олти мархала йўл босганларидан сўнг Сури ҳисор деган ерга келиб тушдилар. Эртаси куни амирзода Шохрух Кўл ҳисор, Останус ва Кўтир тарафга ўн туман лашкар билан жўнатилди.

Шу ерда икки кеча-кундуз дам олингач, ҳумоюн ўрду Кутаҳияга бориб тушди. У кўп хушхаво, жилғалари ва яйловлари дилқушо, турли навъ мевалари ширин-шакар бир шаҳар экан, ҳазрат соҳибкирон у ерда қирқ кун туриб қолдилар. Кутаҳиянинг халқи қаршилик кўрсатмагани сабабли моли омонлик топди.

Шу юришда Измир, Қарова, Хўжа эли ва Минташо ҳам бўйсундирилди. Хуллас, Румнинг то Муҳит дарёсигача бўлган шаҳару қишлоқлари ишғол қилинди. Уч тарафи сув ва бир тарафи қуруқликда бўлган Измир оғир жанглардан кейин 805 йил жумади ул-аввал ойининг олтинчи куни (1402 йил 4 декабр) ишғол этилди. Боязид Йилдиримнинг ўғиллари ҳам итоатга келтирилди.

Мана шу юришларда шунча кўп ўлжа тўпландики, уни ҳисоб-китоб қилиш жаҳон ҳисобчиларининг бари жам бўлганда ҳам амри маҳол эди.

Ўлжа лашкар билан умаро ўртасида тақсимланди.

Шундан кейин куз охирида 1402—1403 йил қиши яқинлаб қолгани учун Амир Темур шаҳзодалар ва амирларга қишлоқ жойларини тайин қилди. Амирзода Муҳаммад Султон соҳилга яқин, тоғ доманасида жойлашган Муганний сиёҳ деган бир шаҳарда қишлайдиган бўлди. Бу ер оқин суви бор, об-ҳавоси қишда юмшоқ, тинч ва осойишта бир шаҳар эди. Амирзода Шохрух ва жавонғор лашқарига Гармиён эли вилояти тайинланди. Улар аниқроғи Улуғ бурлуқ ва Кичик бурлуқда қишлайдиган бўлишди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари эса, Измир фатҳидан кейин бузилган қалъасини тиклатиш билан машғул бўлдилар. Сўнг уғруққа қайтдилар. У ердан Аёзлик саҳросига, ундан Тўнғизликка келдилар ва чамаси қишнинг қолган қисмини шу ерда ўтказдилар...

Лекин «хурсандчилик кетидан хафагарчилик келади», деганлари рост экан. Ҳазрат соҳибкирон Ок шаҳарга келганининг учинчи куни амирзода Муҳаммад Султон оғирлашиб қолгани хақида мудҳиш хабар келди. Ҳазрат соҳибкирон уғруқни Ок шаҳарда қолдириб шошилинч равишда Қора шаҳар тарафга равона бўлдилар. Йўлда Давлатхўжа билан Элчи Буғо ҳумоюн мавқабга етиб

келиб, амирзода Мухаммад Султоннинг касали оғирлашганини хабар қилдилар. Ҳазрат соҳибқирон жадаллик билан юриб, Қора ҳисор йўлида амирзоданинг ўрдусига етишди. Унинг аҳволи оғир, одам таниб бўлмайдиган даражага етиб қолган эди. Амир Темур шаҳзодани миҳоффага олдириб, ҳаммалари Қора ҳисорга йўл олдилар. Лекин, афсуски, шаҳарга уч мархала қолганда шаҳзоданинг жони узилди. Бу ходиса 805 йил шаъбон ойининг 13-сида, душанба (1403 йил 7 март) куни содир бўлди. У энди йигирма тўққизга кирган эди. Ҳазрат соҳибқирон ўша куни ўзини-ўзи уриб чандон йиғладики, буни кўриб ҳеч кимда тоқат қолмади. Тамом лашкар, ўрдуи олийдаги барча халқ қон йиғлади ўша куни. Уларнинг фарёди осмони фалакни ларзага солди... Таъзиядан кейин мурдани ювиб-тараб такфинладилар ва арча ёғочидан ясалган тобутга солиб, миҳоффага ортдилар ва икки юз отлик йигит ва амирлардан Илёсхўжа, Шайх Али баҳодир, Донохўжа бошчилигида Авникка олиб кетдилар. «Авникка боргандан кейин уни янги тобутга солиб Султонияга олиб борилсун ва ҳазрат Алининг мозорига дафн этилсун»,— деган фармони олий содир бўлди.

Бу воқеадан сўнг ҳазрат соҳибқирон уғрукка қайтди, сўнг Ок шаҳар марғузорида кўчиб, йўлга чикмоқчи бўлиб турганда, Миср подшоҳи Малик ан-Носир лақаби билан машҳур Носириддин Фаражнинг элчиси келиб қолди. Элчи Носириддин Фаражнинг нусрат асар лашкар Рум мамлакатини фатҳ этгани, Мисру Шомда ҳам шону шавкат соҳиби бўлиб келган Боязид Йилдиримининг вафот этгани воқеасини эшитгач, арқони давлат билан кенгашиб, Итилмишни ҳибсдан озод қилгани ва узр сўраганини маълум қилди. Ва яна дедикки, Султон тамом Миср ва Шомда ҳазрат соҳибқирон номига хутба ўқиттириб, пул зарб эттиришга аҳд қилдилар деб, Султон Итилмишни шафеъ қилиб, икки элчи: Аҳмад ва Окгани унга қўшиб юборибди ва бундан буёғи итоату хизматкорлик мақомида туриш, йиллик боғу хирожни ўз вақтида ҳазошайи омирага жўнатиб туришга ваъда берибди. Элчилар мана шуларнинг ҳаммасини олий остонанинг арзига етқиздилар. Миср элчилари ҳазрат соҳибқиронга кўп олтин, жавоҳир, анвойи нафис моллар ва наслдор отларни пешкаш расми билан инъом этдилар...

Амир Темур Рум юмушларидан фориғ бўлгач, у мамлакатни тарқ этдилар. Бундан икки ҳафта олдин Султонияга мактуб йўллаб, «Сароймулк хоним, Туман оғб, Чўлпон

Малик, Хонзода бегим ва бошқа оғолару, шахзодаларни олиб Авникка келсунлар», — деб буюрдилар.

Кайсарияга етганларида халки гарданкашлик қилиб, кўлига қурол олди. Али Султон тумани билан шаҳарга кириб уларни итоатга келтирди, лекин ногаҳон ўк тегиб унинг жон томирини узди. Хумоюн ўрду у ердан кўчиб Арзинжонга келди. Сўнгра бир-икки манзил йўл босганларида, хазрати олиялари келгани хақида хабар эшитилди. Хумоюн ўрду Авникка келганда катта йиғи-зор бўлди. Хазрат соҳибкирон шахзодалар: Улуғбек, Иброҳим Султон, Муҳаммад Жаҳонгир, Ижил мирзо ва Саъд Ваккосларни меҳрибонлик оғушига олиб, улардан ҳол-аҳвол сўради. Сўнг Саъд Ваккос ва Хонзода бегимга чуқур таъзия билдирди. Табризга келганларидан кейин эса катта таъзия ўтказилди ва халққа ош берилди.

Шу вақт гуржийлар Мордин султони Малик Исо билан кўшилиб, исён ва туғён йўлига ўтиб олганини эшитиб, хазрат соҳибкирон Гуржистон устига яна юриш бошлади. Лекин уруш бўлмади. Манқулга етганларида Малик Исо тавба-тазарруъ билан келди ва амирзода Шохрухнинг воситачилигида хазрат соҳибкироннинг кабулига мушарраф бўлди. Амир Темур унинг узрини эътиборга олди, танбеҳ берди, сўнг барибир гуноҳидан ўтди. Оқ Буғо гуржийнинг ўғли Язвоний ҳам совға-салом ва пешкашлар билан келиб олний остонага бош қўйди. Гуржийларнинг ҳукмдорларидан Гургенхоннинг иниси Кўстандил оғаси билан уришиб қолган экан, олий остонага келиб, абудиятга муяссар бўлди. Ва яна бошқа бирталай ҳокимлар келиб ихлосу итоат изҳор қилдилар. Хазрат соҳибкирон уларни сийлаб, вилоят ва қалъаларини ўзларига қайтариб берди. Лекин Гургенхоннинг бир ўзи тобеъликдан бўйин товлади. Шунинг учун хазрат соҳибкирон унга қарши ўзи қўшин тортди. Ширвон подшоси Шайх Иброҳим ҳам шу юришда Амир Темурнинг узангисида бўлди. Нусрат асар лашкар яқинлашиб қолганини эшитиб, Гургенхон яна тавба-тазарру ва пешкашу хадялар билан элчилар юборди. Лекин бунга қачонгача тоқат қилиб бўлади? Ахир, бу Гургенхоннинг нечанчи тавба-тазарруси?! Амир Темур унинг хадя ва пешкашларини қабул қилмади ва Гуржистон ичкарисига юришни давом эттирди. Ушанда гуржийларнинг баланд ва мустаҳкам қалъаларидан Картин (Картлия) ҳам ишғол этилди.

Сўнг зафар асар лашкар Абхарга юриш қилди. Олдинда Шайх Нуриддин билан амир Шохмалик туманлари билан бордилар. Улар Гуржистонни то Абхарга қадар

талон-тарош қилдилар. Ўшанда гуржийларнинг тамом ҳокимлари кўлга олинди.

Ўша йили (1403 йили) ҳазрат соҳибкирон Рум мамлакатида истикомат қилиб турган қора тоторларни Мовароуннаҳрга кўчиртириб юборди. Бу халқнинг тарихи узундан-узок ва ўта фожиали. Маълумотларга қараганда, қора тоторлар аслида туркий қавм бўлиб, Мангухон Халоқухонни Эронга юборган йили уларни мўғул лашкарига восил этган эди. Халоқухон Табриз тахтида қарор топгандан кейин, уларни, табиатида исён ва туғён шароралари кучли бўлганлиги сабабли, Рум билан Шом сарҳадига кўчириб юборди ва уларга ўша худуддан юрт ажратиб берди. Султон Абу Саъидхон вафотидан сўнг Эронда соҳиб ихтиёр подшоҳ қолмади. Қора тоторлар бундан фойдаланиб итоат чизигидан чиқдилар ва эллик икки фирқага бўлиниб, ўз майлича, у ер, бу ерни юрт қилиб ўрнашиб олдилар. Қози Бурхониддин Синос ва унга тобеъ ерларга ҳоким бўлиб олгандан кейин Боязид Йилдирым қора тоторларни лашкарга қабул қилди ва мамлакатидан уларга муносиб жой ажратиб берди. Шундан кейин улар хирож ва жиходдан қутулиб, қисқа муддат ичида ҳар бирлари хушвақт ва соҳиб сарвар бўлдилар. Айтишлари-ча, ҳазрат соҳибкирон бошда уларни Жете мамлакатига кўчириб юбормокчи бўлган. Лекин сардорлари олий даргоҳга бош уриб келганларидан кейин уларни зардўзий чопон ва тилло камар билан сийлади. Шундан кейин шу пайтгача ҳеч ким уларга таарруз кўлини чўзмади. Бинобарин, улар ўзларини ҳазрат соҳибкиронга мутеъ ва эл ҳисоблаб, юртларида эмну омонлик билан истикомат қилиб турган эдилар. Миср элчилари келиб кетгач, ҳазрат соҳибкирон уларни Амосия ва Қайсариядан Мовароуннаҳрга кўчиришга қарор қилдилар.

— Бир пайтлар, — деди у меҳмондорчилик ва сийлашлардан кейин уларнинг сардорларига, — бобо ва аждодларингиз мозийда ўтган подшоҳларнинг амри билан асл ватанларингиз Туронзаминдан бу ерларга кўчириб юборилгон эрдилар. Энди, худога шукр, Турон бирлан Эрон бир мамлакат бўлди ва буларнинг ҳаммаси бизнинг ҳукм-фармонимиз остидадур. Энди асл юртларингизга кўчиб кетишларингиз лозим...

Етти йиллик юриш чоғида Шом ва Рум мамлакатлари нусрат шиор лашкар тарафидан фатҳ этилди. Миср пойтахтида ҳам ҳазрат соҳибкироннинг муборак исми билан хутба ўқилди ва пул зарб қилинди. Хитойга юриш унинг муборак кўнглидан ўтгани учун ҳазрат соҳибкирон

1404 йил баҳор аввалида Қорабоғдан Мовароуннаҳрга қайтишга азм қилдилар. Хижрий 806 йил рамазон ойининг 14-сида, чоршанба куни (1404 йил 26 март) хумоюн мавкаб Қорабоғдан кўчди ва Самарканди фирдавсмонанд сари йўл олди.

Қайтишда Ирок, Озарбайжон, яъни бир замонлар Халокухонга улус бўлган мамлакатларни Мироншоҳнинг ўғли амирзода Абубакрга инъом этди. У Самарканд забтидан яқинда чакиртириб олинган эди.

Хазрат соҳибкирон жўнаш олдидан ҳар бир шахзода ва амирини зарур насиҳатлар қилиб ўз улус, вилоят ва шаҳарларига жўнатди. Амирзода Абубакр Бағдодга, амирзода Рустам Исфаҳонга, амирзода Искандар Ҳамдонга, Саййид Али Ҳазорагири Омулга жўнаб кетдилар.

Амир Темур Самаркандга Лор орқали қайтди. Дамованд тоғи этагидаги Қўшки Арғуншоҳда бирмунча вақт тўхтади. 806 йил зулҳижжа ойининг 20-куни (1404 йил 30 июн) у ердан кўчиб, икки кундан кейин (1404 йил 2 июлда) Фирузкўҳга келиб тушдилар. Шу ерда амир Сулаймоншоҳни Рай ва Фирузкўҳга ҳоким этиб тайинладилар. Сўнг хазрат соҳибкирон Майдон йўли билан ўша ойининг пайшанба куни (1404 йил 4 июли) Бистомга келиб қўндилар. Хижрий 807 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1404 йил 10 июл) Нишопурдан чикдилар ва Ишқобод орқали Жомга (1404 йил 13 июл) келдилар. Чакчарон сойи бўйида Олий ўрдуни амирзода Шохрух муносиб тўхфа ва пешкашлар билан кутиб олди. Шу ерда хожа Аҳмад Тусий Омулга тайинланди. Қурлонга етганда хумоюн ўрдуни Самарканддан келиб Темурхўжа Окбуга кутиб олди. Эртаси куни у ердан Мурғобга келдилар. Шу ерда халқ Чечакту доруғаси Опок телба устидан шикоят қилди. Уни соҳибкироннинг ўзлари сўроққа тутдилар. Маълум бўлишича, у хирожни ҳали ҳосил пишмасдан туриб талаб қилган ва унинг закотчилари тўлашга кодир бўлмаганларнинг уйига бостириб кириб, нимаси бўлса олиб чиқиб кетганлар. Фармони олийга биноан, доруғани шу ернинг ўзида оёғидан дарахтга осиб қўйдилар. Олий ўрду бу ёғига бирон жойда ва ҳатто Балхда ҳам тунамади. Андхуд, Одина масжид орқали Жайхун соҳилига чиқиб олдилар. Дарёдан кемаларга тушиб ўтдилар ва Термизда, ҳар гал бўлганидай, Худовандзода Алоулмулкнинг уйида тўхтадилар. Термизда бир кун дам олгач, хумоюн мавкаб яна йўлга чикди ва Темир қахалка, Жигдалик ва Дул буржу орқали Дилкаш Кешга келиб Оқсаройга тушди...

ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Амир Темур Кешда ҳам, бошқа манзилларда ҳам кўп тўхтамади. Кешда фақат бир кеча тунади ва эрталаб пири Шамсиддин Кулол, улуғ отаси, онаси, ўғли Жаҳонгир ва бошқа кариндош-уруғларининг хожи-пойларини зиёрат қилгандан кейин тўхтовсиз яна йўлга тушди. Хумоюн ўрду Кеш давонидан ўтиб, Тахти қорачага келди. У ерда ҳам кўп тўхтамади, ўша куниёк у ердан кўчиб, Қоратепада кўндилар ва Жаҳоннумо қасрига келиб тушдилар. Шу ерда ҳазрат соҳибқирон билан ҳамроҳларини Самарқанд аслзодаларидан хожа Юсуф, шаҳар кутволи Аргуншоҳ, амирзодалардан Пирмуҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Мирзо Қайду пешвоз чиқиб кутиб олишди. Кутиб олувчилар орасида маҳд улё Тўқал хоним ва бошқа хотинлар, пойтахтнинг кўзга кўринган боёнлари, арқони давлат, машойихи киром, саййидлар, қозилар, фузалолар ҳам бор эди.

Хумоюн ўрду ҳижрий 807 йил муҳаррам ойининг бошида (1404 йил 10 июл куни) Самарқандга кириб борди ва Боғи чинорга келиб тушди.

Ҳазрат соҳибқирон ўша куниёк шаҳар марказига жойлашган амирзода Муҳаммад Султоннинг мадрасасига бордилар ва ўша ерда тунаб қолдилар. Эртаси куни нонуштадан сўнг Бибиҳоним мадрасаси қошида ўзи қурдирган мадрасани бориб кўрди. Мадраса жуда тез фурсат ичида бино қилинганиданми, кўп қусурлари борлиги маълум бўлди. Шу сабабдан ҳазрат соҳибқироннинг назарига ўтирмади бу мадраса. Қаршисидаги олий бино олдида шунчаки ўйинчоққа ўхшарди, у. Шунинг учун уни қайтадан қуриш лозимлигини диққат назаридан кечириб қўйди. Зиёратдан кейин у яна Боғи чинорга қайтиб борди ва ўша ерда тунаб қолди. Ўша куни кечқурун Аргуншоҳ унинг шарафига катта зиёфат берди. Базм айни авжига чиққан бир пайтда, ҳазрат соҳибқироннинг хотирига уғруқ келиб қолди. Ахир, у Хуросонда, Фирузкўҳда, анча орқада қолганди-ку! Маҳд улё Сароймулк хоним ва Туман оғолар, мирзо Улуғбек, Иброҳим мирзо ва бошқа шахзодалар ҳам ўша уғруқда эди-ку! Амир Темур имо-ишора билан Шоҳмаликни ҳузурига чорлади ва унга шитоб билан «уғруқ кетидин одам юборинг»,— деб буюрди. Шоҳмалик ташқарига чиқди ва Аргуншоҳни топдириб (у қозон тепасида экан) ёнига қирқта чапдаст суворийни кўшди-да, уғруқ орқасидан жўнатди. Уғруқ Қарки кечувидан ўтиши ва Самарқандга Бухоройи шариф

орқали келиши белгиланган эди. Шунинг учун Арғуншоҳ билан йигитларини Бухорои шариф йўлига солди.

Уғрук Бовард, Мохон ва Марви шохижахон орқали ҳаракат қилиб, Арғуншоҳ Бухорога етиб келганда, Бухоро марғузорида турган экан, уни кўриб кутвол терисига сиймай суюнди. Чунки уғрукни тез фурсат ичида топмаганда холи не кечишини яхши биларди. Кам деганда чўби ясоққа мубтало бўларди, чунки ҳазрат соҳибқирон дидсиз ва лапашанг одамларни ёқтирмасди. Арғуншоҳ оғоларга ҳазрат соҳибқирон ташвиш чекиб турганини маълум қилди ва уғрукнинг шошилини равишда йўлга чиқишини ётиғида уқдирди. Шундан кейин уғрук Вобкент, Работи малик, Чаҳор минор, Тотканд орқали Кўча маликка келиб тўхтади. Шу ерда бироз ҳордиқ чиқариб овқатланиб олмоқчи бўлдилар. Лекин иложи бўлмади. Ошни сузай деб турганларида Самарқанддан яна чопар келди ва ҳазрат соҳибқироннинг «ҳеч нарсага қарамай, тезлик бирлан йўлга тушсинлар»,— деган фармонини етказди. Ҳордиқ ҳордиқлиғича, ош ошлиғича қолди. Яна отланиб йўлга тушдилар ва Самарқандга кириб бордилар...

Қисқа учрашув нисор сочиш ва пешкашлар топшириш маросими ўтгандан кейин Сароймулк хоним Боғи чинорда қолди, Туман оғо эса Боғи дилқушога бориб ўринлашдилар.

Эртаси кун Амир Темурнинг бироз тоби қочиб қолди. Натижада бир ҳафта шу ерда, Боғи чинорда қолишга мажбур бўлди. Сихат топгач, суйган боғларидан Боғи шимолга кўчиб ўтди ва бир неча кун ўша ерда ҳордиқ чиқарди. Яна бир-икки кун Боғи баландда турди, у ердан яна марҳум Муҳаммад Султоннинг мадрасасига кўчиб ўтди ва марҳум учун шу мадрасага туташ қилиб бир олий макбара қурдириш ила машғул бўлди. Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний каби моҳир меъморларни чақиртириб, хонакоҳ ёнидаги сулага туташ қилиб юксак гумбазли, пештоқ ва равокли бир макбара бино қилишни буюрди. Макбара деворлари зангори, хаворанг ва оқ рангдаги сирли кошинлар ва бошқа нақшлар билан безатилди. Олий гумбазнинг усти ҳам зангори рангли кошинлар билан қопланди. Деворининг пастки қисми кўкимтир шаффоф оникс тошидан ишланган изоралар билан безатилди, чоклари эса кўкимтир тошдан қурилди. Макбаранинг теварак-атрофидаги бир неча хонадон бузиб ташланиб, ўрнига жаннат мисол бир боғча бино қилинди.

Такдир ўзи кизик нарса экан. Ҳазрат соҳибкирон бу олий макбарани суюкли набираси ва ишонган тоғи валиаҳд амирзода Султон Муҳаммадга атаб курдирди. Лекин, фалакнинг гардиши билан, орадан кўп ўтмай, бу ер ўзига ҳам абадий оромгоҳ бўлди. Кейинча Мироншоҳ, Шохрух ва Улуғбекларнинг жасадлари ҳам шу ерга қўйилди ва амирзода Султон Муҳаммад макбараси Темурийлар хилхонасига айланди.

Шундан кейин ҳазрат соҳибкирон одатдагидай хосу авомнинг аҳволини суриштирди, жабрдийдаларнинг кўнглини овлаб, уларга заҳм ва зулм еткизганларни қилган жиноятларига яраша, жазога мубтало қилди. Ўшанда, хусусан, вазирлардан хожа Маҳмуд Довуд ҳазрат соҳибкирон номига курилажак Жомеъ масжидини куриш ишига совуққонлик билан қарагани ва уни кўнгилдагидай қилиб курдиқолмагани учун жазога маҳкум этилди. Масжид пастқам қилиб куриб қўйилган экан, фармони олийга биноан буздириб ташланди.

Сўнг ҳазрат соҳибкирон ўша буздириб ташланган Жомеъ масжиди қаршисида жойлашган Сароймулк хонимнинг мадрасасига кўчиб ўтди ва бир неча кун давлат ишлари билан машғул бўлди, хусусан мансабдорлар ва битикчиларни тўплаб тафтиш қилди, айбдорларни эса жазога тортди. Жазога маҳкум этилганлар орасида солиқ йиғиш вақтида қонунга хилоф иш қилган бир неча закотчи ва гўшти ортиқ баҳода сотган битта-иккита қассоб, молини ортиқ баҳода пуллаган қосиблар ҳам бор эди.

Шундан кейин Амир Темур Боги чинорга кўчиб ўтди. Эртаси куни шу ерга, ҳаммамизга таниш Олтин Ўрдалиқ улуғ амир Идику ўзбекнинг элчиси келди ва катта амирларнинг васийлиги билан ҳазрат соҳибкироннинг қабул шарафига мушарраф бўлди. Элчи шунқор ва Дашти кипчокнинг тансиқ молларидан тўққиз-тўққиз қилиб инъом қилди; совғалар билан қўшиб, Идикубийнинг мактубини ҳам топширди.

— Эски танишимизнинг ҳол-аҳволи қандай? Соғ-саломатму? Шодибек бирлан оралари дуруст бўлиб кетгандур? — деб сўради Амир Темур элчидан дуойи-фотиҳа ва унинг ҳамду сано, табриқларини эшитгач.

— Шундай, аълоҳазрат, — деди элчи қўлларини кўксига қўйиб, — ярашиб қолишғонлар. Шу ужурда ҳам хон ҳазратлари онинг изнидин чикмайдур. Улуғ амир нима деса шу бўладур, — деди элчи ҳазрат соҳибкиронга хиёл сукутдан кейин.

Сўнг элчидан Жўчи улусидаги умумий аҳвол ва айниқса, Тўхтамишни кўпроқ суриштирди. Чунки, унинг кимлиги, нималарга кодирлигини яхши биларди. Шодибек билан Идику ўзбекдан эса чўчимаса ҳам бўлади. Улар билан тил топишиш мумкин. Хар иккаласи ҳам ҳазрат соҳибқиронга мутеъ ва камарбаста. Мактубидан ҳам кўриниб турибди.

Элчи ҳазрат соҳибқиронга улусдаги аҳвол баркадорлиги, хон ҳам, улуг амир ҳам аълоҳазратга мутовиат ва инкиёд мақомида турганлигини айтди. Тўхтамиш ҳақида эса янги гап айтди:

— Тўхтамиш Қофқозда киличингиз зарбасига дучор бўлганидин сўнг кўп вақт булғор ўрмонларида яшириниб юрибдур. Сўнгра, валлаху аълам бундин етти йилму мукаддам, Литво кенази Витавт ҳузурига борибдур ва у бирлан кўшилиб икковлари Жўчи улуси устига юриш қилибдурлар. Локин Худога шукр, мақсадлари ушалмабдур аларнинг. Урусиядаги Ворска дарёси ёқасига Идикубий аларни тўсди ва шикаст етқизди аларга. Кеназ бирлан Тўхтамишнинг бирлашган кучлари синибдур.

Амир Темур ўйга чўмди. Демак, Тўхтамиш ҳали тирик. У Темур Қутлуғ бирлан Идикубийнинг илгидин ҳам қочиб кутулибдур. У ҳали ташвиш етқизатурғонга ўхшайдур.

Амир Темур бироз ўй-санога кетди, сўнг элчига мурожаат қилди:

— Тўхтамиш ўғлон қай тарафларга қочибдур? Яна Литвогаму?

— Эшитишимча, олампадох, Сибириё тарафларга қочгон эрмиш,— жавоб берди Идикубийнинг элчиси.

«Демак, ундан яна хавф-хатар кутиш мумкин. Чунки Сибириё биздин кўп ҳам узок эрмас»,— деди Амир Темур ўз-ўзига.

Идикубийнинг элчиси жўнаб кетгандан кейин ҳазрат соҳибқирон Боги чинордан Боги дилқушога кўчиб ўтди ва шу тароватли манзилда бир неча кун ором олди. Шу аснода Самарқандга Ифрон ва бошқа теварак-атрофдаги мамлакатларнинг элчилари келиб қолишди. Элчилар бой совға-саломлар билан келишибдилар. Улар олиб келган тухфалар орасида ажойиб гуллар солинган пардалар ҳам бор эди. Шу аснода Боги шимолнинг жанубий тарафида подшоҳнинг фармони билан яна бир бемонанд чорбоғ қурилиши поёнига етганлиги ҳақида хабар келди. Тўрт тарафдаги деворининг хар томонининг узунлиги қарийб бир минг беш юз газ. Ўртасида шоҳона қаср ҳам бино қилибдурлар. Қаср саҳнида ажойиб фаввора ҳам қурил-

ганки, унинг теварак-атрофида турган кишига чексиз назокат ва тароват бағишлайди. Қасрнинг деворлари кизил ва турли рангдаги мрамар тошлардан кўтарилган. У жуда катта чорбоғ экан. Ўша ажойиб чорбоғ ичидаги фавворалар, гулзор ва бўстонларни кўриб ҳазрат соҳибкирон хурсанд бўлди ва қурувчилар шарафига катта тўй бериб, ҳар бирига мукофотлар улашди.

Қонигилга қайтиб борилгандан сўнг ҳазрат соҳибкирон ўзида каттик чарчоқни ҳис қилди. Лекин буни ҳеч кимга сездирмади. Лекин бўлмади. Буни аввал табиблар сезиб қолишди. Бир неча кун тамом эл-юрт ва салтанат ташвишларидан фориғ бўлиб дам олиш зарурлигини маслаҳат беришди. Бошда соҳибкирон бунга кўнмади. Мавлоно Табризий агар олди олинмаса, дард зўрайиб кетишини далилу исботлар билан тушунтиргандан кейин табибларнинг маслаҳатига кўнгандай бўлди.

— Майли, жаноблар, сизлар айтгондай бўлақолсун.

— Фақат, узоғи бирлан икки ҳафта, олампаҳоқ,— деди кўл ковуштириб мавлоно Табризий.

— Икки ҳафта бўлса, икки ҳафта-да,— деди «таслим» бўлиб ҳазрат соҳибкирон.

Табиблар ҳам, яқинлари ҳам бунга хайрон бўлишди. Қизик, дарров кўнақолди-я. Авваллари бундай пайтларда «йўқ-йўқ, асло! Бирвакт ётиб яхши ухлаб олсак, ҳаммаси ўтиб кетади»,— деб асло унамасди. Бу сафар осонгина «хўп» дея қолди. Бунинг тагида бир гап йўқмикин? Ҳаммининг кўнглидан шу фикр кечди.

Табиблар, амирлар ва хос хизматкорлар чиқиб кетишгач, ҳазрат соҳибкирон ғайбдан келган бу неъматдан мамнун бўлди, касал баҳонаси билан у кўп келдикетдилардан фориғ бўлади. Уни энди мана шу икки ҳафта ичида мансабдорлар ҳам, уламою машойих ҳам безовта қилмайди. Фурсат бўлиб кўпдан ўйлаб юрган режасини шу сафар пишириб олади, икир-чикрларгача. Амирлар ва арқони давлат билан ҳам келишиб олишга фурсат бўлади. Энг муҳими, атайин қурултой ёки кенгаш тўплаб ўлтиришнинг ҳожати бўлмайди. Ахир, улар ҳар куни йиғилишиб саломга киришадилар-ку. Ўшанда кўп нарсаларни маслаҳатлашиб олса бўлади. Ҳол-аҳвол сўрашибок чиқиб кетишмайди-ку! Дастурхон, бир пиёла чой деган гап бор. Бир фурсат унинг олдида ўлтиришади. Бундан ҳеч ким шубҳа қилмайди. У эса мана шундай пайтларда улар билан бемалол фикрлашиб олади.

Амир Темур кўпдан бери Хитой устига юриш қилиш истаги билан юрарди. Бунинг учун асоси бор эди. Бўлганда

хам конулий. Бир замонлар, бундан тахминан саккиз аср мукаддам, Хитой подшоҳлари хар хил йўллар билан Буюк турк ҳоконлигини тугатдилар. Аввал ўртада бордикелди бошланди, кейин куда-андачилик. Хитой ҳукмдорлари турк ҳоконлари, жабғулари ва уларнинг болаларини куёв килиб олабошаладилар. Кейин турк жабғуларига пора-шилға бериб, унвонлар улашиб, уларни ўзларига каратиб олдилар. Бу билан турклар орасида ўз одамларини кўпайтирдилар. Сўнг йўл топиб турк ҳоконлари ва жабғуларини бир-бирлари билан уриштириб кўйдилар. Окибати нима бўлди? Хитой подшоҳлари ва амирларига яхши бўлди, лекин турклар учун фожиа билан тугади. Ха, фожиа бўлганда ҳам жуда каттаси бўлди. Охир-окибат, хитойлар туркларнинг жуда кўп ерларини ўзиники килиб олдилар. Кейинча Еттисув ва Фарғона водийсига бостириб кириб, халкига озмунча офат еткизмадилар. Ва ҳатто Хазар денгизигача бўлган ерлар бизники деб даъво ҳам килдилар. Бу даъволаридан ҳозир ҳам кечганларича йўк. Элчи юбориб, уялмай-нетмай Амир Темурдан ҳам ўлпон талаб килаётгани-чи?! Айнан шу пайтда унинг элчиси Самаркандда ўлтирибди. Хойнахой, яна ўлпон кистаб келган.

— Йўк, энди бунга тоқат килиб бўлмайду, — деди ҳазрат соҳибқирон хонада бошка ҳеч ким йўклигини кўриб, — фағфур бирлан орани очик килиб олиш пайти келди.

Ҳазрат соҳибқирон ўша куни кечгача ёлғиз қолиб шу хусусда фикр юргизди, имкониятларни хомчўт қилди. «Албатта, имкониятлар бир хил эрмас. Хитой-улуғ мамлакат. Халки бизникидин ортик. Шундай экан, аскарлари ҳам кўп. Биз эрсак, нисбатан озчиликмиз. Бунинг устиға, узок-узок харбий юришлар ва мухорабалар окибатида лашкар хориб-чарчаган. Лекин бири мингга тотийтурган ботир йигитларимиз бор. Барибир, унинг устиға қўшин тортурмиз. Лекин у мамлакатнинг ич-ичига кирмаймиз. Илгари туркларга қарашли бўлгон ерларни озод этиш бирлан кифояланурмиз», деди у ичида...

Бир пайт унинг фикрини хонага оҳиста кириб келган эшик оға бузди.

— Олампадох, маҳд улё Сароймулк хоним ташриф буюрадурлар.

— Айтинг, кираверсунлар.

Хонага бегим кириб келди. У хошиялари ва ёкаси зар билан тикилган узун ва кенг окшойи кўйлак кийиб олган, пешонасида кимматбаҳо тошлар билан безатилган тиллақош.

Унинг сутдай оппок юзлари ва тим қора чўлпон кўзлари, юзига ташлаб олган оқ харир рўмолдан бемалол кўриниб турарди. Иккита қилиб ўриб олинган қора сочлари куймичигача тушган. Бегим остонадан ўтишлари ҳамона эрига икки букилиб чуқур таъзим қилди:

— Ассалому алайкум, ҳазратим!

— Ваалайкум ассалом, бегим! Қадамларига хасанот,— деди Амир Темур суюниб.

Нимагадур шу хотини билан кўришганда, ҳамма вақт кайфияти ўз-ўзидан кўтарилиб кетади. Унинг бемонанд чиройи ва ақл-заковати уни шундай қилиб қўйган. Ҳазрат соҳибкирон Чўлпон Маликни ҳам яхши кўради. Лекин ёшлиги ва чиройи учун эмас, балки шўхлиги ва йигитлардай шижоати учун.

Дуо-фотиҳадан кейин, одатдагидай ҳол-ахвол суриштиришди.

— Қалай, бегим, зерикиб қолмадингизму?

Боғи дилкушода Румдан кайтганларидан бери Туман ого истикомат қилиб турарди. Нима бўлганда ҳам кундош-кундошда. Амир Темур Сароймулк хонимдан «зерикмадингизму?» — деб сўраганда, шуни назарда тутганди.

— Йўк, ҳазратим, зерикканимча йўк,— деди бегим ийманиб.

— Ҳар ҳолда?

Сароймулк хоним эрининг нимага шаъма қилаётганини тушунди.

— Кўйинг, ҳазратим, ундай деманг,— деди Сароймулк хоним,— ёши бир ерга бориб қолган кишиларга...

Амир Темур бегимнинг нима демокчилигини билиб, унинг сўзини бўлди.

— Э, ҳа, биз буёғини ўйламабмиз, узр бегим.

Амир Темур бироз ўнғайсизланди. Шунанга ҳам дейдими кап-катта одам? Худди кеча чимилдикдан чикқан йигитга ўхшаб-а. Сўнг гапни бошқа тарафга бурди.

— Улуғбекнинг ўқишлари қандай, бегим? Мавлоно Абдулмалик бирлан муносабатлари дурустму? «Ал-хидоя»ни ўрганиб олғондур? Е фақат шатранжу нард ўйнаш бирлан вақт ўтказаетурму?

— Йўк, ҳазратим. Улуғжонимизнинг ўқишлари яхши. Мир Саид Шариф Журжонийдин фалсафа, Абдулқодир ал-Мароғийдин мусика илмини ўрганмоқдалар. Куръони каримни кироатда ҳам, савтда ҳам бемалол ўқийтурғон бўлиб қолдилар. Лекин илми нужумга оид китобларни кўп муталаа қиладурлар. Ҳамиша мавлоно Фасихиддин бирлан бирга.

— Кўп яхши. Мирзо Улуғбек мукамал олим бўлуб етишгой, иншоолло.

Шундан кейин Амир Темур бошка мирзоларни ҳам суриштирди. Иброҳим Султонни, Мирзо Муҳаммад Жаҳонгирни, Саъд Ваккосни. Лекин кўпроқ Халил Султонни суриштирди.

— Улуғбек, албатта, олим бўлиб етишгай, худо хоҳласа.

— Илоҳим айтганингиз келсун, ҳазратим, — Сарой-мулк хоним Амир Темурнинг гапларини маъқуллади...

Хуфтон намозидан сўнг ҳазрат соҳибкирон Вотвот мунажжимни чакиртирди. Айғокчилар сардори қаёкқадир гум бўлган экан, уни ярим кечада зўрға топиб келишди.

Вотвот мунажжим хонага кириши билан тиз чўкди. Эмаклаб бориб Амир Темурнинг пешини юзу пешонасига суртди. Сўнг орқасига эмаклаб бориб, суяк кутган итдай пойгакда чўкқайди.

— Қаёкларда юрибсен, гиртмак?

— Кўрғончада эрдим, аълоҳазрат!

Ҳа, у Боғи бўлдида экан. Хитой элчиси ҳам ўша ерда. Демак, айғокчи унинг кўрсатмаларига амал қилибди. Кўп яхши. Ҳазрат соҳибкирон бир қадар юмшади, айғокчидан рози бўлди.

— Қувсен, баччағар, қувсен! Балосен! Мен сени довираб бошка ерга кетиб қолдингму, деб чўчиғон эрдим.

Вотвот мунажжим кўллари кўксига қўйиб чуқур таъзим қилди.

— Ўлибманму, олампадох, «хитой элчиларини бир лаҳза ҳам кўздин қочирма!» — деганингиз эсимда. Ўшаларга соя бўлиб юрибмен.

— Дуруст, хатти-харакатларида бирон ўян сезмадингму? Қелганларидин бери ўша боғдин чикмай ўлтирибдиларму ёки бирон ерга боришдиларму? Кимлар бирлан мулоқотда бўлдилар?

Вотвот мунажжим бошда кўрқиб кетди. Наҳотки гафлатда қолиб бирон қор-қол юз берган бўлса? Худо кўрсатмасин, агар шундай бўлса, ҳолига вой унинг. Амир Темур бунақа ишни асло кечирмайди. Айғокчилар бошлиғи кўрқа-писа жавоб берди:

Агар бир-икки марта Чорсу бозориға бориб келғонлари ҳисобга олинмаса, чорбоғдин чикқонлари йўқ, аълоҳазрат.

— Бозорга не юмуш бирлан борибдурлар?

— Бозор айландилар, сўнг Хитойдин келғон тожирлар бирлан сўрашдилар.

— Нима хусусида?

— Буни укмадим, олампадох. Тилларини билмайдурмен.

— Тилмоч йўкму эрди.

— У ўша куни йўк эрди.

Амир Темурнинг бироз жаҳли чикди. Ахир, тўқсобога одамлару элчиларни бир дақиқа ҳам холи қолдирмаслигини, уларга доимо кўз-қулоқ бўлиб туришлари зарурлигини айтган эди-ку! Элчилар бозорда ҳамюртлари бирлан-учрашган эканлар, демак эшитган-укканларини улардан айтиб юборганлар. Борди-ю, улар зимдан мамлакатлари устига юриш тайёргарлиги бораётганини сезиб қолган бўлсалар-чи? Унда худо урди. Подшоҳлари мамлакат худудларини дарҳол мустаҳкамлашга тутинадилар. Карши юриш бошлаб қолсалар-чи?

Ҳазрат соҳибкирон ўша заҳотиёқ тўқсабо билан тилмочни чақиртириб, қаттиқ танбеҳ берди. Элчилар билан бозордаги Хитой савдогарларининг чорасини кўришга мажбур бўлди. Юриш бошлангунга қадар уларни шу ерда тутиб қолишди. Юриш тайёргарлигини эса тезлаштишга аҳд қилдилар. Ҳазрат соҳибкирон аҳди паймонини эртаси куни саломдан сўнг, амирлар ва аркони давлат билан Кўксаройга, подшоҳнинг хос қорхоналарини томоша қилишга борганида, Хитой устига юриш бошлашнинг аниқ вақтини эса икки ой кейин, ноябр ойининг ўрталарида яна шу ерга тўпланганларида айтди.

Шу кундан бошлаб ҳазрат соҳибкирон нўёнлар, улуғ амирлар ва аркони давлат билан тез-тез кенгаш ўтказиб, яқин орада бошланадиган катта ҳарбий юриш билан боғлиқ масалаларни қайта-қайта ўртага ташлаб турди. Кўксарой ва бошқа ерлардаги устахоналардан хабар олиб туришга ишончли одам тайинланди. Мазкур кенгашларнинг баъзиларида Мовароуннаҳр ва туркистонлик амирлардан ташқари, бир сабаб ила Самарқандга келиб ҳазрат соҳибкироннинг саройида истикомат қилиб турган Чингизий ўғлонлар ҳам иштирок этардилар. Улар орасида Жўчихоннинг авлоди Тоштемир ўғлон, Тўхтамишхоннинг ўғли Чехра ўғлон, Ўктой кооннинг авлоди Тойзи ўғлон ва унинг қариндоши Гадойхон ҳам бор эдилар. Чингизий ўғлонлар ушбу юришда ўз кўшини билан ҳазрат соҳибкирон тарафида туриб иштирок этиш ниятидадирлар. Хўш, ҳазрат соҳибкироннинг бундан кўзлаган мақсади не? Мақсади катта. Ишнинг кўзини билган Амир Темур катта мақсадни кўзлаб ўша Чингизийларни ёнида тутиб турибди. Бу билан у ўзини Чингизхон ва унинг авлодига ворис тутиб, бир замонлар уларга тобеъ бўлган мамлакатларга

даъвогарлик қилмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, тамом Мўғулистон, Қошғар, Хўтан ва Хитойнинг шимолий қисми унга қонуний мерос юрт эканлигини намойиш қилмоқчи...

Хитой сафари узокқа чўзилиши ҳаммага маълуму, лекин нима билан тугадини ҳеч ким билмайди. Бу фақат парвардигори оламнинг ўзига аён. Шунини ўйлаб ҳазрат соҳибқирон зиммасидаги яна бир оғир юкдан соқит бўлишга қарор берди. Кўпдан ўзи тарбиялаб вояга етказган набираларидан амирзода Шохрухнинг ўғиллари Улуғбек билан Иброҳим Султонни, Мироншоҳнинг ўғли Ижил мирзо ва марҳум амирзода Умаршайхнинг ўғиллари Сиди Аҳмад билан Пирмуҳаммадни, шунингдек, жияни мирзо Бойқарони шу юриш олдидан уйлантириб қўйишга аҳд қилди. Шу муносабат билан Қонигилда, ҳазрат соҳибқироннинг ўзлари 1397 йили хотинларидан Тўқал хонимга атаб қурдирган Боғи дилқушода катта тўю томоша ўтказди. Унга амирзодалар Шохрух, Мироншоҳ ҳамда Мирза Искандардан бўлак барча шахзодалар, улуғ нўёнлар, доруғалар, аҳли тужжорнинг кўзга кўринганлари, амирлардан Шайх Нуриддин, Шохмалик, Бердибек, Худойдод Хусайний, Додмалик, Пирмуҳаммад, Тоғой Буко, Саодат Темиртош ва бошқалар чакиртирилди. Амирзода Шохрух, амирзода Мироншоҳ ва амирзода Рустамларнинг тўйга чакирилмаганига сабаб, қўл остидаги мамлакатлардаги вазиятнинг яхши эмаслиги эди.

Қонигилдаги тўю томошаларга Ифранж (Испания), Миср, Шом, Рум, Бобил, Олтин Ўрда, Жете, Саклаб (Русия), Хитой, Миср, Ҳиндистон, Зобулистон мамлакатларининг ўша пайтда Самарқандда турган элчилари ҳам таклиф қилиндилар.

Тўю томошалар хижрий 807 йил раби ул-аввал ойининг биринчи куни (1404 йил 7 сентябри) бошланиб, қирк кун давом этди.

Тўю томошалар тамом бўлган куни ҳазрат соҳибқирон дастлаб нўёнлар, доруғалар ва арқони давлатни, кейин хорижий мамлакатларнинг элчиларини ҳузурига чорлаб, уларнинг ҳар бирини, мансаб ва мартабаларига яраша анвойи тухфалар билан сийлади. Подшоҳларига аталган совға-саломлар ва дўстона руҳда битилган мактубларни ҳам қўлларига тутқазиб, юртларига қайтишларига ижозат берди. Совға-салом, ишончнома ва мактублар билан Амир Темур ўз элчиларини ҳам уларга қўшди. Миср элчисига катта совға-салом ва узундан узун мактуб билан Абдулла Қошийни қўшди. Мактубда ҳазрат соҳибқирон Миср султонидан Қора Юсуф билан Султон Аҳмад

жалойирни тутиб, Олий даргоҳга жўнатишини талаб қилди. Лекин Хитой элчилари Ань Чжидао билан Го Цзинга ижозат берилмади. Улар вақтинча шу ерда тутиб турилди. Чунки улар Хитой устига юришга зўр бериб ҳозирлик кўрилаётганини пайкаб қолишган, албатта, Амир Темурнинг буни ҳисобга олмасликка иложи йўқ эди.

1404 йил 18 октябр куни Амир Темур Сароймулк хоним мадрасасига кўчиб ўтди. Тун яримлаганда бу ерга нўёнлар, катта амирлар ва вазирлар чакирилди. Яқин орада Хитой устига қилинадиган ҳарбий юриш олдидан яна бир махфий кенгаш ўтказилди. Кенгашда мазкур юришнинг оғирлиги ва узокка чўзилиб кетишини ҳисобга олиб, «ҳар бир одам тўрт ойга етадиган озик-овқат, ҳар бир аскар икки от, битта камон, битта садок, бир қилич, битта темир совут, дубулға, арра, бигиз, битта қоп, жуводўз, болта, ўн дона игна, орқага осиладиган чарм халта; ўн саккиз нафар сипоҳий битта чодир олиши; баҳодирлардан ҳар беш киши битта чодир, ҳар бир баҳодир биттадан темир совут, дубулға, бир қилич, садок, камон ва бешта от олсин», деб буюрилди. Ўнбошиларнинг ҳар бирига чодир, зирх, қилич, садок, камон ва бештадан от олиши кўрсатилди. Шунингдек, мингбоши ва юзбошиларнинг ўзи билан бирга оладиган анжомлари ва аслаҳалари ҳам белгиланди. Юзбошилардан ҳар бири бир чодир, ўн беш от, қилич, камон, садок, гурзи, чўкмор, зирх ва бағтар олиши, мингбошиларнинг эса ўзи билан бирга биттадан чодир, бир соябон, жавшан, дубулға, найза, қилич, ўк-ёйдан кўтарганича ва садок олиши белгиланди.

Шундан кейин улус амирлари, доруғаларга бетўхтов эл-улусига қайтиб бориб лашкар тўплаш ва уни белгиланган қурол-аслаҳа, кийим-кечак, озик-овқат билан таъминлаш топширилди. Уларга тонг билан бу ердан жўнаб кетишларига ижозат берилди.

Ҳисоб-китобга кўра, Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Сеистон, Мозандарон, Рум ва Шомдан тахминан икки юз минг отлик ва пиёда аскар тўпланадиган бўлди.

Шу кенгашда амирзода Улуғбек билан Иброҳим Султонга улус берилди. Амирзода Улуғбекка Сайрам, Янги, Ашлара ва Жете (Мўғулистон), амирзода Иброҳим Султонга эса Андижон, Аҳсикат, Кошғар ва Хўтан тегди. Аммо бу вилоят ва мамлакатларнинг баъзилари, хусусан, Жете билан Кошғар ўша пайтда хали Темурийлар давлати таркибига кирмасди. Амир Темурнинг

режасига кўра, улар мана шу ҳарбий юриш вақтида бўйсундирилиши керак эди.

Ва яна мазкур кенгашда кўшинларнинг ҳаракат қилиш тартиби, ҳар бир кўшунот, садажот, ҳазоражот ва туманотнинг юриш пайтдаги ўрни ҳам белгиланиб, кишлаш жойлари ҳам тайин қилинди. Кўшиннинг баронғорига амирзода Халил Султон билан амирзода Сиди Аҳмад, амирлардан Худойдод Хусайний, Шамсиддин Аббос тайинландилар. Кишлов ўрни Шохрухия, Тошкент ва Сайрам деб белгиланди. Жавонғорга амирзода Султон Хусайн тайинланди ва унга Саброн билан Яссиди кишлаши буюрилди.

Хитойга юриш 1405 йилнинг баҳор фаслида бошландиган бўлди.

1404 йил ноябр ойининг бошларида Хитой элчилари безовта бўлишаётганликлари ва ҳазрат соҳибкирондан тўхтовсиз қабул этишини талаб қилаётганлари олий останага етказилди. Бунинг учун уларни айблаб бўлмасди, албатта. Қачонлардан бери худди маҳбусдай ҳаёт кечиришди. Уларни бундан ортик тутиб туриш эса инсофдан эмаслигини саройдагиларнинг барчаси яхши тушунарди. Буни Амир Темур ҳам биларди. Нима қилиш керак? Бу саволга ҳазрат соҳибкироннинг олдига чакиртирилган вазирлар ҳам, улуғ амирлар ҳам жавоб беролмадилар. Бунга факат улуғ амирнинг ўзи жавоб бериши мумкин.

— Нусрат асар лашқар ҳаракатга келмасдин бурун аларни мамлакатига жўнатиб бўлмайду. Сабаби жанобларига аён,— деди ҳазрат соҳибкирон амирларига диққат билан боқиб,— аларни бу ерда ортикча тутиб туриш ҳам инсофдан эрмас.

Шу ерда Амир Темур яна гапини бўлиб амирларга назар ташлади. Амирлар эса «ҳазрат соҳибкирон бунга қандай йўл топар экан?»,— деб унга тикилиб турардилар. Амир Темур бир неча дақиқа давом этган сукутдан кейин сўзида давом этди:

— Яхшиси, эртага аларни яхшилаб зиёфат қилиб йўлга солиб кўяйлик. Тошкент, Сайрам ва Ашпарадаги ноибларга чопар юбориб, элчиларни муносиб кутиб олишлари, яхши меҳмон қилиб, кўнглини овлашларини илтимос қилайлик. Хўш, жаноблар бу фикрга нима дейдилар?

Ҳамма ҳазрат соҳибкироннинг ақлу заковатига қойил қолди ва унинг фикрига кўшилди. Тошкент, Сайрам ва Ашпара ҳокимлари уларни уч-тўрт кундан тутиб қолишса, бас.

- Жуда тўғри, олампаҳо!
- Аклу заковатингизга тасанно, аълоҳазрат!

* * *

Эртаси кун и кечкурун Янги боғда Хитой элчилари шарафига катта зиёфат уюштирилди. Шу пайтгача ҳеч бир мамлакат элчисига кўрсатилмаган навозиш ва сийлашлар кўрсатилди уларга. Ейиш-ичиш ҳаддан зиёд бўлди. Симин бадан, паричехра кизларнинг рақслари зиёфатга тўпланганларнинг кўзини бамисоли олов бўлиб куйдирди; гижжак, дутор, танбур, уд ва чангнинг ноласи ҳамманинг дилини мумдай эритди. Ҳазрат соҳибкироннинг ўзлари уларга тез-тез қадаҳ тутиб, мулозиматли бўлиб туриши эса элчиларни лол қолдирди, чунки уларда бунақа одат йўқ. Подшоҳлари худди тошдан ясалган санамлардай ўлтиришади, уёк-буёкка боқишмайди ва ҳатто мийиғида бўлса ҳам кулиб қўймадилар. Амир Темурдаги зарофат ва меҳмоннавозликини кўриб элчилар ҳам қойил қолдилар, ҳам яйраб-яшнадилар. Унинг тез-тез узатиб турган қадаҳини қайтармай олиб турдилар. Бир пайт кайфлари ошиб қолди. Ҳазрат соҳибкирон «аларни бироз шамоллатиб келиш зарур»,— деган фикрга келди ва меҳмонларни ўзи ташқарига бошлади. Улар қасрдан чиқишлари билан мушакбозлик бошланди. Осмон фалакни атир гул, бошок ва чинор баргига ўхшаш оловлар қоплаб олди. Рангли фавворалардан отилиб турган сув парчалари кишига қувонч ва ҳузур бағишлайди. Тўғри, бу билан хитойлик меҳмонларни ажаблантириб бўлмайди. Мушакбозлик ҳам, фавворалар ҳам Хитойда бор. Ва ҳатто зўрлари бор. «Лекин булар ҳам чакки эмас эканлар»,— деди Ань Чжидао шеригига қараб. Бироз сайр қилганларидан кейин Амир Темур кайфи бироз тарқалган меҳмонларни фавворадан сал нарироқдаги олди гулзор айвонга бошлади. Бу ерда ҳам дастурхон мўл-кўл қилиб ёзилган. Ичиш-ейиш қайтадан бошланди...

Меҳмондорчилик ярим кечада тугади. Хайрлашаётганларида Ань Чжидао ҳазрат соҳибкиронга «биз эртага бу ажойиб шаҳардин жўнаб кетурмиз, иншоолло. Ўлпонни ҳам ўзимиз бирлан олиб кетсак, дегандик. Янглишмасам, бу ҳақда Осмон ўғлининг мактубида ҳам ёзилгон бўлиши керак».

— Ҳа, ёзилгон эркан. Биз они ўқидик, таксир!

Элчи «унда нима дейсиз?», дегандай ҳазрат соҳибкиронга тикилди.

Ҳа, ҳазрат соҳибқирон Осмон ўғлининг мактубини ўқиган. Ҳатто бир эмас, икки марта. У шу қадар ҳаддидан ошиб кетибдики, ўзини кўкларга кўтариб мақтаб, бошқа соҳиб иқтидор подшоҳларни камситибди. Ҳазрат соҳибқиронни «кенжа ўғлимиз», Чинмочинни эса «оламнинг маркази», унинг теварак-атрофидаги халқларни «Осмон ўғлининг ўғай инилари ва болалари» деб атабди. Амир Темур унинг элчи айтган мактубини дастлаб ўқиганда, тепа сочи тик бўлиб қаттиқ ғазабланган эди. Бу сафар ўзини босди ва элчига қисқа жавоб килди:

— Жаноби элчилар, овора бўлмасунлар. Биз ўшал ўлпонни яқин орада ўзимиз олиб бориб улуғ оғамизга, яъни Осмон ўғлига ўз кўлимиз билан топширурмиз, иншоолло.

Ҳазрат соҳибқирон икки кўли билан соқолини силаб кўйди.

Ҳижрий 807 йил жумоди ул-аввал ойининг 23-сида, пайшанба куни (1404 йил 27 ноябр) сарой мунажжимларидан мавлоно Бадриддин Амир Темур ҳазратларининг амр-фармони билан зоижа тузиб, сафар вақтини белгилади. Эртаси куни эрталаб паға-паға қор ёғиб туриши ва совукнинг шиддатига карамай, ҳумоюн ўрду Самарканди фирдавсмонанддан чиқди. Илгари тузилган режага кўра, кишининг бир қисмини Оксулотда, қолган қисмини Ўтрорда кечириб, ҳижрий 807 йил рамазон бошида (1405 йил 3 март куни) Хитойга юришни бошлашга азму қарор килдилар...

АБАДИЯТГА ДАХЛДОР

(Сўнгсўз ўрнида)

Марксизм-ленинизм деб аталмиш мафкура хукмронлик қилган Шўролар замонида кўпчилик тарихий шахсларга, хусусан Амир Темур, Бобур, Султон Хусайн, хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) га ўхшаган буюк инсонларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо беришда, халқимизнинг ўтмиш тириҳини ўрганишда бирёкламаликка йўл қўйдик. Тожу тахт соҳиби бўлиб ўлтирганми, демак, у муштумзўр, эзувчи. Уни, албатта, қора бўёкка бўяб кўрсатиш лозим. Сарой хизматида ёки саройдаги ижтимоий доираларга яқин бўлган шоир ёки олим-чи? У ҳам реакционер. Уни ҳам қора бўёкка бўяш зарур, чунки у ўз асарларини ўша муштумзўрларга бағишлаган, уларни мактаган. Бу шоир ва олимларнинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолиятининг ижобий томонларини эса кўришни истамадик, уларнинг тарих олдида, халқи ва ватани олдида қилган хизматларини ҳаспўшлаб ўтдик. Ўз-ўзидан маълумки, бунинг оқибати хайрли бўлмади. Тарихда ўтган айрим буюк шахсларнинг фаолиятидан келиб чиқиб, катта-катта даврлар тарихи ва маданиятига соя туширдик. Охир-оқибат, халқ оммасининг, айниқса, ёшларимизнинг ўз ўтмишини, ота-боболари тарихини яхши билмай қолишига сабабчи бўлдик. Биз, биринчидан, тарих тараққиёти кенг халқ оммасининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ эканлигини, иккинчидан эса, ҳар қандай шахснинг ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий фаолияти бир текисда кечмаслигини катта-катта ижобий ишлар билан бир қаторда у баъзан жиддий хатоликларга йўл қўйиши мумкинлигини ҳисобга олмадик. Ва яна синфий жамият шароитида ҳар қандай шахснинг, ҳукмдорми, олимми ёки шоирми, бундан қатъи назар, мавжуд хукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги ҳақиқатни унутдик, тўғриси, бундай далил билан ҳисоблашгимиз келмиди. Тарихга бир ёклама ёндошиш, уни сохталаштириш ҳоллари мана шулар оқибатида юз берди.

Айниқса, йирик давлат арбоби, мохир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлмиш Амир Темурнинг шаънига кўп бўлмағур гаплар айтдик.

Мен Амир Темурнинг баъзи ишларини, хусусан, босқинчилик юришларини тўла оқлолмайман. Лекин бир нарсани унутмаслигимиз керак. Аслини олганда, Амир Темур ҳам хукмрон феодал синфнинг намояндаси, ўша синф сайлаб, тахтга ўтқизиб қўйган олий хукмдор эди.

Шунинг учун ҳам у ўз синфига хизмат қилиши, унинг мақсад, ва манфаатларини қўлидан келганича ҳимоя қилиши лозим эди. Акс ҳолда, ўша синф бундай ҳукмдорни тарих саҳнасидан улоқтириб ташларди. Бундай ҳодисалар тарихда кўп бўлган. Мисол учун, машҳур Рим императори Гай Юлий Цезарни (милоддан аввалги 100—44 йиллар) олиб кўрайлик. Рим аслзодалари ва бир гуруҳ эски тарафдорларига охири-охибат унинг фаолияти ёкмай қолди, натижада унга қарши фитна уюштириб, уни ўлдирдилар. Яна бир мисол. Сосоний подшоҳлардан Хормузд IV (579—590) деҳқонларнинг ижтимоий аҳволини яхшиламоқчи бўлди. Шу мақсадда бадавлат кишиларнинг мол-мулкни мусодара қилди. Шаҳар хунармандлари, хусусан насронийларнинг ҳам тарафини олди. Охири бадавлат аслзодалар, оташпараст рухонийлар билан кўшилиб унга қарши фитна уюштирдилар ва тахтдан тушириб, кўзларини ўйиб олдилар. Ўрнига эса ўғли Хусрав II Парвизни (591—628) ўтказдилар. Охириги мисол, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) ҳукмронлигининг сўнгги йилларида феодаллар ва ҳарбийларнинг талабига жавоб беролмай қолди. Натижада 1220 йили Чингизхон мамлакатга бостириб кирганда, улар ўз подшосининг атрофига уюшмадилар. Ўшанда Хоразмшоҳни хатто мусулмон рухонийлари ҳам қўлламадилар. Бунақа далилларни тарихдан истаганча келтириш мумкин. Нима, бизлар ҳукмрон мафкурага хизмат қилган ва қилаётганимиз йўқми? Амир Темур ҳам, Юлий Цезарь, Хормузд IV, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам аслида сизу бизга ўхшаган одам, маълум бир ҳукмрон синфнинг намояндаси. Ер-сув, бойлик эса ана шу синфнинг қўлида. Токи ўша синфга хизмат қилиб унинг мақсад ва манфаатларини ҳимоя қиларкан, тахтда ўлтиради, акс ҳолда... Шунинг учун Амир Темур ҳам маълум даражада зулмга эрк берди, бошқа мамлакатлар ва халқлар устига босқинчилик юришларини уюштирди. Чунки феодал синфнинг асл мақсади бойлик орттириш. Бойлик орттиришнинг муҳим манбаларидан бири эса уруш, босқинчилик ва талончилик уруши. Бунинг натижасида беҳуда қон тўкилади, катта-катта қурбонлар берилади, шаҳар ва қишлоқлар вайрон бўлади. Хусусан, Амир Темурнинг 1398—99 йиллардаги Хиндистонга қилган ҳарбий юришини, гарчанд у исломни ҳимоя қилиш байроғи остида ўтказилган бўлса-да, уни бирон важҳ ёки сабаб билан оқлаб бўлмайди.

Амир Темурнинг 1381—1404 йиллар орасида Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом ва Туркия билан олиб борган урушларига келсак, уларни тамоман босқинчилик уруши деб бўлмайди. Бу урушлар, охириги натижаси ўларок, феодал тарқоқлик ва ўзаро ур-йиқитларга барҳам берди. Тўхтамиш бошлиқ Олтин Ўрда, Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқук ва Носриддин Фараж бошлиқ Миср ва айниқса, Султон Мурад I ва Боязид Инлдириш бошлиқ Туркиянинг агрессия сиёсатига барҳам берди. Ўрта Осиё ва Узоқ Шарқ мамлакатларининг Яқин Шарқ ва Овруро мамлакатлари билан савдо ва маданий алоқаларининг ривожланишига шарт-шароит ва имкон яратди.

Эрон билан Озарбайжон ва Ироқнинг ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий аҳолини олиб кўрайлик. Бус-бутун бир давлат эди бу ерлар. 1256—1336 йиллар ичида бу мамлакатлар Халоқийлар давлати ҳукмронлиги остида эди. Бу давлатга Чингизхоннинг набираси Халоқухон (1256—1265) асос солган. Султон Абу Саъидхон вафотидан (1335 йил) кейин Халоқийлар давлати иқтирозига юз тутди. Унинг ўрнида бири-бирига ёв бўлган майда-майда давлатлар вужудга келди. Масалан, Хуросонда Сарбадорлар давлати (1337—1381 й, маркази Сабзавор шаҳри), Ироқ, Қурдистон ва жанубий Озарбайжонда Жалойирийлар давлати (1336—1432), Жанубий Эронда Музаффарийлар давлати (1314—1393), Ироқи аҷам ва Озарбайжоннинг бир қисмида Чўпонийлар давлати (1336—1356), Диёрбакр, Шарқий Онадўли ва Жанубий Озарбайжоннинг бир қисмида Ок кўюнлу давлати (1378—1508) ва, ниҳоят, Ироқи араб билан Фарбий Озарбайжонда Қора кўюнлу давлати (1378—1508) бир-бирини еб ётганди. Амир Темур уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик урушлар натижасида бу бошбошдоқлик ва феодал тарқоқликка барҳам бериб, уларни бир давлатга бирлаштирди. Натижада Эрон ва Озарбайжонда нисбатан тинчлик ўрнатилди. Мовароуннахрнинг Яқин Шарқ ва Оврупо билан савдо ва маданий алоқаларига кенг йўл очилди.

Туркия (Рум) масаласига келсак, у XIV асрнинг 70—80-йилларида Султон Мурод I (1360—1389) ва унинг тахт вориси Боязид I Йилдирим (1389—1402) даврида нафакат Кичик Осиё ва Болкон ярим оролида, балки Марказий Оврупода ҳам катта ҳарбий-сиёсий кучга айланиб қолган эди. Турк кўшини 1389 йили Косово майдони (Сербия)да бир қатор Болкон мамлакатларининг бирлашган кучларини тор-мор келтириб, Сербия билан Булғорияни ўзига бўйсундирди. Турклар шундан кейин Венгрияга таҳдид сола бошладилар. 1396 йили эса Боязид Йилдирим Дунай бўйидаги Никопол шаҳри ёнида Франция, Венгрия, Германия ва Валахиянинг қарийб етмиш минг кишилик тиш-тирноғигача қуролланган бирлашган ҳарбий кучини тор-мор келтириб, бутун Болкон ярим оролида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Туркларнинг авангард кучлари ўшанда Штирия ва Валахиягача бориб етди. Византия пойтахти Константинопол ҳавф-хатар остида қолди. Боязид Йилдирим қозongan бу ғалабалар бутун Оврупои таҳликага солди. Византия императори Мануэл Палеолог, Венеция дожи ва Франция қироли Шарл VI нинг Кичик Осиё ва Султониядаги элчилари Амир Темурга ёрдам сўраб, ялиниб-ёлвориб келдилар. Англия, Франция ва Италия кутубхоналарида сақланаётган Амир Темур, Мироншоҳ ва Оврупо давлат бошлиқлари ўртасида ўша йиллари олиб борилган ёзишмаларнинг асл нусхалари, латинча таржимаси ёки кўчирилган нусхалари сақланмоқда. Булар ўшанда бутун дунё фақат Амир Темурдан нажот кутганидан далолат беради.

Туркиянинг бу қадар кучайиб кетиши Амир Темурни ҳам маълум даражада чўчитиб турган эди. Ўша йиллари Боязид Йилдирим Темур

давлатининг ашаддий душманлари. бўлмиш Жалойирийлар, Қора кўюнликлар ва Сурия билан Миср устидан ҳукм юритиб турган Мамлуклар (1250—1517) билан иттифок тузиб олган эди. Шунга карамай, Амир Темур Боязид Йилдирим билан сулҳ тузиш, дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини боғлаш учун кўп ҳаракат қилди. Афсуски, Боязид Йилдирим узатилган кўлни силтаб ташлади. Бунинг оқибати яхшиликка олиб келмади. Тили бир, дину эътиқоди бир икки буюк халқ ва қардош давлат ўртасида катта уруш-талашга олиб келди. Боязид Йилдирим 1402 йил 20 июл куни Анқурия (Анкара) атрофида бўлган урушда тор-мор келтирилди, мамлакати эса талон-тарож этилди ўшанда.

Амир Темур буни билиб қилдими, билмай қилдими, бундан катти назар, унинг Боязид Йилдирим устидан қозонган ғалабаси бошқаларга нафли бўлди. Болкон ярим ороли халқларининг тўлиғича Усмонли турклар истибдодига тушиб қолиш хавфини бартараф қилди, Константинополнинг турклар тарафидан босиб олинishi (1453 йили) ни қарийб эллик йилга кечиктирди. Оврупо давлатлари ҳам эркин нафас ола бошладилар. Муҳими, Овруподаги йирик давлатлар Осиёдаги бу икки қудратли давлатни уриштириб ва қучсизлантириб, келажакда Осиёни Оврупо давлатлари тарафидан мустамлакага айлантириб олинishiга замин яратиб олдилар.

Икки оғиз сўз Тўхтамишхон ҳақида. Маълумки, у 1379 йили Амир Темурнинг моддий ва ҳарбий ёрдами билан Оқ Ўрда тахтини эгаллади. 1380 йили рус князларининг Дмитрий Донской бошлиқ бирлашган қучлари билан сўқишган туманбоши Мамайни Қалка дарёси соҳилида узил-кесил тор-мор келтирди ва Жўчи улусидаги феодал курашга барҳам бериб, Олтин Ўрдада ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди. Шундан кейин Жўчи улусининг ҳар иккала қисми — Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда бирлаштирилиб, олий ҳокимият Тўхтамишхоннинг қўлига ўтди. Кейин у бор қучини Жўчи улусининг илгариси шон-шўхратини тиклашга қаратди. Бора-бора Амир Темурдан кўрган яхшиликларни унутди, аксинча, у билан ёвлашди. Ўзинча хал қилувчи курашларга тайёрланди. 1387—1388 йиллари Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ва Туркистонда йўқлигидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрга бостириб кирди ва унинг шаҳару қишлоқларини хонавайрон қилди ва ҳатто бу курашга Хоразм ҳукмдорларини ҳам тортиди. Бунинг оқибатида Темур давлатининг Жўчи улуси билан муносабатлари кескинлашди.

Тўхтамиш ўша йиллари Русия, Кавказ ва Озарбайжонга ҳам таҳдид қила бошлади. 1382 йили у Масковни олиб уни талон-тарож қилди, сўнг тамоман ёқиб юборди. Яна бирталай рус шаҳарларининг қисмати ҳам Масковдай бўлди ўшанда. Тўхтамишхоннинг Масков ва бошқа рус шаҳарларига етказган бу жароҳати ҳақида машҳур рус тарихшунос олими А. Ю. Якубовский бундай деб ёзган эди: «Тўхтамишнинг ҳужуми Масков шаҳри ва вилоятини оғир жароҳатлади. Костромадан талон-тарож этилган Масковга қайтиб келган Дмитрий Донской учун 1382 йилнинг кузи унинг ҳаётидаги энг оғир қунлар бўлди, чунки у ўша

кезларда Тўхтамишга қарши бирон чора кўришдан тамоман ожиз эди». Лекин Амир Темур бошқалар қилолмаган ишни қилди. 1391 йили Тўхтамишхонга қарши қўшин тортди ва ўша йилнинг 18 июнида Самара билан Чистополь оралиғида жойлашган Қундузча деган ерда Тўхтамишни тор-мор келтирди. Лекин тез орада у ўзини яна ўнглаб олди ва Амир Темур билан ҳал қилувчи жангларга қизғин тайёргарлик кўрди. У Миср султони ал-Малик аз-зоҳир Сайфиддин Барқук билан Темурга қарши иттифок тузишга ҳаракат қилди. Шу мақсад билан 1394 йил 26 март кунни Димишққа унинг элчиси келди. Тўхтамишнинг султонга ёзган мактубида «иккимиз бир қўл бўлиб, ёвуз Темурга қарши бирга курашайлик», деб ёзилган эди. Султон шундан кейин Шомда катта аскар тўплади. Султон Димишқда турганда, ўша ойнинг охирларида, мана шундай таклиф билан Боязид Йилдирим билан Сивос ҳокими қозни Бурҳониддин Аҳмаднинг элчилари ҳам келишди. Сайфиддин Барқук ўша йили феврал ойнинг бошида бунинг олдини олиш мақсадида келган Амир Темурнинг элчисини эса куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилди ва ҳайдаб юборди.

Шундай қилиб, Амир Темурга қарши уч мамлакат — Олтин Ўрда, Миср ва Сивос ҳукуматлари иттифок туздилар. Ўзингиз ўйлаб кўринг, муҳтарам китобхон, шундай катта қучга Амир Темурнинг бир ўзи бас келиши мумкинми? Қийин, албатта. Лекин у бас келди. 1395 йили Терек дарёси бўйида бўлган урушда Амир Темур Тўхтамишнинг катта армиясини чилпарчин қилди. Бу зарбадан кейин Олтин Ўрда ўзини бошқа ўнглай ололмади. «Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси, — деб ёзган эди А. Ю. Якубовский, — нафақат Ўрта Осиё ва Шаркижанубий Оврупо, балки Русия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди». Айнан шундай фикрни машҳур рус тарихчиси М. С. Соловьёв (1820—1879) ҳам айтган эди.

Демак, 1380—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг Олтин Ўрда, Жалойирийлар, Султон Боязид, Миср султони, Қора кўюнликлар билан олиб борган уруши қандай дахшатли бўлмасин, охир оқибати хайрли бўлди. Кўп халқ ва мамлакатларни мўғуллар истибодидан озод қилишга озми-кўпми хисса қўшди. Буни унутмаслик керак! Сирасини айтганда, ҳақиқатни, бор ҳақиқатни айтмаслик ҳам тарихни сохталаштиришга қиради.

Энди ҳазрат соҳибқирон ва авлодининг Мовароуннаҳр ва Туркистон халқлари олдида қилган тарихий хизматлари ҳақида бир-икки оғиз сўз.

Биринчиси, у мамлакатда кўп йиллардан бери давом этиб келаётган феодал тарқоқликка бардам берди, мамлакат ва халқни мўғул истилочилари зулмидан халос этди ва марказий феодал давлатга асос солди.

Маълумки, 1227 йилдан бери Еттисув, Ила дарёси воҳаси, Шарқий Туркистон ва икки азим дарё — Жайхун билан Сайхун оралиғидаги юртлар ва халқлар бир давлат бўлиб, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон ва унинг авлодига қарашли эди. Шу сабабдан бу юрт

Чигатой улуси деб аталарди. Лекин бахтга карши, улуснинг мустақиллиги ва бирлиги кўнга бормади. 1251 йили унга Олтин Урда хони Ботухон (1227—1255) барҳам берди. Тафсилоти бундай. Ўғдай коон вафотидан (1241 йил 11 декабр) кейин мўғул империясининг жиловчи 1246 йилга қадар унинг беъаси Тўрағана (Туркана) хотиннинг қўлида бўлди. Буюк кооннинг ҳукмронлиги эса уч йилдан (1246—1249) нарига бормади. Ундан кейин хотини Ўғил Гаймиш таяхтга ўлтирди. Лекин орадан бир йил ўтар-ўтмас исён ва фитналар бошланди. Ўша фитна тепасида Тулуйхоннинг беъаси ва Мангу кооннинг онаси Сўркуктани бегим турди. У тез орада Ботухон билан алоқа боғлади. Улар қурултой чақириб, хон масаласини бирийўла ҳал этишга аҳд қилдилар. Ва ниҳоят хижрий 648 йил зулкаъда ойида (1251 йил 25 январь — 25 февраль) Қорақурумда қурултой чақирилди. Шу ерда Ботухоннинг одами Мангухонни коонлик тахтига ўтқизди. Эртаси қуни Ботухоннинг сиёсатига қарши чиққан Ўғдай коон ва Чигатой авлоди устидан суд уюштирилди. Шунда қарийб саксон шаҳзода, нўён ва Ўғил Гаймиш хонликда айбланиб, ўлимга маҳкум этилдилар. Ўлимга ҳукм қилинганлар орасида Ўғдай кооннинг набираси Ширамун, Наку, Чигатой авлодидан Бўри, Қора Ҳалоқу, Гуюхоннинг ўғли Хожа бор эдилар.

Шундан сўнг илгари Чигатой улусига қирган Мовароуннаҳр Олтин Урданинг сиёсий таъсирига ўтиб қолди. Тўғри, XIII асрнинг 60-йилларида Чигатойхоннинг набираси Олғуйхон (1261—1266) Олтин Урда амалдорлари ва сиёҳини Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқариб, мамлакатда Чигатойлар ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлди. Олғуй бир вақтнинг ўзида Ботухон ва Беркахонга тарафдор бўлган ва Олтин ўрдалиқ амирларнинг хизматини қилганлардан аёвсиз ўч олди. Уларнинг ўзлари ўлдирилиб, мол-мулки мусодара қилинди. Улар орасида Бухороий шарифлик машҳур шайх Сайфиддин Бохарзийнинг ўғли ҳам бор эди.

Олғуйнинг вафотидан кейин, Муборакшоҳ даврида (1266 й.) Чигатой улусида ислом динини қабул қилиш ва ижтимоий ҳаёт тарзини ўзгартириш ёки ўзгартирмаслик хусусида қелишмовчиликлар бошланди. Муборакшоҳ ва у билан бирга Оҳангарон ва Қашқадарё воҳасига кўчиб келган жалойир, барлос қабилалари ўтроқ ҳаёт тарзига ўтдилар ва тез орада маҳаллий халқ билан қоришиб кетдилар. Лекин Чигатой улусининг шарқий қисмида (Еттисув, Ила водийси ва Тангри тоғнинг шарқий тарафида, Торим дарёси атрофида) истиқомат қилиб турган мўғуллар очикдан-очик ислом ва ўтроқликка қарши чиқдилар ва кўчманчилик ҳаёт тарзини ёқладилар. 1269 йили Талос воҳасида чақирилган қурултойда уларнинг қўли баланд келди. Ўзларининг шу сиёсатини маъқуллашиб олдилар. Қурултой қатнашчилари ҳатто «бундан буён ҳам тоғу тош ва чўлу биёбонларда ҳаёт кечираверамиз, шаҳарга яқин бормаймиз», — деб аҳд-паймон қилдилар.

Ана ўша Талос қурултойидан (1269 й.) кейин Чигатой улуси иккига ажралиб кетди. Унинг ғарбий ва ғарби-жанубий қисмида, асосан Сирдарё билан Амударё оралиғидаги ўлкалар, Фарғона ва Хоразмнинг шарқи-

жанубий қисмида аста-секин ислом ва ўтроклик ҳаёт тарзи тантана қилди. Шундан кейин улуснинг шарқий қисми (Еттисув, Ила воҳаси, Торим дарёси ҳавзаси)да истиқомат қилиб турган кўчманчи халқ улуснинг ғарбий қисмида истиқомат қилиб турган ислом ва ўтроклик ҳаёт тарзига ўтган қабиладошларини «қораунас» (дурагай) деб, «қораунас»лар бўлса, ўз навбатида, уларни «жете» (босқинчи, ёвуз) деб атайдиган бўлдилар.

Чигатой улусининг шарқий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Жете ёки Мўғулистон номлари билан аталадиган бўлди.

Чигатой улуси, аниқроғи, унинг ғарбий қисми Кепакхон (1318—1326) ва Тормоширин (1326—1334) замонида анча тараққий этди.

Кепакхон қадимий Насафдан тахминан икки фарсах нарида ўзига бир қаср қурдирди. Қаср мўғул тилида «Қарши» дейилади. Бора-бора мана шу Қарши (қаср) атрофида кўплаб тураржойлар, маъмурий бинолар, дўкон ва расталар қурилиб, бу ер катта шаҳар тусини олди. Унинг Қарши аталиши ана шу сарой туфайлидир.

Кепакхоннинг давлат, халқ ва мамлакат олдидagi катта хизмати бугина эмас. У улуснинг иқтисодий ва сиёсий мавқеъини мустаҳкамлаш борасида бир қатор ислохотлар ўтказди. У Ҳалоқуийлар ва Жўчийларга ўхшаб олтин ва қумуш тангалар зарб эттириб, муомаллага киритди. Бу пуллар тарихда динори кепакий (вазни икки мисқол) ва дирхами кепакий (мисқолнинг учдан бирига тенг) номи билан шуҳрат топди. Бу ислохот пул муомаласидаги тартибсизликлар ва сунистеъмомларга барҳам берди. Кепакхон яна бир муҳим ислохот — маъмурий ислохот ҳам ўтказди. Бунга кўра улус туманларга (ўн минг лашкар етказиб бериши мумкин бўлган маъмурий бирлик) бўлинди. Тарихий китобларда келтирилган маълумотларга қараганда, Самарқанд вилояти етти, Фарғона тўққиз туманга бўлинди, ўшанда.

Тормоширинхон ҳам Чигатой авлоди орасида номдор подшоҳлардан эди. Унинг катта хизматларидан бири шулки, у улусда ислом асосларини мустаҳкамлади. «Унинг саодатли давлати айёмида Чигатой улуси ислом давлатига айланиш шарафига мушарраф бўлди»,— деб ёзади Мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи» номли китобида. Тормоширин жаҳонгирлик таврида ҳам ном қолдирди. «Тўрт улус тарихи» муаллифи келтирган маълумотларга қараганда, у Хиндистон устига кўшин тортиб, Деҳли, Гужорат, Сумнот ва Сурат худудларигача борди ўшанда.

Тормоширинхондан кейин кўчманчилик ҳаёт тарзининг тарафдори бўлган кучлар яна бош кўтардилар. Улар ҳатто улус марказини Мовароуннаҳрдан Еттисув ўлкасига кўчириб кетдилар. Лекин Қозонхон (1343—1346) пойтахтни қайтадан Мовароуннаҳрга кўчиртириб олиб келди. У маълум даражада Кепакхоннинг ички сиёсатини давом эттирди, хусусан марказий ҳукуматнинг нуфузини оширди. Давлат ишларида хоннинг мавқеъини мустаҳкамлади. Лекин у амир Қазаған ва унинг тарафдорлари томонидан ўлдирилди. Шундан кейин улусда ҳокимият бир умр баланд мақом сари интилиб келаётган мансабпараст амир

Қазаганнинг кўлига ўтиб қолди (1346—1358). Унинг тарафидан тахтга ўтказилган Донишмандчахон, Баёнқули, Шох Темур номигагина хон эдилар, холос.

XIV асрнинг 60-йиллари бошида Чигатоё улуסי, аниқроғи, унинг ғарбий қисми феодал тарқоқлик ва парокандаликка юз тутди. Улус ўнга яқин мустақил бекликка бўлиниб кетди. Масалан, Кеш (Шаҳрисабз) вилоятида Ҳожи барлос, Хўжандда Боязид жалойир, Сарипул ва Тотқандда Хизр Ясовурий, Балх ва Хиротда амир Ҳусайн, Шибирғонда Муҳаммадхўжа Аперди найман, Қўхистонда амир Сотилмиш, Хутталонда Қайхусрав, Арханг саройда Ўлжой Аперди ўзларини ҳокими мутлак деб эълон қилдилар. Бекликлар ўртасида ўзаро кураш ва урушталашлар бошланди. Бунинг оқибатида эл-улус хузур-халоватидан айрилди. Халқ талонга қолди. Бу етмагандай Жете, яъни Мўғулистон хонлари Туғлуқ Темурхон ва Илёсхўжахон 1360, 1361 ва 1365 йиллари катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Улар улусда кучайиб кетган ўзаро феодал курашдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятини ўрнатмоқчи бўлдилар.

Қисқаси, Мовароуннаҳр яна қайтадан мўғуллар истибдодига тушиб қолиш хавфи остида қолди. Юқорида номлари зикр этилган амирларнинг биронтаси ҳам халққа бош бўлиб, мўғул босқинчилари билан курашга бел боғламади. Уларнинг бир қисми душман тарафига ўтди, яна бир қисми юрти ва халқини ташлаб қочиб кетди. Бу курашга жонини тикиб Темурбек бош бўлди. У улусни мўғуллардан озод қилди, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштириб, Мовароуннаҳр халқига эмну омонлик бағишлади. Бу билан зироатчилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожига замин яратди. Темурбек марказлашган қудратли феодал давлатга асос қолди.

Амир Темурнинг эл-юрт ва давлат олдидаги яна бир хизмати у мамлакат ободончилигига, илм-фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Амир Темур, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Ясси ва бошқа шаҳарларни қайта қуриш ва обод қилиш ишига зўр эътибор берди. «Темур ҳокимият тепасига келган дастлабки ойлардаёқ унинг саяё-ҳаракати билан Самарқанднинг қалъаси бунёд этилди, шаҳар баландлиги саккиз метрлик девор билан ўраб олинди. Унинг амри ва раҳбарлиги остида Шохи зиндада жуда катта таъмирлаш ва қурилиш ишлари олиб борилди. Масалан, Туркан оғо, амирзода, Ширинбека оғо, Амир Бурундук мақбаралари қурилди. Шаҳар марказида бунёд этилган Рухобод ва Гўри Амир мақбаралари, Қўксарой, Бўстонсарой ва Бибиҳоним жомеъ масжидлари шулар жумласидандир. Гумбазли бозор (тим), жамоат бинolari (бозор расталари, қарвонсаройлар, ҳаммомлар) масжиду мадрасалар, шунингдек, йўллар, қасрлар бунёд этилди. Катта-катта кўчалар қурилди. Янги кўчаларнинг икки тарафига эса турли моллар ишлаб чиқарувчи ва улар билан савдо қилувчи икки қаватли чиройли дўконлар қурилди. Самарқанд теварағида бунёд этилган Миср, Димишк, Бағдод, Шероз ва Султония деб аталган шаҳарчалар ва Боғи

шимол, Боғи беҳишт, Боғи Давлатобод, Боғи чинор, Боғи дилкушо, Боғи бўлди каби ажойиб чорбоғлар ҳам ҳазрат соҳибқироннинг номи билан боғлиқдир.

Шаҳрисабз ҳам Амир Темур даврида обод бўлди. Оксарой, Дор ус-саодат, Дор ут-тиловат, Гумбази саййидон каби маҳобатли қасрлар ва макбаралар қурилди. Масжид, мадраса, карвонсарой ва ҳаммом каби жамоат бинолари қад кўтарди. Буларнинг ичида маҳобатли Оксарой қасри алоҳида ўрин тутди.

Тошкент вилояти Оккўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номи давлат хўжалиги ўрамида, Охангарон сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида, Шарқия деб аталган бир тепалик бор. Бу шунчаки бир тепалик эмас. У қадимий Банокат шаҳрининг ўрни. Уни 1219 йили Чингизхоннинг босқинчи аскарлари ер билан яқсон қилган эдилар. Амир Темур уни 1388 йили қайта қурди ва кенжа ўғли амирзода Шоҳрухнинг отига Шоҳрухия деб атади. Шу ерда бир нарсага ажабланмай бўлмайди. Ҳазрат соҳибқирон қанчадан-қанча масжиду мадрасалар, қасрлар, боғ-роғлар, наҳрлар ва шаҳарлар қурдирибди-ю, лекин шуларнинг биронтасига ўзининг номини қўймабди.

Ҳозирги Туркистон (Қозоғистон Республикаси) шаҳарида султон ул-орифин хожа Аҳмад Яссавий турбати устига қурилган мухташам макбара ҳам Амир Темурнинг катта маблағига бино қилинган.

Амир Темур нафакат Мовароуннаҳр ва Туркистонда, балки бошқа мамлакатларда ҳам қалъалар (Афғонистон), қасрлар, шаҳарлар ва наҳрлар (Эрон, Озарбайжон, Афғонистон) қурдириди. Бағдод ва Дарбанд шаҳарларини таъмирлатди.

Ҳазрат соҳибқирон мамлакатда илм-фан ва маданиятни тараккий эттиришда ҳам саъй-ҳаракат кўрсатди. Унинг даврида Самарқанди фирдавсмонанда жуда кўп олимлар жам бўлдилар. Мавлоно Абдулмалик, саййид Шариф Журжоний, Хожа Муҳаммад Зоҳид Бухорий, мавлоно Аҳмад, Абдулқодир Мароғий, Низомиддин Шомий, Хофиз Абру, ибн Арабшоҳ шулар жумласидандир. Темур уларнинг бошини силади, илмий ишларига раҳнамоллик қилди. Қуръон ва ҳадис илмидан ташқари, фикх (мусулмон қонунчилиги), тарих, фалсафа, мусика, риёзиёт, фалакиёт ва бошқа бирталай илмлар ривож топди.

Тарихчи ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, шарофатли саййидларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла иззат-ҳурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддас тутарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, икром хурматини унга изҳор этарди, улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу хишмат бўларди».

Амир Темур даврида халқ амалий санъати: бадий ўймакорлик, заргарлик, саҳҳофлик, зардўзийлик ҳам ривожланди. Уй-рўзғор буюмларини ясаш эса санъат даражасига кўтарилди. Самарқандда ўзига хос тасвирий санъат мактаби бунёдга келди. Шаҳарда бу санъатнинг устод Гунг, хожа Абдулхай, устод Шамсиддин, Пир Аҳмад Боғишамолӣ,

Жунайд наққош каби йирик намояндалари яшаб ижод этдилар. Улар яратган санъат асарларининг айрим намуналари йирик музей ва кутубхоналарда, шунингдек хорижий мамлакатларда (Германия, Туркия, АҚШ, Англия ва Миср) сақланиб қолган.

Амир Темур эл-юрт ободончилиги, илм-фан ва маданият равнаки учун ҳеч нарсасини аямади. Тўғри, бу шаҳарлар, уларга чирой бағишлаб турган олий иморатлар, боғу роғлар ва бошқа иншоотлар ҳарбий юришлар пайтида бошқа мамлакатлардан олиб келинган бойлик ва раиятдан мунтазам йиғиб турилган олик-солиқлар ҳисобига бунёд этилди. Тарихда дабдабали, манман деган ҳукмдорлар ҳам маълумки, ўз халқини ҳам, бошқа халқларни ҳам беаёв таладилар, лекин ўзларидан арзигулик ном-нишон қолдирмадилар. Шу хусусда юқорида номи тилга олинган улкан олим А. Ю. Якубовский кизик бир фикр айтган. У Амир Темурни XI асрда ўтган яна бир буюк фотиҳ Маҳмуд Ғазнавий билан солиштириб бундай деганди: «Иккалалари босқинчилик урушлари олиб боришда бир-бирларига ўхшайдилар. Аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан ўлжа сифатида йиғиб келган беҳисоб бойлик ғазнавийлар давлатининг хўжалик ишларига сарфланмади. Темур — бошқа гап. У яхши ҳисоб-китоблик хўжайин эди. У Мовароуннахрга нафакат турлитуман моддий бойликларни, балки хунармандлар, мусаввирлар, меъмор ва олимларни ҳам суриб келди. Тўғри, Мовароуннахрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, хунармандлар қанча кўп бўлса, хунармандчилик, маданият ва илм-фан ҳам шунча тез ривожланади, деган ўй билан шундай қилди». Ҳа, Амир Темур борини эл-юрт ободончилиги йўлида сарфлаб, ўзига эса сарик чақа ҳам олиб қолмади. Шу ўринда XV асрда ўтган йирик тазкиранавис олим Давлатшоҳ Самарқандий айтган кизик бир гап беихтиёр хотирага келади. У бундай деган эди: «Шоҳрух султон Самарқанд тахтига ўлтирғондин кейин (1409) отасининг шаҳар арқида, Қўксаройдаги хазинасига кирди. (Аммо) аблахлар димоғи ақлдин, жоҳиллар қалби билимдин холи бўлғонидай Шоҳрух султон (ҳам) ўша хазинани ганждан холи топди. Тасодифан мирзо асосининг учи (ерда ётғон) бир дирҳам ақчага теғди. Ани олиб, пеши билан артди, сўнг қўзларига суртиб, қиссасига солди, кейин мулозимларига юзланиб деди: «Биз ушбу дирҳам хаки отамиздин қолғон хазина ва меросдин баҳраманд бўлдик».

Два ниҳоят, Амир Темурнинг ватани, халқи ва тарих олдида қилган яна бир қатта хизмати борки, уни айтмай бўлмайди. У Ватани ва халқини бутун дунё олдида улуғлади! Туркистон заминини Испания, Италия, Франция, Англия, Русия, Хитой каби давлатлар танидилар ва тан олдилар. Биз буни ўша мамлакат подшоҳлари билан ҳазрат соҳибқирон ўртасидаги ёзишмалардан ва ўша замонлардан қолган тарихий китоблардан яхши биламиз. Ўша мактублардан бир қисми бизнинг замонамизгача етиб келган ва ҳозир Лондондаги машҳур Британия музейида, Парижнинг миллий кутубхонасида, Истамбулдаги Султон Мухаммад Фотиҳ кутубхонасида, Италияда сақланмоқда. Баъзи

мактубларнинг нусхалари, кўп ҳолларда уларнинг қисқача мазмуни Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий ва ибн Арабшоҳнинг китобларида келтирилган. Ҳазрат соҳибқироннинг Венеция ва Генуя дождлари билан ёзишмалари ҳақида эса италиялик тарихчи Марино Санудонинг (XV — XVI а.) «Венеция дождларининг ҳаёти» деган китобида қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Амир Темурнинг Франция подшоҳлари билан олиб борган ёзишмалари ҳақида XIX асрда ўтган машҳур француз шарқшуноси Силвестр де Саси, инглиз олими Е. Бретшнейдер, эронлик Мирза Муҳаммадхон Қазвиний ва бошқа олимларнинг асарларида қимматли маълумотларни учратамиз. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ҳақида ўта муҳим маълумотлар 1404 йили унинг саройида қарийб уч ой туриб кетган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларида мавжуд. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва жаҳонда тутган мавқеъини бу мақтубларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, албатта. Уларни махсус ўрганмоқ зарур. Менимча бунга вақт етди...

Амир Темурнинг Оврупо ва Осиё давлатлари бошликлари билан ёзишмаларида асосан, тинчликни барқарор эттириш ва икки ўртада савдо-сотик ва умуман келди-кетдини ривожлантириш масалалари кўтариллади. Масалан, унинг 1402 йилга қадар, яъни машҳур Анқара урушига қадар, Туркия султони Боязид Йилдирим билан ёзишмаларида ҳазрат соҳибқирон Боязидхонни адлу инсофга, дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга чакиради. Унинг Боязидхондан бирдан-бир талаби — гарданкаш фитначилар Султон Аҳмад жалайир билан, Қора Юсуф туркман билан алоқани узиш эди. Лекин бу уринишдан фойда чикмади. Аксинча, қудратли Боязидхон уларни қўллаб-қувватлади, ўша йўлтўсарлар билан иттифоқлашиб кетди. Шундан кейин Амир Темур ғарбий Оврупо давлатлари: Италия, Испания ҳамда Франциянинг Султон Боязидга қарши ҳарбий иттифок тузиш тўғрисидаги таклифини қабул қилишга рози бўлди. 1402 йилдан кейинги мақтубларда эса мамлакатлар ўртасида савдо-сотик ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш масалалари ўртага қўйиллади. Масалан, ҳазрат соҳибқироннинг хижрий 805 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1402 йил 1 август куни) Франция қироли Шарл VI га йўллаган мақтубида хусусан бундай дейилади: «Амири кабир Темур кўрагоннинг Франция маликига мақтуби. Юз минг бор салом. Орзумандлигимизни қабул этгайлар. Дунё қадар катта орзулар ила тўлган ул улуғ амирга дуойи саломлар етишсинким, (элчиси) биз тарафга унинг шоҳона мақтубларини етқизди ва улуғ амирнинг азамат ва шавқатини, буюк ном соҳиби эрканлигини арзимизга етқизди. Бу бирлан шоду хуррамлигимизни ҳосил қилди.

Шу ужурда улуғ амирдин илтимос шулки, доимо шоҳона мақтублар юбориш бирлан сихату саломатликларини бизга маълум қилиб турсалар, токи кўнглимизда тасалли ҳосил бўлсин. Ва савдогарларингизни биз тарафларга юбориб турсангиз. Бу ерларда уларга (зарур) иззат-ҳурмат кўргузилгай. Бизнинг савдогарларимиз ҳам ул тарафларга боргайлар-

ким, улар ҳам ўша мамлакатда иззат-хурмат қилинғайлар. Бирон зот уларга зўрлик қилиб ранжитмасун. Чунки жаҳон тижорат аҳли бирлан ободдур».

Амир Темурнинг Франция подшосига савдогарлар хусусида қилган бу таклифи шунчаки орзу эмасди. У бу хусусда анча-мунча иш қилиб қўйган ва қилаётган эди. Хорижий мамлакатлардан келган савдогарларга зарур шарт-шароит яратаётган эди. «Самарқанд бозорларида товар кўп,— деб эслайди Кастилия элчиси Клавихо,— улар Хитой, Хиндистон, Тотористон (Дашти қипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан келтирилади. Самарқанд ўта бой шаҳар. Шаҳарда савдо-сотик қилиш учун қулайлик бўлмагани сабабли сенъор (Темур) шаҳардан катта кўча ўтказиш ва онинг икки тарафига дўконлар қуришни буюрди. Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четида бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур... Иш бошига ўзининг икки амирини қўйди ва дедики, агар улар (бу ишда) сатъ-ҳаракат кўрсатмасалар ва кеча-кундуз тинмай ишламасалар, бошидин айриладурлар... Кўчани жуда кенг қилиб қурдилар, унинг икки тарафига эса дўконлар ва олдига оқ мрамар бирлан қопланган олий ўриндиқлар бино қилдилар. Кўчанинг тепасини эса том бирлан беркитиб, унга ёруғ тушсин учун туйнуқлар ўрнатдилар. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга хайрон қоласан, киши». Савдогарлар ва сайёҳларнинг тинчлиги ва ҳақ-ҳуқуқини химоя қилиш хусусида ҳам айрим қонунлар жорий этилганди. «Ва яна буюрдимки,— дейди ҳазрат соҳибқирон,— йўл устига қузатувчилар, зобитлар тайинла-сунларки, йўлларни қўриқлаб, йўловчилар, савдогарлар ва мусо-фирларни қузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларини манзилдан манзилга етказиб қўйсинлар. Йўл устида биронтасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор-қол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг (маҳаллий ҳокимларнинг) зиммасида бўлсун».

Шарл VI Амир Темурнинг юқоридаги мактубига 1403 йил 15 июнда жавоб қайтарди. Унда мана буларни ўқиймиз: «Франклар подшоси Шарл. Тангри таъонинг инояти бирлан шавкатли ва музаффар Темурбекка тинчлик ва саломлар бўлғай!.. Подшоҳлар ва ҳукмдорлар, гарчи тиллари ва дину эътиқоди бошқа-бошқа бўлган тақдирда ҳам, ўз ихтиёрлари бирлан бир-бирларига ҳурмат-эҳтиром ва дўстлик риштаси бирлан боғланишлари лозим. Чунки бу аларнинг табааларига тинчлик ва хотиржамлик келтиради. Шу боис шавкатли ва музаффар подшоҳ билсинларким, қачонки биз шарқ мамлакатларининг архиепископи роҳиб Иоанн орқали Сизнинг, жаноби олийлари, бизга сўҳбат-саломатлик тилаб, давлатимиз ва подшоҳликка онд ишлар билан қизиқиб ҳамда яратганининг инояти билан Боязид устидан қозонилган ғалабангиз ҳақидаги маълумотни ўз ичига олган мактубингиз бизга катта қувонч ва ҳузур бағишлади. Биз яна ҳам хурсанд ва мамнун бўлдиқки, савдогарларимиз ва умуман барча христианларнинг сизнинг мамлакатингизга бориб савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиши ва табааларингиз бирлан бошқа хусусда қелишишлари, умуман бемалол сизга қарашли мамла-

катларга бориб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари жаноби олийларига маъқул бўлибдур. Бунинг учун Сизга чексиз миннатдорчилик ва ташаккур изҳор қиламиз. Шу билан бирга, сизнинг савдогарларингиз чўчимай бизнинг мамлакатимизга келиб савдо-сотик бирлан машғул бўлишлари мумкин. Қолган гапларни, худо хоҳласа, номи юқорида зикр этилган архиепископнинг оғзидан эшитгайсиз. Жаноби олийлари бу хусусда ҳам, бўлажак топшириқлар хусусида ҳам унга ишонсинлар, чунки у ишончли ва синалган одам... Ва ниҳоят, биз сиз жаноби олийларига кўпгина христианларга кўрсатган хайрихоҳлигингиз ва илтифотингиз учун миннатдор эканлигимизни маълум қиламиз. Биз мамлакатимизга келган одамларингизнинг манфаатларини химоя қилишга ва уларга бизнинг табааларимиз бирлан тенг ва имконига қараб ортиқроқ ҳуқуқ беришга тайёрмиз.

Париж шаҳрида 1403 исавий йил июн ойининг 15-куни битилди».

Афсуски, Темур давлати билан Франция ўртасидаги, шунингдек, бошқа мамлакатлар билан олиб борилган ёзишмалардан ҳеч бўлмаганда бир қисмини шу китобда келтириш имкониятига эга эмасмиз. Биринчидан, бу алоҳида иш. Иккинчидан, энг муҳим сабаб шуки, Темур ва Темурийларнинг жуда кўп ёзишмалари турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Ҳар хил қўлёзма асарларнинг варақлари орасида ҳам бор. Буларни битта-битталаб териб олиш, бир ерга тўплаш ва қунт билан ўрганиб чиқмоқ керак. Лекин юқорида келтирилган икки мактубдан ҳам кўриниб турибдики, жаҳондаги кўпгина мамлакатлар, хусусан, Испания, Италия, Франция ва Англияга ўхшаган йирик мамлакатлар Темур ва Темурийлар давлати билан иқтисодий (савдо-сотик), сиёсий ва маданий алоқа ўрнатишга интиланлар. Бу шубҳасиз.

Энди бир-икки оғиз сўз ҳазрат соҳибқироннинг шахси ҳақида. Катта-катта тарихчиларимиз унга тухмат сўзларини ёғдириб келишган. Миждози мўътадил эмас — қаҳри билан лутфи ёнма-ён туради, гуноҳу уволларни орқалаб юради, димоғдор ва мутакаббир, деб атаганлар ҳам бор. Мана шундай тарихчилардан бири ибн Арабшоҳдир. Амир Темурни ёмонлашда у қатто шу даражага бориб етганки, ўйлаб-нетмай уни гайридинга чиқариб кўйган. Унинг даъвосича, Амир Темур Чингизхоннинг қонунари ва йўл-йўриқларини Муҳаммад пайғамбар шариатидан устун кўйган эмиш. Лекин, худога шукр, бу бўҳтонга у ҳеч қимми ишонтиролмади, чунки ҳазрат соҳибқироннинг олий эътиқод соҳиби эканлигини, ислом асосларини мустаҳкамлайман деб бир умр курашганини ҳамма билади. У қурдирган масжиду мадрасалар, азиз-авлиёларнинг турбаларини обод этгани бундан далолат бериб турибди. Амир Темурнинг димоғдор ва мутакаббирлиги бир ҳисобда тўғри. Подшоҳнинг димоғи бўлмаса, жамоат олдида ўзини юқори тутабилмаса, у қандай қилиб подшоҳ бўлсин! Миждозида қаҳр билан лутфнинг ёнма-ён туриши ҳам тўғри. Ахир, подшоҳ бўлгандан кейин сийлайди ҳам, жазолайди ҳам. Лутфу эҳсон яхши хизмат қилганда улашиладиган неъмат. Лекин инсон, айниқса бирон улуг зотнинг хизматида бўлган одам, баъзида хато иш қилиб ҳам

кўяди, билиб-билмай жиқонтга кўл уради. Нима, бундай шароитда ҳам подшоҳ унга лутфу эҳсон кўрсатсинми?! Хайр, нима бўлса ҳам ибн Арабшоҳ ўзи яхши тарихчи, китобида кўп нарсалар тўғри ёритилган, лекин айрим ҳолларда у Амир Темурга тухмат қилади, унинг ҳақида бўлмағур гапларни гапирди. Тўғри, у 1401 йили Шомдан Самарқандга асирлар орасида олиб келинган. Лекин бу ерда унга ҳеч қим, хусусан, на Амир Темур ва на унинг одамлари зулм ўтказгани йўқ. Аксинча, мадрасада ўқиб, таълим олишига, кўп мамлакатларни бориб кўриб, мактаб ва мадрасада олган билимини бойитиб олишига, жаҳонни кўришига шароит яратиб беришди. Қани, бу ҳаммага ҳам муяссар бўлса. Менимча, ибн Арабшоҳнинг миждози шунақа экан аслида. Ҳамма вақт ҳам яхшилиққа яхшилиқ қайтмас экан. Баъзида у мукофоти билан қайтаркан. Бу ҳаётда кўп учрайди. Буни мен ўз ҳаёт тажрибамдан ҳам биламан...

Аммо шундай бўлса-да, ибн Арабшоҳ китобида ҳазрат соҳибқирон шахсига оид маълумотлар анчагина, мана, улар: «Темур тамғасининг нақши «Рости-расти» бўлиб, «бу ҳақгўй бўлсанг, нажот топасан» демакдир... Мажлисларида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳву ғорат қилиш ва ҳарамдагилар (ҳаки) да ҳақорат гаплар бўлмасди... Темур кўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчи бўлиб, жасоратли (одам) ларни, довьюрак ва мардларни ёктирар эди... У (бировдан) бирон гап эшитганда, далил-исбот талаб қиладиган, эиндан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли одам эди. У (ўта) синчков ва ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бергувчи барча ишни (олдиндан) кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдовчининг алдови яширин қолмас, фирибгарнинг фириби ўтмас эди. Фаросати бирлан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Зийраклик тажрибаси билан чин насиҳатгўйдан сохта (насиҳатгўй) ни идрок этар, ўз фикри бирлан сал бўлмаса учар юлдузни тўғри йўлга бошқарар; фаросати, мулоҳазаси бирлан ҳар бир беҳато сайёра ўқини ўз орқасидан эргаштира олар эди... Темур олимларга меҳрибон, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламо ва фузалого тўла иззат-хурмат кўрсатиб, уларни ҳар қандай одамдан тамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўйиб, иззату икромини унга изҳор қиларди...» ва ҳ.к.

Машҳур муаррихлар: Ҳофизи Аbru (1430 йили нафот этган), Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) («Зубдат ут-таворих» ва «Матлаъ ус-саъдайн» асарларида) ҳазрат соҳибқироннинг фалсафа, фалакиёт ва табобат илмларидан яхши хабардор эканлиги ҳақида маълумотлар келтирганлар. Ибн Арабшоҳ уни тарих илмини яхши билганини айтади. Алишер Навоий (1441—1501) «Мажалис ун-нафонс» китобида шундай ёзади: «Темур кўрагоний... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдулар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳол ва мавқеъда ўқибдуларким, анингдек бир байт ўқиғони минг яхши байт айтқонча бор». Амир Темурнинг таъби назми борлигига «Темур тузуқлари»да ҳам ишорат бор. «Мен,— деб ҳикоя қилади ҳазрат

сохибкирон,— (жангу жадалга) ҳозирлана бошладим. Мен бирлан ҳаммаси бўлиб икки юз отлик аскар бор эрди. Амир Хусайн кўшинининг фавжи дарага кириб келгунча сабр қилиб турдим... Амир Хусайнга ушбу туркий байтни ёзиб юбордим:

Ерга еткур, сабо, ким макр қилмишдур манго,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анго».

Машхур араб тарихчиси Ибн Холдун (1332—1406) 1401 йили Шомда Амир Темур аскарларининг кўлига асир тушиб қолади. Унинг олим ва фозил кишилигини кўриб, ҳазрат сохибкироннинг чодирига олиб келдилар. Ибн Арабшоҳ улар, Амир Темур ва Ибн Холдун, узоқ-яқин воқеалар, Миср ва мусулмон подшоҳларининг тарихидан анча суҳбатлашганларини хикоя қилади. Ибн Холдун агар сохибкирон унга бошпана берса, унинг сийратларини салабларнинг хильятлари билан қўшиб, «асрлар пешонасига давлатингни тўлин ой мисоли тасвирлардим»,— деган. Ва яна жуда кўп зарур китоблар Қохирада эканлигини айтиб, «агар мен уларни қўлга киритсам, узангиндан асло ажрамай-дурмен ва (қутлуғ) остонангдин (бир қадам ҳам) жилмай-дурмен, (чунки) таңгри тасолога ҳамдлар бўлғайким, кадримни билатурғон, хизматимни кадрлайтурғон ва иззат-хурматимни ўринға қўятурғон бир кишини менга ато қилди», деган экан. «Шунда,— деб давом этади ибн Арабшоҳ,— қувончдан Темурнинг аъзойи бадани титраб, шодлигинин бутун вужуди ўйнаб кетди. Бу гаплар Темурга ёқиб, тарихлар ва подшоҳларнинг сийратлари ҳақидаги китобларга ишқибозлигини қўзғатди. Ибн Холдун зикр этган подшоҳлар аҳволини билишга Темурни маҳлиё этади. Ниҳоят ушбу баён сеҳридан у мафтун бўлиб, лол бўлиб қотиб қолди. Сўнгра Темур ўз одатиға ва феълиға кўра, Ибн Холдундан мағриб шаҳарлари ва ерларининг васфини сўраб, унинг манзилгоҳлари ва йўллари, кишлоклари ва сўқмоқлари, қавм ва халқларини аниқ баён этиб беришини сўради. Бундин мақсад Ибн Холдунни имтиҳон қилиш, чунки Темур бу нарсаларга муҳтож эрмас эрди, чунки унинг тасавури хазиначариди бутун мамлакатларнинг суратлари мавжуд эрди. Бу бирлан Темур Ибн Холдун илмининг миқдорини билиб, унинг ўзига нисбатан муомаласининг самимий ёки қалбакилигини таҳқиқ этмок истади...»

Бундай мисол ва далил-исботларни истаганча келтириш мумкин. Ҳазрат сохибкирон улус ва элнинг бошини бириктириб, қудратли бир давлатга асос солган, илм-фан ва маданият ривожини учун саъй-ҳаракат кўрсатган улус шахс эди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ СОЛНОМАСИ

- 1336 йил Темурбекнинг таваллуд топиши (9 апрел; Шахрисабзга қарашли Хожа илғор кишлоғи).
- 1360 йил Темурбекнинг отаси Тарағой баходир вафот этди.
- 1360—61 йиллар Темурбек Мовароуннахрни босиб олган Мўғулистон хони Туғлук Темурхон (1348—1363) хизматига.
- 1362 йил Темурбек Моҳонда туркман Алибек Жониқурбоний қўлида тутқунликда (62 кун).
- 1363 йил Темурбек амир Ҳусайн билан биргаликда Сеистон ҳокими Малик Қутбиддиннинг таклифи билан ёрдамга борди. Зуранж қалъаси учун бўлган урушда ўнг қўли ва ўнг оёғидан ярадор бўлди.
- Темурбек ва амир Ҳусайннинг саъй-ҳаракати билан мўғуллар Мовароуннаҳр тупроғидан суриб чиқарилди (1363 й. куз фасли.)
- 1364 йил Самарқандда қурултой чакирилди. Дуржи ибн Илчигидой ибн Дувахон Чигатой улусида хонлик маснадига ўтқизилди (20 март). Шу муносабат ила Темурбек билан амир Ҳусайн ораларига низо тушди.
- 1365 йил Мўғулистон хони Илёсхўжахон (1363—1369) катта қўшин билан Туркистон билан Мовароуннаҳр устига бостириб кирди (апрел).
- Чинос атрофида мўғуллар ҳамда Темурбек билан амир Ҳусайн қўшинлари ўртасида катта уруш бўлди. Иттифокчилар (Темурбек билан амир Ҳусайн) мағлубиятга учрадилар (22 май). Бу уруш тарихда «Жанги лой» деб аталади.
- Мўғуллар Самарқанд остонасида. Шаҳарда ҳокимиятни сарбадорлар ўз қўлларига олдилар. Шаҳар халқи сарбадорлар етакчилигида мўғулларни тор-мор келтирдилар (май охири).

- 1366 йил Сарбадорларнинг бошликлари Абубакр Калавий ва Хурдак Бухорий амир Хусайннинг амри билан ўлдирилди (бахор, Кониғил).
- 1366—70 йиллар Темурбекнинг завжайи мухтарамаси Туркан ого вафот этди (1366 й, Кеш).
Темурбек билан амир Хусайн муносабатлари борган сари ёмонлашди.
Темурбек мўғуллар билан курашни давом эттирди.
- 1370 йил Суюрғатмиш ўғлон хонлик маснадига ўткизилди (1 апрел, Кўхи шодиён, Балх вилояти).
Хиндувон қалъаси (Балх)нинг Темур кўшинлари тарафидан қуршаб олинishi (9 апрел).
Амир Хусайннинг қатл этилиши (12 апрел).
Самарқандда катта қурултой чакирилиши. Темур давлатининг ташкил топиши (июн).
Мопароуннаҳр ва Туркистонда феодал тарқокликка барҳам берилди. Мамлакатнинг бир давлат бўлиб бирлаштирилиши.
- 1370—80 йиллар
- 1371 йил Хоразмга Алуфа тавочи бошлиқ элчилар юборилди (март).
Хоразмга шайхулислом Жалолиддин Кеший бошлиқ иккинчи бор элчи юборилди (март охири). Элчи зиндонбанд этилди.
Мўғулистон устига, амир Камариддинга қарши кўшин юборилди.
Хоразм устига биринчи юриш (апрел).
Амир Темурнинг пири саййид Амир Қуллол (Шамсиддин Фахурий) вафот этди (Кеш).
- 1373 йил Хоразм устига иккинчи юриш (феврал-март)
Амир Мусо, Зинда Чашим ва Абу Исҳоқ Амир Темурга суикасд уюштирдилар (Азуж ариғи, Туркистон, май).
- 1375 йил Хоразмга учинчи юриш (июн-июл).
Амир Камариддинга қарши Мўғулистон устига кўшин юборилди.
- 1376 йил Мўғулистон устига катта юриш
Шоҳи зиндада Туглук текин макбарасининг қурилиши.
Амирзода Жаҳонгир оғир касалликдан кейин вафот этди.

- Ок Ҷрда устига, Урусхон (1361—1376) га қарши қўшин юборилди.
- 1377 йил Мўғулистонга, амир Қамариддинга қарши навбатдаги юриш.
- 1378 йил Амирзода Шохрухнинг таваллуд топиши.
Боғи беҳишт чорбоғи ва қасри қурилди. Тўхтамиш ўғлон Урусхондан енгилди, яна Самарқандга Амир Темурдан ёрдам сўраб келди.
- 1379 йил Амир Темур Хоразм устига тўртинчи марта юриш қилди (феврал).
- 1380 йил Шаҳрисабзда Оксарой қасри қурилиши бошланди.
- 1381 йил Амир Темурнинг Хуросон устига юриши. Хирот, Қавсия, Жом, Марв ва Сабзавор ишғол қилинди (март-апрел).
- 1381—82 йиллар Сарбадорлар сардори Али Муайяд Темур ҳузурига келди. Унга иззат-икром кўрсатилиб, Сабзавор ўзига қайтариб берилди.
- 1382 йил Амир Темурнинг кизи Ҷга бегим тўсатдан вафот этди (киш фасли).
- 1382 йил Хуросонда амир Валибек ва Алибек Жониқурбоний исёни. Амир Темурнинг исёни бостириш учун қўшин тортиши (январ).
- 1383 йил Сеистонда Шох Қутбиддин исёни. Амир Темур унга қарши қўшин тортди. Қандахор бўйсундирилди.
- 1384—1385 йиллар Амир Темурнинг Эронзамин устига қилган икки йиллик юриши, Мозандарон, Рустамдор ва Султониянинг бўйсундирилиши.
- 1386—1388 йиллар Эронзаминга қилинган уч йиллик юриш. Исфохон, Ҳамадон вилоятлари ҳамда Озарбайжон бўйсундирилди.
- Гуржистон устига босқин қилинди.
- Тўхтамишхоннинг Амир Темур давлатига қарши қуролли кураш бошлаши. У Дарбанд орқали Озарбайжонга бостириб кирди (1387 й. январ).
- Қора қўюнлилар фитнаси (1387 й. киш).
- Амир Темурнинг Вон, Вастон ва Авник устига қўшин тортиши.
- Тўхтамишхон Бекёрук ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Исабек ва Сотқин баҳодирни катта қўшин билан Туркистон устига юборди (1387 й. декабр).

Мўғулистон амирларидан Анко тўранинг Фарғонага бостириб кириши.

Хутталон бекларидан Султон Маҳмуд (мяшхур амир Кайхусравнинг ўғли)нинг исёни.

Шулар сабаб бўлиб, Амир Темурнинг Эронзаминдан Мовароуннаҳрга қайтиши (1388 й.).

1388 йил

Амир Темурнинг Хоразм устига қилган бешинчи юриши. Хоразмнинг узил-кесил бўйсундирилиши.

1389 йил

Тўхтамишхон тарафидан Саброннинг камал қилиниши (феврал). Амир Темурнинг унга қарши қўшин тортиши (1 март) ва Олқўшингача бориши.

Амир Темурнинг Мўғулистон устига, Анко тўрага қарши қўшин тортиши (25 июл). Болиғ юлдузнинг олинниши.

Ҳазрат соҳибқироннинг пири Зайниддин Таябодийнинг вафот этиши (28 январ).

1390 йил

Хизрхўжа ўғлон, Анко тўра ва Мўғулистонни бирёқлик қилиш хусусида Окёр (Шаҳрисаба)да қурултой чақирилиши.

Амир Темурнинг ўғай онаси Қадак хотиннинг вафот этиши.

1391 йил

Дашти қилчоққа, Тўхтамишхонга қарши, катта ҳарбий юришнинг бошланиши (19 январ). Самара билан Чистополь оралигида ўринлашган Қундузча деган ерда бўлган уруш. Тўхтамишхон тор-мор келтирилди (13 июн).

1392—1396 йиллар

Форс ва Ироқи араб устига қилинган беш йиллик юриш.

Кобул, Ғазни ва Зобулистонни, яъни бир пайтлар Маҳмуд Ғазнавий давлати таркибига кирган мамлакатларнинг амирзода Пирмухаммад Жаҳонгир (1376—1407) га улус қилиб берилиши.

Беш йиллик юришнинг бошланиши (9 июн).

Йўлда (Бухородан чиқишда) ҳазрат соҳибқирон каттик бетоб бўлиб қолди (23 июн).

Форснинг ишғол қилиниши ва Музаффарийлар сулоласи (1314—1393)нинг тугатилиши.

Бағдод шахрининг ишғол этилиши (сентябр ойи бошида).

Кора Юсуф туркман билан бўлган урушлар. Такрит (1393 й. 4 декабр), Киркук, Мўсул, Диёрбакр ва бошқа бир неча халъаларнинг бўйсундирилиши. Ал-Жазирага қарашли Хоммад (1394 й. 1 май), шунингдек, Арзирум, Илончик ва Ойдиннинг ишғол этилиши (1394 й.)

Амирзода Умаршайхнинг Диёрбакр йўлида ўлдирилиши (1394 й. март)

Амирзода Муҳаммад Тарағой (Улуғбек)нинг таваллуд топиши (1394 й. 22 март).

Амирзода Иброҳим Султоннинг туғилиши (1394 й. 28 август).

Амир Темурнинг Тўхтамишхон хузурига (у ўша пайтда Оби турк номи билан машҳур бўлган Самур дарёси бўйида лашкар тузиб ўлтирган эди), сулҳ таклиф қилиб мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Олмаликийни элчи қилиб юбориши (1395 й. киш ўртаси).

Тўхтамишхонга қарши юришнинг бошланиши (1395, 28 феврал).

Самур, Терек дарёси бўйида бўлган уруш ва Тўхтамишхоннинг мағлубиятга учраши (1395 й. 17 апрел).

Амир Темурнинг Мовароуннаҳр сари йўлга тушиши.

Хазрат соҳибкирон йўлда (Октошда) бир ҳафта қасалланиб ётди.

Форс, Сенстон ва бошқа вилоятларда исён кўтарилиши сабабли Амир Темур ва кўшинларнинг Эронзаминда тўхтаб қолиши.

Самарқандга қайтиш (июл охири).

Боғи шимол ва Боғи дилқушо чорбоғлари (ўртасида мухташам қасри билан) бунёд этилди.

Хуросон ва Сеистон, то Фирузкўҳ ва Рустамдоргача, амирзода Шоҳрухга улус қилиб берилди.

Бойсункур ибн амирзода Шоҳрух таваллуд топди (16 сентябр)

Қонигилда яна бир чиройлик чорбоғ қурилди. (1398 й. Тўқал хонимга инъом этилди).

1396 йил

1397 йил

1397—1398 й. киш

Ҳазрат соҳибкирон кишлаш учун Охангаронга келди.

Яссига бориб хожа Аҳмад Яссавий мазорини зиёрат қилди, уни таъмирлаш ва устига бяр олий бино қуришни буюрди, мазорга вақфлар тайин этди.

Ўша кишда Охангаронга кўп мамлакатларнинг элчилари келди. Улар орасида Хитой императорининг элчиси ҳам бор эди.

1398—99 й. апрел

Ҳиндистон мухорабаси (1398 й. апрел — 1399 й. 27 апрел).

Боғи бўлди чорбоғи бунёд этилди.

Ҳазрат соҳибкирон Ҳиндистондан қайтишда йўлда ўсалланиб қолди. Қўлида катта шиш пайдо бўлди (Хармис доवони, 1399 й. 21 март).

Боғи чинорнинг бунёд этилиши (1399 й.)

Бибихоним Жомеъ масжиди қурилишининг бошланиши (1399 й. 10 май).

Ироқи арабда Султон Аҳмад жалойир. Озарбайжонда қора қўнлулар исёни. Шомда Сайфиддин Барқук (1382—1390)нинг фаолалиши (Султон Аҳмад жалойир билан иттифок тузиши). Амирзода Мироншоҳнинг бўлмағур ишлари.

1399—1404 йиллар

Ироқи араб ва Шом устига уюштирилган етти йиллик харбий юриш.

Юришнинг бошланиши (1399 й. 10 сентябр).

Амирзода Искандар бошлиқ Андижон лашкарининг Қошғарга бостириб кириши. Қошғар, Сарик ҳамиш, Қолпин, Олақул, Екўрғон, Чахортоғ, Кюк боғ, Уч ва Оксув ишғол қилинди (1399 йил, куз ўртаси).

Амирзода Мироншоҳ ва ҳамтовоқларининг жазога тортилиши (1399 йил, куз).

Гуржистон устига босқин (1399 йил, куз).

Ҳалаб билан Димишк устига юриш бошланди (1400 й. 20 октябр).

Кумис, Хоми, Баалбек, Хулла ва Воситнинг оқилиши (1400 й.).

Димишкнинг ишғол этилиши (1401 й. 11 январ).

Умавийлар масжидида (Димишк) Султон Маҳмудхон (1388—1402) ва Амир Темур

номига хутба ўқилди (1401 й. 17 январь).
Уларнинг номи билан пул зарб этилиши.

Димишқдан қайтиш (1401 й. 20 март).
Йулда ҳазрат соҳибқирон яна ўсалланиб
қолди. Бағдоднинг иккинчи марта ишғол
этилиши (1401 й. 20 июн).

Рум султони Боязид I Йилдирим (1389—
1402) га қарши юришнинг бошланиши
(1402 й. 16 феврал).

Анкурия (Анкара) ёнида бўлган уруш ва
Боязид I Йилдиримнинг тор-мор келтирилиши
(1402 й. 20 июл).

Султон Боязид I Йилдиримнинг вафот
топиши (1403 йил 8 март, Окшахар).

Румда истикомат қилиб турган қора
тоторларнинг Мовароуннаҳр ва Туркистон
худудларига кўчирилиши.

Ўри амир макбараси қурилишининг бош-
ланиши (1403 й.).

1404 йил

Амир Темур Самарқандга қайтди (10 июл).
Ҳазрат соҳибқирон яна бетоб бўлиб қолди.
(июл, Самарқанд).

Кастилия, Миср, Византия ва Рум элчила-
ри Самарқанд ёнидаги Миср шаҳарчасига
келиб тушдилар (31 август).

Кастилия элчиси Руи Гонсалес де Клави-
хонинг Амир Темур тарафилан қабул қилини-
ши (4 сентябр).

Боғи навда Кастилия, Миср, Шом, Ви-
зантия, Рум ва Хитой элчилари шарафига
зиёфат берилди (22 сентябр).

Кониғилдаги тўю томошалар. Мирзо
Улуғбекнинг уйлантирилиши (1404 йил, ок-
тябр).

Хорижий мамлакатлардан келган элчи-
ларнинг (Хитой элчиларидан бошқа) ўз мам-
лакатларига жўнаб кетишлари (1404 йил,
18 ноябр).

Амир Темурнинг яна бетоб бўлиб қолиши
(1404 йил, 21 ноябр).

Хитойга юришнинг бошланиши. Амир
Темур лашкар билан Самарқанддан чиқди
(1404 йил, 27 ноябр).

ИЗОҲЛАР

- АБУ АЛИ ИБН СИНО** — Ўрта осийлик буюк комусий олим, табиб ва файласуф (980—1037).
- АБУ ИСҲОҚ ИНЖУ** — Халокуийлар давлати инкирозидан кейин Форсни 1336—1357 йиллар орасида идора қилган Инжуйлар сулоласининг вакили
- АВБОШ (БЕЗОРИ, САЕК)** — Ўрта аср тарихчилари ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиб ўз ҳўжайинларига қарши қўл кўтарган кишиларни шу ном билан аташган.
- АВНИК** — Арзирумнинг шаркий тарафида, Арак дарёси атрофидаги баланд тоғ чўккиси устига қурилган шаҳар ва мустаҳкам қалъа.
- АВОМ УН-НОС** — оддий халқ, қора халқ.
- АЕК** — Еғоч қоса.
- АЖАМ** — араблардан бошқа халқлар ва мамлакатлар, масалан, Эрон, Ироқи ажам — Ғарбий Эрон,
- АЙВОЖ КЕЧУВИ** — Кубадийн вилояти ўрамидаги Амударё кечувларидан бирининг номи. Қофирнихон дарёсининг Амударёга қуйиладиган ерида жойлашган. Қадим замонларда Убож деб аталган.
- АЙИЛ** — Қўчманчиларда ўтовда (яйловда) ўринлашган бир неча қардош оила гуруҳи.
- АЙЛБОШИ** — Айл оксоқоли.
- АЛАМДОР** — байроқдор.
- АЛОУДДИН** — Қўния султонлиги (XI—XIII а.) нинг (қ.) машҳур ҳукмдори (1219—1236).
- КАЙҚУБОД** — нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган намояндalarидан; хожа Баҳоуддин Нақшбандга устозлик қилган; Амир Тарағой баҳодир билан ўғли Амир Темурга ҳам пир бўлган. 1371 йили вафот этган.
- АМИР ҚУЛОЛ** (сайид Амир Қуллол, сайид Шамсиддин Фахурий)
- АМИР УЛ-УМАРО** — амирлар амири, катта амир; ҳарбий бош кўмондон.

- АМИРИ ҲАРОС** — кўрkitувчи амир. IX — XV асрларда подшоҳ саройида ишончли мансабдор. Сарой кўрикчиларининг бошлиғи. Асосий вазифасидан ташқари, жиноятчиларни жазолаш устидан ҳам назорат қилиб турган.
- АНДАРОБ** — Ҳиндикуш тоғи этагида, Кобулнинг Тохаристон билан чегара ҳудудида, Балхдан Кобулга олиб борадиган йўл устида жойлашган ўрта аср шаҳари. Қадимда Бомиёнга, XVI — XVIII асрларда эса Балх хонлигига тобеъ бўлган.
- АНДХУД** — Шимолий Афғонистоннинг машҳур шаҳарларидан. Балхдан 215 км. ғарбда, катта қарвон йўли устида жойлашган.
- АНКУРИЯ** — Анкара шаҳрининг ўша пайтлардаги номи.
- АРДАБИЛ** — Эрон Озарбайжонининг йирик шаҳарларидан. Табризнинг ғарбий-шимолий тарафида жойлашган.
- АРДИШ ДАРЕСИ** — Сибирдаги қадимий дарёлардан — Иртиш дарёси. Мусулмон тарихчилари уни шу ном билан аташган.
- АРЗБЕГИ** — Мамлакатнинг обод ёки хароблигини, шунингдек, подшоҳ ҳузурига арз-дод билан келувчиларининг аҳолини вақт-вақти билан олий ҳукмдорга маълум қилиб турувчи мансабдор.
- АРЗИНЖОН** — Тарабзун ва Арзирум оралиғида ўрнашган, Сивосдан шарқда, катта қарвон йўли устидаги шаҳар.
- АРЗИРУМ** — Султония билан Қўния оралиғида, Тарабзундан Эронга олиб борадиган катта қарвон йўлида жойлашган.
- АРКОНИ ДАВЛАТ** — тожу тахт ва давлат устунлари, яъни вазирлар, амирлар, руҳонийлар ва б. қ.
- АРСИФ** — Балх вилоятидаги Элбурз тоғи этагидаги хушманзара жой.
- АРСИФ ДАРАСИ** — Балх кўхистони (у Элбурз тоғи деб аталади) да жойлашган хушманзара дара.
- АРХАНГ САРОЙ** — Тохаристоннинг қадимий шаҳарларидан. Амударёнинг сўл қирғоғидаги Бадахшон билан туташ вилоят. XVI — XVII асрларда бу вилоят Ҳазрат имом деб аталган.

- АСТРОБОД** — Журжоннинг катталиги жиҳатдан иккинчи ўринда турган шаҳри. Қасбий денгизининг шарки-жанубий тарафида, Мозандарон чегарасида жойлашган.
- АХЛАТ** — Ван кўлининг кунботиш соҳилида, Бидлис шаҳридан тахминан 40 км. шимоли-шарқда жойлашган ўрта аср шаҳри.
- АХСИ (АХСИКАТ)** — Сирдарёнинг ўнг соҳилида; Фарғонанинг энг йирик шаҳарларидан (XIV — XVI а.)
- АХТАЧИ** — подшоҳнинг отларига қараб турувчи хизматкор.
- АХЧА** — Жанубий Туркистон шаҳарларидан. Балхга олиб борувчи йўл устида жойлашган. Балх билан унинг ораси тахминан 80 км.
- АЧИҚ МАВЗЕЪИ** — Самарқанднинг Анҳор туманида, Қизил работнинг ғарбий тарафида жойлашган кишлоқ.
- АШПАРА** — Еттисув ҳудудидаги (унинг ғарбий тарафида) жойлашган қалъа. Ҳозирги Чолдевор ўрнида бўлган.
- АШРОФ** — шараф ва иззат-эътибор эгалари, олий табақа вакиллари.
- АҲЛИ СИНОАТ** — ҳунарманд аҳли, касиблар.
- АҲМАД ЖОМ** — хуросонлик машҳур муҳаддис (ҳадис олими) ва мутасаввуф шоир (1049—1142)
- АЪЛАМ** — муфтийлар бошлиғи, улар қабул қилган ҳукми ёки фатво фақат аъламнинг тасдиғидан ўтгандан кейингина қучга кирган.
- БААЛБЕК** — Ливаннинг қадимий шаҳарларидан. Ундан Димишқкача уч кунлик йўл.
- БАВВОН** — Хирот билан Марварруд ўртасида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ганжруста вилоятининг маркази.
- БАДАҲШОН** — Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар иккала соҳилида ўринлашган тоғли вилоят; мамлакат. Пойтахти Файзобод.
- БАЛЖУАН** — Хутталонда, Кичик сурхоб бўйида жойлашган шаҳар.
- БАЛҲ** — Марказий Осиёнинг қадимий, йирик шаҳарларидан, пойтахт шаҳарлар жумласидан, Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган.

- БАНДИ АМИР** — Балхдан тахминан 4 фарсах жанубда, Дарайи гез (Дарагез)да Балхоб дарёси устига қурилган тўғон. Сув ўн саккиз наҳр бўйича Балх мамлакатига тақсимланган.
- ВАРГУСТВОН** — урушда найза, қилич ва ўк ўтмасин учун от устига ташланадиган зирҳланган ёпик.
- БАРДАА** — Озарбайжон шаҳарларидан, Тортар (Тертер) ёқасида жойлашган.
- БАРОНГОР** — қўшиннинг ўнг қаноти.
- БАСРА** — Ироқнинг жанубида, Шатта эл-Араб (к.) соҳилида ўрнашган порт-шаҳар.
- БАСТОМ** — Қумис вилоятига қарашли шаҳар. Астрободнинг шарқи-жанубий тарафида, Шохруд дарёси бўйида жойлашган. Эронлик машҳур саҳоба Боязид Бастомийнинг юрти ва оромгоҳи. Шу сабабдан мусулмонлар орасида зиёратгоҳ сифатида машҳур.
- БАҒДОД** — Дажла дарёсининг ўрта оқимида, қадимий Эрон подшоҳларининг пойтахти Ктесифон харобаларидан шимолроқда, Бағдод қишлоғи ўрнида VIII асрда бунёд этилган шаҳар. 749—1258 йиллар орасида Аббосия халифалигининг пойтахти.
- БАҒЛОН (БАҚЛОН)** — Шимолий Афғонистон шаҳарларидан, Қундуздан жанубда, Оқсарой дарёси водийсида жойлашган.
- БЕШБАЛИК** — Уйғуристоннинг шимолий пойтахти. Харобалари Гучан шаҳари (Синъэзьян-уйғур автоном райони)нинг ғарб тарафида, ундан 46 км. масофада ётибди.
- БИДЛИС** — Ван қўлининг жанубий соҳилида жойлашган ўрта аср шаҳари. Ҳозир Туркия таркибида.
- БИТИҚЧИ** — қотиб.
- БОВУРЧИ** — Подшоҳ ва унинг аҳлу оиласини озиклантириш ва едириб-ичириш ишига масъул бўлган сарой хизматчиси; ошпаз.
- БАРДА** — асир олнинг, қулга айлантирилган киши.
- БАТҲО** — водий, Ҳижоз (Арабистон)даги бир манзил номи.
- БАҲМОН** ибн **ИСФАНДИЕР** — қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб ҳукмдор. Ривоятларга қараганда, у кўп шаҳар ва мамлакатлар (масалан Сеистон)ни обод қилган.

- БЕДАНА ҚЎРИҒИ** — Самарканддан 35 км. масофада, шаҳарнинг шарқи-шимолий тарафида жойлашган хушхаво манзил.
- БИЛИК** — донишмандлик, Чингизхоннинг айтганлари ва панд-насихатлари. Мугуллар орасида қонун ўрнида амалда бўлган.
- БОДХИЗ** — Хирот билан Сарахс (қ.) ўртасида жойлашган вилоят. Афғонистоннинг шимоли-ғарбий қисми.
- БОЛИҒ ЮЛДУЗ**
(Юлдуз шаҳри) — Тангри тоғ (Таньшан)нинг шарқий ёнбағрида жойлашган шаҳар. Мўғулистон ҳукмдорларининг қароргоҳларидан бири. Катта юлдуз деб ҳам аталади.
- БОЛОСОҒУН** — Чу воҳасида, ҳозирги Тўқмоқ шаҳри (Қирғизистон республикаси)дан 24 км. ғарби-жанубда жойлашган улкан ўрта аср шаҳри. X асрдан маълум, Қорахонийлар, сўнгра Қорахитойлар давлатининг пойтахти (Хосун ўрда) бўлган.
- БОМИЁН** — Хиндукушнинг шимолий ёнбағрида, Балх билан Кобул ўртасидаги катта қадимий вилоят. Кобулдан Бомийёнгача 230 км.
- БОСКОК** — Чингизийлар ҳукмронлиги остида бўлган мамлакатларда маҳаллий аҳолини рўйхатга олувчи ва ундан солиқ ундирувчи мансабдор.
- БОТМОН** — тахминан 3 кг. га баробар оғирлик ўлчови.
- БОХТАРЗАМИН** — қадимги Балх (Бактрия).
- БОҒИ ДАВЛАТОБОД** — Амир Темури яратган боғлардан бири. Самарканднинг жанубий тарафида. Самарканд-Термиз йўлининг чап тарафида, шаҳардан тахминан 13 км. масофада ўрнашган чорбоғ.
- БОҒИ ДИЛКУШО** — Амир Темури хижрий 799/1397 йили қурдирган чорбоғ. Қонигилда жойлашган (қ.).
- БОҒИ ЧИНОР** — Амир Темури бунёд этган боғлардан. Самарканд-Кеш йўли устида жойлашган чорбоғ.
- БУЛҒОЧИ ҚАВМИ** — ўрта асрларда Мўғулистоннинг шарқий ҳудудларида кўчиб юрган турк-мўғул қавмларидан бирининг номи.
- БУРДАЛИК** — Амударёнинг ўнг соҳилида, Калиф билан бир қаторда турган шаҳар ва кечув. Қаршидан Бурдаликкача тахминан 210 км. масофа.

- БУРЖУ БОРА** — калъанинг мустаҳкамланган девори ва миноралари.
- БУРҒУ** — карнайга ўхшаш, лекин ундан кичикрок чолғу асбоби.
- БУҚАЛАМУН** — ранг-баранг товланадиган бир куш, хамелеон, ўзгарувчан дунё.
- БУҚАЪА** — хонакоҳ, мазор, зиёратчилар кўнадиган муқаддас манзил.
- ВАҚФ** — подшоҳ, хон ва умуман бой-бадавлат одамлар тарафидан масжид, мадраса, хонакоҳ ва мазорларга қилинадиган катта хайр-эҳсон; ер-сув, дўкон, корхона, умуман ўлнк мол.
- ВОЖИБ УЛ-ИЗЪОН** — итоат этиш ва бажариш мажбур бўлган амр-фармон.
- ГАЗИ ШАРЪИЙ** — тахминан 49,875 см. га тенг узунлик ўлчови.
- ГАНЖА** — XI — XIII асрларда Аррон вилоятининг маркази бўлган, Бардаанинг шимоли-ғарбий тарафида, Тифлисга олиб борадиган йўл устидаги шаҳар.
- ГАРМСИР** — Хирманд (Хилманд) дарёсининг ўрта оқида, Сеистоннинг шарқи-жанубида жойлашган вилоят.
- ГАРЧИСТОН** — Мурғоб дарёсининг юқори оқида жойлашган, Ғур билан чегардош тоғли вилоят. Ғурнинг шимолий тарафида; Ғурийлар (қ.) даврида Хиротга, XVI — XVII асрларда эса Балх хонлигига тобеъ бўлган.
- ГЕНРИХ III** — Кастилия кироли (1390—1407). Унинг даврида Испания билан Темур давлати ўртасида элчилик муносабатлари ўрнатилди.
- ГИЛОН** — Эроннинг Каспий денгизи жанубий соҳилида, шарқ тарафдан Мозандарон вилояти билан чегардош вилояти.
- ГИШТОСП (ГУШТОСП)** — қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб ҳукмдор.
- ГҒЙ ВА ЧОВГАН** — Гўй — ёғочдан коптоққа ўхшатиб думалок қилиб ясалган нарса. Човган-учи ярим сиртмоқлик узун калтак. Гўй ва човган-от устида туриб ўйналадиган, хоккейга ўхшаш ўйин. Ўрта асрларда шарқ халқлари ўртасида машҳур бўлган.

- ГУРГЕНХОН** — Грузия подшоҳи Георгий VII (1393—1407). Амир Темур билан кўп йил кураш олиб борган ва нихоят 1402 йили таслим бўлган.
- ГУРИЙ** — Ўрта асрларда Тохаристонга тобеъ бўлган шаҳар. Сурхоб дарёсининг сўл соҳилида, Қундуздан Қобулга олиб борадиган қарвон йўлида жойлашган.
- ГҮРГ
РАББОНИЙЛИК
ДАБИР** — ўғирлик ва босқинчилик билан кун кечириш тарзи.
- ДАБУСИЯ** — котиб, мирза. Классик астрономияга Аторуд (Меркурий) сайёраси.
- Самарқанд вилоятининг Пахтакор қишлоғи ёнида, Зиёвуддин темир йўл бекати яқинида ва Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган ўрта аср шаҳарчаси, мустаҳкам қалъаси бўлган. Дабусшоҳ номи билан ҳам машхур. Самарқанд билан унинг ораси 18 фарсах.
- ДАРАЙИ АРСИФ** — Балх Кўхистони (Элбурз тоғ)да жойлашган манзилгоҳ (яна қ. Арсиф)
- ДАРАЙИ СУФ** — қадимда Бомиёнга, ўрта асрларда эса Балхга қарашли манзилгоҳ. Дарагезнинг жануб тарафида, ҳазоражот тоғларида, Мовароуннаҳр ва Балхдан Қобулистон ва Ҳиндистонга олиб борадиган қарвон йўлида жойлашган.
- ДАРБАНД** — Ширвоннинг шимолидаги чегара шаҳар. Шарқ манбаларида Боб ул-абвоб номи билан машхур.
- ДАРЕЙИ МУҲИТ
ДАРЕЙИ ҚУЛЗУМ
ДАСТУРХОНЧИ** — Ўрта ер денгизи.
— Каспий денгизи.
— ўрта асрларда хон ва подшоҳ саройининг кичик хизматкорларидан. Зиммасига хон ва унинг меҳмонлари олдига дастурхон тузаш вазифаси юклатилган.
- ДАҲА ВА САДА** — ўнлик ва юзлик. Чингизхон ва Амир Темур замонида кўшиннинг тузилиш тартиби бўйича энг кичик бўлинма. Кўшин одатда туман (10000), ҳазора (1000) ва даҳа (10)га бўлинган.
- ДАШТИ ҚҮЛАК
ДАШТИ ҚИПЧОК** — Хутталон (Қўлоб)га тобеъ манзил.
— Ардиш (Иртиш) дарёсидан то Днепргача чўзилган, кўп қисми даштликдан иборат бўлган катта мамлакат. Унга ҳозирги Қо-

- зоғистон, Волга бўйи ва жанубий Рус ерлари кирган. Тарихда XI асрдан маълум.
- ДЕВОНИ МОЛ** — Молия девони.
- ДИБО** — пишик ва гуллик ипак мато.
- ДИЕРБАҚР** — Месопотомиянинг юқори қисмида, Фрот ва Дажла дарёларининг юқори оқимида жойлашган, ал-Жазира вилоятининг марказий шаҳри.
- ДИМИШК** — бу ерда Самарқанднинг ғарбий тарафида, қадимий девор билан туташ қасаба. Амир Темурнинг буйруғи билан бино этилган.
- ДИНОВАР** — Эрон Курдистонига қарашли шаҳар. Кенговар билан Қирмоншоҳ ўртасида жойлашган.
- ДИНОРИ КЕПАКИЙ** — Чиғатой хонлардан Кепакхон (1318—1326) тарафидан муомалага киритилган ва вазни тахминан 4,235 грамм бўлган кумуш танга.
- ДИРХАМ (дирам)** — мискол (4,8 гр.)нинг ўндан етти қисми, 3,36 гр. га тенг кумуш ёки мис пул.
- ДИХИСТОН** — Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги шаҳар, қадимги Машҳади мисриён ўрнига қурилган.
- ДОДХОХ** — адолат талаб қилувчи, арз-додга етказувчи. Подшоҳ ва хон хузурига келганларнинг арз-додини олий ҳукмдорга етказиб турувчи мансабдор.
- ДОМАНА** — тоғ этаги.
- ДОМҒОН** — Қумис вилоятининг бош шаҳри. Рай билан Нишопур ўртасида жойлашган.
- ДОРУҒА** — мўғуллар ҳукмронлик қилган замонларда шаҳар ва вилоят ҳокими. Зиммасига асосан аҳолини рўйхатга олиш ва олик-солик йиғиш вазифаси юклатилган.
- ДОРУҒАЧИ** — мўғуллар асоратига тушиб қолган мамлакатларда вилоят тепасига қўйилган олий мансабдор; ҳоким.
- ДУШОҲА** — жиноятчининг бўйнига солинадиган маҳсус бўйинтурук. Унинг занжири ҳам бўлиб, у билан маҳбуснинг қўлига кишан солинган.
- ЕТТИСУВ** — Балхаш қўлига келиб қуйиладиган етти дарё (Ила, Қоратол, Биен, Оқсув, Лепса, Баскан ва Саркан) номидан олинган. Ши-

- мол тарафда Балхаш кўли, шарки-шимолда Сасниқкўл ва Олакўл, шарки-жанубда Жунгор слатоғи, Жанубда Шимолий Тяньшан тоғ тизмалари ва ғарбда Чу-Ила дарёлари орасидаги ерларни ўз ичига олган тарихий вилоят. VI асрда Ғарбий турк ҳоконлиги, кейин Турғашлар давлати (VIII аср ўрталаригача), 766—940 йиллари корликлар давлати таркибида бўлган. Етти-сув кейин (Корахонийлар давлати, XIII—XIV а.) Чигатой улуси таркибига кирган.
- ЕБИСА** — ўзлаштирилмай ётган ер; курук ер.
- ЕМ (ЕМХОНА)** — Ўрта асрларда элчи ва чопарлар тўхтаб ўтадиган бекат. Бу ерда уларга кўнок, озик-овқат ва от-уловига ем-хашак берилган, жўнаб кетишларида эса отлари алмаштириб берилган.
- ЕМЧИ** — Ем (ёмхона) хизматчиси, бекат назоратчиси. Зиммасига элчилар, чопарлар ва знёратчиларни кўнок ва озик-овқат билан таъминлаш ҳамда жўнаб кетишларида отларини алмаштириб бериш вазифаси юклатилган хизматчи.
- ЕРКАНД** — Шаркий Туркистон шаҳарларидан; Кошғарнинг шарки-жанубий тарафида жойлашган.
- ЕРЯЙЛОК** — Зарафшоннинг ўнг соҳилида, Шероз туманининг кунчикиш тарафида ўрнашган манзилгоҳ.
- ЕРҒУЧИ** — мўғулларда конунчи, конун асосида (Чингизхон ёсosi асосида) ҳукм чиқарувчи мансабдор.
- ЕСО** — конун-қоида, қарор; хон буйруғи. Ўз вақтида Чингизхон жорий этган конун.
- ЕҒОЧЛИҚ РАБОТИ** — Жиззахнинг шимоли-шаркида, ундан 30 км. масофада жойлашган манзилгоҳ.
- ЖАРЧИ** — подшоҳ ва хонларнинг фармойишларини эл-юрт орасида эълон қилувчи кичик мансабдор. Тавочи (қ.) билан бирга юриб лашкар ҳам тўплаган.
- ЖАВЗО** — классик астрономияда фалакдаги ўн икки бурждан бири (учинчиси), 21 май — 21 июн ўртаси. Уни ёнма-ён турган икки қиз шаклида тасаввур қилганлар.
- ЖАВОНБАХТ** — бахтли, бахтиёр.

- ЖАВОНГОР** — кўшиннинг сўл қаноти.
- ЖАВШАН** — темир совут. У одатда майда, каттик симдан тўқилган, уруш кийими.
- ЖАЛОИРИЯ СУЛОЛАСИ** — 1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукм юргизган сулола. Асосчиси Тожддин Хасан Бузург (1336—1356).
- ЖАЛОЛ УЛ-ИСЛОМ** — Ислоннинг шон-шухрати. Фикримизча, лашкар орасида мусулмончилик ва шариат кўрсатмаларининг адо этилиши ишларига мутасаддий бўлган диний мансабдор.
- ЖАМНА** — Хиндистондаги дарё. Ганг дарёсининг энг узун (1384 км.) ва серсув ўнг ирмоғи. Марказий Химолой тоғларидан бошланади. Дехли, Агра ва Оллохобод шаҳарлари унинг бўйида жойлашган.
- ЖАРИБ** — 760 кв. метр ҳажмдаги ер майдони.
- ЖАҲРИЯ ТАРИКАТИ** — бу ерда жаҳр — дарвешларнинг Аллоҳнинг исмини баланд овоз ва турли ҳаракатлар билан такрорлаб зикр тушиши. Жаҳрия тариқати — ана шундай усулда зикр тушувчилар жамоаси. Зикрнинг яна бир тури «хуфия» аталиб, бунда Аллоҳ таолоҳнинг исми овоз чиқармай такрорланади.
- ЖИБА (Жева)** — темир ёки пўлотдан ишланган махсус ҳарбий кийим.
- ЖИБАЧИ** — подшоҳ, хон ва султонларнинг заҳира қурол-аслаҳаларини кўтариб юрувчи мулозим, қурол-яроқ омбори хизматчиси.
- ЖИБИЛЛАТ** — хулқ-атвор, туғма феъл.
- ЖИГДАЛИК** — Хузор билан Қеш оралиғида ва катта йўл устида жойлашган бир жой.
- ЖИДДИ ХАЗЛ ИЛМИ** — ҳазил-мазах қилиш устаси, ҳозиржавоб одам.
- ЖИРЖИС** — исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласидан.
- ПАЙҒАМБАР** — Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан; Қоратоғ тизмаларининг шимолий ёнбағрида жойлашган.
- ЖИЗЗАХ (ДИЗАҚ)** — шикоргоҳни чор атрофдан ўраб олиш; давра бўлиб ўлтириб мажлис қуриш, баъзи шарқ мамлакатларида, масалан, Афғонистонда олий кенгаш.
- ЖИРҒА** — шикоргоҳни чор атрофдан ўраб олиш; давра бўлиб ўлтириб мажлис қуриш, баъзи шарқ мамлакатларида, масалан, Афғонистонда олий кенгаш.

ЖОЖИРМ	— Хайрободнинг кун чикиш тарафида, Райдан Нишопурга олиб борадиган йўл устидаги ўрта аср шаҳари.
ЖАЛОДАТ	— мардлик, ботирлик, жасоратлилиқ. Жалодат маоб — сиғниладиган, мурожаат этиладиган ер; йирик авлиёлар ва тарикат етакчиларига берилган фахрий ном.
ЖОМ	— Самарканд вилоятига карашли хозирги Ем кишлоғи. Зоминдан 16 км. шимолишарқда ўрнашган.
ЖОМ, БОХАРЗ ВА ЗАРПУЛ	— Хуросон шаҳарлари, Эроннинг шаркишимолий тарафида жойлашган.
ЖУРЖОН	— Каспий денгизининг шарки-жанубий тарафида, Дехистон билан Мозандарон ўртасидаги ўрта аср шаҳри. Қадимда Гиркания деб аталган.
ЗАБОНГИР	— тил олиб келиш. Душман тараф лашкарининг умумий аҳволини билиш мақсадида унинг сипоҳийларидан бирини тутиб олиб келиши.
ЗАКОТЧИ	— солиқ йиғувчи.
ЗАФАР ЯЗАК	— зафар (ғалаба) кўрикчиси.
ЗАҲИРА	— эҳтиёт қилиб сақланадиган нарсалар: озиқ-овқат, кийим-кечак, қурол-аслаҳа, аскар.
ЗИНБАРДОР	— подшоҳ, хон ва амирларнинг отига эгар урувчи хизматкор.
ЗИРҲ	— симдан тўкилган; ўк, найза ва тиг ўтмайдиган уруш кийими.
ЗОБУЛИСТОН	— Балужистоннинг (Афғонистон) шимолий тарафида жойлашган тоғлик вилоят. Унга Ғазни, Майманд ва Қалот шаҳарлари қараган.
ЗОВУР	— калъа, лашкаргоҳ атрофига, ёки калъа деворига қараб қазиладиган чуқурлик, окоп.
ЗОМИН	— Жиззахнинг шарки-жанубий тарафидаги қадимий катта кишлоқ. Самарканддан Зомингача 17 фарсах бўлган.
ЗУБДА	— бирор нарсанинг қаймоғи, сараси.
ЗУҲАЛ	— Сатурн сайёраси.
ИЛЕСХУЖАХОН	— Чигатой, Туғлик Темурхоннинг ўғли ва тахт вориси.

ИЛМИ НУЖУМ	— юлдузлар илми, астрономия.
ИЛМИ РАМАЛ	— кум билан ёки нукта ва ундан чизиклар ўтказиш йўли билан фол очиш илми; фолбинлик.
ИЛОНЧИК	— Нахичеванга яқин, унинг кунчикиш тарафида ўрнашган мустаҳкам қалъа.
ИМИЛ (ЭМИЛ)	— Ила дарёси хавзасида, ҳозирги Чуғучакка яқин ерда жойлашган ўрта аср шаҳри. У XI асрда қорахонийлар томонидан қурилган.
ИНОК	— яқин дўст, суҳбатдош, соҳиби асрор, подшоҳ ва хонларнинг ишонган одами.
ИРБИЛ (АРБЕЛА)	— ал-Жазира вилоятига қарашли шаҳарлардан, Фрот дарёсининг сўл irmoқларидан катта ва кичик Заб оралигида жойлашган.
ИСКАНДАР ЗУЛҚАРНАЙН	— Македониялик подшоҳ ва жаҳонгир саркарда Александр Македонский (мил. аввал, 356—323 й).
ИСО ТЕРМИЗИЙ (АБУ ИСО МУҲАМ- МАД ИБН ат- ТЕРМИЗИЙ) ИСТАМОЛАТНОМА	— Ўрта Осиёлик йирик муҳаддис (824—892). Қабри ҳозирги Сурхондарё вилоятининг Шеробод кишлоғида.
ИСФАНДИЕР	— ҳукмдорлар тарафидан бирон кишини, кўпинча рақибини ўзига майл эттириш, ўз томонига ағдариб олиш мақсадида ёзилган махсус мактуб.
ИСФАРОИН	— қадимги Эрон Қайёнийлар сулоласига мансуб подшоҳ, Гиштосп (к.)нинг ўғли.
ИСФАҲОН	— Хуросоннинг қадимий ва эътиборли ўрта аср шаҳарларидан. Сарбадорлар давлати (1336—1381)нинг пойтахти. Харобалари (шаҳри Билқис) Нишопурнинг ғарби-шимолий тарафида.
ИТИЛ	— Эроннинг қадимий ва катта шаҳарларидан. Шерозга ўтадиган йўл устида жойлашган. XIV асрда Музаффарийлар (к.) га қарган.
ИТОБ	— хунларнинг машҳур императори Атилла номидан бўлса керак, Волга дарёсининг ўрта асрлардаги мусулмон манбаларидаги номи.
ИЧКИ	— қаҳр-ғазаб билан сўроқ қилиш.
ИШТИБОХ	— кичик лавозимдаги сарой хизматчиси.
	— шубҳа, гумон.

- ИШТИХОН** — Самарканднинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 7 фарсах (42—56 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
- ИҚТОЪ** — кесим, бўлак; бир бўлак ер. Ўрта асрларда тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматлари учун шахзодалар ва амирларга инъом этиладиган ер-сув. У давлатга тегишли ер ҳисобидан берилган.
- КАБУДЖОМА** — Мозандароннинг шарқий бурчагида, Астрободдан уч фарсах нарида жойлашган порт-шаҳар.
- КАДХУДО** — оила бошлиғи, жамоа, кишлок оксоқоли.
- КАЗВИН** — Озарбайжондан Райга олиб борадиган катта йўл устида жойлашган қадимий азм шаҳар. Ўз вақтида Элхонийлар (к.) қайтадан тиклаган.
- КАЛАС СУВИ** — Қалас сойи. Тошкентнинг ғарби-шимолий тарафида оқди.
- ҚАРБАЛО** — Ироқда, шиаларнинг муқаддас шаҳарларидан. 680 йили имом Ҳусайн билан Умавия халифаларидан Язид (680—683) ўртасида бўлган уруш майдонида бунёд этилган.
- ҚАРМАНА** — Бухоронинг шарқи-жанубий тарафида, ундан тахминан 14—18 фарсах (84—126 км.) масофада жойлашган қадимий шаҳар.
- КАТУР (Катвар)** — Ҳиндикуш доғони орқали Панжхир водийсига ўтадиган асосий йўл ва Бадахшондан Тибетга борадиган қарвон йўлида жойлашган совуқ ва тоғлик мамлакат. Читрол номи билан ҳам машҳур.
- КАЛИФ** — Амударёнинг ҳар иккала соҳилидаги қалъа-шаҳар, машҳур кечувлардан бири. Самъонийнинг (XII аср) маълумотларига қараганда, Калифдан Балхгача 18 фарсах масофа бўлган.
- КАРТ МАЛИҚЛАРИ** — XIII—XIV асрларда Ғур ва Ҳирот мамлакатлари тепасида турган сулола. Сулола асосчиси Рукниддин Абубақр ибн Тождин Усмон Марғоний. Чингизхон замонидан Ғур билан Хайсорта ҳоким бўлган.
- КЕПАКИЙ** — Чигатой хонларидан Кепакхон (1318—1326) замонидан чиқарилган олтин ва қумуш танга.

- КИРМОН** — Эроннинг шарки-жанубий тарафидаги ша-
хар ва вилоят маркази. Салжуклар ва
Музаффарийлар даврида маълум даража-
да мустакиллигини сақлаб қолган.
- КИТОБДОРИ ХОС** — подшоҳ ва хон кутубхонасининг бош-
лиғи.
- КОТ** — Хоразмнинг қадимий пойтахти. Ҳозирги
Беруний шаҳри атрофида жойлашган.
- КОНИГИЛ** — Сиёҳ об (Оби раҳмат) бўйидаги кенг,
кўкаламзор ва хушхаво жой. Қенглиги
тахминан 2 км.
- ҚОШҒАР** — шарқий Туркистоннинг катта ўлкалари-
дан; шимолда Мўғулистон, шарқда Хитой,
жанубда Тибат (Тибет), Биллуристон ва
Бадахшон, ғарбда эса Фарғона ўлкаси
билан чегарадош. Мустақкам қалъаси
бўлган. XIII — XIV асрларда Чигатой улу-
сига қараган.
- ҚОҲМАРД** — Ҳазоражот (қ.)нинг катта шаҳарларидан,
қадимда Бомиёнга, сўнг XVI — XVII аср-
ларда Балх хонлигига қараган, Мовароун-
наҳр ва Балхдан Кобулистон ва Хиндис-
тонга савдо қарвонлари киш қаслида
кўпинча шу ердан ўтган.
- ҚУРДИСТОН** — Кичик Осиёда жойлашган ва қисман
Туркия, Эрон, Ироқ ва Сурия таркибига
қирган мамлакат.
- ҚУРТЛАР** — асли ғурлик бўлиб, аввал Ғурда, сўнг
Ҳиротда ҳам ҳукм сурган сулола (XIII —
XV). Асосчиси Шамсиддин Муҳаммад
(1245—1278).
- ҚУРУХ (хиндча)** — масофа бирлиги. Бир қурух тахм. 2 км.
га баробар; 50 қурух — 100 км.
- ҚУТВОЛ** — қалъа бошлиғи.
- ҚУЧА** — Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳар-
ларидан.
- ҚЎҚЧА ТЕНГИЗ** — бу ерда Қора денгиз назарда тутилади.
- ҚЎРАҒОН (мўғулча)** — хон қуёви. Чингизхон авлодига уйланган
шаҳс.
- ҚЎРИНИШ** — подшоҳ қабули. Қўринишхона — қабулхо-
на.
- ҚЎЧАБАНД** — тасодифий ҳавф-хатардан сақланиш учун
кўчалари икки томондан беркитиб қўйиш
(баррикада).

- КЎҲИ ҚОҒ** — афсонавий тоғ; ривоятларга кура у дунёни куршаб турар эмиш. Баъзан Қоғқоз тоғлари ҳам шу ном билан аталади.
- КЎҲИСТОН** — Дашти кабир ва Дашти лут оралиғида, шимол ва шимол-ғарбдан жануб ва жануби-шарқ сари йўналган тоғлик вилоят.
- ЛАЗАР** — Сербия подшоши (1372—1389). Турклар билан 1389 йили Косово майдони (Сербия)да бўлган урушда халок бўлган.
- ЛАЪЛИ БАДАҲШОН** — Бадахшон лаъли; тўқ кизил ёқут. Лаъл қонлари Бадахшонда VII—VIII асрлардан очилган.
- ЛОЖУВАРД** — мовий (зангори) ранг.
- ЛОҲУР** — Шимолӣ Ҳиндистон шаҳарларидан; Панжоб вилоятининг марказий шаҳри. Жилам дарёсининг юқори оқимида жойлашган. Ҳозирда Покистон Ислон республикасининг йирик шаҳарларидан бири.
- ЛУРИСТОН** — Эроннинг ғарбий вилоятларидан. Ироқи араб билан чегарада. Икки қисмга: Катта Лур (унинг шимолӣ тарафида) ва Кичик Лур (шарқи-жанубий тарафи)га бўлинган.
- МАВҚАБ** — улуғ кишилар (қонлар, подшоҳлар) ёнида дабдаба билан боровчи мулозимлар гуруҳи.
- МАВҚЛИЙ** — бирор нарсага эгаллик қилувчилар; мадрасада турувчилар.
- МАВРУСИЙ** — мерос мулк.
- МАДИНАТ АР-РИЖОЛ** — эрлар шаҳри, ўрта асрларда Термизга берилган фахрий ном.
- МАДОИН** — Ироқи арабда, Фрот дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳари.
- МАКРОН** — Эроннинг жануби-шарқида, денгиз бўйида жойлашган вилоят. Қирмон билан чегарадош. Бош шаҳри Каж. Ҳозир Балуҷистонга қарайди.
- МАЛАТИЯ** — Рум шаҳарлари ва вилоятлари жумласига қиради. Фрот дарёсининг юқори оқимида жойлашган.
- МАЛИК АЗ-ЗОҲИР САЙФИДДИН БАҒҚУҚ** — Миср ва Шомни 1250—1517 йиллар орасида идора қилган Мамлуқлар сулоласига мансуб ҳукмдор (1382—1389; 1390—1399). Мамлуқлар қелиб чиқиш жиҳатидан қул бўлганлар.

- МАЛИК** — куртлар (к.) сулоласидан. Отаси Муизуддин Хусайндан кейин Хиротда подшоҳлик қилган (1370—1381).
- ФИЕСИДДИН** — куртлар сулоласига мансуб подшоҳ (1331—1370)
- МАЛИК ХУСАЙН** — Деҳли подшоҳи Султон Махмудхоннинг яқин одами. Давлат асосан катта нуфузга эга бўлган шу одамнинг қўлида бўлган.
- КАРТ** — аслида қул бўлиб, шарқ ҳукмдорлари (Сомонийлар, Салжуклар, араб халифалари ва б. к.) улардан ҳарбий ишда фойдаланганлар. Аста-секин улар йирик ҳарбий номондаларга айланганлар. Сомонийлар ва Салжукийларнинг асосий ҳарбий б.ш.ликлари ана шу ҳарбий қуллардан чиққан. 1250—1517 йиллари Миср билан Шомни идора қилган Баҳрийлар сулоласи ҳам ана шу мамлуклардан чиққан. Амир Темур Малик аз-Зоҳир Сайфиддин Барқукни таги паст деб аташининг сабаби ҳам шундан.
- МАЛЛУХОН** — Чингизий; 1251—1260 йилларда Мўғулистон ва Шимолий Хитой устидан ҳукм юргизган олий ҳукмдор.
- МАНГУ ҚООН** — ичига тош солиб отадиган мослама, уруш қуроли, палахмон.
- МАНЖАНИК** — тўғриси Аккерман. Днестр бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Одесса вилоятининг Белгород-Днестровский шаҳри ўрнида бўлган.
- МАНКЕРМАН** — ўрта асрларда амалда бўлган оғирлик ўлчови; бир манн тахминан 23,6 кг. га тенг бўлган.
- МАНН** — кўшиннинг марказий қисми олдида борувчи махсус бўлинма.
- МАНҒЛАЙ** — Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан. Тарихий китобларда кўпинча Марви ш.х.жаҳон аталган. Харобалари Туркменистоннинг Байрамали темир йўл бекати яқинида ётибди.
- (манғулой)
- МАРВ** — Мурғоб дарёси бўйида жойлашган ўрта аср шаҳри. Ҳозирги Боломурғоб ўрнида бўлган.
- МАРВАРРУД** — Эрон Озарбайжонининг қадимий шаҳарларидан. Табризнинг жанубида, Урмия кўлининг кунчикиш тарафида жойлашган.
- МАРОҒА**

- МАРУЧОК** — Мурғоб дарёсининг юкори кисмида ўрнашган ўрта аср шаҳри.
- МАРҒУЗОР** — ўтлок, ўт ва сувга мўл жой.
- МАРҲАЛА** — манзил, тўхташ жойи, бир кунлик йўл.
- МАСНАД** — юксак ўрин, суянчик, тахт.
- МАШҲАД** — Хуросоннинг йирик ва мукаддас шаҳарларидан. Тусдан 4 фарсах нарида жойлашган. У шиаларнинг саккизинчи имоми Али ибн Мусо ар-Ризо мазори ёнида, кадимги Санабод кишлоғи ўрнида қурилган.
- МАҲД УЛЕ** — баланд бешик, энг олий кажава. Подшоҳларнинг катта хотинига бериладиган факрий уғлон.
- МАҲМУД ИБН ВАЛИ** — XVII асрда ўтган балхлик йирик қомусий олим. У тарих, география, илми жавоҳир, наботот ва бошқа илмларни ўз ичига олган «Баҳр ул-асрор» («Сирлар денгизи») асари билан машҳур.
- МАҲРАМИ АСРОР** — сирдош; подшоҳ ва хонларнинг яқин, ишонган одами.
- МЕҲТАР** — улуғ, катта, подшоҳ (хон) га тегишли бирон муассаса ёки корхона бошлиғи (меҳтари курхона, меҳтари кутубхона, меҳтари тўшакхона ва ҳ. к.).
- МИЕНКОЛ** — Самарканднинг жануби-ғарбий тарафида, Зарафшоннинг ўрта оқимида, унинг irmoқлари бўлмиш Оқдарё ва Қорадарё оралиғида жойлашган вилоят; узунлиги қарийб 100 км. бўлган.
- МИЛКАТ ОҒО** — Хизр хўжа ўғлоннинг кизи, дастлаб Умаршайх мирзонинг никоҳида бўлган ва ундан икки ўғил (мирзо Искандар, мирзо Бойқаро) кўрган. Унинг халокатидан (1394 й.) кейин ҳазрат соҳибқироннинг хоҳиши билан Шохрух мирзонинг никоҳига ўтган. Ундан бир ўғил кўрган — исми мирзо Суюрғатмиш. 1440 йилнинг октябрида вафот этган ва Балхда ўзи қурдирган мадраса ҳовлисига дафн этилган.
- МИСКОЛ** — оғирлиги 4,8 гр. га тенг оғирлик ўлчови; шу вазндаги олтин танга.
- МИҲОФФА (МАҲОВА)** — улуғ кишилар (подшоҳ, хон ва кўпинча уларнинг хотинлари) тушиб юрадиган кажава; тахти равон.

- МОЗАНДАРОН** — Эроннинг Каспий денгизи бўйидаги катта вилоятларидан бири.
- МОЛУ ЖИХОТ** — нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ.
- МОЛУ ОМОН** — урушда мағлуб бўлган тараф халқидан ғолиб томон фойдасига ундириладиган маҳсул тўлов; ўлпон.
- МОРАНД** — Озарбайжон шаҳарларидан, Табризнинг ғарби-шимолий тарафида, Урмия кўли атрофида жойлашган.
- МОРАНД, СОЛМОС, УРМИЯ, УШНУН** — Жанубий Озарбайжонда; Урмия кўли атрофида жойлашган шаҳарлар. Ушния — Урмиянинг жанубий, Солмос Урмиянинг шимол тарафида жойлашган. Буларнинг ҳаммаси XIII асрда мўғуллар тарафидан vayрон этилиб, XIV асрда қайта тикланган.
- МОРДИН** — ал-Жазира вилоятига қарашли йирик шаҳар ва мустақкам қалъа. Диёрбакрнинг ғарби-шимолий тарафида, Туркия-Сурия чегарасида жойлашган.
- МОҲОН** — Ҳозирги Мари (Туркменистон) ўрнида бўлган қишлоқ. Қадимда Моҳувон аталган.
- МУБАШШИР** — подшоҳ ва хонларнинг фармон, мактуб ва бошқа ёзишмаларини ўлка ва вилоятларга етказиб турадиган мансабдор.
- МУЗАФФАРИЙЛАР** — XIV асрда жанубий Эронни идора қилган маҳаллий сулола (1314—1393). Асосчиси Шарафиддин ал-Музаффар элхон. Ғозонхон даврида ҳазорабеги лавозимида турган ва Язд ёнидаги Майбуд шаҳарчасига ҳоким бўлган. Ўғли Муборизиддин Муҳаммад Язд ҳокими бўлган.
- МУЗОФОТ** — алоқадор, нисбатли, қўшилган, тиркалган; бирон шаҳар ёки вилоятга тегишли ерлар.
- МУИЗЗУДДИН ҲУСАЙН** — куртлар сулоласидан, Хирот ҳокими (1331—1370).
- МУЛЖАР** — камал пайтида ҳар бир амирга беркирилган ер (яна қ. мурчил).
- МУЛТОН** — Шимолий Ҳиндистоннинг қадимий шаҳарларидан (мил. ав. IV асрда бунёд этилган). Жилам дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Ҳозир Покистон Ислам Республикасига қарайди.

- МУЛУКИ ТАВОИФ** — маҳаллий сулолалар, масалан, халифаликка номигагина қарам бўлган маҳаллий ҳукмдорлар: Тохирийлар, Саффорийлар ва Сомонийлар шу ном билан юритилган.
- МУНК** — Хутталонда Кичик сурхоб бўйида, Балжунан ўрнида жойлашган шаҳар. Харобалари ҳозирга Ҳаволанг атрофида.
- МУНЪАКИД** — аҳду-паймон билан боғланган.
- МУНШИЙ** — ёзувчи, котиб. Дабир ва котиб деб ҳам аталган.
- МУНШИЙИ ХОС** — подшоҳ, хоннинг шахсий котиби.
- МУРАССАЪ** — қимматли тошлар билан безатилган қилич, камар, тахт, хон ва б. к.
- МУРЧИЛ** — ҳар бир кўшин учун белгилаб берилган ер. У ердан қалъа буржлари ва дарвозаларига қараб ер остидан ўра қазиб берилган.
- МУСОИДА** — ёрдам бериш, кўмаклашиш, рухсат бериш.
- МУСТАВФИЙ** — подшоҳлик ва хонликда молия (қиримчиқим) ишларини идора қилувчи мансабдор.
- МУСТАВФИЙ УЛ-МАМОЛИК** — ўрта асрларда подшоҳ, хон молия маҳкамасининг (девони) бошлиғи.
- МУСТАҲИК** — лойик, ҳақли, муҳтож.
- МУТАВАЛЛИ** — масжид, мадраса ва мазоратларга қилинган вақфни бошқарувчи диний мансабдор. Унга вақфдан келадиган даромаднинг 10 фоизи маош сифатида берилган.
- МУТАҲҲАР** — тоза, пок, покиза, тозаланган, покизаланган.
- МУФСИД** — фиск-фасодчи, бузуқи.
- МУҲАҚҚИК** — таҳқиқловчи, ҳақиқатни аниқловчи.
- МУШРИФ** — юқоридан кўрувчи, давлат назоратчиси.
- МУҲАДДИС** — ҳадисни тушунтириб берувчи, ҳадис олими.
- МУҲАНДИС** — хандаса (геометрия) илмини яхши билган одам, биноларнинг тарҳини (режасини) тузувчи, инженер.
- МУҲОСИЛ** — ҳосил этувчи, товон йиғувчи.
- МУХТАСИБ** — мусулмонлар тарафидан шарият қонун-қондаларининг бажарилишини, шунингдек, бозор-ўчарда тош-тарозу ва нарх-навони назорат қилиб турувчи мансабдор. XII — XIV асрларда раис аталган.
- МУСУЛ** — ал-Жазира вилоятининг марказий шаҳри.

- МЎТЕЪ ВА МУНКОД
МУҒУЛИСТОН** — итот этувчи.
— 1348 йили дуғлот амири Пўлодчи ва Чигатой Туглук Темур (1348—1363) асос солган феодал давлат. Унга Кошғар, Етти-сув ва Иртиш дарёларидан Тангри тоқча (қ.) ва Боркўлдан Фарғона ҳудудларигача бўлган ерлар қараган.
- МУҚАРНАС** — устунлари кетма-кет ўймалик, чўккисини кубба шаклида ишлаб зийнатланган бино ёки унинг гумбази.
- НАВКАР** — дўст, ўртоқ, хон ва амирларнинг хос йигитлари.
- НАЖЖОР** — дурадгор.
- НАНГАРХАР** — Кобул туманларидан бири; унинг кунчиқиш тарафида жойлашган.
- НОФАРЖОМ** — кети яхши тугамаган, натижасиз иш, тadbир.
- НАФТ АНДОЗ** — нефтни ёндириб отувчи, қамалдаги қалъага нефт отувчи махсус қурилма, ҳарбий қурол.
- НАХИЧЕВОН** — Аракс дарёсининг шимолий тарафидаги Озарбайжон шаҳри ва шу номли вилоят маркази.
- НАҚБ** — тешик, уруш ва қамал пайтида ер остидан қалъа сари қазиладиган лаҳим.
- НАҚБЧИ** — лаҳим қазувчи.
- НАКИБ** — кўшиннинг тузилиши ва уни қурол-яроқ ва бошқа анжомлар билан таъминлаш масалалари билан шуғулланувчи олий мансабдор. Накиб саййидлар орасидан сайлаб олинган.
- НЕКУБАНДАЛИК** — яхши хизмат қилиш, садокатлилик.
- НИКУДОРИЙЛАР** — Марказий Афғонистонда XIII — XIV асрларда истикомат қилган турк-мўғул қавми. Аввалда Чигатой Никудорга эл бўлганликлари сабабли шу ном билан аталганлар.
- НИСИБИН** — ал-Жазиранинг муҳим шаҳарларидан, Хирқас дарёси бўйида (Юқори Месопотомия), Мўсулдан Шомга олиб борувчи йўл устида жойлашган шаҳар.
- НИСО** — Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; харобалари ҳозирги Ашгабад шаҳрининг жануби-ғарбий тарафида, ундан 18 км. масофада.

- НИСОП** — сочки; учрашганда подшоҳ, хонлар ва султонларнинг бошидан сочиладиган таंगा.
- НИШОПУР** — Эроннинг қадимий ва йирик шаҳарларидан, мамлакатнинг шимоли-шарқида жойлашган. IX — XIII асрларда Хуросоннинг бош шаҳри. Уч марта (1153 йили ўғузлар, 1221 йили мўғуллар тарафидан ва 1280 йили zilзила оқибатида) харобаликка юз тутган ва яна қайтадан тикланган. Янги Нишопур эскисининг ғарбий тарафидан бино қилинган.
- НОВҚА** — Самарқанд вилояти Ғаллаорол туманига қарашли Усмаат қишлоғи ёнида, унинг кун чикиш тарафида ўрнашган оромбахш манзилгоҳ; зиёратгоҳ.
- НОҒОРА ВА БАЙРОК** — ҳокимият рамзи; уни бирон аълиё ёки ҳукмдор қўлидан олган киши маълум мамлакат ҳукмдори деб тан олинади.
- НУЗХАТ ОИИН
НУСРАТҚАРИН
НУШИРВОНИ ОДИЛ** — кўнғил очишга монанд.
— ғалабага муяссар бўлган.
— Сосоний подшоҳларидан Хусрав Парвез (531—579). Доно ва адолатпарварлиги сабабли шу ном билан шуҳрат топган.
- НУЁН** — мўғул кўчманчи феодалларига, хусусан кўшин тепасида турган вакилларига берилган унвон.
- ОБИВАРД** — Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан; харобалари Туркменистоннинг Қахқа темир йўл бекати атрофида.
- ОБИ ТУРК** — Чирчик дарёсининг ўрта асрлардаги номларидан. Оби парак деб ҳам аталган.
- ОВУЛ** — кўчманчиларнинг кишлик манзилгоҳи.
- ОДАМ АТО
ЗИЕРАТҒОҲИ** — «Баҳр ул-асрор» муаллифи Маҳмуд ибн Валининг кўрсатишича, бу зиёратгоҳ Сарандиб (Силон) оролида жойлашган.
- ОЙДИН ВИЛОЯТИ** — Ўрта ер денгизи бўйида, Измирнинг шарқи-жанубидаги вилоят.
- ОЙДИН ҚАЛЪАСИ
ОЛИ УСМОН** — Ойдин вилоятининг марказий шаҳри.
— Онадўли, Болқон ярим ороли ва араб мамлакатларини 1281—1324 й. идора қилган Усмония сулоласи. Асосчиси Усмон I ибн Эртўғрил (1281—1324).

- ОЛМАЛИК** — Чу воҳасида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Ўз замонида Чигатой улусининг пойтахти бўлган. XV аср охирида калмоқлар хуружи оқибатида вайрон бўлган.
- ОЛ-ТАМҒА** — кизил муҳр. Подшоҳ ва хонларнинг шахсий муҳри бўлиб, факат энг муҳим ҳужжатларга босилган.
- ОЛАЧУК** — чайла.
- ОМИЛ** — олик-солик йиғувчи мансабдор. Муставфийга (к.) бўйсўнган.
- ОМОНАТ** — голиб ёки ҳукмрон томон мағлуб ёки итоатдаги мамлакатда ўз таъсир-эътиборини сақлаш мақсадида подшоси (хони)нинг фарзандларидан бирини олиб кетиб гаров сифатида тутган. Бу ерда шу тартиб-қонда назарда тутилади.
- ОМУЛ** — Табаристоннинг бош шаҳарларидан. Хозирги Чоржўй ўрнида бўлган шаҳар ҳам шундай ном билан аталган.
- ОСМОН ҲҒЛИ** — қадимда Хитой императорлари бутун дунёга даъвогарлик қилиб, ўзларини шундай атаганлар.
- ОТАЛИК** — шахзодаларнинг яқин маслаҳатчиси. Улар балоғатга еткунларига қадар улусларини бошқарганлар. Оталиклар бообрў ва мўътабар амирлар ичидан сайлаб олинган.
- ОШЛИҒ** — ҳарбий юришлар пайтида лашкарнинг эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланган дондун, озиқ-овқат.
- ОҚ ШАҲАР** — Рум (Туркия)нинг унча катта бўлмаган, лекин эътиборли шаҳарларидан.
- ОҚ УЙЛИК** — бўйсундирилган мамлакат халқининг бир қисмини бошқа юртларга кўчирма қилиш; кўчирма қилинган киши.
- ОҚ ҚЎЮНЛУ ТУРКМАНЛАР** — 1378—1508 йиллари Диёрбакр, Онадўли ва Жанубий Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Оқ қўюнлулар сулоласига табаа бўлган туркманлар. Бу давлатга Қора юлук Усмон (Қора Усмон) асос солган (1378—1435).
- ОҚ ҲРДА** — Жўчи улусининг сўл қаноти. Таркибига Сирдарё хавзаси ва Орол денгизидан шарқи-шимолга қараб чўзилган, Ишим ва Сариксув дарёларигача бўлган ерлар кирган. Пойтахти Сяғнок шаҳри.

- ПАНЖДЕХ** — Мурғоб дарёсининг юкори окимида — Афғонистоннинг ғарби-шимолида жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ПАРВОНАЧИ** — подшоҳ (хон)нинг амр-фармонларини маҳаллий ҳукмдорларга етказишга масъул бўлган мансабдор.
- ПАНЖШИР** — Хиндикушнинг жанубий тарафида жойлашган водий ва вилоят.
- РУМ** — Қадимги Византиянинг ўрта асрлардаги номи; Туркия.
- РУСТАМДОР** — Мозандаронда, Сафедруд дарёсининг irmoғи Шаҳруд бўйида жойлашган қадимий шаҳар.
- РУСТАК** — теварак-атрофи мустаҳкамланган катта кишлоқ.
- РУХО** — Рум шаҳарларидан; ал-Жазиранинг шимолида, Диёрбакрдан тахминан 190 км. масофада жойлашган.
- САБЗАВОР** — Хуросон шаҳарларидан; Нишопурнинг ғарбий тарафида, ундан Райга олиб борадиган йўл устида жойлашган.
- САБРОН** — Сирдарёнинг ўнг тарафида, Ясси ёнида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Мустаҳкамланган калъаси бўлган.
- САДАЖОТ** — юз кишилиқ харбий бўлинма, аҳолиси тахминан юз хонадон атрофида бўлган тоғ олди кишлоғи.
- САДОК** — тирдон (ўқдон).
- САДР** — бошлиқ, раис; вақфга тушган ер-сув ва бошқа мулкдан келадиган фойдани назорат қилиб боровчи диний мансабдор.
- САЙЙИД БАРАКА** — Андхудлик машхур саййид; Амир Темурнинг пирларидан; 1370 йилдан Амир Темур билан бирга бўлган. 1404 йили, етти йиллик уруш пайтида, Қорабоғда вафот этган. Аввал юрти Андхудда дафн этилган. 1409 йили Шохрух мирзонинг амири билан хоки Самаркандга келтирилиб, Гўри Амир макбарасига, хазрат соҳибқироннинг бош тарафига дафн этилган.
- САЙЙИД БУРХОНИДДИН ҚИЛИЧ** — Фарғона Ўзгандидан бўлган машхур саййид шайх. У Қорахоний Буғрахон Абу Али ал-Хасан ибн Сулаймон (1059—1075)га замондош бўлган.

- САЙИД МИР ША-РИФ ЖУРЖОНИЙ** — Шерозлик машхур файласуф: фикх, фалакиёт илмларини яхши билган олим. 1330 йили Журжонда туғилган. Аввал Шерозда мударрислик қилган. 1388 йили Амир Темурнинг таклифи билан Самарқандга келган ва у ердаги дорушшифода ўз фаолиятини давом эттирган. Ҳазрат соҳибкироннинг вафотидан кейин Шерозга қайтиб борган ва 1414 йили ўша ерда вафот қилган.
- САЙРАМ** — Ўрта Осиёнинг қадимий ва ҳар жиҳатдан бой шаҳарларидан бири; Сайрамсой ва Тувалак сойлари оралиғида ўринлашган. Исфажоб номи билан ҳам машхур.
- САЙРОБ** — Темир қопуғнинг (қ.) жанубий тарафида; Шерободга борадиган йўл устида, ундан тахминан 25 км. масофада жойлашган хушманзара қишлоқ.
- САЙФИДДИН БАРҚУК**
САЙФИДДИН БОХАРЗИЙ
(1190—1261) — Мамлуклар сулоласидан чиққан Миср ва Шом султони (1382—1390).
- САМАРҚАНД СЎҒДИ** — бухоролик (Фатҳобод қишлоғидан) йирик шайх. Мўғуллар истибдодига қарши курашиб, халқ ўртасида зўр обрў-эътибор қозонган.
- САМУР ДАРЕСИ** — Ерайлоқдан (қ.) то Бухорогача чўзилган мевазор ва экинзорлар билан қопланган ерлар.
- САНГИ СУРОХ** — Кавказдаги Терек дарёси. У мусулмон манбаларида шундай аталган.
- САРАНДИБ** — Тешик тош. Балх билан Хирот йўлида жойлашган манзилгоҳ.
- ПАРРАНДА ВА ДАРРАНДА ПЕШҚАШ** — Силон (Цейлон) оролининг мусулмон манбаларида келтирилган номи.
- ПЕШОВАР** — учувчи (паррон) ва йирткич (даррон) маҳлуклар, яъни қушлар ва ҳайвонлар.
- ПОДШОХ ШАРЛ** — подшоҳлар, қонлар, султонлар ва уларнинг хотин-болаларига қилинадиган маҳсус тортик.
- Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий тарафидаги йирик шаҳар, 1947 йилдан бери Покистонга қарайди; Афғонистон билан чегарадош.
- Франция қироли Шарл VI Валуа (1380—1422).

- ПОРСИН ДАШТИ** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеалар тафсилотига караганда, Сирдарёнинг сўл соҳилида бўлган.
- ПУЛИ САНГИН** — Хисор вилоятида, Сурхоб (Кизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби хингов устига қурилган тош кўприк.
- РАБОТ** — қарвон ва йўловчилар кўниб ўтадиган манзилгоҳ; йўл устидаги қарвонсарой.
- РАИЯТ** — солиқ тўловчи аҳоли; қора халқ.
- РАЪД АНДОЗ** — ўт отувчи мослама; ҳарб қуроли.
- РАФЪИ МАҚОН** — юксак ўрилли, юқори даражали.
- РИШВАТ** — лора-шилға.
- РОДГОН** — Машҳаднинг шимоли-ғарбий тарафидаги Хуросон шаҳарларидан.
- РОС АЛ-АЙН** — Туркиянинг жанубида ўрнашган қадимий шаҳар; ширин чашмалари туфайли шу ном билан аталган.
- РУБЪИ МАСКУН** — дунёнинг инсон истикомат қилиб турган тўртдан бир, яъни қуруқ қисми.
- САРАХС** — Амударёнинг сўл қирғоғида, Марвга туташ вилоят ва шаҳар номи. Тажан дарёсининг ўрта оқимида, Эрон билан Туркманистон чегарасида жойлашган.
- САРДОБА** — қарвон йўлларига қурилган усти ёпик чуқур ҳовуз.
- САРИПУЛ** — Шимолий Афғонистондаги қадимги Жузжон вилоятининг XVI — XVIII асрлардаги номи. XVI — XVIII асрларда Балх хонлигига қараган.
- САРИ ШУМОР** — жон бошидан олинadиган солиқ; жон солиғи.
- САРҚУБ** — қалъа рўбарўсига тупроқ ва тошдан баланд қилиб уйилган сунъий тепалик. У жангни ва қалъа ичини қузатиш учун хизмат қилган.
- САРОПАРДА** — сарой пардаси; катта парда. Подшоҳ ва хон чодирини ичига тутиладиган парда. У «кўринишхона»ни «хонайн хос»дан ажратиб турган.
- САҲХОФ** — муқовасоз уста.
- СЕИСТОН** — Эрон билан Афғонистон орасида жойлашган қадимий мамлакат. Унинг бир қисми Эронга, иккинчи қисми Афғонистонга қарашли. Қадимда Дрангиана деб аталган.

- СЕМНОН** — Райнинг кунчикиш тарафида, Бастомга борадиган йўл устида жойлашган шаҳар. Семнондан Бастомгача ярим кунлик йўл.
- СИВОС** — Кичик Осиё (Туркия)нинг йирик қалъа шаҳарларидан, Султония — Табриз — Қўния йўли устида. Қизил ирмоқ дарёси ҳавзасида жойлашган.
- СИГИЗМУНД** — асл исми Жигмунд Люксембург — Венгрия қироли (1387—1437).
- СИДРАТ УЛ-МИНТАҲО СИЕХПЎШЛАР** — мусулмонлар этикодича, Еттинчи осмонда ўсадиган бир ноёб дарахт номи.
- Катур халқи; ғайридин бўлгани учун мусулмон манбаларида бу мамлакат кўпинча Қофиристон, аҳолиси эса сиёхпўшлар (юзи қоралар) деб аталган.
- СИНД ДАРЕСИ** — Хиндистон (Покистон)нинг шимолидаги азим дарё.
- СИНД ВИЛОЯТИ** — қуйи Индада жойлашган қадимий вилоят. Синд вилоятига Пешовар, Жалолобод ва Мултон шаҳарлари қараган.
- СИПЕХР ГАРДУНИ СИРЖОН** — айланувчи осмон.
- шу номи вилоят маркази; Форс билан чегарадош. Харобалари (Қалъайи санг) Саидободнинг кунботиш тарафида, ундан қарийб 5 мил. масофада ётибди.
- СИРЖОН ВИЛОЯТИ** — Форс ва Кермон вилоятлари орасидаги қадимий ўлка.
- СИҒНОК (СУНОК ҚЎРҒОН)** — Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. XIV — XV асрларда Ок Ўрда, сўнг кўчманчи ўзбеклар давлатининг (1428—1468) пойтахти бўлган. Харобалари Туман ариқ темир йўл бекатининг шимол тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган.
- СОВА** — Эрон шаҳарларидан; Техроннинг ғарби-жанубий тарафида, ундан тахминан 120 км. масофада жойлашган.
- СОВУРИН** — подшоҳ ва хонлар вилоят ва шаҳарлардан ўтаётганларида аҳолидан тўплаб қилинадиган инъом.
- СОЛИ САРОЙ** — Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳарча. Сўнгги Чиғатой ҳукмдорларидан амир ул-умаро Қазағаниннг асосий қароргоҳи. Хозирда Сурхондарё вилоятига қарашли Сарой қишлоғи.

- СОЛИХ** — яхши ишлар қилувчи эр киши; тўғри одам.
- СОЛИҲА** — яхши ишлар қилувчи аёл киши; тўғри аёл.
- СОМУ НАРИМОН** — Фирдавсий «Шоҳнома»си қаҳрамонларидан, сеистонлик саркардалар. Пешдодийлардан Фаридун ва Минучехрнинг замондошлари.
- СОНСИЗ** — Амир Темурнинг минг кишилиқ шахсий қўшини.
- СОРИ** — Табаристоннинг бош шаҳри; Тажан дарёси бўйида, Қасбий денгизидан уч фарсах масофада жойлашган.
- СОҒАРЖ** — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафидан, Иштихон ёнида, Самарқанддан 5 фарсах масофада ўрнашган шаҳарча. Шу номли туман маркази.
- СОҲИБ ИХТИЁР** — давлат ишларини ўз қўлида тутиб турган шахс; амир ул-умаро (қ.)
- СОҲИБҚИРОН** — икки шарофатли сайёра бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган одам. Масалан, риноятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли сайёра: Зухро (Венера) ва Муштарий (Юпитер) сайёралари бир-бирларига яқинлашган вақтда туғилган экан. Унинг соҳибқирон аталиши ҳам шундан. Бу сўзнинг асл маъноси «бахтиёр подшоҳ», «қудратли подшоҳ» демакдир.
- СУЛТОН АҲМАД ЖАЛОЙИР** — 1336—1432 йиллари Ироқ, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукмронлик қилган Жалойирия сулоласидан (қ.) чиққан ҳукмдор (1382—1401, 1403—1410). Собик иттифоқчиси Қора қўюллар сардори Қора Юсуф билан бўлган урушда 1410 йили ўлдирилган.
- СУЛТОН МАҲМУДХОН** — Чиғатой хонларидан (1388—1402); Қўғирчок хон.
- СУЛТОН МАҲМУДШОҲ** — Ҳиндистонни 1320—1399 йиллари идора қилган Туғлуқийлар сулоласига мансуб Султон Маҳмудшоҳ II (1393—1399).
- СУЛТОН МАҲМУД ҒАЗНАВИЙ** — Ғазнавийлар сулоласидан чиққан учинчи ҳукмдор (998—1030). Хоразм, Эрон ва бир неча бор Ҳиндистон устига қилган босқинчилик юрушлари билан шухрат топган.

- СУЛТОНИЯ** — Эрон Озарбайжонни шаҳарларидан. Халокуйлар давлатининг Табриздан кейинги пойтахти. Арғунхон (1284—1291) ва Кайхотухон (1291—1295) замонида қурилган. Абхор билан Занжон ўртасида жойлашган.
- СУЛТОН УЛ-ОРИФИН** — Орифлар султони, машҳур шайх ва атоқли шоир хожа Аҳмад Яссавий (1105—1166) га берилган фахрий номлардан.
- СУРАЙЕ** — Хулқар юлдузи. Абу Райхон Берунийнинг сўзларига қараганда, у ойнанинг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамъидан иборат бўлган. Мунажжимлар Сурайени кишига бахт-саодат келтирувчи юлдуз сифатида таъриф этадилар.
- СУРОН** — жанг олдида қилинадиган жанговар чакirik.
- СУЮРҒОЛ** — инъом, совға. Амирлар, шахзодалар, йирик мансабдорлар ва кўзга кўринган шоирларга, шунингдек, йирик муслмон рухонийларига тожу тахт олдида кўрсатган катта хизматлари эвазига хон ва подшоҳлар тарафидан қилинадиган турли-туман инъом: ер-сув, ўлик мол, кийим-кечак, наслдор отлар ва ҳ. к.
- СУЮРҒАМИШ** — подшоҳ (хон) нинг махсус сийлашларига мушарраф бўлиш.
- СУҚУРЛОТ** — тоза жундан тўқилган юпка назик мато.
- СУҒУВИ ҚАЛОН** — Самарқанднинг қун чикиш тарафида, Кўхак атрофида жойлашган обод ерларни ўз ичига олган туман.
- ТАБАРЗИН** — урушда қўлланиладиган дастаси узун ойболта.
- ТАБИБ УЛ-АТИББО** — табиблар табиби; бош табиб.
- ТАБОРАК** — Райнинг шимолидаги мустаҳкам қалъа.
- ТАБРИЗ (ТАВРИЗ)** — Эрон Озарбайжони шаҳарларидан. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (1256—1353) Султония билан бирга Халокуйлар давлатининг пойтахти ҳисобланган.
- ТАВОЗЕЪ** — бошқадан ўзини тубанрок тутиш; адаблилик.

- ТАВОЧИ** — ўрта аср феодал давлатларидаги нуфузли мансабдор. Зиммасига вилоятларга бориб лашкар йиғиш, харбий юриш пайтида қўшинларнинг тўхташ ўрнини белгилаш, қўшинни кўрикка ҳозирлаш, хавфхатар юз берганда, теварак-атроф халқини калъа ичкарасига кўчириш ва б. к. вазифалар юклатилган.
- ТАЪДИ ВА ТААРРУЗ** — жазо бериш ва қисил.
- ТАЗАРРУЪ** — ялиниш, тиз чўкиб ёлвориш.
- ТАЗХИР КАБЗАСИДА ТАҚАББУР (МУТАКАББУР)** — забт кўлида.
- ТАКРИТ** — гердайган, манманликка берилган одам.
- ТАМҒА** — Дажланинг ўнг соҳилида, қадимий Самаранинг шимоли тарафидаги шаҳар ва калъа. У Бағдоддан Мусўлга бориладиган йўл устида жойлашган.
- ТАНА ДЕНГИЗИ** — муҳри қадим замонларда турк-мўғул халқлари, хусусан кўчманчи қабилалар ўз тамғасига эга бўлган.
- ТАНГРИ ТОҒ** — Азов денгизининг ўрта асрлардаги номи. Тана аталишига боис Венеция савдогарлари унинг соҳилида қурган Тана деган шаҳарчадан дир.
- ТАНСУКОТ** — Марказий Осиёдаги энг баланд, осмон-ўпар тоғ тизмалари. Хитойлар уни Тяньшан деб атаганлар. Иккала атаманинг номи бир хил. Шарқдан ғарбга 2450 км. га чўзилган. Шимолида Жунғория Олатови ва Еттисув билан, жанубда Фарғона водийси билан чегараланади. Унинг шарқий қисми эса Хитой худудига кириб боради. Сирдарё, Чу, Ила ва Торим дарёлари ўша Тангри тоғдан бошланади.
- ТАНҲО** — хонлар, аслзодаларга тортиқ қилинадиган нодир ва қимматбаҳо мол ва буюмлар.
- ТАРАБЗУН** — лашкар бошлиқлари ва кичик сарой хизматчилари учун маош сифатида бериладиган инъом. У ер-сув ёки маълум ердан ундириладиган хирожнинг бир қисми бўлиши мумкин.
- Кичик Осиёнинг шарқи-шимолий тарафида, Қора денгиз соҳилидаги порт-шаҳар.

- ТАРКАШ — садок, тирдон (ўкдон).
- ТАРОБЛУС — Триполи.
- ТАРОЗ (ТАЛОС) — Ҳозирги Жамбул (Авлиё Ота) ўрнидаги йирик ўрта аср шаҳри.
- ТАРХОН — ўрта асрларда хизмати сингган амирларга бериладиган имтиёзли унвон. Улар олик-солиқдан деярли озод қилинганлар, хон ҳузурига бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлганлар, тўккиз марта жинойт қилмагунча ясоққа тортилмаганлар. Мўғуллар, Темур ва Темурийлар даврида амалда бўлган.
- ТАСАВВУФ — «суф» («жун») сўзидан олинган. Сўфийлар асосан оқ жундан тўқилган матодан кийим кийганлар, шу сабабдан тарикат етакчилари сўфийлар деб аталади. Тасаввуф исломда асосан VIII асрда пайдо бўлган диний-мистик оқим.
- ТАХТИ ҚОРАЧА (ТАХТИ ҚОРАЧОР) — Самарқанднинг жануби-шарқида, ундан тахминан 43—45 км. масофада, Шаҳрисабз — Самарқанд йўли устида жойлашган доvon.
- ТАШТДОР — подшоҳ ва хонларнинг кўлига сув қуювчи кичик сарой хизматчиси; офтобачи.
- ТАҒОР — ҳарбий юришлар пайтида қишлоқма-қишлоқ юриб лашкар эҳтиёжи учун аҳолидан тўпланадиган дон-дун.
- ТЕМУР ҚОПУҒ — Дарбанди оҳанин. Темур қаалқа номлари билан ҳам машҳур. Бойсунтоғ (Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти) даги узунлиги 3 км. ва эни 20 метр келадиган дара оғзига қурилган темир дарвоза.
- ТОБУЛ — Ғарбий Сибирдаги Тобол дарёси, Қозоғистоннинг Кустаной, Русиянинг Қўрғон ва Туман (Тюмен) вилоятлари бўйлаб оқувчи дарё. Ҳавзасининг умумий майдони 426 минг кв. км. Асосий ирмоқлари: Уй, Исет, Тура, Тавда, (сўл тарафда) ва Убағон (ўнг тарафда). Унинг бўйида Лисаковск, Рудний, Кустаной, Қўрғон, Ялutorовск шаҳарлари жойлашган.
- ТОБУҒ — туркий халқлар орасида олий ҳукмдор (подшоҳ, хонлар) олдида тиз чўкиб таъзим бажо келтириш расм-одати; бўйсунуш ва итоат белгиси.

- ТОЛҚОН** — Балх (к.) билан Марварруд (к.) ўртасида, йўл устида, Форёб яқинида ўрнашган мустахкам қалъа.
- ТОНМАЧИ** — мўғуллар ҳукмронлиги остидаги вилоят ва мамлакатларда ҳарбий бошлиқ. Русларнинг воеводасига тўғри келади.
- ТОТКАНД** — Каттакўрғон билан Хатирчи ўртасида жойлашган қадимий шаҳарча.
- ТОХАРИСТОН** — Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар иккала тарафида ўринлашган қадимий вилоят.
- ТОШ АРРОДА** — ёлдиракка ўрнатилган тош отувчи мослама. Қамал жанглари вақтида ишлатилган.
- ТОКИ ЗАРГАРОН** — гумбазли заргарлар растаси.
- ТУЛҚИЧИ ВА САЙҚАНЧИ** — ўрта асрларда Балх хонлигининг жанубий тарафида, тоғлиқ Қоҳмард вилоятида истикомат қилган турк-мўғул қабилалари.
- ТУМАНОТ** — туман (10.000) нинг кўплиги; сон-саноксиз лашкар маъносида.
- ТУРА** — одам бўйига мослаштириб ясалган махсус қалқон бўлиб, сипоҳийлар у билан ўзини тўсиб душман ўқидан ҳимояланганлар.
- ТУРКИСТОН** — (к.) манн.
- БОТМОНИ**
- ТУРШИЗ** — Кўхистонга қарашли шаҳар; Нишопурнинг жанубий тарафида жойлашган. Султанонобод номи билан ҳам машҳур бўлган.
- ТУС** — Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан, вилоят маркази. Унга Нукон ва Табарак шаҳарлари қараган.
- ТУҒЛУҚ ТЕМУРХОН** — Чигатой; Мўғулистон (к.) хони (1348—1363).
- ТУҒРО** — подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ва фармонлари бошида ёзилган ва уларнинг исми шарифлари ҳамда аъмолларини кўрсатувчи махсус ҳарфлардан ташкил топган шифр; монограмма.
- ТЎЛҒАМА** — муқобил лашкарнинг қанотидан айланиб ўтиб, орқадан зарба бериш тактикаси.
- ТЎХТАМИШХОН** — Чингизий, 1376—1395 йиллари Олтин Ўрда хони.
- ТЎҚҚИЗ-ТЎҚҚИЗ** — подшоҳ ва хонларга қилинадиган тортяк. Ҳар бир нарса (мато, от ва ҳ.к.) дан тўққизтадан бўлиши шарт ҳисобланган.

- УБУЛИСТОН** — Месопотомиянинг (Ирок) хушманзара ва обод вилоятларидан.
- УЗЛАТ** — одамлардан четланиш, танҳоликда хаёт кечириш тарзи; кўпроқ сўфийларга хос одат.
- УКУЛКА** — аскарларга жанг олдиан таркатилган махсус совға.
- УЛУС** — бирон кавм ёки шахзодаларга берилган ер-сув, мулк ва ўша ерда истикомат килиб турган халк.
- УЛУФА** — сипохийларга ўзи ва оти учун берилдиган маош, озиқ-овкат, ем-хашак.
- УЛУҒ ТОҒ** — Марказий Қозоғистондаги тоғ. Ҳозир у ерда Қарсақсой конлари ишлаб турибди.
- УМОК** (туркийча «уймоқ» дан)
- УРУСХОН** — уруг, кабила.
- Чингизий; машхур Ок Ўрда хони (1361—1376).
- УСТОД, МУАЛЛИМИ СОНИЙ** — улуг комусий олим Абу Наср Форобий (873—950) га берилган фахрий ном. Машхур юнон олими Арастудан кейинги иккинчи хаким (файласув демокчи).
- УҒРУК** — подшоҳ, хон ва султонларнинг оила аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган қарвон. Шахзодалар ёки улуг амирлардан бири кўшини билан унга кўрикчилик килган.
- ФАВЖ** — харбий бўлинма.
- ФАРРОШ** — подшоҳлар, хонлар ва бошка феодал ҳукмдорларнинг уй хизматчиси. Масжид ва мадрисаларни супуриб-сидирувчи кичик хизматкор.
- ФАРҚАДОН** — шимолий кутб яқинидаги икки ёруг юлдуз.
- ФАСОД ОЙИН** — бузуки, фитна-фасодга мойил, тартибсизликдан иборат расму одати бор тоифа.
- ФАТОРАТ** — ур-йикит, бузилиш.
- ФАҒФУР** — Хитой императори.
- ФИРУЗҚУХ** — Райнинг шарки-шимолий тарафида, Дамованд тоғларида жойлашган қалъа ва шаҳар. Қумис билан Мозандарон чегарасида.
- ФОРС** — Жанубий Эрон, Форс кўлигидаги Эроннинг жануби-ғарбий вилояти.
- ФОТИХ СУЛАЙМОН** — тўғриси, Сулаймон I конуний; Рум султони (1520—1566).

- ХАБАРЧИ** — душман хусусида маълумот олиб келувчи, разведкачи; форсийча кўлёмаларда хабаргирий деб ёзилган.
- ХАБУШАН** — Хуросоннинг ўрта аср шаҳарларидан. Родгоннинг шимоли-ғарбий тарафида ўрнашган. Эски Хабушан бузилиб кетган ва янгиси унинг ғарб тарафида, ундан 15 км. масофада қурилган ва Кучан деб аталган.
- ХАЗОНАЙИ ОМИРА
ХАЗОРАЙИ
НИКУДОРИЙ** — давлат хазинаси.
- ХАЛАБ** — Марказий Афғонистонда XIII асрдан (1260 й. дан) истикомат қилган туркмўғул қабиласи.
- ХАЛИФА МАЪМУН** — Сурия шаҳарларидан. Ўрта ер денгизи бўйидаги порт-шаҳар.
- ХАНДАК** — Аббосия сулоласидан еттинчи ҳукмдор (813—833). Илм-фан ва маданиятга рағбат бериб, аҳли каламга ҳомийлик қилган.
- ХАРВОР** — ўра; душман лашкарини ўтказмаслик мақсадида қалъа теварағига қазиб, сув тўлатиб қўйилган кенг ва чуқур зовур; маҳсус мудофаа иншооти.
- ХАТИБ** — бир эшак кўтарадиган, тахминан 105—150 кг. оғирликдаги юк.
- ХАТТИ ИСТИВО** — хутба ўқувчи.
- ХИЗР МАОЛИЙ** — экватор чизиги.
- ХИРМАНД** — Хизр хислатли.
- ХОЖА АЛИ МУАЙЯН** — Гурдан бошланиб Сеистонни сероб қилувчи дарё. Ўрта аср жуғрофия олимлари келтирган маълумотларга кўра, дарёнинг узунлиги 60 фарсах (360—420 км.) бўлган.
- АТ-ТУСИЙ** — Хуросон сарбадорларининг сўнги ҳукмдори (1364—1381).
- ХОЖА АҲМАД
ЯССАВИЙ** — XI асрда ўтган йирик мутасаввуф шоир ва тариқат етакчиси (1166—67 й. вафот топган).
- ХОЙ** — Эрон Озарбайжонида; Урмия кўли теварағидаги шаҳарлардан бири.
- ХОКРЕЗ** — қалъа девори остига ўр қилиб уйилган тупроқ мудофаа иншооти.
- ХОЛИСА** — давлат даромадлари ва давлат ҳисобидаги ер.
- ХОНАКЎЧ** — қ. окуйлик.

- ХОНАҚОХ** — дарвешлар, каландарлар, шунингдек, ғариби-ғурабо ва мискинлар тўхтайдиган жой; ғарибхона.
- ХОНБАЛИК** — 1271—1368 йилларда шимолий Хитойда ҳукмронлик қилган Юань сулоласининг пойтахти; ҳозирги Пекин атрофида бўлган. Қадимий Жунду шаҳри ўрнига қурилган. Сулолага Хубилай коон (1260—1294) асос солган.
- ХОНЗОДА БЕГИМ**
(Суюнбека) — хоразмлик Ок суфининг кизи, Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342) нинг набираси. Ҳазрат соҳибқирон уни тунгич ўғли амирзода Жаҳонгирга олиб берган эди, унинг вафотидан (1376) кейин Хонзода бегимга амирзода Мироншоҳ уйланди.
- ХОНСОЛОР ХУЗИСТОН** — дастурхон ёзувчи, дастурхончи.
- ХУЗОР** — Эрпонинг жануби-ғарбий вилояти. Қадимда Сузиана деб аталган.
- ХУЛВОН** — Насафнинг шарки-жанубий тарафида, Қарши-Кеш йўли устида жойлашган қадимий қалъа-шаҳар.
- ХУЛЛА** — Курдистон шаҳарларидан; Кирманшоҳ билан Хоникин оралиғида; Қасри Ширин харобаларининг шарқий тарафида жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ХУЛЛА** — Бағдод билан Куфа оралиғида қадимги Бобил ўрнига қурилган ўрта аср шаҳри.
- ХУЛМ** — Балхнинг шарқий тарафида, ундан уч кунлик масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ХУМИС** (грек. Эмеса) — Оси (Орионт) дарёси хавзасидаги Шом (Сурия) га қарашли шаҳар.
- ХУРОСОН** — Бадахшон тоғларидан Дашти кавиргача ва Қорақумдан Ҳиндикуш тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган мамлакат.
- ХУТБА** — Жумаъ ва хайит намози олдидан, шунингдек, тахтга ўтқизиялган янги подшоҳ шарафига қилинадиган диний ваъзхонлик ва панд-насихат. Хутба одатда Жомеъ масжидда ўқилган.
- ХУТТАЛОН** — Панж билан Вахш дарёлари оралиғида жойлашган қадимий вилоят, XVI асрда Кўлоб аталган.

- ХҶРМУЗ** — Форс кўлтигида, ҳозирги Бандар Аббоснинг кунчикиш тарафида ўрнашган муҳим порт-шаҳар; Ҳиндистонни жанубдан Эрон ва бошқа мамлакатлар билан боғланган.
- ХҶРМУЗ ВИЛОЯТИ** — Форс кўлтиги (Эрон) соҳилидаги қадимий вилоят.
- ЧАНОХ** — кўшиннинг кичик қанотлари.
- ЧОНҒИ** (туркийча) — От устида ўтказиладиган қиска кенгаш.
- ЧАПАР** — кўпинча мудофаа жанглари пайтида зовур ва ўрду олдига тўсиб қўйиладиган майда симдан тўкилган махсус четан.
- ЧИЛОБ** — Кирксув; ҳозирги Челябинск.
- ЧИНГИЗХОН** — XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи чорагида ўтган машҳур фотиҳ, саркарда ва давлат арбоби (1155—1227); Мўғул империясининг асосчиси ва биринчи коони (1206—1227).
- ЧИНДОВУЛ** (Чинғдовул) — кўшиннинг дум қисми, арьергард.
- ЧИНМОЧИН** — ўрта аср шарқ манбалари ва адабиетида Хитой шу ном билан аталган.
- ЧИНМОЧИНЛИКЛАР** — хитойликлар. Ўрта асрларда хитойликларни мусулмонлар чинмочинликлар деб аташган.
- ЧИНОС** — Сирдарёнинг ўнг тарафида ўрнашган катта қишлоқ.
- ЧИР ВА ТУРА** — кўшинлар тўхтаганда ҳарбий лагер (саф) олдига тўсиб қўйиладиган махсус четан тўсиқ.
- ЧИҒАТОЙХОН** — Чингизий; Чигатой улусининг биринчи хукмдори (1227—1241).
- ЧОВУШ** — Туркияда султон ҳузурига келувчиларнинг арзини эшитиб, сўнг уни султон билан учраштирувчи мансабдор.
- ЧОПАВУЛ** — йўл устидаги қишлоқ ва овулларни тўсатдан босқин қилувчи ҳарбий бўлинма.
- ЧОПАКДАСТ** — эпчил, чаккон.
- ЧОПҒУН** — ҳарбий юришлар пайтида душман тарафининг йўл устидаги ва қалъа теварагидаги қишлоқларига уюштириб туриладиган босқин.

- ЧОРАЙМОҚ ВА ХАЗОРА** — Чораймоқлар (Жамшидлар, Фирузкўхлар, тойманлар ва хазоралар) XIII асрда Чингизхон билан бирга келиб, асосан Чечакту, Замм, Маймана вилоятларига ўрнашиб қолган турк-мўғул қабилалари. Хазоралар жанубий Туркистон (ҳозирги Шимолий Афғонистон) нинг тоғлик районларида XIII асрдан бошлаб истикомат қилган турк-мўғул қавми.
- ЧОРЖУИ** — Амударёнинг ўнг соҳилидаги йирик ўрта аср шаҳри. Қадимда Омул аталган.
- ЧОРИЯК** — Парвондан Истилоф орқали Қобул водийсига ўтадиган йўл устида ўрнашган шаҳарча.
- ЧОРТОК** — тўрт гўшалик тепалик; ҳарбий мақсадларни кўзлаб қурилган.
- ЧОҒИР** — май, шароб, кайф берувчи ичимлик.
- ЧОҒИРЧИ** — олий мажлисларда меҳмонларга май, ичимлик, шароб қуйиб берувчи махсус хизматкор.
- ЧУХРА** — хон ва подшоҳларнинг ихтиёридаги махсус ҳарбий бўлинма жангчиси. Чухраликка зодагон ва ўзига тўқ одамларнинг болалари олинган.
- ЧУХРА ОҒАСИ** — хон кўриқчиларининг бошлиғи. Бу ҳарбий қисм хон ва подшоҳ ихтиёрида турадиган махсус қисм бўлиб, унга факат зодагонлар ва ўзига тўқ одамларнинг фарзандлари олинган.
- ЧУБИ ЯСОҚ** — жиноятчини чўп (хифчин, дарра) билан жазолаш.
- ШАБАРТУ** — Ҳиндукушдаги доvonлардан бирининг номи.
- ШАБИХУН** — ҳарбий юриш вақтида тунда йўл устидаги, ёки камал пайтида қалъа атрофида турган қушин устига тўсатдан қилинган босқин. У одатда ярим кечада ёки саҳарда ўтказилган.
- ШАЙХ АБДОЛ** (Бобо Ҳасан Абдол)
- ШАЙХ АБУ ЯЗИД**
- БАСТОМИЙ** (Тайфур ибн Исо ибн Одам) — қандаҳорлик машҳур шайх; мазори Арғандоб сойи бўйида жойлашган.
- кўзга кўринган олим ва шоир; «Тайфурия» тарикатининг асосчиси, «Султон ал-Орифий» лақаби билан машҳур; хижрий 261 (875) й. вафот этган.

- ШАЙХ АҲМАД
УВАЙС** — 1336—1432 йиллари Ирок, Курдистон ва
Озарбайжон устидан ҳукм юргизган Жа-
лойирия сулоласидан чиққан ҳукмдор
Ғиёсиддин Шайх Аҳмад (1382—1410).
- ШАЙХ ЗАЙНИДДИН
ТАЯБОДИЙ** — Хиротга қарашли Таябод кишлоғидан чиқ-
қан машҳур шайх (1389 й. 28 январда
вафот этган); Амир Темурнинг пири-мур-
шидларидан. Темур у билан биринчи
март 1381 йили учрашган.
- ШАЙХ ИБРОҲИМ** — Ширвоншоҳ (1382—1417); Дарбандий суло-
ласига мансуб бўлиб, Амир Темур дав-
латини тан олган ва шу йўл билан Шир-
воннинг мустақиллигини сақлаб қолган.
- ШАЙХ МАСЛАҲАТ** — шахсини аниқлаб бўлмади. Бобур унинг
номини Қамол Хўжандий (1318—1390)
дан олдин келтирган.
- ШАЙХ ХОВАНД
ТОҲУР** — тошкентлик машҳур шайх, Шайх Умар-
нинг ўғли; тахминан хижрий 761 (1359—
60) йили вафот этган ва Тошкентда унинг
номи билан аталувчи даҳасида (Шайх
Хованд Тохур) дафн этилган. Шайх Хо-
ванд Тохур ва Термиз саййидлари бир
хонадонга мансуб.
- ШАЙХУЛИСЛОМ
ШАЙХУРРАИС** — мусулмонлар жамоасининг бошлиғи.
— шайхлар етакчиси, буюк комусий олим Абу
Али ибн Синога (қ.) берилган фахрий
ном.
- ШАТТ АЛ-АРАБ** — Фрот ва Дажланинг қўшилган еридан
то Форс қўлтиғигача бўлган ерлар.
- ШАТУРПАРИ** — тезюрар туя; тезюрар чопар; подшоҳ ва
хонларнинг маҳсуе чопари.
- ШАҲРИ БИРУН** — шаҳар ташқариси; шаҳарнинг арқдан таш-
қаридаги қисми; шаҳристон.
- ШАҲРИ ДАРУН** — шаҳарнинг мустақамланган ичкари қис-
ми; арқ. Унда подшоҳ қароргоҳи ва дав-
лат муассасалари жойлашган.
- ШЕРОЗ** — Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафи-
да, ундан тўрт фарсах масофада жойлаш-
ган шаҳарча. Амир Темурнинг амри билан
эски Бузмажон кишлоғи ўрнида қурилган.
Яна бир Шероз жанубий Эронда; Форс
вилоятининг маркази.
- ШЕРОЗ ТУМАНИ** — Суғуди калондан (қ.) тоққача бўлган
ерларни ўз ичига олган ер.

- ШИБИРҒОН** — Жанубий Туркистон (хозирги Шимолий Афғонистон)нинг машхур ва обод шаҳар ва вилоятларидан. Балхнинг ғарб тарафида, Моъори шариф билан Андхуд ўрта-сида ўрнашган шаҳар. XV — XVI асрларда унга 70 га яқин қишлоқ қараган.
- ШИРВОН** — Кура дарёсининг шимолий тарафида, Каспий денгизи соҳилида жойлашган вилоят; маркази Шемаха.
- ШИРК** — бир неча худо бор деб эътиқод қилувчи; кўп худолилик.
- ШИХНА**
ШИҒОВУЛ
(ШИҚОВУЛ) — босқоқ (қ.).
- ШОҲ МАНСУР** — хоннинг ҳузурига арз билан келувчи одамларни, шунингдек, элчиларни кўринишга олиб кириш хизмати билан банд бўлган мансабдор.
- ШОҲ ШУЖОҲ**
(Жамолiddин ибн
Муҳаммад ибн ал-
Музаффар)
ШОҲРУХИЯ — Музаффарийлар сулоласининг (қ.) сўнгги вакили. У 1387—1393 йиллари Форс билан Исфажонни идора қилган.
- ШОҲ ШУЖОҲ**
(Жамолiddин ибн
Муҳаммад ибн ал-
Музаффар) — Жанубий Эрон (Форс) ни идора қилган Музаффарийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (1364—1384).
- ШОҲРУХИЯ** — Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Охангарон дарёсининг унга қуйиладиган ерида 1388 йили Амир Темур қурдирган катта ва обод шаҳар. У 1219 йили Чингизхон тарафидан вайрон қилиб ташлаган Банокат ўрнида бунёд этилган. Шохрухиянинг вайроналари хозирги Тошкент вилояти Оккўрғон туманидаги Султон Сегизбоев номидаги давлат хўжалиги ўрамида жойлашган, халқ орасида Шарқия номи билан машхур.
- ШУШТАР** — Хузистон шаҳарларидан; Корун дарёсининг юқори оқимида жойлашган шаҳар.
- ЭЛҲОНИЙЛАР** — Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйхоннинг Эрон ва Озарбайжонни XIII — XIV асрнинг биринчи ярмида идора қилган авлоди.
- ЭЛҲОНИЙЛАР**
ДАВЛАТИ — 1256—1353 йиллари Эрон, Озарбайжон ва Ироқ устидан ҳукм юргизган мўғул феодал давлати. Унга Чингизхоннинг (қ.) набираси Ҳалоқухон (1256—1265) асос солган.

- ЭШИК ОҚО** (оға) — саройбон, подшоҳ ва хон саройининг мутасаддий ходимларидан.
- ЮНУС ПАЙҒАМБАР** — исломиятдан аввал ўтган пайғамбарлар жумласига киради.
- ЮРТОВУЛ** — ҳарбий юришлар пайтида кўшиннинг озик-овкат ва ем-хашак захирасини тўлатиш мақсаднда йўл устидаги кишлоқларга килиб турилган боскин.
- ЮРТЧИ** — ўрта асрларда ҳарбий юришлар ва узоқ сафар пайтида подшоҳ ва хонларнинг кўнадиган манжойларини (ўрду) аввалдан хозирлаб туриш ишига масъул мансабдор.
- ЯДАЧИ** — Яда (жада) тоши ёрдамида каттик довул, қор ва кучли ёмғир ёғдирувчи ёки бундай табиий офатларни қайтарувчи одам; жодугар.
- ЯЖУЖ ВА МАЪЖУЖ** — ривоятларга кўра, хунук башара, баҳайбат, йўлида учраган нарсани нобуд қилувчи одамхўр махлук.
- ЯРҒУЧИ** — мўғуллар даврида Ясо асосида ҳукм чиқарувчи ва жазоловчи мансабдор.
- ЯСОВУЛ** — подшоҳ ва хонларнинг кичик хизматкори; асосан кўриқчилик қилган; баъзида хоннинг айрим юмушларини ҳам қилиб турган.
- ЯСОВУРИЙ** — Чингизхон лашкарининг сўл қанотиға кўмондонлик қилган амир Ясовурнинг авлоди. Чингизхоннинг Хисор ва Талконни босиб олишида ҳам иштирок этган ва эли ўша ерларда ўтрок бўлиб қолган. Ясовурийлар ўша амир Ясовурнинг авлодидир.
- ЯСОЛ** — кўшинни ҳарбий юриш ёки жанг олдида сафга тортиб, кўриқдан ўтказиш; кўшиннинг жанговар сафи.
- ЯСОҚ** — таъқиқлаш; қонун-қоида.
- ЯСОҚҚА ЕТКИЗМОҚ** — жазо бермоқ, жазоға тортмоқ.
- ЎГАДАЙХОН** — Чингизий; Чингизхоннинг ўғли ва тахт вориси; мўғул империясининг иккинчи олий ҳукмдори; қорни (1227—1241).
- ЎЗБЕКХОН** — Чингизий; Олтин Ўрда хони (1412—1442).
- ЎЗГАНД** — Фарғона водийсининг шаркида жойлашган қадимий шаҳар. Фарбий Қорахонийлар давлати (1041—1211) нинг асосий маркази.

- ЎРДУ БОЗОР** — ҳарбий юришлар пайтида хон ўрдаси атрофида вақти-вақти билан ташкил этиладиган бозор.
- ЎТРОР** — қадимий Ўрта Осиё шаҳарларидан; Фороб деб ҳам аталган. Арис сойининг Сирдарёга келиб қуйиладиган ерида жойлашган. Харобалари Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Темур номи темир йўл бекати атрофида.
- ҚАЗВИН** — Ҳаммадоннинг шарқи-шимолий тарафида, Ўрта Осиё ва Нишопурдан Султонияга (к.) олиб борадиган катта йўл устида ўрнашган йирик ўрта аср шаҳри.
- ҚАЙСАРИЯ** — Рум (Туркия) шаҳарларидан, Қизил ирмоқ дарёси ҳавзасида жойлашган. Катталиги жиҳатдан Рум салжуклар давлати таркибидаги шаҳарларнинг иккинчиси ҳисобланган.
- ҚАМАРИДДИН** — Мўғулистон ҳукмдори (1363—1390); асли уйғурларнинг дуғлот (дуклот) қабиласидан. 1363 йили ҳокимиятни Илёсхўжахондан тортиб олган.
- ҚАНБУЛ** — лашкар қанотини ҳимоя қилиб турувчи махсус ҳарбий қисм.
- ҚАРИ** — бир метр (70 см) атрофида бўлган ўлчов (масофа) бирлиги.
- ҚАРНЛАР** — асрлар.
- ҚАСАБА** — қишлоқдан каттароқ аҳоли пункти; шаҳарча.
- ҚАТЛИОМ** — ёппасига қирғин.
- ҚИЙЛУ ҚОЛЛАР** — гап-сўзлар.
- ҚОЗИ АСКАР** — ҳарбий судя.
- ҚОЗИ КАЛОН** — бош қози; мамлакат қозиси.
- ҚОРАБОҒ** — Озарбайжоннинг қадимий вилояти. Кура билан Аракс дарёлари оралигидаги хушманзара жой.
- ҚОРА ЮСУФ** — 1380—1468 йиллари Озарбайжоннинг бир қисми, Ирок ва Арманистоннинг жанубий вилоятлари (Ван ва Урмия кўли атрофидаги ерлар) устидан ҳукмронлик қилган шахс; Қора кўюнлу сулоласидан чиққан ҳукмдор (1389—1420). Кўп вақт ғарбга ўтиб кетаётган ва Узоқ Шарқ мамлакатларидан Яқин шарқ мамлакатларига

бораётган савдо қарвонлари ва зиёратчиларни талаш билан машғул бўлди. Амир Темурнинг Озарбайжон ва Ироқи аждадаги мулкини талади. Султон Аҳмад жалоийр гуржийларнинг князлари билан иттифоклашиб, кўп йиллар Амир Темур билан кураш олиб борди. Амир Темур вафотидан кейин, 1408 йили Мироншоҳни ўлдирди ва Жанубий Озарбайжонни босиб олди.

КОРАҚИШЛОК

— ҳозирги Жиззах вилояти Ғаллаорол туманига қарашли қишлоқ. Илгари Ўсмаат аталган.

КОРАҚУРУМ

— Унўн дарёси (Мўғулистон) бўйида жойлашган ва 1230—1260 йиллари мўғул хонлари (Ўгадай коон, Гуюк коон ва Мангу коон) нинг асосий қароргоҳи бўлган шаҳар.

КОРАҒОЗИЙ ҚОЗОН

— нафт қайнатувчи махсус қозон.

КОРУН ТОҒИ

— Каспий денгизининг шарқи-жанубий тарафи (Эроннинг Табаристон вилояти) да жойлашган Дамованд тоғи қадимда шу ном билан аталган.

КОЯЛИК

— Ила дарёси бўйида, ҳозирги Толдикўрғон (Қозоғистон) шаҳрининг ғарби-шимолий тарафида, ундан 18 км. масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.

ҚОҲИН

— оташпарастрларнинг олий даражадаги рухонийси.

ҚУББАТ УЛ-ИСЛОМ

— ислом қуббаси; Балх шаҳрига берилган фахрий ном.

ҚУЛОНБОШИ

— Туркистондаги Еттисув ва Чу воҳасига боришда, йўл устида қурилган истехком. Ҳозирги Луговая темир йўл бекати ўрнида бўлган.

ҚУМКЕНТ

— Устюртда, қадимги Шемаха қалъаси ўрнидаги ўрта аср шаҳри. XV асрда ўзбек хонларидан Мустафоҳон бунёд эттирган Вазир шаҳридан бир фарсах нарида, Қўхна Урганчдан жанубда, ундан тахминан 60 км. масофада жойлашган.

ҚУНДУЗ

— Жанубий Туркистоннинг Қаттағон вилояти маркази. Шу ном билан XIII асрдан маълум.

- ҚУРРАТ УЛ-АЙН
ҚУРУЛТОП** — кўз қорачиғи; суюкли фарзанд.
- турк-мўғул халқлари орасида давлат мо-
хиятиса эга бўлган масалаларни ечиш
учун вақт-вақти билан чақириб турила-
диган олий кенгаш.
- ҚУССАМ ибн АББОС** — Муҳаммад Мустафонинг амакиваччаси
(Қуссам ибн Аббос ибн
Абдулмуталлиб ибн
Ҳошим ал-Қурайший) ва издоши. Халифа Али ибн Абу Толиб
даврида (655—661) Макка ҳокими; Ўрта
Осиёни босиб олишда фаол иштирок эт-
ган ва 677 й. Самарқандда урушда
ўлган.
- ҚУШЧИ** — подшоҳ ва хонларнинг ов хайвонларини
тарбия қилувчи ва хонларнинг шикорла-
рини ўтказишга мутасадди бўлган ман-
сабдор.
- ҚУҒУЛХОН
ҚЎЗИ МАНДОҚ** — кичик хон; валиаҳд.
- ўрнини аниқлаб, белгилаб бўлмади. Вожае-
лар тафсиллига қараганда, Насафга тегиш-
ли жой бўлса керак.
- ҚУНАЛҒА** — солиқ ва жариманинг бир тури; элчилар
ва чопарларга, шунингдек, шикор лайтида
подшоҳ одамларига тунаш учун бошпана,
ўзлари ва чорполари учун озиқ-овқат
ва ем-хашак бериш мажбурияти.
- ҚЎНИЯ** — Кичик Осиёнинг йирик шаҳарларидан.
1077—1307 йиллари ҳукмронлик қилган
Рум Салжукийлари давлати (асосчиси
Сулаймон ибн Қутулмиш) давлатининг
пойтахти. 1257 йили мўғуллар тарафи-
дан ишғол қилинган.
- ҚЎНИЯ
СУЛТОНЛИГИ** — Кичик Осиёда XI—XIV аср бошларида
ҳукм сурган подшоҳлик. Унга Онадўли,
Қўния, Қайсария, Сивос, Оксарой ва бош-
қа шаҳарлар қараган. 1239—1241 йиллари
бўлиб ўтган халқ кўзғолонлари оқибати-
да майда-майда бекликларга бўлиниб кет-
ган.
- ҚЎРИҚ** — хон ва подшоҳларнинг дам оладиган ва
шикор қиладиган ери. Бу ерга уларнинг
оила аъзолари, яқинлари ва уларни қў-
риқлаб турадиган харбий қисм ва бошқа
одам қўйилмаган.
- ҲАЖАРЧИ
(АЖАРЧИ)** — йўл кўрсатувчи. Қўшин ва қаровонга йўл
кўрсатиб борадиган.

- ҒАЗНИ** — Марказий Афғонистон шаҳарларидан. Кобул билан Синд ўртасидаги ўрта аср шаҳри. 977—1186 йиллари Ғазнавийлар давлатининг пойтахти.
- ҒИЖДУВОН** — Бухоронинг ғарби-шимолий тарафида, ундан тахминан 40 км. масофада жойлашган ўрта аср шаҳри.
- ҒУЛ** — кўшиннинг марказ қисми; корпус.
- ҒУР** — Марказий Афғонистонда, Харируд, Хилманд дарёлари ва Ғазни орасида жойлашган тоғлик вилоят.
- ҒУРИЙЛАР** — 1000—1215 йиллари шарқий Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий вилоятлари устидан ҳукмронлик қилган сулола.
- ҲАДАНГ** — Ок қайин, ўша дарахт чўпидан тайёрланган ўк. «Тири ҳаданг» деб аталади.
- ҲАЗОРАЖОТ** — Марказий Афғонистонда жойлашган тоғлик вилоят.
- ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ** — (исми шарифи хожа Муҳаммад Али) — термизлик машҳур шайх ва хадис илми билимдони. «Жомиъ ул-улум» деган китоби мусулмон мамлакатларида машҳур. Хижрий 255 (869) йили вафот топган.
- ҲАЛОҚУХОН** — Чингизий; Элхонийлар давлати (Эрон, Ирок, Озарбайжон) асосчиси (1256—1265).
- ҲАМАДОН** — шимоли-ғарбий Эрондаги (Ироқи аҷам) қадимий шаҳарлардан бири. Эски номи Эқбатана.
- ҲАНДАСА ТАРИКИДА** — тарх (режа) асосида. Ўтмишда ҳам олий иморат ва катта иншоотларни қуришдан олдин уларнинг тархи тузиб олинган. Тарх геометрия илми асосида тузилган. Бу ерда шунга ишора.
- ҲАРИР** — тоза мато; ипак газламанинг олий нави.
- ҲАՇИМ ВА ШАРОРАТ** — ғазаб ва ёнувчи халқ; бузгунчи ва исёнчи.
- АҲЛИ** — Тўғри йўлга етакловчи.
- ҲИДОЯТ МАОБ** — Саудия Арабистонида бир вилоят номи.
- ҲИЖОЗ** — Макка билан Мадина шу вилоят таркибига киради.
- ҲИРОВУЛ** — кўшиннинг илғор қисми кетидан борувчи махсус ғарбий бўлима.

50
22
100

ХИРОТ

— Хуросоннинг тўрт йирик шаҳри (Марв, Нишопур, Балх, Хирот) дан бири; пойтахт шаҳар. Хуросоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданият маркази. Шаҳарнинг беш дарвозаси (Ирок, Хуш, Майдон, Мулук ва Қилчок) бўлиб, аркининг майдони бир фарсах бўлган. Аркининг тўртта буржи (Али Асад, Ҳариф, Хок, Шамъониён) бўлиб, арк мулук ва қилчок дарвозалари ўртасида жойлашган. Хиротга 10 та булук қараган. Улар қуйидагилар: Ҳазора, Инжил, Ғурвон, Тураниён, Санонён, Парвона, Сабка, Парвону хаводаштак, Камрок, Адвон ва Тизон.

ҲИСОРИ БИРУН ҲИСОРИ ДАРУН ҲИСОРИ ШОДМОН

— ташки қалъа, шахристон.
— ички қалъа, арк.
— Ҳисор вилояти (қадимги Чағониён) нинг бош шаҳри; мустақкам қалъа. Ҳозирги Сурхондарё вилояти билан Қофирниҳон дарёсининг шимолий тарафидаги ерларни ўзига бирлаштирган Ҳисор вилоятининг марказий шаҳри. Харобалари ҳозирги Душанбе шаҳрининг қунботиш тарафида.

ХОМУН

— кенг, теп-текис дала; чўл.

МУНДАРИЖА

Нашриётдан	3
Мукаддима	4

БИРИНЧИ ҚИСМ. УЛУСДАГИ БЕҚАРОРЛИК

Амирлар исёни	7
Эл-юрт дардига дармон	10
Сарсону саргардонликда	56
Одамнинг оласи сиртида бўлмас экан	84
Коса кунда эмас, кунда синади	131
Сунгги олишув	162
Эрзунинг ушалиши	176

ИККИНЧИ ҚИСМ. ЭЛ-ЮРТНИНГ ЭМНУ ОМОНЛИГИ ДЕБ

Хоразм мухорабалари	183
Камариддин	194
Тўхтамиш ўғлон	211
Хирот, Калот, Туршиз устига юриш	226
Хиндистон мухорабаси	258
Эронзамин устига қилинган икки йиллик юриш	268
Эронзамин устига қилинган уч йиллик юриш	274
Тиниб-тинчимас Тўхтамиш	287
Болиғ юлдуз устига юриш	310
Хаёт-мамот юриши	329

УЧИНЧИ ҚИСМ. ЖАҲОНГИРЛИК ҚИСМАТИ

Беш йиллик юриш	349
Яна ўша Тўхтамишхон	412
Хиндистон мухорабаси	462
Ироқи араб ва Шомнинг фатҳ этилиши	495
Анкара ёнидаги жанг	529
Жаҳонгирлик қисмати	559
Абадиятга дахлдор (сўнгсўз ўрнида)	573
Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти сол- номаси	588
Изоҳлар	595

Адабий-бадний нашр
БҮРИБОЙ АҲМЕДОВ

АМИР ТЕМУР

Тарихий роман

Ўзбек тилида

Нашрёт муҳаррири **Илҳом Зойир**
Рассом **Юлай Габзалилов**
Техн. муҳаррир **Мирзиёд Олим**
Мусахҳих **Зиёда Латифхон кизи**

ИБ № 113

Теришга берилди 03.04.95. Босишга рухсат этилди 06.07.95. Бичими 84×108^{1/32}. Босма қоғози № 2. Юқори босма. Шартли босма табоғи 33,6. Нашр ҳисоб табоғи 35,0. 25000 нусха. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 6236.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30-уй. Нашр № 81—94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди. 700129, Тошкент Навоий кўчаси, 30.